व्याकरणम्

अथ शब्दानुशासनम्

} वैयाकरणपाणिनिसमर्थ सूत्रका:, लक्ष्यानि॥ व्याकरणम् लक्ष्यमूलम्

(१) भाषा शिक्षण में भाषण प्रधान है (२) स्वाभाविक प्रक्रिया है (३) छात्र-बालक वातावरण में स्वयं सुनकर और बोलकर भाषा-मातृभाषा सीख जाता है। (४) संस्कृत पठन पाठन, श्रवण-श्रावण। (५) मूल अष्टाध्यायी का कण्ठस्थ करना। (६) पुनरावृत्ति (७) व्याकरण शिक्षण की प्रथमा भूमिका सूत्र कुञ्ज द्वारा व्याकरण पढ़ाने में। (८) विषयानुसारी प्रक्रिया क्रम से पढ़ाने में वैयाकरण सिद्धान्त कौमुदी - अथवा वेदाङ्ग प्रकाश द्वारा। (९) पाणिनि व्याकरण में दोनों आवश्यक हैं। (१०) प्रकरणानुसारी पठन-पाठन। (११) सूत्रों का पदच्छेद - विभक्ति - समास - अनुवृत्ति - अर्थ - उदाहरण - प्रत्युदाहरण शङ्का समाधान। (१२) पहले सब कुछ मातृभाषा द्वारा पढ़ाना चाहिये। (१३) इस से बोध शीघ्र, गहरा, स्पष्ट, असंदिग्ध होता है और बोध हो जाने पर आगे दूसरों को भी स्पष्टतया और निश्चितता से पढ़ाया जा सकता है॥ छात्र भी एक दूसरे को पढ़ा सकते हैं।

(१) कृत्तद्धितसमासानाम् अभिधानम् नियामकम्
लक्षणन्त्वनभिधानानाम् तदभिधान सूचकम्

(२) समानासमान जातीयो लक्षणाधि: असाधारण धर्म:॥ (३) असाधारण धर्म प्रतिपादकम् वाक्यम्। (४) लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्

(५) लक्ष्ये हि नाम ध्वनति भ्रमति भ्रष्टानीपि नावतिष्ठते। (महाभाष्य)

(६) प्रमाकरणम् प्रमाणम्। प्रमाता येन अर्थम् प्रमिणोति तत्।

(७) ततः प्रकाशकम्, यदपि अप्रदीप प्रकाशयति। (८) चक्षुरादि प्रत्यक्षात्मक प्रमाया: प्रमाणम्। अनुमितौ लिङ्गदर्शनं प्रमाणम्। उपमितौ सादृश्यज्ञानम्। शाब्दे शब्द: प्रमाणम्। (९) एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेत् (पञ्च अवयवा: (प्रतिज्ञा हेतूदाहरण उपनय निगमना:॥) (१०) यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवा:। तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति। (११) आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यास रसेन च (योगाभ्यास बलेन च) त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञाम् लभते योगमुत्तमम्। (१२) विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्। निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गम् शास्त्रेऽधिकरणं विदु:। (१३) शब्दो नाख्याति तेन हि ... (१४) रूढम्, लक्षकम् येन द्रव्यं प्रतीयते। तदक्षारविधौ प्रोक्तं नामेत्याहुर्मनीषिण:॥ भाववचनो धातु:॥ योगरूढम् यौगिकम्॥ (१५) सत्त्व प्रधानानि नामानि। प्राहुर्भेदे वचनलिङ्गयो:॥

(१५) अर्थाः पत्र प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभक्तय:। तन्नाम कवय: ... शब्दानुकरणञ्चैव नाम पञ्चविधं स्मृतम्

(१६) उणाद्यन्तं कृदन्तञ्च तद्धितान्तं समासजम्। यदृच्छाशब्दाश्च॥ (१७) स्त्रीलिङ्गम्,

(१८) जातिशब्दा:, गुणशब्दा:, क्रियाशब्दा:,

पुंल्लिङ्गम्, नपुंसकलिङ्गम् च॥

कर्तृमय स्वामिसम्बन्धयोऽधिकरणम् विभक्त्यर्था: स्मृता:

(१९) निर्देश: कर्तृ करणम् प्रधानमय ... संज्ञा बोधक प्रत्ययत्वम्। (२०) भाव प्रधानम्

(२१) आख्यातम्। सुब् भिन्नत्वे सति आख्यातत्वम्। तिङन्तम् आख्यातम्। क्रियावाचकम् आख्यातम्। तिङन्तम् येन अभिदधाति तत्त्वम्। तदाख्यातम् येन भावम् अभिदधाति तत्॥ तन्नाम येन ... क्रियावाचकम् आख्यातम्॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्रियासु बह्वीष्वभिसंश्रितो यः पूर्वापरीभूत इवैक एकः।
(24) क्रियाभिनिर्वृत्तिवशेन सिद्धः आख्यातशब्देन तमर्थमाहुः॥

अर्थः —

(22) कृदभिहितो भावो द्रव्यवद् भवति॥ (23) क्विबन्ताः धातुत्वं न जहति।

क्रियाभिनिर्वृत्तिवशोपजातः कृदन्तशब्दाभिहितो यदा स्यात्
(24) संख्याविभक्तिव्ययलिङ्गयुक्तो भावस्तदा द्रव्यमिवोपलक्ष्यः॥

अर्थः –

(25)
पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम्।
सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन।

(26) कोणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्।

(27) नियतां नृत्ततालैव विनिपातो न विद्यते।
शब्दकर्मप्रयुक्ता (ज्ञान + कर्म) (यजुर्वेद 32+2 (84) क्रतु- धी, शची (प्रज्ञा + कर्म) (ब्रह्मपक्ष-देवपक्ष)
पूर्वमीमांसा + उत्तरमीमांसा) (sensory nerves + motor nerves) (पुमान + स्त्री) (यज्ञो वै विष्णुः विष्णुर्वै यज्ञः
अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतो मुखम्।
(28) अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥

(29) शब्दज्ञाने निष्णातः परब्रह्माधिगच्छति।

(30) सर्वो हि प्रायेण स्वस्यां क्रियायां व्याकरणमनुगच्छति, अपभ्रंशप्रयोगेण च नियतम् अपत्रपते॥

न हि किञ्चित्पदं नाम रूपेणानियतं क्वचित्।
(31) पदानाम् रूपमर्थो वा वाक्यादेव हि जायते॥ } [illegible]

आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते, उत्पत्तिप्रभृति आ विनाशात्
(32) न तल्लिङ्गं जहाति।

(33) वाक्यम् आख्यातम् साव्ययकारकविशेषणम्। एकतिङ् वाक्यम् भवति। आख्यातं साव्ययं सकारकम् सकारकविशेषणम् वाक्यसंज्ञम् भवतीति वक्तव्यम्। पदसमुदायः (वाक्यम्)। आकाङ्क्षा-योग्यता-सन्निधिमत्-पदसमुच्चयो वाक्यम्। स्वार्थबोधसमाप्तः पदसमुदायो वाक्यम्। सुप्तिङन्तचयो वाक्यम्। (ज्ञान का पूरक + [illegible])

(34) चतुर्भिः प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति- आगमकालेन- स्वाध्यायकालेन- प्रवचनकालेन- व्यवहारकालेनेति। (अधीति- बोध- आचरण- प्रचारैः॥
दर्शनशास्त्र श्री लालजी कालिदास मेहता (ज्ञाति और [illegible])
पृष्ठ [illegible] अन्तःकरण की तीन मूलवृत्तियां- ज्ञान- इच्छा- क्रिया(योग)
महाभाष्य 1.3.1 / 1.4.32॥ (यो मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी स बुद्ध्या-
(35) कश्चिदर्थं सम्पश्यति, संदृष्टे प्रार्थना, प्रार्थिते अध्यवसायः, अध्यवसाये आरम्भः, आरम्भे निर्वृत्तिः निर्वृत्तौ फलावाप्तिः॥

(36) ज्ञानजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः। कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया
[illegible] [illegible] [illegible] दो [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]

Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि तादृशः। नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे॥
(३८) तेरी भी चुप्प- मेरी भी चुप्प।
(३७) शब्दः एकवर्णानाम् । अक्षरसमुदायः पदम्। वर्णानाम् एकप्राणयोगः संहिता।
विभक्त्यन्तश्च पदम्। सुप्तिङन्तम् पदम्। विभक्ति श्च। वर्णसमुदायः पदम्।
पद्यते गम्यतेऽर्थः अनेन इति पदम्। (न्यास- जिनेन्द्रबुद्धिकृत- काशिका व्याख्या) १. ४. १४
(३९) वाक्तत्वम् व्याकरणम्। (४०) नचातिवृत्तं नातिच्छन्दः चा वाक्यमेवं वर्णमुदीरयेत्।
(४१) छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति। (४२) वैयाकरणैः सूत्राणि छन्दोवत् (स्वतन्त्राणि)
(४३) सिंहावलोकितश्चैव मण्डूकप्लुतमेव च। गङ्गाप्रवाहवच्चापि अधिकारास्त्रिधा मताः।
(४४) अधिकारः प्रतियोगम् (प्रतिसूत्रम्) तस्यानिर्देशार्थः इति योगे योगे उपतिष्ठते।
परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती सर्वम् शास्त्रम् अभिज्वलयति।
अधिकारः राजवत्। परिभाषा प्रदीपवत्। तत्र अनभिधानम् यत्रार्थैरुक्तम्।
(४५) अभिधानलक्षणा कृत्तद्धितसमासाः॥
"अन्यत्र तु यथालक्ष्यं भवत्येव॥
(४६) शास्त्रेण अन्वाख्यानमात्रं क्रियते।
(४७) प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः महता यत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म, तत्राशक्यम्, वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुम्, किं पुनरियता सूत्रेण। (महाभा. ६. १. ७७)
(४८) सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदस्मिन् पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात्।
(४९) केचन निपाताः अनर्थकाः, केचन सार्थकाः।
(५०) केचन निपाताः पदपूरणाः (वेदे) (५२) सामान्यवि-
(५१) निपातस्यानर्थकस्यापि प्रातिपदिकत्वम्। (वा. १. २. ४५) (५२) सामान्यचेद् शेषः
सिद्धतमः, विशेषविधिरपवादः। (५२) अनाकृतिः संज्ञा। आकृतिमन्तः संज्ञिनः। (५५)
(५३) अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति। (५४) प्रकृतिवद् अनुकरणं भवति।
कुक्कुटः। काकः। उद्गुमः॥ इति शब्दानुकरणम्
(५५) काचं मणिं काञ्चनमेकसूत्रे ग्रथ्नासि बाले किमिदं विचित्रम्। } श्वपच मघोनामे-
विचारवान् पाणिनिरेकसूत्रे श्वानं युवानम् मघवानमाह॥ } त्युक्ते।
(५६) अधः पश्यसि किं बाले तव किं पतितं भुवि। { छोटे से लाल बहादुर शास्त्री जाए भारतीयों को लिया॥
रे रे मूढ न जानासि गतं तारुण्य मौक्तिकम्॥
(५७) किं करोमि क्व गच्छामि को वेदानुद्धरिष्यति।
मा विभेहि वराराहे! भट्टाचार्योऽस्ति भूतले॥
(५८) सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्।
(५९) वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः। आपं चैव हलन्तानाम् यथा वाचा, निशा, दिशा।
(६०) क्रियापदं कर्तृपदेन युक्तं व्यपेक्षते यत्र किमित्यपेक्षाम्। } विमः रूपं पुरस्कृत
सकर्मकं तं सुधियो वदन्ति शेषस्ततो धातुरकर्मकः स्यात्। }
(६१) लज्जा सत्ता स्थिति जागरणम्, वृद्धि क्षय भय जीवित मरणम्।
शयन क्रीडा रुचि दीप्त्यर्थम् धातुगणन्तमकर्मकमाहुः।
(६२) प्रवचनीयो यदा कर्ता द्वितीया कर्मणस्तदा। (६२) प्रवचनीयो यदा कर्ता द्वितीया कर्मणस्तदा।
(६३) विमः रूपं पुरस्कृत्य। कर्मणि प्रथमा तदा।
यदा कर्त्ता तृतीयान्ताः, कर्मणि प्रथमा तदा। नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते।
(६४) संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः। नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते। } विदध्याति अभिदध्याति संदध्याति निदध्याति
(६५) विपूर्वो धा करोत्यर्थे अभिपूर्वस्तु भाषणे। मले चापि संपूर्वो निपूर्वः स्थापने मतः॥
(६६) उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते। प्रहाराहार संहार विहार परिहारवत्॥
उपसर्गा धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते। ... कृ, भू, वद, क्रम, तन, हृ, शास्, पद,
= भू, कृ, ... गम्, नी, हृ, ग्रह, ... इष्, विद् ... उपसर्ग ... नाविका।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(६७) विश्लेषण, मीमांसा, प्रवचन की प्रक्रियामें क्रम, आनुपूर्वी का महत्व
(१) वर्णों में क्रम. (२) आश्रमोंमें क्रम. (३) तत्त्व [illegible] में क्रम. (४) अहिंसा, [illegible] में क्रम. (५) प्रत्यक्ष [illegible] में क्रम. (६) शब्द - अर्थमें. (७) श्रुति लिङ्ग - वाक्य - प्रकरण - स्थान - समाख्यामें. (८) प्रकृतिके सृष्टि उत्पत्तिमें. (९) ज्ञान - इच्छा - [illegible]; चेष्टा - क्रिया. (१०) स्तुति - प्रार्थना - उपासनामें. (११) [illegible] में. ५: (क, [illegible], [illegible])
(१२) जाति - स्वार्थ - द्रव्य - गुण - कर्म. ॥ जातिस्थिति में क्रम, वाक्य में क्रम [illegible], [illegible] [illegible] में क्रम
स्वार्थ

(६८) स्थूलसे सूक्ष्मकी ओर - (१) स्थावरजङ्गम (२) जीवाजीव. (३) पञ्च भौतिक. (४) पञ्च भूतसे जड तत्त्वकी ओर. (५) जड तत्त्वसे पीछा वातल - [illegible]. (६) २० गुणोंसे [illegible] ओर. (७) (द्रव्य गुण कर्म) = अर्थ (८) सामान्य विशेष समवाय (कौटिल्य) ॥ objective - subjective.
science - philosophy
स्थूल - सूक्ष्म

(६९) नैते [illegible] समाख्याते [illegible] । [illegible] [illegible] निषेध कृत ।

(७०) निषेध - प्रतिषेध । उद्देश - उपदेश । (सामान्य - विशेष) (उत्सर्ग - अपवाद) (आकृति - जाति) (आकृति - व्यक्ति द्रव्य) ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible], [illegible] राष्ट्र ।

(७२) क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥
व्याकरणके नियमों में प्राधिकत्व ॥ (स्वार्थद्रव्य-लिङ्ग)

(७३) स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्या कारकमेव च । अमी पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमाः
शब्द का अपना स्वार्थ - जाति - द्रव्य - गुण - क्रिया - संज्ञा } ये प्रवृत्तिनिमित्त हैं
शब्द का अपना अर्थ - अर्थात् जाति गुण, क्रिया या संज्ञा
(७४) स्वार्थमात्रं प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते । { येही [illegible] चाहिए

(७५) यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेन उपस्थितिः सोऽत्र प्रातिपदिकार्थ - विवक्षितः । अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् । नित्यः शब्दार्थसम्बन्धः

(७६) नामाख्यातयोर्भेदे नान्वयः । नित्यः शब्दार्थसम्बन्धः ।
(७७) कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च । अपादानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि षट् ॥
(७८) क्रियां प्रत्यक्षवन्तः [illegible] ॥
(७९) ध्रुवं मूर्च्छित [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथापि तम्
(८०) आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह । (व्याकरणे -

(८१) सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥
(८२) [illegible] परिभाषा च विधिर्नियम एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रमुच्यते ॥

(८३) नाना दृष्टियोंसे शब्दोंका विभाग. (१) नामाख्यात उपसर्ग निपात. (२) स्त्री पुंस् नपुंसक. (३) जातिशब्द - द्रव्य शब्द - गुण शब्द - क्रिया शब्द - यदृच्छा शब्द - संज्ञा शब्द - [illegible]. (४) प्रकृति - प्रत्यय विभागवान् - समासो बहुलम् - पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (५) यौगिक, योगरूढि - रूढि
नामाख्यातोपसर्गनिपाताः चत्वारि पदजातानि ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(८४) उच्चानुच्चदुरुच्चालम् चिन्ता यत्र प्रवर्तते।
तं ग्रन्थं वार्त्तिकं प्राहुर्वार्त्तिकज्ञाः मनीषिणः (विचक्षणाः)

(८५) सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः।

(८६) पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना।
आक्षेपस्य समाधानम् व्याख्यानं षड्विधं स्मृतम्

(८७) शब्दज्ञानम् प्रयोजनम्। शब्दज्ञापनम् विषयः। शब्दज्ञानार्थी अधिकारी।
प्रतिपाद्य-प्रतिपादकादि सम्बन्धः। शब्दशास्त्रे व्याकरणे अनुबन्धचतुष्टयम्।

(८८) व्याकरणात् पदसिद्धिः पदसिद्धेरर्थनिर्णयो भवति।
// अर्थात् तत्त्वज्ञानम् तत्त्वज्ञानात् परं श्रेयः॥

(८९) ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्। सारस्वतं चापिशलं शाकलम् पाणिनीयकम्

(९०) व्याकरण के पठन पाठन में लोक व्यवहार का बोध॥ पाणिनि कालीन भारत वर्ष
(वासुदेवशरण अग्रवाल) (पतञ्जलि कालीन भारतवर्ष - प्रभुदयाल अग्निहोत्री)
सारीकाशिका - महाभाष्य में उदाहरण। प्रत्युदाहरण)
(९०) वैयाकरणों के लक्षण - सूची
व्याकरणस्य त्रिमुनि। त्रिमुनि व्याकरणम्। शास्त्र-शास्त्रकृतोः अभेदः॥
(९१) इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः
शलातुर - पाणिनि। दाक्षिणात्य कात्यायन। गोनर्दीय इत्याह - पतञ्जलि
(९२) फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः। धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः। स्मृतः। स्थितः।
उदाहृतः। कथितः। उक्तः। कीर्तितः। उदीरितः। अभिहितः। मतः। इष्टः। स्मृतः। स्थितः।
(९३) आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते। आत्मभरणे वचनो भवतिः धातुः।
न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति। (सत्त्व - अभिधेयत्व - प्रमेयत्व सब पदार्थों के सामान्य
सत्ता - ॥ उद्देशः। लक्षणम्। परीक्षा॥
धर्म
(९४) भूतः पञ्चविधस्तत्र भविष्यंश्च चतुर्विधः। वर्तमानो द्विधाऽऽख्यातः इत्येकादश कल्पना॥

(९५) मातृका। वर्णसमाम्नायः। अक्षरसमाम्नायः। ब्रह्मराशिः॥

(९६) सोऽयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितः चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो
ब्रह्मराशिः।
(९७) श्री क्षीरस्वामी रचयति { व्याख्याति येन वागर्थौ कुशाग्रा यथावलम्बनात्।
चुरादि पुलारब्धो यत्र मग्नाः महारथाः।
पाठेऽर्थ-चागम संवाद महता मणि मोहत:। न विद्मः किन्नु जाड्यं किं वाऽज्ञानं इहेव यत्
भारतीय जनता में प्रमाद - आलस्य - विरोध - द्वेष वृद्धि से कितनी बार पराजय, अप्रतिष्ठा, अकीर्ति
का कलंक होगया! पाणिनीय महामुनि की कृतियां ही लुप्त हो गया॥ पिछले २५०० वर्षों के इतिहास पर
पर विहंगम दृष्टि॥ एकत्व, नानात्व, सन्देह, कुतर्क, अल्पायुष्य, अल्पमेधास्त्व, अब्रह्मचर्य, बाल
विवाह के कारण राष्ट्र का अधिकांश का अनेक सम्पदाएँ लुप्त होगई॥ (स्मृतिके देशकाल के
अनुसार ही जा सकती
(प्रमा) (अविद्या - अज्ञान, मिथ्याज्ञान) सन्देह - कुतर्क, प्रमाद
विद्या
History of Dharm Shastra by Kane

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(९८) लकारों के पुराने आर्षक नाम जैसे (१) लट् भवन्ती (२) लिट् परोक्षा (३) लुट् श्वस्तनी (४) लृट् – भविष्यन्ती (५) लेट् पञ्चमी (६) लोट् (७) लङ् ह्यस्तनी (८) लिङ् (९) आशीः (१०) लुङ् भूता (११) लृङ् क्रियातिपत्तिः ।

(९९) शिष्टैः प्रयुक्ताः पूर्वा एव शब्दाः शास्त्रेण लौकिक्रियन्ते – अनुशिष्यन्ते, अन्वाख्यायन्ते च तस्माद् व्याकरणम् अन्वाख्यानं स्मृतिः

(१००) संस्कृत भाषा के पठन पाठन की व्यावहारिक विधिः, देश-काल-परिस्थिति उपाय चिन्तना। ॥ संस्कृत बोध की प्रथमा भूमिका ॥

(१०१) यस्य येनाभि सम्बन्धो दूरस्थेनापि तस्य सः ॥

(१०२) अक्रमता, अस्थानस्थपदता, संकीर्णता च इति वाक्यदोषास्त्रयः ।

(१०३) के वाक्यगुणाः ?

(१०४) वाक्ये अव्यवहितं विशेषणम् विशेष्यात् पूर्वम् प्रयुज्यते ॥ विशेषणान्तरेण अव्यवहितम् यथा एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम् ।

महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः ॥

(१०५) क्वचिदेकदेशेन समुदायोऽवगम्यते। भीमसेनः भीमः। सत्यभामा – भामा देवदत्तः, दत्तः

(१०६) लुप्तोपसर्जना बहुव्रीहिः अधिकारार्थे (अधि[illegible]) शब्दप्रयोगाः। अधिगतिः = अधिगम – अर्थबोधः । तदर्थस्य अधिगमयोपायकार्थम् अर्थं तत्प्रत्यायितुमिच्छामि इति शब्दः प्रयुज्यते । महाभाष्य १.२.४४ ३.२.६

(१०७) विश्वासः माक्रोधं भवति। विश्वासात् – अभियः विश्वासः समाप्ताः। (मूक, कुमार्ग) [illegible]

(१०८) न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा। सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥ अर्थ न्याय विशेष सत्पात्रे प्रतिपादन प्रयोजनायाम् हेतवः । अफन्दे [illegible]

(१०९) प्रातिपदिकार्थमात्रापार्थी । उच्चाराणार्थ व्याख्यार्थी। प्रथमार्थी। विस्पष्टार्थः। सुखप्रयोगार्थी। बहुवचनम् अतन्त्रम् । एकवचनम् आर्षम् । पुंस्त्वम् लौकिकम्। बहुवचनं लौकिकम् । छन्दसि दृष्टानुविधिः। अधिभाविकेनो निपातितं च । लौकिकाचार्यः। सारूपप्रतिपादनम्। वैचित्र्यार्थम् । मन्दमतीनाम् निर्देशः। [illegible] अनुग्रहार्थ ॥

(११०) लिङ्गसंख्याकारकान्वितं द्रव्यम् । शब्दस्वाभाव्यात् । विधिमुखेन लिङ्गस्य भेदेन । अन्वयमुखेन – कारिकेमु खेन । आदेशः शत्रुवत् – आगमः मित्रवत् ।

(१११) नान्तरेणाचार्यं (सानम्) व्याख्यानस्योच्चारणम् भवति। अन्तः इति व्याप्य विषय अलम् इति पर्याप्तिः प्रत्याहारे वर्णपर्यायः। अन्त इति व्याप्य विषयः

(११२) अल इति व्यञ्जनपर्यायः ॥ हल् इति व्यञ्जनपर्यायः, संग्रहश्लोकोपन्यासः

(११३) अध्यात्म प्रलोप संग्रहार्थम् (विशेषताः चक्रे)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२१४) शास्त्ररचना विशेषणानि । क्रमः । लक्षणम् । उद्देशः । परीक्षा ।
मङ्गलम् आदौ - मध्ये - अन्ते । शङ्का - समाधाने । उदाहृत्य - इत्यन्त
आख्यायिका । अध्याय - परिच्छेद । ग्रन्थकर्ता - वृत्तिकर्ता - भाष्यकर्ता ॥

(२१५) इत् । कृत् । लुक् । लुप् । कृत्य । शब्द । चर्करीत - चेक्रीयित -
कारित - चिकीर्षित । या[illegible]ः, ताः सामान्याः, अ इ उ इत्यादि
धातुषु तोलिङ् प्रत्यये एव निर्दिष्टाः ॥ ऐ गो शब्द सामान्य हो गया ।
अश्व शब्द सामान्य हो गया । बुध - बुद्ध शब्द मूर्ति के लिये सामान्य हो गया ॥

(२१६) सर्वे विषयस्यन्दीति विकल्पानौ
(२१७) अवश्यमेव सकालं विशेषं प्रति गच्छति । (सामान्यमेकत्व करे ॥
गतमात्रं तु तत्तेन विशेषं स्याप्यते पूर्वम्

(२१८) सामान्य विशेष । उत्सर्ग - अपवाद ॥
(२१९) बाधकान्येव निपातनानि । योग शब्दः प्रत्र शब्द पर्यायः ।
लोकप्रयोगानुसारेण - शब्दप्रयोगानुसारेण । लक्ष्यानुसारेण ।

(२२०) अन्यतर - अन्यतम शब्दौ अव्युत्पन्नौ । एकवाद द्वि - बहु विषये
निर्धारणे वर्तेते ॥ (पश्चात्प्रत्ययविधि - - - - -

(२२१) अङ्गकार्ये कृते न पुनरङ्गकार्यम् । (
अङ्गाद (अधिकारे ।

(२२२) तैलाद् रक्ष जलाद् रक्ष रक्ष मां श्लथ बन्धनात् ।
मूर्खहस्ते न दातव्यम् एवं वदति पुस्तिका ॥
आत्मुष्टः परहस्तेभ्यः एवं वदति पुस्तिका ॥
आतुमः पादहस्तेभ्यः कृत्तद्धित समासा भवन्ति ।

(२२३) अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धित समासा भवन्ति ।

(२२४) उद्देश्यमनुद्दिश्य न विधेयमुदीरयेत् ।
(२२५) सम्बोधनेन वाक्यार्थ इति वृद्धस्य आगमः ।
(२२६) सर्वविधिभ्यो लोपविधि बलीयान् ।
सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलीयान् तदेकदेशेन ।
(२२७) पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तदेकदेशेन ।
(२२८) क्लिष्टो व्याख्यानम् । प्रयोग व्याख्यानम् । प्रतिपत्तिलाघवम् । प्रतिपत्ति
गौरवम् । अपामिनीयञ्च भवति चकारो वाक्यालंकारे । खलु इति
वाक्यालंकारे = (of course इति वाक्यालङ्कारे ॥ you see
इति वाक्यालङ्कारे । अङ्ग इति अभिमुखीकरणे । अङ्ग इति क्षिप्रम् ।

(२२९) कुतो भवान् । पाटलिपुत्रात् । लिङ्क्रियस्य निर्देशो निपातनम् ।
अस्वसात । रेफशिरस्कः अकारः अर । लकारशिरस्कः अकारः
अल् । प्रपञ्चार्थम् । न व्येति = नानात्वं न गच्छति ।
सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्
(२३०) यत् क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञकाः । धातु पदमनर्थकम्
अनर्थकम् । बहुलग्रहणम् अधिककार्यार्थम् । अधिक व्याप्ति के फलक
वा । विभाषा । बहुलम् । अन्यतरस्याम् । वैचित्र्यार्थम् । बहु वैयाकरणा आदि उद्धरणाः
क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्रियायाम् बाहुलकम् वैचित्र्यार्थम् ।
(२३१) अनिर् कारिकास निकायादि । समस्तता । । इष्यते । पठ्यते । कीर्तितो
दृश्यताम् । प्रवदन्ति । निदर्शनम् । सम्मिता । । प्रतीहि विद्धि ॥
पुराणाः पठन्ति पाठेष्वः मताः । प्रतीहि विद्धि ॥
(२३२) अनभिधानबलात्समाश्रित प्रत्याख्यानम् नातीव मनोहरम्
(२३३) नाना (विना) नार्या निष्फला लोकयात्रा ॥ निपाता अनर्थकाः ।
(२३४) अभ्यासो हि कर्मणाम् कौशलमावहति । (Practice makes a man perfect)
(२३५)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२३६) षडङ्गानि । ऋग्वेदसंहिता- ब्राह्मण- आरण्यक- शिक्षा- कल्प- व्याकरण- निरुक्त: [निघण्टु] छन्द: ज्योतिषम्

(२३७) तेषां हि संनिपत्योपकारिणां न स्वत: कार्यम् प्रतिपद्यते ।

(२३८) जयन्ति (अग्रणी) जैवीत्कर्षेण वर्तन्ते ।

(२३९) नवनवोन्मेष शालिनी प्रतिभा मता ॥

(२४०) अज्ञातम् अर्थम् हि पदं वर्णम् नयेत् ।

(२४१) अर्थौ द्वि-पदार्थौ) (जाति) प्रतिलक्ष्यं लक्ष्यं प्रवर्तते ॥

(२४२) क्वचिद् व्यक्ति: पदार्थ:, क्वचिज्जाति: पदार्थ: ।
(द्रव्यम्)

(२४३) केऽप्येषाम् (निपातानाम्) द्योतका:, केऽपि वाचका:, केऽप्यनर्थका: ।
आगमा इव केऽपि स्यु: सम्भूयार्थस्य साधका: ॥

(२४४) पुत्रं पितामहाणां सम्बन्धस्य इयम् कुलस्य परिदानम् ।
[illegible] तरीतुम् शक्य: [illegible] तोयनिधि: ॥

(२४५) न भवति धर्म: श्रोतु: सर्वस्यैकान्ततो हितश्रवणात् । { तत्त्वार्थश्लोक / (मङ्गल) / उमास्वाति
ब्रुवतोऽनुग्रहबुद्ध्या वक्तुस्त्वेकान्ततो भवति ॥
(एकान्तत: । अत्यन्तत:) तत्त्वार्थकारिका २९.

२४६ तत्त्वार्थाधिगमसूत्र । प्रथमाध्याय सूत्र १, २,
सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्राणि मोक्षमार्ग: । तत्त्वार्थश्रद्धानम् सम्यग्-दर्शनम् ॥

(२४७) चकारबहुलो द्वन्द्व: । द्वन्द्वादौ द्वन्द्वान्ते च श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं परिसमाप्यते । (एकान्त) ऐकान्तिक ॥ आत्यन्तिक
अनेके अन्ता: धर्मा: यस्मिन् - स अनेकान्त: ।

(२४८) निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रय: ।
अनेकार्था: स्मृता: सर्वे पाठस्तेषाम् निदर्शनम् ।

(२४९) पर्यायेषु गौरव लाघव चिन्ता ना क्रियते ॥

(२५०) क्रिया- तद्वताम् अभेदविवक्षायाम् [illegible] व्याकरणम् ।
we read Shakespear. we read Hamlet. । माघ: कवि: माघे - जन्ति श्रयोत्सुका: ।

(१५१) द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदम् प्रत्येकम् अभिसम्बध्यते आभि तं वा सम्बध्यते ।

(१५२) न च मुख्ये सति गौणग्रहणम् युक्तम् ।

(१५३) ब्राह्मणा: आयाता:, वशिष्ठोऽप्यायात: । light

(२५४) अल्पप्रयत्नजत्वं हि स्वत्वं अल्पप्रयत्नयोगात् लघूच्यते । Travel
ह्रस्वम् लघु । दीर्घम् गुरु ॥

(२५५) पाद्धि प्रच्युतस्य पुनस्तत् प्राप्ति: प्रत्यापत्ति: । अ - अ

(२५६) [illegible] [illegible] [illegible] आकार: ।
[illegible] पुन: प्राप्यते ॥
पूर्वाचार्योपम [illegible] केचन [illegible] [illegible]

(२५७) व्याकरणस्य वैयाकरणानाम् [illegible] ॥ [illegible] ।
आलापा: [illegible] [illegible] ॥ [illegible] प्रक्रिया । [illegible] प्रक्रिया
वैयाकरण पाश्चात्य [illegible]
[illegible] अभिवर्जन ।

(२५८) निपाता आद्युदात्ता: [illegible] शब्दा: अन्तोदात्ता

(२५९) [illegible] पदपदार्थेषु हि प्रयुज्यमाना: शब्दा: अन्तोदात्ता
स्व शब्दप्रयोगम् इवार्थम् गमयन्ति अथोऽनिर्भायक: । [illegible]
[illegible] आद्युदात्तम् । यज्ञो वै विष्णु: । [illegible]
सिंहो माणवक: गौर्वाहीक: । [illegible]
विष्णुर्वै यज्ञ: [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२६०) वर्गीत्कादः। इक् श्तिपौ धातुनिर्देशे। रेफ यिरल्का।
लकारीरल्का। तद्वधि। तदूर्ध्वम्। लल्योपीस्यात्।
(२६१) अविवक्षितः शब्दस्य गुणत्वमेव अनवधिकस्य शब्दस्य गुणत्वं न भवति।
दृष्टेषु लिङ्गसंख्यानिर्देशो न विवक्षितः।
(२६२) ... आदिशाले ऽप्याचार्यस्यापि अयमर्थः सम्मतः।
(२६३) आदिशालेऽप्याचार्यस्यापि ... पुनरुक्तिः समाधेया॥
(२६४) कोकिलम इतिवत् पुनरुक्तिः समाधेया॥ (२६६) वाक्येन संज्ञायाः अवगमो-
(२६५) अनेकनानार्थे मात्रता॥ १ २ ३ ४ ५ ६
न भवति। तिलान् ते जे तू ट यू आवहति।
(२६६) तिलाम् स्त्री आवपति। तिलान् ते, जे तू ट यू आवहति।
(२६७) नहीह शास्त्रे वस्तुनः तत्त्वैव शब्दजेस्त्वास्य प्रधानम् कारणम्
किं तर्हि; विवक्षा च॥ स्थाली पचति। स्थाल्यापचति
नस्थालीस्थ
(२६८) विवक्षातो कारकापि भवन्ति।
स्थाल्याम् पचति। पदार्थाभिधानके वर्तते।
(२६९) अनेनान्नावृत्तिमात्रमेवेदं भावः॥ पक्वं स्थालीवं बोधकम्
कुत्राचित्तत्स्थले कदेशस्थाप्रणाः पक्ववत्त्वम्
वाक्यम् विग्रहः। इहापि विकल्पार्थम्।
(२७०) तद्धितवृत्तिम् ज्ञातम्। इहापि विकल्पार्थम्।
(२७१) एकशेषवचनम् विरूपाणामपि एकशेषवचनम्
विरूपाणाम् भिन्नार्थानाम् एकशेषवचनम्। रुतः रुतः रुतः रुतः
सरूपाणाम् एकार्थानाम् एकशेषवचनम्।
सरूपाणाम्
एकः शिष्यते। पदनिवर्तन्ते।
(२७२) एकवचनम्, एकशेषम्, एक विभक्तिमत्त्वम् समासस्य प्रातिपदिकत्वं सुबन्तस्य।
(२७३) क्वचित् प्रातिपदिकस्य प्राकृते प्रत्ययो भवति क्वचित् सुबन्तस्य। मतल-
मत्वर्थीयः। स्वयका भयका। स्वतकपितकः।
पृथक्योः आवश्यकेयाः।
पितकीः।
(२७४) उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्।
(२७५) पर्युदासः विधिप्रधानः, अब्राह्मणः गच्छति। | प्रसज्यः निषेधप्रधानः, देवदत्तो न गच्छति।
(२७६) इति करोऽर्थनिर्देशार्थः। अ इति करोऽहैतौ। इति रूपः समासार्थः।
(२७७) नकारान्त अध्यायाः पूर्वाचार्यैः संज्ञा इति संज्ञा कृता॥
(२७८) ~~[illegible]~~। त्रिविधम् स्थानम्। (१) अपकर्षः = गौ स्थाने अश्वः
बध्यताम्। (२) निवृत्तिः = अलङ्कारः स्थाने ~~[illegible]~~ कटुवक्त्र औलकम्।
प्रसङ्गः = दर्शनां स्थाने शतैः आस्तातिकम्॥
(२७९) यो भुक्तवन्तं ब्रूते, मा भुङ्क्ष्व, मा भुङ्क्थाः। इति किं हि तस्य तेन
कृतं स्यात्।
(२८०) अजन्तो संज्ञाः। तीव्रम् उत्सवम्। अविवक्षितो निर्देशः।
छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२८१) नञ्प्रायम् अनुपम् स्यात् ॥ हृदय शब्द पर्यायो हृद् शब्दोऽप्यस्ति ।
हृदयम्
(२८२) त्यदादीनाम् मिथः सहोक्तौ यत् परं तच्छिष्यते ।
(२८३) निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या ॥
(२८४) नपुंसकमिदं इति प्रतिषेधं वक्ष्यति । तस्यायम् पुंस्त्वात् प्रतिषेधः ।
(२८५) वैयाकरणानाम् सन्देह प्रतिषेध पर्यवसिषो । मैयाविकानाम्
संशय निषेधो ॥
(२८६) न हि किंचित् चित्रगवीमि देवदत्तस्मिन्नगु भवति ।
पुंगवः । स्त्रीगवी ॥
(२८७) आदिपाठे - उर्वश्यादयः अगुन् । उर्वश्यादयः ६
(२८८) शास्त्रम् आवर्तमानम् अभ्युदयाय भवति यथा मन्त्रजपादयः ।
(२८९) कोऽयम् भवतां मत्सरो यदि सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत ।
(२९०) कारकग्रहणम् पूजार्थम् । कारकस्यैवैतद् विषयम् नामं नान्यत् ।
आचारेणैव तस्यपूजा । तद्पूजाद्वारेण शास्त्रस्य महार्थतोद्भावन-
लक्षणा पूजा कृता भवति । एवं नाम शास्त्रस्य महार्थत्वम् येन तथाविध-
यः प्रमुखोऽपि आद्रियन्ते इति ॥
(२९१) न हि देवदत्तस्मिन्नपि नीमि चित्रगवीमि यज्ञदत्तस्मिन्नगु भवति ।
(२९२) प्रकृतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितम् तद् बाधितमेव ॥
(२९३) ग्रन्थादि स्वाद बोधि कं भवति ।
(२९४) वैयाकरणानाम् ग्रन्थेषु पूर्वाचार्याणाम् प्रति भूयान् पूजाभावः
दृश्यते ॥ अहो ! वैयाकरणानां च शास्त्र रक्षार्थं भूयान्
निरन्तरश्च परम्परागतः पूजाभावः । व्याकरणगुरुमिमानाङ्गम्
मर्दितमपि प्रसाद आनन्दम् हर्षम् च ददाति । (जनयति) व्याकरणगुरवश्च सर्वदा
प्रातःस्मरणीयाः, आनन्दाश्रु च स्रवन्ते । यद्यपि बहु नाधीषे तथापि
पठ पुत्र व्याकरणम् ॥
(२९५) पण्डितरोषी वचनानि । अविच्छिन्नम् उपदेश सामर्थ्यम् ।
(२९६) गुणवचनानाम् च आश्रयतो लिङ्ग वचनानि भवन्ति ।
(२९७) अतन्त्रम् । अप्रधानम् । } स्वतन्त्रा विभक्तिः । अतन्त्रा विभक्तिः
obligue Cases
स्वतन्त्रा विभक्तिः प्रथमा ॥
(२९८) काशकृत्स्नेन शब्दपर्यायिता, न अर्थपर्यायिता ॥ एकार्थ । वक्ता
अकार ॥
(२९९) अर्थः शब्दः अभिधेय वचनः । (२) प्रयोजनवचनः । (३) निवृत्तिवचनः । (४)
वस्तुवचनः (१) रै - विक - धन वचनः (५)
(३००) जाति - द्रव्य - गुण - क्रिया भेदेन चतुर्विधः शब्दः ॥
गौः । डित्थः । पृ क्लृ । पाचकः ॥ डित्थः काष्ठमयो हस्ती ।
डवित्थः काष्ठमयो मृगः ॥
(३०१) श्यामरूपो युवा विद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः
सर्वशास्त्रार्थवेत्ता च डित्थ इत्यभिधीयते
(३०२) द्रव्य शब्दाः एकव्यक्ति वाचिनः ... [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०३) न हि अनर्थकम् वचनम् प्रयोगमर्हति॥
(२०४) अवग्रहः। अजैतिता पाठः। पदपाठः॥
(२०५) इङ् अध्ययने। इक् स्मरणे - अनयोरपि नित्यमेव अधिविवक्षा
अधीते। अध्येति।
(२०६) क्रियावचनो धातुः। भाववचनो धातुः। २२०० धातवः। १९४३।
मूलधातु। धातुजधातवः। नामधातवः। (धातुजधातवः णिजन्ताः
सन्नन्त, यङन्त, यङ्लुगन्त) नामधातु = क्यजन्त, काम्यजन्त, (सनाद्यन्ताः धातवः ३.१-
क्यङन्त, क्यषन्त, णिङन्त, क्विबन्त। (प्रवर्तित) कण्ड्वादि
परस्मैपद, आत्मनेपद, उभयपद॥ नामधातुर्न भवति (नामच धातुजमाह निरुक्त।
धातवः बोध्य १. पठितधातवः (धातुपाठे) (२) अपठिताः आन्दोलय-
लाद्य (३) परिपठितापरिपठिताः सौत्राः स्कुम्भ स्कम्भ स्तम्भादयः॥
(४) प्रत्ययधातवः सनाद्यन्ताः (५) नामधातवः कण्ड्वादयः। (६) प्रत्ययनाम
धातवः होड - मल क्लीबप्रभृतयः॥
धात्वर्थः क्रिया॥
अर्थ - द्रव्य - लिङ्ग संख्या, कारक - प्रातिपदिकार्थः
क्रिया - काल - पुरुष, वचन (संख्या) वाच्य - धात्वर्थः
फलव्यापारयोर्धातुः। क्रियावाचकम् आख्यातम्। क्रियावचनो धातुः।
(इङ्गितम्, चेष्टितम् निमिषितम् ~~धातु~~ (क्रिया) कृदभिहितो धातुः द्रव्यवत्
भवति - पाकः, त्यागः, यागः। अपरिस्पन्दन साधनसाध्यो धात्वर्थः भावः।
परिस्पन्दन साधन साध्यस्तु क्रिया। ॥ सत्ता॥ द्रव्य = पदार्थ॥
क्रियाविशेषणानाम् कर्मत्वम् नपुंसकलिङ्गता च।
भावविकार: Six modes of existence। जायते, अस्ति, विपरिणमते,
वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यति॥ भावप्रधानं शब्दः, विधानम् विधिः।
प्रयतनम् प्रयत्नः।
(२०७) क्रमवन्तो हि क्रियासामान्यवचनाः
(२०८) सत्ता - अभिधेयत्व - प्रमेयत्व॥ (तर्कसंग्रह)
(२०९) एको व्रीहिः सम्पन्नः सुभिक्षं करोति।
(२१०) यस्य लोपतः सिद्धोऽर्थः किं तत्र यत्नेन॥
(२११) देवदत्त शब्दः, यदृच्छाशब्दः, रूढः, संज्ञाशब्द। व्यक्तिशब्द॥
(२१२) व्यवस्थितो हि पद्धविशेषो अत्र इष्यते। प्रकृत न वर्णः।
(२१३) ~~जातिरिति~~ जातिर्नामिका। व्यक्तिगुणपचक शब्दस्य अभिहितत्वात्
उच्चारण (प्रत्येक) उपतिष्ठते।
(२१४) ओ भावश्च निर्वचन शब्दसादृश्यादपि च।
जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः॥ ~~विसर्जनीय~~॥
ऊष्मा = वायुः तत्प्रधानाः वर्णाः ऊष्माणः॥ aspirate.
(२१५) ऋतः संख्यापि। न केवलानि स्त्रीलिङ्गानि वैदिकमन्त्राः पठिताः, तेषु
अवश्यं पदगतेन पदार्थज्ञं विपरिणमयितव्याः। का० महा० १।१ आह्निक में
(२१६) संस्कृत पण्डितों की mood, mode, method, methodology" । मद। मोद।
मोदक।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२१८) मूल- वेद-ब्राह्मण-आरण्यक- उपनिषद्- वेदाङ्ग, उपवेदादि- वैदिक-वाङ्मय
की रक्षा अपने आपमें भारत का और संसार का बड़ा भारी उपकार है।
जो ब्राह्मणोंने श्रुत से किया और ब्राह्मणेतरोंने ब्राह्मणों रक्षपालन-पोषण पूजा की
(२१९) आर्यसमाज को इस उपकार की घोषणा समय समय पर करते रहना
चाहिये ॥
(२२०) दूसरी भाषाएँ परस्पर कुछ समानताएँ और कार्यकारणभाव रखती हैं
परन्तु संस्कृत-वैदिक भाषासे बहुतोंकी समानता है। तत्सम या विकृत
रूपसे उनमें वर्तमान शब्द मूल, वैदिक- संस्कृत भाषासे मिलते हैं।
इसलिये संस्कृत वैदिक भाषा इन सब की मूलरूपसे, वस्तुदात्री और अधिक
पुरानी है। देश देशान्तरों में इस भाषाका और इस के अन्तर्गत,
तत्वों, तथ्यों की बहुत अधिक वर्तमानता- विद्यमानता है ॥
(२२१) अस्मिन् सन्धारम् आतिष्ठते। सन्धारमात्रं अस्तम् प्रत्ययम् आपिशलि:
आचार्य: प्रतिजानीते। तथा हि न तस्य पाणिनेरिव असन् पुंसि इति गण-
पाठ: किं तर्हि? स पुंसि इति स पठति। स्व- क्विबन्तम् नाम ॥
(२२२) अस्माद् ग्रामात् शतम् अतिष्ठते ॥ जैसे हिन्दीमें व्यापारसे कितने रुपये उठते हैं
(२२३) दृष्टान्त सामर्थ्याद् दार्ष्टान्तिकलाभ:।
(२२३) चरणशब्द: शाखाविशेषाध्ययन परैकतामापन्न: = जन संघ वाची
चरण- परिषद्- पर्षद्। पार्षद = पारषद् ग्रन्थ। सर्वशाखा पारिषदं
हि इदम् शास्त्रम् (व्याकरणम्। (कात्यायन पाणिनीयम् सर्वशाखाविषयकम्
अत नैके: पन्था: शक्य: आस्थातुम् ॥
(२२४) अतीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनाद् ऋषित्वम्
(२२५) दु:खी भारतको सुखी बनाने के उपाय (१) भारत का स्वरूप बोध।
(२) भारत के हृदय में प्रवेश। (३) धर्म-विद्या- प्रधान काशी नगरी -
भारतका हृदय। (४) जैसी काशी वैसा भारत (५) भारत का ब्राह्मण
काशी से जो सीखता है- वह सारे भारत को सिखाता है। (६) भारत की
जनता का नाना दृष्टियों से विभाग (७) जनपद-विभाग, धर्मसम्प्रदाय दृष्टि
से विभाग- धन-आर्थिक दृष्टि से - उत्तरापथ दक्षिणापथ दृष्टि से
नाना भौतिक दृष्टियों से, शहर- देहात की दृष्टि से। सैनिक- असैनिक
दृष्टि से, स्त्रियों के स्वभावों- प्रकृतियों की दृष्टि से, (८) भारत का दिव्य
वैदिक वाङ्मय। संस्कृत वाङ्मय। (९) भारत की जनपदीय भाषाओं
का साहित्य। (१०) सामान्य जनता में परम्परागत, विचार, रीति-
रिवाज, इलाज (११) शिल्प कलाएँ (१२) पुरातन और नवीन विद्या-
ओं के स्थान। (१३) ब्राह्मण। (१४) संन्यासी (१५) उत्तरीय भारत का
उर्वर मैदान और पर्वतों के अन्तर्गत जन। (१६) ऋषि मुनियों के गोत्र
वंश। (१७) इतिहास-पुराण। (१८) ऋषि- मुनि - (१९) कथा- कहानी
दृष्टान्त- उपमाएँ उदाहरण। (२०) बुद्ध- कुरुश- दारा सिकन्दर से
लेकर आजतक का इतिहास, उपद्रव और समस्याएँ (२१) उत्तर पश्चिम की
सीमा से २२५ से अधिक आक्रमण और असंख्य आन्तर युद्ध, विप्लव

भारती भारतकी शान्तियोंही शतकों से [illegible]
[illegible] दृष्टयलते यताता लोके भाष्यपाद [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दुर्भिक्ष - महामारी - असंयतता (२२) इन की नारीजाति के प्रति और प्रलोभन। (२३) धनप्रेम और अकर्मण्यता। (२४) सामूहिक चिन्तन की कमी। (२५) कुतर्क - बुद्ध - पाणिनि - मनुस्मृति - महाभारत ग्रन्थों की शिकायत भारत के विषय में। (२६) वर्णाश्रम व्यवस्था का भङ्ग (२७) विदेशी लोगों से हमारी दुर्बलताओं का पक्षबोध, (२८) उत्तेजक, आत्मप्रेम, हृदय की लघुता। (२९) Team spirit की कमी। (३०) भक्तिमार्ग। भक्तिगीत। ज्ञान - कर्म - भक्ति में से - भक्ति को मुख्यता देना (३१) महाभारत के बाद से देश का प्रधान - सा स्वभाव - प्रधान होगया था॥ (३२) समस्त जाति क्षत्रियत्व और व्यायाम में दुर्बल - (३३) प्रवासी लोगों की उपेक्षा। (३४) विदेशों में बस कर उनमें घुलना - मिलना नहीं (३५) अर्थ में अपवित्र। (३६) सब शास्त्रों ग्रन्थों में मिलावट यान करली व प्रक्षेपक करो (३७) राष्ट्रीय जीवन के सब - पक्षों का बोध। (३७) पुरातन और नवीन विज्ञान को मिला कर - शिक्षा। (३८) नवचेतना काल का इतिहास सामने पढ़ा॥ (३९) सभा सम्मेलन गोष्ठी, अनुसन्धान, ग्रन्थालय, साहित्य, कलाएं (४०) अन्य राष्ट्रीय प्रवृत्तियाँ और खेल॥

आचा. गंगाधर

(२२६) ~~गुरु~~ शिक्षेण गुरोः छत्रवत् परिपाल्यः। छत्रादिभ्यो णः। छत्रम् शीलम् अस्य इति छात्रः॥ छादनात् आवरणात् छत्रम्। गुरुः कार्येष्ववहितः तच्छिद्रावरणे प्रवृत्तः छत्रशीलः छात्रः। मुलतानी भाषा में 'साईं साकूँ तुसाँ सज्या)

(२२७) धातोः क्रिया एव वाच्या इत्याचार्याणाम् अविवाद एव

(२२८) न च प्रत्यये गुरुलाघवे चिन्त्येते।

(२२९) दानं हि नाम परानुग्रहकाम्यया स्वकीयद्रव्यपरित्यागः परस्वत्वापत्तिश्च॥

(२३०) अविसंवादिता, कष्टसहता,

(२३१) ओदकान्तम् प्रियं पान्थमनुव्रजेत। द्वितीयमपि ओदकान्तम् स्नेहात् कथाप्रसङ्गाद् वा विनिवर्तन्ते साधवः॥

(२३२) अपरिस्पन्दन साधन साध्यो धात्वर्थः भावः। सपरिस्पन्दन साधन साध्यो धात्वर्थः क्रिया॥

(२३३) क्रियाविशेषणानाम् कर्मत्वम् नपुंसकलिङ्गत्व च॥

// (२३४) तीव्रार्थतरम् उदात्तम्, अल्पीयोर्थतरम् अनुदात्तम्। अतएव अन्वादेशे अनुदात्तः॥

(२३५) विसर्जनीय स्थानिकस्य सकारस्य उपचार इत्येषा संज्ञा पूर्वाचार्यैः प्रणीता। विसर्ग के स्थान में सकार करना - उपचार कहाता है॥

(२३६) वाच्य - अर्थ - पदार्थ के लिये प्रयुक्त शब्द, मूल शब्द। जैसे मिथ्या में। पाणिनी, हेत्वर्थ, कर्तरि। (इतरादि से ...
आ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२३६) वैयाकरणानाम् अघोरी शङ्का॥ शब्दः। सिद्धम्। शब्दानु-

शासनम्। अथो। इति। कः शब्दः। अभ्युदयः। श्रुतिः।

प्रत्ययः। प्रतीति। गमकम् - बोधकः। अधिगतिः तथाहि धर्मोऽसि।

विधिः। प्रतिषेधः। लौकिका। सिद्धि। साधुशब्दः। शब्द प्रायुक्त

अन्वाख्यानम्। अभ्यास्य पुनः स्वाध्यायम्। लाघवार्थम्। सुखबुद्ध्या-

र्थम्। गौरवलाघवचर्चा। रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्॥

उच्चारणार्थम्॥ विस्पष्टार्थम्। प्रयत्नार्थम्। सिंहावलोकनन्यायेन।

गङ्गाप्रवाहवत्। मण्डूकप्लुतिन्यायेन। आदेयुक्ति आगमम्। लोकोक्ति -

निर्देशः। अविभक्तिको निर्देशः। अपदं न प्रयुञ्जीत। लिङ्गम् अतन्त्रम्।

एकवचनम् उत्सर्गतः क्रियते। प्रणाति। भगवान् पाणिनिराचार्यः।

अधिकारः। परिभाषा। अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः।

भगवान् कात्यायनः वररुचिः वाक्यकारः। वार्त्तिककारः सूत्रकारः। शास्त्र-

कृत्। भाष्यकारः। भगवान् पतञ्जलिराचार्यः। तत्रभवान्। देवदत्तः। यज्ञदत्तः।

विष्णुमित्रः। चैत्रः। मैत्रः। मीमांसा कुम्भकारः। सिञ्चनम्। ओषधिः। श्लेष्मा।

मधु। milk & Honey। तैलं- ओषधिः, मधु वातस्य, पित्तस्य, श्लेष्मणः। वर्तिः, अध्याहारः।

अधिकारः। द्विः वचनम्। अभ्यासः। पाठः। यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र

व्याकरणम्। वृत्तिः। वार्त्तिकम्। भाष्यम्। उदाहरणम्। प्रत्युदाहरणम्। विधिः। बहुलम्

निषेधः। प्रतिषेधः। शङ्कते - उत्पद्यते। पृच्छति। प्रतिवक्ति। प्रश्न - प्रतिवचनम्।

मन्त्रयम्। निगमे व्याकरणम्। बौद्धस्य पठति। प्रसङ्गः। सर्ववेदपारिषदम्

हीदं शास्त्रम् (व्याकरणम्)। प्रतीतिः। विद्धि। निर्बाधः। कीर्तितम्। उदीरितम्

कथिता। लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्। गौर्बाहीकः। पुरुषो हस्ती शकुनिः॥

अज्ञानम् तत्त्वज्ञानम्। जड़ोऽवदोऽश्लोको चेयष्ट्येति।

ज्ञानेन निर्माणोपायः। अनिर्दिष्टार्था = अनुवादार्थी। अनुविधानम् = विध्यादि

अधिगतयाथातथ्यता। अनिर्दिष्टार्था = अनुवादार्थी। अनुविधानम् = विस्तार।

अनुवृत्तिः। अनुषङ्गः। उपधा - नकारः॥ अनेकान्ता। अन्तः = निश्चयः। अन्तरः

विशेषः। अन्तरा - मध्ये। अन्वर्थत्वम् - योगरूढत्वम्। अन्वर्थसंज्ञात्वम्।

अन्वादेशः = कथितानुकथनमात्रम्। अर्थः। अनर्थम् - प्रयोजनम्। लिङ्गं

लिङ्ग - संख्या - कारकाणि = अर्थाः। अवसायः = निश्चयः। अशक्तिजः = निष्कृष्टपाठः।

अध्याने - अनवस्थः। आगमः श्रुतिः। इति - हेतौ। इति वाक्यसमाप्त्यर्थे।

ईश्वरः वेदः॥ उद्देशः निर्दिष्टं चिन्तनम्। ओं / ओजः अनुजः। / अस्ति वेदः

एतदेकं मुख्यतमम्। एकम् = एकार्थीभावः। करणम् = आभ्यन्तरप्रयत्नः॥ कालनिर्देशः

निर्धारणम् उपदेशः। काकुदं तालु। कारकम् = शक्तिमद्द्रव्यम्॥ कामम् =

निःशङ्कम् (बेशक)। कुशलः अधीतव्याकरणः लक्षणपूर्वकं प्रयोक्ता।

कूटस्थम् ध्रुवम्। कृतान्तः = सिद्धान्तः॥ खण्डिकोपाध्यायः = खण्डिकासंचारक-

आथर्वणवेदभागस्य अध्यापकः। (वर्गः, अकः, अर्द्धर्चः, पादः)। गन्धनम् =

सूचनम्। गुहा - अज्ञानरूपा - हृदयरूपा। चत्वारि - पदजातानि - परा - पश्यन्ती

मध्यमा - वैखरी। चत्वारि पदजातानि - नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च॥

चर्चापदानि - विभक्तीतानि - वृद्धि! आद् - ऐच्॥ चरितम् = कायपरिस्पन्दः॥

छत्रं = गुरुशिष्यावस्थम्। जटिलाधी - समासैकार्थतत्त्वम्, पूर्वोत्तरपदयोः

निर्विशेषत्वम्। तन्त्रम् = अनेक - पुरुष - बोधेच्छया एकस्य उच्चारणम्।

तावत् = प्रथमम्। त्रिपुरुषानुकम् = त्रिपुरुषाभिव्यापकम्।॥ नादः = वैखरीध्वनिः

नाम प्रतिलोमम्। नुम् = नकारः॥

नामवादी अनुरणनरूपः शब्दः।

Resounding

सर्वनाम General nomen

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पञ्चकारुकी = कुलाल-कर्मार-वर्धकि-नापित-रजकाः॥ कर्मार = लोहकारः।
परा-वाक् - नाभिदेशस्था सूक्ष्मब्रह्मरूपा वाक्॥ परावृत्वम् = अहंकारनास्पदचेतना-
धर्मे॥ परिवहा = ब्रह्मी-स्मृती। ब्रह्मौ परिवहौ॥ पक्षित = स्मी
पश्यन्ती = लोकव्यवहारातीता नाभेरूर्ध्वदेशस्था। पाश्चिद् इति। पाश्चिद् इति -
शास्त्रविशेषव्याख्यानादिनाम् समवायस्य श्रुतिः॥ प्रकरणात् जनकस्य बलीयः
प्रणीतः = सम्यक् उच्चारितः। प्रतिपदोक्तम् = शास्त्रेण - साक्षाद् उक्तम्
पराक्त्वम्। प्रत्यक्त्वम् अहंकारास्पदचेतनधर्मो॥ ॥ प्रत्यक्षत्वम् = अविलम्बित -
अहंकारनास्पदचेतनधर्मः॥ उर्दू ॥ प्रायश्चित्ताय =
प्रतीतिकत्वम् ॥ प्रसङ्गः विधिः। प्राथमिककल्पिकः = प्रतिबद्धः। (जिगर liver)
पापशोधनाय प्लीहम् (तिल्ली spleen) कुक्षिवामपार्श्वस्थो मांसखण्डः। यकृत् कुक्षिदक्षिणपार्श्वस्थो
मांसखण्डः। भाजाः कात्यायनप्रणीताः श्लोकाः॥ मङ्गलम् अभीष्टार्थसिद्धिः।
पश्यन्ती = लोकव्यवहारातीता नाभेरूर्ध्वदेशस्था, परा
मध्यमा = हृदयदेशस्था वाक्॥ वैखरी श्रोत्रविषया वाक्॥ | मध्यमावृत्तिः = यावद्
नाभिदेशस्था सूक्ष्मब्रह्मरूपा वाक्। (१) आर्षाः सम्बन्धाः सर्व-
द्वादशपानीयपलानि स्रवन्ति सः कालः। मुख्ये कूपदेवादि (२) सौत्राः सम्बन्धाः गुरुशिष्यभावादयः (३) यौनाः पितृत्वादयः (४) स्वैरिणः
स्वामित्वादयः (२) मौखाः सम्बन्धाः ॥ पदस्पर्शा शब्दः। स्वेच्छया एकस्यां व्यक्तौ संकेत्यमानाः शब्दाः॥ स्वस्मिन्
ऋत्विग्वादयः उक्ति-प्रत्युक्ति-रूपो ग्रन्थः।
उपनिषद्। ॥ वाकोवाक्यम् = विचार्यमाणः विषयानुक्रमणि
वाक्यम् = अविरतार्थकपदसमूहः॥ विनाशः पतनम्। उपचारः। जनक (अनुषङ्गः) = उपमानता।
द्रुतावृत्तिः यावत् षट्पञ्चमात्राः नव पानीयपलानि स्रवन्ति तावत्कालः। मध्यमावृत्तिः यावद् द्वादश
पलानि स्रवन्ति विलम्बितावृत्तिः यावत् षोडश पानीयपलानि प्रभवन्ति। प्रवन्ति
सः कालः। ध्वनिः = पदार्थादिविषया या ध्वनि प्रत्ययो भवति स शब्दः। प्रतीत-
शब्दः येन उच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति। ॥ शीतः अलसः। उष्णः शीघ्रः॥
पदार्थको लोके ध्वनिः शब्दः ॥ विट् = सर्वनाम सर्वनाम। प्राचीनम् = तिर्यग्गच्छन्तम्। सूर्म्यम् = शोभनाम्
संहिता = वर्णयुक्त कालाभावः।
अयः प्रतिमाम्। स्वम् अर्थः॥ गाम् पयः दोग्धि। गोः पयः
अकथित-कर्म गौणकर्म॥ प्रधानकर्म - अप्रधानकर्मणी नाम अनारीतिसमेव न आप्नुनिकम्।
दोग्धि। नदी वहति। अकर्मिका क्रिया॥ अनुनिगम् अनारीतिसमेव ब्राह्मणमतिदेशः। वर्तमानोऽस्या -
आमध्यानं पुनः स्वाभाविकम्॥ अन्यत्र अन्यधर्मारोपणम् अतिदेशः। अधिभूतम् अध्यात्मे न पदार्थाः।
नमश्शक्तिः। अध्यात्म - अधिदैव - अधिभूतञ्च। देवदत्तः हन्ता। आत्मा - सत्यमा
अनिबन्धनः = शुष्कतर्कः। अमृतत्वम् वाचिकम्। शब्दानुशासनं ज्योतिः। अन्वा -
सा। अमुसंहारः उपसंहारः॥ अन्वाख्यानमात्रम् अन्विताभिधान पक्षः। कुमारिलस्य
शिष्याः प्रयोगाहीः साधवः। प्रभाकरमते - अन्विताभिधानपक्षः॥ अपभ्रंशस्य साधुरेव प्रकृतिः॥ अपवर्गः =
अभिहितान्वयपक्षः॥ प्रकृति-प्रत्यय॥ Base +
कैवल्यम्। मुक्तिः। मोक्षः॥ अपोद्धारेण विभागः। अभिधा Denotation.
~~Affix~~ affix। ॥ स्थानस्य वर्णेन प्रहारः, अर्थेन वाच्यम् शब्दः वाचकः॥
शब्दार्थयोः वाच्यवाचकभावेन सम्बन्धः। अभिधान क्रिया संहितया (वाक्येन उच्चारणम्
आभ्यासम् पुनः स्वाभाविकम्॥ पङ्क्ति
पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि - प्रतिष्ठा-संग्रह-पङ्क्ति-व्यूह-अवकाशदानलक्षणानि॥
अर्थानाम् क्रियाः व्यापाराः। पञ्चभूतानाम्॥ विवक्षैव शब्दप्रवृत्तिनिबन्धनम्॥
अर्थवादः वादः प्रयोजनादिवादः अर्थवादः॥ अव्यवस्थाम् निर्णयः॥ प्रतिकम् -
वाक्यपरिसमाप्तिः। समुदाये वाक्ये परिसमाप्तिः॥ अपवर्गः - व्यपवृक्त - पृथक्करणम्
विभागः। अपेक्षे भवः स आपः। आपः भावः। आचार्य / उद्गार॥ (Assertion &
assertion) सत्कार्यनये पदार्थानाम आविर्भावोऽभिव्यक्तिरेवोत्पत्तिः॥ अविच्छलिङ्गता
नियतलिङ्गता॥ इतिकर्तव्यता - एवं कर्तव्यम् इति बुद्धिः॥ इति-(१) शब्दस्वरूपबोधक
शब्दार्थेति वदति। गौः इत्याह गवित्याह। (२) प्रातिपदिकार्थबोधक नादः इति
अनघा इति। (३) वाक्यार्थबोधक इति अतः तत्रागच्छामि इति। (४) हेतुः
इत्यादिऽस्ति इति यावत्। (५) अथ आदौ इति अन्ते। (६) एवम् (७) इत्याख्यानि
(८) इति पाणिनिः (कथयति) (इति स्वत्वे लोकितये विवक्षानियमे मतो। इतौ प्रकार
पदार्थे ऽपदव्यायेऽव सर्वे समाहेतु च॥ हैमकोशः॥ सर्वनाम General. स्त्री-सर्वनाम
तत् श्रुति। लिङ्ग - सर्वनाम = नपुंसकलिङ्गम्। सामान्ये नपुंसकम्॥ औत्पत्तिकः =
स्वाभाविकत्वम् शब्दस्य अर्थेन सम्बन्धः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कर्तृ प्रोक्तवन्तः इति कर्मोक्तवन्तो यतः ॥ कर्ता—भावक—शेते। कर्मभावक
शाययति। काकतालीय न्यायः ॥ ग्रामे निधेहि। ग्रामे उद्धारय ॥
निधान—गेड़ना। उद्धारय उखाड़ना ॥ कृत—अतिशे। क्रियावचनोत्यात्
भावप्रधानम् आख्यातम् ॥ कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् भवति ॥ क्रियाप्रधानम् —
आख्यातम् ॥ गीतिशु सामाख्या ॥ वेद + व्याकरण + निरुक्त + कोश + शिक्षा ॥
लघुः आयः। गुरुः आयः ॥ यैः (गृ, गर्ज, गल्भ, गु, गद ॥ स्वरूपतो गौरव।
(न—अष्टौ ग्रहणक शास्त्रस्य— अप्रत्ययविधौ चानुबन्धः ॥ अलिङ्गानबन्धे चापीनाम्
अवयवम् स्वभावसिद्धम् पठितानुयते ॥ शिशुः स्वभावतः अनुकरणेन अध्ययेन भाषां—
शिक्षते ॥ शिष्टैः या भाषा व्यवहार्या नित्यम्। चित्—चिति, चेतन, चैतन्य।
चेतयते ॥ द्योतयन्ति। येन शब्द अनुष्ठानात् उपलब्धिस्तत् तत्त्वम् ॥

शालायाम् एकम् प्रदीपम् यामल्या मायिनः प्रयोजयन्ति। आविर्भावः/तिरोभावः।
अर्थद्योतनं कुर्वन्ति, तस्माद् द्योतकाः ॥ द्रव्यम्, आत्मा, वस्तु, स्वभावः, पदार्थः।

सत्त्वम्, इदम्, तत्, अदः, एतत् सर्वनाम प्रत्यवमर्शयोग्यम् द्रव्यम् ॥
द्रव्याभिधानम् व्याडिः ॥ द्रव्यपक्ष। जातिपक्ष। पारमार्थिकम् लोकव्यवहारिकञ्च ॥
नान्तरीयकम् अविनाभाव सम्बन्धः ॥ निमीलन—उन्मीलन। जातिगुणक्रियाभिः
समुदायात् एकदेशस्य पृथक्करणम् निर्धारणम् ॥ अर्थात् समुदायः पदम्।
अर्थः पदम् बुद्धौ सर्वविधेव वर्णेषु च पदार्थः उत्पद्यते ॥ प्रसज्यप्रतिषेधः
स क्रियया सह यत्र नञ्। पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥

प्रणवः सर्वाम्नायाविषयः सर्वश्रुतिरूपः; प्रकृतिः सर्वनामत्वात् सर्ववेदशास्त्र
॥ शास्त्रस्य योनिः सर्वविद्यार्थोपग्राही ॥ सामान्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥
Nature, Practice, Study, Contact, luck, ~~Special~~ special circumstance
आविर्भाव, स्थिति, तिरोभाव ॥ प्रकृते पुंस्त्वम्। (श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरण—
स्थान समाख्यानाम् समवाये पारदौर्बल्यम् अर्थविप्रकर्षात् ॥
आदान—स्थापन—विसर्जन। चूके, चुआके, चैके ॥ कर्त्री—धर्त्री—हर्त्री।

व्याकरणकोश। म.म. काशीनाथ वासुदेव अभ्यङ्कर।
(१) लोकव्यवहारोपयोगिनाम् पदानाम् उदाहरणभावात्। (२) निर्देशानाम् (३) शब्दचक्र—
शालिनाथकृत सीयादित्य (638 A.D.)। वाक्यपदीयम्? अङ्क (४) वैखरी—मध्यमा
क्रियात्मा— मध्यमाबाक्— इच्छाशक्तिः, पश्यन्ती—ज्ञानशक्तिः रामकण्ठ स्पन्दकारिका
टीका (950 A.D.) (५) भगवत्प्रसादं स्फोटाख्यो निरवयवः नित्यः शब्दो ब्रह्मैव ॥
(६) चातुरर्थम् अर्थम् विवक्षा: पुञ्ज इन्द्रियाणाम् प्रयत्नेन योग एव मुक्त्याचरणम्—
|| पवन संस्कार ॥ (७) स्वार्थैक—वैयर्थ्य. (८) पद्य: कोश— पुरस्यकुपल्लव —
(९) शब्दविद्या का तत्त्व संग्रह. (१०) विपक्षी भी स्वविषय के रूप में अपने शास्त्रों
को बोल सकते हैं ॥ (११) कमलशील बौद्ध ॥ (१२) प्रभाचन्द्र—जैनविद्वान् ॥
(१३) प्रयत्न शिथिल सर्वेषाम् शब्दानाम् सर्वेषामर्थानाम् पद्धतिः। सर्ववेदः ॥
(१४) अभ्युदय—निःश्रेयस ॥ (१५) तत्त्वज्ञान बोधक शब्दानाम् नास्ति व्याकरणादृते ॥
(१६) प्रधानञ्च अष्टाङ्ग व्याकरणम्, प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति।
(१७) प्रधानांश लघु अङ्ग व्याकरणम्, (१८) शाकल्य। लोक स्वभाव. (१९) लोकनियामक—
(२०) कुमारिलभट्ट (650–700 A.D.) (२१) शाबर। लोक का शंकराचार्य गुरुओं का एकीकरण। (२२) आचार्य
लोकगुरु—राष्ट्रगुरु ॥ (२०) पौल शंकराचार्य गुरुओं का एकीकरण (२१) स्वामी विरजानन्द सरस्वती
महान् एकीकरण. (२२) स्वामी दयानन्द सरस्वती जी का स्वामी विरजानन्द सरस्वती
जी को आश्वासन— सद्योग—उपदेश—देशोद्धार—अविनीति के उद्धार के लिये ॥ (२३)
(२३) शास्त्रीय—पद्धति—पठन—व्युत्पादन पूर्वक. (२४) प्रत्युपदेशे—मङ्गलाचरणम्
मध्ये ४.४. २४६–२४४. विश्वमानित्यम्यकोटे भवेन्नान्ते. अ.अ ॥ अन्ते।
अध्यात्मज्ञानाय
मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते — वार्तिक भाष्य,
भावतः पाणिनेः सिद्धम् ॥ सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे ॥ (२५) इष्टानिष्टाः सर्वप्रयोगाभिसिद्धिः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२५) शान्तरक्षित (720 A.D) तत्त्वसंग्रह॥ (२६) अचिन्त्याः खलु ये भावा, न तांस्तर्केण योजयेत्। प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्॥ (२७) कुतर्क॥ कुतर्क।
(२८) अवस्था – देश – काल. (२९) तर्काप्रतिष्ठानात्॥ (३०) उत्प्रेक्षा – निरङ्कुशा॥
शुष्कतर्कोऽहितकरो भवति. (३०) शान्तरक्षित के तत्त्वसंग्रह पर कमलशील टीका)
(३१) यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः। अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते॥
(३२) भर्तृहरि वाक्यपदीय। ब्रह्मकाण्ड – प्रभाव॥ जयविद्यापाराः॥ एवम्! जर्मन–
मतः खलु आदिकमाकाव्यम्। अभियोगो गुरूपदेशः॥ शब्दतः अर्थतश्च॥
औचित्य – योगाभ्यास जहत्स्वार्थ ...॥
(३३) इदमन्धन्तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्। यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते।
आनन्दालोक ... शाब्दं प्रयोजनम्॥
(३४) श्लोकवार्तिक पर टीकाकार उम्बेक। श्लोकवार्तिक पर टीकाकार पार्थसारथि मिश्र।
उदाहृति। धर्मकीर्ति उपकारकप्रकार निग्रहसंग्रह। (नागार्जुन 150 A.D) की –
मूल-मध्यमकारिका पर प्रसन्नपदावृत्ति – मध्य(700 A.D) (३५) बुद्धघोष लेकर –
१२ सदी तक. वैदिकलोगों का बौद्ध जैनियों से शास्त्रार्थ॥ (३६) बौद्धों जैनियों द्वारा –
आजतक – संस्कृत भाषा – नैपाल में। जैन ग्रन्थ भण्डार ...॥
आजकल विदेशियों द्वारा भी ... जर्मनी द्वारा॥ (३७) पदवाक्यरत्नाकर का
प्रणेता गोकुलनाथ॥ अर्थः स्फुरति, प्रतिभाति॥ (३८) वैयाकरणिकः पन्थाः॥ (३९)
प्राकृतः वैकृतः॥ पुद्गलाः परमाणवः। (३९) प्रतीतपदार्थकः ध्वनिः शब्दः॥ (४०)
वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते॥ (४१) विज्ञानवाद – शब्द = वायुरूप., ज्ञान–
उपादानकारण आत्मगुण। वायुः प्रयत्नप्रेरित। अथवा शब्दतन्मात्रा। ज्ञान–
वस्तुज्ञानस्य॥ (४२) शरीरकी चेष्टा, इच्छा प्रयत्न। (४३) मानसीचेष्टा, वाचिकी
चेष्टा, कायिकीचेष्टा॥ (४४) शब्दानुविद्ध अर्थ॥ (४५) ज्ञानाधिष्ठानम् मातृका॥
(४६) महाहत्ता. (४७) महता देवेन नः साम्यम् यथा स्यात्॥ (४८) शब्द–
वृषभः॥ (४९) उत्तरोत्तरप्रत्ययापेक्षया ५ वैभूषणिक ...॥
(५०) अहता / इदन्ता (५१) यत्र अर्थनिश्चयाभावस्तत्र अवग्रहो न क्रियते
//(५२) गुरुतः, शास्त्रतः, स्वतः, तत्र उत्तरोत्तरम् मुख्यम् ५ वैभूषणिक उपायः
उपायः। गुरुः शास्त्रे उपायः, शास्त्रम् उपायः स्वस्मै स्वतः॥
स्वपरार्थेऽर्थप्राधान्यम्॥ (५३) नित्यानाम् शब्दानाम् यथाकथञ्चित्
अन्वाख्यानम् कर्तव्यम्॥ (५४) सेऽहतैव अपौरुषेयी, यदि तु पौरुषेयी
(५५) यौगिकम्, योगरूढम्, रूढम्॥ (५६) तपः श्रुतञ्च योनिश्चेत्येतद्
द्व ब्राह्मणकारकम्। तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः॥ (५७)
अलातचक्रवत्॥ (५८) गाम् आनय, दधि खाद॥ (५९) जल्पवादः।
वितण्डावादः॥ (६०) मध्यैः(मध्ये) निकषच्छ्यपतितविरावो जम्भा–
...॥ (६१) ... कुलाख्यत्वम् ...॥
(६२) मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलम्॥ (६३) मधु पैय। वर्ज्य।
(६४) येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरिताः कृताः। मयूराश्चित्रिता येन स ते वृत्तिं विधास्यति
(६५) व्युत्पत्तिर्हि यथा कथञ्चित् कर्तव्या उपायानामनियमात्।
(६५) क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत्। सत्त्वाभिधायकं नाम निपाताः पादपूरणाः॥
(६७) नुच्याये ... नाम ... जलाभिधाने ... ...
(६६) निपातानामर्थवशान्निपातनात्
अनर्थकानाम् इतरे च सार्थकाः॥
न-इचन्ता इत्येते जब्द इवायम्
मिताक्षरे चाप्यमिता च तेन येष्॥
(६८) प्रवतीमक्रियाभ्यां ... प्रकृतिः ... ...
(७०) श्रवणः प्रत्यक्षो–
(६९) अग्निहोत्र – जहलोक्य पवाना...॥
लोके ... मात्रः ... ।सहते नैव प्रमज्येय पैव प्रत्ययात्मनि
(७१) अधिकृत शब्दोऽपि अभिधाम ... ॥ (७२) कालेमाकरे ... ऋतताम्
सर्पिषि ... जालोऽपि चोदितः। ... उभयात्तपटस्य ... प्रक्रियैव ...
मल्लिनाथ (14th century A.D) ॥ ७२॥
आत्मन्... शब्दे ... प्रमाणे। तमाहुः ... शब्दस्य ... लक्षणम्।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(८४) प्रमाणभूत आचार्य ॥ (८५) सूत्र, भाष्य, वार्तिक, टीका, विवरण विवरण उदाहरण-प्रत्युदाहरण। शङ्का, समाधान ॥ (८६) प्रमाणभूत आचार्यो दर्भ पवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता यत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म तत्र अशक्यम् वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुम्, किं पुनरियता सूत्रेण।

(८७) अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम्। अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः।

(८८) सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः।

(८९) उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते। तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिणः।

(९०) सूत्राणि सूत्रानुयोगो वर्तिका ॥ (९१) त्रयो भवन्ति वार्तिकम् ॥ (९२) अतिपाठपरिगृहीतानि नव शतानि च अष्टाध्यायी सूत्राणां पाणिनिः कृतवान् स्वयम्

(३९८२) ३९९६

(९३) ज्योतिषम् = गणित-संहिता-जातक) (९४) व्याकरण = शब्दसिद्धि शब्दार्थ-निश्चय-सूत्रार्थनिर्णय) (९५) बलाबलसूत्र ॥ (९६) seed, sprout growth) (९७) प्रक्रिया-सिद्धि-कौमुदी (१) अर्थविचार (२) परिभाषा ॥

(९८) वाक्यपदीय-वैयाकरणभूषण-लघुमञ्जूषा ॥ कातन्त्र, चान्द्र, शाकटायन जैनेन्द्र हैम। व्याकरण-शब्दानुशासन। (९९) परितः प्रवीण पूर्वेण पठन व्यवहिते चानन्तरे च भाष्यते कार्यम् अनया सा परिभाषा ॥ (१००) नागेश-सिद्धान्तकौमुदी, शाब्दिकचूडामणि। विषयो ऽनित्याः। अन्यत्र-परिभाषा ऽऽश्रीयते ॥ (१०१) मौन का उपदेशी कण्ठमरण ॥ (१०२) पाणिनि-व्याकरण की प्राचीनतम टीका = (१) वामन-जयादित्य काशिका जिसमें शतादी भी मधा (२) जिनेन्द्रबुद्धि-न्यास। हरदत्त-पदमञ्जरी। मैत्रेयरक्षित का तन्त्रप्रदीप + भाष्यप्रदीप। पुरुषोत्तमदेव की भाषावृत्ति लघु परिभाषावृत्ति + ज्ञापकसमुच्चय ॥ सीरदेव की बृहत्परिभाषावृत्ति। नीलकण्ठ-हरिभास्कर। (१०३) द्रव्याभिधानम् व्याडिः ॥ (१०४)

(२३९) कि पुराणी वही काशी में ॥ आर्य जाति को गौ शब्द बहुत प्रिय है- मिथ्या-गौ। गमा- इत्यादी नामधेयानि। लोकव्यवहार महाभाष्य- गौः अश्वः पुरुषः हस्ती शकुनिः मृगो ब्राह्मणः। व्याडि-सर्वेत उपमु- औपगवः ॥ कितगुः ॥ गवां कृष्णा गौः क्षीरमुरी। कार्यमेव। गाम् अश्वम् पुरुषं जातम् ॥ अघ्न्या- गो पते पञ्च वेदा गो-ब्राह्मण ॥

(२४०) अकौशलमेवात्मनः प्रकाशितं स्यात् ॥

(२४१) प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान्।
भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान् प्राज्ञोऽनुपश्यति।

(२४२) वर्तमान आर्यजाति- प्रज्ञा और अप्रज्ञा दोनों का भण्डार है- मौका है

(२४३) प्रवृत्तिं न निवर्तयितव्यम् ॥ (२४४) आत्मनः अकौशलम् एव प्रदर्शितम् स्यात् ॥ (२४५) निमेषकालः मात्रा स्यात्। विद्युन्मात्रेति चापरे ॥ नारदीयशिक्षा ॥

(२४६) वैयाकरण सूक्ष्म, अद्भुत, कुटिलतम बातों को दृष्टान्तों, उदाहरणों से लौकिक उपमाओं से स्पष्ट करते हैं। (१) अग्निपिण्ड, दारुपिण्ड-अयःपिण्ड ॥ (२) चाष, कोकिलादि पक्षियों के, पशुओं के उदाहरण ॥ (२) यथा लैरातृतीयं-(३) आगमः मित्रवत्। आदेश- शत्रुवत् ॥ (४) सिंहावलोकितन्यायेन, मण्डूकप्लुतिन्यायेन, गङ्गाप्रवाहवत् ॥ (४) ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, तक्रं कौण्डिन्याय ॥ (५) परिभाषा प्रदीपवत् यष्टिवत् (६) आत्मा हि परिभाषा श्रीयते। (७) ब्राह्मणा आयाताः वसिष्ठोऽप्यायातः। (८) अक्षेषु पश्य- पितर्यं सर्पिः (९) आयुर्घृतम् (१०) सिंहो माणवकः। अग्निर्माणवकः, गौर्वाहीकः (११) एकाकिया...(१२) ...प्रसिद्धा आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिताः ॥ (१३) महता केशं-दुःखकरी प्रक्रिया दोनों का भाष्य- पाणिनिकालीन भाषा और पतञ्जलिकालीन भाषा लोका लक्ष्यन्ते ॥ (

(२४७) एऐ ओ औ- चतुर्णामपि स्वरयुक्तानाम्, अर्धमात्रा कण्ठ्य स्यादितरौ भवेत्, अध्यर्धमात्रा (१½) तालव्योष्ठ्या

(२४८) मात्रा विभाजन .... भाषणम् प्रकरण कितनी ..... सूक्ष्म है (सभी ... नाम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२४८) अयोगवाहशब्दः प्रत्याहारेतरविपदवो रूढिशब्दः अश्वकर्णवद् वेदितव्यः ॥

(२४९) आपद्यते मकारो रेफोऽमम् प्रत्ययेष्वनुस्वारताम्।
पदवेलेषु पाजवर्णानाम् स्पर्शोष्मणामापत्तिः ॥ (कौमुदी स्थिति)

(२५१) ~~नेम- स्पृष्टः अर्धस्पृष्टः। ईषत् स्पृष्ट।~~ अर्धस्पृष्ट। स्पृष्ट ॥

(२५२) यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते।

(२५३) स्वराः अस्पृष्टप्रयत्नाः। यरलवास्तु किञ्चित् स्पृष्टाः, शषसहाः अर्धस्पृष्टाः,
शेषाः अनुस्वाराः हलः स्पृष्टाः ॥ स्पर्श- अग्निवत्, दारुवत्, अयःपिण्डवत् ॥
पिण्ड पिण्ड

(२५४) धातुसूत्रगणोणादि- वाक्यलिङ्गानुशासनम्।
आगमप्रत्ययादेशाः उपदेशाः प्रकीर्तिताः।

(२५५) वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते। इत्यमित्युच्यते सोऽर्थो मेयत्वेन विवक्षितः।

(२५६) A few gems from the treasure of Aryan wisdom. उपमा, दृष्टान्त,
सूक्ति, सुभाषित, समयोचित पद्य। अन्योक्तियाँ, लोकोक्तियाँ, न्याय, लौकिक-
शास्त्रीय ॥ वैदिक उपमाएँ। उपालम्भ। व्यञ्जना। ध्वनियाँ ॥ कथा। आख्यायिका
कृदभिहितो भावो द्रव्यवद् भवति

(२५७) लिङ्गसंख्यान्वययोगपत्वम् द्रव्यत्वम् ॥ एतन्मातम् हितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोः स्थितं ॥
मर्यादाभिविधौ चयोः।

(२५८) ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ चयः।

(२५९) अवी-तन्त्री-तरी-लक्ष्मी-धी- ह्री- श्रीणामुणादिषु।
सप्त स्त्रीलिङ्ग शब्दानाम् न सुलोपः कदाचन

(२५८) काशिकाके कारक श्लोक संग्रह ॥ (प्रभवत मनमतगु र कुल प्रकाशन)
यातामातति तद्वैते स्वसाम्य उदाहृताः।

(२५९) ससाति सुभ्रतसृश्च ननान्दा दुहिता तथा।
मातमात्रोः पालकत्ये यातरः।
कर्तरि प्रवर्तते प्रवर्तते क्लीबवन्तौ तदेव स्याद् उक्तपुंस्त्वं तदुच्यते

(२६०) यत् निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्तते निमित्ते पीलुत्वं तज्जातं तत्फले पुनः ॥
पीलुवृक्षः फलंपीलु पीलुते न तु पीलवः। सर्वात्मना हत्वा विधेया धातवो मुनि भाषिताः ॥
चकास्तथा। अभ्यस्तसंज्ञा विधेया

(२६१) जक्षि- जागृ- दरिद्रा- शास् दीधीङ् वेवीङ् चकास्तथा। यत्र किमित्यपेक्षाम्।

(२६२) क्रियापदम् कर्तृपदेन युक्तं व्यपेक्षते यत्र किमित्यपेक्षाम्।
सकर्मकं तं ब्रुविरो नदन्ति शेषस्ततो धातुरकर्मकः स्यात्।

(२६३) लज्जा- सत्ता- स्थिति- जागरणम् वृद्धि- क्षय- भयजीवित मरणम्।
शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणान्तम कर्मक माहुः ॥ River of milk & honey ॥ सार्वभौम-
श्लक्ष्णं मधु। स्निग्धं सर्पि ॥

(२६४) दुग्धं अञ्जोपध ॥ प्रथमा कर्मणस्तद्वा।

(२६५) प्रथमान्तो यदा कर्ता द्वितीया कर्मणस्तदा। यदा कर्ता तृतीयान्तः प्रथमा कर्मणस्तदा।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्

(२६६) सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। आपदं चैव हलन्तानाम् यथा वाचा, निशा दिशा।

(२६६) वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः। प्रहाराहार संहार विहार परिहारवत् ॥

(२६७) उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।

(२६८) कः पुनरधिकार परिभाषयोर्विशेषः ? अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थः इति
योगे योगे उपतिष्ठते, परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती सर्वं शास्त्रम् अभिज्वलयति प्रदीपवत्।

(२६९) उवट, कैयट, मम्मट बड़ी परिमार्जित भाषा लिखते हैं।

(२७०) परित सर्वत्र पूर्वोक्त पदार्थ व्यवहितान्यानन्तरे च भाषते स परिभाषा।

(२७१) ... वैयाकरणों के लक्षण, लौकिक उदाहरण, उपमा, न्याय, दृष्टान्त

(२७२) अनेकान्ताः अनुबन्धाः। शिक्षाशास्त्रीय उपमाएँ (२६८)
गोष्ठी शब्द ॥ उपमाएँ (२६४) षड्दर्शन शास्त्रीय उपमाएँ (२६५)।

(२७३) वैदिक उपमाएँ ॥ ओम्।
संगीत शास्त्रीय उपमाएँ ॥ (२६८) भाव, वृत्ति, अर्थ, जाड्य, इति, भग, गो, आदि शब्दों के
अर्थ, ओम्।

(२७४) व्यापक सिद्धं न तर्कैः।

(२७५) पाणिनि गोष्ठी में पतञ्जलि विज्ञान- संवाद विधाया (१) मूल व्याख्याएँ (२) चान्द्र- संग्रह (३) कारक
जनकाय शास्त्रज्ञों के व्याकरण भेद (४) आयुर्वेद के मूलतत्त्व और मूल औषधय (५) संग्रह श्लोक (६) कारिका में
शब्द प्रमाण (८) पृथिवी, अन्तरिक्ष -
(८) वाक्य रचना के (७) प्रत्यक्ष- परोक्ष- अतिपरोक्ष (८) प्रत्यक्ष- अनुमान शब्द प्रमाण, निगमसिद्ध
दिव (८) शरीर, इन्द्रिय, मन, बुद्धि, प्राण, आत्मा. प्रत्यक्ष क्रिया- परोक्ष क्रिया अतिपरोक्ष क्रिया (ब्राह्मण- प्रामाण्य)
निरुक्त निघण्टु। कारक, ऋ. ऊष्म ॥ (आद्य वैशेषिक) (न्यायदर्शन) (मीमांसा- वेदान्त) ॥ द्रव्य- गुण- क्रिया (अलौकिक क्रिया) ॥ व्याकरण के
मनोभाव (क्रियाभाव) साधनभाव (अर्थ व्यक्ति लक्षण) शिक्षा शास्त्र- संगीत शास्त्र में उपमाएँ —
दृष्टान्त, लक्षण, उपमाएँ। गोष्ठी शब्द। ॥ आयुर्वेद की उपमाएँ।
आयुर्वेद में उपमाएँ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२८०) हिन्दुओं की जातीय ज्ञान-संग्रह ग्रन्थबद्ध। श्लोकबद्ध। कारिकाबद्ध।
लौकिक शास्त्रीय न्यायबद्ध। आभाणकबद्ध। जनपदीय मातृभाषाबद्ध
(२८१) मध्यदेशीय जनपदीय भाषा निरवोलते अखिल भारतीय भाषा -
रही है। शौरसेनी प्राकृत। ब्रजभाषा॥ आर्षेण वर्त्मना वर्त्तितम्।
(२८२) महाभाष्यं हि बहुविद्यावादबलम् अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासाः।
(२८३) अन्याय्येनाप्रयोगः। (२८४) अभिधानलक्षणा हि ... (२८६) अव्यक्त गुणसंदेहे
(२८५) सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवद् भवति। (२८६) अव्यक्त गुणसंदेहे शाकटायनीयाः॥
नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते॥ (२८७) अकृतव्यूहाः शाकटायनीयाः सर्वम्
(२८८) सापेक्षम् असमर्थम् भवति। (२८९) सूत्रेष्वेव हि तत् सर्वम्
यद् वृत्तौ यच्च वार्तिके। सूत्रं योनिरिहार्थानाम् सर्वं सूत्रे प्रतिष्ठितम्।
(२९०) अभ्यासार्थे द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम्।
शिष्याणामुपदेशार्थे कुर्याद् वृत्तिं विलम्बिताम्।
(२९१) आचार्यात् पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया। (पादः कालक्रमेण तु)
पादम् सब्रह्मचारिभ्यः पादः कालेन पच्यते। (संज्ञा)
(२९२) स्वार्थ (जाति- द्रव्य- गुण- क्रिया यदृच्छाशब्दाः) द्रव्य- लिङ्ग -
संख्या कारकाणि प्रातिपदिकार्थाः
(२९३) क्रिया- काल- पुरुष- वचन संख्या धात्वर्थाः
(२९४) प्रधाने राजनि हसति भृत्या अपि हसन्ति।
(२९५) तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। एका क्रिया द्व्यर्थकरी प्रसिद्धा।
आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिताः॥
(२९६) गम्यते। आक्षिप्यते। अनुमीयते। द्योत्यते॥
(२९६) गम्यते। आक्षिप्यते। अनुमीयते। तदस्माकम् प्रमाणम्।
(२९७) यल्लक्षणमाह तदस्माकम् प्रमाणम्।
(२९८) यश्च लोकेऽर्थः सिद्धः किं तत्र शास्त्रेण।
(२९९) वैयाकरणों के अपने नियामक तत्त्व (१) परिभाषा (२)
लौकिकन्याय (३) मनुष्यस्वभाव (४) लोकस्वभाव (५)
स्वरसः (६) अनभिधानात् (७) शिष्टव्यवहारः (८) शिष्ट-शास्त्र
पाणिनि नियामकत्व. (९) महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः (१०) त्रिमुनि-
व्याकरणम् (११) व्याकरणसिद्धान्त। (१२) वैशेषिकसिद्धान्ताः (१३)
सांख्यसिद्धान्ता! (१४) भर्तृहरिवाक्यपदीय
(३००) अधीते हि महाभाष्ये व्यर्था सा पदमञ्जरी।
(३०१) पदमञ्जरी (अष्टाध्यायीपर) श्रीधर की न्यायकन्दली प्रशस्तपाद -
भाष्यपर. महाभाष्यपर कैयट का प्रदीप.
अस्फुट टीकाएँ। न्याय। प्रमेय प्रधान
(३०२) प्रमेय प्रधान। प्रमाणप्रधान। वादप्रधान। जल्प प्रधान।
वितण्डाप्रधान॥ अभिगम्य प्रमेय प्रधान। अनुभूति प्रधान॥
(३०३) पदवाक्यप्रमाणज्ञः। (३०४) प्रविचार्य पदस्यार्थम् वाक्यम् -
गृह्णन्ति सूरयः॥ (३०५) कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्ये -
परिश्रमः। कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः॥
(३०६) कृतकारि शास्त्रम्। अकृतकारि दहनवत्।
(३०७) पर्जन्यवत् सर्वम् अभिवर्षति।
(३०७) पर्जन्यो यावदूनं पूरयति सर्वमभिवर्षति।
(३०८) प्रसज्य प्रतिषेधः स्यात् क्रियया सह यत्र नञ्।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्।
(३०९) सर्ववेदपारिषदं हीदम् शास्त्रम्। तत्रानैकः पन्थाः शक्यते -
आस्थातुम्। (३१०) पूर्वविधिम् उत्तरविधिर्बाधते।
(३११) विप्रतिषेधे परं कार्यम्॥ (३१२) इष्टवाची परशब्दः
विप्रतिषेधे पर यदिष्टम् तद् भवतीति॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(३१३) नञ्चान्तर्यं प्रतियोगिनम् स्पष्टं भवति॥ (३१४) अव्यय-विभक्ति-वाच
तिङन्त समास प्रतिरूपकाः निपाताः भवन्ति। (३१५) सुप् प्रत्यय, तिङ् प्रत्यय,
कृत् प्रत्यय, स्त्री प्रत्यय, तद्धित प्रत्यय, धातु प्रत्यय॥ नामधातु प्रत्यये॥
(३१४) व्याख्यानानि ~~वा~~ चर्चापदम्, उदाहरणम्, प्रत्युदाहरणम्, वाक्याध्याहार
विग्रहो वाक्ययोजना।
(३१५) पदच्छेदः पदार्थोक्तिः विग्रहो वाक्ययोजना।
आक्षेपस्य समाधानम् व्याख्यानं षड्विधं मतम्।
अर्थपदस्य व्याख्यानम् प्रत्यवस्थापनम्।
(३१६) तद्भक्त स्वपद ग्रहणेन गृह्यते। (३१७) मन्दधियाम् सुखावबोधार्थम्।
प्रपञ्चार्थम्, लाघवार्थम्, प्रतिपत्तिलाघवम्, प्रक्रियालाघवम्,
(३१८) औ तौ द्वौ मुनी तौ एव व्याकरणम् इति अतिशयेन क्रियया योगम्
अभेद विवक्षया यदा क्रियते तदा सामानाधिकरण्यमे
तयो समाहारः। द्वौ मुनी व्याकरणस्य।
भवति। द्विमुनि पदविधिः स्त्रियां भाष्यते॥
(३१९) अकारान्तोत्तर पद द्विगुः स्त्रियां भाष्यते॥ केचिदिच्छन्ति।
(३२०) सर्वे मुख स्थानम् अवर्णम्
अधीत्य, ज्ञात्वा, गुरुपाद स्पर्शचातन खड्गारोहण्या, यच्च अन्यथा -
(३२१) खड्गारोहणम्, तद् विभागे स्थानम्।
अर्थात् वार्त्तम् अधिकम्। तुच्छम्।
प्रत्याधारा हि कर्मशक्तिः।
(३२२) लौकिक विग्रहः।
(३२३) शास्त्रीय विग्रहः। राजपुत्रः। राजन् ङस् पुत्र सु
राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः। राज्ञे हितम् राजहितम्। अस्वपदविग्रहः
राज्ञे इदम् राजार्थम्। सुमुखी शोभनं मुखम् अस्याः। नित्यसमासः।
(३२४) विचित्रा स्तुति वृत्तयः। (३२५) विधीयते विधिः कर्मसाधनः। विधानं
विधिः इति भावसाधनः॥
(३२६) अर्थाव बोधो वदनम् न तु स्वरूपमात्र वदनम्। समासम् इति
अर्थनिर्देशकम् समासम् पठति।
(३२६) अपश्चाभूतस्येन मातस्य अनुपङ्क इति प्राचाम् संज्ञा।
(३२७) आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च।
(३२८) श्रेयस्कामो न गृह्णीयात ज्येष्ठापत्य कलत्रयोः।
(३२९) अव्युत्पन्नाः यदृच्छा शब्दाः। (३३०) पर्यायेषु गौरवलाघव चर्चा नाद्रियते
(३३१) तदर्थ स्य भावः तादर्थ्यम्। तस्मै इदम् तदर्थम्। निन्दार्थम् ~~श्लेष्मादनम्~~ जगति।
(३३२) यवागूः मूत्राय कल्पते॥ आपृच्छितम्।
कफाय मधु।
लक्षणं हि नाम ध्वनति, भ्रमति, मुहूर्तमपि नावतिष्ठते।
(३३३) अनुबन्धेन धात्वेकदेशः।
(३३४) अर्थे द्वारेऽपि शब्द स. शब्देन योगः।
(३३५) ऐन्द्र व्याकरण (बर्नेल)। Systems of Sanskrit grammar Belvalkar।
(३३६) Philosophy of Sanskrit grammar चक्रवर्ती॥ Structure of अष्टाध्यायी-
कात्यायन & पतञ्जलि- कीलहार्न। पाणिनिकालीन भारतवर्ष-
पवाटे। वासुदेवशरण अग्रवाल। पतञ्जलिकालीन भारतवर्ष प्रभुदयाल अग्निहोत्री
व्याकरणशास्त्र का इतिहास. युधिष्ठिर मीमांसक। बोर्ड की सिद्धेश्वर वर्मा।
रमा कुमुदरञ्जनी। काशिकाया- वासुदेव अभ्यङ्कर, वेणुधर, भारताकोष
महाभाष्यानुवाद। श्रीनाथ नागेश की भूमिका। वाक्यपदीय- काशिनाथ
अभ्यङ्कर- लिमये। सिद्धान्तकौमुदी। अष्टाध्यायी वार्त्तिक महाभाष्य -
शब्दकौस्तुभ भट्टोजी दीक्षित। प्रक्रियाकौमुदी - टीका - शेष सम्प्रदाय।
कुलेश्वर। गोपीरमण। सीताराम चतुर्वेदी म. म. पतिमाचार्य। न जाने किसाये
म. म. शिवदत्त। अत्यकीर्ति॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(३३७) यथापुनर्नैनिर्गच्छति तथा हतवान् ॥ (३३८) तदेवयुक्तं भैषज्यम् यदारोग्याय कल्पते ॥ स चैव भिषजाम् श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ।

(३३९) Science & art of Indian medicine. श्रीनिवास मूर्ति: ।

इति

(३४०) आच कुर्मः, आच ब्रूमः, इयम् आशीः, आयुष्मानहम् भूयासम् "

आशीः, प्रार्थना, चाह, दुआ ।

कफ

(३४१) पाचनादि कर्म वातकारकम् । आस्था + आदिकर्म कफकारकम् ।

कफ

(३४४) त्रिदण्ड: कुम्भादि पाक: ॥

(३४५) प्रत्यक्षे च परोक्षे च सामीप्ये दूर एव वा ।

एतस्वेव विद्वद्भिः सर्वनाम प्रयुज्यते ।

(३४६) चतुर्विंशक: राशि: पुरुष संज्ञक: ॥ (३४७) सामान्य मेकत्वकरम् ।

विशेषस्तु पृथक्त्वकृत् । तुल्यार्थता हि सामान्यम् विशेषस्तु विपर्यय: ॥

(३४८) औषधीर्नामरूपाभ्याम् अजपा: जानते वने ।

अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिन: ॥

(३४९) आयुर्वेद में वस्तु विभाग { जङ्गम, औद्भिज, पार्थिव ॥

(३५०) मात्राया: नास्त्यवस्थानम् दोषमग्निम् बलम् वय: ।

व्याधिं द्रव्यञ्च कोष्ठम् च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥

(३५१) वीर्यप्रधानम् औषध द्रव्यम् । रसप्रधानञ्च आहार द्रव्यम् ।

(३५२) दीप्ताग्नय: खराहारा: कर्मनित्या: महोदरा: ।

ये नरा: प्रति तांश्चिन्त्यं नावश्यम् गुरुलाघवम् ।

(३५३) अस्ति हि प्रभूतमेतादृशं व्याकरणस्य बाहिरङ्गम् तत्वम्

यच्छास्त्राणाम् लौकिकजनानाञ्च उपदेशाय विनोदाय च कल्पतेतराम्

(३५४) व्याकरण के पठन पाठन अनेक लाभ (१) व्युत्पत्ति. (२) साधनिका (३) स्मृति शक्तिवृद्धि, (४) सात्विक आहार-विहार. (५) ब्राह्ममुहूर्त में जागरण (५) दिनमा(?) श्रम करके सोना - जिस से स्वप्न रहित गाढ निद्रा लाभ हो और स्वभावत ब्राह्ममुहूर्त में जाग जाते थे। (६) सत्वर्थ श्लोक-कारिका. (७) अनिद्र प्रमादत:, ब्राह्ममुहूर्त में जागे जाते थे। (६) सत्वर्थ श्लोक-कारिका. (७) अनिद्र लट्कारिका (९) आत्मनेपद, परस्मैपद, उभयपद धातु बोध (१०) लोकाचार. (११) शब्द साधुत्व निरूपण. (१२) परीक्षापूर्वक पठन पाठन का स्वभाव (१२) विना पाठनके सूझीभाव, स्वाध्याय नहीं होता (१३) तर्क निराकरण. (१४) निश्चय बोध । (१५) आत्मकृपा. (१६) कठिन-जाल के प्रति उदासीन: - उपयथा थूट. (१७) इतरशास्त्रों का तत्वतान बोध. (१८) श्रम करने का अभ्यास (१९ शुष्कवृक्ष) के भी अध्येताओं को बोध और प्रेरणा ॥ (२०) प्राचीन व्याकरण-प्रीति. (२१) मूलशब्द-मूल अर्थों का बोध (२१) प्राचीन व्याकरण - धातुपाठ, उणादिपाठ, गणपाठ (२२) शब्दलिङ्ग पाठ. (२३) आर्षों का ज्ञान (२४) धातुपाठ, प्रतिपादित (२५) बौद्ध जैन, यूरोपियन, अमेरिकन, पाणिनीय व्याकरणकारों की स्वतन्त्रता. (२६) चीनी जापानी - इन्हीं संस्कृत के प्रति लगाव - पिछले २५०० वर्षों से (२६) कौन-ये आकृष्ट और प्रभावित रहे - इसलिए इन जातियों, केवल व्यक्तियों को नहीं, संस्कृत भाषा आकर्षित करती है? आध्यात्मिक आकर्षण है। सिद्धभाषा है - इसलिए सबको भारत में अपनी बात इस संस्कृत भाषा में कहना चाहता है ॥ (२७) इसमें कोई - शान्ति-ज्योति, शक्ति, सामर्थ्य, माधुर्य, गहनता, व्यापकता, यौगिकता आदि गुण हैं ॥ इतनी अव्यवस्था के होते हुए भी यह भी आज प्रचलित है, ब्राह्मण और ब्राह्मण-संस्कृति ... की संस्कृत भाषा ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२८) (३४५) पूर्वभाग का अन्तिम स्वर + उत्तरभाग का प्रथम स्वर = स्वर सन्धि.

(३४६) इक्षु क्षीर गुडादीनाम् माधुर्यस्यान्तरं महत्।
भेदस्तथापि नाख्यातुम् सरस्वत्यापि शक्यते ॥

(३४७) मृगतृष्णायाम् उदके शुक्तौ रजतम् भुजङ्गमो रज्ज्वाम्।
सौमित्रि कच्चन्द्रवत् प्रान्तमखिलं जगत् रूपम्

(३४८) मकरन्दश्चे शब्देन स्वविकल्पाः उद्बोधकाभावे नमः आख्यामन्ते।
तरङ्गाकार प्रतीतिजनका उच्यन्ते

(३४९) गुणान्यूहेदुक्तम् इति पतञ्जलिः।

(३५०) पद-प्रतियोगिवचनः आत्मशब्दः॥

(३५१) भाव, वृत्ति, योग, एक, गो, आत्मन्, ताङ्ग, लक्षण, पक्ष,
धातु, अन्तर, अन्तर, प्रकृति, पाद, अर्थ, द्रव्य, अङ्ग, अङ्ग
इति। मम॥

(३५२) यद् वै किञ्च मनुरवदत् तद् भेषजम्॥
सायं प्रातर्द्विजातीनाम् अशनम् श्रुतिचोदितम्।

(३५३) नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः॥
प्रकृतयन्ता: सम्मताश्च यडन्तो यङ्लुगेव च।

(३५४) ण्यन्ता ण्यन्त सम्मन्तश्च जङ् विधो धातुरुच्यते
क्षिप्ता: संक्षेपतोऽब्रवीत्।

(३५५) विद्यायोऽपि महज्ज्ञानम् महर्षिः संस्कृत व्याकरणस्य।
इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासभाषणम्।

(३५६) व्याकरणस्य तु सूत्र पदन्यासे यतस्तत।
कुर्वीत न समाधानम् अन्यथा वार्त्तिकं विना॥

(३५७) अपि जहीहि दुर्दोषमूहनम् त्यजनवं-स्तम्भं भौकं वसनम्।
अकृष्ण करोद्गमम् एव वर्तते वक्रतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुरा:॥

(३५८) अयमय पादसरोजमङ्कता शिथिलय बाहुलताम् गलादृताम्।
कूच वदनेऽशुक मालकुलंकृतम् वक्रतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटा:॥

यथावस्थितानाम् हि शब्दानां अन्वाख्यानमेव शास्त्रेण क्रियते, नोत्पाद्यन्ते

(३५९) शब्दा। नाप्यर्थेषु विधीयन्ते।
उद्वहो विवहो वापि सम्बन्ताः प्रकीर्तिता:॥

(३६०) आवहो प्रवहश्चैव संवहो निवहस्तथा।
लवणोऽथ सुरा सर्पि-र्दधि-दुग्ध-जलान्तका:।

(३६१) एते सप्त: विज्ञेया: वैकाले नलाख्याताः प्रकीर्तिता:॥
विचारोऽत्र तमेजपेत्।

(३६२) वेदस्वीकार्यं पूर्वम् विचारोऽस्य तमेजपेत्।
नद्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा॥
तद् दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा, आगमकालेन, व्याख्यानकालेन, प्रवचनका-

(३६३) चतुर्षोऽपि प्रकारेषु विधिः पृथक् भवति, आगमकालेन, व्याख्यानकालेन, प्रवचनका-
लेन व्यवहारकालेनेति।
यथा मात्रा विशेष रोगप्रदानायितसम्पदम्॥

(३६४) पद-क्रम विभागज्ञो लोकक्रमविचक्षणः। स्वरमात्रा विशेषज्ञः रोगादिदानापिसम्पदम्॥
कालमुख्यपृच्च सम्यक् कुर्यादन्तो क्रिया पदम्

(३६५) आदौ कर्तृपदं वाच्यम् द्वितीयादिपदं ततः। कालमुख्यपृच्च सम्यक् कुर्यादन्ते क्रिया पदम्
देवदत्त: रथेन स्वगृहात् पक्वान्न भोक्तुम् नगरं गच्छति।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(३५६) कर्त्ता कर्म च करणं च सम्प्रदानं तथैव च। अपादानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि षट्॥

(३५७) निर्देशे प्रथमा प्रोक्ता सैव चामन्त्रणेऽपि च। द्वितीया कर्मणि प्रोक्ता तृतीया कर्तृकरणयोः।

(३५८) तादर्थ्ये सम्प्रदाने च चतुर्थी स्यात् सर्वदा। स्थान-तादर्थ्य-विकारे तेनावधि च दृश्यते॥

(३५९) हेत्वपादानयोः पञ्चमी षष्ठी कर्म-कर्त्रोः सम्बन्धे।
अधिकरणे निमित्ते च सप्तमी स्यात् - विषयेऽपि॥
यदा कर्तरि तृतीया स्यात् कर्मणि प्रथमा तदा।

(३६०) यदा कर्तरि प्रथमा स्यात् कर्मणि द्वितीया तदा। कर्तृकर्मक्रियायुक्तमेतदन्वयलक्षणम्॥

(३६१) विशेष्यं पुल्लिङ्गं विशेष्यं तन्त्रताम्। कर्तृकर्मक्रियायुक्तम्। पुस्तकलिखितं शास्त्रम् यत्नेन परिपालयेत्।

(३६२) भग्नपृष्ठकटिग्रीवो बद्धदृष्टिरधोमुखम्। परहस्तगतां रक्षेदेवं वदति पुस्तिका।

(३६३) तैलाद् रक्षेज्जलाद् रक्षेत् रक्षेच्छिथिलबन्धनात्। श्रोतुम् श्रोता प्रवर्तते।

(३६४) सिद्धार्थं ज्ञातं (सिद्ध) सम्बन्धं शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः।
प्रकृत्यादिविभागतः।

(३६५) विविच्यन्ते व्याकरणेन शब्दाः। शब्दानुशासनम्
शाब्दिकाः येन तद्धि व्याकरणम्। हेतुनिर्णयोऽस्ति।

(३६६) रेफाद्यन्यिप्रुत्याभावात् हेतवः व्याकरणं ततः॥
पदाभूता येषां त्रिकालपाद् कथिता वाङ्मयं भूयः

(३६७) नामाख्यातोपसर्गनिपाताः शब्दाः।
रेफः उष्मविसर्जितः कामवर्णपाद।

(३६८) उरः कण्ठशिरो वक्त्रो नक्षत्रः कामवर्णपाद।
महान् देवो मर्त्यानाविवेश इति च श्रुतिः॥

(३६९) यस्य व्याकरणे वाचम् यथा मीमांसते ऽध्वरम्।
नावमौ पुण्यकर्माणौ पङ्क्तिपावनपावनौ॥

(३७०) यतः आम्नेयः। विनोपदेशेन ज्ञानम् = उपज्ञातम्। पाणिन्युपज्ञं व्याकरणम्।
दैवाकृतं वैरम्। मैथुनिकः विवाहः। अन्यत्र न दृष्टः ऽनभिधानात्।

(३७१) व्याकरण- वैशेषिक- शिक्षा- कोश- न्याय- मनुस्मृति-
वैद्यकानाम् परस्परोपकारित्वम्। संस्कृतज्ञानस्य प्रथमभूमिकाऽ
ध्ययनीया।

(३७२) गौरिति ज्ञानम्। गौरिति शब्दः। गौरित्यर्थः॥

(३७२) काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम्।

(३७३) धर्मव्याख्यानकामस्य षट्पदार्थोपवर्णनम्।
सागरं गन्तुकामस्य हिमवद्गमनोपमम्॥

(३७४) शुक्ल, नील, पीत, हरित - रक्त - कपिश - चित्र॥
निश्चयात्मकज्ञानं = प्रमा = विद्या॥ अविद्या (संशय- विपर्यय- अन-
(३७५) ध्यवसाय- तर्क (अनवस्थिततर्क, प्रकृततर्क)

(३७६) प्रकृत्यर्थं प्रत्ययः प्रवर्तते॥

(३७७) भू, कृ, गम्, वृत्, विश्, ज्ञा, क्रम्, पद्, वद्, नी, हृ, कृष्, वह्, प्रुष्,
क्षिप्, कृ, हृ उपसर्गैः षट् नानार्थाः भवन्ति।

(३७८) प्रत्यक्षानुमितयोश्च प्रत्यक्षं बलीयः॥

(३७९) शास्त्रीयप्रकरणः।

(३८०) नैयङ्कं प्रयोजनं शास्त्रारम्भं प्रयोजयति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(३८१) नहीह शास्त्रे वचनः यत्रैव तस्यास्य प्रश्नं कारणम् किं तर्हि लोक-विवक्षा च।
(३८२) विवक्षातः कारकाणि भवन्ति। विवक्षाधीना शब्दव्युत्पत्तिः।
इति कृत्यौ विवक्षार्थे:॥
(३८३) वैयाकरणों के सुलभ इष्टमात्र हेतु-प्रयोजन अर्थ रचना-प्रयत्न के विषय में - विकल्पार्थम्। पूजार्थम्। मङ्गलार्थम्। उपचारार्थम्। सुखप्रबोधार्थम्। उच्चारणार्थम्। अनुबन्धार्थम्। लाघवार्थम्। प्रतिपत्तिगौरवम्। प्रतिपत्ति लाघवम्। प्रक्रियागौरवम्। प्रक्रियालाघवम्। असन्देहार्थम्। दार्ढ्यार्थम्। चकारः अनुक्तसमुच्चयार्थः। इतिकरणः अध्याहतमाहरणार्थः। शब्दस्वरूपार्थः। व्यवस्थितविभाषा। पुंस्त्वम् लौकिकम्। आर्षः प्रयोगः। निपातनम्। अविभक्तिको-निर्देशः। निरङ्कुशाः कवयः। आर्षः प्रयोगः। छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति।
३८४
(३८२) समान जातीयस्यैव लोके मिथ्यात्वप्रतीतिर्भवति।
३८५
(३८३) एचः (एऐ ओ-ऐ औ) अवयव समाहारयोः॥
(३८६) स्थावर-जङ्गम। जीव-अजीव। जङ्गम-औद्भिद। पार्थिव। द्रव्य-रस-गुण-वीर्य विपाक प्रभाव। अम्ल-क्षार। Acid Alkali॥ पृथिवी, अप्, तेजस्-आकाश। मधुर-अम्ल-लवण-कटु-तिक्त-कषाय। वात-पित्त-कफ॥ उष्णवः शीतरसः॥ मधु-घृतं तैल शीत-उष्ण। अग्नि-सोमीयम् जगत्॥
॥ सत्ता-अभिधेयत्व-प्रमेयत्व॥ (द्रव्य गुण-कर्म) अर्थ (सामान्य-विशेष-समवाय) अर्थ प्रकृतिलक्षण॥ (विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः अमरकोष) ॥ पदार्थधर्मसंग्रह = Science)
अस्तित्व- अभिधेयत्व-ज्ञेयत्व। साधर्म्य- वैधर्म्य॥ अन्वय-व्यतिरेका विधिमुखेन-
शास्त्रम्। निषेधमुखेन। यतो समानासमान जातीयाभ्यां व्यावृत्तम् (व्यवच्छिद्यते)... लक्षणं
द्रव्ये रसो गुणो वीर्यम् विपाकः शक्तिरेव च। पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वं स्वं कुर्वन्ति कर्म च॥
कार्यद्रव्य-कारणद्रव्य॥ जीव-अजीव॥ जरायुज-अण्डज-स्वेदज-उद्भिज्ज॥ आहार-औषध
मूलद्रव्य। मूल शब्द- जैसे निघण्टु में पृथिवीनामधेयानि। मूल शब्द- पर्याय शब्द॥
(गुरु-लघु) (शीत-उष्ण) (स्निग्ध-रूक्ष) (मन्द-तीक्ष्ण) (स्थिर-सर) (मृदु-कठिन) (विशद-पिच्छिल) (श्लक्ष्ण-खर)
जयी। अजयी। ऐन्द्रियिक, अनैन्द्रियिक। organic - inorganic॥
(स्थूल-सूक्ष्म) (सान्द्र-द्रव)॥ सामान्यगुण- विशेषगुण॥ उत्सर्ग-अपवाद॥
(ह्रस्व-दीर्घ प्लुत) (प्रथम-मध्यम-उत्तम) (अधम-मध्यम-उत्तम) (द्रुत-मध्यम-विलम्बित)
(उदा॰ कण्ठ-शिरः। (तार-मध्य-नीच)
(३८७) श्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद् गणेन च।
यत्रैकाज्ग्रहणं किञ्चित् पञ्चैतानि न यङ्लुकि।
(३८८) किम्पुनरिदं शब्दानुशासनम् ~~~~ पदज्ञं स्यात्। यैव शब्दानुशासनम् कर्तव्यम्।
वाक्यज्ञं स्यात् यदि शब्दानुशासनम् क्रियते॥
(३८९) सामान्य शब्दाः अपि प्रकरणाद् विशेषे वर्तन्ते॥
(३९०) इतिकरणः अर्थनिर्देशार्थः। सर्वे धातवोऽर्थवन्तः। सर्वेषामनुशासनम् क्रिया। सर्वेषामुपलक्षणम्।
अनेकार्थाः धातवः। ...भवति। अवगम्यते।
अन्यस्मात् याति यायावरः। ...। उच्यते।
(३९१) प्रकृति-प्रत्यय संस्थापितम् केवलं न श्रूयते तर्हि दूरं वेदितव्यम्॥
(३९२) आर्यजाति के महापुरुष लोग। वसिष्ठ। वाल्मीकि व्यास यास्क। पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलि॥ राम। कृष्ण। हरिश्चन्द्र। भीष्म। विदुर। गान्धारी। कुन्ती द्रुपदादि॥
(३९३) लोकनी पुत्र के रामा पर इष्ट ... गता
कदाचित् पुनरायाता नष्टा भ्रष्टा विमर्दिता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

31-10 ए. इन ग्रन्थों में लोकजीवन के अनुभूत दृष्टान्त ॥ (३१५) वषट् शब्देनात्र वौषट् ...
वषट्, वौषट्, अच्छ-श्रौषट् ॥ (३१६) कारग्रहणे शब्दपदार्थतादृष्ट्वा ॥
(वकार ॥ अर्थ-वर्ण या शब्द के रूप को स्पष्टबयान करने के लिये ॥
(वर्णः कारोत्तरो वर्णाख्यः अकार- इकार ॥ ओङ्कार ॥ अकारः अवर्णः
वर्णकारौ निर्देशकौ ॥ अवर्णः अकारः (अ, उ, वर्ण या शब्द के निर्देशक ॥
पाणिनि में निर्देश- निर्दिष्ट के अर्थ ॥ वर्ण-कारौ निर्देशकौ ॥ निर्देश=
mention, actual statement, अच्छ- निर्देशः mention,
कर्तव्य वचनेन निर्देशः कर्तव्यः

(३२५) अवश्यम् कथयामि विभक्त्या केनचित् वचनेन निर्देशः कर्तव्यः
स्पष्टवक्तव्यं वर्णनं
(३२६) प्रश्लिष्टपाठो नाम निगदः। अपादबद्धं हि गद्यमुच्यते। अमिताक्षरम्
गद्यम्। मिताक्षरं पद्यम्। पादबद्धम् ॥
(३२७) यजुर्भ्यः अविच्छिन्नम् अपादबद्धम् मन्त्रवाक्यम् निगद इति तस्य
व्यपदेशः ॥ आकृतौ इति जातौ।
(३२८) अप्रगृह्य अन्तर्हितापाठः।
(३२९) आकृतिः। लावकृतिक अर्थः एक व्यक्ति पदार्थ। आश्रियते
इति आकृतिः। संस्थानम्

(४००) आकृतिः = जातिः ॥ यत्राहै तद् भिन्नाभिन्नम् छिन्नेषु
छिन्नं सामान्यभूतं स शब्दः नेत्याह। आकृति नाम ... महाभाष्य
छिन्नं सामान्यभूतं स शब्दः नेत्याह। आकृतिर्नाम ... प्रत्याहे भवति।
२-१-४१
(४०१) कालोऽपि व्यवस्थायां तद् व्यतिरिक्तोऽस्ति लोके यः भवति।
(४०२) व्यवस्था च वेदे मन्त्रदले नित्यं स्वरविधानम्। ब्राह्मणदले नित्यम्
एकश्रुतिम् ॥
(४०३) अपूर्वस्य हि विधानम् शास्त्रमानत्वम् ॥
(४०४) यत्र लोकतोऽर्थः सिद्धः किं तत्र शास्त्रेण।
(४०५) आन्यायाच्च उत्थानाद् आन्यायाच्च संवेशनात्।
उत्थानम् शयनात् पश्चिमे यामे न्याय्यम्। संवेशनम् रात्र्याः
प्रथमे यामे। रात्रेः प्रथमो यामः, आगामिन्याश्च प्रथमो यामः
(४०६) पूर्वो ह्यत्र रात्रेः प्रथमो यामः, आगामिन्याश्च प्रथमो यामः
इत्येषोऽद्यतनः कालः ॥
(४०७) स्वाहानि लक्षणानि शालाक्य, भाष्यकारैर्लक्षितानि
वरणादि लिङ्गानि विद्यन्ते ॥
जन्मना जातिः सत्ता ॥
(४०८) अनेक व्यक्त्याधारा हि जातिः ॥ गोत्रश्च चरणैः सह
आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह
प्रादुर्भावविनाशाभ्याम् सत्त्वस्य युगपद्गुणैः। असर्वलिङ्गाम् बह्वर्थाम् तां जातिं कवयो
विदुः
वाक्यपदीय महाभाष्य- ४-१-६३
अवयवसंनिवेशविशेषव्यङ्ग्या। चाणक्येन शाखाध्यायिना गृह्यन्ते। चरण शब्दो-
ऽध्ययनवचनः इदम् अध्यायाद् अर्थात् ... (प्रयुक्तः) वर्तते। एक्म् अर्थ अनुमतम् जातावार
एकत्वम् बोध्यत्वम् ॥ सम्बन्धात् ...। तथा हि अभिधीयते अर्थबोधन ॥
सर्वमतानि चानर्थकानि ॥ ~~सम्बन्ध~~

(४०९) त्यदादीनाम् यत्परं तच्छिष्यते ॥ ततः कृते एकशेषेऽपि-
(४१०) अनुत्पन्नायामेव विभक्तौ प्रातिपदिकानाम् एकशेषो भवति। ततः कृते एकशेषे वि-
भक्तिरुत्पद्यते ॥
(४११) कारकं हि अर्थान्तरवाचिनी शक्तिः ॥ विनियतकार्ये च अर्थे वर्तते।
(४१२) तथा हि अक्षशब्दः इन्द्रियार्थे, शकटाङ्गे, विभीतकादौ च अर्थे वर्तते। प्राणशब्दोऽपि
पादशब्दोऽपि अर्थवाचक - श्लोकपादे- पाणिपादादौ अर्थे वर्तते।
(४१३) वृद्धावस्थायां पशुविशेषोऽत्र इष्यन्ते युवा तु वर्करः ॥
युवादयो स्त्रादयो पठिता गृह्यन्ते।
(४१४) धर्मशब्दोऽयम् गुणसमानः ॥ युवादयो ... इत्यर्थः ॥
(४१५) लक्षणेन हि जन्म ... इत्यर्थः ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(४२६) अयक्ष मूर्वादयो धातवः" इत्यत्र वकारः मङ्गलार्थः प्रयुज्यते। मङ्गलम् अर्थः प्रयोजनम् अस्य स मङ्गलार्थः। अमङ्गल शब्दः धर्मपर्यायः। अथवा - अपूर्व वस्तुनो लाभो लोके मङ्गलम् उच्यते। यथा प्रातर्दध्यादीनाम्॥

(४२७) मङ्गलादीनि, मङ्गलमध्यानि, मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि भवन्ति, आयुष्मत्पुरुषाणि च। इह च आदौ वृद्धि शब्दः, मध्ये वकारः, अन्ते च स्वरितादयः, इति उदय शब्दः॥

दीक्षित

(४२८) जायमाना क्रियाऽनिष्पन्नवस्तुस भावो॥ प्रातिपदिकमत्र कर्तृशब्दः

(४२९) क्रियाः हि कर्त्रादयः, धातवः प्रातिपदिकानि च॥ धातुः कर्तृशब्दैः इत्यन्ते।

(४३०) यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितानुपाश्रयति। तस्य दिवाकरकिरणैर्नलिनीदलमिव विकास्यते बुद्धिः॥

(४३१) लक्ष्य को ~~लक्ष~~ लक्ष्य छन्द में कहते। लक्ष्यैकलक्षणत्वम्

(४३२) विप्रायनुगतीछन्द॥ देवतानुगतीछन्द। आचार्यों, कवियों अपने अपने प्रियछन्द॥ भगवान् पतञ्जलि का॥ भगवान् वररुचि का॥ हेमचन्द्र का छन्दोऽनुशासन। दलिवालचर्चित॥ पिङ्गलछन्द। पुरु-पर हलायुध की वृत्ति॥ जगन्नाथप्रसाद भानु का छन्द प्रभाकर। गं. माताप्रसाद गुप्त का हिन्दीपुस्तक साहित्य॥

(४३३) बुद्धि के विचार और हृदय के भाव पर आश्रित. उदात्त-अनुदात्त-स्वरित तीव्रवेगस्य उदात्तम्। अल्पवेगो पर्वतम् अनुदात्तम्॥ हृदय के भावों पर आश्रित छन्द। और राग। छन्द। गाना। जैसे दिन रात के कालविभाग, ऋतु और जीवन, बाल्य, यौवन, वृद्धत्व के लक्षण॥ उसका वेदों के और आर्यों के भी लक्षण॥

आचार्य पाणिनि को मुक्त दुआ जनों॥
अपठमानानपि प्रजाते गायत्र्यादिच्छन्दांसि मानाम्। अथवा नामानि यथा प्रजाते गायत्र्यादिच्छन्दांसि नामानि। (हिन्दी के लक्षणमें)
वनादपीतपरिवार वत्साय यथोपतो धेनुमुपेशुजीन॥ (हिन्दी के लक्षणमें)
छन्दांसि हवा एनं छन्दांसि पापात् कर्मणः॥ जातकभाष्य. २।२।२ में उद्धृत किया है।

(४३४) भारतीय बौद्धिक चेतना में प्रमाण॥ माप-तौल का विचार। मात्रा विचार भार-लाघव-गौरव का विचार। कालविचार॥ हृदय की धड़कन। इन्द्रियों की गति। मुख्य पाँच System. पाँच प्राणों के क्षेत्र, प्रत्येक दिन के श्वास. जो योगिनी हृदि में हैं॥ जिनकी ओजस्वी में मात्राओं घटक अवयवों की मात्रा पर ध्यान॥ कालतः, स्वरतः, मात्रातः, स्थानतः, प्रयत्नतः॥

(४३५) उद्देश, लक्षण, परिभाषा, परीक्षा। वर्ण॥

(४३६) शब्दकल्पद्रुम. द्वितीयखण्ड. पृष्ठ ४६६. छन्दस् शब्द. वैदिक छन्दों के

(४३७) आख्यान, प्रत्येक प्राचीन वैदिक छन्द। के अधीन संस्कृत के छन्दों का लक्षण-लक्ष्य (उदाहरण) सहित विवेचन॥ अपने आप में एक ग्रन्थ॥ शिवनन्दन शास्त्री (कृत) का छन्द। प्रकाश. राजपाल एण्ड सन्ज॥

(४३८) ४-एकचरण (३४४) सवैया) आठ प्रकार के प्राप्य.
गद्य, पद्य, गीत.
जब दाँत न थे तब दूध दियो, जब दाँत दिये तो अन्न भी देहै।
II S I I S I I S I I S I I S I I S S S I S S S

२४ अक्षर, मिलसवैया
दुर्मिल सवैया
पद्माकर का है॥

ताके जब बाल चली तनके पिय वो लव लावीगन ते बिछुड़ी
IIS IIS IIS IIS IIS IIS IIS IIS
बहुते विपुरी जब जोगचली तो उन्हें अँचल ज्ञान भाने हुओ
IIS IIS IIS S SS IIIIS SIS
कुछ लोचन यों भरमाय रहे
तनियाँ कुच रोती चली हैं जली, कुछ लोचन यों भरमाय रहे
IIS IIS IIS IIS IIS IIS
बहु शान चली, अब दूबारे कार्ड भी पग में सब पूछ जैसो लव चली
IIS IIS IIS IIS IIS IS IS

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(४२९) सम्भवति तत्त्वानतिशयो आचार्यः परहितप्रतिपन्नो! समाहितचेता!
शिष्याणां कृतरक्षासंविधानो! मङ्गलपूर्वकं महता यत्नेन प्रणीत-
प्रणीतवान्। तत्राक्षरमेकमपि वर्णेन अनर्थकेन भवितुम् किं पुन-
रियता सूत्रप्रबन्धेन। तस्मात् तस्य प्रामाण्यं स्वप्रमन्थरता
सर्वं तत्प्रणीतं येन केनचित् प्रकारेण सार्थकम् अभ्युपेयम्। (
प्रथमाह्निक ३४ पृष्ठ
(४३०) पुनःश्रुतिरनर्थिका। यावदेव धातुसंज्ञा भवति तावदेव उपदेशिष्यते योगविभाग-
विधिर्बलीयान्॥ भावइतिधात्वर्थः क्रियावचनः। पैतृकमश्वा -
अनुवर्तन्ते मातृकम् गावः॥ वाचा शरीरस्पर्शनं मङ्गलम्। काल-
परिपालनम् प्रतीक्षणम्। शिखाशिरसि (शकुन्तला)। विद्यां शिखाविधेयम्
श्लाघते (चेष्टते) वाचा शरीरस्पर्शनम् शपथविशेषः। तथा हि देवदत्तस्य शरीरं
स्पृशामि इति शपथं कुर्वाणो देवदत्ताय शपते इति प्रयुज्यते। शपति इति
आक्रोशति॥ आचार्यः
(४३१) सर्वास्वाख्या अविच्छिन्नम् आदिशन्ति प्रतिजानीते। तथा हि तस्य
पाणिनेरसूत्रयत्सूत्रं इति न पाठः किं तर्हि? सम्बुद्धिरिति पठति।
स्वाभिप्राय कथनम् प्रकाशनम्। अस्मात् ग्रामात्धर्मतिष्ठति।
(४३२) स्वर्धा - अच्छासः परापि भवेच्छा॥
(४३२) चार्वी बुद्धिः। तत्सम्बन्धात् आचार्योऽपि चार्वी इत्युच्यते॥
(४३३) चार्वी बुद्धिः। तत्सम्बन्धात् आचार्योऽपि चार्वी। (४३४) प्रतिहता ईर्ष्या इष्टपर्वी
(४३४) हृदयालुः। हृदयवान्। हृदयी। हृदयिकः। (४३५) प्रतिहता ईर्ष्या
सौहित्यम्। तृप्त+आचरणम् = तर्पणम्। जम् इति गत्यर्थे प्रति-
शानम् = अभ्युपगमः॥
(४३५) प्रतिनियतविषया हि शब्दशक्तयो भवन्ति।
(४३६) वेदवाक्यव्याख्यानम् वाक्यार्थ व्यवस्थितस्य स्वरूपेऽवस्थानमर्थम् -
पदकारैः इति कल्पः अध्याहियते।
(४३७) न्यग्भावनम् नीचीकरणम्। तथा हि यस्य जटा। जटि लोके ~~महत~~
यतानयद् तपस्वी इति उपजातलिङ्गत्वयैः प्रयुज्यते॥
(४३८) अर्थात् वाक्यस्य स्वरूपे व्यवस्थानाय इति शब्दः॥
(४३९) स्वरूपे प्रयत्नाय उपयुक्तम्॥ (४४०) लोके हि प्रातरुत्थाय अनाद-
ग्रन्थानि प्राविप्रक्षालनादीनि करोति। पश्चात् बहिर्द्वारादीनि राजगृह-
द्वारादीनि॥
(४४०) धातोस्तु क्रियावाचकत्वं इत्यत्र आचार्याणाम् अविवाद एव।
(४४१) न च प्रयत्नेन गुरुलाघवं चिन्त्यते। ग्रन्थारम्भाद् अधीतम् [illegible]
(४४२) प्राप्तः पर्यटकम्। आ वमनाद् आ उदकान्तात् प्रियं प्रोथयम्। (
(पर्यटकम्) अनुव्रजेत्। द्वितीये वा उदकान्तम् कथा प्रवर्तेत॥
(४४३) सामग्र्यधीना हि क्रियासिद्धिः॥
(४४४) यदा तु विषयाः स्वरूपतान्य भेदविवक्षा, तदा सामानाधिकरण्यम्
भवति। त्रिमुनि व्याकरणम् - त्रिमुनि व्याकरणस्य।
(४४५) अविच्छिन्ना आचार्योपदेश परम्परा॥
(४४६) बहुवचन निर्देशाद् व्याकरणवित्प्रणीतकत्वम्।
(४४७) प्रतिष्ठं स्वप्रमाणं भवति।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(४४८) भाजनम् अशनम् पार्वणम् भवेत्।
(४४९) सम्बन्धिशब्दाः हि नियतमेव प्रतियोगिनम् उपस्थापयन्ति।
(४५०) सर्वं हि वाक्यम् क्रियया परिसमाप्यते॥ (४५१) मात्राधिक्येन सूत्रप्रबन्धस्य अर्थाधिक्यम् गम्यते।

(४५२) सामान्यलक्षणविहिता षष्ठी तदुक्ता याऽन्या विशेषलक्षणविहिता षष्ठी सा प्रतिपदविधाना। सा च षष्ठी न समस्यते।" प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते। (समासे कृते षष्ठ्याः अश्रवणे नोऽति प्रतिपदविधाना षष्ठी अप्रधाना स्यात्)

(४५३) बहवो लौकिका एव नियमाः शास्त्रेषु स्वीक्रियन्ते, प्रमाण्यपदवीम् आरोप्यते।

(४५४) न चान्तरेण प्रतियोगिनम् स्पर्धा गम्यते॥

(४५५) सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः।
लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः॥
गुरवो यदि शैलित्वात् कुप्यन्तो यदि भर्त्सनम्।
कुर्वते, भर्त्स्यमानास्तु कुपितास्प्रतियन्ति ताम्।
विभाष्यानूयया कृतानां कुर्वन्तीति पृथक्कृतया। (८.१.८)
निर्देशः सूत्रभाष्येण विहितः सूक्ष्मबुद्धिना॥

(४५६) संशयिते चार्थे बहुवचनं भवति। यथा कति भवत - पुत्राः॥ अन्यथा भाष्ये "अविज्ञातेऽर्थे बहुवचनम् प्रयोक्तव्यम्। (पंजाबी- त्वाडे कित्ने जातक जे)

(४५७) पादविहरणा क्रिया गतिः॥

(४५८) लौकिके शब्दप्रयोगे मुखलाघवे यत्नादरः॥

(४५९) अर्थाद्रूपस्य अर्थाकि एव हि शब्दस्य शब्दान्तरेण प्रयोगो भवति।

(४६०) दूरान्तिकार्थेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो विभक्तयो भवन्ति। द्वितीया- तृतीया- चतुर्थी- पञ्चमी - १ सप्तमी - दूरं ग्रामस्य। दूरे ग्रामस्य। दूरेण ग्रामस्य। दूराद् ग्रामस्य॥

(४६१) ~~अथवा~~ अदूरेभ्य मुखानेभ्य दीर्घा आसते॥

(४६२) महाभाष्यकार भगवान् पतञ्जलि आचार्य के समान व्याकरण पढ़ाना चाहिये। व्याकरण शिक्षणोपाध्यायनकाले, कताटे, अभ्यासे, लोकहृदय, लौकिक - सुष्ठुल प्रयोगः। प्रयोगान्तरदर्शने। नाना पक्षस्थापितकारके, प्रीयाम में उपसंहार करके सिद्धान्त को स्पष्ट करके।

(४६४) अन्तःकरण की प्रवृत्तियों के अधीन उदात्तादि स्वर - उदात्तादि से सम्बद्ध षड्जादि, षड्जादि से हृदय के स्थायि भाव, रस, रसादि से वर्ण छन्द, ताल, काल, रागाल, नृत्य आदि।

(४६५) यत्र अर्थान्तरनिरपेक्षा शब्दस्य प्रवृत्तिः स एव प्रातिपदिकार्थः।

(४६६) उपपदविभक्तेस्तु पदान्तरापेक्षत्वात् दुर्बलत्वम्। सोऽपि समर्थत्वम् भवति।

(४६६) योऽध्वनि अध्वनि गतागतं करोति स कुटिलां गतिम् समाचरन् च क्रमते इति च उच्यते॥

(४६७) शब्दानामर्थाभिधानम् स्वाभाविकम्। (४६८) कृत्स्नस्य क्रिया-नाम-वचनाः॥

(४६९) प्रयः कार्ये लोकान् प्रेरयति। तादृशं हि उदिते लोकस्य क्रिया-

(४७०) प्रवृत्तिः।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(४६१) अव्ययानां भमात्रे टिलोपः॥ | (४६२) धातौ उपदेशावस्थायामेव ... भवति।
उपदेशावस्थायामेव अनुबन्धलोपो भवति॥

(४६२) उणादिषु पञ्चपाद्याम् स्वल्पाः प्रकृतयो दृश्यन्ते।

(४६३) ~~प्रत्यक्षक्रिय- परोक्षक्रिय- अतिपरोक्षक्रिय।~~

~~रूढि~~ ~~योगरूढि~~ रूढ।
यौगिक - योगरूढ।

उणादयो बहुलम्। पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्।

(४६४) यदृच्छा शब्दः, नैगमशब्दः, रूढिशब्दः, आलौकिकशब्दः॥
अव्युत्पन्नशब्दः। अवयवार्थेऽनादरः॥

(४६५) प्रतिज्ञा-हेतु- उदाहरण- उपनय- निगमन
जिज्ञासा- संशय- प्रयोजनं, शक्यप्राप्ति- संशयव्युदासः
विषयः। विशयः=संशयः। पूर्वपक्ष। आर। सिद्धान्त (अधिकरण)

(४६६) धर्मशब्देन धर्मी गृह्यते। अभेदोपचारो वा। सत्यर्थाः ज्ञानार्थाः।

(४६७) आरोहः उच्छ्रायः। परिणाहः विस्तारः। आयामो दैर्घ्यम्।

(४६८) सर्वत्र तिङन्तवाच्योऽर्थो विशेष्यः, सुबन्तवाच्यश्च विशेषणम्।

(४६९) उद्देश्यमनूद्य विधेयमेव प्रवर्तयेत् (उदीरयेत)

(४७०) अकर्मकाः हि धातवः ण्यन्ताः (हेतुमन्तः, प्रेरणार्थकाः) प्रेरकाः सकर्मकाः भवन्ति। लोकव्यवहारम् अनुवर्तते। व्याकरणे उदाहरणानि

(४७१) प्रायः व्याकरणम् लोकवन्तमेवानुकरोति। एतेन व्याकरणम् जनकम् जोद्देश्यकम्, मूर्त्तम्।
लघवोऽध्याहरणं, जायते आदयते।

(४७२) डुकृञ् वीप्सा। क्रियासमभिहारः॥ (नित्यवीप्सयोः॥ प्रत्यभिवरणे विवेकः।

(४७३) सूत्रे नपुंसकलिङ्गम् बहुवचनञ्च अतन्त्रम्।

(४७४) सनादीनाम् हि धातवत्त्वस्य सिद्धतामेवाख्यातुम् सामर्थ्यम्।
लकारार्थम् सत्यतामेव।

(४७५) आगमः मित्रवत् (अतिथिवत्) आदेशः शत्रुवत्

(४७६) पूर्वाचार्यैः समासस्य 'स' इति संज्ञा कृता॥
व्यक्ति, जाति। नर- राष्ट्र। व्यष्टि- समष्टि। पुरुष- लोक। वृक्ष- वन।
बिन्दु- समुद्र। अवयव- समुदाय (अवयवी)। एकत्व- नानात्व। पद- वाक्य। आधिभौतिक- आधिदैविक॥

(४७७) उद्देश्यमनुद्दिश्य विधेयम् न उदीरयेत्॥

(४७८) लोकेऽपि मुण्डोऽपि चौर्ये कृते सञ्जातकेशोऽपि प्रत्यभिज्ञाय गृह्यते।

(४७९) नुम् ग्रहणम् अनुस्वारोपलक्षणार्थम्।

(४८०) पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते। (४८२) पश्चात् धातुः उपसर्गेण युज्यते॥

(४९१) अन्तर शब्दस्य अर्थाः { अवकाशः। अवधिः। परिधान, अन्तर्धि - भेद - तादर्थ्य- छिद्र- आत्मीय- विना- बहिः, अवयवान्तरा अपर अन्तरात्मनि च।
इति, एव, गो, भग, अर्थ, साधु, सत्त्व, योग, भाव, आत्मन्।

(४९१) महासंज्ञाकरणम् अन्वर्थसंज्ञा करणार्थम्।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(४९३) कामलकम् नाम ग्रीवायाः उन्नतप्रदेशः॥ (४९३) अनाकुलानपि विधीन् बाहिकोलुगं बाधते। (४९४) वेदे- शास्त्रे, आचार्येषु- लोके उपमायाः व्यवहारः, उदाहरणानि, दृष्टान्ताश्च व्यवहाराः भूयान् ॥

(४९४) ~~वर्णैर्निर्दिश्येषु व्यक्तित्वेन निर्दिश्यते~~, जातिरेव निर्दिश्यते ॥

(४९५) जि जये अकर्मकः। उत्कर्षेण वर्तमानः जयः।
अयन्ति ते सूक्तयो रत्नलेशाः कवीश्वराः॥

(४९६) उभ शब्दो द्विवचन एव प्रयुज्यते॥ सिरो हितावयवभेदः समुदाय- मात्रेऽपि॥

(४९७) तयो विभक्त्यैकतरस्य सम्बन्धिनी न भवति = अन्तर्वर्तिविभक्ति।

(४९८) पर्युदासस्य विधिप्रधानत्वात्, प्रसज्यप्रतिषेधस्य निषेधप्रधानत्वात्।
प्रसज्यप्रतिषेधः क्रियया सह प्रयुज्यते, पर्युदासः नाम्ना सह प्रयुज्यते।

(४९९) द्रव्येषु लीला। क्रियासु निष्पत्ता। द्रव्येषु सिद्धत्वं, क्रियासु साध्यता। द्रव्येषु मूर्तता, क्रियासु अमूर्तता॥

(५००) एकस्यैव, एकत्वाभावः एकविभक्तित्वञ्च समासस्य प्रयोजनम्।

(५०१) क्षिप्यपद्यते हि येनौ गर्भो न सम्भवति।

(५०२) ग्रन्थ- जाह्नप्रभाविताति ले। केशवमिश्र दयाले॥

(५०३) श्रुति- लिङ्ग- वाक्य- प्रकरण- स्थान- समाख्या।
Direct Statement | Word meaning | Sentence | Context | Position | यौगिक अर्थ Denotation.

(५०४) अनिर्वचनीयख्याति- विवर्तवाद
अन्यथाख्याति- नैयायिक
आत्मख्याति- विज्ञानवादी
अख्याति- प्राभाकर!
असत्ख्याति शून्यवादी

(५०५) षट् कालाः। चतस्रः वृत्तयः। दशलकाराः
Tenses & moods.

(५०६) लट्- भवन्ती लोट्
लिट् परोक्षा लङ् ह्यस्तनी
लुट् श्वस्तनी लिङ् विधि
लृट् भविष्यन्ती लिङ् आशी
लेट् पञ्चमी. लुङ् (अद्यतनभूत)
लृङ् क्रियातिपत्ति। हेतुहेतुमद्भाव.

(५०७) विविक्ताः साधवः शब्दाः प्रकृत्यादि विभागतः
ये साध्यन्ते येन ~~शास्त्रेण~~ तच्छास्त्रम् शब्दानुशासनम्॥

(५०८) स्यादिति तिङन्तप्रतिरूपकम् (तिङन्त सदृशमव्ययम्)
पदीमान (मणरत्न महोदधि) ग्रन्थमें स्पष्ट निरूपण॥
बोध विज्ञानं ॥ कलिकाल सर्वज्ञ- हेमाचार्य-
भोजराज। क्षेमेन्द्र। अभिनवगुप्त। उवट। क्षीरस्वामी। जयन्तभट्ट।
हरदत्त। जायसवाल। भट्टोजीदीक्षित। नागेशभट्ट। बालशास्त्री॥
शंकराचार्य। चक्रपाणि॥

(५०९) समाधिभाषा प्रथमा द्वितीया लौकिकी स्मृता
तृतीया परकीयेति शास्त्रभाषा त्रिधा स्मृता॥
वेद शास्त्र- काव्य- लौकिक भाषा- भाषाक॥

(५१०) पण्डित करणी वचनावलिः।

(५११) वृद्धकुमारीवाक्यन्याय (पौत्राः मे बहुक्षीरघृतमोदनम् कांस- पात्र्याम् भुञ्जीरन्॥

(५१२) आतमोऽपि सम्बन्धः प्रभावादिसाद विशेषणम्।
चोदकम्- परिहारश्च व्याख्यासूत्रस्य षड्विधा॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(५२३) विचारोत्थं मतिं हन्ति समालोचं न गृह्यते। समाजविस्तारी। हेत्वा वक्तव्यम् यद् विवक्षितम्

(५२४) शास्त्रसूक्तियों में अपना रहे हैं, काव्यसूक्तियों में अपना रहे हैं। नीतिसूक्तियों में अपना॥ महापण्डितों को तीनों को स्मृतिस्थ — कण्ठस्थ, जिह्वाग्र करके — व्यवहार में लाना चाहिये

(५२५) आजकल के रोगी। स्त्रियाँ — (१) श्री सत्यपाल, सेठ, (२) श्री वरुणकुमार वर्मा — सुदर्शनजी. (३) श्री सुखदेव A 138॥ (४) श्री देवेन्द्रकुमार. कृष्णनगर. (५) श्री कृष्णचन्द्र शक्तिनगर. (६) श्री सीताराम — रानीगार्डेन (७) श्री कुन्दनलाल — लाजपतनगर. (८) डा. सिद्धेश्वर वर्मा — B 38. Defence colony में आर्यसमाज डिफेन्स कालोनी॥

(५२६) आ उदकान्तात्, आ वनान्तात् प्रियं प्रोथमनुव्रजेत्। (प्रोथम् — प्रयाणम्)

(५२७) तत्रान्तवर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वम्।

(५२८) निर्धारितं स्वीकृते विषये विकल्पः प्रवर्तते॥ (नवेति विभाषा)

(५२९) अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता।
प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् क्रियया सह यत्र नञ्।
प्राधान्यं तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता।

(५३०) पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्॥

(५३१) प्रेरणाय व्याकरणम् मुख्यं तत्रापि पाणिनेः।
रम्यं तत्र महाभाष्यम् रम्या तत्रापि पस्पशा
स्वरसन्धिर्व्यञ्जनसन्धिः प्रकृतिसन्धिस्तथैव च।

(५३२) स्वरसन्धिर्व्यञ्जनसन्धिः समाख्यातं पञ्चलक्षणम्॥
अनुस्वारो विसर्गश्च सन्धिः हलयोः माहिणोऽसुरा:

(५३३) रेफसन्धि प्लुताभावात् चोयं व्याकरणान्ततः॥
म्लेच्छेन पराभूता ॥

(५३४) शब्द शङ्कः शातयित्रर्थम् आश्रिता न रूढ्यर्थः॥ आधियाज्ञिक। अधिभौतिक,

(५३५) अत एव वेदे प्रक्रिया यौगिकी अर्थाश्च नाना॥ आधिदैविक, आध्यात्मिक, सामाजिक, व्याकरणविषयक। कुक्कुट कर्ता उकारे प्रसिद्धत्वात्!

(५३६) एकमात्रत्व - द्विमात्रत्व त्रिमात्रत्वानाम् उकारमोह कूजकार:॥
अकारम् परित्यज्य
उकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत

(५३७) ब्राह्ममुहूर्ते कुक्कुटस्य उकारोच्चारणम् व्याकरण्याभ्यासवालस्यापि संवादकः॥

(५३८) ज्ञानस्य श्लोकबहुला स्मृतिमात्रोत्पत्ति। श्लोकबहुता प्रतराम्, स्मरण-वर्धयति। प्रतियोगितास्य उद्दीपयति॥

(५३९) भारतीय ज्ञान की रचना सूत्र और पद्यबहुलता के कारण भी है। इससे पाठ आवृत्ति, स्मृत्यर्जन आसानी से हो जाता है।

(५४०) ~~बालक~~ सामान्य जनता भी इसीलिये धर्म-गीतों को खूब प्रेम करती है और उनसे प्रभा उठाती है और आगे पीढ़ी दर पीढ़ी उनको वंशजों को — दिये जाती है॥

(५४१) शिक्षा रूप वेदाङ्ग व्याकरण से पहले पढ़ना चाहिये।
मूल पाणिनीय शिक्षा तो लुप्त हो गई है
पाणिनि द्वारा अध्यापित वृत्ति भी।
पतञ्जलि का महाभाष्य लुप्त होकर मिलता मिलता है
बौद्ध विद्वानों की अष्टाध्यायी वृत्तियाँ — काशिका मुख्य आधार है
बालविवाह, शुष्कतर्क ने इसे बड़ी हानि पहुँचाई है॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(५४४) ~~[illegible]~~ ऐसे विचारक और इतिहासवेत्ता हैं जो हमारे पतन पराजय, अल्पायु और रोगों, ~~[illegible]~~ दरिद्रता और मृत्यु के कारणोंमें स्पष्टरूपसे अंध या बालविवाह को भी कारण बताते हैं॥ अर्थात् इसका कारण है हमने जल बनाने की कोशिश ही नहीं की- और हम धर्मचार देखकर बहकते हमले आज तक हो रहे हैं॥

(५४५) यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया। यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते।
शुभमस्तु। कल्याणमस्तु लेखक पाठकयोः॥

(५४६) यावल्लवणजलधौ यावन्नक्षत्रमण्डितो मेरुः।
यावद् भास्कर चन्द्रौ तावदिदं पुस्तकं जयतु॥

(५४७) भग्नपृष्ठ कटिग्रीवो वक्रदृष्टिरधोमुखम्
~~[illegible]~~ दुःखेन लिखितं शास्त्रमिदं यत्नेन परिपालयेत

(५४८) प्रातिपदिकार्थः पञ्चकः { संज्ञा- जाति- लिङ्ग- संख्या- कारक

(५४९) निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः।
अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम्।

(५५०) यद्यपि बहुनाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्।

(५५१) शब्दानुशासनं नामेदं शास्त्रम्।

(५५२) प्रयोजनं संशयनिर्णयौ च, व्याख्याविशेषो गुरुलाघवञ्च।
कृतव्युदासोऽकृतशासनञ्च सवार्त्तिको धर्मगुणोऽष्टकश्च

(५५३) अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनुमांश्च विभीषणः।
कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः।

(५५४) नादाभिव्यङ्ग्यः स्फोटः। साङ्गो पाङ्गो। हिरण्यगर्भो हि परमो ~~[illegible]~~ ।

(५५५) परमाणु - पुरुष - ईश्वर - कर्म - दैव - काल - स्वभाव - यदृच्छा
लोग अपनी अनुभूतियोंके अनुसार किसी एक को आश्रयमान लेते हैं
चलो, कहीं तो मन टिका। कोई है ध्रुव तारा मिला।

(५५६) प्रत्यक्ष- अनुमान, उपमान, शब्द, अर्थापत्ति, सम्भव, अभाव,
ऐतिह्य, चेष्टा, प्रतिभा॥

(५५७) भ्रम दृष्टान्त { मृगतृष्णिका, अलातचक्र, गन्धर्वनगर, स्वप्न, ~~[illegible]~~
शुक्तिका रजत, सर्प- रज्जु- स्थाणु - पुरुष,

(५५८) प्राच्यां दिशि शिरः शस्तम् याम्यायामथवा नृप।
सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतन्तु रोगदम्॥ (विष्णुपुराण तृतीय अध्याय (११)

(५५९) धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम्
रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च।

(५६०) तस्मादात्मवता नित्यमाहारमात्रैः सेवितः।
धीमता तदनुष्ठेयं स्वास्थ्यं येनानुवर्तते॥

(५६१) समदोषः समाग्निश्च समधातुर्मलक्रियः।
प्रसन्नात्मेन्द्रिय मनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते॥

(५६२) सर्वेषां सर्वदा वृद्धिः सामान्यं ह्रासकारणं विशेषः।
भावे भवति भावानां विपरीतैर्विपर्ययः॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(५६३) 'इति' शब्दे नामिन्ये विवक्षा-नियमे, मती
हेतौ प्रकार प्रत्यक्ष प्रकाशे ऽ व्यवधाये
इति, एक, भाव, वृत्ति, योग, मत, अर्थ, शाब्द, तन्त्र, (नानार्थाः) अन्तर। गो।

(५६४) ~~धर्मादिकाम मोक्षाणामुपदेश समन्वितम्।~~
पूर्ववृत्तम् कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते॥

(५६५) निपातश्चादयो द्योत्याः प्रादयश्चोपसर्गकाः
द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे।

(५६६) धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते।
तमेव विशिनष्ट्यन्यः उपसर्गगतिस्त्रिधा॥

(५६७) उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।
प्रहाराहार संहार विहार परिहारवत्॥

(५६८) अलंकारशास्त्रीय ग्रन्थावली {भरतका नाट्यशास्त्र, दण्डीका काव्यादर्श, उद्भटका काव्यालंकार सूत्र, वामनका काव्यालंकार सूत्रवृत्ति, रुद्रटका काव्यालंकार, राजशेखर आनन्दवर्धन का ध्वन्यालोक, अभिनवगुप्त की नाट्यशास्त्र पर टीका। राजशेखर की काव्यमीमांसा, धनञ्जय-धनिक का दशरूपक, महिमभट्ट का व्यक्तिविवेक, कुन्तक का वक्रोक्तिजीवित, क्षेमेन्द्र औचित्य विचार चर्चा, भोज ~~का~~ सरस्वतीकण्ठाभरण, मम्मट का काव्यप्रकाश, रुय्यक का काव्य सर्वस्व, विश्वनाथ का साहित्यदर्पण, जगन्नाथ का रसगङ्गाधर, अप्पय दीक्षित की चित्रमीमांसा, पीयूषवर्षी जयदेव का चन्द्रालोक।

(५६९) संमुग्धं वस्तुमात्रन्तु प्राग्गृह्णात्यविकल्पितम्।
तत् सामान्यविशेषाभ्याम् कल्पयन्ति मनीषिणः॥
तत् सामान्य विशेषाभ्याम् निर्विकल्पकम्।

(५७०) अस्ति ह्यालोचनाज्ञानम् प्रथमं निर्विकल्पकम्।
बाल-मूकादि विज्ञान सदृशं शुद्धवस्तुजम्।
ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिस्तथा।
बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता।

(५७१) सहृदो विश्विदन्त्याद्य कथामिक्षुवेदना।
आश्वासयन्तो बहुशः सानुकूलाः प्रियंवदाः॥

(५७२) एकस्यैवात्मनः भेदौ शब्दार्थावपृथक् स्थितौ

(५७३) प्राप्तक्रमाविशेषेषु क्रिया सैवाभिधीयते।
क्रमरूपस्य संहारे तत् सत्त्वमिति कथ्यते।

(५७४) यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य तत्।
अर्थतो ऽ ह्यसमर्थानाम् आनन्तर्यमकारणम्।

(५७५) काव्यशास्त्रयोः प्रभावौ भिन्नौ॥

काव्यम्	शास्त्रम्
चलम्	ध्रुवम् अचलम्
अमिताक्षरम्	मिताक्षरम्
पर्यायबहुलम्	शब्द-स्थिरपदबहुलम्
नानार्थवचनम्	[illegible]
विस्तृतप्रियम्	संक्षेपप्रियम्
गुरु-	लघु
मृदु	कठिनम्
मनोहरम् रञ्जकम्	शुष्कम् ज्ञानवर्धकम्
स्त्रीप्रियम्	पुंप्रियम्
हृदयप्रधानम्	बुद्धिप्रधानम्

सुन्दरबहुलम्	गम्भीरम्
लक्षणा-व्यञ्जना प्रधानम्	अभिधा प्रधानम्
अल्पकालानन्दम्	बहुकालानन्दम्
इहलोकप्रधानम्	परलोकप्रधानम्
स्फूर्तिदायकम् प्रमोददायकम्	शान्तिदायकम्
नदीवत् -	कूपवत् तडागवत्
अलंकृतं	अनलंकृतं
बाल-स्त्री तरुणप्रिय	वृद्धप्रिय
नवातिमिश्रं मिश्रं	ऋजुनीति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

काव्य-गुण -	शास्त्रगुण
काव्य नाटकनाम्नि जालैसादि	निरुक्तादि -
कर्पूरवलनवत् -	चन्दनपटनवत्
पर्यायवत् ।	काष्ठवत् लोहवत्
राजानम् नागरम् ।	जातिवर्क
अल्पाक्षर -	दीर्घाक्षर
शक्तिहीनम्	शक्तिवर्धक
द्राक्षास्वादन -	आमलकास्वादन
द्राक्षावत् -	नारिकेलवत्
बहिर्मुख -	अन्तर्मुख
निद्रावर्धक -	जागरणवर्धक
कल्पनाप्रसूत -	विचारप्रसूत
उपवनवत् -	वनवत्
चन्द्रवत् -	सूर्यवत्
नागरप्रिय -	आरण्य|वनस्थप्रिय
अर्थ-कामप्रवर्तक -	धर्म-मोक्ष-प्रवर्तक
प्रवृत्तिपर -	निवृत्तिपर
प्रपानकवत् -	इक्षु-दण्ड-चूषणवत्
1200 A.D तक प्रवाहमय	1200 तक रुका
रामायण -	महाभारत ब्राह्मण-धर्मशास्त्र

(५८६) सूत्र, वृत्ति, भाष्य, वार्तिक, चूर्णि, कारिका, उपस्कार, टीका, टिप्पण, अध्याय, परिच्छेद, अङ्क, मण्डल, काण्ड, उल्लास, समुल्लास, अधिकार, पाद, अध्याय, खण्ड, समुद्देश। स्थान (इत्यादि शास्त्र स्थान)

(५८७) पाणिन्युपज्ञम् अकालकम् व्याकरणम्॥

(५८८) वैदिक, संस्कृत वाङ्मय अवश्य समृद्ध रहे हैं॥

(५८९) आगामी विषय-गोष्ठी { व्याकरणकी रक्षा - प्रतिज्ञा, व्यावहारिकता, अध्यापन, प्रयोजनम्॥ कृत्रिमाहृत्याहित लौकिक ज्ञान, प्रश्नोत्तर,
रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्॥ जातिवत् भोजन, उत्तम स्वास्थ्य, गुरुभक्ति, तपस्विता, जागरूकता, स्मृतिकी शक्तिवृद्धि, ब्रह्मचर्य, दूसरी भाषाओं और उनके पठन-पाठन-अर्थ-ज्ञान, मितव्यय, प्रतिज्ञा, तुलनात्मक ज्ञान, वेदार्थ-बोध के लिये सोपानरूप॥ व्याकरणोंका सौकर्य से ज्ञान, स्थिरमतित्व॥

(५९०) अथ इत्ययम् अधिकारार्थः। शब्दानाम् अनुशासनम्। शब्दानां शासनम्। वेदितव्यम्॥ मनसा-वाचा-कर्मणा॥ मङ्गल
वाङ्मयशास्त्र। शाब्दिक। इत्ययमत्र। इत्यादि। सिद्धान्तकौमुदी - माव।४।४। २४३-२४४ ॥ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥८।४।६७। अ-अ।८।४।६८॥ वार्तिककार-
लौकिकाः २।२।२॥ शिक्षकभाष्यकार - वार्त्तिककार ... मङ्गलकार्य भाष्यकार। अथ शब्दानुशासनम्॥ तत्र आचार्य मङ्गलकरते
। शिष्टे शब्दादिज्ञानाय॥ मङ्गलार्थः प्रयुज्यते॥ महाभाष्य १।३।१॥ मङ्गलादीनि
हैं, भूवादीनाम् वकारोऽयम् मङ्गलार्थः प्रयुज्यते॥ वर्त्यते। उच्यते। अभिधीयते। उच्यते। निरुच्यते॥
शिक्षाशास्त्र॥ ७।१।२॥ ॥ कथ्यते। कल्प्यते। अर्थ्यते - अर्थितः। विवक्षया अर्थितम्। ग्रन्थादौ वस्तुनिर्देशः॥
उद्दीप्यते। अर्प्यते। प्रेर्यते। कात्यायनप्रणीतानाम् वार्त्तिकानाम् (वार्त्तिकानाम्। वार्त्तिकानाम्
प्रणाति। निर्माति। निर्मिति। वक्तिकार। तत्र शब्दा अनुकार्ये as well-as.
सूत्रकार- वाक्यकार (वार्त्तिककार) - भाष्यकार। वृत्तिकार। (सतत्त्वविभक्ति (सतत्त्व-
शिक्षा - उपाधि - क्रिया। (तत्रप्रधाने सिद्धान्ते तन्तुवाये परिच्छेदे) इह तत्र शब्दः सिद्धान्तवचनः। (वचनः = वाचक!)
विभक्ति - oblique case ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(५८१) अनित्येदंस्त्वं तद्धृति। (५८२) वर्णसमाम्नाय। अक्षरसमाम्नाय:।
मातृका। वर्णराशि: (५८३) आगम इत्यस्य यौगमाऽऽश्रीयते।
स्थविरयष्टिवत (५८४) सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश:॥
(५८५) केचन निपाता। जातो: केचन निरर्थका॥ (५८६) निपातस्यानर्थ-
कस्यापि प्रातिपदिकत्वम्। (५८७) स्थेयः। नकुदरीं। जगृहे। ब्राह्मण।
ब्राह्मण। (५८८) अनवकाशा: हि विधयो बाधका भवन्ति। (५८९)
अनिर्दिष्टार्था: प्रत्यया: स्वार्थे भवन्ति। (५९०) स्थान-करण-प्रयत्नेभ्यो वर्णा:
जायन्ते। (करणम् आभ्यन्तरप्रयत्न:) (अनुप्रदानम् बाह्यप्रयत्न:)
(५९१) प्रमाणान्तरावगतस्य अर्थस्य शब्देन संकीर्तन मात्रम् अनुवाद:।
(५९२) शब्दस्यैव अपभ्रंशस्य साधुरेव प्रकृति:। (५९३) न चडुब्वाचुव्वर्णा-
पव्वोंबा स्तः। (५९४) अप्पयदीक्षित-१५३०-१६००) ई० (५९५) प्रो० गोडे
का निर्धारित किया काल. जवेत, मत्। प्राया शब्द॥ (५९६) अभिधानके पुनः
(५९७) अभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति। (५९८) पूर्वम्
स्वाभाविकम्। (५९९) लक्ष्य प्रचलन् तहावयवै:
अपवाद: अभिनिविशन्ते, पश्चादुत्सर्गा:। (५९९) तक्ष: प्रचलन् तहावयवै:
प्रचलति। (६०२) अर्धम् प्रत्यायपयिष्यामि इति शब्द: प्रयुज्यते। (६०१)
लौकिकविग्रह: (राज्ञ: पुरुष:) अलौकिकविग्रह: (राजन् ङस् पुरुष सु)
अस्वपदविग्रह: (राधेहदन) शोभने मुखम् अस्या: सुमुखी) (६०२)
अविवक्षिते कर्मणि षष्ठी भवति। (महा.भा. 2.3.52॥ (६०३) नातिवाच्यम्
नचावश्यकम् एवम् वर्णान् प्रयोजयेत्॥ (६०४) उणादयोऽव्युत्पन्नानि
प्रातिपदिकानि (६०५) शिष्याणामपि अष्टाध्यायी। (६०६) चोद्य! अनर्थ-
वचना: निपातसंज्ञा: भवन्ति (६०७) नपेक्षतम् अनर्थकम् भवति। (६०८)
शब्दानुयोऽयुक्त वचन्या: (अपादिसूत्र ६२५) (६०९) पदार्थे भिन्नान्वयेन...
द्वित्वेऽप्यश्रित्याम् सामान्यभूतम् आकृतिर्नाम सा (जातिर्नाम सा) (६१०)
वैयाकरणानाम् लक्षणानि जलानि, जातानि बध्यन्ति, लोकानुसार
भावप्रधानम् आख्यातम्। सत्वप्रधानानि नामानि
कारिणे॥ (६११) क्रियावाचको धातु:॥ पूर्वापरीभूतम् भावम्-
(६१२) क्रियावाचकम् आख्यातम्। अस्ति भवति विद्यतीनाम् अर्थ: सत्ता॥ (६१३)
आख्यातेनाचष्टे। आत्मानमात्मना बिभर्ति इति व्यपदिश्यते।
पदार्थ: सत्वं न व्यभिचरति। पौर्वापर्येण च भवती
(६१४) अनेक काल स्थायिनी इति काल-गत- भावाद् धावद् भवति।
इति तस्या। क्रियात्वम्। (६१५) कृदभिहितो भावो द्रव्यवद् भवति।
(६१६) अथवा कृत: (कृदन्ता:) भावे। (६१७) इक् श्तिपौ धातुनिर्देशे
वर्णात् कार:। रादिफ:= रेफ:। (६१८) अन्यत्र विद्यमानस्तु
यो वर्ण: श्रूयतेऽधिक: आगम: यानवुल्यास्तु स आगम इति श्रूता
आगम: मित्रवत्, अतिथिवत्। आदेश: शत्रुवत्। (६१९) सर्वधातुभ्यो
मनः आचारे क्विप् वक्तव्य: महाभा. 3।1।2। अश्वति। गर्दभति। (६२०)
धातु: योनि: शब्दानाम्। (६२१) धातुभिर्नीतैः सति जंजपूकम् जायते
नायते॥ (६२२) क्लिष्टाक्षर छद्गीतं घाता अविद्या यैव तत्र लक्षणम्।
सम्भावयन्ति शिष्टो तमाचार्येण प्रचक्षते॥ (६२४) पदक्रमविभागज्ञो-
वर्णक्रम विचक्षण:। स्वर-मात्रा विशेषज्ञो। गच्छेदाचार्यसंपदम्॥
(६२५) आतिशायिकान्तात् स्वार्थे छन्दसि अतिशायिको भवति-
५.३.५५ महाभाष्य॥ (६२६) आतने पदिनस्य धातवो वैयाकरणै:
आत्मने भाषशब्देन व्यवह्रियन्ते। (६२७) आदिकर्म= आदिभूत: क्रियाक्षण:
commencement of an action. (६२८) अपकर्ष अधिकृत्य भवनार्थ
कार्यं भवति॥ (६२९) आगमोऽनुपघातेन विकारश्चोपमर्दनात्।
आदेशस्तु प्रसङ्गेन लोप: सर्वापकर्षणात्॥ आगम-विकार- आदेश-
लोप॥ लोपागमवर्णविकारज्ञो (६३०) नियामक कर्तव्यम्
~~निगम~~ निगमयज्ञ = आगमयोग का मन्त्रार्थ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(६३१) कृत्स्नम् च वेदाङ्गम् अनित्यम् आर्षम्। पदपाठः अनार्षः। संहितापाठः आर्षः। ईश्वरवचनम् आवचनम्।

(६३२) आविष्टलिङ्गा जातिः यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते न तल्लिङ्गं जहाति।

(६३३) ~~आवन्तिरः सप्तदशत्वं भवति। (सप्तदशसामिधेनी।~~

(६३४) गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। शुक्लं वस्त्रम्। शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः। (६३५) वेद की शाकल और बाष्कल शाखाएँ। (६३६) आस्यन्ति अनेन वर्णान् इति आस्यम्। स्पृष्टादि प्रयत्नपञ्चकम् आस्यम्॥ आभ्यन्तर प्रयत्न। बाह्य प्रयत्न। आभ्यन्तर प्रयत्नाः सर्वेषां संज्ञायाम् आश्रीयन्ते॥ चत्वारः आभ्यन्तरप्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायाम् आश्रीयन्ते, स्पृष्टता, ईषत्स्पृष्टता, संवृतता, विवृतता च॥

~~आभ्यन्तर~~ बाह्यप्रयत्न (स्थानप्रयत्न- विवारः, संवारः, श्वासो नादो घोषोऽघोषो अल्पप्राणो (~~६३७~~) महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरित इति॥ (६३७) पाणिनि आहिक, दाक्षीपुत्र, शालातुरीय॥ अष्टक- अष्टाध्यायी कंधार(?) सलातुर- शालातुरीय। आपिशलि। शाकटायन, गार्ग्य, शाकल्य, काश्यप, भारद्वाज, गालव, चाक्रवर्मण, सेनक, स्फोटायन। 2200 धातु। धातुपाठ गणपाठ। उणादिपाठ। Philology, Linguistics, 5000 वार्तिक। कीलहॉर्न ~~[illegible]~~ क्रोष्ट्रीयाः पठन्ति। भारद्वाजीयाः पठन्ति सौनागाः पठन्ति। ~~इष्टि~~। इष्टिः काशिका- वृत्तिः। (कुणि-निर्लूर-चुल्लि, श्याभूति, वररुचि वार्तिककार) पुरुषोत्तम की भाषावृत्ति) (विश्वेश्वर की व्याकरणसुधानिधि) (जयादित्य-वामन की सूत्रवृत्ति काशिका) (अन्नम्भट्ट की सूत्रवृत्ति) (धर्मकीर्ति का वैयाकरणसर्वस्व (नारायण पण्डित का प्रक्रियासर्वस्व) (रामचन्द्र भट्ट तारे की पाणिनि सूत्रवृत्ति। (ओरम्भट्ट की व्याकरणदीपिका। (रामचन्द्र शेष की प्रक्रियाकौमुदी) (भट्टोजि दीक्षित की सिद्धान्त- कौमुदी) (बोटलिंक, वसु, रेनो)॥ यद्यपि बहुनाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्॥ गोनर्दीय- गोणिकापुत्र॥ वाहीक। गान्धार। पातञ्जल महाभाष्य। श्ववराहः। शाक्टायन। चक्रवर- नागेश। रामभद्र का पतञ्जलि चरित। (Husk-grain) धान्य-तुष। सतुष निस्तुष।

(६३८) व्याकरण का बहिरङ्ग विवेचन- मुनित्रय जीवनी। शास्त्रीय वातावरण संकलन। इतिहास। मूल उपदेश पाठ। मूल प्रत्यय शब्दों के लक्षण। अध्ययन अध्यापनोपाय॥ न्यायः। दृष्टान्त। लौकिक न्याय॥

(६३९) यद्यपि बहु नाधीषे- तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्॥

(६४०) इन्द्रश्चन्द्रः ~~[illegible]~~ काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादि शाब्दिकाः॥

(६४१) भावप्रत्ययान्तात् इमप् वक्तव्यः। पाक- पाकिमम्, त्याग- त्यागिमम्॥ ४.४.२० काशिका

(६४२) उणादीनामप्रयोगः। उत्पत्तित प्रथमं तेनोऽनुबन्धाः।

(६४३) न्यायाः उत्सर्गाः महाविषयाः। अपवादः अल्पविषयाः विषयः॥ तान् उत्सर्गान् भिक्षुक(?) पदीकृतान् जानीयात्॥ अपवादविषयं त्यक्त्वा उत्सर्गाः प्रवर्तन्ते।

(६४४) आख्यातोपसर्गं (व्यय इति उच्चैः करोति शब्दस्य। अन्यत्र तस्मैव नार्थवत्त्वं उपसर्गस्य इति नीचैः करोति शब्दस्य।

(६४५) उद्देश्यवचनं पूर्वम् विधेयम् ~~[illegible]~~ ततः परम्। तादात्म्य सम्बन्धस्थले विशेष्यत्व- मेव उद्देश्यम्, विशेषणत्वमेव विधेयम्॥

(६४६) समीपवर्णान्तरमीशानुरूपः उपगीतः। विसर्ग के स्थान पर सकार रकारौ = उपचारः। उपजनः आगमः। क्रियाविशेषकः उपसर्गः। पादपूरणः

(६४७) क्रियावाचकमाख्यातम् उपसर्गो विशेषकृत्। सत्वाभिधायकं नाम निपातः।

(६४८) पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेन पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(६४९) अनुदात्तादन्यदित्यत्र पदम् येन सन्धये ऽवस्थाप्यते तद्-उपस्थितम्
उपादेयकलनम् (वचन व्याख्यान करना, पोषक?)

(६५०) अयतः पाशा-इव:। (६५१) केचिदाचार्याः (तैः) ह सानि ... मैं
विसर्जनीयौ उरः स्थानौ इच्छन्ति। अकुह विसर्जनीयाः कण्ठ्याः॥

॥(६५२) ऊष्मा = वायुः तत्प्रधानाः वर्णाः ऊष्माणः (Aspirate)

(६५२) तेषां एकदेशोपनिवेशिनी (६५३) एकयोगनिर्दिष्टानाम्
सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः॥

(६५३) व्याकरण शास्त्र में आये व्यवहार निर्देश। उच्चारण
विषयक। वाक्यसंस्कार के विषय में॥ लक्षणों के विषय में॥ अध्ययन
अध्यापन के क्षेत्र में। कितना समय लगाता है इस के विषय में। देश-
काल - आचार्य विषयक। । लक्षण करने के विषय में॥

विशेषण वि विधीयते

(६५४) समुदाय समुदायाङ्गि- समुदायस्य वाचक:॥
एकस्तत्रार्थवान् लिङ्ग: समुदायस्य वाचक:॥

(६५५) त्रयस्स्वरा: भवन्ति। उदात्त:। उदात्ततर:। अनुदात्त: अनुदात्ततर:।
स्वरित:। स्वरिते य: उदात्त: सोऽन्येन विशिष्ट:। एकश्रुति ३
सप्तम:॥

(६५६) बहवो हि शब्दा: एकार्था भवन्ति केचन शब्दा: अनेकार्था:
भवन्ति॥ एक, भाव, योग, वर्ति:, आत्मन्, अर्थ, भग, न्याय,
इति, अक्षर, सामूहिक, तन्त्र। गो।

(६५७) एकलिङ्ग- एकजातीय विधान, इन्द्रियक्लीवविच्छेदित करतव्य
व्याकरण का प्रयोजन-

(६५८) संग्रह: खलु कर्तव्य: कदाचित्फलदायक:।
येनैव नाव जीवति

(६५९) ओम्- प्रणवः। प्रणवष्टेः। पादस्य वा अर्धर्चस्य वा अन्त्यम्
अक्षरम् उपसंहृत्य तदाद्यक्षरस्य शेषस्य स्थाने त्रिमात्रमो-
ङ्कारम् ओंकारं वा विदधति यति तम् प्रणव इत्याचक्षते।
अष्टाध्यायी ८.२.८९॥ अर्थात् तीन मात्रा ए के ब्रुवते।

(६६०) ओम्, २½ मात्रा। अर्थात् ... ओ पश्चो अभ्यम्
(६६१) अभिव्यापक नाम लिङ्ग कारम्। व्यापकम् ओ पश्चो अभ्यम्
वैयाकरणम् च॥ महाभाष्य- ६. १.७२॥ निर्ति
(६६२) :।६। केचिदाचार्या: विसर्गं हकारं उरः स्थानं विन्दु
(६६२) हकारं पञ्चमैः युक्तम् अन्तःस्थाभिश्च संयुतम्।
(६६३) उरस्यम् तम् विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्॥
पाणिनीयशिक्षा १६॥

(६६४) विसर्जनीय- जिह्वामूलीय- उपध्मानीय, अनुस्वार, अनुनासिक, यम
तत्र: कण्ठ, स्थानम् हनू, करण-
(६६५) अकारस्य अनुप्रदानम् (नादः) तैत्तिरीयप्रातिशाख्य XXIII (२२)
(२)
विवृत: ओष्ठौ, परिणाहम् मात्रा:
(६६६) अनुप्रदानात् संसर्गात् स्थानात् करणविन्यासात्
जायते वर्ण वैशेष्यं परिमाणाच्च पञ्चमात्
हु महणी विवृत-संवृत वा घोषवत:॥ शब्द के उच्चारण का प्रयोगमय आधार- उरः स्थानौ
विन्यास = विन्यास॥ जहाँ से शब्द- ध्वनि उत्पन्न होता है। ध्वनि जनक स्थानों को
छूने के लिये ध्वनि-करण-साधनों को उपयोग- विन्यास- रचना- लगाना।
छूने के लिये ध्वनि-करण-साधनों को उपयोग से विवक्षते, सन्तते करके

(६६७) अङ्गीभूतो य: क्रिया-उपभोक्ता भावे कारके
वर्तते यत्र भवति वस्तु कर्ता

(६६८) (भवतीति भावः। कर्तरिप्रयोगत्वात्प्रत्यय:) भावे - विधानम् विधि:।
कर्मणि- विधीयते इति विधि:

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(६६९) कर्तृस्थभावक = शेते
कर्मस्थभावक = व्यालम् शाययति
कर्मस्थक्रिय = घटं करोति
कर्तृस्थक्रिय = देवदत्तः गच्छति

(६६०) अपरिस्पन्दन साधन (शक्ति) साध्यो धात्वर्थः = भावः } वैयप ३. २. ८५.
सपरिस्पन्दन साधन (शक्ति) साध्यो धात्वर्थः = क्रिया
static activity }
Dynamic activity }

(६६१) कर्म { विषयभूत - निर्वर्त्य - विक्रियात्मक - ईप्सित - अनीप्सित - इतरत्

(६६२) कर्म प्रोक्तवन्तः इति कर्मप्रवचनीयाः।

(६६३) क्रियायैव हि भाव्यते । अमर्वाविकल्प तुदक्ष्म ॥

(६६५) धातुपाठ में धातु धात्वर्थ दिये हैं उनको क्या मैं दिया ईतेन (व्याख्या) मुझको चाहिये ॥ (ख) शब्द- किस प्रक्रिया से उत्पन्न होता है? भाव का क्या स्थान है, क्रिया का क्या स्थान है? दोनों में अन्तर क्या है

(६६६) कारके । कारके इति सप्तनिर्देशः । साधकम् + निर्वर्तकम् कारकसंज्ञं भवति इयम् शक्तिः विभक्तीनामस्ति । क्रियमाणिर्वर्तनम् = कारकम् । इदमिह तीकाको- दुकवद् भवति ॥

(६६७) आख्यातात् कृतः तदाचष्टे इति कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् । कंसवधमाचष्टे इति कंसं घातयति ॥

(६६८) न लक्षणेन पदकाराः अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणम् अनुवर्त्यम् ॥

(६६९) कुतश्चित् वैगुण्यात् अनभिनिर्वृत्तिः क्रियायाः = क्रियातिपत्तिः सामान्ये क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ति इति जानाति यदि भूत क्रियातिपत्तिः भवति ॥

(६८०) क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च ।

(६८१) बौद्ध, जैन, जर्मन लोगों ने संस्कृत भाषा की रक्षा के लिये पूरा श्रम किया है ॥

(६८२) गतिकारकोपपदानाम् कृद्भिः सह समास वचनम् प्राक् सुबुत्पत्तेः

(६८३) सापेक्षमसमर्थं भवति । गमकत्वात् समासः । अकर्मकम्

महाभाष्य २.१.१.

(६८४) गम्यमानार्थः गम्यते न च शब्दः उच्यते समस्या understood, unexpressed, implicit.

(६८५) पदोत्तर योगविभागो बलीयान् ॥ (६८६) गर्भिवद् शबादयो- भवन्ति । यथा गर्भो गर्भिणः शबादयस्तः श्लीपत्ययः । जातिवद्वचिः भवन्ति । यथा भवन्ति (जातिवदिवत् + शबादयः + प्रत्ययादयः) ॥ आदेशः प्रत्ययाः भवन्ति [illegible] । अस्थानी [illegible] रामवत् । आत्मा: जिन्नवत् । विजयः कुमारीत्वमवत् । अध्यक्षानी [illegible] गजम् कुआदिवृत्तिवत् । गजकुभकृतिवत् । अध्यक्षानीय सजो भवति (दुर्गादि गजकुभकृतिवत् । सिंहवलोकितवत् । गङ्गाप्रवाहवत् । काकतालीयवत् । मधूकश्रुतिवत् । मधुकरवृत्तिवत् । [illegible]

(६८६) गणपाठों में बहुत से पद लौकिक, शास्त्रीय मुहावरे हैं ॥ लोक में प्रचलित हैं, जिनको गैंठ। आचार्य लोग उनका अन्वाख्यान करते हैं । अतः संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंशों द्वारा लौकिक जनपदीय भाषाओं में प्रचलित हैं । अपने अन्दर बहुल- अर्थ रखते हैं । संस्कृतज्ञों को अपने व्याकरण के गणपाठ भी कार्यक्रम पूर्वक पढ़ने चाहियें । व्याकरण में पहले तो जो मन ठाना पड़ता है । पीछे नाना फलदाता और आनन्द दाता बन जाता है ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(९२७) (१) वेद । (२) व्याकरण । (३) षड् दर्शन । धर्मशिक्षा । शिक्षा- (४) धर्मप्रचार । (५) आर्यसमाज
(६) देश-दशा (७) संस्कृतपठन-पाठन ॥
मेरी, रुचि, रस, अभ्यास, चिन्तन, लिखन-प्रवचन + धनागम
इन सात वस्तुओं-उपायों, विषयों, स्रोतों, साधनों द्वारा.
जागरूक-प्रबुद्ध जनता के लिये ॥

(९२८) व्याकरण में आनन्द आगमन-प्रबुद्ध-वृद्ध । (३) इतिहास. (४)
(२) सिद्धान्त-दर्शन (२) ज्योतिष-बुद्धि-वृद्ध । (५) उदाहरणों और
वैयाकरण-निरुक्त शास्त्रों के शब्द-प्रक्रियाएं (५) उदाहरणों और
नियमों, सिद्धान्तों का व्यावहारिक रूप. (६) शासन-शास्त्र
Discipline. से जीवन भी सुनियमित, संयत परिणामतः दीर्घा-
युष्य, स्वत्व में साक्षात् पवित्रता, चिन्तनता, उत्तरदायी, (७)
पठन-पाठन- अध्ययन- अध्यापन । वेदरक्षा- राष्ट्ररक्षा-धर्म
रक्षा द्वारा देशभक्ति और परलोक सुख-उत्तमजन्म द्वारा ॥

(९२९) सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । } गुणलक्षण
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥
अपर आह { उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद् दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ।
वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥

(९३०) एकोऽयमात्मा उदकं नाम तस्य गुणा मे पादन्यत्वम् भवति
अन्यदिदम् शीतम् - अन्यदिदमुष्णम् इति ।

(९३१) इह कदाचिद् गुणो गुणिविशेषको भवति । तद्यथा
(For example) पटः शुक्लः । कदाचिच्च गुणिना गुणो
व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति (महाभाष्य) २-४. २९

(९३२) महाभाष्यकार - आचार्य-गुरु की तरह गर्ज कर बोलते हैं ।
आचार्य पाणिनि, आचार्य
स्वयं शक्तिमान आचार्य हैं । आचार्य पाणिनि, आचार्य
कात्यायन को गुरु बन कर छात्रों को आदर [illegible] देते हैं ॥

(९३३) संस्कृत विद्वान् पण्डित की संस्कृत की अपनी शैली
रीति है । परिणामतः उन की हिन्दी और अंग्रेजी भी
अपनी शैली है ॥ सुबोध चन्द्र । पं. गङ्गानाथ झा । पं.
चारुदेव शास्त्री । म.म. काशिनाथ वासुदेव अभ्यङ्कर ॥ यूरोप
में इस की तुलना जर्मन विद्वान् संस्कृतज्ञों से की जा सकती है ॥
भारत में यह पण्डित २५०० वर्ष से इसी शैली का चला
आ रहा है ॥ जैसे वाचस्पतिमिश्र चक्रपाणि अभिनवगुप्त ।
उदयनाचार्य । श्रीधर । कैयट मम्मट राजा भोज ॥
पाल डायसन जर्मनी में । पं. शालग्रामशास्त्री म.म. गोपीनाथ
भट्टाचार्य

(९३४) गुरुकुल के कार्यस्नातक पं. महावीर प्रसाद होते ही बने परीक्षक
हुए । गुरुकुल की शिक्षा-दीक्षा- अध्ययन, व्याकरण [illegible],
वाद्य परिस्थितियाँ, राजनैतिक आन्दोलन - हीकाट्स - [illegible] आदि का
इतिहास, संस्कृत हिन्दी का आधार, स्वयं चिन्तन, बेकारी, देशदशा में
टर्निंग ; इतनी, नवीन टेक्नालोजी के अभाव आदि ने ऐसा परिणाम उत्पन्न
किया. [illegible] कुल स्नातक लगभग हैं ॥

(९३५) यदा गतास्तदा गुणीभूतास्तद् प्रयोगेन गृह्यन्ते ॥ (महाभाष्य २.१.२०.

(९३६) पर्याय शब्दानाम् गुरुलाघव चर्चा न क्रियते । गौरव पुनः इसी शाकटि-
(९३७) व्याकरण में, अभिधान में - ले रक्षा. ॥ [illegible] मेंढक- [illegible]
मेंढक-दृष्टि इति अन्तर्गणनात्मक पदार्थः । [illegible] । [illegible] -
[illegible] - अर्वाक् (भाग अथवा प्रकाश) अग्रज [illegible]
वैयक्तिक [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गोकुलम् = प्रयोग है॥ Cow-Camel, Bull Camel.

(६९४) (संस्कृत) अथवा भारत के विदेशी विद्वान् - गोल्डस्टूकर Panini: His place in Sanskrit literature. मैक्समूलर, कीलहॉर्न थीबो, पाल डायसन, सिल्वन लेवी, बुह्लर, रेनू, बेनफि, ह्विटनी, वेलन्यकर। गवां स्थानम् - गोष्ठम् - मद्दी जो गोष्ठम्। ~~अर्थ-विस्तार~~

(६९९) गृहपाकं धात्वाम् अनुदितं नवीनं धातुपाठः। अतः सूत्रस्य जावर्णविधिनिषेधाभावात् प्राकृत अनिच्छते॥

(७००) गृह्यपक्ता प्रातिपदिक धर्म ~~...~~ तदन्तविधि नास्ति।

(७०१) च रूप - चकारार्थाः। समुच्चयः, अन्वाचय, इतरेतरयोगः, समाहारः। अनुकर्षणं, वैकल्पिक। चकारोऽयुक्त समुच्चयार्थः॥

(७०२) चरणं = शाखा। चरणशब्दः कठ कलापादयः।

(७०३) वाक्यम् तदपि मन्यन्ते यत् पदम् चरितक्रियम्। चरित - सम्भूता आख्यातक्रिया यस्य तद् गर्भीभूत क्रियापदम् नामपदम् वाक्यम् उच्यते।

(७०४) चर्करीत (यङ्लुगन्त)। यङन्त - चेक्रीयित। कारित - णिजन्त। वृत्ते (वृत्त प्रत्ययान्त। वृत्तेय - वृत्तप्रत्ययान्त। चिकीर्षित। सामान्य धातु का निर्देश। नामधातुनिर्देश वृ धातु को धातुओं में समाना, मूर्धन्य सब कि मानकर॥ वैसी वैयाकरिक लोक स्वभावकी उन (तोमरमें छन्दोलक्षण उसी छन्द में। प्रयोजन।

(७०५) धातुः क्षेप। चत्वारः स्वराः। उदात्त, अनुदात्त, स्वरित, प्रचय (एकश्रुति

(७०६) ओजयः तेजस्वी लोमश। (७०७) सोमः ओषधीनाम् अधिपतिः।
अखाल - व्यक्ति का जन्म से स्वाद - एक प्रकार, तापुज्य, पर्यवसान, कार्य कालभाव। कृत्य चक्रपरिवृत्त, ~~...~~ वातमाला (अन्योक्ति कर्ममें। तस्मात निवारः तेन निर्वृत्तम्।

(७०८) नहिं तंत्र चातुर्थ्यम्। (२) तदतिक्रमेण च। व्याकरण में समास के रूप में तर शब्द का प्रयोग।
अद्भुत वाक्य॥

अष्ट. अष्टाध्यायी - ४.२.५६ (४.२.७०) (४.२.७१) (४-२.९२)
अपत्यादिस्य चातुरर्थिक पर्यन्त मो ये ऽस्मेऽर्थाः - स शोभन॥

(७०९) शठा - माला - शिखा - रेखा ध्वजो दण्डो रथो घन॥
अहो विद्युतयो प्रोत्फा: कस्मूकी मनोभिनि?

(७०८) जनपदों के अपने अपने स्वभाव। महाभारत में पाञ्चाली, मालवी, गौडी, लाटी आदि - रीतिनामों में, । पुरुषों में प्राच्यम्, उदीच्यम् कहने में, ॥ प्रियतद्धिता। दाक्षिणात्या॥ सिद्ध शब्द के व्यवहार में - नित्य के स्थान में॥

(७०९) व्यक्ति - जाति॥ (आकृतिः जातिः) - Genus | class | universal.

(७१०) आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक्।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह॥
विद्वा।
अथवा आह। प्रादुर्भाव विनाशाभ्याम् ~~...~~ उपादि युक्ता। अव्यलिङ्गम् बह्वर्थाम् तां जातिं कवयो - अष्टाध्यायी महाभाष्य (४.१.६३)

(७११) वाक्य समुच्चय (४००) पुनर्जात देव॥

(७१२) अपत्याधिकरण (४.१.९२ से ४.१.१७८ तक) {रक्ताद्यर्थक - ४.२.१ से ४.२.२९ तक} {प्राग् दीव्यतीय ४.३.९२ से ४.३.१६८ तक} {प्राग् शैषिक ४.२.९२ से ४.३.१३३ तक} {प्राग् हितीय ४.४.७५ से ४.४.१०९ तक} {आर्हीय - वहतीय (४.४.७० से ४.४.७४ तक} {प्राग् क्रितीय ५.१.५२ से ५.१.२११ तक} {भावकर्मार्थक ५.१.११५ ५.१.१ से ५.१.७१ तक} {गुणादि कारक ५.१.५८ से ५.१.२१४ तक} {मत्वर्थीय ५.२.२४ से ५.२.१४० से ५.२.१३६ तक} {पाञ्चमिक ५.२.१ से ५.२.२३ तक} {प्रादिशिक ५.३.२८ से ५.३.१४० तक} {विभक्तिसंज्ञक ५.३.१ से ५.३.२६ तक} {समासान्त ५.४.६८ से ५.४.१६० तक}॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(७२३/ (१) कृत् प्रत्यय (२) कृत्यप्रत्यय (३) तिङ् प्रत्यय (४) सुप् प्रत्यय (५) स्त्रीप्रत्यय।
(६) तद्धितप्रत्यय (७)
(७२४) सूत्रों अष्टाध्यायी का प्रकरणशः विभाजन। पौर्वापर्य ॥ विप्रतिषेधे
परम् कार्यम्। पर-नित्य-अन्तरङ्ग-अपवादानाम् उत्तरोत्तरं बलीयः। पूर्वत्रासिद्धम्
(७२५) यस्य गुणान्तरेष्वपि प्रादुर्भवत्सु अपि तत्त्वं न विहन्यते तद् द्रव्यम् ॥
(७२६) भाव, वृत्ति। योग। लक्षण। जाति। धर्म। एक-गो। अन्तर। द्रव्य।
अर्थ। गुण। तत्त्व। आत्मन्। अक्षर। धातु। प्रकृति। पाद। अङ्ग। अङ्ग
प्रवृत्ति। कर्मन्।
(७२७) उपसर्ग भेद से नानार्थक धातुओं में भाव-भिन्नता॥ भू। कृ। गम। वद। स्था-
अस्। क्रम। दा। हृ। नी। वह। बुध। पत। भू। हृ। तन। वृत। विद। ग्रह।
धा। धृ। धृ। हृत (हरति प्रहरति। आहरति। परिहरति। विहरति।
(७२८) तान्त्रलिङ्गेषु वाङ्मनसविषयनीति। आतपादि पीमाबा-
(७२९) अव्यवस्थितमपरिच्छेद नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते। आत्मादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि।
श्रीपते। क्वचित् पदिवत्। उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि।
अतुल्य बलयोः स्पर्धा न भवति। नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिः। न्याय!
स्वविषये पदप्रयोगः। पर्याय शब्दानां गुरुलाघवचर्चा नाद्रियते ॥ स्वविषय-
नावयवार्थैः प्रमाणयन्ति। सन्देहे बहुवचनं प्रयोक्तव्यम्। जकृत्याम्, कल्पाम्
अनुकल्पम्। जटिम, वाक्यम्, जावयाप्यम्। अधिम् प्रत्यायपि अधिम् शब्द
प्रयुज्यते। प्राधिकम् अत्नर्दान् भवति। स्थितानाम् अन्वाख्यानं व्याकरणम्।
(७३०) व्याकरण (न वन दीखता है मनीषी लोग इसे उपचन बनाते
है ॥ भाषाचारानेक व्यावहारिकः उपायः
अभियानाम् पुनः व्यावहारिकम्। शिष्टसंमतिः। आचार्याणाम्
भाषणम्, प्रवचनम्। लिखितः प्रयोगः। शिष्टसंमतिः। आचार्याणाम्
आर्षाणाम् ग्रन्थानाम्- आगमः, स्वाध्यायः, प्रवचनम्, व्यवहारश्च ॥
चतुर्भिः प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति- आगमकालेन- स्वाध्यायकालेन- प्रवचन कालेन
व्यवहारकालेनेति ॥ इसमें आदेश के हेतु हैं।
(७३१) चतुर्भिः प्रकारैः (तात्स्थ्य जो इत्येतद् भवति। मञ्चाः क्रोशन्ति। मञ्चाः हसन्ति। गिरिर्दह्यते।
(१) तात्स्थ्यात् तावत्। मञ्चाः क्रोशन्ति। मञ्चाः हसन्ति। बुभुक्षते यानि-
(२) ताद्धर्म्यात्, जटिनम् यान्तम् ब्रह्मदत्त इत्याह। ब्रह्मदत्ते यानि-
कार्याणि जटिन्यपि तानि क्रियन्ते इत्यतो जटि ब्रह्मदत्त इत्युच्यते।
(३) तत् सामीप्यात्। गङ्गायाम् घोषः। कूपे गर्गकुलम्।
(४) तत् साहचर्यात्। यष्टीः प्रवेशय
(७३२) तान = एकश्रुति। तानलक्षणमेकम् सामासु पिक्तकर्मणि।
(७३३) ता (स्वाङ्ग किसी बोलने से शिरोवेदना ॥
(७३४) अष्टाध्यायी सूत्रों के उदाहरणों में परिहार- उपहार प्रहार की
जानना भी है। तुन्द- तुन्दिल, तुन्दी, तुन्दित, तुन्दवान् ॥
(१) ५.२.३१ से नासिकायाः॥ नासिकायाः नतम्। अवटीटम्। अवनाटम्।
२२, २३
अवभ्रटम्। नासिकायाः पुरुषोऽपि तथोच्यते। अवनाटः अवभ्रटः॥
निविडम्। निविरीसम्। नासिकाऽपि पुरुषोऽपि। चिकिनः। चिपिटम्।
चिक्कः। ५.४.१२८॥ द्रुणसः। वार्ध्रीणसः।
(२) तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ३/२/५॥ तुन्दपरिमृजः = अलसः॥
उपमानः शीतकः॥
(७३५) व्याकरण को उत्तर बतलाना॥ वैदिकान्त लौकिक उदाहरण न्याय।
लोकोक्तियाँ। जनभाषा प्रतिध्वनिता। स्पर्धा। पुनरावृत्तिः। इतर भाषाओं से
तुलना। मातृ भाषा में आदि की विवक्षानता॥ धातुपाठ स्थानीय-नि वर्णनम् ॥
परीक्षण। लाघव इत्यादि शब्दानुशासन॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(७३५) इह खलु आद्यः शब्दाः वाचकाः, चादयो द्योतकाः। कर्मप्रवचनीयाः द्योतकाः। क्रियायाः। उदाहरण तिलक।

(७३६) मध्यमवृत्ति १½ मात्रा। द्रुतवृत्ति १ मात्रा। विलम्बवृत्तिः
12 9 16

(७३७) अनुद्भूतव भेदायाः ... उत्पद्यते।
यस्मात् ... ?

(७३८) क्रियावचनो धातुः। भाववचनो धातुः।

(७३९) धातुजा-धातु। णिजन्त, सन्नन्त, यङन्त, यङ्लुगन्त
नामधातु { क्यजन्त, क्यङन्त, क्यषन्त, णिङन्त
क्विबन्त { कण्ड्वादि } तत्र धातवः बोध्याः। (१) धातुपाठपठिताः (भू वादयः)
प्रकृति { (२) अपठिताः (३) प्रत्ययान्ताः (स्कन्द - ...
णिजन्त ... (४) ... धातवः, होड, गल्भ,
आयान्त क्लीब - प्रभृतयः।
ईयान्त

(७४०) प्रातिपदिकार्थ { स्वार्थ- द्रव्य - लिङ्ग, संख्या, कारक
{ स्वार्थ- अर्थ - प्रवृत्ति निमित्त ॥
जाति - गुण - क्रिया - संज्ञा
शब्दाः। शब्दाः। क्रियाशब्दाः। शब्दाः (२६)

धात्वर्थ { क्रिया - काल - पुरुष, वचन, संख्या
देश - व्यापार - मुख्य - ... फलव्यापारयोः धातुः।

(७४१) एकपदनिर्वचन। (७४२) ध्वनि - मुखिकल्पनाद् इत्योऽपि ... इत्युच्यते
(७४२) स्फोटः शब्दः। ध्वनि - शब्दगुणः, फलतः व्यञ्जकः॥ स्फोट = Eternal Sound
(७४१) ... अप्राशब्दं विरोधश्च तयोः ... ॥
(७४२) ... (४) अनुदात्तम् उदात्तं तयोः अनुदात्त -
(७४३) आरम्भः शास्त्रः ... नास्ति। (२) अचटायट। (४)
(७४४) कल्पा॥ (५) ... वाचिकः॥ (६) अप्रयुक्तः दैत्याः॥
(७४४) विभक्ति ... ॥ (७४५) ... मुखीनाम्... नाति ॥
(७४६) वैदिकप्रत्ययान्तभावी अनुपपन्नः शब्दः नादः॥
(७४६) ... यः शब्दः क्रियते स नाद ... भवति॥
... = नद्धि - नाटि नानृ नादृ - नृकर्म
(७४६) ... महाभाष्य ४/१-१-६५)
(७४७) ... inseparably (७४७) अनुपेक्षित शब्दव्युत्पत्तीनि ... -
अर्थानि ... नामानि। तानि द्विविधानि - अविच्छिन्नानि ... -
लिङ्गानि च।
(७५०) ... दशानामेव ... ॥
(उ ई ओ औ॥
(७५१) अव्ययं ... जातानिविहिता ... विभाषा। अत्यच -
(७५२) उपपदसमासो नित्यसमासः। मतिसमास। उपपद समासे चतुर्थी - तत्पुरुषः॥
विग्रहो नित्यसमासः। ... निर्दर्शनाय। (... ४।१८
(अर्थ) ... पुलाकः, ...
(७५३)
न्याय

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(७५४) निपातस्यानर्थकस्यापि प्रातिपदिकत्वम्। केचन निपाता वाचकाः। केचन निरर्थकाः॥ नोत्सृजति प्रकृतिं निमित्तानुपघातिः स्वेन अक्लृप्तता-
धात्मिधायिनः अलिङ्गा व्या शब्दाः उच्चावचेषु अर्थेषु निपतन्ति
इति अव्यय विशेषा स्वरादयो मताः। (अव्ययानि निपाताः।
गतिः। उपसर्गाः। कर्मप्रवचनीयाः॥

(७५५) विध्यर्थाः, अर्थवादार्थाः, अनुवादार्थाः, निषेधार्थाः, विधि-नि-
षेधार्थाः, अतीत निषेधार्थाः॥

(७५६) धातु-उपसर्गकालानां प्राप्त्यर्थम् नियमस्य च।
अनुबन्ध विकाराणाम् रूपार्थस्य निपातनम्॥

(७५७) स निपातस्वरो प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति।
प्रकृत्युपपदोपाधयो -

(७५८) निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः। प्रत्यये निमित्ती।
निमित्ताद् । प्रत्यये निमित्ती।

(७५९) यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति न अध्रुवेण निमित्तेन ध्रुवम् निमित्तम-
त्ते। वर्तिकाम् पुण्डरीकम् वा॥

(७६०) उपकरणम् निर्वर्तकम् कारकत्वं भवति॥

(७६१) इह हि द्व्यर्थः पचिः। तण्डुलान् पचन् ओदनं निर्वर्तयति। तण्डुलान्
ओदनं पचति॥

(७६२) अविचार्य पदस्यार्थं वाक्यम् गृह्णन्ति सूरयः
योऽसौ अर्थः पदार्थः प्रभृतः । योऽसौ अर्थः पदा-

(७६३) योऽसौ गोशब्दः यस्मात् पदार्थात् उत्पद्यते॥
र्थेकता तस्याः शब्द पदार्थकता उत्पद्यते॥

(७६४) जालान्तरगते भानौ सूक्ष्मं यद् दृश्यते रजः।
प्रथमं तत् प्रमाणानाम् त्रसरेणुं प्रचक्षते॥

(७६५) मान-(मापतौलविचार) काल। स्वरूप। मानादिस्थान लम्बाई-चौड़ाई
ऊँचाई। महत्त्व। उच्चारण स्थान, उदात्तादि स्वरलक्षण जड़ प्रतिलिपि-
लक्षण। दिनरात्रि के काल विभागों का अपना अपना समय अनुकूल वर्ती-
चित्त का परस्पर प्रभाव॥ धर्म अर्थ-काम-मोक्ष के अपने अपने समय।
बड़ जोड़ि पदों के अपने अपने समय पर होवें॥ निघण्टु-जोड़ शब्दों का [illegible]
त्रिभुवन- त्रिलोक। भू भुवः स्वः॥ गायत्री के तीन पाद। इनके विभाग की
नीति। पहले कितना अंश, फिर कितना, फिर सारा॥ पात्र को देखकर -
शिक्षण के तरीके को बदलना॥ त्रिदेव- अग्नि-वायु-सूर्य॥ करनी-धरनी-
हर्त्ता। आदान-प्रदान-विसर्जन॥ विद्या का अध्ययन चार प्रकार के जीव -
स्वाध्याय- प्रवचन- व्यवहार॥ चार आश्रम चार वर्ण। चार प्रकार के जीव -
नारायण- अण्डज-स्वेदज-उद्भिज्ज। अ उ म॥ मैत्रायणी उपनिषद् तनु भेद।
उसी भगवान के भिन्न भिन्न हाथ पाँव बाहर स्वरूप को, स्थूल सूक्ष्म कारण -
स्वरूप की ओर जाना॥ पञ्चकोश। [illegible] छन्द। साम भेद (प्राणीता [illegible] की
दिशा भेद। दिशा देवता। इन्द्रियों के देवता। आध्यात्मिक
लाला निरुक्त में [illegible] छान्दोग्योपनिषद् से लेकर
आधिदैविक आधिभौतिक॥ ज्ञान-इच्छा-क्रिया। लिङ्ग विभाग के साथ -
शब्द-गट-मठ आदि विभाग को जानने का [illegible] अनेक ओत-प्रोत॥ आरोह-
वेद विभाग कार्य भार का बँटवारा। षड् भावविकाराः। शीत-उष्णादि आयुर्वेद
अवरोह। सोपान दण्ड परम्परा॥ स्थूल सूक्ष्म बाह्य-आन्तरिक शरीर के अङ्ग--
में २० बाहरमुख। ज्ञान-कर्म-अङ्ग॥ भोजन के मुख्य अवयव॥ शरीर के अङ्ग। ४२
चक्र॥ शरीर के पाँच विभाग। पञ्च प्राणों का स्थान विभाग॥ प्रथम वायु।
वायु॥ अग्नि की सात ज्वालाएँ। षड् रस। पञ्चभूत। सूक्ष्म पञ्च तन्मात्रा।
सांख्य का प्रकृति-विकृति विभाग॥ सम्यक् योग। मिथ्यायोग अयोग अतियोग।
षड्कोष॥ रुद्रः मध्यम् [illegible] [illegible] भूमि भेद
मानव- पिता: ३४२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

षड् ऋतु॥ [illegible] राशि। वारह ओषधि। संज्ञा-अंकित मानन्त्रा नक्षत्रांकित मास नाम। आत्माधिष्ठित माननाम- मधु-माधवश्च शुक्रश्च, नभः नभस्य इष ऊर्ज। सहः सहस्य। तपः तपस्य। श्रुति- जाति- सदन्वाः- [illegible]॥

(७६६) उपमाएँ- दृष्टान्त-निदर्शन-न्याय (लौकिक-शास्त्रीय)। उपमानों द्वारा है। जमुना है। नदी है। नौका है। पत्ता है। श्याम है। वन है। नाना अर्थवाला वृक्ष है। आचार्य प्रजा पुत्र ~~[illegible]~~ मनसा-वाचसा-कर्मणा॥ वट-बीज। पंक्ति-शावक माता-पिता-

(७६७) गवाक्ष-जल-तरंग-किरणस्यं निरीक्ष्यते।
षट् जनः लवतः सूक्ष्मं त्रसरेणुकं तनिगद्यते॥

(७६८) स्फोट- (१) बाहर से अन्दर तत्त्व लेना- उत्- स्थि- जाना- उत् किसी निमित्त के कारण बाहर निकालना) आदान-धारण-विसर्जन॥ आध्यात्मिक द्वारा आधिभौतिक व्यक्तिकरण [illegible]

(७६९) विदेशियों को हिन्दी सिखाने हेतु देव उपाय (१) पहले तोशिक अर्थों द्वारा (२) शब्दों आदि (३) अंग्रेजी में अर्थ (४) हिन्दी में अर्थ (५) जीवन के लिये किन किन क्षेत्रों में कौन कौन क्रियाएँ और वाक्य और नाम-सर्वनाम आदि शब्द अपेक्षित हैं। (६) कुछ वाक्य स्वयं बनाओ। कुछ छात्र से बनवाओ॥ (७) छात्र के देश का चित्र (८) अमारत का चित्र (९) छात्र अपना जीवनचरित सुनावे (१०) छात्र अपनी यात्राओं का हाल कहे। (११) छात्र कौन कौन सी कहानी जानता है। (१२) छात्र देश- अध्यापक देश चर्चा। (१३) अनुवाद (१४) वाक्यपूरण (१५) स्थान परिचय (१६) ऐतिहासिक नदी, शहर, जगह, व्यक्ति, (१७) वृक्ष- पशु-पक्षी (१८) कुम्हार देश में भाषा कैसे सिखाते हैं। (१९) टेप (२०) Infusalin ment (२१) Multiplication मन्त्र (२२) पारिवारिक- (२३) किसके व्यापार में (२४) कहावतें (२५) [illegible] (२६) बर्तन नापें। (२७) जन्तुओं के नाम- (२८) फलों के नाम

(८००) पराचा कुल् वक्तवर्णीय विशेष रहिता, चेतनमिश्रा, सूक्ष्मपयोगिनी, नादमुपादान भूता, कुण्डलिनी रूपेण प्राणिनां मूलाधारे वर्तते। कुण्डलिनी प्राणवायुसंयोगो पराख्यते। १ अन् निष्पन्दा॥ पश्यन्ती जस्पन्दा। अथ विवर्तः। [illegible] स्फोट इत्याख्यते।

(८०१) पदार्थः। न वाक्यार्थः। पदार्थाभिधानं वक्ति। अत पदार्थ से भिन्न, [illegible], वृत्ति पदार्थ- समास- समुदित पद का अर्थ- नकि अवयवों का अर्थ॥ कृत्- तद्धित- समास एकदेश- धातुरूपः पञ्चवृत्तयः। वृत्त्यर्थाव बोध कम वाक्यम् विग्रहः (वैयाकरण-सिद्धान्त कौमुदी)

(८०२) (१) परीक्षा व्याख्या भाषा परिभाषा [illegible]। (२) परीक्षा भाष्यते या सा परिभाषा [illegible]। (३) विधौ नियमकारिणी परिभाषा। (४) परिभाषा हीन पाणिनीय [illegible] वचनानि (५) परिभाषा और अधिकार में भेद॥

(८०३) पदाविधि। [illegible]। [illegible]। पदसंस्कार। भाषा-काल।
(८०४) प्रत्यक्षं वाक्यं परिसमाप्तिः। (८०५) [illegible] समुदाये वाक्य परिसमाप्तिः।
(८०५) धातुपाठादिषु वृत्त [illegible] परिसमाप्तर्थकम् (८०६) अन्यथाकृत्वा चोदितम् अन्यथाकृत्वा परिहारः॥
(८०६) कथं नातीव [illegible] पुनः प्रोक्तनाम॥ (१) केचित्तावदाहुः - वर्णशत्वं प्रोक्तम्। अपरे आहुः। करानतितम् प्रोक्तम्। (३) अपर आहुः इष्ट [illegible], [illegible] प्रोक्तम्॥ [illegible] महाभाष्य (३.२.११५॥

(८०८) कुतकारि शास्त्रं प्रवर्तत। न च अकृतकारि प्रवर्तत। कृतकारि खल्वपि शास्त्रम् प्रवर्तते। तद् यथा। यथा पर्जन्यः यावद् ऊनम् पूर्णम् वा सर्वमभिवर्षति, [illegible] [illegible]। दीर्घस्य दीर्घत्वमपि॥

(८०९) प्रत्ययविशेषः स्यात् [illegible] पदायः प्रविशेष्या [illegible]॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(७८०) वैखरी: मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्।
अनेकतीर्थभेदाया त्रय्या: वाचः परमं पदम्॥
तत्र श्रोत्रविषया वैखरी। मध्यमा हृदयदेशस्था, पद-प्रत्यक्षानुपपत्त्या
? व्यवहारकारणम्, पश्यन्ती तु लोकव्यवहारातीता, योगिनां तु तत्रापि
प्रकृति-प्रत्यय-विभागवर्जिता वाक् प्रत्यक्षा न इति त्रय्या प्रकृतम्

(७८१) त्रीणि सूत्र सहस्राणि तथा नव शतानि च।
प्रणवादि अष्टसूत्राणाम् पाणिनि: कृतवान् स्वयम्॥
(७८२) नियतस्वर्गीजन्मने पोषपूर्णा भवति।
(७८३) शब्दैरर्थाभिधानम् स्वाभाविकम्, न पारिभाषिकम्।
अशक्यत्वात्। लोकतो वाचकोऽयं ते:
(७८४) (वाचक) (द्योतक, व्यञ्जक, सूचक, भेदक)
expressive — suggestive
by Denotation. — connotation.
(७८६) नेदम् वाचनिकम् अलिङ्गता अनर्थस्वात्वाच्च (अव्ययभाव)
स्वाभाविकमेतत्॥ महाभाष्य (२।२।३४ वार्तिक ५। २।२।६
२।२।६४। वार्तिक ५३

(७८७) भाषा की स्वाभाविकता
(७८८) सर्ववेद पारिषदम् हीदम् (व्याकरणम्) शास्त्रम्। तत्रनैकः
पन्था: शक्य आस्थातुम्॥ पारिषद = परिषद्भिर्निर्दिष्ट॥
(७८९) पुनः प्रकृतिं विज्ञानात् लिङ्गम्॥
(७९०) // करोति: पच्यादीनाम्। सर्वेषाम् कालानाम् सर्वेषाम् पुरुषाणाम्
सर्वाणि वचनानि अनुवर्तते। भवतिः पुनः वर्तमान-
कालस्य एकत्वम् च॥ का माहात्म्य। महान् विषय
(७९१) (भवति। करोति)
अकर्मक। (सकर्मक)
करोति (योग)
(७९२) तिङ् प्रत्यय। कृत् प्रत्यय। सुप् प्रत्यय। कृत्प्रत्यय। तद्धित-
प्रत्यय॥ धातुप्रत्यय (निर्दिष्ट ~~- कण्डू~~) कण्ड्वादि॥
(७९३) येषु लोपागमवर्णविकारा: शास्त्रेण न विहिता:। दृश्यन्ते
च तानि पृषोदरादीनि = साधूनि भवन्ति।
साधुशब्द। असाधुशब्द। साधुत्व॥ पृषोदरादि = पृषोदर-
बलाहक। जीमूत। पिशाच। बृसी। मयूर॥
(७९४) जातिशब्दा: नाना वा विशेषं प्रकरणम् वा विशेषणेनवद-
तिष्ठन्ते॥
(७९५) यद्यपि द्रव्यस्य सत-प्रवृत्तिर्नास्ति, तथापि गुणक्रियास्था:
प्रकर्षो द्रव्ये उपचर्यते॥ द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य॥
(७९६) प्रत्यक्षविषय- परोक्षविषय- अतिपरोक्षविषय।
(७९७) प्रकृति: = उपादानकारणम्। तस्यैवोत्तरम् अवस्थान्तरम्-
विकृति:॥
(७९८) शास्त्र-प्रक्रिया व्यवहारे, प्रकृतिप्रत्यय विभाग कल्पनया
शब्दनिर्वचनाय प्रत्ययात् प्रथमम् उपादानकारणमिव
सा उपादीयते ताम् प्रकृतिमेव उपदिशन्ति
(७९९) उपदिशन्ति। व्यपदिशन्ति। कथयन्ति। वदन्ति। ब्रुवन्ति।
भाषन्ते। कीर्तयन्ति। अभिदधाति। गायन्ति। दिशन्ति। कीर्ति-कीर्तिय
वर्णशिक्षा। पदशिक्षा। कारकशिक्षा। वाक्यशिक्षा। कतीह। शिक्षा।
(८००) अर्थ- नर्तकती। विसर्ग- सन्धि। पड्गा। पङ्गुत्व। प्रत्ययमाला। पदे पदे लक्षण
सार्थक, सकर्मकशिक्षा। वाक्यसिद्धान्तशिक्षा। छन्दशिक्षा। प्रयोगविचार।
उदाहरण। संस्कृतभाषामाहात्म्य। भाषाविज्ञान। महान् शब्द। धातुभेदेन महत्व। विषयभेदेन
शास्त्रभेदेन महत्व। ... आयुर्वेद-वैद्यक ... महान्
विशेषज्ञ, प्रयोग॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इतर भाषाओं की ~~संस्कृत~~ - वैदिक भाषा से उत्पत्ति। इस संस्कृत के इतनी - बड़ी तथा भाषाएँ समानता रखती हैं - वे पारस्पर समानता, विकृति न, परिवर्तन नहीं (रचना), पानी। माधुर्य। व्याकरण विशेषता। इसकी स्थिरता का कारण क्या है? इसकी पदरचना तीन हैं तो - किसे पद कहते हैं। यह इसकी तरह। वे इतर भाषाएँ न होती तरह॥ यास्क ने - निरुक्त में ~~अष्ट~~ कर्मः: जडङ्:- वेदोऽपौरुषेय रोद्यश्रुति॥ स्थिरवस्तु को, ध्रुव वस्तु को पकड़ लो। अध्रुव - परिवर्तनशील ~~वस्तु~~ आ जावेगी। संस्कृत, भूत, वर्तमान भविष्यत्। इतर - वर्तमान में मुख्य। ~~संस्कृत~~ संस्कृत व्याकरणकार शैशिरि इत्यादि;

निरुक्ति में अपने अपने देश - पञ्जाब - गोनर्दीय - कात्यायन } बिना भावना
पतञ्जलि दाक्षिणात्य }

के विभिन्न भाषाओं का उत्पन्न फैलना -

वाक्यपदीय में भर्तृहरि किम् न विधाः लोकेऽपभ्रंश परिगलिच्य क्व केद्धि नामे॥

नैतद्विद्धि विनापि विवादे एतच्चतुष्टयं प्रजल्पति अप्यवेवत्र मैं॥

पिछले २०० वर्षों में भारत में मुसलमानों का प्रभाव॥ अन्य भाषा प्रयोग यहाँ का प्रचलन रहा, हिन्दी प्रणाली - जो वाङ्मय और भारतीय प्रवृत्तियों को रक्षा करते हैं और कर रहे हैं॥

(८२०) नान्तरेण प्रतिपद पाठ सम्भवति। (महा. २।१।५८)॥

(८२१) उपसर्ग - विभक्ति - स्वर - प्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्ति।

(८२२) प्रतिलोमजनियमानु यज्ञानि पूर्वाणि स्वरे उच्चारे। अनुलोम -

(८२२)॥ प्रतिलोम जनियमाद् यज्ञानि उच्चारणि।

जनियमानु स्वरः पूर्वे यज्ञानानि उच्चारणि।

जनिम्यानु स्वर: पूर्वं वर्णः प्रतिवर्ण स्व्यानुपलव्यः॥

(८२३) अनर्थकास्तु वर्णाः प्रतिवर्ण स्थायानुपलब्धेः॥

(८२४) दोषेषु प्रतिविधेयः। निषेधाश्च बलीयांसः॥

(८२४) ऋग्वेद प्रातिशाख्य (जर्मन - अनुवाद) डा. मङ्गलदेव शास्त्री।

(८२५) अर्थकम् प्रत्याय यति इति प्रत्ययः। (महा. ३.१.१. (वार्तिक)

(८२६) विभाषा प्रत्ययो बहुलम् प्रयुज्यते॥ (काशि. ५.३.६८)

(८२७) धातु प्रत्ययान्त प्रकृतिः अर्हेषु॥ तिङ् प्रत्ययान्त प्रकृतिः।
सापत्नीकः

(८२८) ~~पचति~~ पचतितराम्॥ कृत् प्रत्ययान्त प्रकृति पक्तिमम्। कृत्रिमम्॥
तद्धित प्रत्ययान्त प्रकृति गार्ग्यायण तनयः॥ धातुसंज्ञा - प्रत्ययात् प्रकृति चिकीर्षति - कण्डूया। स्त्री प्रत्ययान्त प्रकृति माद्रेय गौरेयः॥

(८२९) प्रकृति - प्रत्ययौ सहार्थम् ब्रूतः। न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, न केवलः प्रत्ययः॥ (१-२-६४ वार्तिक) महाभाष्य)

(८२०) लोकोऽवयवे शब्देषु प्रमाणम्॥ (महा १-२-६४ वार्ति ४५)

(८२१) ~~कृत्~~ कर्तृविधानम् प्रयुक्तेः इति प्रयोजकः प्रेरकः कर्ता। प्रयोजक कर्ता। प्रयोज्य कर्ता॥

(८२२) नानाविधजायनम् क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति।

(८२३) प्रायुक्ते विभज्यते हेजः श्रीदिवके यत्र।

विद्वान् शब्दसिद्धयेम सा नः पातु शारदी॥

(८२४) ~~मेरा~~ प्रातिपदिक { गुणवचन, सर्वनाम, अव्यय, तद्धितान्त, समास
जाति, संख्या, संज्ञा।

(भोजराज मत) प्रातिपदिक { नामम्, अव्यय, अनुकरण, कृदन्त, तद्धितान्त
समास।

प्रातिपदिकार्थ उक्तः उपाचार

प्रातिपदिकार्थ { जाति, द्रव्य, लिङ्ग, संख्या - कारक

स्वार्थ = प्रवृत्तिनिमित्त { जाति गुण क्रिया संज्ञा
गौ ~~शुक्ल~~ - शुक्ल: चल: डित्थ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(८२५) वाचिका द्योतिका वाच्यः शब्दा नाम विभक्तयः॥
The Case relations are denotations of Case-terminations

(८२६) तस्यैतत्प्रयुक्तस्य शब्दस्य ~~प्रत्यादि नाम भवन्ति।~~ भवन्ति
उरः कण्ठ शिरः मुखं नासिके इति Place & Echo ?

गुणैः प्रापणम् उद्देशः
(८२७) प्रकरणम् आख्यानम् ~~[illegible]~~ उपदेशः, प्राप्तिः application of a rule॥ प्राप्तिश्च = इष्टिश्च॥

(८२८) (लट् - भवन्ती) (लिट् - परोक्षा) (लुट् - श्वस्तनी) (लृट् - भविष्यन्ती)
(लेट् - छन्दसि) (लोट् - प्रेषणी) (लङ् अनद्यतनी) (लिङ् विधि -
(लिङ् आशी-) (लुङ् भूते) (लृङ् - क्रियातिपत्ति)

(८२९) क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद् विभाषा क्वचिदन्यदेव।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकम् वदन्ति।

(८३०) समानाधिकरण बहुव्रीहि, व्यधिकरण बहुव्रीहि, संख्या बहुव्रीहि,
दिग् बहुव्रीहि, सह बहुव्रीहि, बहुव्रीहि, अनेक पद बहुव्रीहि
अन्यपदार्थ प्रधानो बहुव्रीहि॥

(८३१) सुप्-तिङ् उपग्रह-लिङ्ग-नराणाम् कालहलच् स्वर कर्तृ यङां च।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषाम् सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन॥

(८३२) सामान्य शास्त्रस्य विशेष शास्त्रेण बाधः। अथवा अपवाद -
शब्दोऽयं बाधकपरः॥

(८३३) बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम्।
कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तम् नैगमरूढिभवं हि सुसाधु॥

(८३४) यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते, सा सा प्रयोक्तव्या॥

(८३५) इन्द्रियकर्म - समासादनम्। बुद्धिकर्म व्यवसायः॥

(८३६) एते पञ्चाशद्वर्णाः ब्रह्मराशिरात्मवाचः॥ पुष्पितः फलितश्च-
सोऽयम् अक्षर-समाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्च
चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो वेदितव्यः। ब्रह्मराशिः॥
अक्षरसमाम्नायः। वर्णसमाम्नायः। मातृका। ब्रह्मराशिः।
शासितव्या भवन्ती (लट् - वर्तमाना॥)

(८३७) प्रवृत्तस्य अविरामे शासितव्या भवन्ती। (लट् - वर्तमाना॥)
= भवत्॥ इहाधीमहे। इह वसामः। इह पुष्यमित्रं याजयामः॥
महाभाष्य ३.२.१२३

(८३८) गतानुगतिकतया कवयः प्रयुञ्जते। न तेषां लक्षणेनेच्छा॥
भाववचनाः धातवः।

(८३९) भावः धात्वर्थः। क्रियावचनो धातुः॥ भाववचनाः धातवः।
पूर्वापरीभूतम् भावम् आख्यातेन आचष्टे व्रजति पचतीति उपक्रम-
प्रभृति अपवर्गपर्यन्तम् (भावः / (साधनम् - कारकम्)
धात्वर्थः)
भावः = क्रिया॥ धात्वर्थश्च धातुनैवोच्यते। यत्तस्य सिद्धता -
नाम धर्मस्तत्र घञादयः प्रत्ययाः ~~[illegible]~~ विधीयन्ते। कृदभिहितो
भावो द्रव्यवद् भवति। भावस्त्वेकः। प्रवृत्तिनिमित्तः॥
भवतोऽस्मादभिधान प्रत्ययौ इति भावः। शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् भावशब्देनो-
च्यते। प्रवृत्ति-निमित्त- Cause of application of a word. । नोच्यते
साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति॥ क्रियावचनो धातुः, भाववचनो धातुः॥

(धातवः - धातुः + नामधातु) (धातवः - धातु (१) णिजन्त (२) सन्नन्त। (३) यङन्त।
यङ्लुगन्त। णिजन्त + सन्नन्त) (नाम-धातवः - क्यजन्त, काम्यजन्त - क्यङन्त,
क्यषन्त णिङन्त - क्विबन्त - (प्रकीर्ण - कण्डू) (आय - ईयङ्)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तत्र धातवः षोढा (१) परिपठिताः भूवादयः। (२) अपरिपठिताः (३) आन्दोलयत्यादयः
(३) परिपठितापरिपठिताः सौत्राः कु-स्कम्भ-स्तम्भेत्यादयः। (४) प्रत्ययधातवः सना-
द्यन्ताः।। (५) प्रत्यय नामधातवः, होड-गल्भ-क्लीव प्रभृतयः॥ धात्वर्थः क्रिया
धात्वर्थः भावः। क्रियावचनो धातुः। भाववचनः धातुः
(जातिपरिभाषा - स्वार्थ-द्रव्य, लिङ्ग-संख्या-कारक) (धात्वर्थ - क्रिया-काल-पुरुष-
वचन-संख्या, कारक) { वैयाकरणभूषणसार) ॥ फलव्यापारयोर्धातुः॥
आख्यात - तिङन्त) ॥ आचार्योच्चारात् संज्ञासिद्धिः॥ (आख्यात - भावप्रधानम्
आख्यातम् सत्त्वप्रधानानि नामानि)। क्रियावाचकम् आख्यातम्।) (सन् नाम
आख्यातम् सत्त्वप्रधानानि नामानि)। (तदाख्यातम् येन भावम् अभिदधाति)
येनाख्याति सत्त्वम्) येनाभिदधाति सत्त्वम्) (पूर्वापरीभूतम् भावम् आख्या
स धातुः) (आख्यात - क्रियापद - धातु) (
तेनाचष्टे ॥ अस्ति-भवति-विद्यतीनामर्थः सत्ता) (अनेक काल स्थायिनी इति
काल-गत-पौर्वापर्येण प्रभवतीति तस्याः क्रियात्वम्। बुद्ध्याऽऽहिता भावोऽव्यक्त
भवति। गतिः व्रज्या, पाक॥ देवदत्तः गच्छति, व्रजति, पचति॥ अव्यक्तः (बुद्ध्या
भावे) (क्रियावचनो धातुः॥ क्रियावाचकम् आख्यातम्। यच्चाहि तदिङ्गितम्
चेष्टितम्, निमिषितं स शब्दः। नेत्याह। क्रियानाम सा। अपरिस्पन्दन साधनसाध्यो
धात्वर्थो भावः॥ अपरिस्पन्दन साधन साध्या क्रिया॥ (भाव - क्रिया - धातु -
आख्यात - सत्त्व - सत्ता - प्रवृत्ति - व्युत्पत्ति)

(२४०) क्रियाविशेषणानाम् कर्मत्वम् नपुंसकलिङ्गता च॥
(२४१) क्रियासमभिहारः, समभिहारः, पौनःपुन्यम् भृशार्थो वा ॥
(२४२) भावना = effort - activity
(२४३) सहयन्ते यो भावप्रत्ययम् गुणप्रधानो भवति निर्देशः॥ ~~पैति~~ पैति, इयत् जाति
(२४४) शेषः अङ्गम् गुणः इति समानार्थाः॥ सत्त्वे निविशतेऽपैति, पृथक् जातिषु
दृश्यते। आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः॥ अपर आह॥ उत्पाद्य
महाभाष्य ४।१।४४ ॥ शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाः गुणाः ततोऽन्यद् द्रव्यम्॥
वा. महाभाष्य. ४।१।४४ ॥ ~~५~~ वा. म. ५.१.११९) ॥ उदात्तत्व, अनुदात्तत्व, स्वरितत्व, ह्रस्वत्व, दीर्घत्व, प्लुतत्व,
आनुनासिक्य - भेदकाः गुणाः॥ (महाभा. ५.१.११९ गुणशब्दोऽयम् बह्वर्थः॥
(२४५) काशिका वामनश्चापि श्रुत सिद्धान्तं बोद्धुमिच्छतः।
तदाविचिन्त्यतां भातर्भावावृत्ति रियं मम॥
(२४६) प्रत्ययौ वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥
(२४७) लक्षण संग्रह / अकथित। अनुक्त। अकर्मक। सकर्मक। द्विकर्मक॥
नित्य। अनित्य। सिद्ध। संधि। स्वर - व्यञ्जन। वर्ण। अक्षर। पद। वाक्य। संख्या।
साधुत्व। असाधुत्व। व्याकरण। लक्ष्य - लक्षण। समाम्नाय॥ अभावमव्यारचन्द्र
अभाव। ध्वनि - अघोष। श्वास - नाद॥ शब्द। अपशब्द। अपभ्रंश। म्लेच्छ।
प्रयुक्त। शास्त्र। योग। वृत्ति। प्रवृत्ति। तन्त्र। स्वतन्त्र। अतन्त्र। विवक्षा। विवक्षित।
अभिधान। अभिधेय। नाम। आख्यात। उपसर्ग। निपात। अतिदेश। उपदेश।
उद्देश॥ अनुपलब्धौ सर्वो न भवति॥ अदर्शन। कर्तृ - कर्म - करण -
सम्प्रदान। सम्बन्ध। अधिकरण। संबोधन। अधिकार। परिभाषा। (१-३-९८॥
१-४-३२ = ज्ञानेच्छा क्रिया संदर्शन - प्रार्थना - अध्यवसायः, आरम्भः, निर्वृत्तिः,
फलावाप्तिः)) (ज्ञानजन्या भवेदिच्छा - इच्छा - जन्या भवेत् कृतिः। कृतिजन्या भवेच्चेष्टा
चेष्टा जन्या भवेत् क्रिया) (अभिधान लक्षणाः कृत्तद्धित समासाः। अनभिधाना-
न्न भविष्यति॥ अनवस्था॥ आकृति। जाति। व्यक्ति। आनुपूर्वी। आनिरुक्तिका॥
उपसर्ग। गति। अव्यय। निपात। कर्मप्रवचनीय) (इष्यते एव चतुर्मात्रः प्लुतः॥
ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत, मात्रा, काल, उदात्त, अनुदात्त स्वरित। अनुनासिक॥ अपदेश।
अनुवाद। स्थान, करण, प्रयत्न, ~~स्वर~~। अनुप्रदान। आन्तर। बाह्य। अनुमान। प्रयोजन।
आगम। संदेह। निर्णय। शिष्ट। शिष्टि। दृष्टि। (कामः) (संज्ञा। अनुलोम-प्रति
प्रतिलोमकल्पित अनेकान्त॥ ऐकान्तिक। निमित्त। निमित्ती। कार्य - कार्यिन्॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अन्तरङ्ग। बहिरङ्ग। अनुनासिक। अनादेश। विप्रतिषेध। इत्यादि- अध्यर्थ।
अपवाद। गौण अपवाद। उत्सर्ग। विशेष्य-विशेषण। अभ्यन्तर। अपेक्षा अपेक्षा।
अपेक्षा। अपाय। अपाय। प्रत्यय। प्रकृति। प्रधान। अप्रधान। गुण। गौण बाधक।
विरोध। अवकाश। उदाहरण। अभिनिवेश। मर्यादा। अभिविधि। नियम।
आम्नाय॥ अध्याहार। अयोग्य। अर्थ। अर्थापत्ति। प्रतिषेध। अधिकार-
लक्षण। शब्दप्रयोग। अर्थप्रत्ययः इति प्रयुज्यते॥ अर्थ। लक्षण-लक्षणा।
अलौकिकविग्रह। लौकिकविग्रह। अवग्रह। वाक्यप्रयोगविद्। अवाक्यप्रयोगविद्। अविभक्तिक।
निर्देश। लौकिक। आर्ष। अविवक्षित। विवक्षित। भाषा। व्यवहार। निरुक्त।
शक्ति। अशक्ति। शक्तिग्रह॥ व्याकरण॥ अनर्थक। अर्थवत्॥ अनर्थक प्रमाण॥ । अवधि
पदविभक्ति। अपदविभक्ति। अविज्ञ। अवयवविग्रह। आकाङ्क्षा॥ आख्यात॥
(अविप्रतिषेध। आचार्य। वृत्ति। विवक्षा: III-1-2 महाभाष्य) अभ्यति, मर्दयति॥ आचार्य।
धात्वादि- अतिक्रमेण आदेश- आगम- लोप- वर्णविकार। (आपू = पप-साप-चाप)
(आम्रेडित- द्वि-रुक्तम् आम्रेडितम्) (आर्धधातुक- सार्वधातुक) (कृतार्थ वेदाङ्ग-) -
अनिर्दिष्ट आदिम॥ (इत्-अर्थ-वृत्ति- योग- भाव- (क अन्त, इ (क) इति, यथा)
इष्टि। इप्सित अनीप्सित (ईहा = चेष्टा) (उत्कर्ष अनुप्रयोग) (इच्छा+ अवश्य उत्सर्ग)
reverse) (उपाधि) (उत्तम। अनुत्तम। उपोत्तम) (उत्सर्ग- अपवाद- नित्य अनित्य)
(उदय- पदमूलम् VIII-4-67॥ (उपधा) (उद्देश्य) (उद्देश्य- विधेय)
(उद्देश्यविधेयभाव) (उद्देश्यवचनं पूर्वम् विधेयवचनं ततः परम्। Subject-Predicate)
(प्रणीत: पाणिवत् उच्चारित) (उपदेश) उपधा। उपपद उपसर्ग। उपमान।
(उपचार) (उपपदविभक्ति- कारकविभक्ति) (उपलक्षण) उपाद्- वलम्- पौरुष- (पठित)
(उपसर्जन) (उपस्थित) (उपाधि) (उभयतस्पाशा रज्जुर्भवति)
(उच्चावच) (ऋकार= वागु-) गायत्री- उष्णिक्- अनुष्टुप्, बृहती,
पङ्क्ति। त्रिष्टुप् जगती 24 28 32 36
40, 44, 48 ॥ (एकदेशविकृतमनन्यवत्) (एकविभक्ति) (एकशेष)
(एकश्रुति- भवन्ति - उदात्त:, उदात्ततर:, अनुदात्त:, अनुदात्ततर:,
स्वरित:, प्रचित: च उदात्त: सोऽन्यैर्विशिष्ट:, एक श्रुति सप्तम:॥
महाभा. १-२. ३३॥ (एकादेश। (इत्त: श्वेत:, कुण्ड:, पुरुष:)
(एकाचल। एकीभाव। (ओं - प्रणव) (पादस्य वा अर्धर्चस्य वा अन्त्यस्य
अक्षरस्य प्रच्छेदे तद्ग्रहणं ओमित्यस्य स्थाने त्रिमात्रमोङ्कारं ओंकारं वा विदधाति
तं प्रणव इत्याचक्षते॥ महाभाष्य- ८.२. ८९॥ (शाकटायन का शब्द-
प्रकरण) ओम् 2½ मात्रा। प्रणव= एकश्रुति। (अधिकृत्यं नाम त्रिमात्रस्य-
व्यापकता, औपश्लेषिक, वैषयिक- अभिव्यापक- महाभा. ६.१.७२॥ औपचारिक
निरुक्त॥ कौण्डिन्यायन: इकारं तिसृभिरुक्तौ उर: स्थाने विदधति। इकारस्य
पञ्चमैर्युक्तम् अन्त:स्थाभिश्च संयुतम्। उरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहु:
संयुतम्॥ पाणिनीयशिक्षा. १६ श्लोक। केवल नासिकया उच्चार्यमाणो वर्ण:
नासिक्य:॥ के पुनरयोगवाहा:। (विसर्जनीय- जिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वार-
नुस्वारयमा नासिक्यमा:॥ क-ख-ग-घेभ्य: परे तत्सदृशा एव यमा:॥
(अपशब्द) अयुक्ते नाम अपाठितपाठदोष:। तत्र प्रायेण वाक्यस्वप्नान्त-
भवति। तच वर्ज्य:॥ (किं पाणिनौ प्रयुक्तोपलक्षण। मात
॥ अनुप्रदानात् संसर्गात् स्थानात् करणविन्यासात्। जायते वर्ण वैशेष्यम् परीमाणाच्च पञ्चमं
५ प्रकार अनुप्रदान करणं १ अनुप्रदान (Resonance) संसर्ग Contact स्थान, ६.३.१४ तै. प्रातिशाख्य
करणविन्यास, परीमाण॥ विन्यास- विभाग- करण का तीन- निर्माण- प्रयोग।
(अकारस्य अनुप्रदानम् = नाद:) (अकारस्य संसर्ग: कण्ठे) (स्थानम् इत्तु) (करणविन्यास
ओष्ठौ) (परीमाणं मात्रा काल:) (लृट् कर्तव्यत्वं - कर्तव्यत्वं) कर्तृ- कर्तृ- वेदना
कर्तृवाच्य- प्रत्यय: भवति इति भाव:। कर्तृव्यधिकरण॥ कर्तृस्थभावक कर्तृस्थ
क्रिया। कर्मस्थभावक- कर्मस्थक्रिया श्रोति: श्रोत्रा: श्रोत्रे। कर्मनिरूपण
कर्मवत् कर्मवाच्य कर्म।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् ॥ कर्मवद् भावः । कर्मवाच्यम् ।
कर्मवाच्यम् । कर्तृवाच्यम् । भाववाच्यम् ॥ (पटुकल्पः, मृदुकल्पः) क्लिष्ट-
कल्पना ॥ अवधि । अकार । वर्ण-कार- निर्देशार्थं । कारकविभक्ति-
उपपदविभक्ति ॥ विवक्षा । कृत् तद्धित समासाः शब्दमयम् ।
कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् भवति ॥ क्रियावचनो धातुः ॥ क्रियावाचकम् आख्यातम् ॥
क्विबन्ताः धातुत्वं न जहति ॥ गतिकारकोपपदानाम् कृद्भिः सह समासवचनम्
प्राक् सुबुत्पत्तेः ॥ अमरत्वं हि सर्वाभाषासु अपि इष्यते ॥ । सर्वे सर्वपदादेशाः दाक्षीपुत्रस्य
पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥ नतु सर्वत्र अतिक्रम्य आख्याता सह संधानम्
संक्रमः ॥ शब्दः अङ्कुरः, गुणः इति समानार्थौ ॥ गुणवचनम् = गुणवाचक ॥
इह कदाचित् गुणैः गुणी विशेष्यते तद् यथा पटः शुक्लः । कदाचिच्च गुणिना
गुणो व्यपदिश्यते । तद् यथा । पटस्य शुक्लः ॥ इति महाभा. २-४-२१ ॥ ॥ पर्याय-
शब्दानां गुरुलाघवचर्चा नाद्रियते ॥ नैरुक्तप्रक्रमः भाष्यकारः इत्याह ॥ गो तद्धित
आह । अश्व-गोयुगम् । अश्व-गोयुगम् ॥ Cow-Camel- Bull-Camel । गो-गोष्ठम्
अश्व-गोष्ठम् । महिषीगोष्ठम् । (डीन्-डीप्-डीष्) (टाप्-चाप्-डाप्)
पङ्क्तुमन्तः-चकरीत । (चेक्रीयित प्रकृतिः) ॥ न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम् वृद्धिः आदैच्
इति । किं तर्हि । उदाहरणम् प्रत्युदाहरणम् वाक्याध्याहारः इति एतत् समुदितम् व्याख्यानं
भवति । समुच्चयः अन्वाचयः, इतरेतरयोगः समाहारः इति चार्थाः ॥ चित्रकाय-
छन्दोभाषा । भाषा ॥ चकरीतान्त । चेक्रीयितान्त । छन्दोभाषा । भाषा ॥
सार्वधातुकेषु अद्वित्वं भविष्यति । ।
नव-माला शिखा-देवा पवनो स्फोटो वाचः । अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः ।
ओषधयः संवदन्ते सोमेन । तदाख्यातनिर्ग्राह्या गार्ग्यस्य अर्थाः । तदाहुः अपर आह
आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥ अपर आह
प्रादुर्भाव-विनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः । असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥
महाभा. ४. १. ६३
व्याप्यव्यापक-जातिपक्ष । व्यक्तिपक्ष । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ।
यावता विनाऽनुपपत्तिः तावतो ज्ञापकत्वम् ॥
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ॥ इससे संस्कृत भी
कठिन उच्चारणवाले शब्दों को भी सरल और सुबोध संस्कृत में इसलिये संस्कृत का
भिन्न भिन्न भाषाओं की वर्णमाला का उच्चारण भी सुगम हो । तवर्ग और टवर्ग आपस में
सिद्धं, विशेषतः भाषाएँ जल्दी सीख जाता है ॥ वैदिक संस्कृत और लौकिक संस्कृत में ऐसी
परिवर्तित होते रहे हैं । मानव स्वभाव है । पुरोडाशः दाशः अवत । अवट भोजन-
ऐसे अनेक उदाहरण हैं । पुरोडाशः दाशः अवत । अवट । रची । ॥ तद्धित-
भोजन वजाति पायस् पायस् वजाति ॥ (पुल्+लः) पालन । रची । ॥ तद्धित-
तद्धर्मी, तत्समासवाचिनु ॥ (तत्पुरुष- विभक्तितत्पुरुष- समानाधिकरण
तत्पुरुष, (संख्यातत्पुरुष, द्विगु) (अवयवतत्पुरुष, एकदेशितत्पुरुष) व्यधिकरण
तत्पुरुष) नञ्तत्पुरुष, उपपदतत्पुरुष, प्रादितत्पुरुष, मयूरव्यंसकादि तत्पुरुष)
मयूरव्यंसकादिभ्यश्च । उत्तरपदार्थप्रधान तत्पुरुषः ॥ पूर्वपदार्थप्रधानः
एकदेशिसमासः ॥ तदन्यविधि । तदादिविधि ॥ तद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहि ।
अतद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहि ॥ यदा गौणत्वात् गुणीभूतात्वात् गुह्यन्ते ॥ इष्यन्ते ॥
यस्य गुणान्तरेष्वपि प्रादुर्भवत्सु तत्त्वं न विहन्यते तद् द्रव्यम् ॥
(तत्त्व- विविक्षित । विवक्षित । ॥ तत्त्व, भाव, योग, वचि, धर्म, अन्तर, लक्षण । अथवा
महाअर्थ । इन्द्र । रिटा । स्पष्टिका । सादृश्यात् स्वतान्त्र्य लक्षम् ॥ बहुव्रीहिः सन्ति पदानि
बहुव्रीहिः । तन्त्रीलिङ्केषु वा सम्बन्धविधिर्नास्ति । चतुर्थी विधाने तादर्थ्य
उपसंख्यानम् ॥ सर्वनिपात ॥ मृदु-तीक्ष्ण ।
सर्वतीक्ष्णोऽभिहितः प्रश्लिष्टस्तदनन्तरम् । ततो मृदुतरौ स्वारौ गात्र-दौ प्रातु यौ स्मृतौ
ततो मृदुतरः स्वारस्तेरो व्यञ्जनम् उच्यते । यादवत्तो मृदुतमः स्वेतत् स्वारबलाबलम् ॥
केन हेतुना । कस्य हेतोः ॥ ((acute- grave, circumflex)
उदात्त अनुदात्त - स्वरित ।
त्रैशब्द्यम् (अल्पस्वत । अल्पाक्षीत् । अल्पावीत ॥"
सर्वे सर्वपदादेशाः दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥
क्रियावचनो धातुः । भाववचनो धातुः ॥
द्वैकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रातिपदिकार्थः { स्वार्थ, द्रव्य, लिङ्ग, संख्या कारक।
धात्वर्थः { क्रिया काल, पुरुष वचन (संख्या) कारक।
चार्थ – जाति, गुण, क्रिया, संज्ञा।

स्फोटः शब्दः, ध्वनिः शब्दगुणः॥ [illegible] नीतिः।
वर्णोच्चारणानन्तरभावी अनुरणनरूपः शब्दः नादः॥ संकेते यत्र यो शब्दः क्रियते सः
नादः [illegible] संज्ञो भवति॥ नामनैपातिकम् अविनाभावित्वात्। नामन – धातुजा
नामख्यातुः। प्रख्यातुः। सत्त्वप्रधानानि नामानि। तत्त्वाभिधायकम् नाम।
अनपेक्षित शब्दव्युत्पत्तीनि सत्त्वभूतार्थाभिधायीनि नामानि। तानि त्रिविधानि –
अविशिष्टलिङ्गानि अनाविशिष्टलिङ्गानि च। सर्वनामन्। विशेषनामन्। [illegible]
निपात – अनुदात्त। निपतते Toned down. grave accent
स्फोटः शब्दः, ध्वनिस्तत्परवर्तनात् उपलभ्यते। अन्यत्र प्रमाणो –
निपातमानः, [illegible]॥ [illegible]
कुम्भं करोति सः कुम्भकारः॥ [illegible] पुलाकः, [illegible]।
निर्देशनार्थं॥ स्थालीपुलाकन्यायः॥ [illegible]
वाचकनाम॥ निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम्॥ केचन
निपाताः वाचकाः केचन निरर्थकाः॥ (नामाख्यातोपसर्गनिपाताः) च –
[illegible] अनत्वभूतार्थाभिधायिनः, अलिङ्गसंख्याश्रयिणः [illegible]
अर्थेषु निपतन्ति इति अव्ययविशेषाः एव चादयो निपाताः॥ निपाताः
(उपसर्ग + गति + कर्मप्रवचनीय) अव्ययम्॥ निपातन् [illegible]
धातु-साधन कालानां प्राप्त्यर्थं निपातनस्य अनुबन्ध विकारेण शब्दविधान]
च निपातनस्य प्रकृति [illegible] बाध्यते भाविष्यति॥ निपातनम्
संयुक्त – ध्यान – निरुद्ध – [illegible] – [illegible] – [illegible] (Seven modes)
निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः॥ प्रकृत्युपपदो पाधयो निमित्तम्
प्रत्ययो निमित्ती॥ निमित्तनयः॥ इति
[illegible] इति [illegible]॥
निमित्तापाये नैमित्तिकापायः॥ अनियमे नियम कारिणी परिभाषा॥
नियमः विकल्पः कामचारः। पटु – मृदु – शुक्ल॥ [illegible]
[illegible]॥
[illegible]
[illegible] केनचित् वचनेन निर्देशः [illegible] (धातु – [illegible]
[illegible] (for convenience of [illegible]) [illegible] गुण – क्रि. [illegible]
[illegible]॥ जाति – गुण – [illegible]
साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति। (क्रियाम्) उपसर्गो विशिनष्टि॥
साधन। साधक। कारक॥ सर्वाणि कारकाणि साधकानि।
साधकम् निर्वर्तकम् कारकं भवति॥ पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते।
पश्चादुपसर्गेण॥ पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेन॥
निर्देशः॥ निर्वृत्त॥ एकयोगनिर्दिष्टानां सहवा प्रवृत्तिः सह
वा निवृत्तिः॥
स्वर – उदात्त – अनुदात्त – स्वरित
व्यञ्जन – [illegible]
[illegible] | [illegible]
[illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

परञ्ज वार्तिक पाठीय पुस्तक ॥ क्र जाम । न्याय: उत्सर्गः॥
मल्लिनाथ (कृत) न्यासउद्योत 'न्यास' पर टीका॥

(८४८) भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने।
संसर्गेऽस्ति विवक्षायाम् भवन्ति मतुबादयः॥

(८४९) भूवादीनाम् वकारोऽयम् मङ्गलार्थम् प्रयुज्यते॥
भुवो वार्थं वदन्तीति भ्वर्था वा वादयो मताः॥ (महाभा. १.३.१.)

(८५०) अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः। यथा मण्डूका उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य
गच्छन्ति तद्वद् अधिकाराः॥
शौनकादि मनुवर्णीयाच्छिरो मतुबर्थिकम्।

(८५१) शौनकाद् मनुवर्णीयाच्छिरो मतु बर्थिकम्। लक्षण प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न न सनिष्यते॥
सम्बन्धमनुवर्तिष्यते।

(८५२) सम्बन्धपतितात्तद् गृहीतेन गृह्यन्ते।

(८५३) यान्युज्जहार माहेन्द्राद् व्यासो व्याकरणार्णवात्।
पदरत्नानि किं तानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे॥

(८५४) लक्षणं हि नाम ध्वनति, भ्रमति मुहूर्तमपि नावतिष्ठते॥

(८५५) लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते॥

(८५६) लक्ष्यानुसारि व्याख्यानमेव शरणम्॥ (८५७) शाब्दो लक्ष्य। सूत्रं लक्षणम्

(८५८) लघ्वर्थं संज्ञाकरणम् (८५९) संज्ञा हि नाम यतो न लघीयः। (८६०) लुप्यते
करोति इति कृत्॥ ~~क्रियते इति कृत्~~
इति लुक्। लुप्यते इति लुप्॥

(८६१) अन्तरेणैव वचनम् लोकविज्ञानात् सिद्धम्॥ (८६२) पुनः पुनरभ्या
यो हि क्रियासु कौशलं सम्भवति॥

(८६३) आख्यातम् साव्ययम् सकारकम् सकारकविशेषणम् वाक्यसंज्ञं भवति
इति वक्तव्यम्॥

(८६३) पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद् विशेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थः॥
वाक्यार्थस्य प्रतिभामात्र विषयः
स्वाभावि-

(८६४) नेदं वाचनिकम् अलिङ्गता असंख्यता च अव्ययानाम्। (स्वाभावि-
कमेतत्॥

(८६५) शब्दनाराचान् वाच्यान् दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात् पौर्वापर्यम्॥

(८६६) प्राणो वर्णान् अभिव्यज्य वर्णेष्वेव लीयते॥

(८६७) वार्तिक। वृत्तम्। अपार्थम्॥

(८६८) उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते।
तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञाः मनीषिणः॥
वृत्तौ साधु- वार्तिकम्॥ वार्तिक वचन प्रामाण्य ॥
वृत्ति- सूत्र- वचन- प्रामाण्य। इतरथा स्वाभाविक

(८६९) प्रकृतिप्रत्ययद्वारा स्वकण्ठोक्त॥
(वाचनिक। कण्ठोक्त) (स्वाभाविक)
स्वाभाविकौ निवृत्तिः प्राप्तो क्वचिद् वाचनिकी॥ (वच्। वचन
वाक्। वाचन। वाचक। वाचिक। वाच्य॥ वाच्य- वाचक॥
(स्ववचनजी)

(८७०) तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति। (वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यम् विग्रह)

(८७१) (१) शास्त्रीयविग्रहः = राजन् ङस् पुरुष सु॥ (२) लौकिकविग्रहः।
राज्ञः पुरुषः॥ (३) स्वपदविग्रहः॥ राज्ञे हितम् राजहितम्॥ (४)
अस्वपदविग्रहः राज्ञे इदम् राजार्थम्। शोभनं मुखम् अस्याः सुमुखी
= नित्यसमास॥ नित्यः समासः नित्यसमासः = यस्य विग्रहो नास्ति।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(८६२) क्वचिद् द्रुतमध्यविलम्बितावृत्तिः पञ्चवृत्तिः॥ द्रुत - मध्य - विलम्बित
अर्थनिर्णयः परीक्षेत केनचिद् वृत्तिसामान्येन॥ (अर्थसामान्येन)
गतिरप्याख्यावृत्तिः। अ अजहद्स्वार्था वृत्तिः॥ पराश्रितप्रधानम् -
वृत्तिः॥ वृत्तिः। भाष्य। वार्तिक। टीका। चूर्णी। निर्युक्ति। टिप्पणी
पञ्जिका॥ वृत्तिकृत् - काशिकावृत्तिकारः। इह द्वौ पक्षौ वर्तेते
पक्षश्च अयं तिपक्षश्च। समावृत्तश्चैतत्र भवति नामग्रीहरिश्च
समाहश्च॥ समवायो वर्णानाम् आनुपूर्व्येण संनिवेशः॥
(८६३) प्रतिषेध - विकल्पयोः विभाषा इति संज्ञा॥ विभाषाप्रकरणे
निषेधविकल्पावुपतिष्ठेते तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्
विकल्पः प्रवर्तते॥
(८६४) प्रकृते एवप्योन्तर्यिकए॥ विचित्राः तद्धितवृत्तयः॥
विपूर्वाद् धातोः (धात्र धातोः) कर्मसाधनः इकारः विधिः।
भावे विधानम् विधिः॥ (अस्तिभावसाधनः)
(८६५) नतिः = मूर्धन्यभावः, विनामः। नतिः।
(८६६) विनिग्रहार्थाः = विरोधि निरोधकः। निबाधकः॥
(८६७) अनुप्रदानात् संसर्गात् स्थानात् करणविन्यासात्।
(८६८) नायते वर्णवैशेष्यम् परीमाणस्य पञ्चमात्॥
विन्यास = विन्यास। ध्वनि के साधन का प्रयोग॥
(८६८) वर्णागमाद् भवेद् हेतुः सिद्धेवर्णविपर्ययात्।
(८६९) तेभ्यः एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्यः अध्येतृभ्यः इदम् शास्त्रमन्वाचष्टे
(८७०) अशीतिमे दर्शनीयानि। पादाः मे प्रकमातरी॥
निपाताः
(८७१) अव्यय - विभक्ति - स्व - प्रतिरूपकाः(१-४-५७)॥ निपाताः सन्ति॥
अस्ति। उ। ए। तिङन्तप्रतिरूपकम् = अस्ति - अव्यय
(८७२) ~~किञ्चित् ... अव्ययम्~~॥ किञ्चिद्व्ययम् विभक्त्यर्थप्रधानेषु
किञ्चित् क्रियाप्रधानम्॥ तत्र। अर्थ। नीचैः (म॰भा॰ १. १. ३८
(८७३) अभ्यासार्थे द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम्।
शिष्याणामुपदेशार्थम् कुर्याद् वृत्तिं विलम्बिताम्॥
(८७४) विवक्षातः कारकाणि भवन्ति। विवक्षातः शब्दव्युत्पत्तिः॥
(८७५) वैयाकरणसिद्धान्तकारिका (भट्टोजिदीक्षित) (वैयाकरणमञ्जूषा।
कौण्डभट्ट) वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा (नागेशभट्ट)
(८७६) संज्ञापरिभाषा॥ पञ्चसन्धि॥ षड्लिङ्ग॥ स्त्रीप्रत्यय
कारक। समास। तद्धित। तिङन्त। प्रक्रिया - प्रत्ययमाला
कृदन्त। स्वर। वैदिक।
(८७७) नपुनरन्तरेण्यापाम् व्यञ्जनस्याप्रमादि भवति।
(८७८) अन्वर्थम् खल्वपि निर्वचनम्। स्वयम् राजन्ते इति स्वराः
व्यञ्जनं सकृदनाच्च स्वरसंनिहितमेक अक्षरं भवति।
स्वतियौ व्यञ्जनं भविष्यमाणवत्॥
(८७९) कर्मादिभ्योऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामि सम्बन्धादिः शेषः

(८४८) गुण-निन्दा प्रशंसासु नियोगोऽस्ति शासने।
संसर्गोऽस्ति विवक्षायाम् भवन्ति मतुबादयः॥

(८४९) गुवादीनाम् वकारोऽयम् मङ्गलार्थं प्रयुज्यते।
गुर्वो वार्थे वदन्तीति स्वर्थो वा वाक्यैः स्मृता॥ २।३।२३ महाभाष्य॥

(८५०) अथवा मण्डूकप्लुतयोऽधिकाराः। यथा मण्डूकाः उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वद् अधिकाराः॥

(८५१) शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थकः॥
सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते॥

(८६०) अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः। न कृतः विशिष्टः ऊहः निश्चयः शास्त्रप्रवृत्तिविषये यैः यैः शास्त्रप्रवृत्तिविषये ऊहः निश्चयो न कृतः। ~~स्तेहा~~ एतादृशाः॥ जब किसी कार्य की काम न रहे तो पाणिनीय लोग, नियम के प्रयोग का आग्रह नहीं करते॥

(८६१) प्रतीतपदार्थको ध्वनिः शब्दः। येनोच्चारितेन ~~शब्दः~~ अर्थः प्रतीयते स शब्दः॥ शब्दं कुरु। शब्दं माकार्षीः। ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते॥
शब्दः प्रकृतिश्च सर्वेषां वर्णानाम्। वर्णात्मकः शब्दः वाचः उत्पत्तिः॥
शब्द { तिङ्, कृत्, तद्धित, समास) (नाम, आख्यात, उपसर्ग, निपात)
शब्द { प्रकृति-प्रत्यय, आख्यात, उपपद, प्रातिपदिक, विभक्ति, उपसर्ग, समास, पद, वाक्य, प्रकरण, प्रबन्ध (शृङ्गारप्रकाश १)
शब्दब्रह्म नादब्रह्म।

(८६२) शब्द-तत्त्व। स्फोट।
अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।

(८६३) विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥ विश्व

(८६४) द्वादशविध शब्दार्थसम्बन्ध { अभिधा, विवक्षा, तात्पर्य, प्रविभाग, व्यपेक्षा, सामर्थ्य, अन्वय, एकार्थीभाव, दोषहान, गुणोपादान, अलंकारयोग, रसावियोग॥ शृङ्गारप्रकाश
शिष्टः शब्दः अर्थः, सम्बन्धश्चेति॥

(८६५) के पुनः शिष्टाः। वैयाकरणाः। वैयाकरणाः। कृतान्ताः। शास्त्रपूर्विका हि शिष्टिः। वैयाकरणा हि शास्त्रज्ञाः॥

(८६६) समानो आ = एकाक्षर। सन्ध्यक्षर। वर्णानाम् आनुपूर्व्येण संनिवेशः समवायः॥

(८६७) येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूल-ककुद-खुर-विषाणिनाम् संप्रत्ययो भवति स शब्दः॥

(८६८) समर्थम्। संबद्धार्थम्, संप्रेक्षार्थम्, संसृष्टार्थम्। संप्रेक्षितार्थम्-सरूपार्थम्। संगतार्थम्। सामर्थ्यम् एकार्थीभावः॥ सम-अर्थ ना एकं इति एकीभावे॥ अभिधानलक्षणः॥ संनिविष्टः।

(८६९) संसर्गः = वायुस्थानसंसर्गः। अभिघातलक्षणः॥ दारुपिण्डवत्। ऊर्णापिण्डवत्॥ Hard, middling and soft. । अयः पिण्डवत्। तदुक्तम् आपिशलिशिक्षायाम्। स्पर्श-यम-वर्णकरो वायुः अयः पिण्डवत् स्थानम् आपीडयति। अन्तःस्थावर्णकरो वायुः दारुपिण्डवत् स्थानम् आपीडयति। ऊष्मस्वर-वर्णकरो वायुः स्थानम् ऊर्णापिण्डवत् आपीडयति॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२००) हेत्वर्ते - लोपायन वैयाविकोंका - प्रयोग केवल अन्यत्र ॥

(२०१) हेतुहेतुमद्भावे लिङ्। लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥

लिङ् आदि को बाध कर तु वा विवक्षा में पर होते

(२०२) विवक्षातः कारकाणि भवन्ति। विवक्षा कारणम्॥ विवक्षा से शब्द प्रवृत्ति। इति

विवक्षा॥

(२०३) जातिलक्षणी। निमित्तलक्षणी। पालक्षणी। अयम् लक्षणा

लक्षणा॥ सत्यलक्षणा

(२०४) समाम्नायः पाठक्रमः॥ पृथगर्थानाम् एकार्थीभावः समासः॥

समसनम् = समासः॥ (१) पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। (२)

उत्तरपदार्थप्रधानः तत्पुरुषः॥ (३) अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः॥

(४) उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः॥

(२०५) यदा तिरोहिता अवयवविवक्षा भवति। प्रधानम्, तदा समासः।

(२०६) भोज प्रणीत व्याकरण - सरस्वती कण्ठाभरण

(२०७) राजभोज के काल में भारत में संस्कृत की दशा।

म. म. विश्वेश्वरनाथ रेऊ (राजा भोज)

(२०८) अपर आह। सर्वप्राति पदिके भ्यः आचारे क्विप् -

वक्तव्यः। अश्ववति। गर्दभति॥

(२०९) सब धातुओं से क्विप् प्रत्यय होकर - नाम। सब नामों -

प्रातिपदिकों से क्विप् प्रत्यय लगाकर धातु बनाना।

भाषा में कितनी सरलता।

(२१०) युध्, भिद्, तृप्, आदि धातु भी नाम भी

प्रातिपदिक भी धातु भी

अश्वति गर्दभति

(२११) विवक्षा का व्यापक विस्तार।

(२१२) विवक्षा का सरल - व्यापक आधार। निरन्तर व्यवहार।

(२१३) संस्कृत बोध के सरल - पं.

भाष्य संवाद॥ आर्यसमाज गंज, हिन्दी में छपे -

(२१३) मुरादाबाद आर्यसमाज गंज, विद्वान्, सरल, नामक

आचार्य बलदेव जी अग्निहोत्री ७२ वर्षीय विद्वान्॥ विविध

अनुभवी, नाना शास्त्रों का अध्ययन, नम्र, सेवा परायण।

रचनात्मक, सरल, पुरुषार्थी बुद्धिमान एवं इत्यादि।

(२१४) सर्वमुखस्थानम् अवर्णम् एके इच्छन्ति।

(२१५) संस्कृत में "शिक्षा" वेदों का अङ्ग है॥

(२१६) आर्यसमाज के पाठ, वृद्ध, प्रौढ़, युवा, तरुण पण्डित,

और वैद्य पर्याप्त हैं। उनका पर्याप्त उपयोग लेनी चाहिये

// उनका उठती पीढ़ी से सम्पर्क जोड़ना चाहिये॥

(२१७) अपशब्द (सूत्र) सर्वोपाधि व्यभिचारार्थम्

लोक व्यवहृत भाषा में नियामक नियमों में प्रतीत होनेवाली

नहीं जा सकता॥ विवक्षा और महान शब्द प्रयोग विस्तार

के दोनों नियम - छूट - बड़े व्यापक हैं॥ शब्दों के

(२१८) का परिशीलन, और भी सुन्दर कर देता है॥

भाषा और उसमें प्रमेय तत्त्व अत्यन्त बहुत है॥

(२१९) संस्कृत भाषा और उसमें प्रमेय तत्त्व अत्यन्त (साधन) विविधा

(२२०) सर्वाणि कारकाणि (वाक्य) सापेक्षाणि भवन्ति विशेषणम्॥

(२२१) साधकं निर्वर्तकं कारकं इत्युच्यते लोक में, शास्त्र में, क्रिया की

साधक क्रियाभाव साधन भावः। आधारभूत॥

(२२२) क्रियावाद। धातुपाठ का बोध आवश्यक है।

प्रधानता। धातुपाठ का बोध पुरुषार्थ फल पर जीवन आधारित है।

इसीलिए, क्रिया - पुरुषार्थ फल पर जीवन आधारित है।

महत्त्व हिन्दू जाति में बहुत महत्त्व है॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२३) पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेन ॥ (२२४) सन्ति सन्ति हि ध्यानः सानुनासिका । निरनुनासिकाश्च ॥ (पच अर्थबाट) पदपाठ दर्शों में अच्- (पच) बोध्यते

(२२५) सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः ॥ गम् रत्वक अर्थेरोत रत्वम् । तथा हि अधिगति । अधिगतमर्थः । .... ॥ अर्थम् प्रत्यायमित्याह इति शब्दः प्रयुज्यते ॥ जैवैवात्पर्यः गत्यर्थी ॥ जयम आस्त्रदाद, गम् धातु को चाल्य में भी प्रयुक्त करते हैं ॥ माने चाल- और क्रिया एकत्र रहते हैं । इसीलिए तो संस्कृत भाषा में कृ दन्तु रचना होते हैं ॥

//(२२६) जात्याख्याने (जाति) एकवचनम् । द्रव्याभिधाने (व्यक्ति) बहुवचनम् । लोकस्वभाव = विवक्षा । चान - इच्छा - क्रिया (फल) ॥ चान कर्मानुरूप ॥ विवक्षातः कर्मा ॥ विवक्षातः समास ॥ विवक्षातः कारकानि ॥ विवक्षातः भावे प्रयोगः । विवक्षातः कर्मणि प्रयोगः । विवक्षातः कर्मकर्तरि प्रयोगः ॥

(२२७) सर्वव्याख्यानम् इति पूर्वाचार्यप्रोक्ता संज्ञा निरन्वयाः । स्वभावतो लिङ्ग-सम्बन्ध लिङ्गम् ॥

(२२८) अल्प कृत्रिम शास्त्र सम्बन्ध । कृत्र शास्त्र रत्नत ॥

(२२९) संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च प्रतिषेधोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥

(२३०) सनाद्यन्ता धातवः । सन् - काम्य - यङ्, क्यच्, णिङ्, णिच् प्रत्ययः (जुड धातु) (जुदा धातु प्रातिपदिक ये ते लोग ॥ यह संज्ञाएं उच्चारण करते हैं । क्रमाः सानुकाय

(२३१) अनुस्वार अपि वे जो कालो सर्वके भवन्ति । (क-ख) (च-छ) (ट-ठ) (त-थ) (प-फ) कुचुटुतुपु (क(क-ख) (घ-ङ) (ट-ठ) (त-थ) (प-फ) 2-4 2-4 2-4 2-4 2-4 aspiration letters. ऊष्मा-वायुः । शषसह, विसर्गः जिह्वामूलीय उपध्मानीय, अनुस्वार ॥ ॥ ऊष्म = वायु । तद्धाता वर्णः ऊष्माण ॥

(२३२) अपदं न प्रयुञ्जीत ॥ निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या ॥ प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः । प्रयोजनम् किंपुनस्तत् पदसंज्ञया प्राप्यते । प्रातिपदिकादिति निपातो यथा स्यात् ॥ पदमिति पदसंज्ञा । पदस्य पदादिति निपातो यथा स्यात् ॥ स्वार्थ-जाति-गुण-क्रिया संज्ञा

(२३३) अभिधानम् पुनः स्वाभाविकम् । प्रकृतिनिमित्तम् हकारो ह-चतुर्थ (संवृत-विवृत) पञ्चमप्रकारे यः शब्दः क्रियते स हकार संज्ञा भवति । संज्ञायाः प्रयोजनम् हकारः चतुर्थ ॥ आंतु प्रयत्न घोष कारक साम्प्रतके में प्रतीति । लिङ्गाभावे ॥ २१६ ॥ आंतु प्रयत्नः ~~दृश्यो भवति~~ । क्रियते तेन प्रकृतिस्थ .... हकारो नाम बाह्यः प्रयत्नः बल्तेन स घोषो भवति ।

(२३४) यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा शोधनीयम् सदा बुधैः ॥ हीनाधिक कौ! स्वटै विवेरस्माकम् दूषणं नहि ।
यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

(२३५) श्रीरस्तु । स्वस्ति अस्तु । शुभं भवतु कल्याणमस्तु । मङ्गलं वः । वर्धताम् । अर्थाः अपि तथा वर्धते । बलेन लिखितं शास्त्रं यत्नेन परिपालयेत् ।
भग्नपृष्ठकटिग्रीवास्तब्धदृष्टिरधोमुखम् । कष्टेन लिखितं ग्रन्थं यत्नेन परिपालयेत् ।
तैलाद् रक्षेज्जलाद् रक्षेद् रक्षेच्छिथिलबन्धनात् ।
परहस्तगतं रक्षेदेवं वदति पुस्तिका ।
पाठहस्तगतं रक्षेदेवं वदति पुस्तिका ॥

(२३६) इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ॥ पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥

(२३७) नन्दीमानी (लट्) परोक्षा (लिट्) श्वस्तनी (लुट्) भविष्यन्ती (लृट्) ह्यस्तनी (लङ्) आशीः (लिङ्), (लुङ् भूते) वर्तमाना (लट्) ..... लङ् (अद्यतनी) (विधि-आशीः) लिङ्, ... क्रियातिपत्तिः ॥ हेतुहेतुमद्भाव प्रयोजन (लृङ्)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१३८) इजर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौच यः।
एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित ॥
(१३९) स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च — ननान्दा — दुहिता तथा।
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृता: ॥
(१४०) निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः।
अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषाम् निदर्शनम्
(१४१) प्रस्थाने राजनि हसति भृत्या अपि हसन्ति। तस्मिन् रुदति
तेऽपि रुदन्ति। न हि अप्रस्थाने चेटिकापुत्रादौ हसति रुदति
वा ते हसन्ति रुदन्ति वा ॥
(१४२) विविच्य: ज्ञाप्यन्ते शब्दा: प्रकृत्यादिविभागत:।
ज्ञाप्यते येन तच्छास्त्रम् + अत्र शब्दानु शासनम् ॥
(१४३) सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुम् श्रोता प्रवर्तते।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्य: सम्बन्ध: सप्रयोजन: ॥
(१४४) रेफाजन्य प्लुताभावाद् हेलयो भाषिणोऽसुरा:
म्लेच्छनेन पराभूता: सैषं व्याकर्णं ततः ॥
(१४५) नामाख्यातोपसर्ग शृङ्ग क्रियाकालपादः।
कार्यिताव्यञ्जना मूर्धा शब्द: सप्तविभक्ति दो: (दोस्-बाहु
उर: कण्ठशिरोबद्धो वृषभो व्याम वर्णनाद्।
महान् देवो मर्त्याय ज्ञात: स्यादेति न: श्रुति: ॥
(१४६) आ जन्येन प्रकाशयति। अञ्जसा। अद्धा। बाढम्। सत्यम्। आम्।
ओम्।
(१४७) हकारो द्विरूपाणोऽयम् जातिशत्यपि वान्छता।
अर्हेणापुत्रादित्येतद् द्वयं सिद्धं भविष्यति।
अर्हेणापुत्रादित्येतद् द्वयं लिङ्गानुशासनं।
(१४८) धातुसूत्र गणोणादि वा क्यलिङ्गानुशासनं। प्रख्याता:
आगम: प्रत्यया देशा: उपदेशा: प्रकीर्तिता:। प्रवेदं²
स्मृता:। उक्ता:। कीर्तिता:। कथिता:। उपदिष्टा:। ज्ञाता:।
अनुशिष्टा:। उदाहृता:॥ स्व पर्यायविशेषयो:।
(१४९) वृक्षादौ तद्विशेषाणाम् मत्स्यादौ तद्विशेषयो:
पर्यायस्यैव राजादौ
(१५०) नेस्त्वा: क्रमव्याश्च ह्रस्व-दीर्घ-प्लुता स्त्रय:। ?
उवर्णे कुक्कुट रुतौ प्रसिद्ध: उकारागम:
(१५१) अमृतात्मा प्रसिद्धोऽसौ आगमे तेन सिध्यति।
धातून् अत्रादशब्दानाम बीजभूतान् महामुनि: ॥
(१५२) अर्थेऽपि चोय रै-वस्तु-प्रयोजन-निवृत्तिषु।
(१५३) मत्र
(१५४) तत्र पृच्छति इव पृच्छक अन्याजन छद्दशेऽर्थे प्रतीतिम
जनयति नत्रिवपृच्छकन्यायेन। नत्रिव पृच्छार्थ
अनाजन छद्दशेऽर्थे प्रतीतिं जनयति।
(१५५) व्यायाम क्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद् वर्तितस्य च।
व्याधयो नोप सर्पन्ति वैनतेयमिवोरगा: ॥
व्याधयो ... आचार्येराज्ञा: प्रतिपादिता: ॥
(१५६) अवयवा हि आचार्यैराज्ञा: — ह्री — श्री धी — श्रीणामुणादित
अवी तन्त्री तरी लक्ष्मी — ह्री — श्री धी — श्रीणामुणादित
(१५७) अवी तन्त्री तरी लक्ष्मी स्त्रीलोपो न कदाचन
शब्दानां भवत्यजाम्
(१५८) स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा।
याता मातेति सप्तैते स्वस्राद्य उदाहृता:।
(१५९) पीलुर्वृक्ष: फलं पीलु पीलुने न च पीलवे।
वृक्षनिमित्तं पीलुत्वम् तज्जात्वं तत्फलप्रभ: ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२६०) यन्निमित्तमुपादाय पुंसि लिङ्गं प्रवर्तते।
नपुंसकेऽपि तन्नैव स्यात् तद् उभयं प्रचक्षते॥

(२६१) आद्ये वयसि नाधीतम् द्वितीये नार्जितं धनम्।
तृतीये न तपस्तप्तम् चतुर्थे किं करिष्यसि।

(२६२) पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने।
पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति।

(२६३) आ षोडशाद् भवेद् बालो यावत् क्षीरनिवर्तकः।
मध्यमः सप्तति यावत् परतो वृद्ध उच्यते॥
परिमाणन्तु सर्वतः।

(२६४) ऊर्ध्वमानम् किलोन्मानम् संख्या बाह्या तु सर्वतः॥
आयामस्तु प्रमाणं स्यात्

(२६५) सत्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः॥
प्राणिस्थमविकारजम्।

(२६६) अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं तेन चेत् तत्तथायुतम्।
अतत्स्थं तत्र दृष्टं च लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक्।

(२६७) आकृतिग्रहणा जाति गोत्रं च चरणैः सह।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या शिष्टप्रयोगदर्शनात् पठितम्।

(२६८) भाष्यवार्तिकयोरपठितमपि ... क्रिया वा कालान्वित
लिङ् प्रवचनीयो वा स्मृत।

(२६९) नक्षत्र तारका तारा। पौरुषेयत्वम्।
पदविच्छेदस्य तु पौरुषेयाणि।

(२७०) संहिताया एव नित्यत्वम्। पदानि तु

(२७१) संहितैव अपौरुषेयी लोकव्यवहारश्च अपोद्धारस्यैव -
सकल शास्त्रव्यवहारः तदनु

(२७२) अपोद्धारः = Analysis. । अपोद्धारः पृथक्करणम्।
बोद्धव्यः। येऽन्वार्थाः स्थितलक्षणाः।

(२७३) अपोद्धारपदार्था ये अपेक्षायाम् अजहत्स्वार्थिता।

(२७४) एकार्थीभावे जहत्स्वार्थिता। एकार्थीभावः सामर्थ्यम्॥
पृथगर्थानाम्

(२७५) स्फुटत्यर्थो यस्मादिति स्फोटः॥
भिन्नतामीषां लभ्यवार्ता।

(२७६) नरा टीकान्वयार्थ प्रवृत्त बोध्यमानाः स्वनामभिः।

(२७७) शब्दानाः प्रायशो लोके यथैवं प्रत्ययान्तानि
सहसैव प्रयुज्यन्ते राग सुनने पर

(२७८) मूर्छित भी लोग अपना प्रिय संगीत, धुन, (२२-१२-७६ Times of India.
संज्ञा - होश में आ जाते हैं जाति - गुण - क्रिया - संज्ञा॥

(२७९) स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्त॥ (रूढि-योगात् बलीयसी)
मात्रायां रूढः।

(२८०) अर्थ ... शब्दोऽपि सर्पिरिति बालोऽपि चोदितः।

(२८१) काकेभ्यो रक्ष्यतामिति श्वादिभ्यो न रक्षति।
उपघात परो वाक्ये यदा योऽर्थः प्रतीयते।

(२८२) यत्किञ्चनात्मने शब्दे नान्यदर्थस्य लक्षणम्॥
तमाहुरर्थं शब्दस्य

(२८३) ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम् तक्रं कौण्डिन्याय॥ देवदत्तः

(२८४) अनियमे नियमकारिणी परिभाषा॥ ओदनं भुङ्क्ते। १ २

(२८५) ग्रामादागत्य कांस्यपात्र्याम् पाणिना ३ २ लुङ्क्ते ४
५ १ ७

(२८६) सत्तैव महासामान्यं जातिः।
अपि प्रमेयत्वम् - अभिधेयत्वम्॥

(२८७) सत्ता - (अस्तित्वम्)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(९८८) धातूपदेशावस्थायामेव ~~उपसर्ग~~ समासो भवति।
(९८९) अस्ति भवति-विद्यतीनाम् अर्थः सत्ता ॥
(९९०) न संख्याविना कश्चित्तत्त्वभूतोऽर्थः गृह्यते ॥
(९९१) विनत्यर्थस्य हि स्वभावोऽयम् यद् प्रातिपदिकार्थे पुंभावः ॥
॥(९९२) आत्मा-वस्तु स्वभावश्च शरीरं तत्त्वमित्यपि ।
द्रव्यमित्यस्य पर्यायास्तच्च नित्यमिति स्मृतम् ।
(९९३) तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न निहन्यते ॥
(९९४) सर्वमात्मनि संपश्येत् सच्चासच्च समाहितः ।
सर्वमात्मनि संपश्यन् नाधर्मे कुरुते मनः ॥
(९९५) नाम्नोऽपि सत्ता द्रव्यम् संख्या लिङ्गं कारकम्
(९९६) पदान्तो हि लोके गुण इत्युच्यते ॥
(९९७) सर्वाणि हि कारकाणि स्व-स्व व्यापारमनु विभजन्ति ।
(९९८) जाति- व्यक्ति पक्षयोर्लक्ष्यानुरोधाद् व्यवस्था ॥
(९९९) एकत्व नानात्वयोरपि। नर-राष्ट्रयोरपि व्यष्टि समष्ट्यो-रपि। लोक-पुरुषयोरपि ॥
(९९९) सर्वत्र लिङ्गस्फोटोऽर्थोऽभिधीयते ॥
॥(१०००) जहत् पूर्वान्तं धर्ममुपादत्ते यथाऽपरम्
तत्त्वादप्रच्युतो धर्मी परिणामः स उच्यते ॥
(१००१) सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवतः ॥
(१००२) शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य ॥ (१००२) चपेटा
प्रसृतकरतलम् ॥
(१००३) संस्कृतभाषायाम् लक्षणानाम् - विवरणानाम् शोभा, सौष्ठवम्, माहात्म्यम्, मितता, सम्पूर्णता, लाघवम्, मनोहारित्वम्, आनन्दमयत्वम्, रसवत्ता, रमणीयत्वम्, आकर्षणम्, नैपुण्यम्, कौशलम्, पाटवम्, चारुता, व्यावहारिकता, रहस्यम्, गूढार्थता, स्पष्टता, प्रसादः, माधुर्यम्, ओजः, मिताक्षरता, बह्वर्थता, संक्षिप्तता, समृद्धिः, मौलिकत्वम्, कार्त्स्न्यम्, वर्तते ।
(१००४) भेको भेकमादापटेति। भेको भेकेण पृच्छ्यते।
(१००५) सर्वभावानाम् आधारशक्तिराकाशऽऽश्रया ॥
(१००६) सम्बोधनम् न वाक्यार्थे इति वृद्धेभ्य आगमः।
(१००७) इति वृद्धानुशासनम्।
(१००८) आत्मोत्कर्षमेव वृद्धमत संवादेन दृढयति। पुष्णाति, समर्थयते, स्पष्टयति, स्फुटीकरोति। विशदयति, विवृणोति
(१००९) क्रियाविशेषणानाम् कर्मत्व नपुंसकलिङ्गता च ।
(१०१०) वैदिक लौकिक वाङ्मयम् ज्ञानस्य, मौक्तिकतुल्यवाक्या वचनानाम् सागर इव, कोश इव खनिरिव, आकर इव, रत्नाकर इव, पर्वत इव, महावृक्ष इव, वनमिव, नदीव, मेघ इव सरसीव आकाशमिव, ताराभिर्व्यक्तं गगनमिव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०११) सर्वकारकाणाम् धातुर्थे ऽन्वयः ॥

(२०१२) चैत्राय भोजनेन देयम्, पामश्यामम् औदरिकः ॥

(२०१३) क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थम् यद् विचेष्टितम् ।
तत् प्रयोजनं प्रयुञ्जीत गन्धनीलमव्यापनेन ।

(२०१४) क्रियाणाम् निःक्षणस्थायित्वम् ।

(२०१५) क्रियानामेयम् अत्यन्तापरिदृष्टा ।

(२०१६) पाक इत्यादौ प्रकृतिभागः साध्यरूपमर्थमाह, प्रत्ययभागस्तु
सत्त्वरूपताम् । [illegible]

(२०१७) पठति रोदितीव । रोदितीव गायतीव नृत्यतीव गच्छति ।
गम्यतेऽ = सूचनम् + पदेन प्रच्छाद्यमानस्य अवयवस्य आविष्कारणम् ।

(२०१८) अनादिमिथ्याभ्यासवासनावशाद् भ्रान्तयो भवन्ति ॥ लोकतत्त्वजिज्ञासा [illegible]

(२०१९) लिङ्गं मतिश्च लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥ [illegible] विख्यातः कालिदासः
[illegible] शाकुन्तलम् । अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् । विख्यातः [illegible] अभ्याख्यानम् क्रियते ।
विख्यातः [illegible] । विख्यातः [illegible] । शास्त्रस्य [illegible] आगमः । इति वृद्धानुशासनम् ।
शिष्टप्रयोगः । अनुशिष्टः । इति [illegible] आगमः । इति [illegible]
[illegible] ।

(२०२०) [illegible] शब्दः [illegible] । मातापितरौ । भ्रातृ-स्वसृ । पुत्र-दुहितृ
श्वश्रू-श्वशुर ॥ जामातृ-श्वश्रू श्वशुर । श्वश्रू-स्नुषा । आचार्य-
शिष्य । गुरु-शिष्य ॥

(२०२१) अविवक्षितकर्मकाणां भावे प्रत्ययः । न पच्यते, न भुज्यते, न पठ्यते ।
विधानम् विधिः ॥

(२०२२) कालिदासकृता ग्रन्थाः किमपि स्वनयन्ति । [illegible]
[illegible] । उदात्तोदात्त रचना परिपाकतः । [illegible] । शैवी
इष्टदेवता ॥ हिमालयः प्रियः । कृष्णः शौरिः ॥ भारतदर्शनम् । इतिविलापः
अजविलापः ॥ प्रसादः । माधुर्यम् । विशदता । [illegible] ।
कुमार [illegible] निर्माणम् - प्रधानम्, रचना । त्रिदेव [illegible] । बौद्धानां
न निन्दा । कुचितकुचित परिहारः । सर्वेभ्यः आयतनेभ्यः [illegible]
गहनम् । [illegible] गणकीर्तनम् - [illegible]
[illegible] विश्व [illegible] कीर्तनम् । [illegible]
[illegible] पार्वतीपरमेश्वरयोः [illegible] । नानाशास्त्रविचक्षणता
[illegible] । अभिज्ञानशाकुन्तल [illegible] आविष्कारणम् ।
[illegible] - देश - [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] महात्म्यम् ।

(२०२३) [illegible] भवन्ति संगताः ॥

(२०२४) आविर्भावः प्रकटनम्, तिरोभावः लीनत्वम् ।

(२०२५) चैतन्यम् अचेतनेषु संक्रान्तमिव दृश्यते ।

(२०२६) शाक्यानाम् ब्राह्मे मुहूर्ते आवृत्तिः परमकल्याणस्य साधनम्

(२०२७) मकारस्य मकारे निर्दिश्यते । विकारान्तरं मा भूत् ॥

(२०२८) शास्त्राणाम् [illegible] परस्परोपकारित्वम् ।

(२०२९) इति सर्वम् [illegible], साधु, सम्यक्, [illegible], अनुकूलम्,
शोभनम् । शोभनाकृतिः । [illegible] । [illegible] । सूचनम्, प्रेमाञ्चितम्

(२०३०) अनित्यपक्षावलम्बिनः [illegible] । [illegible] पूजार्थम् । [illegible]
[illegible] विचारणम् [illegible] । आचार्यस्य [illegible] शास्त्रस्यापि
प्रामाण्यं प्रतिपादनेन प्रामाण्यप्रतिपादनात् पूजा भवति ।

(२०३१) [illegible] - [illegible] - [illegible] कालिदास [illegible] विचारः [illegible]
[illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०३२) अयम् प्राप्तः अयम् वामन ॥
(२०३३) एवं, व्यूहं, प्रभृति विविध वासरूप विधि नास्ति

वासरूपविधिः । वासरूपन्याय । अष्टाध्यायी ३.१.९४ । वाऽसरूपो ऽस्त्रियाम् । अधिकार धात्वधिकारे ऽसमानरूपः प्रत्ययोऽपवादो बाधको वा बाधको भवति स्त्र्यधिकार विहितप्रत्ययं वर्जयित्वा ॥ ण्वुल्, तृच्-
उत्सर्गौ । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ इत्यपवादः ॥ तद् विषये ण्वुल् तृचावपि
भवतः । विक्षेपक । विक्षेप्ता । विक्षिपः ॥ अजसरूपे एवा नरूपे कर्म-
ण्यण् उत्सर्गः, आतोऽनुपसर्गे कः, अण् (अ) (कः) अ । तन्निमित्त बाधकं
भवति । गोदः । कम्बलदः ॥ न अनुबन्धकृतम् असारूप्यम् । स्त्रियां क्तिन्
भवति । भित्तिः । तत्र बाधक एव भवति । चिकीर्षा
इत्युत्सर्गः अ प्रत्ययात् इति अपवादः । ३।३।१०२ प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः
जिहीर्षा । अप्रत्ययात् । ३।३।१०२ प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः
स्त्रियाम् अकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः ॥ अजसरूपोऽपि क्तिन्
विभाषा न जातः ॥ चिकीर्षा । जिहीर्षा । पुत्रीया । पुत्रकाम्या । वासरूपविधिर्नो
लाक्षणिकेषु
लाक्षणिका वाऽसरूपेण विधिर्नान भवन्ति । अलङ्कृत्वा- अलङ्कृत्य
इति ॥ तेन अलङ्कृत्य इत्यत्र न भवति (अलङ्कृत्वा- अशुद्ध है) ।
(२०३४) मनसा सूक्ष्म पापानि । वाचा स्थूल पापानि । कर्मणा स्थूलतरः ॥
(२०३५) अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो
ये न प्लुतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् (महाभाष्य
१. १. आह्निक ॥ प्लु । प्लवते । प्लुति ॥
(२०३६) विधियो हि प्रसङ्गस्य प्लुतिः पाणिनेः ॥
(२०३७) कुक्कुपादेह एकवर्णस्य च शब्द प्रयोगे कारणम् न सत्ता ॥
(२०३८) जैन धर्मम् नादृश्यमनयोः । तैल - अति - वर्ति संघात एवं दोषः ।
जड विधाः प्रत्ययाः - सनादयः । कृतः । तिङः । सुपः ।
(२०३९) स्त्रीप्रत्ययाः । तद्धिताश्च ॥ तृतीयाध्याये आद्योऽकके पञ्चमाध्यायकी समाप्ति तक क्रम से ॥
(२०३९) अष्टाध्यायी व्यारूप्यमें क्रमोल्लङ्घन । २.२.६२
(२०४०) आख्यातमाख्यातेन सममध्ये क्रिया सातत्ये ॥
(२०४१) प्रादिषु तेऽकर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ एकं प्रति -
स्थितं तते विस्तृत । शाश्वदेव तो भातरं प्रति ।
अश्नीत पिबता पचत-भुञ्जता । खादत मोदता
(२०४२) नहि स्वकृतमेव स्वयं प्रत्याचष्टे ॥
(२०४३) निमित्त कारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥ प्य
(२०४४) रात्रेश्चतुर्थो विभागः याः पश्चिमे यामे ~~[illegible]~~ याम
समापाद उत्थानम् शास्त्रीयत्वात् । प्रथमे यामे गते संवेशनम्-
शयनम् ॥ ~~सु~~ व्रीहिः सम्पन्नः सुभिक्षं करोति ।
(२०४५) एको (२०४६) धातिपदिकस्यान्त-
(२०४६) तिङः प्लुतः स्वरसन्धिषु ॥ उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ।
उदात्तो भवति । निपाताः आद्युदात्ताः । ~~अर्थम~~ अर्थमात्रम् शास्त्रे तस्य तर्हि रूपे
(२०४७) यत्किञ्चिद् इह
विप्रतिषेधं प्रतिज्ञापयेते
(२०४८) स्वरूपादि प्रच्युतस्य पुनस्तत् जातिः प्रत्यापत्तिः ।
(२०४९) अभिधान लक्षणा हि कृत्तद्धित समासाः भवन्ति ।
(२०५०) एकदेश लक्षण प्रवर्तते ।
(२०५१) अनुमितादाश्च प्रत्यक्षं बलीयः ।
(२०५२) कृत्तद्धितयोर्नाम प्रत्यक्षेण प्रवृत्ते लोके यः कण्ठमणि
(२०५२) काकलकं नाम ग्रीवायामुन्नत प्रदेशो लोके यः कण्ठमणि
इत्युच्यते ॥

CC-0 Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०५३) नह्येकं प्रयोजनम् योगारम्भम् प्रयोजयति। (२०५४) आ उदवान्तात् प्रियम् प्रोषम् (पात्रम्) (प्रपटक्रम्) अनुवृजेत ॥ (२०५५) नहीद शब्द शास्त्रे सर्वत्र संख्यास्य प्रधानं कारणं, किं तर्हि, विवक्षा च॥ (२०५६) विवक्षातः कारकाणि

(२०५७) विवक्षातः समासाः। विवक्षाधीना शब्द व्युत्पत्तिः। इति मन्यो विवक्षितः॥ लौकिकम् अर्थम् अनुपालयेत्। तस्यैव ग्रहणम् - प्रग्रहणम् कर्मिवाचिहास्ये, प्रथम च समासार्थः इति सर्वम् इति कल्पयितुं शक्यते॥

५.२.२३ इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गम् इन्द्रदृष्टम् इन्द्रसृष्टम्, इन्द्रजुष्टम्, इन्द्रदत्तमिति वा॥ व्युत्पत्तेरनियमः। इतिकरणो प्रकारार्थम् इति - अनवं व्युत्पत्तिरन्यथाऽपि कर्तव्या। छन्दे रनियमात्। वा शब्दः प्रत्ययम् अभिसम्बध्यमानो विकल्पानाम् जातम् दर्शयति॥ एवं निरुक्तेऽपि इन्द्र शब्दम् अधिकृत्य॥

(२०५९) पूर्वादीनाम् दिग् देश काल: अर्थाः। (२०५८) श्लेष्मण स्थाने - कटुकम् औषधम्॥

(२०५९) कुंभ - (जङ्गल) रस, वीर्य, विपाक, प्रभाव॥ हि चार्थाः भवन्ति।

(२०६०) आवश्यकमायो हि चार्थाः भवन्ति। अनिष्टार्थो शास्त्र -

(२०६१) नहि अनिष्टार्थो शास्त्रे प्रवृत्तिर्न दृष्टा:॥ न अनिष्टं च प्राप्नोति इष्टं चानेन सिध्यति

(२०६२) प्रवृत्तिः महाभा. ६.१.२॥ अनिष्टं च प्राप्नोति (पुत्र - दुहितृ) प्रवृत्ति: महाभा. ६. १. २॥ (माता - पिता) (स्वसृ - भ्रातृ) (पुत्र - दुहितृ)

(२०६३) सम्बन्धिशब्दाः: (मातृ - पितृ) (दुहितृ - जामातृ) देवर - भ्रातृ जाया) श्वश्रू - श्वशुर) (श्वश्रू स्नुषा) (दुहितृ - जामातृ) ॥ प्रधानम् अतः नैनं मातापितरौ इति। पिता पुत्रपुत्रिकाम् ॥ प्रधानम् अतः नैनं मानी वर्तितव्यम्। पिता पुत्रमनुशिष्यात्। (अधर - उत्तर) सम्बन्धिशब्दा वर्ते॥ पूर्व - अपर। पूर्व - उत्तर। (अधर - उत्तर) पूर्व - पश्चिम उत्तर दक्षिण। उर्ध्व - दक्षिण। उर्ध्व - अधः॥ आदेश - आकांक्षा शङ्का - समाधान।

(२०६४) सम्बन्धो द्विष्ठो भवति। लोकमर्यादाहितव: भाषाशब्दाः।

(२०६३) लोकमर्यादाहितवः भाषाशब्दाः।

(२०६३) प्राचीनाम् शासनम् प्रायेण नासीनाम्॥

(२०६४) शब्दानाम् शासनम् प्रायेण नान्तीनाम्॥

(२०६५) अर्थ आदिकारणं भवति, अङ्गि चोप वर्णम्॥

(२०६६) अनियतवर्णानुपूर्वीका लौकिकाः शब्दाः। नियतानुपूर्वीकाः वैदिकाः शब्दाः॥ सामान्य विशेषवत्ता लक्षणेन॥ उत्सर्गापवादरूपेण। अन्वय - व्यतिरेक रूपेण। विधि - निषेध रूपेण। विधि - निषेध मुखेन आवापोद्वापाभ्याम्।

(२०६७) पदपदार्था हि प्रयुज्यमानाः शब्दाः प्रतिपत्तारोऽपि वक्तार्थम् - भवन्ति।

(२०६८) जङ्गमगतौ विविक्ततेऽर्थे यद् बाधितं तद् बाधितमेव॥

(२०६९) येऽपि विस्मरणशीला। रेश्वनियमश्च प्रयोजनम् न विद्यन्ति, तान् अनुग्रहीतुम् (पुनः पाठः)

(२०७०) मन्याधिक्यादर्थाधिक्यम् ॥ भवति॥

(२०७१) अविनियमाद् उपदेशः पाठ्यते ॥

(२०७२) आदि शब्दः सर्वाधिकारविचार ग्रहः।

(२०७३) प्राकृतव्यक्तसंस्थापितं वचनं नश्रूयते तदिहृदूं वेदितव्यम्॥

(२०७४) प्रणव इति ओकारस्य ओङ्कारं जाप्यते॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०६५) सम्प्रत्ययजन्यात् एव प्रवर्तनं शास्त्रम्।
(२०६६) वषट् शब्देन वौषट् शब्दो लक्ष्यते ॥ औ अपि तौ देवानाम् - दानवयोः ॥
~~(२०६७) *कार्येहुम् शब्दपदार्थता दृष्टा यथा एवम् अपरः ॥~~
(२०६८) प्रश्लिष्टपाठस्य नाम निगदः अपादबद्धं हि गद्यमुच्यते ॥
(२०६९) अमिताक्षरम् गद्यम् मिताक्षरं पद्यम् ॥
(२०८०) यजुष्षु अविच्छिन्नत्वे अपादबद्धे मन्त्रवाक्ये निगद इति तस्य निर्देशः ॥ न च निगदे पादव्यवस्था नैव। अर्धर्चव्यवस्था ॥
(२०८२) पादस्य अर्धर्चस्य वा अन्त्यम् अक्षरम् उपबद्धम् तदा याथाशाखीयस्य स्थाने त्रिमात्रम् ओकारम् ओङ्कारम् वा वेदयति, तत् प्रणव इत्याचक्षते ॥
(२०८४) व्यवस्थायाम्, मन्त्रदले नित्यं वैस्वर्यम्। ब्राह्मणदले नित्यं वैस्वर्यम्।
(२०८५) अवग्रहः अर्धविरामपाठः ॥
(२०८६) अनेकार्थस्य शब्दस्य भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् ॥
(२०८७) न्यासकारस्त्वनुत्सूत्रपदन्यासे यतस्ततः।
// कुरुतेऽत्र व्याख्यानम् अन्यथा वार्तिकं विना।
(२०८८) अपूर्वस्य हि विधानम् भावसाधनत्वम् ॥
(२०८९) लिङ्गानि: स्त्रीपुंनपुंसकानि (लिङ्ग - gender) वचनम् एकत्व - द्वित्व - बहुत्वानि ॥
(२०९०) यच्च लोकतः सिद्धोऽर्थः किं तत्र यत्नेन। किं तच्छासनेन ॥
(२०९१) अनेकवाच्यवाच्या हि जातिः ॥
(२०९२) स्वार्थादीनाम् षट्पदं तद्धितानाम्।
// (२०९३) अनुत्पन्नायामेव विभक्तौ प्रातिपदिकानाम् एकशेषो भवति। ततः कृते एकशेषे विभक्तिरुत्पद्यते ॥
(२०९४) कारके हि अर्थे सम्बन्धिनी शक्तिः ॥
(२०९५) तथाहि अक्ष शब्दः, इन्द्रियार्थे, शकटाङ्गे, विभीतकार्थे च ~~वर्तते~~ अर्थे वर्तते।
(२०९६) अभ्यर्हितत्वात् मातुः पूर्वनिपातः ॥
(२०९७) क्रियावचनानामेव धातुसंज्ञा ॥
(२०९८) साध्यमाना हि क्रिया अनिष्पन्नवस्तु व्यापारः ॥
(२०९९) द्विविधा हि शब्दाः। धातवः प्रातिपदिकानि च ॥
[illegible] क्रिया नाम धातुः उच्यते।
(२१००) ज्ञानावन्तः धातवः॥ धातवश्च कृत्प्रत्ययेन ज्ञायन्ते। क्रियावाचकत्वात् धातुत्वेन गृह्णाति।
क्रिया नामानि भवन्ति। शब्दयोनिः धातुः॥
अतो धातुजं सर्वम्।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(११०१) समधिगतशास्त्रातिशयो ह्याचार्यः परहितप्रतिपन्नोः समाहितचेता:
शिष्याणां कृतस्थमत्तेन्यासो मङ्गलपूर्वकं महता प्रयत्नेन सूत्राणि
प्रणीतवान्। तत्र शक्यम् एकेनापि वर्णेनानर्थकेन भवितुम् किं पुनरियता
सूत्रप्रबन्धेन तस्मात्तस्य प्रामाण्यमभिप्रयाच्छतौ सर्वं तत्प्रणीतम्
येनकेनचित् प्रकारेण सार्थकम् अभ्युपेयम्॥
[illegible]
(११०२) प्रत्युतविवाद एवनाधिसु लक्षणस्य सर्वनापि कोदाचेयो पन्याद्यं
(११०३) यावदेव प्याद् जेतारन भवति तावदेक स्वविधिमयो लोप वीप विलीन
म्॥
(११०४) व्याकरणशास्त्र में, अनुबन्धलोप, अनुबन्धनिमित्तकार्य, समादेश में
पद या प्रातिपदिक की स्थिति, एकशेष में विभक्तिलोप के पूर्व
एकशेष आदि तत्त्व, विधियाँ, व्याकरण के अन्दर हैं और नियामक
बतैहै किसका एक जगह होना चाहिये। अथवा यथा स्थान
उनकी व्यवस्था और उचार देखना चाहिये। शब्दव्याकरणशास्त्र की
उनकी इच्छा और उत्तर अलग है- अनुगम है॥
~~अन्त~~ आन्तर प्रक्रियां कुछ अलग है। अर्थस्तु परीक्षणीयः॥
(११०५) स्वच्छन्दता हि वचनं प्रवक्तृः। अर्थस्तु परीक्षणीयः॥
(११०६) पैतृकमस्या अनुहरेता मातृकेगावः॥
(११०७) सखाभोजनम् भक्तिम् आस आपिशलि राचार्यः प्रतिजानीते। तथा हि
न तस्य पाणिनेहिव अजसुविधति गणपाठः। किं तर्हि? । (अजसुवि
इति न पठति॥
(११०८) विवादास्पदीभूता लोके स्थेय इत्युच्यते॥
(११०९) अजात् गुणाच्छतमुत्तिष्ठति
(१११०) न च प्रयत्नो गुरुलाघवं चिन्त्यते॥
(११११) स्वरूपतः। देशतः। कालतः। वयस्तः। कर्मतः॥ (इत्यादि)
(१११२) विज्ञानतोपि स्वयम् उत्प्रेक्षा प्रतिभानम् तर्कः॥
// (१११३) लिङ्गान्तरेण स्वयम् उत्प्रेक्षा प्रतिज्ञापनम् अनुमानम्॥
(१११३) परतः श्रवणम् आगमः। पर प्रतिज्ञापनम् अनुमानम्॥
(१११४) व्यतीतभेदसर्गौ भावाभावौ क्रमाक्रमौ॥
अजानतेच विश्वात्मा प्रविवेकात् प्रकाशते॥
(१११५) अन्तः स्थितः सर्वम् भगवान् यमयति इति अन्तर्यामी।
(१११६) फेनपिण्डोपमं रूपम् वेदनाबुद्बुदोपमा।
मरीचिजसदृशी संज्ञा संस्काराः कदलीनिभाः।
मायोपमं च विज्ञानम् उक्तमादित्यबन्धुना।
रूप- वेदना- संज्ञा- संस्कार विज्ञान।
(१११७) नासतं नाम काव्यं किञ्चिदपि काव्ये यः सत्येष्वर्थवादः।
स कथापरे कविकर्मणि हेतौ च शास्त्रे च लोके च॥
(१११८) स्वतः। मुखतः। शास्त्रात्। इति भाषात॥
(१११९) आत्मार्थं कृतेन अनार्थं भवति इति न्यायात्॥
(११२०) इदमन्धतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारान्न दीप्यते॥
(११२१) अभिहितान्वयपक्ष। अन्विताभिधानपक्ष।
(११२२) संयुक्तमपतो जायते गौरीति विधिः

(१२०३) यथाधीमं तुले यदोता: उत्पद्यन्ते। (१२०४) आदिपुरुष क्रियायाम् अपि च
(१२०४) अतस्तत्त्वार्थम् अनुवर्तमानं वेद इत्यपि सन्दिग्धायाम् उपपद्यते।
यथास्यात् इत्येवमर्थम्। । तमाहोऽत्र मुखकार्थम्।
इयोर्विनाशयोर्मध्ये ये विद्यन्ते नित्याः भवन्ति।
(१२०५) इयोर्विनाशयोर्मध्ये ये विद्यन्ते नित्याः भवन्ति। अत्यन्ताभावतयोद्भावनं-
(१२०६) कार्यपदस्यैतद्विषयकं ज्ञानं नान्येषाम् इति अत्यन्ताभावतयोद्भावन-
मेव पूजा। तस्य तत् पूजा द्वारेण महार्थत्वं तोद्भावनलक्षणा पूजा-
कृता भवति। एवं नाम शास्त्रस्य महार्थत्वम् तेन तथाविधा मुमुक्षवोऽ-
पि ज्ञाप्यन्ते॥
(१२०७) कृत्रिम् उत्स इत्य=ची। इत्य उत्स धौ (धृव्)
(१२०८) इत्य गृह्यानि जयन्ति परेण नकारेण (हस्वात्(?) लोप)
(१२०९) नहि यच्चदत्त ज्ञानिनीभिश्चभगवतीभिर्देवदत्तादिनाम भवति।
(१२१०) यथदाद्येव द्विबहु-प्रमाणाः शब्दाः व्रतिभन्तेप्यादि वस्त्रचित्रं गमयन्ति।
(१२११) आकृतिव्यभिचाराः जातिशब्दाः प्रदेशेषु भवन्ति।
(१२१२) यजुर्वेद २३ अ. ९-१० मन्त्र कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विद्-
जायते पुनः। किं स्विद्धिमस्य भेषजम् किं वावपनं महत्।
१ सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः। अग्निर्हिमस्य भेषजम् भूमिरा व-
पनं महत्।
(१२१३) रेखागवयो गवयं न जानन्ति। तदेवं ज्ञतः प्रकाशकं प्रमाणम
अनवद्यप्रकाशयति।
(१२१४) नानुपलब्धे न निर्णीतेऽर्थे न्यायः प्रवर्तते। किं तर्हि संशयितेऽर्थे।
विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्याम् अर्थावधारणम् निर्णयः। विमर्शः संशयः।
प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः। उद्देशः, लक्षणम्, परीक्षा। लक्षणप्रमाणा-
भ्यां वस्तुसिद्धिः। यत् पुनः ~~प्रत्यक्षा~~ अनुमान प्रत्यक्षागमविरुद्धम् न्यायाभासः
सः। मानाधीना मेयसिद्धिः।
(१२१५) प्रत्यक्षागमाश्रितम् अनुमानम् सा अन्वीक्षा। अन्वीक्षा-
न्यायशास्त्रम्। अन्वीक्षया प्रवर्तते इति आन्वीक्षिकी। यत्पुनरनु-
मानं प्रत्यक्षागमविरुद्धम् न्यायाभासः सः।
(१२१६) प्रमाण समवाय आगमः प्रतिज्ञा = आगमः
हेतुः अनुमानम्
उदाहरणम् प्रत्यक्षम्
उपनयनम् उपमा (उपमानम्)
सर्वेषाम् एकार्थसमवाये सामर्थ्यप्रदर्शनम् = निगमनम्।
(१२१७) तावेतौ तर्कनिर्णयौ लोकयात्राम् वहतः।
(१२१८) लोकयात्रा-वहन निर्वहणस्य उपायाः। (१) सत्यासत्यविवेक
(२) ...। (३) अनिर्णीतं ज्ञात (४) ... (५) ...
(१२१९) प्रदीपः सर्वविद्यानाम् उपायः सर्वकर्मणाम् { विद्या - ×
आश्रयः सर्वधर्माणाम् विद्योद्देशे प्रकीर्तिता॥ { धर्म
आन्वीक्षिकी, न्यायविद्या, न्यायशास्त्र। तर्कविद्या।
(१२२०) प्रतिज्ञा आगमः { अग्नि पर्वत. वह्निमान्
हेतुः अनुमानम् { धूमात्
उदाहरणम् प्रत्यक्ष { महानसवत् ... तथा चायम्
उपनयः उपमानम् { ... ...
निगमनम् - सर्वेषाम् एकार्थसमवाये सामर्थ्यप्रदर्शनम् } तस्मात् अयम् पर्वतः वह्निमान्
CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२२१) शरीरेन्द्रियबुद्धीनाम् निकायविशिष्टः प्रादुर्भावः = जन्म
तत्त्वज्ञानाद् मिथ्याज्ञानम् अपैति। तदा मिथ्याज्ञानापाये दोषाः अपयन्ति
दोषापाये प्रवृत्तिरपैति, प्रवृत्त्यपाये जन्म अपैति। जन्मापाये ~~[illegible]~~
दुःखमपैति, दुःखापाये च आत्यन्तिकोऽपवर्गो निःश्रेयसम् भवति।
(२२२२) मधु विषसम्पृक्तान्नम् अनादेयम्।
(२२२३) अक्षस्य अक्षस्य प्रतिविषयम् वृत्तिः प्रत्यक्षम्।
मितेन लिङ्गेन अर्थस्य पश्चाद् मानम् अनुमानम्
उपमानम् सारूप्यज्ञानम्। यथा गौः तथा गवयः॥
आप्तोपदेशः शब्दः॥
(२२२४) शब्दैरर्थप्रत्ययः। अर्थप्रत्ययाच्च व्यवहारः तदेवं अर्थज्ञानमले
[illegible] शब्दो व्याप्रियते॥ व्यवहारकाले प्रव्याप्रियते।
(२२२५) अतस्मिंस्तद् इति व्यभिचारि। तस्मिंस्तद् अव्यभिचारि।
(२२२६) अरीन् नियच्छति इति अर्यमा। प्रतीते त्वा अर्कोदेवः मित्रः।
पापानाम् निवारयिता वरुणः॥
(२२२७) दुःस्वप्नदर्शने उपोषितेन कर्त्रा पायसेन होतव्यम्।
(२२२८) रात्रिः उषाः च जग्धौ, भौतिकौ। एतावग्निः प्रदीप्य भूतनिजातानि
अहनि जैन्यानि ज्ञानानि स्वयमागत्य प्रवर्तयति।
(२२२९) स्तोतॄणाम् अन्नानि यथा धनप्रदानेन अपनयसि तथा तमोऽपप-
सारय। अपसारयति। चालयति। अपाकरोति। नुदति। हन्ति। वारयति।
त्यजति। जहाति। मुञ्चति।
(२२३०) प्रावर्तनेन - अनेन दक्षेण शिल्पा पुना (सातत्येन) प्रत्युन्चम
अमिद् आपातव्या।
(२२३१) बहुर्वी हि द्यौः पृथिवी, अहन् - रात्रिः, आपः ओषधयः॥
(२२३२) आर्षभाषा, पर्वतीयभाषा, लौकिक भाषा।
(२२३३) इन्द्र (देव, आत्मा, सूर्य, राजन्, विद्युत्
(२२३४) प्रलयकालेऽपि परमात्मनि वेदराशिः स्थितः।
(२२३५) ब्रह्मादि स्तम्बपर्यन्तो भूतग्रामः पञ्चपरिणामः॥
(२२३६) तत्र हि कर्मो व्यापारो नास्ति प्रदेयत्वात्॥
(२२३७) न खलु निपुणोऽपि स्वस्कन्धमारोढुम् प्रभवति।
(२२३८) धूमिके शिरः आरोह शीघ्रपत्नी ~~[illegible]~~ मारं मम।
(२२३९) नैव स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति, पुरुषापराधः स भवति।
(२२४०) न हि सोपानस्थे पादे पुनरपि उपानहम् प्रतिमुञ्चति।
(२२४१) अस्मात् भूयांसमर्थम् मन्यन्ते अहो अदर्शनीया, अहो दर्शनीया
(२२४२) अहमुर्विन्द्या, अहमहमिकया, अहमहमिकया प्रदर्शनम्।
(२२४३) ओ अध्वर इति ऋक्षेत्रम्। अध्वरोऽपवर्ग इति ऋक्षेत्रम्।
यज्ञ इति ऋषभम्। ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम्। वषट् इति द्व्यक्षरं
[illegible] प्रजापतिः।
(२२४४) त्रिदोषघ्नं मधुप्रोक्तम् केचिदिच्छन्ति वातलम्।
(२२४५) यावद् वै जनोऽष्य आर्षो भवन्ति, तावद् भवति।
CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२२३) आढ्यात्, अभिरूपात्, सर्वज्ञत्वात्, महाधनत्वात्, वा
गौवाहीकः॥

(२२२४) पुष्पतिष्य इद मघादयः, प्रतिमासु वासुदेवादयः, चित्रेषु पर्वतादयः, प्रक्रियायाम् ~~रजस्तम~~ रजतम्। रज्जौ अहिरिति।
मृगतृष्णायाम् जलम् इति अलाते जस्याते चक्रमिति॥
पयः पदत सुमेति धिष्णु; सुराद्यम्। कुपात पायिषु? गन्धर्वनगरम्
प्रतिबिम्बे ततरवरमः, कवीन्द्रवडायाम् योजयति॥

(२२२५) सजाती विषु योगश्च तात्पर्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सान्निध्यात् सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः। शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव॥

(२२२६) न्यायदर्शने में॥ न्यायदर्शन तृतीयाध्याय, द्वितीय आह्निक।
सूत्रसंख्या ४४॥ ३।२।४४।
अथ केभ्यः स्मृतिरुत्पद्यते॥ प्रणिधान-निबन्ध-अभ्यास-लिङ्ग-लक्षण-
सादृश्य परिग्रह आश्रयाश्रित सम्बन्धानन्तर्य वियोगैक कार्य विरोधातिशय प्राप्ति-व्यवधान सुख दुःखेच्छा द्वेष-भयार्थित्व क्रियाराग धर्माधर्म निमित्तेभ्यः॥
प्रणिधान-निबन्ध-अभ्यास-लिङ्ग-लक्षण-सादृश्य-परिग्रह-आश्रय
आश्रित-सम्बन्ध-आनन्तर्य-वियोग-एककार्य-विरोध-अतिशय
प्राप्ति-व्यवधान-सुख-दुःख-इच्छा-द्वेष-भय-अर्थित्व-क्रिया-
राग-धर्म-अधर्म निमित्तेभ्यः।
निदर्शनमिदं स्मृतिहेतूनाम् न परिसंख्यानम्॥

(२२२७) विनियोगः, लिङ्ग-संख्या-कारकम्

(२२२८) मनोबुद्धि [illegible] सर्वत्र आत्मा!
संशयो नियोगाविः स्मार्ता विषयाह्मे॥

(२२२९) य आत्मनि तिष्ठन् आत्मानम् अन्तरो यमयति स अन्तर्यामी
आदिजैहीति दुर्मोचयत्तम - ~~तेन~~) नवहोममतीऊ वल्लभम्

(२२३०) अरुणकरोद्गम एव वर्तते - वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः
(२२३१) अपनय पादसरोजमङ्कतः शिथिलय बाहुलताम् गलाद्धृताम्
वदनेशुकमाकुलीकृतम् वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः॥

(२२३२) जागर्तिलोकः ज्वलतिप्रदीपः सखीजनो पश्यति कौतुकेन
मुहूर्तमात्रं कुरु नाथ धैर्यम् बुभुक्षितेन द्विकपोत भुक्तं।

(२२३३) वेदवाक्यस्थानाम् अर्थाद् अवच्छिन्न स्वरूपे s वस्थानविलक्षण
पदकोटिः प्रतिज्ञणेऽ s भ्यादिष्यते॥

(२२३४) कर्मप्रधानवर्तन - कर्मप्रक्रिय। कर्तृप्रधानवर्तन - कर्तृप्रक्रिय॥

(२२३५) यस्य जयः अस्ति, लोके महानयं तपस्वी इति उपजाते प्रत्यये
सम्पूज्यते।

(२२३६) अर्थाद् अवच्छिन्न स्वरूपे s वस्थापनाय इति शब्दः॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२२६) यस्य जोऽर्थेषु अभिलाषः तस्य विना तेन खोजे क्रियायाम् अभिलाषो न भवति, तस्य भोजने प्रवृत्तिं भवति जोऽपि स्वयमभावम् आपद्यते, इति तेनोपादीन न प्रवर्तते ॥

(२२३८) कुत्सित प्रातिपदिकस्य प्राक् टे: प्रत्ययो भवति, कुत्सकामि: - अल्पकामि:। कुत्सित प्रवर्तते प्राक् टे: त्वदकी, मयका,

(२२३९) पूर्वादीनाम् शब्दानाम् व्याभिधेयो दिग्-देश-काल व्यवायोऽर्थ:।

(२२३९) लोके हि प्रातरुत्थाय अन्तरङ्गादीनि मुख प्रक्षालनादीनि करोति, पश्चात् बहिरङ्गादीनि सभा राजगृह गमनादीनि।

(२२४०) पुरुषार्थैस्तु प्रतिव्यक्ति लक्ष्यं प्रवर्तते ॥

(२२४१) चर्करीतम् इति यङ्लुक. पूर्वाचार्य संज्ञा संज्ञा
चेक्रीयितम् - इति यङन्तस्य संज्ञा
कारितम् इति णिजन्तस्य
कृत् इति कृत् प्रत्ययस्य
कृत्य इति कृत्य प्रत्ययस्य
इत् इति लोपस्य

वर्तमाना - लट्
परोक्षा - लिट्
श्वस्तनी लुट्
भविष्यन्ती लृट्
पञ्चमी लेट्
प्रेक्षणी लोट्

ह्यस्तनी लङ्
विधि - विधिलिङ्
आशी: आशीर्लिङ्
भूत - लुङ्

लुक् - लुग् च्छेदने
लुप् लोप: अदर्शनम्

क्रियातिपत्ति:

(२२४२) धातोस्तु क्रिया एव भाववाच्या इत्यत्र आचार्यैणाम अविवाद एव।

(२२५३) त्वसंख्यावाची अयम् बहुशब्द:, न वैपुल्यवाची।

(२२५३) यः एव मनुष्य: प्रेक्षापूर्वकारी स एवं पश्यति, दु:खहेतुरयम् अधर्मोऽयम्। अतो नाहीति एनम् सेवितु: मनुष्य एवं विचार्य तेन न भवति अपि प्राप्नोति, प्राप्य च ततो निवर्त्तते ॥

(२२५४) ग्रामात् नागच्छति पूर्वैस् अपादानसंज्ञा, पश्चात् प्रतिषेधेन - योग: इत्येष क्रम: ॥

(२२५६) अग्नीषोमीयम् जगत्

आग्नेय आहार —	सोमानाहार
सूर्य —	चन्द्र
दिन (अहः)	रात्रि
मित्र —	वरुण
धन विद्युत् —	ऋण विद्युत्
द्यौ —	पृथ्वी
उष्ण —	शीत
अग्नि हिरण्य	भैषज्य
oxygen	Hydrogen
अन्न —	जल
भल्लातक-मधु —	पित्तघ्नौषधि:
उष्णवीर्य	शीतवीर्य

क्षार - अम्ल
Alkali. acid.
अग्नि अम्ल / सोमक्षार
उदर - सोम
बुद्धि - मेधा
हृदयं - मन।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२४८) दानं हि नाम पूजानुग्रह काम्यया स्वकीयद्रव्य परित्यागः
पर-स्वापत्तिः॥
(२२४९) प्रशब्दः आदिकर्मणि प्रारम्भे।
(२२५०) दीयमानः बोधयितुम् अभिप्रेतः॥
दृष्टिगत इति अभिप्रेत उच्यते
(२२५१) कर्तव्यता वा क्रियाभवति, कर्मता वा
(२२५२) आश्रयः संयोगात् उत्पाद्यते वा भवति॥
(२२५३) न हि किल चिन्तावीमि दैवस्ताविन्याद्य भवति।
(२२५४) भूतिमाभूतिमयोः भूतिमे प्रत्ययः।
(२२५५) पदपदार्थेषु हि प्रयुज्यमानाः शब्दाः कतिमन्ये प्वादि
वस्त्वर्थं गमयन्ति। यथा सिंहो माणवकः। अग्निर्माणवकः।
गौर्वाहीकः। आकृतम्।
(२२५६) द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ
परिव्राट् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः
पराशरस्मृतिः
(२२५७) आत्मभूताः किल दारिकायाः।
(२२५८) अकुलस्यैव श्रीः पुरुषशतं तिष्ठति।
(२२५९) जयन्तेवहि व्याकरणे पूर्वाचार्याः संज्ञां परोक्षादिकां संज्ञा
(२२६०) धातु-सूत्र-गणोणादिना लिङ्गानुशासनम्।
आगमप्रत्ययादेशाः उपदेशाः प्रकीर्तिताः॥
(२२६१) कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्चवृत्तयः।
परार्थाभिधानम् वृत्तिः॥ अवयवार्थाः समुदायार्थस्य लघु-
बोधकम् वाक्यम् विग्रहः॥ स द्विविधः
लौकिकोऽलौकिकः॥ वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यम् विग्रहः॥ परिनिष्ठितत्वात् साधु लौकिकः
लौकिको विग्रहः। अलौकिकविग्रहश्च। परिनिष्ठितत्वात् साधुर्लौकिकः
प्रयोगानर्हः साधु लौकिकः॥ अनित्यत्वेन नित्यश्च समासः अस्वपद-
विग्रहो वा। समासश्चतुर्विधः इति प्रायोवादः। अव्ययी-
तत्पुरुष- बहुव्रीहि- तत्पुरुषाधिकार कर्मधारयद्विगु॥ सहसुपा इति
समासविधानात् (?) पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थ
प्रधानस्तत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानो
द्वन्द्वः। इत्यपि प्रायोवादः॥
(२२६२) गत्यर्थकर्मणि अष्टवचनीय इत्यादिः सह निपातश्च समासविधौ
(२२६३) पञ्चात्मकोऽयं दोषः परिहार्योऽपि वा समः।
(२२६४) यत्राभावे प्रायशः विवक्षाप्राणे॥
मैत्रः पश्च यात्रावस्ताद् ... विविधाप्राणे॥
मैत्री मनुष्य - मैत्री मनुष्य॥
(२२६५) भावप्रधानमाख्यातम्। क्रियाप्रधानम् विशेषणम्।
अभिहितेषु समानाधिकरणत्वात् अनुप्रयोगः। बहुव्रीहिणोक्तत्वात्
मत्वर्थीयः प्रत्ययो न भवति। इति पूर्वस्यादि वर्णनम्
(२२६६) भाव-कर्म-कर्त्तारो विकरणार्थाः।
विकरणेऽपि आत्मकाः। एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः।
(२२६७) पथिन् (Path) भ्रू (Brow) गो (Cow) हस्त (Hand), पाद (Foot) ज्ञा (Know) ... (Bow) ... (Head)
दद
CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दैत्य (Giant) स्विद् (Sweat) अभितः (about) परि (Peri)
स्तृ (Star) Sweet (स्वादु)

(२२४६) प्रमाणान्तरेण प्राप्तस्य अर्थस्य पुनः प्र[illegible]मनुवादः।

(२२४७) न त्वं जानासि वैयासे शब्दे मा लङ्घयन् बुधाः।
अर्थं स्वाम्येव पदं न हि न विद्यते॥
यान्युज्जहार माहेन्द्राद् व्यासो व्याकरणा[illegible] नीवात।
पद लोकि किं तानि सन्ति पाणिनि गोष्पदे॥

(२२४८) वरं सोत्थदिवाजित्वाद् अनेकशब्दिक: काशीपय:
नौ नक्रद, न तैरद उत्थान। वर मत्स्य के पोतेन मधुरः॥

(२२४९) कृत्प्रयोग: स्वच्छ: उदीच्या। प्रियतद्धिता: दाक्षिणात्या:॥
उदयादाक्ष्य यावद अस्तमयम्।

(२२५०) यद् यो येन प्रज्यते लोके बुध स्तेन योजयेत्।

(२२५१) यो यत्र कुशलः कार्ये तं तत्र विनियोजयेत्।

(२२५२) सर्वोऽयम् लोक प्रवादो यत् स्वपत् स्वपदमनु बध्नाति।

(२२५३) तेषां सुधा पीतानां नहा: वेदा विद्यावताम्। विद्यावताम् २
सर्वेषां मेव राजेन्द्र न किञ्चित् प्रतिभाति हि।
प्रबुद्धितेन प्रतिभाति किञ्चित्।

(२२५४) प्रमुक्तिनेन प्रतिभाति किञ्चित्।

(२२५५) रज्जुसर्प। द्विचन्द्र। दिङ्मोह। गन्धर्वनगर। इन्द्रजाल।
मृगमरीचिका। शङ्ख-रजत। शुक्तिका-रजत। वेश्य-उरग।
गोमूत्र रज्जु। स्थाणु-पुरुष॥

(२२५६) क्त्वा णमुलौ:, लोट्श्च द्विवचनापेक्षयाऽयमेव पौनःपुन्यं
प्रकाशने शक्ति:।

(२२५७) सङ्ग्रह भाष्य। वाक्यपदीय। Philosophy of Sanskrit grammar॥ चक्रवर्ती
Technical terms and technique of Sanskrit grammar. (क्षितीशचन्द्र चटर्जी)

(२२५८) अर्थनिर्णीत विषयाः जाति:। संनिहित। विषया प्रत्यभिज्ञा।

(२२५९) आदौ कर्तृपदं योज्यम् द्वितीयादिपदं ततः।
कर्तृ-कर्म-क्रियायुक्तमेतदन्वय लक्षणम्॥

(२२६०) इदमस्तु संनिकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्।
अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्॥

(२२६१) इन्द्रो द्विगुरपि चाहं मद्गेहे नित्यमव्ययी भाव:।
तत्पुरुष कर्म धारय येनाहं स्याम् बहुव्रीहि:॥

(२२६२) लट् वर्तमाने लेट् वेदे भूते लुङ् लङ् लिट्स्तथा।
विध्याशिषोस्तु लिङ् लोटौ लुट् लृट् लृङ् च भविष्यति

(२२६३) वाग्दिग् भागुदिशां दर्शं स्वाप्योरूपमभवेयो:।
आपं चैव हलन्तानाम् यथा वाचा दिशा निशा॥

(२२६४) क्षुध, क्षुधा, त्विष तृषा, मृद मृदा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२६५) सिंहावलोकितं चैव मण्डूकप्लुतमेव च।
गङ्गाप्रवाहवच्चापि अधिकारस्त्रिधा मतः॥

(२२६६) वैयाकरणों द्वारा लोकाचार द्वारा शिक्षा-विधान।
(१) महाभाष्यकार भगवान् पतञ्जलि आचार्य का महाभाष्य। (२) वाणिज्य के लिये जाते व्यापारी उदाहरण (३) धनिजनों आचार (४) न्याय। (५) पशु-पक्षियों के दृष्टान्त। (६) पक्षि-पक्षियों में जीव के जातियों का अध्ययन। उनकी नकल पर मनुष्यों का अपने व्यवहार सम्पन्न करना। (७) काल के अनुसार - स्वर - रागों और का प्रयोग॥ (८) हृदय के भावों और विचारों के अनुसार उदात्तादि अनुदात्तादि, छन्द:, का स्वाभाविक प्रयोग॥

(२२६७) जातिवाचकं नामाख्यातमेव वर्णानुदर्शयेत्।

(२२६८) धर्म-देवता-ब्रह्मगोचर जातिर्योद्धव्यं परमार्थत॥
जैमिनेर्मुने: काशकृत्स्नत: बादरायणादित: क्रमात्॥

२६(२२६९) धर्मे प्रयुक्ता कश्चिद् धर्मे तु परमं प्रबोधम्।

(२२७०) भिन्न भिन्न दृष्टियों से संस्कृत की मीमांसा ∫ वैदिकसंस्कृत: धर्म-उपासना (देवता) यज्ञ की दृष्टि से, इतिहास की दृष्टि से, षड्दर्शन आस्तिक दर्शन की दृष्टि से, आधुनिक विचार की दृष्टि से, सामान्य जनदृष्टि-व्यवहार दृष्टि से॥

(२२७१) संग्रह: खलु कर्तव्य: कदाचित्फलदायक:। संग्रही मानव ~~~
उत्कर्षेण वर्तनम् नय:॥

(२२७२) नि नये (उद्धृ) अभ्युत्कर्ष:। उत्कर्षेण अभिभवो॰ नीतिरुच्यते॥
नि-अभिभवो (दण्ड) अभिभवो नीतिरुच्यते॥
नय-उत्कर्षप्राप्ति रहस्यों येन। यस्त्वयं ऽभिभवार्थ: स जयोऽभिभवयोग: अभ्युदय: पदार्थेषु न्याये नयामि भवये: आयेऽर्थे स्वकर्मम:। उत्कर्षप्राप्ति स्यो ऽसो द्वितीयेऽर्थे उत्कर्ष:॥ (न्यूनतिभावे-पराजयते अभ्युत्कर्ष:॥ अयोतुं ~ लाप्यति इत्यर्थ:॥

(२२७३) षष्ठी धातु र प्रकृत उसी अर्थ में। षष्ठी धातु नं का प्रकृत उसी अर्थ में॥
जि-जि॥ षष्ठी धातु र-ल भेद से पांचु अर्थ वही
(१) लोक, जातु नामिक (२) जानुवाद- ॥ र-ल अथवा ल प्रकृत॥ व कारक वाद सहित॥ वाक्यवंश- आत्मवंश:। वृह-बाहिर वृह-वृंह॥ वश का प्रथम, द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ चर्म-धर्म, नम-भज अर्थ जिन च॥

(२२७४) वैयाकरणों को पारहद कराना भी आता है॥ चकार नाम। ॥ महताकर्षण
बौद्धवश। प्रहारे-लडाई में
शब्द के भेद जातिवर्णन में। कुल के भेद॥ लोग दे॥
शब्द भेद, भूत भेद, वे भी लिखित होते हैं। वही वे परस्पर नह
संस्कृत वेदों में) मुद:, (वेदमन्त्र - तैत्तिरीय
उपनिषद् पञ्चकोशमें॥ ॥ प्रकृत अभ्यासों वाचनिक
अभ्यास दा। दा धा दा श्रुत, श्रुत मथित
मथित॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२) स्वभावतः अत्रविषय नृत्यानाम् । ध्वनिज मध्विन, यदि आह्लादं

(२२८५) । वनेऽपि ते वन पन्व में देन सम्बध नास्ति ॥ परावर्याणामप्

वद्धिः ॥

२२८६) नत्वाओं हि बहुव्रीहिः (२२८७) उत्वेनाज्ञोक्तिमात्रे

पुंवद्भावः ॥ (२२८८) पात्रेसमितादयः अन्तर्वोदः । प्रावृषेण्यम्

बहिर्वोदः (पात्रेसमितम्) (प्रावृषेण्यम्)

(२२८९) ~~अर्व~~ अत्र्वविशिष्टिः उत्वं विभक्तिर्वियते । उत्वविशिष्ट

चिर्दिष्ट जन्य । यस्मात् न उत्वविशिष्ट उत्पत्ति ! लोप

उत्वविशिष्टिः । ततः परतः । तत्रापरे

(२२९०) प्रमेय मर्यादितदेशस्य कुकुटु उत्पत्तेरेव वर्तते ।

(२२९१) शास्त्रीयग्रन्थ के रचयिता । चरक, सुश्रुत, काश्यपा पातञ्जल महाभाष्य । न्यायपर वात्स्यायनभाष्य प्रशस्तपादभाष्य श्रीधर कौमुद्ली । योगदर्शन व्यासभाष्य मीमांसा शाबरभाष्य शंकराचार्य । जैमिनिसूत्र अपितमहती हरदत्तादि पदमञ्जरी नाट्यशास्त्र पर अभिनवगुप्त चक्रपाणि हेमाद्रि उव्वट ~~पदक~~ न्यायमञ्जरी मल्लिनाथ हेलाराज पुण्यराज कैयट मम्मट मैत्रेयरक्षिता । वाग्भट भोजराज कुल्लूक भट्ट । उत्पलविवृति कमलशील मैत्रेयरक्षिता जगन्नाथ दीक्षित । सायण माधव अप्पयदीक्षित जीवराज नागोजी अर्थपूजा वासुदेव अन्नम्भट्ट मल्लिनाथ वाचस्पतिमिश्र ।

(२२९२) विधिप्रधान पर्युदास । प्रसज्यप्रतिषेध निषेधप्रधान ॥

(२२९३) इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः । इग्यणः हि पदार्थविपर्यासकृत ।

(२२९४) जगत् नाटकमेव नियामकम् अस्ति (२२९५) लोकयात्रा-

हेतवः भाषाशास्त्र ॥

(२२९६) मेरे यहाँ पुराने अध्यापक ~~अधिकांश~~ । प. रामलालजी (कृपालजी के पिताजी) (२) ५. घोष्यालजी । (४) प. मुरारीलालजी । (५) प. गंगारामजी (१) महात्मा मुंशीरामजी । (३) बाबू भगवान लालजी । (६) मुंशी मोहनलालजी । (५) प. शुकदेवजी । (७) मास्टर विष्णुमित्रजी (४) प. मेलारामजी । (८) प. रामचन्द्रजी । (९) वा विद्याभास्करजी । (१०) मास्टर मुंशी गुलाबसिंह जी । (११) प. नारायणदत्तजी (प. शितिदेव के भाई) प. रामभद्रजी जयदयालजी (ब्रह्मचारीजी के पिताजी) प. शालग्रामजी प. बुद्धलालजी, प्रा. जयदेवजी, मा. नित्यानन्दजी, मा. रामप्रसादजी, प. मोवर्धनजी, मा. लक्ष्मीदत्तजी, अभयजी, सतीश पण्डितजी, प. मुरारीजी, प्रो. बालकृष्णजी, लक्ष्मण शास्त्री, वसिष्ठमुनि विद्वान, प. धर्मदेवजी, प्रो. रामदेवजी, प्रो. ताराचन्दजी, प्रो. सिद्धेश्वरजी, प्रो. मथुरानाथजी, पं. हरिश्चन्द्रजी, प. इन्द्रजी प्रो. जोशी ॥ राजेन्द्रनाथजी, प्रो. रामशरण गुप्त, प्रो. देवराजजी, प्रो. महेशचन्द्रसिंह प्रो. यशपालसिंहजी प. घोष्यालजी दासजी, भगवान प. योगेन्द्रनाथ महाचार्य । डा. सुखदेवजी, डा. प. कन्हैयालालजी, मा. ॥ मास्टर

सोमदेवजी ब्रह्मचारी डा. रामनाथजी व ताराचन्द्र ॥

लाहौर मास्टर उजागरजी के स्कूल के अध्यापक । प्र अनन्तराम

विसर्जनीयः ~~विसर्ग~~ । त्रलवचनविरोधाः ।

(२२९७) नैपोलियनं त्वदर्शनजनिता तत

(२२९८) अनुत्पत्तिरेतत् हि मर्थं नयति न च्छन्दस ॥

(२२९९) अविच्छिन्नपारम्पर्य आचार्योपदेश ॥

(२३००) ब्राह्मणाः प्रमाणं । ब्राह्मण्यं प्रमाणतरः ॥

(२३०१) पुरुषापराधवादः अनन्तान् विधीन् बाधन्तो नोत्तरान् ।

(२३०२) सा वेदः सम्पूर्णं भवति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२२२) व्याकरण के नियमों का लौकिक प्रयोग (१) अन्तरङ्गः पार्थे वहिरङ्गः
क्रम् अतिक्रमेत् ॥ (२) जाते प्रयत्न त्रयम् भवति ॥ (३) अर्धमात्रा
लाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ॥ (४) परिभाषाः व्यवि-
धानि भवति ॥

(२२२३) हल् इत्यनेन हल् नाति कृत्यते न तु क्वचित्।

(२२२४) कथित। उक्त। गदित। स्मृत। उदीरित। कीर्तित। अभिहित।
प्रतीत। प्रोक्त (अनिट् कारिकाओं में)

(२२२५) क्वचित् वक्तव्यतायाम् प्रत्ययादिका भवति न तु नोतः ॥ तज्जा:
अशरीरित्वात्।

(२२२६) शैली हीनमात्रादिकम्। यत्र यस्य धातोरिच्छामिच्छति तत्र तस्य
शिष्या निर्देशं करोति।

(२२२७) कर्मशब्दः क्रियावाची। तत्कर्म - धातुक्रिया।
शब्दान् न गृह्णाति।

(२२२८) माध्यमोऽपि प्रवीणं न गृह्णाति। अम्भृणस्य महर्षेर्दुहिता

(२२२९) ऋग्वेद - मण्डल १०, सूक्त १२५। अम्भृणस्य महर्षेर्दुहिता वाक्नाम्नी ब्रह्मवादिनी ब्रह्म विदुषी (ब्रह्मवादिनी) स्वात्मानम् सच्चिदानन्द ॥ स्तौति ॥ यतः सा ऋषिः (ऋषिः) सच्चित्सुखात्मा। सच्चिदानन्द परमात्मा देवता। तेन स्वयं तादात्म्यम् भवन्ती सर्वम् भवामि इति स्वात्मानम् सर्वव्यापिकत्वेन च अहमेव सर्वम् भवामि इति स्वात्मानम् स्तौति। अम्भृणस्यापत्यं स्त्री आम्भृणी। माये शिवं जगत्, शुचौ जलमिव अध्यस्तम् तत् दृश्यते। माया च तादात्म्य उपलब्धवत् परिलक्ष्यते। विवर्ते ॥

(२२३०) श्रुत + अन्तरेः (श्रुत् - अन्तर्) उपलब्धवत् अष्टा. ८-४-५८ ए
मत्वर्थीयः इः। मत्वर्थीयः वः। मत्वर्थीयः शः ॥ वार्तिकम् ॥ ए:

(२२३१) मत्वर्थीयः इः। मत्वर्थीयः वः। मत्वर्थीयः शः ॥ लक्ष्य लक्षणे मत्वर्थः ॥

(२२३२) व्या. श. { शब्दशास्त्रम्। शब्दानुशासनम्। व्याकरणम्। लक्ष्य लक्षणे व्याकरणम्। भर्तृहरिः। प्रियंवद ॥ हृदयङ्गमा। गुप्त - गृह्य। इष्टदेव नमस्कारः। (सूत्र। वृत्ति। वार्तिक - भाष्य।) (न्यास - पदमञ्जरी (मनसा - वाचा - कर्मणा) (इति पवित्र पाणिः मङ्गलम्। मङ्गलम् च। (निजः ग्रन्थः) (प्रेक्षावताम् प्रवृत्तिः) (वस्तु निर्देशः (उद्देशः) (केन अर्थेन अर्थी) (ओंभूतः अंशः। (धातु पारायण) (नाम पारायण) (वृत्तिः सूत्रार्थप्रधानः ग्रन्थः) (कुणि प्रभृतीनाम् आचार्याणाम्) (आक्षेप - समाधान पदो ग्रन्थो भाष्यम्) (कात्यायन प्रणीतानि - वाक्य) (वाक्यकारः - वार्तिककारः) (पतञ्जलि प्रणीतम् विवरणम् (तथा शब्दः समुच्चये) (धातु - प्रक्रिया) (गण शब्दानाम् निर्वचनम् as well as) (शिक्षा - उणादि - लिङ्ग) (तन्त्रं प्रधाने - तन्त्रम् पारायणम्) (शास्त्रे सिद्धान्ते - तन्तुवाये - परिच्छदे) इति निघण्टुः) (इष्टम् सिद्धान्त वचनः) (सारः उत्कृष्टोंऽशः ॥ (इष्टिः उपसंख्यानं च) (मूलः सूत्रार्थो विस्तृत (जोरवी) "इत्यादि सूत्रे ॥ २।३।६८ अष्टा) (व्युत्पन्नानाम् शब्द प्रमाणम्। सिद्धिः। (काशिकेति देशतोऽभिधानम्। (काशिका भवा - अस्यापि अष्टाध्यायी ४।१ २२६) (एतावति देशान्तरकृतं परि - निष्ठित) (परिनिष्ठित) (परिनिष्ठित = परि समाप्त) (परिकरबन्धः रक्षाबन्धः) बद्ध परिकराः) (अधीरक्ष भवति) (प्रौढ - प्रावाहिक प्रकृत)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयः ज्ञेयश्चेति) (तदधीते तद् वेद
४।२।५९ अष्टा) (सन्ध्योपासनादिवत् अवश्यं कर्तव्यम्) (अनुपासीनः
तस्मात् प्रत्यवैति - तथाऽनधीयानोऽपि व्याकरणम्)
मुखं व्याकरणं स्मृतम् ज्योतिषं नेत्रमुच्यते। निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टम् छन्दसां विचितिः पदे।
शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य हस्तौ कल्पान् प्रचक्षते॥
(पद - पदार्थ - प्रतिपादन) (निरुक्तञ्च व्याकरणस्यैव कार्त्स्न्यम्) (गायत्र्या यजति
त्रिष्टुभा यजति) (शिक्षा - उच्चारणप्रकारं प्रतिपादयति) (कल्पसूत्राणि
कर्मणः प्रयोगं कल्पयन्ति) (षट्सु अङ्गेषु व्याकरणम् प्रधानम् पदपदार्थज्ञानम्
व्याकरणाधीनम्) (अथ - इत्ययम् शब्दः अधिकारार्थः) (अधिकारः = प्रस्तावः =
= प्रारम्भः) (साधवः शब्दाः (अनुपूर्वः शासिः विविच्य ज्ञापने इष्टः) (अक्षेत्रवित्
क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः) (संपृच्छन् विदुषा नय यो अज्ञो
अनुशासति) (शासनम् शासनम्) (अनु शासन - करणे ल्युट् - शब्दानाम् अनु-
शासनम् = शब्दानुशासनम् इति कर्मणि षष्ठ्या समासः॥ अत्र न उभयप्राप्तौ-
कर्मणि इत्यनेन षष्ठी अपितु (किं तर्हि) कर्तृकर्मणोः कृति) इत्यनेन)
(कर्मणि च) इति सूत्रेण निषिद्धः समासः॥
अनिदंप्रथमाः शब्दाः साधवः परिकीर्तिताः॥ त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः।
अन्यथोच्चारिताः पुंभिरपशब्दा इतीरिताः। स्मारयन्तश्च ते साधून् अर्थधी हेतवः स्मृताः॥
(गो - गावी) असाधवः साधुशब्दाः। आदिमन्त - गाव्यादयः। अपभ्रंशाः। असाधवः
शब्दाः॥ अर्थधियं जनयन्ति मूलशब्दाः॥ असाधुभ्यो विविच्य प्रकृति -
प्रत्यय विभागेन शासन्ते। मायिषतलम् ततः पूर्वम् व्याकरणम्
आदिशब्दः आचार्यः। (अन्य परम्परा प्रसङ्गः) (लि - लिङ्क् काले)
(ऋग्वेदः एकविंशतिधा भिन्नः - एकशतमध्वर्यु शाखाः। सहस्रवर्त्मा सामवेदः,
नवधाऽऽथर्वणो वेदः। षडङ्गानि, मीमांसा - न्यायविस्तारः, अष्टादश पुरा-
णानि, अनन्तानि उपपुराणानि) (अष्टादश स्मृतयः, अनन्ता उपस्मृतयः,
भारत - रामायणादिरितिहासः, आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, गान्धर्वः, अर्थशास्त्र
काव्यानि - नाटकानि - एतावान् प्रयोगस्य विषयः) इत्येव
ईश्वरानुग्रहः एतत्सर्वं प्रत्यक्षयति।
यद् विस्मृतमदृष्टं वा सूत्रकारेण तत्स्फुटम्।
वाक्यकारो ब्रवीत्येवम् तेनादृष्टञ्च भाष्यकृत्॥
त्रिमुनि व्याकरणम्।
यथैव वेदवाक्यानाम् पाठे सन्धिर्न संशयः। बहूनामपि पृच्छानाम् उपदेशेन निर्णयः
बोधायनः
आपस्तम्बः - दृष्टांश्चैव ऋत्विजं वा नाम पूर्वम् आख्यातोत्तमम्॥
अत्यन्तपूर्वम् देवतानुकं वा॥ (क्रतुम् कुर्यात्स तद्धितम्) (न हि वह्निः
अनिर्मथः प्रयुज्यते) (वचनेन प्रयुज्यते) वह्नि - इत्येव॥
(हस्तचेष्टा यथा लोके तथा संकेतिता इमे - (टि - घु - भादयः।
नासंयोगे ऽभ्युदयः प्रत्यवायोऽपि वा भवेत्। लाघवेनार्थबोधार्थं प्रयुज्यन्ते केवलम्
अन्ये ऽभ्युदययोग्यताम् साधुत्वम् अतिष्ठते॥ यो वा इमां वाचम्
पदशोऽक्षरशः स्वरशश्चैव स आर्त्विज्यं स्यात्॥) आर्त्विज्
यजमानः आर्त्विजम् अर्हतीति इति। अथवा आर्त्विजीनः आर्त्विज
कर्म अर्हतीति यजमानोऽस्य। आर्त्विजीनः (यज्ञात्वमर्थो च ऋत्विजौ)
इति सूत्रेण (यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्म अर्हतीति चोपसंख्यानम्।
इति वार्तिकेन च खञ्॥ (विद्वान् यजेत, विद्वान् याजयेत्
इति मीमांसतेऽस्मात्।
यश्च व्याकुरुते वाचम् यश्च मीमांसतेऽध्वरे।
तावुभौ पुण्यकर्माणौ पङ्क्तिपावनपावनौ॥
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

निरुक्तकृत्यो वेदः कविपायैः क्रियुच्यते ॥

उपदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दते ।

अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

अनरनाविव शुष्कैधोन तन्ज्वलति कर्हिचित् ॥ साधुभिः शब्दैं मोक्ष मार्गस्य धर्मो भवति ।

" प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत" साधुभिः शब्दैः जनयन्ति यानि: पुष्कू, पुष्पको, धर्मी — धर्मोदस्यहो ॥ (एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः ...)

लोके कामधुग्भवति ॥

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले ।

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्, दुष्यति चापशब्दैः ॥

साधुत्वादि ज्ञानफलकथनविवाद् विशेषोन्वितस्य प्रयोगे फल —

// विशेषः उच्यते —

// नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वाग्रथैर्नराः । अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमत भाषिणः

अचीकमत (सामान्य) अचीकमत (विशेष) अनादरं कुर्वन् पुत्रयति । प्रत्याचारः

ते पादौ कल्पन्तः स्वर्गं यान्ति " अनादरं कुर्वन् वाक्यदि विकलत्वम् अपशब्दः ।

करोति ॥ हेऽलयः हेऽलयः इत्यत्र वाक्यं हि रेफस्य लत्वम् अपशब्दः ॥

लुतलं अकारस्य अपशब्दः । अरियाके रेफस्य लत्वम् तदयं मा भूत् ।

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तदर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

वाग्वज्रः वाग्वज्र ॥ इन्द्रशत्रुः क्रिया शब्दोऽयं शत्रुशब्दः । द्विविधम् हि अन्तम्

शातयिता शत्रुः ॥ न केवलं जपतर्पणाय ॥

शब्दार्थज्ञानम् — अर्थज्ञानं च ॥

काणादे यायजीवे वा कुत्र लोकः प्रवर्तते ।

उक्तं प्रयोजनम् यत्र यत्र वा नैतदीरितम् ॥

यत्र प्रयोजनम् वाक्ये तत्र लोकः प्रवर्तते । न त्वेवमपि दवाग्यस्य गुणादौ

(सुड अभिषिक्तकात्यायनः) वेदरक्षादि प्रयोजनम् व्याकरणस्य } इति मन्यते ॥

लोपागमवर्णविकाराः । स्थितम् विद्यानाम् सम्पुष्ट

उपाजनीय मलन शास्त्रं व्याकरणं महत् । प्रदीपभूतं सर्वासाम् विद्यानाम् सम्पुर्ण

इदमाद्यम् पदस्थानम् सिद्धिसोपानपर्वणाम् । इयं सा मोक्षमाणानाम् अजिह्मा — राज पद्धतिः ।

वाक्यानि ते देवा निरूपन्ति महीतले ये व्याकरण लक्ष्यादि निर्मितबुद्धिः नराः ॥

शीलानाः आगताः व्याकरणा आगताः ॥

(भाष: काशिका — विवरणपञ्जिका) पञ्चिका ॥ उवैतः सामम् —

आरुणिः ॥ गौरव — परिहार (गौरव — प्रतिपादन) (पुनरुक्ति —

दम्: सिद्ध — पद्यम् ॥ वृद्धि — अदि — न ह्रस्वादि) विरचित —

प्रणीत ॥ पाणम् अयने इति पारायण (पार — अयन)

दैवेन प्रजापतिरासीत् वा तस्मादिदमुच्यते । (सन्त्र — उक्तम्य सोऽपि)

// (अमरटीका अमरविवेक कोशः निर्मित ... पूर्वं ॥ अर्ध्य रिपुर्मवर्धयति

(साहित्यः उत्कर्ष प्रतिष्ठिः व्यायामपरते नपुंसके) (अर्थो रिपुर्मवर्धयति

(गुणवत्ता merit) (गुणता, आकारे, रूपतः ॥

भावकारणः, कर्मकारणः, कर्मसाधनः । उभयस्य भवेद्द्वः ॥

शिल्पानाम् सिद्धिः । विधीयते इति विधिः ॥ करणसाधनः ।

अधिकरणसाधन ॥ वेदकीर्णम् ... पिण्डी कृत्य एकत्र ध्यायन्

(भाष) अनुशिष्यते वोऽनुक्रमे, न्यूनातिरिक्ते अनेन इति अनुशासनम्

अतोऽसंविद्रे चोदयन्ति ॥ वेदप्रशस्ते (सर्वोदमम्, पुरुषः प्रेरणाय (कुर्वादि)

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

आश्वयोगवां दोहो ऽ शिक्षितेन गोपालेनेति । प्रतिपाद्यविशेषः । अधिकारी कथं । इदम् - प्रवचनं वदं जगतो ज्योतिर्भाति भूमध्ये येन । अध्येतव्यं व्याकरणस्य अन्वर्थकं नाम शब्दानुशासनम्॥ शब्दानुशिष्टि इत्यत्र - वा व्याकरणस्य प्रयोजनम् । सम्बन्धः । ~~जनक~~ जाप्यज्ञापकभावलक्षणः विषयः प्रयोजनं - अधिकारी - सम्बन्धः शब्दः शब्दः ज्ञानार्थ - वचनः । प्रायोगविषयत्वं तस्य प्रत्युपादानम्, लोकयात्रा हेतवः भाषाशब्दाः॥ लौकिकः अनियतवर्णानुपूर्वीकः॥ वैदिकास्तु नियतानुपूर्वीकाः॥ बृहस्पति~~रिन्द्राय~~: दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपद विहितानाम् पाठेन दत्तान नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च वक्ता इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रं च कालः नान्तं जगाम । कुमारः । कदलकः । शालकः । पाणिनिः । गोदः । कम्बलकः ॥ प्रत्याहारः, विशिष्टवर्णानुपूर्वीकः, विशिष्टानुबन्धः॥

(१) प्रत्येक अनुबन्ध से मिलकर प्रत्याहार (२) विशिष्ट अनुबन्धों से विशिष्ट व्यवहार

(३) प्रत्याहारों में - प्रत्ययों में अनुबन्धलोप, धातु में अनुबन्ध लोप (४) धातु कार्यवशात्, कित्, ङित्, णित्, ञित्, घ + घ, ३ ह्रत । कित् । ञित् । णित् । ष्टित् । ङित् । वर्णसमाम्नाय। अक्षरसमाम्नायः । मातृका । अक्षरराशि। शब्दौघः । जलौघः॥ ङित् । ईश्व - घ ॥ ऐ औच । ए - ओ - ऐ औच् । जगत्समाम्नायो अक्षराणां वर्णानाम् जनितकविसिद्धः । (वर्णित - काः) वर्णितम्, पूर्व - वर्ण - मध्यवर्ती - उत्तरवर्ती॥ अधिकारात् । प्रान्तः । प्रोत । नान्यः । निवारणार्थम्॥ पाणिनि । पाणिनेः ।

(२२४६) भाष्टीमार्गीयं । पलाश (पालाश) उदुम्बर (औदुम्बर) वट (वाट)
अश्वत्थ (आश्वत्थ)

(२२४८) मित्र - दक्षिणबाहु - वरुण - उत्तरबाहु ।

(२२४९) अमुं नेष्यामि इति मनोवृत्तिः ओजः॥

(२२५०) शालेते वर्धते वत्सः । गुडूची बृहदायिका ।

(२२५१) जरद्गवः पादुकम्बलाभ्यां प्रतिषिद्धो यजति मद्रकान् ।
तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा, राजन् रुमायाम् लशुनस्य कोऽर्घः॥

(२२५२) माववृतम् ऋग्वेद १० मण्डल २२१ वां सूक्त उद्धृतम् । नासदासीत् ।
माववृतम् ऋग्वेद १० मण्डल १२७ सूक्त । तीनमन्त्र । महत्त्वपूर्ण

(२२५३) चतुर्देवाधुवतगर्भम् ब्राह्मणम् । प्रीवानाम् मोगार्थाः हि ऋत्विजः॥

(२२५४) अग्नि - गायत्री । सविता - उष्णिक् । सोम - अनुष्टुप् । बृहस्पति - बृहती । मित्रावरुणौ - विराट् । इन्द्र - त्रिष्टुप् । विश्वेदेवाः जगती ।

(२२५५) नित्यजन्यमानौ हि पक्षौ । नैकोऽध्वानं प्रपद्येत ॥

(२२५६) अग्निर्वै देवानाम् मृदुहृदयतमः । पाषाणस्य उपरि पाषाणसंघट्टेन जायते । वंशादिसंघर्षणेन च + यथा वने ।

(२२५७) यज्ञः, ऊर्मि - देव अध्यक्षनार्थः सः शब्दः॥

(२२५८) भीमबाहू सुपर्णयोः बाहुः । अधो भागः हस्तः॥

(२२५९) आकूतिः संकल्पः । मनः अनुष्ठेयज्ञानसाधनम् । मेधा श्रुतस्य मेधा - तयोः धारणशक्तिः । चित्तम् अविज्ञातस्य अनुष्ठानस्य ज्ञानसाधनम्, वाचः स्थितिः मन्त्रपाठरूपायाः वाचः विज्ञानम्
मनसे ~~ ~~ तये ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१२६७) व्याकरणीय तत्त्व का विभाजन (१) विवरण (२) लक्षण (३) आचार्य प्रवृत्ति (४) आचार्य शैली (५) परिभाषिक शब्दों के लिये लौकिक कथन (६) शिष्यों के प्रवृत्त होकर अनुग्रह के [illegible] बोध के उपाय (८) लाघव की [illegible]।
(९) उदाहरणों में लोकाचार (१०) पशु (११) पक्षी (११) वृक्ष (१२) वैद्यक।
[illegible] प्रभाव (१३) भिन्न भिन्न जनपदीय प्रभाव (१४) उदीच्य, प्राच्य [illegible] का प्रभाव (१५) शाकटायन [illegible] [illegible] विभाजन। [illegible]
(१६) [illegible] (१७) मान्य मान्य गोत्र, तत्प्रवर्तक ऋषि (१८) [illegible] पाणिनि कालीन भारतवर्ष [illegible]
अग्निहोत्री का पतञ्जलि कालीन भारत। (१९) व्याकरण का इतिहास। (२०) [illegible] लौकिक शास्त्रीय न्याय॥ (२१) पाणिनि मत आचार्य (२१) [illegible] आचार्य (२२) उपहास [illegible] (२३) मोद [illegible] (२४) [illegible] (ईजी-खुशी) विनोद [illegible] (२५) [illegible] वैयाकरण [illegible] हँसाना, मुदित, मोहित करना आनन्द है॥ (२५) प्रभातवेला (२६) आवृत्ति — (२७) कण्ठस्थ (२८) उपतिष्ठिता (२९) भारत स्वरूप (३०) भारत माता गौरव (३१) शलातुरीय पाणिनि — दाक्षिणात्य — कात्यायन, गोनर्दीय पाटलिपुत्रवासी — पुष्यमित्र याजक पतञ्जलि॥ (३२) [illegible] पाणिनीयम् च सर्व शास्त्रोपकारकम्॥ (३३) विद्वद्गोष्ठी (३४) छात्र-छात्रा-उत्सव॥ (३५) भारत में संस्कृत [illegible] (३६) संस्कृत शिक्षण के व्याकरण शिक्षण के [illegible] उपाय (३७) संस्कृत और व्याकरण की रक्षा (३८) धातुपाठ का महत्त्व। [illegible] (३९) [illegible] [illegible] में [illegible] (४०) [illegible] जीवों के जाव [illegible] — [illegible] (४१) जो [illegible] अनुभव करते हैं वे — [illegible] (४२) दिल्ली में संस्कृत [illegible] था। (४३) [illegible] [illegible] (४४) [illegible] विक्रेता।
(४५) [illegible] बाँधने वाले। (४६) पुस्तकालय। (४७) Indologist.
(४८) विदेशी और संस्कृत (४९) [illegible] परीक्षा में, विदेशी अधिक [illegible] और निपुण। (५०) [illegible] (५१) [illegible] में भारतीय — तुलनात्मक, व्यापक अध्ययन में विदेशी निपुण। (५२) महासम्मेलन (५२) अन्तर्राष्ट्रीय सम्मेलन (५३) रिपोर्ट। (५४) समवेत [illegible] (५५) जनपदीय भाषाओं से सम्पर्क (५६) भारत यात्रा (५७) [illegible] घोड़ी और [illegible] (५८) [illegible], [illegible] नहीं॥ (५९) [illegible] (६०) [illegible] [illegible], [illegible], आनन्द॥ [illegible] शैली [illegible] शैली॥ भगवान् पतञ्जलि भाष्यकार [illegible]
(१२६९) अर्थ [illegible] अर्थवदे भवति। अर्थो, पदविधिः। [illegible]
३।३।१०२ [illegible] [illegible]। निर्देश। अकार — ओकार [illegible]॥ निर्देश धातुनिर्देशो। अधिकार — शास्त्रिक [illegible] निर्देश [illegible]॥ निर्देश धातुनिर्देश। धात्वर्थ निर्देश॥ [illegible] + [illegible] = [illegible]। [illegible]॥
[illegible]: [illegible]। [illegible]।
[illegible] — [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]॥ (स्वार्थे द्योतक शब्द [illegible])
(१२६८) [illegible]॥ प्रतिदिन शास्त्राभ्यास [illegible] नवनव [illegible] [illegible] [illegible] (आविष्कार [illegible]) [illegible]। [illegible]
[illegible]। अन्ये आहुः। अपरे आहुः।
// (१२६९) वैयाकरणों की भाषा में शिष्टाचार के और उपहास के शब्द॥ [illegible] भगवान् पाणिनि आचार्य। भगवान् वासुदेव। [illegible]॥ [illegible] your majesty॥ [illegible] [illegible]। [illegible] निर्देश [illegible]
[illegible]। [illegible]॥ [illegible] शिष्यकरणः। [illegible]
[illegible] [illegible], शास्त्रकृत॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

CC-0 Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(११६४) महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः। एकार्थे ओतवा। अनेके प्रत्ययाः वार्तिक-
कारिका। क्रिया। कीर्ति वृत्ता। वृत्त। रूप। शाब्दकृत्। शाब्दरास शब्दः
वित्। शत्रुजित्। (विवृतकरणाः स्वराः, तेभ्यः एओ विवृततरौ ताभ्यामपि ऐ औ,
ताभ्यामपि आकारः, अकारः संवृतः संवृतोऽकारः। विसर्जनम् (विद्धः स्फुटः
स्यानिमित्तः) (प्रकृतिभावः) (प्रहृतमनुदात्तः। अक्षर-समाम्नाय। अक्षर
समाम्नायिकः। व्याम-करण-प्रयत्न। (प्रातिपदिकस्य अन्त उदात्तः)
(निपाता आद्युदात्ताः) (उपसर्गाश्च आद्युदात्ताः अभिवर्जम्) शुक्लीभवति
मालीभवति शाखिः। शाखिः। बालाकिः। (जातिपक्ष - द्रव्यपक्ष) व्यक्तिपक्ष
जाति-व्यक्ति। समष्टि-व्यष्टि (व्यक्ति) (तादात्म्य-भेद) (भेदाभेद) (साधर्म्य-
वैधर्म्य) (अवर्ण-व्यक्ति) अवर्ण-जाति) (लौकिक (वैदिक) (गावयम-गौरवम्

अकारादीनां स्वादिषु भावात् निपातसंज्ञा निपातत्वात् प्रगृह्यसंज्ञा, प्रगृह्यत्वात्
प्रकृतिभावः। इति नाव्यः ८८। मिश्रयाः। इत्यादयः। वृद्धिः अत्र उच्चारणार्थम्
संकेतादयः शब्दाः उभयवचनाः प्रत्यमाहुः एषाम्। यथा शुक्लादयः। इष-
धातु-प्रातिपदिक, निपात-प्रत्यय।
गुणोऽभव, इह नटिलो भव, इह शिखी भव। इह कुम्भी भव। भवतिः भवति।
श्वेतं तरति। अलाबुना तरति। कुल्या तरति। कर्मत्वनिमित्तम् अव्ययम्।
पचति, पठति, लिखति, श्रणोति आसादयति। वनिभ्यां अश्विभ्यां
अश्वलक्ष्मी। अनुपलब्धि। कुण्डलिनी कुतर्का। शुष्क तर्की इति सर्वम् अवदातम्
अस्थलस्थिता। अनुपलब्धि। कुर्वन्ति कुतर्कं, शुष्कतर्की इति सर्वम् अवदातम्
पर्यायगमनम्। चतुष्केत्रम्। लोके-वेदे च अकारः संवृतः। योऽसौ समाविष्ठाता
शब्दानां (अ-अ इति सूत्रे) क्रियमाणा प्रतिपत्ति। सर्वथैव शास्त्रमा प्रेषि अभिपतति
(सवर्णादि प्रत्युताप्य पुनरुक्त प्राप्तिः प्रत्यापत्ति) लक्षणीयाः शब्दाः (वर्ण, पद, वाक्य
स्वार्थ
महावाक्य, धातु-प्रातिपदिक, नाम, आख्यात, उपसर्ग, निपात, संज्ञा, जाति, व्यक्ति, प्रत्यय
गुण, कर्म, सामान्य॥ स्त्री पुमान्, नपुंसक, परिभाषा, सूत्र, वृत्ति, वार्तिक, भाष्य,
शास्त्र, शिष्ट, शिष्टि, व्याकरण, गौ, लकाराः, विकरण, लोप, आगम, वर्ण-
विकार, प्रत्यापत्ति, ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत, लोक, वेद, महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः।
शङ्कते आशङ्कते - समाधत्ते। पृच्छति। चोदयति, उत्तरति॥ अर्थ शब्दो निवृत्तिवचनः
अर्थ, वस्तु, अभिधेय, प्रयोजन, धन अभाववचनः (मशकार्थो धूमः॥ औत्सुक्यार्थ
वस्तुः। क्रियाविशेषणत्वात् नपुंसकत्वम्। एतदुक्तं भवति। उच्चारितानामुपयोगः।
प्रयोजनार्थी वर्णानामुपदेशः न स्वार्थप्रयोजनार्थः। उत्तरापेक्षः। लाघवार्थः। गौरवार्थः।
प्रजनार्थः। स्वरूपरक्षार्थः। अजन्तार्थः। दार्ढ्यार्थः। पतिज्ञासार्थः।
आशङ्काम् निराकरोति। अर्थशब्दः उभयलिङ्गः। ह्रस्वम् अवर्णम्॥ वर्णः
प्रचुर, प्रभूत, भूयस्, बहु, बहुल, प्रचुरप्रयोगविषयः। त्रिपदो बहुव्रीहिः
प्रचुरः प्रयोगो विषयो यस्य सः। दण्डकम्। इत्यत्र देवदत्तम्॥ कृपिस्थः नृकारः।
प्रचानम्, उच्चारणम्। प्रत्ययम्, उच्चयम्॥ अन्तर्भावित-ण्यर्थः। सार्वत्रिकः। स्पष्टार्थम्
यथान्यायमेव सोपधिः: शिथिलयति। प्रकृतिवद् अनुकरणं
विषमः उपन्यासः॥ प्रत्यवैति। कदलीस्तम्भम् छिनत्ति॥ न्यायसिद्ध मपेतत शिक्षानाम
भवति। अध्यक्षिज, अध्यक्षिजानुकरणम्। (अत्रत्या वृत्तादयः: प्रवृत्तिसंज्ञावाच्या
इत्यथापि नम्यते। शिष्ट, श्लिष्ट, शासनम् (अङ्गात् उपदेशः) प्रबोधिनी॥ अनुदात्तोपदे
प्रोक्तपद्यते - इति प्रचालनम्। उच्चारणम्। प्रबोध, प्रबोध॥ प्रबोधिनी॥ अनुदात्तोपदे
सेकर्जम्। व्याकरणम् साधुशब्दसंस्कारार्थं प्रवृत्तम्। स्थाने उत्तरतमः इति
परिभाषया सर्वत्र व्यवस्थाभिविधिविषयिता। गम्लृ, सृप्लृ गतौ। गच्छति। सर्पति।
(अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासाः भवन्ति। पाणिपादविषु-हि प्रसन्नतानाः: २८७।
अन्तःस्थादि इव शब्दप्रयोगम् दुर्वाचम् गमयन्ति॥ अभिनवप्रयोगः। गौर्वाहीकः॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२६५) न च आख्यातेन विना वाक्यपरिसमाप्तिः। एकतिङ् वाक्यम् (भवति)
प्र-प्र अतिशयार्थः अपकर्षः अभ्यासः। अङ्गिरस् अङ्ग-नाम रसभूतः

(२२६६) अथर्वन् - अङ्गिरस्। अथर्वाङ्गिरस।

(२२६७) आयुर्वर्णो बलं स्वास्थ्यं उत्साहोपचयौ प्रभा।
ओजस्तेजोऽग्नयः प्राणाः प्रोक्ता देहाग्निहेतुकाः॥

(२२६८) अवधृत्य यत्नात् पुनरपि अवधृतम्। विकरणात् पूर्ववत्।

(२२६९) समुद्रमध्ये हि विकुण्ठो निवसति। ऐन्द्रोपजनः। उपचारात् जन्म-
जनकः शब्दः। विकोपेत्यादि शब्दः। उपचारात्। [illegible]
प्रयोगः। भक्त्या।

(२२७०) उपेक्षायामर्थो लोकप्रसिद्धेरेव जायते। मूलं तु व्यामोहनिवृत्त्यर्थम्
लोकतः एवार्थप्रसिद्धेः किं शास्त्रेण। विवक्षा। विवक्षातः।
अन्वाख्यानमात्रम्। अभिधानात्। अभिधानलक्षणा। अनभिधानात्।
लोकवत्। लोकाचारः। लोकव्यवहारः॥

(२२७१) गुणेषु दोषाविष्करणम् असूया॥

(२२७२) यत्र धातुर्वा प्रत्ययो वा स्थापितं वचनं श्रूयते तदिह दूरे वेदितव्यम्
विधिः। जानीहि
यत्र प्रकृतत्वात् प्रयत्नात् यत्नविशेषे आश्रीयमाणे शब्दः श्रूयते तद् दूरे
नियमार्थोऽयम्। आह्वानं दूतं शब्देन सम्बोधनम्। प्रवदन्ति तद्विदः॥ उपदि-
(१) विधिः अनिदं कारिकाः। एषा च उपदेशोऽनुदात्तात्। प्रवदन्ति तद्विदः॥ उपदिशन्ति।
बोध्यते। उच्यते। पठ्यते। कीर्तिताः। पुराणगाः। पठन्ति। मताः। उपदिशन्ति।
विधिः। प्रतीहि। पठिताः। प्रतीहि।

(२) वा विभाषा। अन्यतरस्याम्। बहुलम्।

(३) ५।२।२१॥ नतेर्नासिकायाः संज्ञायां टीटच् नाटच् भ्रटचः। नासिकायाः नतम्
अवटीटम्। अवनाटम्। अवभ्रटम्। नासिकेऽपि - पुटकाः [illegible] अवटीटा
५।२।३२। नेर्बिडच् बिरीसचौ। निबिडम्। निबिरीसम्।
५।२।३३ इनच् पिटच् चिकचि च चिकिनः। चिपिटः। चिक्कः।

(अ) श्री-काम-प्रयत्न- माहात्म्य-वीर्य-यशस्सु भगशब्दः॥ (५।४।१२१॥ वेशो यश आदे-
र्भगाद् यल्)
(आ) ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा॥ इति [illegible]
(इ) उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति
प्रातःकालीनं प्रातीतिकं इत्यादि [illegible] तीज वर्षेषु।

(२२७३) निपाताः आद्युदात्ताः। उपसर्गाश्चाभिवर्जम्। प्रातिपदिकमन्तोदात्तं भवति
आगमाः अनुदात्ताः भवन्ति। प्रत्ययाः आद्युदात्ताः।

(२२७४) वषट्-वौषट् शब्दौ देवतां दानवचनौ॥

(२२७५) कार-ग्रहणं शब्दपदार्थतादृश्यं। यथा एवकारः॥

(२२७६) यद् उक्तं स्वविधिर्न्याय्योऽपादयन्यां मन्त्रवाक्यम् निगद इति तस्य
निर्देशः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२६७) पाठ्यस्य वा अर्धर्चस्य वा अन्त्यम् अक्षरम् उपसंहृत्य तदाद्यस्य शब्दस्य स्थाने त्रिमात्रम् ओकारम् ओंकारम् वा विदधाति तत् प्रणव इत्याचक्षते॥

~~(२२६८) अग्निः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते, यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः।~~
सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशून्यैस्त्रिभिरेति सूर्यः। तै. ब्रा. ३।१२।९।१
शतपथ. भाष्य २०।१६६।२ में उद्धृत.

(२२६९) पृथ्वी विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा -

(२२७०) उषस प्रादुर्भावादनन्तरं सूर्यस्य उदयात् पूर्वम् यः कालस्तस्य कालस्य अभिमानी देव. सविता+इत्युक्तः

(२२७१) विश्वेषां नराणां हितः विश्वानरः वैश्वानरः जठराग्निः॥

(२२७२) रूप-लावण्य-यौवन-लक्षण-वैदग्ध्य सम्पन्नाः आपः वरुणस्य पत्न्यः आसन्॥

(२२७३) सम् इति एकीभावमाचष्टे। (तं वा अग्निः स्वमनस अतिदहति

(२२७४) अज्ञायते यत विशेषतो बुभुत्सा (बोद्धुमिच्छा) भवति। बुभुत्सा। जिज्ञासा। विविदिषा। पृच्छा। परिपृच्छा॥

(२२७५) छिन्नशाखं शुष्कमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते॥ स्थाणुर्वा पुरुषो वा॥

(२२७६) यदेव विद्यया करोति श्रद्धया उपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति। (छान्दोग्योपनिषद - १।१।१०॥

(२२७७) शाकमेधैर्ह वा मृत्युं क्षुत्पिपासे जहुमेयः॥ शुनासीरी-वाय्वादित्यौ ॥ मरुतो वै वर्षस्य ईशते। पुष्टि सम्पदोऽव भवाविमम् यजमानस्य कुलम्

भूमण्डल की जनसंख्या। चतुर्विध-जीवों की जनसंख्या।

(२२७८) गौः, वाक्, अन्नम् इडा शब्देनोच्यते। (इडा-पृथिवी (१४) (३ वाक् = इडा.) (इडा- गौः ६) (इडा २३ अन्न) (इडा २३ अन्न)
ऋग्वेद ५।५।८॥

(२२७९) गौर्नो अदितेर्वलीवर्दे नामभेदोऽभिभेदयोः।
त्रिषु स्यादिन्द्रिये भावप्राज्ञे भूमौ च सुरभावपि

(२२८०) अश्वत्थे फलिते जौ-व्रीहि-धान्यानां फलितत्वात्। पलाशे फलिते व्रीह्यादीनाम् फलितत्वात्॥

(२२८१) पञ्चाशशब्दः बहुत वचन॥

आचारः। आचार्यप्रवृत्तिं शोधयति।

(२२८२) आदि-अन्त॥ आदि-अन्त॥
व्याकरण-परिभाषा प्रधानेकार्यसम्प्रत्ययात् लिङ्गम्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्वार्थे तद्धि प्रत्ययः॥ बलवानेव बलवन्तः॥ अल्पाच्तरम्॥ अकारो-देव अकारे लकारः। द्विपाः प्रजनन्ति। प्रजजन्ति। पच्छन्दे सर्वमात्मा सेवा प्रयच्छन्। अवयव-समुदाय अवयविन्। इच्छायोगात् आत्मानुयोऽन्न प्रयत्नः। ज्ञान-इच्छा-प्रयत्नः। लकार-नकारस्थानि पदानि मूर्धन्यस्य विधानम् इति प्रवीणाचार्या जगौ॥ नवा-नकारे हे स्थानी भिन्ने। स्थानि-आदेश।

प्रतीयते (विधीयते) इति प्रत्ययः॥

(२२९३) अन्वर्थः प्रतीयते (विधीयते) इति प्रत्ययः॥ (शब्दिप्रशाज नय)

(२२९४) पृथक् प्रयत्ननिर्वर्त्यम् वर्णमिच्छन्ति॥

बाल्यम् - यौवनम् - वृद्धत्वम्॥

(२२९५) बाल्यात् परं वृद्धत्वम्। बाल्यम्-यौवनम्-वृद्धत्वम्॥ द्रव्यम् पदार्थः। (व्यक्तौ

(२२९६) व्यक्तिः पदार्थः। जातिपदार्थः। जातौ पदार्थे इयं पद्धतिभावेऽपि-पदार्थ-प्रतिपत्तिरियं लक्षणं प्रवर्तते)। जातौ पदार्थे द्वि-वचनस्य अनित्यत्वात्। वा न द्वे (पदार्थे) ॥ लोके कर्तव्ये (शिशवः) आकृतिः = जातिः॥

(शब्दप्रमाणानां वयं न जानीमः)(शिशवः) आकृतिः = जातिः॥

(केषांचित् जातिः पदार्थः, केषांचित् द्रव्यम् पाणिनेरुभयम् -

॥(केषांचित् लक्षणानुरोधात्) = पाणिनिः उभयम् मतम्। व्याडिः समन्वय-मतः। (वृद्धः उभयमतम्। यास्कः समन्वयमतम्॥ काचायनः नाना-मतः॥ शब्द संस्कारोपयोगिनो धर्माः, नियमाः। वाक्य संस्कारोपयोगिनः नियमाः॥ एकतिङ् वाक्यम् भवति।) (

(२२९७) सदोपसन्नदर्शन एव। यथाख्यम् = यथाक्रमीयम् इति। ईश्वर रूपं इति करणे हेतौ (अर्थभेदत्वम्) इति। करणम् अन्तःस्थानाम्। द्विरभ्यासः। एक। भाव। योग। वृत्ति। अर्थ। गो। भग।

(२२९८) प्रत्यक्षानुमितयोः प्रत्यक्षं बलीयः॥ (उद) ब्राह्मणा भोजयिताम्, माठर-कौण्डिन्यौ तु परिविष्याताम्॥ ब्राह्मणाः आयाता। वशिष्ठोऽप्या-यातः। ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्। तक्रं कौण्डिन्याय॥ रेफस्तु रेफस्य-मार्दवम् करोति। निमित्तम् निमित्तिन। अकः। मकः। रेफस्तु रेफस्य-वर्णः॥ (यत्राथौ काकोऽयं देवदत्त गृहम्) उदा. पञ्चासवः सिंहाः। व्यक्तिमपि सकली करोति॥ व्यक्तिमपि गोत्रयति। विशदयति प्रकटयति। गङ्गायां घोषः (उदा) कचिद् एकः जातौ धर्माः। व्यक्तिः जातिमती। यथाख्यम्। योग्यतया वर्णः उ तस्य॥

साक्षाच्छिष्टः = प्रत्यक्षशिष्टः। (नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचम् विसृजेत।)

पुष्पकम्। प्रवृत्तः। परतः।

(२२९९)॥ शिष्याभावे शास्त्रलोपप्रसङ्गः। संदेहः (वैयाकरणाः) संशय (नैयायिकाः)। संदेहम् अपनयति। ऊँ शब्दे। वृद्धलक्षणे। निपातनम् वृद्धः। (णत्व-षत्व-तुत्व-णलोपाः। अभिलषिताक्षि सिद्धिः इत्यादि।

(२३००) भाष्यमतेन अणा सवर्णानां ग्रहणम् न। आदेशात्वनिवृत्यर्थम-वरुद्धमेवानुसाध्यते। कृत संशब्दने। उच्चरित - अकारस्य अभावः

(२३०१) अन्तःस्थाः द्विप्रभेदाः। रेफवर्जिताः; ॥नैयायिकाः नियमनाति-क्रमः॥

(२३०२) पाणिनि- अष्टाध्यायी सूत्रपाठे। आदौ मङ्गलम्। मध्ये मङ्गलम् - चतुर्थाध्यायस्यादौ अन्ते मङ्गलम्। वर्णवृद्धि एचौ। शि——
उदय- अ-आ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२३०३) शिक्षाचारः। प्रश्नोत्पादनरीतयः। त्रिमुनि व्याकरणे।

(२३०४) अथ सर्वतोमुखानि गृहनामानि। प्रतिच्छायानामिति यथा: धातुनीयाः प्रत्येकं सन्ति तन्नामानि एकं प्रतिज्ञामते नामवत्॥ देशात् प्रकृतौ आलच्यो ऽत्रापरात्।

(२३०५) व्याप्तिभूति हेता अनिराकारिका॥ १ आगमाः आगमिनः। कार्यम् कार्यिणः। निमित्तम्। निमित्तिन्। अवयवं- अवयविन्॥

(२३०६) महाप्रतिपत्तिगौरवम् व्याप्। प्रतिपत्तिलाघवम्।
किम् चोद्यम्। कः परिहारः। कः आक्षेपः, का शङ्का किम् समाधानम्
शङ्क्यते। आक्षिपति। समाधत्ते॥ परिहरति॥ अन्तर्भाव।
व्याहत्यो ऽप्रजाति। आक्षेपः दर्शयति। आर्षीवचनेन गाम्भीर्यम् द्योतयतो
दर्शि वेदितव्यः। ज्ञा। विद्। जिज्ञासा। विविदिषा॥ ज्ञाता। वेत्ता॥
दद- मत्वर्थीयप्रत्यये। उपदिष्टस्यापि पुनरुपदेशः॥ दिग्योगलक्षणा पञ्चमी।
ल्यप्- पञ्चमी। प्रासादात् प्रेक्षते। विप्रतिपत्ति
द्वारा प्रत्याहारग्रहणम्॥

(२३०७) प्रत्येक शास्त्र का अपना वातावरण- आकाश, माहौल, ध्वनि।
भावना। हवा, आकाश। घटाकाश- मठाकाश। व्यावहारिकाकाश॥
समष्टिप्रवृत्तिः।

(२३०८) आङ्ग्ल भाषा के कई शब्दों के ठेठ संस्कृत शब्द ढूंढना॥ हिन्दी- संस्कृत में
atmosphere॥ बोट होमका अवगाह॥ उबाई॥
ठेठ शब्द ढूंढना॥

(२३०९) जप, पारायण, पाठ, अभ्यास, आवृत्ति पौनःपुन्य, वीप्सा॥

(२३१०) सर्वम्, पूर्णम्, कृत्स्नम्, समस्तम्, सम्पूर्णम्, समुदितम्, अखिलम्
अखण्डितम्॥ एकीभूतम्, एकीभूतम्, ~~[illegible]~~ संगतम्,
अवच्छिन्नम्॥

(२३११) धातुपाठ के व्यापक, स्पष्ट, परिमार्जित, समर्थक ग्रन्थ की घनी आवश्यकता। हिन्दी के संस्कृत में भी। माधवीया धातुवृत्तिः और सहायकग्रन्थ।
पं. युधिष्ठिर मीमांसक जी का संस्कृत धातुकोश अभी।

(२३१२) (धर्मविज्ञान धर्मोपदेश) (भारतवासियों के २५०० वर्ष का इतिहास) (रामायण महाभारत) (सांख्ययोग) (पार्थिव रहस्य) (गीता- मनुस्मृति) (उपनिषद्) (वेद मन्त्रों के भाष्य व्याख्यान) (वेद- मेधा) (श्री नवार्णवसंग्रह) (चार- वर्ण) (भारतीय संस्कृति) (नवजागरण काल) (भारत की मौलिक समस्याएं) (आर्यसमाज) (गुरुकुलों का उत्कर्ष) (कितनी पुरानी- कितनी नयी)
(बुद्धचरित सम्बन्धी) (कितना पुराना- कितना नया) भवन्ति।

(२३१३) वर्णितान्ते। नियमों द्वयम् सामान्य। धन्दोवतं प्रत्यागच्छन्ति। (नित्यः शब्दार्थसम्बन्धः) नयी शब्दानाम्- प्रवृत्ति॥ अर्थोपचाराः। सर्वाणि नामानि- धातुजानि क्रियायाः॥ यथा हि प्रवृत्त।
पुरुषवाचक। वाला भारत के पर्याय है॥

(२३१४) अर्थवत्त्वम्। सामान्य शासनम्। प्रयोगनियामकम्। आदेशार्थकम्। आगमार्थकम्। विशेषणार्थकम्। गुणाधान रोपार्थकम्। संज्ञार्थकम्। (प्रमाद- अनवधानम्- अशक्ति)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१३१५) अतः पारिभाष्याद् संज्ञा-संज्ञि-सम्बन्ध एव ॥ आवर्तिन्यो हि संज्ञा-भवन्ति ॥ संज्ञालक्षण-(२) संज्ञि-लक्षण (३) कृत लक्षण (४) कर्तृलक्षण (५) कालक्षण (६) प्रत्याहारलक्षण. (७) वर्तिलक्षण (८) वार्तिक लक्षण (९) भाष्यलक्षण (१०) प्रत्ययलक्षण. (११) प्रत्ययलक्षण. (१२) आगम-(१३) आदेश. (१४) वर्णविकार. (१५) नाम (१६) आख्यात. (१७) उपसर्ग (१८) निपात. (१९) कारक. (२०) धातु. (२१) आख्यात. (२२) पद. (२३) वाक्य. (२४)

(१३१६) अन्वर्थां वा महतीं संज्ञां करोति ॥ इत्यत्र महासंज्ञाकरणस्य प्रयोजनम् ॥ सिंहो माणवकः। सिंहतुल्यः। माणवके आरोप्यते ॥ वृद्धिशब्दः संज्ञा न भवति ॥ अतः अर्थवती संज्ञा भवितव्यम्। इति। एक। भाव। एव। वर्ति। येषां भवन्ति। इतिकरणः हेत्वर्थः ॥ इति। एक। भाव। ... तावत् एव तत्पदस्य इति तत्पदस्य ...

(१३१८) लक्षणानि (प्रकृत) अनेकविधप्रयोजनानि, अधिकारादयोऽपि ज्ञातव्याः। प्रकृत ... ग्रहीतव्यम्। (एक संज्ञाधिकारोऽपि वदितव्यः। ... हि संज्ञायां संज्ञान्तरं बाध्यते (वृद्धिगुणसंज्ञयोः। निज चयने। ... कृत ... ॥ पूर्वतुल्यम्। इत्यनुशासन ... ईश ॥ अथवा ... परिभाषा। अधिकार। नियमार्थः। अनियम-प्रसङ्गे नियमो विधीयते। (शास्त्र-विशेषनियम। सामान्य-नियम। (किं फलं भवति) सामान्य-नियम (अर्थ कहीं कहीं भवति)। सामान्यनिय-मवाक्यानि- सर्वाण्यनुगतानि (एक अभिप्राय। कितने? वार्तिक ... नि वाक्यानि- सर्वाणि ... पूर्वसूत्रम्। पूर्वसूत्र ... विधाने नियमार्थम् ॥ साक्षात् ... निर्दिश्यते। विशेषणविशेष्यभावः। बाध्यबाधक-भावः ॥ सूत्र एव उपस्थानम् अनुपस्थानम्। नियमस्य ... ॥ (डुकृञ् करणे) (कृञ् हरणे) ... /... अनियम ... । ... ॥ ... / ए ओ ऐ औ। (... अवच्छेद-वाक्यभेदभावः (...) (बाधक) (... ... ॥ ... ॥ (दधि। मधु। ... मधु। (milk & Honey) (... की नदियाँ) (वैयाकरणों के उदाहरण प्रदर्शन में ... काव्य के नियमों का विचार)) (... । ... मधु ॥ दुग्ध- दधि- घृत- नवनीत- तक्र) गो- ॥ ... नियम। ... । ... । ... ... । ... - ... - आनुपूर्वी ... ॥ धातु एव ... ... - ... नियमार्थम् ॥ ... । ... - ... ॥ ... । ... । ... ।

(१३१९) शलातुर निवासी ... पाणिनि ... कात्यायन- गोनर्द- या पाणिनि ... के याजक पतञ्जलि एक ही व्याकरण के तीनों मिलकर संस्कृत भाषा पर राज्य करते हैं ॥ (काण्यादय पाणिनीय ... शालोपकारक ॥ ... । ... गोनर्दीय ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गोनर्दीय

(२३१९) भारतीय यान भारत में आत्म शक्ति के बल पर चलता है॥

(२३२०) अनेकस्य शब्दस्य भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम्॥

(२३२१) तत्पुनरभिधेयम् जाति-गुण-क्रिया-द्रव्यभेदेन चतुर्विधम्। तदपेक्षमेव वचनम् प्रयोगमर्हति (वा. कोष्ठ)

(२३२२) इङ् अध्ययने। इक् स्मरणे। इत्येतयोरधि पूर्वयोरेवार्थवत्वम् न केवलयोः (वा. कोष्ठ)

(२३२३) यथोऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्। तत्प्रत्युक्तं यस्मात् इः विहितत्वादादेशत्वाच्च वा अनियोग शिष्टानाम् एकतरापाये उभयोरप्यपायः॥

(२३२४) यावदेव धातु संज्ञा भवति तावदेव, "अविवक्षितस्यो लोपविधिर्वा- नीकान् इतिमकालेलोपो भवति प्रत्याहार इत्येतस्य धातु संज्ञा॥ नर्णो आप इति। कूपीश्वर कि-राय हिंसायाम्॥ ने प्रात्यु प्रत्य- प्रेक्षत (कुगतिप्रादय: अहल्या होती
इति प्रमादः॥

(२३२५) प्रकृतिरेव हेयते इति दृष्टव्य। कथ्यः कल्याः

(२३२६) साध्यमानस्वरूपा हि क्रिया निरवयवा, क्वचित् पूर्वापरीभूता-वयवा ऽनिष्पन्नवस्तु स्वभावा॥

(२३२७) धातु-कृत-प्रातिपदिक-प्रत्ययानामादेशाः उपदेशाः॥

(२३२८) क्रियानामेयम् अत्यन्तापरिदृष्टाऽशक्या सा पिण्डीभूता निदर्शयितुम्॥ साधु शब्द प्रयोगेऽपि धर्मो भवति।

(२३२९) तै. ब्रा. ३।१२।८।१॥ ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः॥ सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः॥

(२३३०) निरस्य स्राव पातः अपप्रवत्वा मा भुवन्॥

(२३३१) तद् यद् इदमाहुरमुं यज, अमुं यज इत्येकैकं देवम्। एतस्यैव सा विसृष्टिः एष उ ह्येव सर्वे देवाः (बृहदारण्यक १.४.६)

(२३३२) यद् वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तद् यद् ऋचा तद् दृढम्॥ तै. सं. ६।५।१०।३"

(२३३३) सामवेद २०. १५१. प्रथम कुन्ताप सूक्त" कोशीतकि श्रद्धा नाम ऋषिका॥ (श्रद्धा सूर्यस्य दुहिता) चन्द्रमा-मन सो जातः॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२३३४) द्वितीयचतुर्थ्योः ... तद्धर्मा द्वितीया भवति, यद्धर्मा द्वितीया ...

व्याकरण का आन्तरिक नियम।

(२३३५) कहीं-कहीं नियम और अधिकार हैं जो लोक में और व्याकरण में दोनों में व्यवहृत होते हैं॥ ... प्रत्यासत्तिः ...

एका क्रिया ... करीं प्रतिज्ञा ... आ मुहूर्त ... स्थितः ... स्थानिवत् ... काकतालीय न्याय। मण्डूकप्लुति न्याय। सिंहावलोकित न्याय॥ उभयतः ... सिंहो माणवकः। अग्निर्माणवकः ... गौर्वाहीकः॥ आचार्य प्रवृत्ति ज्ञापयति ... अल्पत्वं॥ ... चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः।

(२३३६) पालिग्रहणी, निमित्त सप्तमी, सति सप्तमी।
(क्रिया च)

(२३३७) अपनी जीवन में ... भगवान् पाणिनि आचार्य ने कुछ उक्तियाँ उद्धृत की हैं ... अष्टाध्यायी में गुंथा है॥ (१) विप्रतिषेधे परं कार्यम्। (५) बहुलम्। (४) ... उन्हें ... अष्टाध्यायी में ... (२) च (४) वा, विभाषा, अन्यतरस्याम् ... आदि के ... प्रयोग है॥ (६) आदि में, मध्य में (२) वृद्धिरादैच्॥ (३) ... भवति, अस्ति, ... आदि ... अध्याय में, (७) ... (२) ... प्रत्यय। अन्त में मङ्गल (८) तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम में अध्याय में ... (५) प्रत्ययमाला (६) ... कृत्-तद्धित ... (८) ... (९) आदि का ... प्रत्यय ... प्रथम पाद में ... (२५) ... (१०) ... प्रत्यय। (११) तद्धित प्रत्यय। (१२) ... अध्याय के प्रथम पाद में ... प्रत्यय ... प्रत्ययः ... (१३) ... पत्व, णत्व विधि॥ (१४) ... (१५) ... अभ्यासे ... (१६) ... पाद में ... (१७) निपातन ... (१८) ... (१९) द्वितीय अध्याय के प्रथम दो पादों में समास (२०) ... तृतीय में ... पर्यायीकरण। (२१) द्वितीय ... प्रथम अध्याय के तृतीय पाद में ... कारक प्रकरण ... (२२) ... प्रथम अध्याय के चतुर्थ पाद में ... ॥ इति वा आत्मने पद परस्मैपद॥

(२३३८) अनुवृत्ति। पूर्व ... लाघवार्थ, स्वरूप ... पर्याय ... प्रत्याहार। अर्थ ... पर्यायपदों ... विशेष ... शब्द ... ऐ औच् ... ॥ ... वाचक ... पदार्थ। पदार्थ ... वैचित्र्यार्थ॥ जाति-पदार्थ ... पदार्थ। व्यक्तिपदार्थ ... यदि वा पदार्थ ... क्रिया। ... क्रिया॥ धातु के ... पदों का ... लाघव॥ ... लक्षणार्थ-निर्देश। क्रियावाचक ... ॥ ... ॥

(२३३९) आर्षपदार्थता। ... परिभाषा - ... लक्षण ... अव्यक्त ...
... परिभाषाओं ...

(२३४०) (१) मेरे ... (२) मेरे ... (३) मेरे ... (४) किन्हें किन्हें पढ़ाया। (५) ... मोटी में विशेषता ... (६) कहाँ कहाँ व्याख्यान दिये। (७) किन किन ... (८) ... के विशेष ... में ... (९) किन किन के व्याख्यान दिये। (१०) जीवन कितना सफल। (११) किन किन विषय में विशेष रुचि रही है। (१२) अपने आत्मा और भगवान् का (११) अपना ... (१२) माता पिता, अपने आत्मा और भगवान् ... (१३) बहुत ... (१४) किन किन के जीवन चरित्र पढ़े। (१५) ... (१६) कौन कौन ... वेद ... कण्ठाग्र ... (१६) किन किन ग्रन्थों ... पढ़े। (१७) कौन कौन से ... नष्ट है॥ (१८) किन किन ... (१९) ... अनुवाद॥ (२०) ... विद्यार्थियों ... (२१) ... (१) ... (२) आर्य समाज (३) ... (४) ... (५) ... विचार। (६) ... (७) वेद (८) ... (९) व्याख्यान। (१०) ... (११) कविता। (१२) गोष्ठी। (१३) गोष्ठी (१४) ... और ... (१५) लेख (१६) कविता। (१७) ... हिन्दू-आर्य समाज। (१८) ग्रन्थ-हवन ... विवेचन ... जीवनी।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२३४१) संक्रमो नाम सुपब्धि विषय प्रतिबन्धः ॥ दीधीङ् वेवीङ् देवनयोः
वेवीङ् वेतिना तुल्ये अनुशिष्टो विकिरणविज्ञानम् ॥ वेतिना
तुल्ये वी - गति - प्रजन - कान्ति - असन - खादनेषु = वेवीङ्
गमन = जन्म प्रजनः = जन्मना उपक्रमः ॥ = गर्भ-ग्रहण
Progeny. प्र + Pro उपक्रम

(२३४२) प्र - आविर्भाव - दीप्ति - ईश - मृषा - अभाव - स्पर्ध - वियोग - शुद्धि -
शक्ति - इच्छा - शान्ति - पूजा - प्रदर्शनेषु ॥ (V.M.
मन्त्रलमहोदधि

(२३४३) नैमधीत्य। अप्रत्याख्येयम्। विश्वसर्वीयम्। लाक्षणिकम्। प्रतिपादितलाभ
का। [illegible] ॥ (अव्ययप्रतिषेधः सुपदप्रतिषिद्धिविलयिनी"
"कौशिकी शब्दैः" ॥ अनन्यार्थे वक्तुम् शक्यते। इति पर वाक्यम् तत्रासे इति,
नभवति। "अन्योऽन्य संक्रिय विपर्ययाविवेकः" ॥ प्रत्यये प्रत्ययानां
विपर्यय देकर भिन्न भिन्न वाक्यों प्रयोजनों की अर्थ। दीर्घ पाठवर्णः
शब्दार्थ ॥ (आर्थिकाः तु मन्त्राः इव)

(२३४४) इलोऽनन्तः संयोगः। प्रत्ययसंज्ञी लिङ्गानुद्योतकत्वम् (नृ. ज. सू. १५)
(नृ. ज. सू. १५)

अन्तकः = विकृष्य विवस्य स्थापना मालाः ॥ नानाविषयों का बोध और उनका अन्वय
और लोकव्यवहार में उपयोग ॥ वेद - निश्चय, धारणा, परिज्ञान, दर्शन-शास्त्र,
लक्षण-प्रयत्न, विश्ववर्ती मर्यादा, लोकवृत्त, ~~[illegible]~~, नवचेतकमाल, जनों देश -
कालपात्र के अनुसार प्रयोजनीयता ॥ गोष्ठी, मित्रों के यहाँ, अपरिजात में, विज्ञानितयों में
॥ शोभन हैं, विधि हैं, योग्य विश्व नहीं मिलते। (भिन्नजातीय एक लोक व्यवहारकः)
प्रत्ययस्य प्रयोगः, यथा लोकव्यवहारेषु च ॥ शिलष्टोच्चारित = निष्ठोच्चारिताः
अन्तर / निष्ठान्त - अनन्त ॥ जायन्ते विशेष। विवरण paraphrase.
योग्यः उद् भाविताः ॥ प्रतिपत्तियोग्यं आपद्यते (लक्षणं हि निबन्धारम्भम्)
(इङ्गित - अभिजात महता वा कृत प्रबन्धेन आचार्याणाम् अभिप्रायोपलब्धेः"
चतुर्थो पदार्थः ॥ वृत्तस्य। भावो बहुवचनम्। 'उक्' प्रत्यय समस्त -
-निपात) इतिआख्या इत्यादयः। इत्यादयः।

पदमन्तरी { अन्तरम् = अवकाशावधि परिधान, अन्तर्धि भेद तादर्थ्य।
प्रत्याख्याय है पक्ष   छिद्रात्मीय विना अवसर - मध्य अन्तरात्मनि च ॥ } अन्तराय कोऽनेकार्थ

(अन्त - एक - इति - भाव - अर्थ, योग, जातुं, मत, ~~[illegible]~~ वृत्ति प्रमाण)
(१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०)

अवग्रह - अन्तरम् अर्थमात्राकालः।
(महाभारतात्पर्यम् अन्वर्थ प्रत्यक्षार्थम्) (अभिज्ञ मिथः सम्प्रयुक्ते)

(२३४५) वृषः फलन अहवृद्धे प्रचलति इत्यन्याय, (लोक प्रसिद्ध)
इतिहासम्। (तन्नोन्नेऽ जन्तु) (तित उ) वास्तोष्पत्य -
जानन्द्वाद् गुणानां ॥ उत्तरपदलोपी तत्पुरुषः ॥ प्रासादवासिनः आमा
(महाभारतात्पर्य अन्वर्थ दत्तां वेदान्तार्थम्) ॥
प्रत्यासन्न पूज्यम् (प्र - आइ) (महाभारतात्पर्य अन्वर्थ दत्ता वेदान्तार्थम्) ॥
अन्वयः पूजनम् (प्र - आइ) — नाभिवक्ता! वाक्यार्थ पुरुष
धीजन मुख्य पश्चात् नाभित्वा व्याप्यते — नाभिवक्ता! वाक्यार्थं प्रथम
व्याप्यते। ५ अर्थान्तरोक्ति वर्ग। भूमौ वर्तते - प्रासादे वसति।
. प्राप्तेः अभिमतम्।

(२३४६) (विकलो मौनिनमो बलीयान्' ॥ मावो भावकेः विशेषक मन्।
भावः, कृत्वा, भावकीय प्रतिलक्षणात्। (भावे कर्म! देशान्तर -
प्रयाणे वृहदर्थे ॥ इक् द्वितीयो वायु निर्देश ॥

(२३४७) अग्नौ वीयो। [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२३४८) छिन्नशाखे शाकवृक्षे मूलं स्थाणुरवशिष्यते ॥

(२३४९) किल इत्ययमेव लोकप्रसिद्धिं द्योतयते ॥

(२३५०) प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥

(२३५१) चतुर्दश-विद्या-स्थान-परिशीलनोपेतः ॥

यज्ञ-पुष्प } यज्ञ-देव पुष्प } यज्ञ-देव-अध्यात्म
देव-फल } अध्यात्म-फल }

(धर्मपुष्प-ब्रह्म फल)

(२३५२) यज्ञः प्रपूयते तद्विधीयते ॥

(२३५३) यदेव विद्यया करोति ~~विद्यया~~ श्रद्धयोपनिषदा, तदेव वीर्यवत्तरं भवति ॥ उपस्थापि

(२३५४) धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा, लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदति । धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति ॥ तैत्तिरीय आरण्यक-१०. (६३)

// (२३५४) लौकिकेषु शब्दव्यवहारो लाघवं प्रत्याद्रियते ॥

(२३५५) तुल्य शब्दः सदृशार्थपर्यायः । तुलयासंमितम् तुल्यम् (नौवयो ०.४ नावा तार्यम् नाव्यम् उदकम् । नाव्या नदी वयसा तुल्यः वयस्यः सखा । ६१) धर्मेण प्राप्यम् धर्म्यम् । विषेण वध्यः विष्यः । मूलेन आनाम्यम् मूल्यम् आनाम्यम् = अभिभवनीयम् (मूल्यम् हि मूलम् प्रगुणं करोति मूलेन सम: मूल्यः पटः । संमितम् सम छतम् [illegible] यथा तुला परम् परिच्छिनत्ति तुल्य संमितम् समानम् - सदृशम् । ॥ शब्दः व्युत्पाद्यते । [illegible] इति आप्यम

(२३५६) अक्षाणि [illegible] वर्णाः [illegible] इति [illegible] निरुच्यते । व्याक्रियते ॥ शब्दो व्युत्पाद्यते ॥ शब्द [illegible] निरुक्ति ॥ लोके यः कण्ठमध्यादि [illegible] यते ॥ [illegible] प्रीवादयः उन्नतप्रदेशः ॥ अव्युत्पन्न शब्द- व्युत्पन्न शब्द ॥ मुख-मुखान्तवर्तिनि तालु आदि यस्मिन् वर्णाः निष्पद्यन्ते तत् स्थानम् ॥ तुल्यः आस्ये प्रयत्नः आस्यं इति त्रिपदो बहुव्रीहिः ॥ व्यधिकरणानामपि गमकत्वात् [illegible] भवितव्यम् ॥ (बहुव्रीहि)

गमकम् - अर्थबोधकम् गतार्थः ज्ञातार्थः

वाक्यार्थ

(२३५७) सम्बन्धि शब्दो हि अन्तरेणापि शब्दान्तरम् [illegible] नियतमेव सम्बन्धिनम् उप- स्थापयति । यथा । पितरि पुत्रस्यापि स्मरितत्वात् इति न उच्यते [illegible] पितेति । समानोऽर्थः इति सवर्णः । अन्यत्र सवर्णः ॥ सजातीय । विजातीय ॥ [illegible] स्थ प्रीणनम् । जिह्वा का अग्र, उपाग्र, मध्य, मूल [illegible] इति ॥

२५(२३५८) न हि [illegible] पदार्थो व्यभिचरति । न हि अनाख्याता क्रियाऽस्ति । सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः ॥

(२३५९) [illegible] कृतम् एतदर्थमपि स्यात् ॥ [illegible] प्रतिपत्ति लाघवम् ॥ [illegible] मार्गेण [illegible] ॥ प्रतिपत्तिगौरवम् । [illegible] बोधः ॥ दीर्घमार्गेण । लघुना मार्गेण । [illegible] ॥

यदागमाः स्वगृहीतेन गृह्यन्ते । पाद-स्फोटः विपादिका ॥ [illegible] -

(२३६०) [illegible] बालक मा त्वरिष्ठाः ॥ शिष्यः - [illegible] पादाने ॥ ~~[illegible]~~ [illegible] शब्दो भविष्यति [illegible] विषादं विभ्यति । - शङ्क - सम्बन्ध शब्दो [illegible] मया कृतम् (कौ [illegible] कौ [illegible] - तव पादौ [illegible] इत्येवं कृत्वा शपथ विशेषः ॥ इच्छति [illegible] इति [illegible] विवाद- [illegible] लोके [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२३६१) मल्लोऽपि उत्साहवर्धनाय स्वबाहू आस्फालयति।

(२३६२) नच विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति।

(२३६३) निगदेनैव व्याख्यातः। पाठमात्रेणैव व्याख्यातः। नात्र किं विवरणमपेक्षते॥

(२३६४) मिला | आगम – स्वाध्याय – प्रवचन – व्यवहार

धन – अर्जन – रक्षा – वर्धन – पात्रों में निक्षेप

बल – अर्जन – रक्षा – वर्धन – उपयोग।

(२३६५) निरुक्ति व्याकरण में धातुनिर्माण [illegible]

निरुक्ति – व्याकरण में दृष्टान्त

निरुक्ति ग्रन्थ के देश–काल

निरुक्तियों का स्वरूप

निरुक्तियों के भेद प्रकार।

निरुक्तियों से विद्या सम्बन्ध.

निरुक्तियों का उदाहरणकोश.

यास्क पूर्व में लोकाचार।

(२३६६) भारतीयेतर – लोगों ने भी निरुक्त [illegible] और भारतीय संस्कृति रक्षा की है॥

(२३६७) वाक्यस्य उपमानविशेषप्रयोगः॥ रामो अजा, [illegible] अजा॥

अवयवावयवपरिमाणवलम्बो न बद्धा। वक्षस्य शाखा। अवतः मे॥

(२३६८) नहीकं प्रयोजनं योगमात्रं प्रयोजयति। ॥ द्वौ पथौ। अर्थादिमार्गः॥ [illegible] अनुवर्तिनः। (एकयोगनिर्दिष्टानाम् एकदेशा-

श्रयाधिकारः॥ इति पदं प्रयुज्य नामम् जुर्वीन्दुर्दीना। इवाच्च लौकिकम् अनुकरणम्। पदकारैः लौकिकम् काशे–कुशे। (काश–कुशावलम्बन न्यायेन

व्याकरणे लोकप्रचलित शब्दप्रयोगा। वस्तु प्रयोग॥ लोकव्यवहारसिद्धं व्याकर

णम्॥ अर्थात् व्यवच्छिन्नम् स्वरूपेऽवस्थानमर्थेन पदकारैः इतिरत्योऽध्या-

हियते। मन्दधियः भ्रान्तिः।

(२३६९) द्वैपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविध्योश्च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोः (२३७०) इतिमनोजिष्यत्वाऽऽह छन्दसम्, लौकिकञ्च॥ आ एवं नु मन्यसे सङित॥

आ एवं किल तत् – स्मरणार्थे॥ विजय – विमाता। आ+इषम् वाक्यपूरणार्थे। आ एवं किल तत् [illegible] ङितसिद्धं वि प्रयुज्यते॥

अव्ययम्॥ क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञायाम् अकारे तकारे प्रत्ययलोपादि। प्रक्रान्तं हि

अहिंसनं गृहीत्वा – अन्तः कृत्वा॥ आ एवं नु मन्यसे – मैवं पूर्वम्

वाक्यस्मरणार्थे किञ्चित् अवश्यं इदम् प्रयुज्यते॥

अमंस्याः इति अनुवृत्तिर्वै मन्यसे॥

(२३७१) (वर्णनिर्देशेन व्यक्तिसंख्या न विवक्ष्यते, जातिर्वै निर्दिश्यते॥ तेन व्यर्थं लक्षणस्य जातिवाचकत्वात् [illegible] इति उपपन्नं भवति॥

अन्यं अर्थवशेन [illegible] व्यवस्थापयति। विविनक्ति॥ निरुक्तिकाराः

विनोतनमर्यादा, तेन सह आवश्यकी॥ भागवती नाम छन्दः। [illegible]

पदलक्षणी॥ (व्याख्यानानि) वाक्यों के प्रमाण अर्थवत्ता॥ अर्थवत्ता होनी॥

(गुणवत्ता)

(२३७२) नहीं शास्त्रों के प्रयोग: [illegible] शब्दों का सम्प्रयोग कितने हैं?

विवक्षार्थ (१) विवक्षातः भावार्थ (२) विवक्षाधीनो शब्दविधिः॥

(३) विवक्षातः प्रयोजनः (४) इतिकर्तव्यविवक्षार्थी लौकिकम्

२.२.२६ [illegible] लौकिकी – लौकिक – लौकिक

२.२.२२ – इतिकर्तव्य प्रयोजन [illegible] प्रयोजन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२३६३) पचि: कर्तृस्थक्रिय: — देवदत्त: ओदनं पचति।
रुहि: कर्तृस्थक्रिय। देवदत्त: हस्तिनम् आरोहति।
शेति: कर्तृस्थभावक: देवदत्त: शेते
जनि: कर्तृस्थक्रिय: देवदत्त: जायते
करोति— कर्मस्थक्रिय: देवदत्त: कटं करोति
ग्रासि } कर्तृस्थभाव देवदत्त: बालम् आशाययति
श्रासि } देवदत्तेन बालम् आशयति।

(२३६४) द्राविमावुपपन्यासौ यत्र वदति जैमिनि:
प्रवृत्ते लक्ष्मणेषामौ नियच्छिश्रावि नामिवत ।।

(२३६५) नाम शब्देऽनर्थे नैतिपात।

= (२३६६) पुन: पुन: सम्पादने हि क्रियाजु कौशलं भवति।
= सामान्य अनुभूतियों की टेक्नीकल

(२३६६) एकेनाहि उभयम् यत्ने रे कार्यं: अतृत्विम् व्यापार, फलाश्रय
व्यापाराश्च। इष्टम् फलके अन्न-वृष्टि-पुत्र- शत्रुवधादि वा
अदृष्टम् स्वर्गः। फलस्यैव पूर्वावस्था अङ्कुर शब्दवाच्या।

(२३६७) जातिरूपमाधयम् पदम् अपदम्

लक्षणा
प्रकृत्येतपदा नाम । अर्थात् प्रकरणात् वा वृत्तिम-
कृतिमयोर् वृत्तिमे कार्यसम्प्रत्यय:।।
सामान्य शब्दस्य नानार्थे विशेषं प्रकरणम् वा विशेषेण च
नियन्त्रितः उपोद्घातिकपदम् अपदम्। (अपदम्) शास्त्रो
व्यवस्थापकम् ।।

(२३६८) लोमान यावत् पदार्थाः तावद् विभुशब्दे सोच्यते ततो
धात्विके पशु शब्देनोच्यते।। — आम्नाये व्यवस्थाने
नियमेन नियोगा अभिमता यज्ञपूर्वे ज्ञप्तिकम्। एवकरम्
सर्वविद्यम् पञ्च पदिकाणेनाधिकम् । व्यवहार मुख्यं स्थितिकम्। यत:
व्रीहि । अवयम्-जन्यम् । अवद रक्षा क्रिया ज्ञापकम्।
अर्थाये उदाहरणानि रेखा: कथ्या ।।

(२३७०) लक्षणानि लघूनि साधूनि वचनानि शिक्ष्यन्ते।।
अर्थ वर्ण। अक्षर। शब्द। प्रातिपदिक। पद। नाम। आख्यात। उपसर्ग। निपात।
गति। कर्मप्रवचनीय। अव्यय। वाक्य। कर्ता। कर्म। करण। सम्प्रदान। अपादान।
अधिकरण।। उपसर्जन। उपसर्ग। कर्तरि- कर्मणि। भावे- कर्मकर्तरि। विकरण।
आगम। लोप। धातुविकार। वर्तमान। परोक्ष। भविष्यत्। भूत। आख्यान। अनद्यतन
विधि। आशीर्लिङ्। क्रियातिपत्ति। समास। विग्रह। अव्ययीभाव। तत्पुरुष। कर्मधारय
बहुव्रीहि। द्वन्द्व। प्रत्यय। सनाद्यन्त - नामधातवो वृत्ती। स्त्री प्रत्यय। तद्धित।
कृत्। प्रकृति - प्रत्ययभाव। उदात्त। अनुदात्त। स्वरित। एकश्रुति।। पदयोगविधि।
पदविधि। उच्चारण। शिक्षा। ह्रस्व। दीर्घ। प्लुत। अर्धमात्रा। उपसर्जन। द्विकर्मक।
कारक (उभय-आदि)। अर्थवितो व्याख्या। मङ्गल। अधिमङ्गल। मध्यमङ्गल। अन्त्यमङ्गल
अध्यवसायात् वर्णसमाम्नाय मातृका। बहुमात्रिक वृत्त। कारिका। निरुक्ति
चर्चित। चेकृयित। भाव। क्रिया। धातु। प्रयोग। पद। वाक्य। महावाक्य।
पदों वाक्तिको भाष्य। अन्वय। आधिभौतिक सत्या। स्पष्ट। अनपवाद इदं न्याय
अनुवादक। अनुवाद। स्वर। व्यञ्जन। उष्मन्। अन्तःस्था। अन्तस्था। जप। सम्प्रसारण
।गमक। आगमत्वं। सम्बन्धी। योग (योगज)। लोप। अर्थ। नाद

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अनुबन्ध। नित्य। अनित्य। अन्तरङ्ग। बहिरङ्ग। अतिदेश।
पदार्थ। अर्थ। स्वार्थ-जाति-द्रव्य-लिङ्ग-संख्या। विभक्ति। प्रत्यय। अतिशय
अतिशायन। तुल्यबल। अतुल्यबल। विप्रतिषेध। सन्देह। संशय। अनन्तर।
इत्संज्ञा। उच्चारणदोष। अधिकार। स्वरित। अध्याहार। परिभाषा। अवकाश
अनवकाश। अभाव। अनन्तरत्व। अनर्थक। पूर्व-परत्व। परत्व। पदसंज्ञा।
व्याकरण। शास्त्र। अवस्था। व्यवस्था। अभिविधि। मर्यादा। आकृति। जाति
आकाङ्क्षा। असूर्या। सूर्या। वेद। अनित्य। अनित्यत्व। नित्य। अनित्य। निश्चय।
आश्रय। आश्रित। निपात। स्त्री, पुंस्, नपुंसक। लिङ्ग। संख्या-संख्येय।
निपात। वृत्ति। अनुवृत्ति। उत्सर्ग। अपवाद। विभाषा। बहुलम्। अन्यतरस्याम्
वा। व्यवस्थित विभाषा। ह्रस्व। दीर्घ। गुरु। लघु। स्थानी। स्थान। प्रयत्न
अनुप्रदान। बाह्यप्रयत्न। आभ्यन्तरप्रयत्न। अनुलोमसन्धि। प्रतिलोमसन्धि। संहिता।
अनुषङ्ग। संज्ञा। आचार्य। उच्चार्यमाणप्रयोग। अभ्यास। अभ्यस्त। अन्तरङ्ग।
बहिरङ्ग। बलाबल। गण। गणपाठ। सूत्रपाठ। धातुपाठ। वार्तिकपाठ। अन्तर्गण
अन्तर्भावी। अन्तर्हित। न्याय। अन्याय। अन्योन्याश्रय। इतरेतराश्रय। व्याहार।
अन्वाचय। इतरेतर। विग्रह। महान्। धर्मजिज्ञासाविषय। उदाहरण। प्रत्युदाहरण।
शङ्का-समाधान। आधेय। उपादान। साध्य। सिद्ध। सिद्धि। अभिहित। अनभिहित।
स्वार्थिक। प्रयोजक। हेतु। अभूततद्भाव। अभेद। विशेष्य। विशेषण। अभाव।
अभ्यस्त। अयोगवाह। सिद्ध। असिद्ध। अर्थ। इति। द्विवचन। एकवचन।
द्विवचन। बहुवचन। अधिकरण। अधिमति- अर्थ-त्याग। उपपद। अधिजातीय।
जिह्वामूलीय। उपध्मानीय। महाप्राण। अल्पप्राण। मात्रा। द्विमात्र। त्रिमात्र।
अर्धमात्रा। लक्षण। लक्ष्य। लौकिकविग्रह। अलौकिकविग्रह। अल्पप्राण। महाप्राण।
विवार। संवार। विवृत। संवृत। अवग्रह। पूर्वी। अविकल्पादि। शेषपक्षी। लिङ्ग।
अभिधेयलिङ्ग। आश्रितलिङ्ग। आदि। मध्य। अन्त। अविनाभाव। वाक्योपाधि।
अवाङ्मयोपाधि। वाक्योक्ति। व्युत्पत्ति। अव्युत्पत्ति। व्युत्पन्न। अव्युत्पन्न॥
द्रुत-मध्य। विलम्बित। व्याप्ति। अव्याप्ति। अतिव्याप्ति। उच्च। नीच। उभय। अनुभय।
अनर्थ। अनर्थक। विवक्षा। विवक्षातः। वाक्यार्थ। विविक्षात। उभय।
आनन्त्य। अवयव। अवयवी। आश्रयविग्रह। आकृतिगण। आख्या। आख्यात
सिद्धि। आदित्य। उपपद। उपपद। आश्रय। आत्मनेपद। आत्मनेभाष। परस्मैपद।
उपयोग। आगम। आगम। आनुमानिक। अयोग्य। अवयवी। निर्दिष्ट-निर्दिष्टत्व। अवयव-अवयवि
परस्मैभाष। आदिमत्त्व। आदिवृद्धि। उपपदवृत्ति। आधार-आधेय। वाच्यवाचक। स्थानी-
शेष-शेषित्व। रुचि-रुचित्व। आधाराधेय। अभिधान-अभिधेय। वाच्यवाचक। स्थानी-
आदेश- आनन्तर्य। आनुपूर्वी। आनुमानिक। वाचनिक। लाक्षणिक। आश्रित।
अभिजित। आत्मनेपद। अधिकार। आश्रितलिङ्ग। आदि। अनादि॥ आगन्तुक। योगरूढ
आशङ्का। तात्पर्य। पाणिनि। कात्यायन। पतञ्जलि इष्टि। सूक्ष्म शाश्वतिक-विरोध।
ईप्सित। अनीप्सित। ईप्सिततम। इष्ट। अनिष्ट। उपमा। उत्कर्ष-प्रकर्ष।
(उच्चारणनानाविधा उच्चारणम्।
(१३ वर्ष) अर्थात् वाक्यविन्यास स्वरूप व्यवस्थापनाय इति शब्दः प्रयुज्यते॥
स्वरूपपदार्थक:। कार्यीदाहरणम्। तथाक्रमेण अनुच्चारितम्।
लाघवार्थम्। विस्तरार्थम्। पूजार्थम्। विकल्पार्थम्॥ अनुकरणार्थ—
वृत्ति:। सन्निपातलक्षण। उपजीव्यभूतो धर्म:॥ व्यावृत्ति:॥ शास्त्रे गुणा:
अभेदका:। किमर्थं दीर्घ: उत ह्रस्व:॥ आपद्यते॥ दक्षिणापथे महान्तोऽपि
सरस्य इत्युच्यन्ते॥ (दाक्षिणात्या: दक्षिणापथे। (उदीच्या: उत्तरापथे) (विन्ध्य—
लौकिक: (किं?)... कृत ... उदीच्या:॥ (विन्ध्यत: उत्तर
विन्ध्यत: दक्षिणत:

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१३८२) कुमार्यागारे। वध्वागारे। ६६ प्रत्ययप्रकरणे प्रत्ययलोपे -
लक्षणेन प्रत्ययलक्षणं न भवति" इत्यादि पूर्वपदस्य उत्तरपद इति
विवेको भवति। पूर्व-पद। पूर्व अपर। पूर्व-उत्तर॥
पूर्वपक्षिन्। रूप प्रत्युदाहरणम्। कार्य प्रत्युदाहरणम्।

(१३८३)(१) त्रिमुनि - जिन आचार्यों को स्मरण करते हैं। (२) त्रिमुनि - त्रिवेद
स्थान - (३) त्रिमुनि का अभिजन स्थान। (४) त्रिमुनि के प्रिय शब्द॥
(५) त्रिमुनि भारतवर्ष के ऐक्य रक्षक। (५) त्रिमुनियों का काल - (६)
त्रिमुनि ग्रन्थ का आजतक प्रभाव। (६) [illegible] न वार्तिक के
महत्त्व, न पूर्वयोगविभाग, योग-क्षेम के विभाग का पालन। (८)
आचार्य पाणिनि भगवान् का गौरव अत्यन्त है, यथायथ है॥ (९)
धातु पाठ का माहात्म्य (१०) विशेष शब्दों का अपना अपना अर्थ (११)
समान शब्द 'एक' अर्थ में॥ (११) इन्दु शब्द आत्मन् अर्थ में ऐसा उनके साथ एवं इनके
(१२) आचार्यों को भगवान् पाणिनि आचार्य' आदि शब्दों में पूजक भेद॥
भेद (१३) निरनुबन्ध - [illegible] आदि शब्दों में पूजक भेद॥
उद्याने (वदाडे) कृतो यत्नः फलवान् भवति॥

(१३८४) महदाचार्यो वक्ति। इति पदेन समासेऽर्थे न अवयवानाम्
पदानाम्। वर्णानाम् - पदानाम् च आनर्थक्यम्॥ अजहत्स्वा -
र्थवृत्तौ उपजलजानपदम् न स्वार्थमात्र पर्यवस्यति किन्तु -
[illegible] । न हि जहत्स्वार्थवृत्ति प्रत्यक्षे स्वार्थं कृतावति।
जहत्स्वार्थ उद्यानार्थ

(१३८५) लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्॥ दाधाघ्वदाप्
(११): डुदाञ् दाने। दाण् दाने। दो अवखण्डने। देङ् रक्षणे॥
डुधाञ् धारणपोषणयोः। धेट् पाने॥ (अदाप् - दाप् लवने।
दैप् शोधने। डुदाञ् दाने (जु) ददाति। दाण् दाने (भ्वादि) यच्छति
दाप् (लव) दा - यच्छ यच्छति॥ दो अवखण्डने (दिवादि) द्यति॥
देङ् रक्षणे। (भ्वादि) दयते॥ डुधाञ् (जु)॥ दधाति धेट् पाने धयति
दैप् शोधने। दायति। अव दातम्
दाप् लवने। दाति। दातं बर्हिः॥
मुखम्॥

(१३८६) १.१.२० दाधाघ्वदाप्। 'उदीचां माङो व्यतीहारे' इति पदैः:
आत्मभूतस्य निर्देशं करोति" उपदेशावस्थायां धातवः प्रयोगस्थाः
धातवः॥ किं कियन्तः। किं तर्हि। किमुच्यते। (गा -
मा - दा - महणेष्वविशेषः॥ (आदेच उपदेशे प्रत्यये) (गा -
गतिरूपमात्रेऽ (उपादाय - अवधेयं स्वरूपम्)॥ दा तक
ग्रहणम् ज्ञापकम्॥ ॥ अस्मदादयस्तं खलु अनुकरणम्॥
महापदमञ्जरी - १-२-१२० में पदमञ्जरी - हरदत्त अच्छे हैं॥

(१३८७) इति करणे हेतौ। इतिकृत्वा - ऐसे करके। (अत्यन्तादर -
प्रमाणिक / अन्यत्रापि वर्ते (अन्ते - आदि) ॥ लोपे लक्ष्ये वा
इति इत्यर्थे वर्तते।

(१३८८) यथाविशयं नृत्यन्तः शिलिनः प्रौढं वशम् उन्नते -
कुर्वन्ति। अश्वस्य उदरबन्धिनी रज्जुः कक्ष्या
(१३८९) श्री डॉ हरिगार्ड। श्री सत्यपाल जी। श्री विजयकुमार जी।
श्री दुर्गेशलाल। डॉ. देवेन्द्र कुमार। श्री हरिश्चन्द्र विद्यालंकार
पं. धर्मदेव जी। डॉ. सीताराम सहगल (आर्य समाज॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२३९०) सामान्यविधिर्यमस्तु ब्रह्मयज्ञादौ सर्वत्रानुसंधेयः॥

(२३९१) यथा स्वरितत्वम् अनुदात्तत्वं च आचार्याणाम् मतेन —
विज्ञायते तथा ~~आनुनासिक्यं~~ अनुनासिक्यमपि।

(२३९२) // इदमः थमुः। इत्यत्र समासस्य इत्संज्ञा-परित्राणार्थः
उकारानुबन्धः।

(२३९३) स्वरितानाम् वर्णधर्मः स्वादोषा, नात्र पारिभाषिक स्वरितः॥
स खलु अर्थधर्मः। स इह इत्यपि आचरणाद् विज्ञायते।

(२३९४) सर्वज्ञो नायते। सर्वमिमं भूयादिति आशास्ते।

(२३९५) काम्यनिमित्तं सत्ये। ध्यानम् बन्धुरमित्युच्यते।

(२३९६) प्राणो वै दक्षः। अपानः क्रतुः॥

(२३९७) सर्वे देवाः एकोऽर्थाः। इन्द्र एक एव अपरोऽर्थः॥

(२३९८) न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते, अपि तु स्तुत्यम् स्तोतुम्।
इति न्यायः॥

(२३९९) यस्य सर्वेषु अभिष्वङ्गः, विना तेन सर्वेषां मुक्तिक्रियायाम्_
तस्य भोजने प्रवृत्तिं प्रति सर्वेषु उपायभावम्_
अभिलाषो न भवति,
आपद्यते — (प्रतिपद्यते) इति तेन उपायेन प्रवर्तते॥

(२४००) कर्मप्रवचनीयेन प्रतिना देवदत्त एव लक्ष्यते, न त्वात्वर्थः
देवदत्तम् प्रति॥ अधर्मस्य क्रियया लक्ष्यते॥

(२४०१) एको हि वस्तुधर्मः। अपरो हि विवक्षाधर्मः॥

(२४०२) श्येन स्पायन्त्या पक्ष्याकारापायनया भावेन भवति।

(२४०४) सोमपानजन्यो मदो मदान्तरं वत
जैत्रो मदो अन्यः॥

(२४०५) नीवि मूलधनम्, उद्धूलबन्धनम् वा

(२४०६) प्राचीनी मनु का काल (२८२५ – २८०५) (औफ्रेक्ट के मत में ब्राह्मण ॥
आधुनिक काल। २८०८, २८०४०, २८०५८॥ २८५६ – २८५८॥

(२४०७) सद्युक्तं वैशेषिकैः (अग्नेरूर्ध्वज्वलनम्। वायोस्तिर्यग्गमनम्।
अणुमनसोराद्यं कर्म। एतानि अदृष्टकारितानि।

(२४०८) अन्तरवस्थितेन मीमांसकेन सर्वाः शाखाः पठ्यन्ते!

(२४०९) इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम् इन्द्रदृष्टम् इन्द्रसृष्टम् इन्द्रजुष्टम् इन्द्रदत्तमिति वा
५।२।९३ अष्टाध्यायी
इतिशब्दस्य विधानान्तराय प्रसङ्गार्थः
इन्द्रियम् इति अन्तोदात्तम् शब्दरूपं निपात्यते। इदं रूपान्तरम्
कारणानाम्। तथान्य वा यत्नेन निपातनं दर्शयति। इन्द्रः आत्मा॥
नाकर्तृकं साधकत्वम्। इति रूपः प्रकारान्तरः। सा वा शब्दः प्रत्ययम्_
अन्यथाऽपि न कर्तव्या॥ इतरनियमात् इति॥ स्वात्मा दर्शयति॥
अभिधेयाभावात्। विकल्पानाम् ...

(२४१०) दिवोदासी भाषा हृदय के भीतर वाली बहुत ...॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२४२०) पिशु। हृषी गात्र विक्षेपे। त्रसी उद्वेगे। पुथ हिंसायाम्। पुष्प विकसने।
तिम, ष्टिम, ष्टीम आर्द्रीभावे। व्रीड चोदने लज्जायां च। कुस, प्रायिकृ उत्सर्गे।
दूङ् परितापे। मीङ् हिंसायाम्। प्रीङ् प्रीतौ। जनी प्रादुर्भावे। मृष —
तितिक्षायाम्। ओलजी व्रीडे। शप - आक्रोशे। दिव - दैन्ये। ज्ञप प्रीतौ।
ष्वित आलिङ्गने। कुप क्रोधे। क्षुध - बुभुक्षायाम्। रुप पर्यायेणे।
द्रुह् हर्षमोहनयोः। द्रुह जिघांसायाम्। ष्णिह प्रीतौ। शमु - उपशमे।
तमु काङ्क्षायाम्। क्षमू सहने। क्लमु ग्लानौ। मदी हर्षे। ... पिपासायाम्।
हृष तुष्टौ। क्रम - रिष हिंसायाम्। कुप क्रोधे। गुप व्याकुलत्वे। लुभ
गार्ध्ये। तृषु - अभिकाङ्क्षायाम्।

(२४२१) लक्षणमुपेयाद् व्यक्ति - आकृति पदार्थश्रयणम्।

(२४२२) वर्णग्रहणे सवर्णं तदन्तविधिः॥

(२४२३) यास्मिन् शोकहस्तोऽपि पुत्रे जातेऽपि न दौः॥
यावज्जीवेमः पितुः प्रियान्वेषणः सोऽयमुत्सेन जीवति।

(२४२४) पञ्चद् कठन अनित्यम्, द्विवर्णम् उभयकम् भवति।
(२४२५) पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः / स्वार्थं (जाति, गुण, क्रिया, द्रव्य) द्रव्य, लिङ्ग
संख्या, कारकं च॥
शब्द प्रवृत्ति निमित्तम् = स्वार्थः (जाति, गुण - क्रिया - यदृच्छा शब्दः)

(२४२६) मूल - स्कन्ध - शाखा - पत्र - पुष्प - फल - बीज - त्वच॥

(२४२७) सर्वाणि हि कारणानि फलजननाय प्रवर्तन्ते॥
यथा हि क्षुधिता बाला मातरम् पर्युपासते॥

(२४२८) अद् ध्यानः धर्मो विद्यामोदहीतावरादपि।
अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि॥

(२४२९) विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम्।
अमित्रादपि सद्वृत्तं अमेध्यादपि काञ्चनम्॥
अमित्रादपि सद्वृत्तं बालादपि शौचम् सुभाषितम्।

(२४३०) स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचम् सुभाषितम्।
विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः।

(२४३१) म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितम्।
ऋषिवत्तेऽपि पूज्यन्ते किं पुनर्वेदविद् द्विजः॥

(२४३२) योगेन चित्तस्य पदेन वाचाम् मलं शरीरस्य च वैद्यकेन।
योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनाम् पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि।
अतिष्ठा वरिष्ठः: सहिष्ठः सत्तमः, पापिष्ठः लघः

(२४३३) इन्द्रो वै देवानाम् ओजिष्ठो बलिष्ठः: सहिष्ठः सत्तमः, पारयिष्णुतमः
देवानमत्तिः स्त्रीलिङ्ग निर्देशेन स्पष्टीक्रियते॥ मानविक

(२४३४) ... ॥ ... शास्त्रे न प्रवर्तन्ते॥

(२४३५) इतरेतराणि ~~...~~ क्वापीयं शास्त्रे क्वचन॥
सेना, यथा अस्य पुत्रस्य शास्त्रे क्वचन॥ नञ्बहुव्रीहिः॥ अतद्गुणसंविज्ञानो बहु-

(२४३६) तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः॥
व्रीहिः चित्रगुम् आनय॥

(२४३७) अशब्दोऽयम् द्विवचनटाबतम् एव प्रवर्तते॥
(२४३८) सर्वाणि नामानि - इति सर्वनामानि - इति अन्वर्थ संज्ञा॥
लिङ्ग - सङ्ख्या - रहितः देशाय
क्रमः देशः। अविशेषो देशः।
पूर्व विधय / विशिष्टवस्तु विधय॥
निरूप प्रतिषेधः। विभाषा प्रतिषेधः॥

(२४३९) सर्वादि - बहुव्रीहिः॥
क्व विभाषा। ... प्रतिषेधः॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२४३०) उत्तराधरपूर्वादीनां विशेषणत्वादिति। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः॥
पूर्वपदस्य पुंवद्भावः॥ अधार्थकम् विशेषणम्। उत्तरार्थं अवधर्म न लिङ्गम्
तद्‍द्वयार्थकम् कृतम् इत्यादि स्वार्थकम् भविष्यति॥ द्वितीयार्थकम्: शब्दः।
अबाध्यत्वात्। न बहुव्रीहिः उभयत्वे बाधिष्यति। उपसर्गत्वे पदार्थः
उच्यान बाधिष्यति॥ स्वार्थकम्। विस्तृतार्थकम्॥ पदमस्ति वचौ उत्तमस्ति वचौ
विगृह्य - विग्रहम् कृत्वा। वक्तव्य शब्दः अधिकरण्यात्मकः वक्तव्याभिनः
इति वचनम् = गृहम् सवचनम्। (तुल्यार्थानाम् विकल्पानामेकशेषः"
मिलितार्थे सरूपाणामेकशेषः। अस्मात्॥ पक्ष-कल्पित (विकल्पित)
समासे (एकपदम्, एकस्वरम् एकविभक्तित्वम् च समास प्रयोजनम्)
गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः॥

(२४३१) अभिधानतो व्यवस्था (कृत्ति प्रातिपदिकस्य प्रकृतेः प्रत्ययो
भवति कृत्तिं प्रत्यय त्य प्रकृतेः। पुरुषाभिः, अश्वाभिः
अत्र प्रातिपदिकस्य प्रकृतेः। त्वयका, मयका इत्यत्र प्रत्ययान्तस्य
प्रकृतेः॥ प्रातिपदिक॥ पद

(२४३२) अनितर्सर्वनामसंज्ञायाम् तदन्तविधिः॥ आद्या सप्तमी। निमित्तसप्तमी।
परसप्तमी। द्विशब्दो हेतौ तन्मयाख्यातिते सम्प्रत्ययेन गृह्यते। अत्र
परसप्तमी।
भवत्याख्याति:॥

(२४३३) १.१.३४
व्यवस्था = स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमः॥ (व्यवस्था: = प्रयोगाः॥
स्व = पूर्वादि, पूर्वादीनाम् अभिधेयाः दिग्देशकालाः, इतरौ अर्थौ यत्र
वालो अवधि~~नियमः~~।
ग्रामान्तर्वासः, प्राकारीयम् बहिर्वासः॥

(२४३४) सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्।
लिङ्ग - कारक - संख्या विशेषानुपादानात् न व्येति = विविधत्वं न गच्छति
इति अव्ययम्।
चादीनाम् असत्त्व वचनानामेव अव्ययसंज्ञा स्यात्, स्वरादीनाम् सत्त्व-
वचनानाम् असत्त्ववचनानाम्। भवति कारकाणां शक्तिरूपाणाम् विभक्ति-
र्थवेनोच्यन्ते।

(२४३५) धर्मार्थं नार्थं कामार्थं आयुर्वेदो महर्षिभिः॥
प्रकाशितो धर्मपरैरिच्छद्भिः स्थानमक्षयम्॥ (चरक)
१ इत्यत्वारि दानानि प्रोक्तानि परमर्षिभिः।
विद्यादि नानाशास्त्राणि शर्मणेऽत्र परत्र च।
भीतेभ्यश्चाभयं देयम् व्याधितेभ्यस्तथौषधम्
देया विद्यार्थिने विद्या देयमन्नं क्षुधातुरे।

(२४३६) शौचैः रोगाणाम् शमनम्, भयानाम् पालनम्।

(२४३७) एकतः क्रतवः ~~सर्वे~~ : सर्वे सहस्रवरदक्षिणाः॥
अन्यतो रोगभीतानां प्राणिनां प्राणरक्षणम्।
आतसंवाहनं रोगि- परिचर्या सुरार्चनम्।
पादशौचं द्विजोच्छिष्ट मार्जनं गोप्रदानवत् (याज्ञवल्क्यस्मृति)
क्वचिद्धर्मः क्वचिन्मैत्री क्वचिदर्थः क्वचिद् यशः। कर्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला॥
समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः। प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

देवादीनान्त्वसन्तर्मनुमोतेन वक्ष्यते । अपजन्तीन्द्रयं वीक्ष्य पुरुषः कुशलो भिषक् ।
आरोग्यं विद्यात्तु ज्ञानमैत्री सहावृत्तेजन्मा स्वाधीनताच पुंसो महदैश्वर्य विनापि वैद्यः ॥
आत्मानदी संयमपुण्यतीर्था सत्योदका शीलतटा दयोर्मिः ।
तत्राभिषेकं कुरु पाण्डुपुत्र न वारिणा शुध्यति चान्तरात्मा ।
नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः । पीत्वा रसं समुद्राणाम् द्यौः प्रसूते रसायनम्
॥ यथा भूमिस्तथा तोयम् यथा बीजं तथाङ्कुरः ।
यथा देशस्तथा भाषा यथा राजा तथा प्रजा ॥
यथा देशस्तथा भाषा प्रजानाम् इत्युच्यते ॥
(२४३८) रथस्य मुखम् ईषा ... युगबन्धनस्थानम्
(२४३९) कर्णे शब्दः प्रभूतो अतितरां कर्णे निपातो ऽभिलाषातिशये वर्तते ।
कर्णे मनसी श्रद्धा प्रतिपाते ॥ ४।४।६६ अष्टाध्यायी
कर्णेहत्य- मनोहत्य पिबति । कर्णे मनसी श्रद्धाप्रतिघाते ॥ श्रद्धा- अभिलाषातिशयः
तावत् पिबति यावदस्याभिलाषो निवृत्तः ॥ श्रद्धा- अभिलाषातिशयः
ज्ञान- इच्छा- क्रिया ॥ ज्ञान- श्रद्धा- क्रिया (यत्न)
(२४४०) शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य सिद्धाः
(२४४१) तत्प्रत्यय: (प्रेष्यत- कौटिल्य अर्थशास्त्र) प्रतिदीयमानः (इत्यर्थः)
संस्कृतानुशीलन से
(२४४२) अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्यं: षोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य यथेष्टं ब्रह्मचारिणः
क्वान्टिटेटिव् आपस्तम्ब धर्मसूत्र
quantitative
quantitative
(२४४३) रसोगुणस्तथा वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च ।
पञ्चानाम् यः समाहारः तद् द्रव्यमिति कथ्यते
द्रव्य
द्रव्य वैशेषिक
(२४४४) मौनं कालविलम्बश्च प्रयाणम् भूमिदर्शनम् ।
भृकुट्यन्यमुखी वार्ता नकारः षड्विधः स्मृतः ।
(२४४५) क्षणशः कणशश्चैव विद्यामर्थं च चिन्तयेत ।
क्षणत्यागे कुतो विद्या कणत्यागे कुतो धनम् ॥
(२४४६) द्विधा भज्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित ।
एष मे सहजो दोषः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥
अप्यर्वत्र भज्येत न नमेतेह कस्यचित ।
(२४४७) उत्पत्तिस्थितिरभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः ।
वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृताः
(२४४८) क्षति हेतु संग्रह- न्याय दर्शन- तृतीयाध्याय- द्वितीयाह्निक सूत्र ४१
(२४४९) कुछ कारणसामग्री- उपज्ञों के नानाक्रमी कुछ औषधद्रव्य- ... के संयोग से नानाविध
गुड, हरीतकी, लवण, । ... , तक्र, दुग्ध ; चन्दन,
// नानाप्रयोगस्पृति
(२४५०) किन किन विशेषताओं को भाषण देना और लेख लिखना चाहिये (१) परिभाषा
परिभाषा. (२) श्रुति: ... । एतत्सर्वं विद्यं ... (सा
साधर्म्यवैधर्म्य). (३) उद्देशः लक्षणम् परीक्षा. (४) ... में ...
(५) व्याकरण में सल्लक्षण. (६) उपमा, उदाहरण, दृष्टान्त. (७) लौकिक शास्त्रीय
निर्णय. (८) ... . (९) ज्ञान- इच्छा- क्रिया. (१०) ज्ञान- कर्म- समुच्चय.

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(११) हिन्दुजातिकी अच्छी परम्पराएँ (१२) पुरातत्त्व का महत्त्व (१३) लोकयात्राके लिये
मौलिक सामग्री. (१४) आयुर्वेद-वैद्यक की परम्परा. (१५) प्रत्येक क्षेत्रमें परिश्रम,
संयम, मूर्खा क्रिया (क्रिया) सबमें क्रियात्मकताका महत्त्व. (१५) नीतिपरक उदाहरण लेकर
अल्पीयोऽयं का डायरा लेकर, स्वराज्य, पड़ोसी देशोंके उदाहरण, पानीमें, मालमें
ललित कलाओं संगीत आदि का महत्त्व. (१६) सब जगह नम्रता की आवश्यकता.
(१६) पञ्चकोश का ज्ञान, व्यक्ति, कुटुम्ब जाति. (१७) शरीरके पाँच systems —
Respiratory, Circulatory, Digestive, Excretionary, Nervous system. (१८)
आयुर्वेदके लक्षण. (१९) वैदिक चर्चा; प्रभुत्वके अद्भुत, लाभप्रद प्रदर्शन. (२०)
शालीय उपमाएं (२१) वेद-ब्राह्मण-आरण्यक, उपनिषदादि का उपकार. (२२ संस्कृत
शिक्षणके सरल उपाय. (२३) संस्कृतवाङ्मयका उपकार. (२४) भारतको कैसे जाने परखें
(२५) भारतमें एकत्व और नानात्वकी प्रवृत्ति. (२६) भारतका स्वभाव. (२७) हिन्दू-अहिन्दू-
समस्या. (२८) भारतकी प्राचीन सम्पत्तिका सदुपयोग. (२९) धर्म-मत-सम्प्रदाय-रिलिजन-
मजहब, विधि, चोदना, शासन, हुक्म, Commandment की आज्ञा - सार —
मूलभूत तत्त्व. (३०) माता-पिता-आचार्य. (३२) भारतका नवचेतनाकाल. (३२)
नवचेतनाकाल के परिशीलन, बोध के लाभ. (३३) नारीकी कल्याणकारिता; दीर्घ आयुष्य
(३४) हिन्दुजातिमें आत्मतारता कैसे लाई जाए. (३५) हिन्दू जातिका हृदय. (३६) ज्ञान-
कर्म-भक्ति का समन्वय. (३६) भू अयुलीय दृष्टि. (३८) कुछ सेवा करते रहना चाहिये.
(३९) चतुर्विध जीवों का पारस्परिक आश्रय और बोध. (४०) विद्यार्थी जीवनकी
आधुनिक समस्याएँ (४१) भारतीय बालक बालिका और उनके जीवन की सामग्री.
(४२) दिन-रात-ऋतु कालका स्वभाव. (४३) पुरुषार्थ. (४४) भारतके खतरे. (४५)
उत्तम समाज का अनुशासन रहना चाहिये. (४६) हमें क्या करना है. (४७) प्रजा बालकका
सदुपयोग. (४८) उत्तम भोजन. (४९) दश प्रमाण. (५०) आत्मा को कैसे बनाइये. (५१)
औषधोपचार (५२) कथाएं पाणिनीय एवं शालोपकारक (५३) संस्कृत में
सहयोग. (५४) उत्तम कुलों की परस्पर संगति. (५५) उत्तम पुरुषों-
सात्विक तत्त्व का संग्रह. (५७) उत्तम कुलों से सम्पर्क रखना ही चाहिये (५६) नीतिमत्ता, नीतिके वचन
स्त्रियों कुलों, समाजों से सम्पर्क रखना. (५८) मितव्ययता. (५९)
श्लोक और सूक्ति (५६) जीवनचरितोंका माहात्म्य. (६०) पञ्चभूतोंका सात्विक रूप, और उपयोग
वेदाचार, शास्त्राचार, लोकाचार का समन्वय. (६०) पञ्चभूतोंका सात्विक रूप, और उपयोग
वेदान्त, शास्त्राचार, लोकाचार, व्यवहार. (६२) जीवन की
(६१) विचारोंका उपयोग - आगम-स्वाध्याय, प्रवचन, व्यवहार. (६२) जीवन की
कार्यक्रम (६३) छोटी छोटी संगोष्ठियोंके लाभ. (६४) कुछ न कुछ लिखिये अवश्य. (६५)
मातृभाषामें शिक्षा. (६६) अंग्रेजी से कैसे लाभ लें. (६६) हमें कौनसे भजन बचाने चाहिएँ?
(६८) बालपालनकी सामग्री. (६९) आदर्शजीवी पुस्तकालय (७०) विद्या-विनय का
संयोग. (७१) बृहस्पतिका ज्ञानसूक्त. (७२) श्रद्धासूक्त (७३) आपः सूक्त. (७४) संज्ञान
सूक्त ऋग्वेदका अन्तिम सूक्त (७५) पञ्च महायज्ञ. (७६) वेदमें गृहस्थ आश्रम. (७७)
यथापिण्डे, तथा ब्रह्माण्डे, यथापुरुषे तथा लोके, व्यक्ति, कुटुम्ब, राष्ट्र, नर-राष्ट्र
(७९) आधिभौतिक, आधिदैविक, आध्यात्मिक (७८) गीता का मन्थन. (८०) बालकों
का हितचिन्तन (८१) राष्ट्रका हितचिन्तन. (८२) अपने कुलका हितचिन्तन (८३) अपने
सम्बन्धी, मित्र (८४) स्वाधीनता, आत्मवत्ता, (८५) धैर्य. (८६) अपने माता, पिताके
उपकार. (८७) अपनी शिक्षा संस्थाके उपकार. (८७) उत्तम ग्रन्थोंको बारबार पढ़ना.
(८८) सम्मानापेलों से लाभ कैसे लेना. (८८) सत्संग. (८९) बृहत्त्रिलोक्की कहिनता
आचार्य: शर्मणा अध्यापनतम (९०) इनके जीवनचरित पर बोल सकना, — स्वामी दयानन्दजी
स्वामी विवेकानन्दजी, महात्मा हंसराजजी, स्वामी श्रद्धानन्दजी, तथा पवित्र भारतमाताके सुपुत्र,
आर्यसमाज, रामकृष्णमिशन, प. मदनमोहन मालवीय, दादाभाई नौरोजी, ईश्वरचन्द्र
विद्यासागर, लो. लाजपतराय, डा भगवान्दास, महात्मा गान्धी, सरदार पटेल, गोपाल
रानडे, servant of India society. महाजीवन) किस किसके दर्शन किये और व्याख्यान सुने ॥
(९१) आत्माका उपकार, (९२) मानव स्वभाव. (९३) प्रभातदर्शन. (९४) मनोवृत्तियोंको कैसे
सहें। (९५) शान्तिके उपाय. (९६) प्रकृति-पञ्चभूतोंमें शान्ति. (९७) हमने संसारको
कितना समझा. (९८) प्रकृतिसे बहुत कुछ नहीं। (९९) मनका विचार. (१००) बारबार
मन्थन, मनन, सत्संग, चिन्तन, प्रार्थना, और उत्तम वाङ्मय और उत्तम
पुस्तकोंका लेख और उनके चरित पढ़ना.

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२४५१) १. १. ३८॥ यस्मान्न प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ग्रहणम्। अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्॥
प्रत्यययुक्ते यस्मात् प्र विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् भवति।
अव्ययकार्तस्वरौ सर्वेशब्दाः। सर्वेषां तदा प्रभृतयः विभक्त्यर्थप्रधानाः॥
प्रत्ययविधानादि प्रातिपदिकार्थः सप्तमी। (एकवचनम् उत्सर्गतः करिष्यते)
अकस्य - प्रातिपदिकस्य प्रकृत्यन्तस्य वा विधीयते। (लोकव्यवहारे व्यवस्था॥
प्रत्ययविधिः प्रत्ययस्यानितीन भवति, स: अर्थवदिमौ च:। यस्मात् प्रत्ययविधि
वा विभक्तिः पदस्य सम्बन्धिनीन भवति। विभक्तेः एकदेशत्वात् प्रधानप्रधान
विभक्तेः स्यात्। तेन सह अस्य एकवाक्यता। विभक्तेः एकदेशात् वा प्रधानप्रधान
प्रत्यय जनित्वात्प्रधान॥ द्रव्यप्रधान! शब्दा भावप्रधान! शब्द॥ (क्रिया
धातुः - तिङन्तम्! प्राक् कारकः, शम् प्रभृतयः प्राक् - अव्यान्तेभ्यः,
मन्तः, कृत्वोऽर्थाः, तसिवती नानाञौ इति॥ उपदेशे भवम् = औपदेशि
कम्। प्रतिपत्तिः = ज्ञानम्। प्रतिपत्तिलाघवम् - प्रतिपत्तिगौरवम्।
कृदन्तम् एजन्तम् अव्ययम्॥ शिदिह हिंसानादरयोः॥ विशेष उपनिषत्
तस्मात्स्य अस्मात् इति संज्ञा अतः जनीषे उपनिषत्। उपनिषत् मुख्य
यस्य इति अव्ययभावतां भी बड़ी है। पूर्वाचार्याणाम् उपालम्भ
प्रथमहती कृताकृता॥ दौनचौदौं के भीतर
(२४५२) अथवा {एकादशीतवी योऽस्य हौन चौदौं के भीतर
नत्वा चौसठ मानिति अथवा श्रोत्रवचनेषु
(ऐश्वर्यं = बल, केशव, वसुधा, आयुधा, क्या: स्यात्॥ | परमगुरु।
भगवान् ईश्वरः। परमगुरवे नमः
(२४५३) आचिनोति च शास्त्रार्थम् आचारे स्थापयत्यपि
स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते॥
(२४५४) यत्र नामयुतं लोके यत्र दिव्यं महत्पदम्।
तस्याक्षय प्रयत्नेन नाहितः षोडशीं कलाम्
देवाः अमराः, त्रिदशाः॥
(२४५५) स्वशब्दम् आत्म अ औदन्यकारात्। पर्युदासः। प्रसज्यप्रतिषेधः।
प्रतिषेधप्रधानम् वाक्यम्। विधि-प्रधानम् वाक्यम्। अन्वयप्रधान -
व्यतिरेकप्रधान॥ (अनन्तत्वोऽविधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा न तत्र
विधिर्न प्रतिषेधः। न तत्र विधिर्न निषेधः॥ निषेध- प्रतिषेधः।
संदेहात् न शयः॥ एकवाक्यम्। वाक्यभेदः॥ प्रवादवचनानि।
पर्युदासः विधिप्रधानः। प्रसज्यप्रतिषेधः प्रतिषेधप्रधानः॥ इतिकर्त्तव्यतां
अनिर्दिष्टार्थः॥ इतिशब्दोऽपि पदार्थविपर्ययकृत॥ अर्थपदार्थकः।
शब्दपदार्थकः। अर्थपदार्थकत्वात् प्रत्यय शब्दपदार्थकत्वे स्थापयति।
गौः इत्ययमाह। व्याकरणे स्वरूपपदार्थकः। आनुपूर्वी क्रम
(२४५६) ऋषियों के ज्ञान कथन में क्रम का महत्त्व। (श्रुति लिङ्ग -
वाक्य - प्रकरण - स्थान - समाख्या॥ जन्म - प्रवृत्ति - दोष - मिथ्याज्ञाना
नामपदो विकल्पानां प्रोक्तः॥ आयु - बुद्धि - कर्म - पदा - अर्थ - अर्था
देवता। प्रजा॥ स्वार्थ- द्रव्य- गुण - कर्म॥ प्रतिपत्तिकी आवश्यकता
पशुपाशुवर्तन्तोको धर्मार्थ काम मोक्ष॥ ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र। ब्रह्मचर्य
गृहस्थ - वानप्रस्थ सन्यास॥ महापदाः। अग्नि- वायु - [illegible] कृत्ति मूर्ति
यत्, प्राण - अपान - समान - उदान - व्यान॥ द्रव्य - गुण कर्म [illegible]
स्त्य॥ प्राण - अपान - व्यान - उदान - समान॥ आमतदप्याह्। बहुलम्।
(२४५७) विकल्प वाक्येन: शब्दा। ~~विभाषा~~ वा। प्रतिषेधमुखेन, विधिमुखेन - निषेधमुखेन
विधिमुखेन - प्रतिषेधमुखेन - व्यतिरेकमुखेन
अन्वयमुखेन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२४६०) आकृतौ पदार्थे प्रत्युदाहृते सकृत्प्रयोगं प्रवर्तेत॥

(२४६१) षड्दर्शनों और उनके भाष्यों में व्याकरणीय दार्शनिक विचार।
(१) शब्द और अर्थ का सम्बन्ध (२) ज्ञान - शब्द - अर्थ का सम्बन्ध - गौरिति ज्ञानम्। गौरिति शब्दः। गौरित्यर्थः॥ (३) पद-वाक्य सम्बन्ध
(४) कारक और क्रिया का सम्बन्ध (५) ज्ञान इच्छा- क्रिया की आनुपूर्वी। (६) आकाङ्क्षा - योग्यता - आसत्ति - तात्पर्य। (७) शब्दों के यौगिक अर्थ। (८) ६४ शब्दों का व्यवहार। (९) मात्रालाघव, शब्दलाघव, वाक्यलाघव, मितभाषिता, (१०) निर्दोष, विचारपूर्ण लक्षण (११) लोकप्रवृत्ति। (१२) काशादि पाणिनीयस्य शास्त्रीय प्रकारम्॥

(२४६२) तन्त्रेण। आवृत्त्या वा॥ ॥ तन्त्र। Intended। विवक्षित॥
तन्त्र Important. सञ्चारिण्यौ शब्दस्य प्रधानम् [illegible] न अर्थस्य॥ [illegible] आत्मनेपद
किं तर्हि वाक्यार्थः। प्रथमः प्रत्यर्थः उपतिष्ठते॥ आदि। मध्य। अन्त। [illegible]
"वर्णादाङ्गं बलीयः" मुण्डो भविष्यते॥
सिद्धमेव। [illegible] अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्॥
गौणमुख्ययोः [illegible]॥ [illegible] लोके- नियमाः प्रवर्तन्ते भवन्ति॥
[illegible] तस्य [illegible] ग्रहणेन गृह्यते॥
[illegible] इति पूर्वाचार्यैः संज्ञा कृता। अन्यत् [illegible]
[illegible] पूर्वस्य [illegible]॥

(२४६३) प्रकरण, पाठन, व्यवहार के विचार अधिक स्पष्ट हो जाता है॥ अति-रि।
[illegible] अति-रु। [illegible]॥ [illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible] गृह्णाति॥ [illegible]॥ [illegible]
वचनम्। नियामकम् वचनम्॥ [illegible]
[illegible]। [illegible]। [illegible]॥
[illegible] भवति॥ अतिचोऽव लिङ्गवचनानि भवन्ति॥
गोः [illegible] उपगु॥

(२४६४) रै शब्द [illegible]। स्थाने शब्दस्य प्रत्ययवाची।
अभिधानयोग। अन्ययोग। स्थानेयोग। षष्ठी।
[illegible] स्थाने शब्दे। प्रसक्तितत्वम्।

(२४६५) [illegible]! [illegible] - विकार-
[illegible]॥ स्थाने योगोऽस्य इति [illegible]
स्थाने योग - [illegible]। [illegible]
नियम॥ [illegible] स्थाने इति [illegible]
अनियम [illegible]। [illegible] देवत्वं प्राप्तः॥
[illegible] भवति [illegible]।
[illegible] स्थिति- स्थानी॥ ॥ [illegible], [illegible], [illegible]।
[illegible]॥ ॥ निर्दिश्यमानस्यादेशाः भवन्ति॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२४६६) विद्या-ग्राम की (भावी?) अवधि- ८८ के लिये गोष्ठी
में अध्ययनाध्यापन हैं इनमें आगम- व्याख्यान- प्रवचन- आदि
चौरा निरत हो जाते हैं॥

(२४६६) स्थानेऽन्तरतमः॥ अन्तरतमः = सदृशतमः॥
स्थानतः अर्थतः गुणतः, प्रमाणतः॥

(२४६७) (क्षीर । मधु) (सर्पिः- मधु) (किं तस्यां सर्पिः) (क्षीरस्यां मधु ।
(Milk & Honey) (यो हि ... भूयात् मा ... इति किं तस्य -
... ।

(२४६८) ... (एकीभूय, मिलित्वा) ॥ ...।
... । विद्यानकालं। ... व्याख्याने । स्थान ...
... प्रकृत्यवाची। पश्ची: प्रवेशाय ... क्रोधानि। ... ।
... । आयुर्वेद ... यज्ञो वै विष्णुः विष्णुर्वै यज्ञः॥
... । यज्ञो ... । ... । जप- होम। ... ।
... ॥ (... + ...) (... + ...) (...) ...
... ॥ Sensory nerves / motor nerves ॥ ...
... ॥ ... ॥ २ = श्रुतिः ...।
... श्रुतिमान् । ... विशेषे । ... निगाद्यै ॥ ... ॥
... - अवधनम् देवदत्तपुत्रः देवदत्तायाः पुत्रः विद्यानां ...
अनिरुद्धक्रं नियमः ॥ ... - ... ॥ ...
... । पूर्वकाल । ... । (... ...
... - देवदत्तस्य पुत्रः, देवदत्तायाः पुत्रः
... एकवाक्यता / भिन्नवाक्यता ॥ ... । ... । ... ।
... ॥ ... । ... ॥

(२४७०) ... ॥ ...
॥ ... ॥ ... । ... ।
... मधु ॥ ...
... ॥
... । ... ।
आर्द्रक । (Ginger Root) (आर्द्रकं, शुण्ठी) ॥ (आर्द्र- शुष्क) ...
... । ... । ... ॥

(२४७१) आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च। नेत्र-वक्त्र-विकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः॥
(२४७२) ... ।
... ।
(२४७३) ... ॥ } ...
... । } ...
(२४७४) ... ॥ ...
... ;
(२४७५) यो वा इमाम् ... ।
स आर्त्विज्ञीनः स्यात् (आर्त्विजीनः ... ॥
याजक: आर्त्विजीनः आर्त्विज्यं कर्म अर्हति ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२४७६) यश्च व्याकुरुते वाचम् यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।
नावुभौ पुण्यकर्माणौ पङ्क्तिपावनपावनौ ॥

(२४७७) हैलयः हैलयः - इत्यत्र नपोदोषाः यथा द्विर्वचनम्
प्लुतस्य अप्रयोगः, रेफस्य लत्वम् ॥

(२४७८) कल्पनामात्रं ~~कल्पनामात्रं~~ प्रकृत्यादिविभागः न पारमार्थिकः ।

(२४७९) लोकयात्राहेतवः भाषाशब्दाः । अभिधेय-वस्तु-प्रयोजन-
ध्यान, निर्वचिन अर्थशब्दस्यार्थाः ॥

(२४८०) अल्पप्रयास जायते हि वस्तु अल्प-प्रयत्न-योगात् ,
लघु इत्युच्यते । सिद्धः प्लुतः स्याद्भिन्नार्थः । यथान्यायमेव
जायते । प्रकृतिवदनुकरणं भवति । विकारे प्रकृतिशब्दः ।
तत्स्थानुकारिणोऽन पुनस्सा एवा अर्थोऽभिधेय-है-वस्तु -
प्रयोजन-निर्वचित्र ॥

(२४८१) वाद्यादिपूर्णो ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।
कैश्चिद् दर्शने भेदोऽत्र प्रवादेष्वनवस्थितः ।

(२४८२) अन्तरे अवकाशावधि परिधानान्तर्दिभेदतादर्थ्ये ।
छिद्रात्मीयविनो बहिर्वस्त्रमध्येऽन्तरात्मनि ॥

२४८३) अभ्यर्हितत्वात् मातुः पूर्वनिपातः ॥ (पितुर्दशगुणं माता गौरवेणा-
तिरिच्यते ॥ उत्पत्तौ द्वयोः स्वकः विप्रतिषेधः अल्पाच्कत्वात् ।
द्विट्_गताः आपः अन्तर्गता इति द्वीपम्, अन्तर्गता आपः - अन्तः इति अन्तरीपम् ।
द्विर्गताः आपः - अस्मिन् इति द्वीपम् नाम कस्य कृतम् अनेकोऽर्थत्वम् ॥

स्वाभिनावृत्त्या वर्तते इति स्वानिवत् ।
(२४८४) षोढा - अतिदेशः निमित्तातिदेशः व्यपदेशातिदेशः शास्त्रातिदेशः,
रूपातिदेशः, तादात्म्यातिदेशः । कार्यातिदेशः ॥ अत्र प्रयोजनमिदितम्
प्रकरणम् ॥ अल्विधौ विधिः इति अल्विधिः । अत्र षट् तत्पुरुषः समासः ॥
अलि-विधिः । अलः-विधिः, अलः परस्य विधिः, अलाविधिः । इत्येवं वक्तव्ये-
लघुत्वार्थं अत्र पदलोपकृतम् । अनाश्रयणं प्रतिवचनम् । इति तत्व्याकृतम्
वाचिकम् । कृदुपदे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ दशान्वर्थविवादीनम् -
उपलब्धानम् अत्र पदलोपः । क्रत्वयनमालाद अर्थवत्कालभावित्वात्
वाक्यस्य (वाक्यस्य) । वर्णमात्राश्रितो विधिः अल्विधिः ॥ विधिः करणम्
इति विधिः कर्मसाधनः । विधानम् विधिः इति भावसाधनः । (प्रत्येकं च -
इति विधिः कर्मसाधनः । विधानम् विधिः इति भावसाधनः ।) (प्रत्येक इत्यं -
किन्तु पादे (प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे "वृद्धिरादैच्" इत्यादीनि प्रत्यापि संज्ञा चर्चि-
तान्यधीत्येव इत्थानि" संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायनार्था न स्वयं कार्यं प्रतिपद्यते
अपितु तदुपलक्षितः संज्ञी । अतिदेशेन अन्यसम्बन्धि कार्यम् अन्यत्र सम्पाद्यते
ज्ञानीति सम्बन्धिशब्दोऽयम् । विधानेन उद्देशेन विधानीयमुपयोगः
क्रियते । नाम शब्दो नाम - पञ्चम्यां प्रतीयमानो लक्षणम् ॥
अध्याहारम् । प्राधान्यम् ॥ (प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययात् विधानम्) कृतः पुनरेतद्
अवसीयते ॥ यथाश्रुतम् । उद्देश्यविधाः शास्त्रे नायुज्यते ।
षष्ठी स्थानेयोगा । दाक्षी पुत्रस्य पाणिनेः । } अपरे अनुवादमध्याय-
एकदेशविकृतं हि नित्यपरे नोपपद्यते } अतिदेशः ॥
उद्देशविशेषो निमित्तसप्तमी । विषयसप्तमी पदतात्पर्यम् । वाक्यतात्पर्यम् ।
परीक्षमिति निमित्तसप्तमी । विषयसप्तमी । निमित्तसप्तमी ।
(कथं पुनः । तिलपाले अरण्ये लक्षणम्) विधिश्चनियमश्च निमित्तसप्तमी ।
परसप्तमी । पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः ॥ विधीयते इति विधिः कर्मसाधनः ।
विधानम् विधिः इति भावसाधनः । लोपः अभावरूपः । पौर्वापर्यं । वर्तमानत्वं
प्रस्थाने
आपत्तिकल्पना ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यतो हि पदार्थे प्रतिलक्षणं लक्षणम् प्रवर्तते॥ आकलयमयीति वैयाकरणाः।
(तत् करोति तदाचष्टे) इति णिच्। णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य) इति टिलोप।
मधुरापाः पूर्वम् पाटलिपुत्रम्। अन्तर्वर्तिनी विभक्तिः। अधीनि [illegible]
अपवन्तात् [illegible]॥ इलन्ताल [illegible]॥ [illegible]
[illegible] भवति। ([illegible]) अन्त [illegible] इति [illegible]
भवति। ([illegible]) अन्त [illegible] इति [illegible] -
[illegible] अपवादे॥ [illegible]
[illegible] प्रतिपादिताः॥ [illegible]
प्रमाणम्। [illegible]
(अनित्यम् आगमशासनम्) [illegible]
[illegible]॥ [illegible]
[illegible]। [illegible] -
[illegible]। [illegible]। [illegible]
पूर्वत्रासिद्धीये अनित्यः [illegible]
[illegible]। अक्षु त -
[illegible] भवतीति वा व्याहारः॥
(१४८५) [illegible] निषेधः॥ [illegible]
[illegible]। अनचि च॥ [illegible]। [illegible]॥ [illegible]
८-४-४६ [illegible] ८-४-४८
[illegible]॥
[illegible]। [illegible]। [illegible] -
[illegible]
[illegible]॥ [illegible]
उत्पादयति। [illegible]
[illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ विशेषणसमासः [illegible]
[illegible]। [illegible]॥ [illegible]
प्रातिपदिकानि॥ [illegible]॥ [illegible] -
[illegible]। विशेष्य - विशेषण॥ विशेष्यविशेषणभावः [illegible]
[illegible]। [illegible]॥ [illegible]
[illegible]। [illegible] ॥ [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible] Bladder. [illegible]
[illegible]॥ [illegible]
Motor Nerves Sensor Nerves ॥ [illegible] - [illegible]!
(१४८५) [illegible] न गृह्णाति। [illegible]
[illegible]। [illegible] आर्यसमाज. [illegible]
[illegible] डा- [illegible] (८) [illegible]
[illegible] (१४) [illegible] -
(१) [illegible] (२) [illegible]
[illegible] (११) [illegible] (१२)
[illegible] भेदो भविष्यति॥
(१४८६) एकस्यादि ([illegible]) [illegible]
[illegible]॥ ([illegible]) [illegible]
[illegible]॥ [illegible]। [illegible]
(आदित्यग्रहतारादि [illegible]। भिन्नभावविभेदेन कालं कालविदो विदुः॥)
[illegible]। [illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ कालस्य - [illegible]॥
[illegible]॥ [illegible] भवति
[illegible] नियम [illegible] भवति॥ [illegible]
[illegible]। [illegible]। इति [illegible]॥
[illegible] इति [illegible]॥
॥ [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

८८(१४२७) [illegible] तथा शब्दस्य तत्त्वावृत्तौ [illegible] अद्य अर्द्ध - नविकल्पं॥ दिवसम् अधीते॥ दिवस-शब्देन उदयादिः अस्तमयान्तः अविच्छिन्नप्रबन्धः उच्यते अहो मध्यमोऽपि विग्रहः॥ अहरनेमित्त प्रत्ययस्य। (अदन्ताः प्रयाः) इत्येवम् वर्तमानम्। एतदेव स्पष्टयति - विशदयति वर्तिक्रियया [illegible] न्यायेन भावो भवति। न वर्णानुपातः संज्ञा भवति प्रत्ययेवर्णाः। (आवर्तिवर्णयो हि संज्ञा शब्दा भवन्ति) न वर्णो दुक्ता" अट इति कलानीयम्। निर्देशवतीत्व अजातिर्दर्शितम् अस्ति - मध्य - अन्त (मध्ये - अतिवर्ती) निपातद्रूपता - परिभाषाधर्मेण॥ विधीयते इति विधि। नर्तितानां॥ विधानं विधिः भावप्रत्ययः॥ ह लोऽनन्तोऽक इति तदन्तं (बहुव्रीहिः) लुट् इति इदमत्त्र प्रत्यये॥ (लुङ्ग्रहणमनिमित्त प्रत्ययेः) (निर्दिष्ट - ग्रामस्याप्येया भवति) (स्व अर्थेस्य अल्पमात्रा) शास्त्रीय - लौकिकत्वात् (कल्पस्य पदानां पाठितं भवति) प्रत्ययमान्। उदात्तो / [illegible] " सर्वत्र गोत्रियव लिखिते भवति। (गौणमुख्ययोः मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः) लौकिक - शास्त्रीयत्वात्) देवदत्तः देवदत्त [illegible] देवदत्तस्य जिज्ञासुः मत्तः॥

(१४२२) अनुक्रियमाण [illegible] किनाश प्रहर्तुः॥

(१४२३) शैलीविशेष परपदार्थेषु हि प्रयुज्यमानाः शब्दाः वर्तिमत्त्वेऽपि वर्तार्थम् गमयन्ति (२.२.१. न्यासे) इतः स्थाने गाडोदेशः॥

// वार्ताशैलीविशेष

कुँ - ऊँ शब्दे।

(१४२४) विषयानुक्रमः॥ पूर्वार्धि। उत्तरार्धि। पाणिनिः मुनित्रयस्य भगवान् पाणिनि आचार्य। भगवान् कात्यायन आचार्य। भगवान् पतञ्जलि आचार्य। [illegible] निवर्तितो महत्त्वम् - उपनयन नमस्कृत्॥ प्रतिज्ञा - प्रतिजानीते। निवर्त्य्य प्रत्यपारात्। [illegible] अन्यः। विभाविकाभाव्या नयः अवयवोऽस्य इति नयम्। [illegible] अग्रात् उदात्तीर्ये:॥ प्रथम [illegible] इत्यः (लघु) [illegible] इत्याद्य अनात् उदात्ताय:॥ अथवा पाणिनि - कात्यायन - त्रयम् तितपम्। चकारस्य [illegible]॥ पतञ्जलि। (महत् आर्थोः वर्तित) सूत्र - वार्तिक " उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी। (महत्) वैयाकरणस्य स्व - प्रतिपत्तः मध्यादिता आचार्यस्य अधीते वो वा इति वैयाकरणस्य स्व - प्रतिपत्तः नव्याधिता व्याकरणम् अधीते यो वा प्रयोजनवती। वर्णानाम् - उपदेशो पुनरुपदेशानम्॥ या याच्या का का प्रयोजनवती। वर्णानाम् - प्रतिपत्त्यनुपाठानम्" संहितायाः अविवक्षणात् तेषु अर्थवाः। [illegible] प्रतिपादन बोधनाय (व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्" यस्य कुत्रचित्॥

(आर्धेन निरन्तरभाषो विशेषालिङ्गता च)

अर्धेन निरन्तरभाषो विशेषालिङ्गिता च) (अर्धेन्दु शब्दे नानर्थकम्

(१४२५) [illegible] वाजीश [illegible] - (इन्द्रकल्पे) " अर्धेन्दु शब्दे नानर्थकम् (प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्" (इत्यादिप्रत्ययः। संहिता - [illegible] प्रतिपत्तिर्विशेषः॥ इत्यादिप्रत्ययः " यथेन्यत्रापि तथैवास्तु। नागोत्रयस्य वर्तते:" (द्विव्यायस्य भवति) द्विव्यायस्य भवति (पूर्वित्ययस्यैव द्व वर्तितः) (उभयीयस्यैवा वर्तितः) एकैव अन्वयम्। अन्वयम् - अन्वयम्" विशेषणेन च तदन्तविधिः॥ (इतरोवार्ति - पदशब्दे) । नाशिवयुक्त न्यायेन सदृशस्याग्रहणम्। वर्णे [illegible] यस्य यनादीनाम् निर्मि"॥ मन्त्रब्राह्मणे एव। [illegible] अनितोऽयस्य आम्

(१४२६) त्रि इत्यत्र दीर्घ" [illegible] इत्यादि प्रयोगः भवति भवति॥ इती तेन भाषायामपि [illegible] इति प्रयोगः भवति भवति॥ कुतं कुतुप प्रत्ययो नित्य:॥ (शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति

(एकदेशविकृतमनन्यवद्, यद् लुप्तायां [illegible] विभक्तौ प्रत्ययलक्षणं भवति॥
॥(स्थितपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद् गुणेन च यत् कार्यं [illegible] विधीयते ॥ (लुक्‌ भवति... न च यङ्‌लुकि)
(कृष्ण - गुरु अर्जुन को दया दया है। अर्जुन लक्ष्मिके ... (लक्ष्यं) ... ईशः शक्नोति वक्तुम्॥
(इक्-शिवितो धातुनिर्देशे) यज्ञदत्तः (अपराधाः शक्तोऽहं वक्तुम्॥
(कुछ हुई गुणो वाच्यो) (दृश्यं भावागमाभि अभिनयः प्राप्त
अस्तु अपरं शुष्कतर्कैः भवनेनापि कस्य। आत्मवर्णसंज्ञा नियमः
किंपुनः संस्कृतम्‌ देवीवाग् अध्यैति॥
अविज्ञातम् अनित्यम्॥
(१.२.६ इस्तत्परयमत्री २५३ [illegible])

(२४८३) भू सत्तायाम्‌ वर्तते। सत्ता = अस्तित्वम्

आत्मानम्‌ आत्मना बिभृदभ्यीति व्यपदिश्यते॥
(अस्तु-सत्ये वर्तते भवतिः (कैयट) अस्तीति उदयमानस्य आत्मधारणा
आस्थेः। पार्श्वमार्गः पर्यायेण जायते - अस्ति - विपरिणमते -
वर्धते अपक्षीयते - विनश्यति" न्यायकः। अ चोदयति यद कियावृत्ति
न जातो पदार्थो व्याप्नोति। भू व्यस्तायो हि क्रियावाचि न वचनी॥

(२४८४) वेद-वेदाङ्ग के पाठक को ज्योतिः बहुत उत्तम होने चाहिये।

(२४८५) सद
भारत का ब्राह्मण अवश्य भारत का बड़ा उपकार करता है।

अपकर्षः = अपवादः

(२४८६) संस्कृतज्ञों का संस्कृत में व्याख्यानकरण से संस्कृत की रक्षा का एक
अच्छा साधन है। इस से आत्मा और मनोबल ने, बिना संस्कृत जानने
वालों को बड़ा कुछ करना पड़ता है। इस से लोग भी शिक्षित जानते हैं
वाले भी बड़े विद्वान हैं॥

(२४८७) धातुपाठ में दिये अर्थ भी बड़े विचारक हैं॥

(२४८८) जाति - अस्त्रीलिङ्गी। काल्पनिकः समुदायो धातुवाच्यः॥
पैलः पचति, मैत्रः पचति, स्त्रीषु पचति, ओदनं पचति॥

(२४८९) ॥ शैलीहेयमनार्यस्य यत्र यस्य धातोर्यद्रूपमिच्छति तत्र तस्य विशेष
निर्देशं करोति (आदि-निर्देशोऽस्य) (कर्णः, शास्त्रीयमर्थः)।
// वृद्ध। [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] उच्चारण-
धार्यो॥ अनिष्टम्‌ [illegible]॥ [illegible] [illegible] [illegible]
नाममात्राऽण् उक्तिभान् न गृह्णाति। [illegible] - विस्तृत अभ्यास
भूतः॥ तत्र जयो। [illegible]। निमित्तप्रयोजन [illegible]
शास्त्रमर्यादानां जपादि [illegible] भाष्यम्।
शास्त्रप्रवृत्तिमान् प्रयोजनात्
पत्नी [illegible] प्रवृत्तिमान् ॥ गा-भा-च [illegible] [illegible]
शास्त्रं = प्रयोजनं [illegible]॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
भूत॥ न हि कश्चित् [illegible] [illegible] : उपपद्यते॥
उपपद्यते - बनती नहीं बात॥ [illegible] [illegible]।
अत एव [illegible] प्रयोजनम्। तत्र प्रयोक्तारा [illegible] [illegible]
उत्पादित [illegible] निर्देशः, [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] पदार्थानाम्‌ आक्षेपः। इति. [illegible] [illegible] [illegible]
सर्व [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१५००) गमनम् = प्रचलनम् । पदेन प्रेष्यमाणस्य अवयवस्य अविच्छेदनम्
गमनम् । (व्याजीकरणम् ध्वनिकरणम्) । उपयमनम् = स्वीकरणम्
विवाहः, दारकर्म, दारक्रिया॥ पाणिग्रहणम्॥ स्वकरणे॥ सिद्धे
परावचनं लक्षणं प्रकाशयति॥ उदाहरणपादक आख्यान।
इति आत्मनेपदियार्थः॥ न केवलनिर्देशार्थो शास्त्रे प्रवृत्तिः॥
देश तुल्यम् देशतुल्यम्॥ व्यक्ती (लङ्) परोक्षा (लिट्) श्वस्तनी
लुट्। भविष्यन्ती लृट्, औपदेशिक / आतिदेशिक॥ अध्याहृत्य शब्दान्
(उं) नियोगशिष्टानाम् अन्यतराभावे उभयोरप्यभावः (अपाये - अर्धचक्रो -
निवृत्तौ॥ Want चक्रचक्रप्रहः॥ काकुरूपम् शब्दम् अर्धचक्रौ।
(१५०१) ४. ४. १३२ अध्यायमर्थे - वेशोयशआदेर्भगाद्यल्॥ वेशो भगः, यशो
भग वेशश्च इति कल्प्यते। श्री - काम - प्रयत्न - माहात्म्य - वीर्य - यशःसु
भगशब्दः॥
(१) श्री - काम - प्रयत्न - माहात्म्य वीर्य यशःसु.
(२) ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः.
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा
(३) प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम ७ मन्त्र॥ तीनोंवेदोंमें। गायत्री।
शिवसंकल्पोपनिषद् ४।४। २०।३। मोक्ष: ४।४।१४
वहि उदैन - २।२।२॥ शिवस्यात्रिस्य दन्तस्याविवेकम् आगामि कारणम् - गालवानाम्
२. ४. ६६ ~~मोमा~~ २. ४. ६६
अ अ. २. ४ - ६६.

त्रिवे शब्दार्थसम्बन्धो॥
अथ शब्दानुशासनम् निर्मूलं व्याकरणम्॥
निर्मूल - व्याकरणम्। प्रयोजनानि। शब्दब्रह्मवाची
(१) मङ्गलम्। प्रवृत्तिमूलम्॥ लाघवम्। बुद्धिपूर्वा वाक्प्रकृतिः नीतिपथ।
जायुत्वम्। आवृत्ति - पाठ क्रम॥ बुद्धिपूर्वा वाक्य॥ मितद्वन्दं सर्वेषां श्लोक -
उभयपक्षं लक्षणलक्ष्ये व्याकरणम्। लक्षणानि लक्ष्याणि। मितप्रकृत उभयानि
क्त मध्य। अभ्युदय। सिद्धिः। आदि - मध्य - अन्त में मङ्गल॥ प्राक् प्रकृत
१५॥ ब्राह्ममुहूर्ते। उषः काल॥ यस्य अङ्गेषु प्रधानम् व्याकरणम्।
प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति अन्यत्र क्रिया - कारकीय शब्दनानि
शब्दतत्त्व। वाक्यतत्त्व। पदविभाग - नाम - आख्यात - उपसर्ग - निपात
गति कर्म प्रवचनीय। कर्तृभावे, कर्मणि कर्मकर्तरि॥ विवक्षातः कारकाणि
भवन्ति। विवक्षातः। विवक्षा। लिङ्ग। त्रिलिङ्ग प्रयोग॥ उभयपदेपि
धातु। धातुपाठः। धातुः शब्दस्य योनिः॥ धातुजम् नाम॥ निपातानां चानर्थ
वाचकत्वम्। प्रातिपदिकानि। कृत्तद्धितसमासाः प्रातिपदिकम्। वाक्यानि
शब्दं प्रातिपदिकानि। अत एव धातवो बलात्स्वनामीयते। निपातः अव्ययानि
अत एव धातवोऽभिधीयते॥ गणपाठः। उणादयो बहुलम् लोके वेदे च
उपसर्गाः अर्थदातो अभिवर्धनम्॥ अभिधानम् पुनः व्यावहारिकम् शब्दानाम्
अन्वाख्यानमात्रम् व्याकरणम्। अभिधानम् पुनः लोकाश्रयत्वात्॥ लौकिक वैदिक
पाणिनीयम् सर्वशास्त्रोपकारकम्॥ नित्यः शब्दार्थसम्बन्धः॥ एकवचन द्विवचन बहुवचनानि
पाणिनीयम्। वाक्यभेदः। स्त्री पुंनपुंसकानि। एकवचनादि पाणिनीय शिक्षा।
प्रातिपदिकार्थः। आख्यातार्थः॥ व्यक्तिजातिपक्षः अनुदात्तम्॥ उदात्तादीनाम्
तीव्रमन्दतम उदात्तः - अनुदात्तः स्वरितश्च प्रचयः उभय, उदात्तादयः॥
जगन्नाथस्थाः जनपदाः। चतुर्विधम् शब्दनिबन्धनम्॥ अभ्यर्हितम् पूर्वम्॥
रत्नानाम् कौलन - अभ्यर्हितम्। उदाहरणानि। जनपदानाम् इत्यादि आदि॥
प्रयोगो। प्रयोगो - व्याकरणम्॥ जनपदप्रयोग॥
पञ्चपादोन्मात्रम्
आचार्यात् पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया।
पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादः कालेन पच्यते॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२५२०) धातु साधुत्व प्रदर्शन के लिये प्रथमाध्याय के द्वितीयपाद में - सेट् - अनिट् का विषय दिया। भाषा तो चल रही है उसमें अवधान है केवल साधु - शब्द का प्रयोग करना चाहिये - असाधु का नहीं।
रहता प्रयोग करना चाहिये - असाधु का नहीं

(२५२१) पदे पदे धातुपाठ का बोध, प्रभाव पड़ता है॥ लघु - अष्टाध्यायी में द्वितीय, तृतीय पाद धातुओं में बड़ इक धातुओं के सम्बन्ध में चर्चा है। फिर लाट तृतीयाध्याय॥ के विषय में पर्याप्त चर्चा रहती है।

(२५२२) शीङ् स्वप्ने। स्वप् शये॥ जितविद्रा गात्रप्रकम्पे। कृशकृश - ज्ञानेन्द्रिय विमोचने। रुदिर् अश्रुविमोचने। प्रथमः आदि कर्मणि।
— प्रारम्भ। निरर्थक - शान्तिः, लाघवं परिमाणं वैचित्र्यं धर्म - प्रत्यक्ष। एतन शब्दाः स्थाने विवक्षा शब्द का वर्तते॥
प्रतीतिका नाम अल्पाक्षरलम् बाधनं = प्रतिपत्ति। ॥ आदिकर्मणि[illegible] आदिकर्म।
मन्दधियां सुखप्रतिपत्ति इत्यादि स्यात्

(१) लाघवार्थम् (२) विस्तारार्थम् (३) लोकप्रसिद्ध्यर्थम् (४) पूजार्थम्
(५) प्रतिपत्तिलाघवार्थम्। (६) मन्दधियां सुखबोधार्थम् (७)
प्रसङ्गार्थम्। (८) वैचित्र्यार्थम् (९) धातूनामनेकार्थत्व द्योतनार्थम्

(२५२३) पूतः पूतवान् पूत्वा॥ पवितः पवितवान् पवित्वा॥ साक्षात्कृत॥
अनुकृत। एतदेव पृच्छति। स्पृशति। विवादयति

(२५२४) कैसा व्याकरण लघु भाषा भी सूत्र लिखा जाता है॥ (१) कारणप्रत्यय
कोष (२) उपमान. (३) वाद (४) कल्पतरु (५) गीता (६) कुछ
(७) व्याकरण [illegible] (८) देवदत्त [illegible] (९) [illegible]. (१०)

(२५२५) आह्वयति॥ इन्द्रकृत प्रत्यय वारेड पलमन्वीय नहीं —
विधिर्भवति॥ इति चायनार्थम्॥ नियमः विधिः सप्तम्यां। मन्त्र -
विविधार्थम्॥ काश्यपसौत्र एतत् विषयकं चानम् नामधेयम्॥
इति आचार्यस्य चानाद् भवनमेव पूजा॥ एवं नाम शास्त्रस्य महत्त्वस्य येन तथाविधम्। पुरुषवादि आदि यन्तं॥ तात्पर्य प्रतिपादनेन —
प्रामाण्य प्रतिपादनम्॥ विधिमुखेन - निषेधमुखेन॥

(२५२६) अ इति मात्रिक - द्विमात्रिक - त्रिमात्रिकाणाम् प्रश्लिष्ट निर्देशः॥
१-२-२६. दधि। मधु। कुमारी - गौरी॥ देवदत्तार अन्नम्बति
नहि मतास्ते [illegible] गौरि देवदत्तस्य गुरुर्भवति। पर्यायोऽपि हि [illegible]:
// प्रयुज्यमानाः शब्दाः वर्तमानेष्वपि वचनेषु गमयन्ति ॥ आवश्यकमेवम्। छन्द -
शब्दाः प्रदेशेषु भवन्ति। सर्वो द्वन्द्वो विभाषया एकवद्भवति। छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति
आख्यानतो विशेष प्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति॥ सन्देहः। निश्चयः॥
प्रतिषेधः। निषेधः॥ अकिञ्चित्करम्। प्रतिषेधात॥ एवंशक: जाग्रत्।
प्रयोदाहरणम्। कर्मोदाहरणम् ॥ सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितम् तद् बाधितमेव
कुतो भिवेरी, कृतार्थ प्रकृतिभावः ॥ शास्त्र शास्त्रि, आचार्य शास्त्रविद् स्थापयति
ज्ञानधाम, पुष्कलजायम्, कालजायम्। अयि (ि) अयिन (अधि का) अनु (गो)
शुक्लकृष्णः॥ ज्यानवृत्तम् उत्पन्नम्॥ तान्यादिषु दिष्टमात्रेषु अध्वनेषु नरवत्
निष्पद्यते। स्थाने स्थाने अर्थ भागानि स्पन्दः॥ यस्मिन्नु अर्थमात्रे मात्रात्व
आयामः (विस्तारो) भवति, उच्चत्व (अतिनाथता) स्पर्शत्, संवृतता कण्ठ विवृतस्य॥
स्थाने स्थाने नीच भाग निष्पन्नाय यस्मिन्नु अर्थमात्रे मात्राय अन्वक्षणेषु मात्रिका।
भवति, स्पर्श मृदुता (विनायता) कण्ठविवृतः उत्ता (मृदुता) (बे - सम - निम - नेम -
इत्यनुक्रमाणि। सुविधिकल्पितः॥ प्रमाणकल्पवाची - उच्चैः स्थितो देवदत्तः॥ उपांशु -
प्रयोगः॥ औपचारिकेण उच्चा - अध्याय। ग्रन्थादिकस्य चर्चा विस्तारेण भवति॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अविच्छिन्नात् अपदेशपरम्परायात्। निगृह: = [illegible]॥ अतएव शनै: [illegible]
[illegible] = मार्दवम् - शैथिल्यम्। अनु [illegible]
वायुमेलापवर्णान् [illegible]। समाहारं समाहार:। इति [illegible] [illegible]
अनुदात्तानि। समाहारस्वरश्च समाहारं समाहार:। इति अविकारपक्षाश्च:। [illegible]
[illegible]॥ समाहितैत स्वरितम् इति अविकारपक्षाश्च:। [illegible]
[illegible], भावकथन:, अविकारपक्षश्च। [illegible] - [illegible] उपलभ्यते -
[illegible]-साधु: [illegible]॥ अर्धह्रस्वम् - अर्धमात्रा॥ $\frac{1}{2} + 1\frac{1}{2}$ [illegible]॥
मात्रकौ २ आदित: अर्धमात्रा उदात्ता + अवशिष्टमात्रा अनुदात्ता॥ [illegible] -
[illegible] नानोपलभ्यते व्यञ्जनस्य उच्चारणमवति। अविकारपक्षश्च।
[illegible]॥ कश्चित् भवति उच्च:। कश्चित् भवति नीच: प्राप्त: / [illegible]॥
[illegible]॥ [illegible] [illegible]पदे॥ पदकाले - [illegible]
एकपर्यायोऽयं समासश्च॥ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] मूर्धन्या: [illegible]॥ [illegible] - [illegible] [illegible]
[illegible]॥ आदौ आदित: [illegible] [illegible]: अतएव
अनुदात्तम्। अत एव [illegible] [illegible] कालेभ्य: [illegible] -
[illegible]॥ [illegible]: अन्त्य: [illegible] न [illegible] -
[illegible]॥
(२५२८) १. २. ३३ ॥ एकश्रुति वाक्यं भवति।। [illegible]: [illegible]
[illegible]॥ औपदेशिक: / आतिदेशिक: [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] वेदितव्यम्॥ ॥ निपात: आद्युदात्ता:
वचनम् नायते [illegible] - [illegible]॥
[illegible] ॥ [illegible] [illegible] - [illegible]
(२५२८) अनि: अनि [illegible]: ॥ पूर्वी [illegible]। प्रातिपदिक
[illegible] भवति
(२५२९) प्रणव इति ओंकार - ओङ्कार: [illegible] वाच्यते।
[illegible] = [illegible]। [illegible] [illegible] - [illegible] -
[illegible]। [illegible]॥ [illegible] इति [illegible]।
[illegible]। [illegible]॥ [illegible] [illegible]
[illegible]: [illegible] [illegible]॥ [illegible] [illegible] [illegible] भवति
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥ एक [illegible]।
[illegible]: ॥ [illegible] [illegible] इष्टा।
[illegible]

अपदेश: धातु - सूत्र - प्रातिपदिक - प्रत्यय - आगम - आदेश - लक्षणम्:
(२५२८) अपदेश: धातु-सूत्र- प्रातिपदिक-प्रत्यय-आगमादेश-लक्षण: [illegible]: एकश्रुतिर्भवति
(२५२९) १.२.३६. विभाषा छन्दसि। [illegible] एकश्रुतिर्भवति
वेदे मन्त्रदले नित्यं त्रैस्वर्यम्। ब्राह्मणदले नित्यम् एकश्रुतिर्भवति
[illegible] छन्दो वेदेच [illegible]।
[illegible]: [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
(२५२२) [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] उच्यते [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]: [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] निगद:। (पादस्य [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] ओंकार -
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
ओङ्कार वा [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]। अवग्रह: [illegible]।
[illegible]:। (अनुदात्तम् पदमेकवर्जम्। [illegible] [illegible]॥
[illegible]॥ [illegible] [illegible] उच्यते।
[illegible]॥ [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible] - [illegible]॥ ([illegible] अनुवृत्त:॥ ([illegible]
अनुदात्ततर:। [illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]। ([illegible] प्रातिपदिकार्थ
शि: [illegible]। [illegible]॥ [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। ([illegible]
[illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]। इति तद् [illegible] भवति।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१५२३) अधिकरणशब्दोऽभिधेयवाची ॥ समानाधिकरणः समानार्थ-
अभिधेय। ~~पञ्चराजकम् उत्तमराजाम्~~ ॥ लोकश्रुति। लोकवार्ता लोको-
क्ति ॥ ब्राह्मणराजम् ॥ उपर्युक्तों में नामवाचक और उदाहरण
दिया है ॥ अनिरुक्त के शब्दों के निर्देशक उदाहरण ॥ बुद्ध-
पद्यराग ॥ भारत की ३ हजार वर्ष की ५००० वर्षों की शब्दों की
लेहव्यावाचमें ॥ शिलालेख-ताम्रलेख- महाभारत- बौद्ध-जातक-
प्राकृत जातक ॥ वासुदेवशरण अग्रवाल (अध्यात्मादर्शे व -
सारथिः) नाथ! जेष्ठत, मनराज महत्तम, नेतमाला पूर्वनिर्दिष्टया

(१५२४) ब्राह्मणराजम् शोभनम् ॥ आत्मो = आत्मा (अन्त मध्ये च शब्दस्य
भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः समानाधिकरणम् ॥
भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य [illegible] अथात्मा। महत्त्वाः [illegible] अन्यत्र [illegible]
चोदनम् [illegible] अयार्थोऽपि। महत्त्वा [illegible] शब्दस्य [illegible]
विशेषः! [illegible] (गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः)
एतच्च वृत्तिकारस्य अनभिमतम्। समासे वैयाकरणा नेच्छन्ति तत्
पदार्थम् इतिस्य एकार्थीभावात् ॥ [illegible]

(१५२५) समासविधायि शास्त्रम् ॥ समासः। समास/शब्द ॥ । पञ्चमी
पदार्थसमास ~~[illegible]~~। तात्पर्यम् ॥ पुरुषो की महिमा = पुरुष
इन्द्र को कुछ भी इष्टः ॥ अनुपादानम्। उपादानम्। उपादानमनुपादान
प्रतीयमानम् ॥ अनुपादानस्य उपादानमपेक्षते समासविधायक ~~[illegible]~~ शास्त्र!
(१५२६) अन्तर्वर्तिनी विभक्तिः ॥ विभक्ति शब्दः पूर्वं वाचको विभाग-
वचनो वा ॥ कारकवाचकविभागः ॥ विभज्यते शब्दोऽनेनेति विभक्ति-
रेकार्थीभावात्। निःशब्दस्तु निष्क्रान्तिवाचको न्यूनार्थकः
निःक्रियते ॥ कुशाग्रं निर्देशो नाम ईश्वराणी ॥
(आलो) नर + अनन्त वरणा वरणा = मद्रा तयोः अस्यन्त
नगरी वाराणसी ॥ गुरुपद वरणा अभिमन्यु ~~[illegible]~~ -अर्थः
(१५२७) १.२.४५ ॥ अर्थवत् धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥
अभिधेयम्, अभिधानम् शब्दः। शब्दार्थ - अभिधानमर्थवत्
// अर्थवत्प्रादि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवते ॥ अर्थशब्दः अभि-
धेयवचनः ॥ अर्थः अभिधेयम् जाति-गुण-क्रिया-द्रव्यभेदेन
चतुर्विधम्। द्रव्य-गुण-क्रिया-जाति (जातयः) नपरिच्छेदः
भूयः! पुंस्त्रो क्रियाशब्दः पाचकः। द्रव्यम् डित्थः ॥ शुक्लः
शब्दानां प्रवृत्तिः ॥ (१) नामाख्यातोपसर्गनिपाताः। (२) जाति-गुण-क्रिया-
द्रव्य ॥ परा-पश्यन्ती- मध्यमा- वैखरी ॥ ~~[illegible]~~ आगमशास्त्र- व्याख्या ॥
काल - प्रवचनकाल - व्यवहारकाल ॥ [illegible] - ॥ ~~[illegible]~~
मर्थवत्त्वनम् वचनम् प्रयोजनमिति ॥ अर्थवद्ग्रहणात्॥ (अनर्थक
वादीनामपि प्रातिपदिकसंज्ञा भवत्येव ॥ वनं धनं [illegible]
[illegible] - ६३. अध्यायः - [illegible] [illegible]
// अर्थवत्त्वम्। (प्रथमः पदवाद: पूर्वार्धं [illegible] नोचितम्)
(प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेः तदन्तस्य च ॥ (अन्यथा [illegible]
प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति ॥ [illegible] [illegible]
- विधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति [illegible] डित्थादीनां अपि [illegible]
चार्थस्य शब्दप्रयोगे कारणम् न वर्तितः [illegible] (अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् शब्दार्थ
प्रातिपदिकानि ॥) (उदके नाम धातुजम्) (केवलस्यैव प्रयोगः)
निरुक्तः। ननु [illegible] धात्वादो प्रत्ययके तिला अर्थ प्रत्यये [illegible]
तिलान् [illegible] तत्कुर्वन्ति [illegible] अर्थ तो [illegible] (विभक्ति नाम) [illegible]
[illegible] पाचयन्ति [illegible]
[illegible] दीयः ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१५२५) बहुविधाः प्रत्ययाः समासादयः (समासान्ताः धातवः ३.१.) स्मृताः।
लिङ्गः प्रत्ययः, स्त्रीप्रत्ययाः॥ तद्धिताः।

प्रथम शब्दादीनाम् अथ विभक्तीनाम् लिङ्गं भावे संख्या सौभाग्यवतः अप्रत्ययार्थकाः योगाः॥ संयुक्तौ प्रत्ययग्रहणे —

(१५२८) नामकत्व अर्थवत्तः प्रयोगः न भवति। न उपतिष्ठते एतन्मूलेन कृत्वा, मनोविहितं।

२.२.१ तदन्तविधिर्नास्ति॥ निपातमखण्डं॥

अथ। अर्थवत्सु समुदायेषु समासैव प्रातिपदिक संज्ञा॥ उत्तमाधिकारी। प्रकृतौ नान्दीसि नियमार्थता। प्रयोः – पदे प्रातिपदिकयोः॥ प्रत्ययान्तसमुदायोऽपि वर्ति। उक्तौ पतति तुल्यजातीयानाम् नियमः। प्रत्ययप्रधानानाम् इति। समासोऽपि – यथा – प्रकृती – प्रकृतय॥ (प्रतिमाशेषप्रधानाम् इति) (वृद्धेन – अमुकेन प्रतिमाजेन उद्देश्यानुवचनम् प्राक् प्रकृतयः) प्रत्ययान्तस्य प्रतिषेधं शोधित्वा प्रयोजनम्। अप्रत्ययः इति प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिक संज्ञा॥

भवति – प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य अप्रत्ययः, यद्वा समाधान प्रयोक्तुं

(१५३०) शालो श्रा शालार्थ पौर्वापर्य अष्टाध्याय, यद्वा समाधान अयमाद।
जेवद॥ चतुर्थं जेडिता मे वहत मन्दि॥ अस्य अध्यायमाद। अप्राप्तप्रापणम् विधिः। अमिवक्षी द्विविधो॥ नियमः व्यावर्त्तिः। तुल्यजातीयस्यैव नियमेन व्यावर्त्तिः।

अन्तर्वर्तिनी विभक्तिः लुप्ता॥ तुल्यजातीयस्य (अन्वीत – विवत) (जादतकोदता)

(आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये) प्रकृति – प्रातिपदिकानाम् प्रत्ययानामतिङन्तानाम् – गौडिजेडः, जडिशाकः। जङ्गमप्रकृतीमता:

अविभक्त्यामपदानाम् – वक्तव्यी – निष्कवती प्रत्ययैकत्वं प्रत्ययार्थस्य धर्मः। पठी। नाभिधानिक प्रत्ययः लडप्रत्ययः। लिङ्गम् प्रत्ययस्य धर्मः।

जातिपदिस्य प्रत्ययानितिका न प्रत्ययाः शक्ति विनाप्रायात्मक। क्रियाप्रधानः

शब्दः। गो – इतिकप्रत्ययस्य, किन्तु स्त्री इतिप्रत्ययस्य। स्त्री – इतिशब्दः। नहि कुक्षव्याप्ति लिङ्ग – स्त्रीत्वनिमित्तार्थी – शब्दः। स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दः। (प्रत्ययम् इति प्रत्याख्यान विहितम् वेदादे, तदन्तस्येत्याह)

ष्ठीवनाद्याः (प्रत्ययम् इति यत्र वर्णितं स्त्री – प्रत्ययानामिना)

यत् प्रतिज्ञातम् ..... नाभावे पौर्वापर्ये नोपपद्यते।

अति जन्मी। पादजन्मी। विभक्तजन्मी। निमित्तजन्मी (अनियोगशिष्टानाम्

(प्रत्ययस्य) अर्थात् प्रत्ययाः॥ लौकिकस्य अर्थज्ञानम्, शास्त्रीयाणाम् अर्थज्ञानं (व्याकरणीयानि वर्णनीयानि वचनानि व्यावर्त्ते) लौकिकानि वर्णनीयानि वचनानि, शास्त्रीयाणि वर्णनीयानि वचनानि व्यावर्त्ते। अद्भुतस्य एकवचनम् मानयेन अवश्यम् अवधेयत्वात् ॥

(१५३१) पुत्रवत् पुत्र – वत्त् प्रत्ययार्थम् – अतिसमस्यव्याप्ति। प्रकृत्यर्थ – प्रत्ययार्थ:॥ अगम्यमानः विशेषः॥ प्रत्ययार्थ विशेष्यः प्रकृत्यर्थ – विशेषणम्। पुत्र – वत्। प्रकृत्यर्थे वृत्तिः॥ नहि – सर्वधि –

शैवधव्याख्यानम्। प्रकरणम्। लवणः सूपः, लवणा यवागू, लवणम् शाकम् विशेषणस्य अभिधेयवत् लिङ्गं वचनानि भवन्ति॥

प्रत्यक्षादिकम्। आजः। यातः। ग्रहः। निमतः। वृद्धः। शब्दस्य स्वभावः (प्रकृति-प्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः) क्रियाप्रधान आख्यातम्। भावप्रधानम् आख्यातम्॥ लोकेन एवार्थगतिः। भाषा लोक प्रमाणमस्ति (मीमांसा औ ती है॥ आचार्य उत्पादित रहते पहिले ही पास न्यायार्थ) सर्वे यजन्ते – यजनम्॥

(१५३२) क्रियान्तरे। यत् कालेन प्रधानभूतं विवक्षितम् तत्र कर्तृत्वं भवति क्रिया जाननीया। कर्ता, हेतुकर्ता, कर्मकर्ता च
(१) (२) (३)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१५३३) जब दाँत न थे तब दूध दियो अब दाँत दिये तब अन्न न दैहैं ?
जल में थल में पशु पक्षिन की सुधि लेत सब सोई तोहि हु लैहैं।
काहे को सोच करै मन मूरख! सोच करे कछु हाथ न ऐहैं।
जान को देत अजान को देत जहान को देत सोई तोहि हु दैहैं।

स्वामी [illegible] लाठा॥

(१५३४) शब्दैरर्थाभिधानम् व्याकरणिकम्, न पारिभाषिकम्, न वाचनिकम्॥ नैतत् वाचनिकम् अनित्यं [illegible]
[illegible] व्याकरणेतत् (महाभाष्य १।१।३४ वार्तिक
२.२.६४ वार्तिक ६३॥
शब्देन अर्थान् वाच्यान् दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात् पौर्वापर्यम्॥
महाभा. १.४. १०१. वार्तिक ११॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]
[illegible] किं तत्र यत्नेन॥

(१५३५) लोक के समान ही व्याकरण पढ़ना, पढ़ाना चाहिये॥ [illegible]
देवदत्त यज्ञदत्त शब्द॥ बहुवत् बहुत्व [illegible]

(१५३६) [illegible] [illegible] आरम्भ, [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]॥ [illegible]
[illegible]

(१५३७) वेद में, व्याकरण में = उपमान = एक (एक-उपमान)
[illegible] । [illegible]

(१५३८) कुछ [illegible], कुछ [illegible], कुछ [illegible], कुछ [illegible]।
कुछ [illegible], कुछ [illegible], कुछ [illegible]।
कुछ [illegible] – कुछ [illegible] कुछ [illegible]॥

(सब समान – एक) ॥ उपमानरूप-[illegible]॥
सब-को न होता है। उपमान भी (६-३-८५)
[illegible]। [illegible]॥ उपमान [illegible] भी॥
एक / तुल्य / [illegible] सदृश - [illegible]। उपमान - [illegible]॥
(६-३-७८ से ६-३-८८ तक)(६-३-८४ से ६-३-८८ तक)
[illegible] — [illegible]
उपमान [illegible]) ॥

(१५३९) एक-व्याकरण शास्त्र का विषय बड़ा व्यापक है॥ [illegible] (क्षेत्र)
और (अश्वत्थ दोनों से अद्भुत बोध है। गीता - [illegible])
[illegible] + अश्वत्थ + गीता।

(१५४०) [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] है॥ [illegible] – [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शब्द-विरुद्ध। एकशब्दप्रमाणार्थ॥ यथा (विरमन्तौ : वृक्षः स्व, वृक्ष स्थाने
वृक्षश्च इति वृक्षौ॥ अनिमित्तिकानाम् अर्थस्य शेषे! मंत्र-प्रमाणत्वम् एव
विशेषौ प्रातिपदिकानाम् (एकशेषो भवति॥

(मूल) प्रातिपदिक॥ पद (विभक्ति)(७ सुप्विभक्ति - तिङ् विभक्ति)
लता। वृते एकशेषे विभक्तिः स्यात्" कारक के अर्थ लभते विभक्ति
विभक्तयः- कर्तृ- निमित्तम्। अनिमित्तिकानाम् एक शेषो भवति।
[illegible] शेषो भवति। जातिपदार्थ, ५ वेद पदार्थ।
लौकिकार्थ शब्दानां निर्देश प्रवृत्ति प्रातिपदिक।
अर्थ - (इन्द्रिय + शब्दग्राह्य - विभक्ति) पाद (- पादीयम - श्लोक पाद -
पाणि-पाद) (जीव - जगती) कालेन पच्यते
आचार्यात् पाद मादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया। पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादः कालक्रमेण तु
द्विपाद - चतुष्पाद। अध्याय का एक पाद) (अनुदात्त चतुष्पाद। लिङ्गवाची -
श्रोत्रग्राह्य शब्द। चक्षुर्ग्राह्य रूप" (२) प्रमाणार्थे। एकशब्द।
एकशब्द॥ एक। [illegible] योगा इति। [illegible]। अर्थ। पाद॥ श्रुति॥
[illegible] प्रातिपदिकार्थः विभज्यते। अनुदात्तोऽपि अर्थवत्त्वात् प्रातिपदि-
कम्॥ [illegible] आश्रयते। [illegible] एकशेषः
[illegible] [illegible] विनाश [illegible] शब्दप्रयोगे
अनुदात्ता [illegible] मेदाव [illegible] अर्थानुरूप शब्द!
अनुदात्त- अनुदात्तौ, अवयव- अवयविनाः [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] प्रयोजनम्। एतेषु अनेकः [illegible]"
[illegible]। [illegible]। एकत्व नानात्व ॥ [illegible] २५०० वर्षों से भारत में एकत्व
और नानात्व माना है। विभक्ति (व। [illegible] और [illegible]।
अर्थ- [illegible] (एकत्व) [illegible] अर्थः [illegible]। [illegible]।
(२५८४) [illegible] अधि लौकिकः। अधि शास्त्रीयः॥ [illegible]
[illegible] अत्र इष्यते - [illegible]" [illegible]
[illegible] ॥ वैदिकार्थ [illegible] आकृति: शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। गर्भ-
[illegible]। [illegible]। गर्भ एकोऽपि मूलप्रकृति। [illegible]। [illegible]
[illegible] जीवन-वेश्म। उद्देश्य- विधेय। [illegible]
[illegible]! (नादानाम् निर्दोषप्रयुक्त [illegible]) । [illegible]
[illegible] वैदिकार्थिका! [illegible] (विधानार्थिक) [illegible]
([illegible])
[illegible] (जड) [illegible]
पृथक् (जड) [illegible] [illegible] करोति। क्रियावचनाः धातवः। धातुः शब्द

(२५८५) एको [illegible] [illegible] वदन्तीति [illegible] मताः
[illegible]॥
भूवादीनाम् वकारोऽयम् मङ्गलार्थः प्रयुज्यते। भूवो वार्थं वदन्तीति भ्वर्थाः वा वादयः स्मृताः॥
[illegible] परिपठिता। [illegible] - [illegible]॥ [illegible]॥
मङ्गल अर्थः (प्रयोजनम्) [illegible] मङ्गलार्थः (वकार) । [illegible] पर्याय।
मङ्गल। शुभ। [illegible]। कुशल। [illegible]। क्षेम। भद्र॥ शान्ति। शम। [illegible]।
उदय [illegible] मङ्गलानि शास्त्राणि [illegible] वीर-
[illegible] मङ्गलार्थ [illegible] मङ्गलानि च [illegible]
[illegible] मङ्गलादीनि [illegible]। [illegible] शब्द मङ्गलार्थ
पुरुषाणि भवन्ति आयुष्मत्पुरुषकाणि च॥) । [illegible] उदय शब्द॥
[illegible] वकार: [illegible]
भू- वादि वदन्ती इति वादयः = वाचकाः। [illegible]
भवति [illegible] भू- [illegible] भू - । भवत्यर्थः क्रियासामान्यम्॥
धातुसंज्ञाः अक्रिया वचनाः [illegible] वाचकाः।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२५४३) वाच्य - वाचिक सम्बन्ध [illegible] [illegible] स्मृति । उक्ति । कविता

[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible]

यावत् [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

क्रियानाम [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥

[illegible] क्रियानाम [illegible] [illegible] [illegible] धातुवाच्या । [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] धातुवाच्या ॥ तद् यथा [illegible] – [illegible] –

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] [illegible] , [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] धातुप्रयोगोऽपि [illegible]

[illegible] (१) [illegible] (२) [illegible] । [illegible] ।

। (२५४४) धातुसूत्र - प्रातिपदिक - प्रत्यय - आगम - आदेश ।

भावकर्म

(२५४५) व्याकरण के अनेक नियम प्रातिकूल हैं - क्योंकि पतञ्जलि [illegible] अपने नियमों के [illegible] प्रयोग में तोड़ देते हैं ॥

(२५४६) यथा / यावत् । [illegible] ॥ [illegible] –

[illegible] प्रातिपदिकानि च ॥ [illegible] धातुः [illegible] प्रातिपदिकम् [illegible] ।

[illegible] [illegible] ॥ [illegible] (अर्थ [illegible] –

[illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] –

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] ॥ ([illegible] – [illegible]) ([illegible] / [illegible] – [illegible] –

([illegible] – [illegible] ॥ [illegible]) ([illegible] – [illegible] – [illegible] –

([illegible] – [illegible]) ([illegible]) ([illegible] – [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] –

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

(२५४७) [illegible] (१) [illegible] (२) [illegible] (३) [illegible] (४) [illegible] । (५) [illegible]

[illegible] ([illegible]) [illegible] + [illegible] (६) [illegible] ॥

(१०) [illegible] (११) [illegible] । [illegible]

[illegible]

(२५४८) लोकयात्रा में शैशव से लेकर सर्वत्र वृद्धतर प्रत्यक्ष - अनुमान - शब्द -

प्रमाणों का अथवा प्रत्यक्ष - अनुमान - उपमान - शब्द - अर्थापत्ति, अभाव,

सम्भव, ऐतिह्य - प्रतिभा - आदि - चेष्टा का अपना अपना स्थान ॥

प्रत्यक्ष और शब्दप्रमाण के बीच में अनुमान - तर्क ।

// न्याय शास्त्र - २. अध्याय - २ आह्निक - [illegible] [illegible] (तथा

- प्रत्यक्षागमाश्रितम् अनुमानम् सा अन्वीक्षा

प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्य अन्वीक्षणम् अन्वीक्षा

आन्वीक्षिकी प्रवर्तते - आन्वीक्षिकी - [illegible] - न्याय [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] ॥

प्रदीपः [illegible] उपायः [illegible]

आश्रयः [illegible] [illegible]

विद्या - [illegible] - [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२५४३) कर्तारमिच्छति कर्ता। शुद्धः कर्ता। (विकल्पोपलोपनियमो-
पलीयान्॥ (अवयवेऽपि अलौकिकविग्रहे लिङ्गं च गुणवद्भावश्च विशेषणं भवति)॥ प्रयोगोपाधिः। शुद्धः प्रापि जितवो। शीडःप्रयोज्यः। भावकर्मणोः- आख्याते दृष्टिभावः। भवनम् भावः। भावदृष्टिः यात्तित्वः। क्रियात्मकम्॥ को भवता दृश्यते॥ को भवता लाभते? संदेहः।
निबन्ध ग्रन्थ। शीडःप्रयोगे। शुद्धः केवलः कर्ता।

(२५४४) १७ पाठ से शब्दों में किया लोकव्यवहार। व्याकरणविवेचना॥ (१) व्याकरणिक लोकाचार के शब्द गणपाठों के शब्दों में (२) व्याख्यान्तर में उपलब्धि, उणादि (३) धातुपाठ के धातुओं में और लोकाचार में व्युत्पत्ति, उच्चारणता (३) धातुपाठ के धातुओं में साधु शब्दप्रयोग और लोकाचार में व्युत्पत्ति और लोकबोध की प्रवृत्ति और साधु शब्दप्रयोग लक्षण-विनय- लोकबोध की प्रवृत्ति॥ शब्दों में अनुवाद में (४) व्याकरण नियमों में प्रायोवृत्ति॥ (५) अनेक पदार्थों में शिष्टों का आचार और लाक्षणिक व्यवहार। (५) अनेक पदार्थों में बहुत कुछ वर्तमान है जो क्रम है। उनकी दृष्टि से उनका प्रयोजन लाभ। भोजन। चाहिये। (६) चतुर्विध जीवों के स्वभावों में अनुप्रभाव। स्वयं प्रभाव लक्ष्य।
|| त्याग। प्रादेश। जमीन। व्यापार भाव॥ स्वयं प्रभाव ए आनन्द।
स्वप्रभाव॥ परिशीलन, आलोचना द्वारा ए आनन्द
विनोद॥ ~~वैध~~ वैधाव्यात् अविनोदं, परिहासम्। करोति जानन्ति॥
प्रकाशः भवति रूपं॥ भावः=सत्ता
(२५४५) (भाव। जल प्रभावि विधौ च स्फुरति भवति दर्शनं॥ भावः=सत्ता सिद्ध
भावदिक्ष सिद्धावस्था। जाप्यावस्था- सिद्धावस्था। यावता उक्त आपादयति जायते। अन्य भावितम्। गले मले इत्यादि।
(निबन्ध ग्रन्थ। शीडः प्रयोग) (मूल न्यायाय उत्तर भुक्ति)
(२५४६) कर्म धात्वः क्रियावाची धातोः-विनिमयः॥ नौकी कर्म न मात्र भूतं न प्रतिशिक्त॥ किन्त धातुवाच्या॥ अनभ्यास विधि भवति प्रतिषेधो वा॥ (विधि-निषेध) विधि-प्रतिषेध) (हर्षदेः) (हेतुः)
संदेहन - प्रार्थन - आदेश वाचं) पदमञ्जरी - २-३. २१ हिन्द्यमें)
~~भावनावाची यान - इच्छा - प्रेरणा~~ ((अतः भावनाकी तीन मूल वृत्तियाँ
ज्ञान- उच्चारिता- ~~उच्च~~ आचारमें क्रम महत्व॥
विचारणा- उच्चारिता- क्रिया (२) बुद्धि लिङ्ग वा का उपाय
(२५४७) क्रममहत्व। (१) ज्ञान - इच्छा - क्रिया
प्रावृत्तिः (२) प्रतिपत्ति - न्याय - उक्त - लिङ्ग - संख्या - कारक
(४) आख्यातिकम् —— (५) प्रभु प्रभा इत्यादयः।
(५) दोष जनक विधि विद्याचामादि) (७) आदि इत्य- अवतार कर्तृ (८)
स्वरीकरण - उपलक्षणः (९) ख्यातिविज्ञानम् पुनः (१०) आदि- विक
कौ। पत्र- पत्रिका- अन्न --- गीता॥ (११) एकवचनम्। (१२)
पद्मादिकभोग (१३) पार्वती। (१४) नवाधम। (१५) ताम्रकालि भेद - दृष्ट
(२५४८) इतरेतर- अन्योन्य- परस्पर॥ उदाहरणम् प्रथम = उदाहरणम्॥ कर्मोऽनुपात्तं संपादयति॥
(तत्त्वातिवृत्तात्मक - एकवचननिर्देशः। तोकनिर्देश निर्देशक प्रवेश - पश्चात्
निर्देशः॥ लौकिक एव व्यवहारे लोकदृष्टं एवं अनादर॥
(नवनीतो हि भवतः जनकथं वचन बहुलम्)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१५५५) यदागमाः सन्ति गुरवो न गुरवन्त॥ व्याकरणमें शास्त्रीय नियम। व्याकरणमें अपने शास्त्रके नियम। व्याकरणमें लौकिक लोकव्यवहारके नियम.

//(१५५६) व्याकरणवाङ्मयमें रस की खोज॥ (१) उदाहरणों में (२) प्रत्युदाहरणों में. (३) गणपाठमें. (४) धातुपाठके अर्थों में (५) उणादि में (६) वृत्तियों में (७) लौकिक न्यायों में. (८) लोकोक्तियों में (९) उपमानों में (१०) कुतर्क-निन्दा में (११) विचित्रता में. (१२) आश्चर्यजनक तत्त्वमें (१३) प्रकृति का शोभन वर्णन (१४) लोककल्याण के लिये लोकवाद है शास्त्र में। (१५) प्रकृति का शोभन वर्णन (१६) पुरातन आचार्यों के प्रति पूजाभाव नामग्रहण में (१७) शिष्यों के प्रति व्यवहार और प्रेम शिष्यों के प्रति आलाप में - उदाहरण - भोजनिके। (१८) भिन्नभिन्न आचार्य व वैयाकरणशिष्य के संवाद - उपालम्भ में॥ (१९) भिन्नभिन्न आचार्य दूरदेश स्थ हैं, फिर भी परस्पर मत को जानकर ऊहापोह करते हैं - और आगे आने शिष्यों को मार्गदर्शन करते हैं॥ (२०) व्याकरण की परिभाषा में अमोघम् शास्त्रमें कठिन जनकत्ती अनु... एव इन्हें भी जीव - गुणभाव और वातावरण प्रदर्शित करते हैं॥

(१५५७) अपि वर गृहीत नाम केन॥ (मधुनि विशन्ति भृमाः॥ प्रकृति आगमात्र का अनुसरण॥ भ्रान्ति-निराकरणम्॥ ... ... नेव अर्थ(?) भवति धातुमात्र अनेकार्थता। इन्द्रियाणि ... ... वि= पक्षी वि: वी वयः। विशेषण - विशेष्य भाव लक्षणा लक्षणा।

(१५५८) वङ्-वि॥ विधेयोऽर्थ परिणामवर्तते॥ प्रकरणाद्यर्थात्। प्रवाहपतित॥ ... प्रत्याहारः॥ उदाहरण - दिव्॥ प्रकृतिवद् अनुकरणम् भवति। क्रिः क्रियाः॥ धातुत्वम् अर्थाश्रयम्॥ ~~क्रि~~ क्रियावाचकत्वं धातुः॥ आख्यातवादिनी - क्रिया॥ गा- मा- दा - गुणेष्वविशेषता ... इत्युक्तम्॥ दैप् शोधने॥ दो॥ ग्राह्, + ग्राहिण्। धातवः विघातिकर - विवाती (गाँव में) जाके पाँव न भई बिवाई - वे क्या जाने पीर पराई॥

(१५५९ - उपेक्षा - चलहृदयम्। ... कनिष्ठतम मा ... ॥ आगमस्य ताविकत्वम्)॥ शक - उच्चारण - चकित॥ शिष्टैः क्रियमाणम् बहुविधेयात् शक्तो भवितुम् इच्छति - विषहते। मैं इन्हें शक्नोति गन्तुम् शक्नोति॥ लौकिकोनावर्तते - मधुनो नावर्तते॥ ... अथवा अनुपश्चे

// मातके भावः अनुप्रयुज्ये॥ बाधु-बाधृ - बाधना - उत्ताप - ऐश्वर्य - आशीः॥ ... में भूयात् इति आशीर्वाद। ... प्रकार उत्तम शीलवान्चि। आतृतः उपालः= उत्कष्ट... शब्द करोति॥ (... ... पी ... शाक्षात्कृतत्वम् ... ॥ कृतम्॥ ... शब्द ... दिष्टो देवजनाः शब्दः। देवजन शीघ्र ... - इति शब्दं ... दिष्टो देवजनाः शब्दः

(१५६०) आविष्टलिङ्गत्वं - अजीत प्रकारान्तम् आविष्टत (जातिमात्रजातिवा ... न तस्य प्रातिपदिक अन्यथैव इति गणपाठः। किं तर्हि ... इति पठति॥ आविष्टलिङ्गाः ... - प्रातिपदिकाः मन्यन्ते। संशयकृत्यावाक्य विषयेषा ... ... जिनेन्द्र बुद्धि - पटेल - वामन - माधविक ... ... पटेल॥ प्रतिपदनतिका क्रिया - धात - ... प्रमाणानि - ... प्रतिपादनतिकाम्॥ ... - चेष्टा - प्रतिपादने, (शब्द उच्चारणं ... उत्पाद्यते)

... तो ... लिखित ... उँगते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१५६०) संस्कृत के मुहावरे - तेन हिन्दी में॥ शतम् उचिनोति॥ सो उठाते हैं इस जोड़ते हैं। [illegible] उचिनोति उत्थम् उत्थापयति सवाल उठाता है॥

(१५६१) [illegible] - [illegible] (जायतताम्) यस्य । [illegible] [illegible] । मुक्ताम् भावे च भुज्यताम्॥ अभियोग [illegible] उत्पादि [illegible] उत्पद्यते - विदीयते = दीप्यते॥ ॥ उत्पादयति [illegible] [illegible] वितरति [illegible] जनिता॥ [illegible] आरोहति [illegible] [illegible] [illegible] आस्फालयति) [illegible] २॥ [illegible] वायवीयाः॥ भिद्यते [illegible] । विद् लाभे। विन्दति। विद् चाने वेत्ति। विद् विचारणे।

[illegible] नोपदर्शयति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नीविं [illegible] [illegible] [illegible] २. ३. २९ [illegible] विसर्जयति - [illegible] [illegible] । नेह पच्यते - [illegible] अविवक्षा [illegible] [illegible] नभुज्यते॥ [illegible] गामाह्वयति गोपालः॥ [illegible] आह्वयते। छात्रं छात्रम् आह्वयते॥

(१५६२) २. ३. ३२॥ ॥ गुरुशिष्य [illegible] व्याकरण [illegible] बहुश्रुत बना देता है। लोकव्यवहार, लोकवृत्त [illegible] वैयाकरण नारिकेल [illegible] का [illegible] नहीं॥

[illegible] हस्तस्य। [illegible]॥

(१५६३) [illegible] [illegible] = अप्रतिबन्धः॥ [illegible] उत्साह, [illegible] = [illegible] [illegible] होती, [illegible] [illegible] [illegible] अप्रतिबन्ध उत्साह [illegible] [illegible] [illegible] सिंहावलोकित [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्फुरति॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] = [illegible] [illegible] स्फारः॥ [illegible]॥ [illegible] आमेते॥ [illegible] । उपक्रमते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] जानीते - मधु तो जानीते। [illegible] [illegible] [illegible] मधु॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिपद्यते॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] गृह्णाति

गृह्णिगाले (गृहाति) [illegible] [illegible] । [illegible]॥

[illegible]॥ [illegible] ॥ आत्मा = स्वभावः॥

[illegible] । [illegible]

[illegible] । आत्मना । [illegible]

[illegible] [illegible]॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२५६४) प्रतिज्ञा = अभ्युपगम॥ नित्यं शब्दं [illegible] प्राप्य [illegible]
उद्गीर्य। उद्गमः॥ [illegible]॥ उद्गम- (उत्क्षेप)
[illegible] आत्मनैव [illegible] [illegible]:,
[illegible] अभ्युपगमः [illegible] अर्थस्य नियमवचनम्।
[illegible] दास्यामि इति। [illegible] दास्यामि इत्येवं [illegible] प्रतिश्रुत
[illegible] दास्यामि इति। [illegible] [illegible] अर्थस्य [illegible] (प्रतीचीनम्
प्रतिश्रुत। [illegible] [illegible] अर्थस्य [illegible]॥
उत्तम् अत्र भवता॥ प्रतिज्ञा [illegible] अवाप्य [illegible]॥
[illegible] = [illegible]॥ (काशिका - न्यास - पदमञ्जरी) [illegible]
मैं महोदय [illegible] ((वार्तिक - महाभाष्य - पतञ्जलि) [illegible]

काशिका - न्यास - पदमञ्जरी = [illegible] - कैयट - [illegible]

[illegible] / [illegible] / [illegible]
। [illegible] -

// [illegible] [illegible]

(२५६५) व्याकरण और वैयाकरणों में [illegible], [illegible], [illegible]
अनुपलब्धि॥ ~~वैयाकरण~~ व्याकरण के आचार्यों का [illegible] के -

// प्रति [illegible]॥

(२५६६) स्वामी [illegible] [illegible] और [illegible] [illegible],
अध्यापक, कर्मचारी, आर्यजनता, [illegible] के [illegible],
और हिन्दी [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

(२५६७) आर्यसमाज का काल १८६७ से - १९४० तक [illegible]
[illegible] की [illegible] = [illegible]

[illegible]

(२५६८) तपः श्रुतञ्च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकम्। तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः

(२५६९) [illegible] ब्राह्मण की संगति अवश्य करें।

(२५७०) विवक्षातः कारकाणि भवन्ति विवक्षा च [illegible]
विवक्षातः [illegible]॥ विवक्षातः [illegible] - [illegible]॥
// विवक्षातः [illegible]॥ [illegible] विवक्षा॥ । [illegible]
लौकिकी विवक्षा। प्रयोगिकी विवक्षा॥ [illegible], [illegible] -
विशेषण [illegible]॥ [illegible]: [illegible], [illegible] -

[illegible] [illegible]

(२५७१) [illegible] विकल्पितत्वान्न भवन्ति अवश्यकं [illegible]
[illegible]। [illegible] अपनाना। प्रतिनियतविषया हि शब्दशक्तयः
// भवति (शब्दशास्त्र [illegible]) ॥[illegible] - [illegible] / [illegible]
गुरुं [illegible]। [illegible] [illegible] दृश्यते॥ ॥[illegible] [illegible] हैं -
प्रतिप्रयोग॥ (व्याकरणशास्त्र में [illegible]; नियम; [illegible] [illegible] में
[illegible] हैं। विशेषतः महाभाष्य - काशिका - न्यास - पदमञ्जरी में
[illegible] [illegible] - [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]। [illegible]
[illegible]॥ [illegible] पादरोगः। [illegible]। [illegible]
[illegible] विशेषकं भवति)

// [illegible] [illegible] [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१५८२) अरु मित्रं, द्रुतः इत्येतान् वर्जयित्वा सर्वे उपसर्गाः समासः प्रत्यया वा॥

(१५७३) पाण्डित्य के परस्पर संगति के बिना पूर्ण संस्कृत का प्रयोग नहीं हो सकता। पाण्डित्य का क्रमिक अपकर्ष है॥ गोष्ठी, सम्मेलन, पत्रिका। वाद। कविता। नाटक। संवाद स्थानीय

संस्थानों का महत्त्व अभिवृद्धि किया जाय

(१५८५) शताब्दियों और अर्ध शताब्दी मनाना के अब अन्तर्गत होकर यह पता, जाति, जातियों का परिचय करना चाहिये। जो जिज्ञासु विद्यार्थी हैं

(१) सर्वाङ्गपूर्णता (२) वेद - शास्त्र वाङ्मय. (३) प्राकृत (४) सम्प्रदायविशेष

(५) सर्वोत्कृष्टता का बोध. (६) आर्य तथा अनार्य (७) विरोधियों से रक्षा. (८) एकता सम्पादन. (९) प्रेम. (१०) व्यवहार. (११) व्यवहार गोष्ठियाँ

(१२) पण्डितों में ऐकमत्य. (१३) आधुनिक विज्ञान के सम्पर्क. (१४) राष्ट्र के जीवन पर

संस्कृतियों का सम्बन्ध। (१५) संस्कृति का राष्ट्र के स्वरूपबोध में महत्त्वपूर्ण

प्रभाव. (१६) वस्तु की उत्पत्ति में ऐक्य स्वरूपबोध में मतभेद. (१७) संस्कृत का और उन का

(१८) जीवन की अनुभूति (१९) उन के सम्प्रदायों के समन्वय और उन का

यथार्थ बोध॥

(१५८२) अवनम् = पालनम्। गोष्ठ्यः महिषीभिः। शुक्रे। कुमारिका धारा।

कुटिल। संजीवनी। वियोगोऽपि विश्लेषणं हेतुम्। धारणा -

पर्यायः संयुवत्या। पच्यते ओदनः स्वयमेव

(१५८६) प्रयोज्य - प्रयोजक भाव हेतुमत्ता।

गच्छति गां गमयति गोपालकः॥

(१५८८) अन्यो। आरोहन्ति हस्तिनम् हस्तिपकाः॥ सह बीजं भवति, प्रादुर्भाव

आरोहते हस्ती स्वयमेव। न्यग्भवनम्। न्यग्भावनम्।

न्यग्भवनस्य हस्ती कर्ता। न्यग्भावनस्य हस्तिपकाः॥ न्यग्भवनम् हस्तिनम्

न्यग्भावयन्ति प्रतिबिम्बित, प्रतिषेध। हस्ती हस्तिपकों को आपही

न्यग्भावयति। प्रयोजक प्रयोज्य भावे

प्रत्येक लेवाँ हस्ती हस्तिपकान् प्रति माम आरोहते। हेतुमण्णिच - प्रतीतिसिद्ध प्रयोक्ता

हेतुमत्ता। पच्यते ओदनः स्वयमेव। गणं गच्छति गोपालकः॥

अनिच्छाप्रयोजनता। गन्धे न्यग्भावनः। गणं गमयति गोपालकः॥

कर्तृत्वाभिप्राय। कर्तृसमभावना

(१५९८) अभ्यासः पुनः पुनः करणम्। आवृत्तिः॥ सर्वेषु विषयेषु।

संज्ञा। प्रतिपत्तिः। क्रिया। स्मृतिः। पुनः पुनरभ्यासे। द्वि-क्रियाणां बोधकं शब्दं। अवयाते क्रियायां

सर्वाणि आवृत्तिः। देवताएँ इस न प्रश्न। ऋत्विग्भ्याम्॥ यजमान भवति॥ आवृत्तिः विशेषणं

भवति। देवताएँ इस न प्रश्न। ऋत्विग्भ्याम्। द्वि-क्रियायाम्। आवृत्तम् विशेषणं

संख्यान भवति वैकल्पिकम्। द्विविधं द्वि-क्रियायम्। प्रातःकाल आमी

अभि - प्र - इ॥ अभि अभिमुखे - प्रादेश आमी

(१५९९) लक्षणा - (१) उपलक्षणा (२) विलक्षणा. (३) निमित्त लक्षणा॥ इत्यादि -

बहुव्रीहि॥ उदाहरणम्। जाति - उदाहरणम्। (अ/निषेध - निरादर)

(इ - विस्मयार्थक) (उ - निन्दा - जनाय वितर्के) (न - नो। अ - आदर-

आलीय - जाति - अर्थ। ध्वनि - वस्तुनि (सम्बन्धे) (जाति मीमांसा -

मुखे मीमांसायाम् अति - इति। अति तु। उपायं। दृष्टान्त भवन्ति। कुमारिलभट्टानि

दर्शन - वचन॥ (लक्षणा। ध्वनिः) (अभिहित - अन्वय) (वैष्णव - शैव)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पञ्चमोऽध्यायः (शकलीयः मातृकः) (स्वदीयम् – तदीयम् – मदीयम्)

(गौनर्दि – गोनर्दीय) (शलातुर – पाणिनि कात्यायन – दाक्षिणात्य – पतञ्जलि गोनर्दीय) (इतर अष्टाध्यायी में परिभाषित आचार्य)

१-२-१. कुरति (तुदादिगण में कुट से कुङ् तक १३६६ – १४०१ तक. ३६ धातु ॥ (उदि [illegible]) अर्धयुगं आच्छादने) (सागर – सूक्त – [illegible]) । [illegible] – कटितः अन्यु विशेषणे । कुटः [illegible] ॥ (निर्दिष्ट आदि [illegible] – आदिकर्म ? आदिभूतः क्रियाक्षणः = आदिकर्म commencement of an action)

कात्यायन – का. वा. [illegible] वाक्यस्य [illegible] पुनरुक्त [illegible]!

(लौकिक – [illegible] – [illegible]) (वह वैयाकरण भी बहु [illegible] है — [illegible] – नवमाह्निक – [illegible] ॥ (एक श्रुति) (इत्यादि [illegible]) (अपर [illegible] – प्रयोग) (सूत्र – निपात [illegible]) ववर – वौवर) ([illegible] – नाम – व्याख्यान [illegible] निपातविशेष) ([illegible] = [illegible]) [illegible]) [illegible] – दिकल = [illegible] के [illegible]) [illegible] । पीठमर्द (पीठ – पर्यङ्क (पीढ़ी पलङ्ग) ॥ (आनन्द – [illegible]) निरुक्तिभिः – [illegible]

पिछले २४०० वर्षों के भारतीय इतिहास का [illegible] के मूल में भारत और घटनाओं [illegible] (गौरी – [illegible] गौरः – [illegible] [illegible] – [illegible]

गौरः । [illegible] ॥ (उदाहरण लोकप्रकृ) बहुलो बहुधा – घृतो बहु [illegible] ॥

लोक व्यवहार (लोकप्रसिद्धि – विवक्षा) [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] प्रत्ययों [illegible] [illegible] ॥

[illegible] [illegible] ॥ विवक्षा ॥ लोक ? लोकाश्रित – लोक व्यवहार [illegible] [illegible] ॥

[illegible] किं [illegible] ॥ न [illegible] ॥ उद्धृत – (वा [illegible]) लोकाश्रय = [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] लोकप्रिय [illegible] ॥ [illegible] यौवन [illegible] ॥ [illegible] – यौवन – कौमार – [illegible]

गोत्र ॥ वृद्ध – युवन – कुमार (वृद्धत्व – यौवन – कौमार – [illegible]) ([illegible] – मुख्य – मूल [illegible]) स्त्रीपुंस – (मातृ [illegible]) (पुत्र – दुहितृ) ॥ [illegible] शक्ति – [illegible] ॥

[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ पु – [illegible] उणादि

पितृ – मातृ श्वश्रू – श्वशुर, [illegible] । [illegible] ॥ (अष्टाध्यायी – पूर्व २ धातुपाठ (३) वा [illegible] ॥ (अष्ट [illegible] – [illegible] – [illegible] पूर्व (४) गणपाठ (५) लिङ्गानुशासन ॥ ([illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible])

// वार्तिक. भाष्य) [illegible] [illegible] [illegible] – [illegible])

नि [illegible] (नामानि [illegible] – प्रधान) ([illegible] – [illegible] – [illegible]) [illegible] – अत्यादि [illegible] ([illegible] [illegible] !) [illegible] – [illegible] – [illegible] – [illegible] (आत्म – [illegible]) (वि + [illegible] [illegible] । ([illegible] – [illegible] – [illegible]) ([illegible] – [illegible] ॥ ([illegible] – [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ ([illegible] – [illegible]) [illegible] ॥ ([illegible] – [illegible] / [illegible]) ([illegible] [illegible])

(वृद्धिः = [illegible]) ([illegible] [illegible])

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पृष्ठ / [illegible] विक्रयते वाजी) (समर्घः तुल्यार्थ [illegible])
समर्घा = तुल्यार्घा । ॥ समर्घः = शक्यः ॥ [illegible] घाते च।
शक्ये: समर्थो + [illegible] । अथवा [illegible]
समर्थानाम् । [illegible] - [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] इति यावत् ॥ यावत् [illegible] [illegible] पटुः ।
शक्यः ॥ शक्यत्वम् च [illegible] ॥ [illegible] जानीते
अश्नुते जानीते — १. ३. ४५) (आत्मानम् उत्कर्षयितृत्वम् [illegible] ॥
[illegible] उत्क्राते — [illegible] । [illegible] इति [illegible]) (विप्रलापः [illegible]
उद् यत् - उद् यच्छति [illegible] वैद्याः [illegible] आत्मना [illegible]
करोति ॥ [illegible] पदम् उप-पदम् ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (३) [illegible] (४) [illegible] (५) [illegible]
[illegible] (११) [illegible] (१२) [illegible] (२२) [illegible]
[illegible] (६) [illegible] (१३) [illegible] (१४) [illegible]
[illegible] (७) [illegible] (१०) [illegible] (२०) [illegible]
[illegible] (८) [illegible] (९) [illegible]
(२१) [illegible] (२३) [illegible] (२५) [illegible]
[illegible] (२४) [illegible] ॥ शान्ति [illegible]
[illegible] अधिकारः = [illegible]
[illegible] ॥ उप [illegible]
[illegible] उपदम् [illegible] ॥ [illegible] (आर्तो) एवं [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
जातितः ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] उपयति = [illegible]
[illegible]
उपयते - [illegible] ॥ [illegible] । (स्वेद - [illegible]) । [illegible]
[illegible] । [illegible] - [illegible] । [illegible]
[illegible] - [illegible] । [illegible] ॥
[illegible] । [illegible] । [illegible]
(१५८०) १. ३. ८८ ॥ [illegible] ॥ आययति, शाययति ॥ [illegible] - [illegible]
॥ [illegible] । [illegible] ॥ अचित्तवत्कर्तृकम् ([illegible]) -
[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] - [illegible]
आतपः [illegible] शोषयते ॥
[illegible] ॥
(१५८४) [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] - [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ॥ [illegible]
॥ अपवादे - [illegible] नियोगात् उत्सर्गस्य [illegible] ([illegible]
[illegible]) [illegible] - [illegible] नियम [illegible]
[illegible] - [illegible] ॥
[illegible] [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२५-२२) २-४-२. (अ- पतञ्जलि प्रश्नवचो॥ इति। इत्थम् –
उपजीव्यत्व बौद्धितम्। एकवाक्यता। तेषामर्थित्वम् पर+अनवकाश।
(१) उत्तरोत्तरं प्रबलीयो ग्राह्यम्। (२) उत्सर्ग-अपवाद (३) पर
अनवकाशाच्च तेषां प्रबलीयसी. (४) बलाबलं (५) पर-नित्य-
अन्तरङ्ग अपवादानाम् उत्तरोत्तरं बलीयः (६) व्याख्यानतो –
विशेषप्रतिपत्तिः न हि सन्देहादलक्षणम् इति (७) लक्ष्य [illegible]
(८) गौरवलाघवचर्चा (९) पर्यायशब्दानाम् गौरवलाघवं
चर्चा न क्रियते (१०) मण्डूकप्लुतिन्याय. (११) सिंहावलोकित
न्याय (१२) गङ्गाप्रवाहन्याय (१३) [illegible] प्रजावत्
(१४) द्वित्वासेः आदयश्च। (१५) अर्धमात्रालाघवेन पुत्रो-
त्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः। (१६) नान्तरेण [illegible] लब्धि
जायते (१७) सर्वोऽपि च मूलं प्रयतते। (१८) प्रयासे
च कृते यत्नः फलवान् भवति. (१९) अभ्यर्हितम् पूर्वम्
निपतति. (२०) यौगिक, योगरूढ- रूढ. (२१) द्विर्बद्धम्
सुबद्धम् भवति. (२२) द्वित्वाऽपवादन्यायशब्दाश्च॥ (२३)
द्वित्वादयः पाणिनि [illegible] (२२) त्रिमुनि व्याकरणम्
त्रिमुनि व्याकरणम्. (२३) शालातुरीयः पाणिनिः, कात्यायन
दाक्षिपुत्रः: गोनर्दीयः पतञ्जलिः (उपरि व्याख्यातारम्) [illegible] नाम
अहो! [illegible], पतञ्जलिमुनेरस्य बहुरत्न
तेषां येषु नामपूर्वाचार्याणाम् नाम रचितानि. (२४)
(२४) मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि, मङ्गलान्तानि शास्त्रा-
णि प्रथन्ते॥ वृद्धिरादैच्। सि [illegible] ।
[illegible] – अ – अ॥ सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे च
(२५) वेदे लोके च (२६) शास्त्रे लोके च॥ ~~लो~~ (२७) लोकतो
एवसिद्धे वैदिकैः शास्त्रप्रक्रियते. (२८) अन्वाख्यानमात्र
(२९) [illegible] निरूपणम् (३०) वदानाम् रक्षार्थम् (३१)
उपदेशाः (धातुज...पादि — प्रकीर्तिता)। (३१) लाघवार्थम्,
लाघवार्थम्, प्रतिपत्तिलाघवम्, प्रतिपत्तिगौरवम् (३२)
उच्चारणानामप्रयोगः (३३) [illegible] (३४) [illegible]
[illegible], [illegible] (३५) [illegible], [illegible]. (३६) [illegible]
प्र लौकिकाः नियमाः (३७) [illegible] प्राङ्मुखः [illegible]
(३८) आपूर्वतम् (३९) वाच्य–धातु (आक्षिप्य) (४०)
[illegible], [illegible], असन्देहार्थम्, वैचित्र्यार्थम्,
[illegible], एका क्रियाद्वयर्थकरी प्रसिद्धा, मन्दमतीनाम्
प्रजार्थम्, (गुहदूकृत्वा आचार्याः,
[illegible] नाम पुनः [illegible]
(४१) लोककल्याणाय शास्त्रप्रवृत्तिः (४२) विस्मार्थम् (४३) नियमार्थम्
(४४) [illegible] विभाषा- अप्राप्तविभाषा, व्यवस्थितविभाषा. (४५)
शिष्टि, शास्त्र, शिष्टप्रयोग. (४६) ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्
तक्रम् कौण्डिन्याय॥ (४७) [illegible] कृताकृतप्रसङ्गी विधिः नित्यः॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२५८३) लोके शास्त्रे च कंचाजआवेशः। लोके - इन्द्रः शक्रः, पुरन्दरः ॥
शास्त्रे, प्रत्यय। कृत्, कृत्य ॥ अस्मदादि - आ/ दण्डाता, उपाद्धि
आकडारात्। कांस्यपात्र्याम् भुङ्क्ते। कांस्यपात्रम् - ताम्रपात्रम्, लौह
पात्रम्, सौवर्णपात्रम्, राजतपात्रम्। इष्टसिद्धि (प्रयोग) उपादेयता॥
विधिप्रयोग, प्रतिषेधप्रयोग, विधिमुखेन, निषेधमुखेन, अन्वयमुखेन
व्यतिरेकमुखेन ॥ सिद्ध शास्त्र - सिद्ध - नित्यार्थ ॥ सिद्धू - प्रयोगे॥
पदशाब्दोऽयम् त्रिलिङ्गः॥ पदेर्देशः, पदसेना, पदंकार्यम्।
॥ कृ सूत्र नपुंसके भावे क्तिनादिभिः आदयोपदेः।
अतो धञाद्याः पुंस्येव यथा पाकश्चयोलवः॥
विप्रतिषेधम् - विरुद्धम्। प्रमादद् एव मालकः।
जातिः पदार्थः, द्रव्यम् पदार्थः। पदी अध्यामि पदस्यमी निमित्तसप्तमी।
आकृतिः पदार्थः। तद्वाचितत्वेवा
(२५८४) उत्कृष्टतो विप्रतिषेधे पद बाध्यते। प्रातः उत्पाद्य पूर्वं अन्यत्र।
शुद्धस्थालनादीनि। बहिरङ्गानि राजप्रयाणमनादीनि यथा लोके
तथा शास्त्रे॥ (यथा लोके - तथा शास्त्रे (अन्तरङ्ग - बहिरङ्ग)) (अन्वय-व्यतिरेक)
(उत्सर्गापवाद) (विधिमुख - निषेधमुख) (पर्युदास - प्रसज्यप्रतिषेध)
(कृत्रिम - अकृत्रिम) (अभिधानम् पुनः स्वाभाविकम्) (शब्द + अर्थ)
(पद + अर्थ) (पद + वाक्य) (नामाख्यातोपसर्गनिपात) (प्रातिपदिकार्थः
आख्यातार्थः Parsing & Analysis) (द्रव्यपदार्थ - आकृतिजाति)
(द्रव्य पदार्थ प्रतिव्यक्ति लक्षणं प्रवर्तते) (पुनः पुनरु विधानात
पदार्थ) (पर्यायेण शास्त्रस्य प्रवृत्तौ नियमः क्रियते"
भेदम्॥)
(२५८५) गतिकारकोपपदानाम् कृद्भिः सह समासवचनम् प्राक् सुबुत्पत्तेः)
॥ (कृत् (कृत) लुप् - प्रत्यय लक्षणं वा समासविधि नास्ति " लिङ्गम्
संज्ञा नास्ति ॥ (जाति - पदार्थपक्ष) (व्यक्तिपदार्थपक्ष) (अर्थः
अन्यप्रयोजनं) (बलाबलयोर्विषयः॥ ॥ ग्लै - म्लै हर्षक्षये। ग्लान
म्लान॥ ग्लानः म्लानः॥
पदमञ्जरी. १. ४. २ विप्रतिषेधे परम् कार्यम्॥
पं विद्युः पूर्वपरोपपत्तौ पात्यनित्यायाच नित्यमेव।
नित्यान्तरङ्गो पात्येऽन्तरङ्गं तस्माद् विधिः प्रातिपदे बलीयान्॥
प्रत्येकं आवश्यकता = उपपत्ति॥ जातिपदम् मानं प्रातिपदः = अपवाद२५
प्रत्येकप्रायनित्यतः = उपपत्ति। व्यक्त्याकृति पदार्थाश्रयणम्। विषयविभागात्।
लक्ष्यानुरोधेन
(२५८६) १.४.३. यू / अविभक्तिकः निर्दिष्टः ई च ऊ च यू।
कुली भवति कृतवर्णी भवति पदु - प्रत्ययः कुत्यथागाः।
द्रव्य शब्दः भावशब्दो॥ भावशब्दाः। क्रियाशब्दाः। द्रव्यशब्दाः।
(अङ्गनाधिकारे तदन्त तदन्तश्च)
(२५८७) (सप्त) उत्कृष्ट बलेन अनित्यम् द्विविधत्व प्रबलम् भवति)
(२५८८) मिश्र अर्थवत्योगे - विधूनिः (रिश) अतिरते"
ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१५८८) व्याकरणे प्रवृत्तिः लोके - नानाधात्वर्थ नियमा नायं
व्याख्या । व्यवहारात् प्रवृत्तिः ॥ लोकव्यवहार । शास्त्राणां
(१) अन्तरङ्ग - बहिरङ्ग ॥ (२) उत्सर्गापवाद (३) अन्वयव्यतिरेक (४)
विधि प्रतिषेध - नियम प्रयोग. (५) व्याख्यानतो विशेष प्रतिपत्तिर्न हि सन्देहा-
दलक्षणम् । (६) परिभाषा ज्ञापित परिष्कृत (७) लोकतः । विधि - अर्थ ।
(१५८९) वैयाकरणों के उदाहरणों में वैदिक. (८) उपमा. (९)
दृष्टान्त (१०) आभाणक लोकोक्ति ।

(१५९०) पशु दृष्टान्त । पथिसमास ॥ एवकारः दृष्टतोऽवधारणार्थे
इति । कस्मः । पशवः दृष्टान्ती [illegible] । अव्याख्यान मात्र
विवक्षा ॥ [illegible] वद्धृत

(१५९१) न हि नि सामान्यार्थ नियमेन निवर्त्तितः शक्या मन्त्रित !
(१५९२) नष्टे स्तेन प्रभावितं कीबे ऽपरित्त इति
पश्चात्यो पतञ्ज् भाष्यभाष्य प्रतिज्ञो विप्रतिपत्ति
आयद दर्शि ॥ छन्दोवद् सूत्राणि भवन्ति । [illegible]
अथातो [illegible] पूर्वनिपातप्र प्रतिवास सङ्ख्या परिवर्द्धी
// (सिद्धे सति आरम्भो नियमार्थः) एवकार - [illegible] । प्रति
इत एव नियम्यते न अन्यत्र । (जैवविभक्त्याद्यर्थेष्वपि विकल्पान्तो
मार्जकः प्रकृत लघुक्रम (जैसे इते व्यानिवृत्तयमिति
अर्थ - विशेषणद्वाने । अर्थ -
(१५९३) कुटि दाहे, कुटि जञ्चते ॥
धातवर्थाः ॥

(१५९४) धातवः प्रत्ययाः । प्रातिपदिकात् प्रत्ययाः ॥ कृतः, तिङः, स्त्रीप्रत्ययः,
सुप् प्रत्ययाः, स्त्रीप्रत्ययाः ॥ गुरुमते ।
तस्मादपरिभाषा तत्त्व गुरुणोत गृहीता
(१५९५) चतुर्षीकाल इति अप्लुतः पूर्वाचार्य संज्ञा ॥
सुप्तिङन्तं पदम् (पदसंज्ञायामन्तग्रहणम् अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्यय -
ग्रहणे तदन्त विधेः प्रतिषेधार्थम् ॥ (प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः
तदादेस्तदन्तस्य च) (अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधि
निषेधः ॥ (न. बे. - १. ४. १४) का इति वचन कारः [illegible] -
सामान्य ग्रहणम् । सिद्धे सति आरम्भो नियमार्थः । कुरुक्षेत्र [illegible] ।
आचार्यप्रवृत्ति र्ज्ञापयति नाति ख्यापतः पदसंज्ञेति परपद न भि ॥ [illegible]
इति प्रतिबन्धे शास्त्रिक अनन्यत्वाद्यविधिर्वा प्रतिषेधो वा ॥
अन्यत्रिणी विभक्तिः । अनिन्दितानां न विधि न प्रतिषेधः
अनन्त पर प्रमादाः ना प्रतिविध्यते ॥ (अनन्तर विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा ॥
पाणिनि - विधानपाठव लक्षणे (अलुग्घठे व वीप्सठे)
नमस्कुरुते । नमस्य । पद - नियमार्थ - [illegible] निषेधाय उच्चते -
श्रवणेन (व्यवेते) उच्यते ॥ अहं अस्मि अजिनत् इति मधुपो ऽसिन
देवदत्त आलापमात्रेण भाग्या आनीयतान् ॥ [illegible] विशेषण -
प्रत्येति देवदत्तो । [illegible] आनीयतेति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१) लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् (२) व्याक्रियन्ते शब्दाः अनेन इति व्याकरणम्
(३) अथ शब्दानुशासनम् (४) वेदाङ्गम् ॥ मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि
मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि, आयुष्मत्पुरुषकाणि
च (५) न हि अनिबद्धा शास्त्रप्रवृत्तिः ॥ (६) अष्टाध्यायी (७) अष्टकम्
(८) त्रिमुनि व्याकरणम् (९) कात्यायनो मुनिः (१०) भगवान् पाणिनि
राचार्यः, भगवान् कात्यायन आचार्य, भगवान् पतञ्जलिराचार्यः
(११) पाणिनीयम् (१२) औदीच्य (१३) सूत्र, वृत्ति, भाष्य च [illegible]
व्याकरणम् (१४) प्रत्याख्यानम् पुनः आचार्यस्य न वाचनिकम्, न [illegible]
(१५) मूलं-पुरुष. (१६) प्रकृति-विकृति. (१७) (१८) [illegible]
सन्निधानम् नियामकम् । लक्षणान्वयनिमित्तानाम् तदनिमित्तानाम् [illegible]
(२०) पूर्वं पूर्वं [illegible] । [illegible] ॥ एकदेशविकृतम् हि
भिन्नत्वं नोपपद्यते ॥ (२१) लक्ष्यानुरोधात् पदार्थाय जातिपक्षे द्रव्य
पक्षो वा आश्रयणीय (२२) [illegible], अष्टाध्याय्
याम् इः (२३) अष्टाध्याय्यर्थे प्रतिपादकम् वाक्यम् । (२४) लक्षणम्
द्विनाम ध्वनति, शृणोति प्रवृत्तिमदि नावतिष्ठते (२५) प्रमाकरणम्
प्रमाणम् - प्रमाता येन अर्थम् प्रमिणोति (२६) अतः प्रमाणम्
(२७) [illegible] (२८) यौगिक, योगरूढ-रूढ.
(२९) जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः, यदृच्छाशब्दाश्च. चतुष्टयी
शब्दानां प्रवृत्तिः ॥ (३०) चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः
(३१) परा - पश्यन्ती - मध्यमा - वैखरी. (३२) आगमकाल [illegible]
काल - प्रवचनकाल - व्यवहारकाल. (३३) द्रव्य, गुण - कर्म - सामान्य.
(३४) जातिशब्द, गुणशब्द, क्रियाशब्द, यदृच्छाशब्द. (३५) [illegible] -
प्रत्यक्षादि प्रमाणानि, प्रमाणम्, अनुमितौ लिङ्गदर्शनम् प्रमाणम् ॥
उपमितौ [illegible] प्रमाणम्, शाब्दे: शब्दः प्रमाणम् ॥
(३६) एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेत् । (३७) प्रतिज्ञा -
हेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः ॥ (३८) यदा [illegible]
[illegible] मानवाः । तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति
(३९) [illegible] [illegible] (योगाभ्यासेन च) [illegible]
[illegible] लभते योगयुक्तम् ॥ ४० [illegible]
पूर्वपक्षस्तद्योत्तरं, निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गम् शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्
(४१) शब्देनोच्चारितेन हि येन द्रव्यं प्रतीयते । तदक्षरविधौ युक्तं नामेत्या
हुर्मनीषिणः ॥ (४२) मनीषिणः । कवयः । शिष्टाः । विप्राः । विद्वांसः
वदन्ति, कथयन्ति, उदीरयन्ति, कीर्तयन्ति, आहुः ॥ इच्छन्ति । (४३)
रूढम् । लक्षणम् । यौगिकम् । योगरूढम् ॥ (४४) भावप्रधानमाख्यातम् ॥
(४५) क्रियावचनो धातुः ॥ (४६) धातुः शब्दयोनिः (४७) अर्थः पदम् प्रयुज्यते
नानार्थकविनिश्चयाय [illegible]: प्रादुर्भवे वचनलिङ्गयोः ॥
(४८) सुबन्तम्, कृदन्तम्, तद्धितान्तं, समासः । शब्दानुशासनमेव नाम
(४९) [illegible] जातिशब्दाः गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः यदृच्छाशब्दाश्चेति
पञ्चविधं [illegible] ॥ (५०) जातिशब्दाः [illegible]
(५१) [illegible] [illegible] - [illegible]
कालिका [illegible] ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१५६५) शब्दरूपाणि साधूनि । साधवः शब्दाः ॥ द्रव्यम्, गुणम्, उपायः
इति न अर्थान्तरम् ॥ आदित्यवर्णं (पुरुषं महान्तम्) वाक्ये न केवलं
शब्दस्वरूपसाधुत्वम्, बहुत्र अर्थसाधुत्वमपि प्रदर्श्यते ॥

त्रिमुनिव्याकरणे विभिन्नार्थाः वैयाकरणपारिभाषिकाः शब्दाः ॥ शासनम् ।
शास्ति । शिष्ट । शिष्टि ॥ विधि-प्रतिषेधः । देवदत्त - यज्ञदत्त ।
मित्र-मित्र । मैत्र - मैत्र । दधि - मधु ॥ विचार्य जपितः । श्लेष्मणाम् मधु ।
विकल्पः
अप्रत्याख्यानम् ॥ पर्युदासः । प्रसज्यप्रतिषेधः । वा - विभाषा - अन्यतरस्याम् ।
स्यात् (शासन - विधि) विधिलिङ् ॥ प्राधिकम् । आचार्यप्रवृत्तिः ।
उक्तः कम्बल - गौः ॥ ब्राह्मणः ब्राह्मणी । नित्यः ॥ अप्रत्ययः ॥
प्रधानं गौणम् । उत्सर्गो अपवादः ॥ छन्दसि व्यवस्था । प्राथमिक प्रयोग
वृद्धिः । लिङ् । नित्यं अन्तरङ्ग - बहिरङ्ग । अन्वर्थ लक्ष्य-लक्षण योग
रूढ । आगम । नियम - विधि । सामर्थ्य प्रवृत्ति रुचिः । समर्थ सामर्थ्य ।
अन्वय-व्यतिरेको किं तर्हि इति । नविधिर्न प्रतिषेधः । भेदक - भेद्य
मध्य - भाग पूर्व - पर । आदि - अन्त । अन्तर्भावितण्यर्थः । स्वार्थिक ।
पद । शब्द । अर्थ । पदार्थ । स्वरूप ॥ न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यः नाधि-
श्रीयन्ते । माहात्म्यमेवास्य दीप्यताम् तस्य कौशिलाय ॥ काकेभ्यो दधि -
रक्ष्यताम् । मद्गता करणे ॥ व्याख्यानविषयम् एतत् । अन्वादेश । लोके -
वेदे च । लोके शास्त्रे च । उदाहरणम् । नैकमुदाहरणं योगमुपोद्बलयति ।
कोऽर्थः । विशेष्य - विशेषणभाव ॥ एकदेशी अवयवी ॥ एकदेश ।
देश - प्रदेश ॥ अन्त अन्त । अनन्तर आनन्तर्य प्रदेश । निर्दिष्ट निर्देश
इतरेतरद्वारा एकवाक्य ॥ वैरूप ॥ विहित । देश - देशिन । समुदाय - अवयव
अवयव - अवयविन् । सामान्य विशेष । सामान्य - विशेष आदि - अन्त ।
अन्त । (आदि - अन्त -) । विहितम् । विधीयते । प्रत्ययो लोपम् । भवति
प्रतीयते । अभिधीयते । अभिधेय - अभिधान । ० बहुत्वमस्य वाच्यम्
भवति । बहुत्व - एकत्व नानात्व (एकत्व) ॥ अर्थदेशमात्रं नि: संदेहम् ।
सामान्यविहिताः आदेशा भवन्त्येव ॥ सुप् - तिङ् । आख्यात । भाव - क्रिया
प्रतिपादनम् अप्रतिपादन ॥ अव्ययीभावस्य विप्रतिपत्तिः ॥

(१५६६) अर्थ - द्रव्य - लिङ्ग - संख्या - कारक (कर्मादि) आत्मकः पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः
(१)
(२) अर्थविशिष्ट लिङ्गात्मकः लिङ्गः प्रातिपदिकार्थः ॥
(३) अर्थो विशेषणम् - स्वरूप - जाति - गुण - द्रव्यादि
(४) द्रव्यस्य विशेष्यम् । - जातिगुणद्रव्यादि ।
(५) शब्दस्वरूप विशेषणत्वात् स्वार्थो भवति । जातिस्तु विशेषणत्वात् द्रव्य
(६) यदा तु भावविवक्षा गुणोऽभिधीयते (पचत्यस्य) क्रोधप: ॥
(७) गुणः विशिष्टं द्रव्यम् शुक्लः पटः । यदा विशेष्यमात्रोऽपि
स्वार्थो भवति । विशेष्यभूते पदार्थे द्रव्ये
प्रतीयते । कुत्राप्रवेशः । छत्रिणो यान्ति इत्यादि, शिक्षार्थी
यतीः प्रविशन्ति । कुन्ताः प्रविशन्ति छत्रिणो यान्ति इत्यादि, शिक्षार्थी
...इत्यादि क्रियाऽपि स्वार्थो भवति क्रियानिमित्तः अध्ययन पाचकः ।
पाठकः । वक्तृसंकेत लिङ्गं लिङ्गम् अविरतम् ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२५-२६) धातोस्तु क्रियैव वाच्या इत्येव आचार्याणाम् अविवादास्पदम्
अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति विभक्तयः द्योतिकाश्च॥
वयः पयो ऽदन्यपि ॥नियोगतः विभक्तिरपेक्ष्यते।
विधिः। अनुवादः॥ विधेयत्वम् अनुवाद्यत्वम्। इतरेतराश्रयम्
इह नेति गम्यते॥ आश्रितः निमेः इत्यर्थः।
(२६-२७) शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् = स्वार्थः। = स्वार्थः = स्वरूपम्, जातिः गुणः क्रिया
द्रव्यम् (स्वार्थः = शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् = स्वरूपम् जातिः[१] गुणः[२], क्रिया[३], द्रव्यम्[४] [५]॥
क्रमशः॥ स्वरूपम् - डित्थम्। जाति - गौः। गुणः शुक्लः। क्रिया - पाचकः।
द्रव्यम्[५] यष्टीकः, पुरुषः, दण्डयः कुण्डी।
गृह्यत्वं ग्राहकत्वम् च द्वे शक्ती तेजसो यथा।
तथैव सर्वशब्दानाम् एते पृथगवस्थिते॥
स्वार्थरूपं यत्र विधान्ति वीर्यं द्रव्यं तदिष्यते॥
(जातिः) गुणः, क्रिया, द्रव्यम् - स्वरूपम्
गौः (शुक्लः पाचकः, डित्थः
निष्कर्ष स्वीतवाही स्वेच्छा स्वतन्त्राहि, सर्वादयः कारकविशेषणम्॥
(२६-२७) अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां हि शब्दार्थनिश्चयः॥ वर्तमानार्थः स्वेच्छा।
यथा वधिर मधु। भिद्, छिद्॥ भेत्ता-छेत्ता। भक्ती-छत्ती॥
अन्वयोपाधि मावश्यकम् (भावप्रधानो निर्देशः। द्रव्य-पदार्थेयत्र
आकृति (जाति पदार्थपक्षः) सत्येव पञ्चम्यात् अपवाभि -
नित्य स्वेच्छाभि निषकालमाभ
(२५-२६) कारक कारकम् = हेतुः निमित्तम्। क्रियायाः हेतुः साधनम्।
निमित्तम्, कारकम्॥ विग्रह ॥ सम्बन्धी - | अपाये साध्ये यद् --
अवधिभूतम्। किं तर्हि। ॥ कारके इति निर्धारणे सप्तमी छन्दोवत्
सूत्राणि भवन्ति। वृत्तयः यद् ब्रुवन्तः कर्तृपर्यायः। संज्ञाशब्दः अस्य
संज्ञः निमित्तपर्यायः॥ कर्ता च स्वतन्त्रः॥ अपादानादिपञ्च अस्वतन्त्राणि।
प्रकरणात् च॥ इति। अस्वतन्त्राः अनीप्सिताः। स्वेच्छा हि आवर्तमाना
संश्लिष्टं प्रत्यापयति अपायः विश्लेषः विभागः॥ द्विधा विभागः॥
विश्लेषहेतवी निमित्तसप्तमी ध्रुवमस्य शीलम्, ध्रुवमपायेऽपाये-
ऽवधिभूतम्॥ धावतो ऽश्वात् पतितम्। अश्वमेघ गुणयती।
स्थाने पर अवधिभूतम्॥ धावतो ऽश्वात् पतितः अश्वमेघ गुणयती। अपाया (चिन्त-
अश्वमेघ विशेषः अश्वमेघ प्रत्यायति। कायसं प्राप्तिपूर्वकः अपायः इत्येव
संश्लिष्टपूर्वकः अपायः॥ (बुद्धपूर्वकात् कायहेतुकपायोऽनामा) (बुद्धिपूर्वक (बुद्धि प्रतिकर्षकः)
क्रमः॥ (क्रममहत्त्वम् - (यानेच्छाक्रिया)
(आव्यात्मार्थाः) (चतुरायाम्) (चतुर्वर्णः) (------ -------- ------ (-----
(आख्यातार्थाः) (चतुरायामः) (चतुर्वर्णाः) (------ --- ---- ---- ----- (----
लोकस्य प्रवृत्तिनि व्यवहारानाम् उत्तरोत्तरापादे तत्तन्नान्यायापायादप्रवर्तिका ------
लिङ्गाः (ऊर्ध्व-मध्य-अधस्) (पृथिवी - अन्तरिक्ष - दिव्) (----
(२६-२७) प्रकृतौ ऽपि गताः अस्य मधुराः॥ इच्छा - विशेषाणाम् स्थानी - प्रकृतिः)
निमित्तम्, आदेशः॥ (अर्थ कारकाणि) (कारकशेषः षष्ठी) कार्याणि व्यायादृशम्
निष्पाद्यत्वेन प्रजातिवेदनबोधि विवेचनायाम्। (लक्षितत्वेन तु कारकम्
यथायथो भवतत्त्वापायानि निर्वर्तयत् प्रधानक्रियायाम् उपयुज्यते॥
(लौकिक प्रवाहमें (एक क्रियार्थनिष्पत्तिमें कई तरह मनुष्य निमित्त कारकों का
उपयोग करते हैं॥ स्वातन्त्र्य कारकोंका फल जन्यादि प्रवर्तन्ते॥ धात्वर्थो हि क्रिया

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नपीलन्द(वि)॥ एकीकृतो व्यापारः॥ (१) अपादानम् किं दोष-प्रतिविधा॥
व्यङ्गेन॥ व्याकरणे उदाहरणानि जनपदलोकलोकव्याद।
अविन् विरुद्धेऽवृत्तः अन्यद् विपर्येऽन्यदाति। शाब्दलक्षणा जगृहे।
जायमाथा। निष्कामाथा एतौ जनोथ। एतौ तथा॥ जोविंद् धीनः (जनिः धान्यतर्षः)
(व्याकरण भेद ध्यान में प्रकृतिलीना ज्ञान में बैठ हम कभुनाथ हैं॥
ध्रुवमपायेऽपादानम्॥ ध्रुवमति स्थैर्ये॥ अवधि-अपाय। प्रतिपद्यते
जानाति पद- उपद्। सम्पद्। आपद्। विपद्। निष्पद्।
प्रतिपद्। जाविनिकम्। औदासीन्यम्। तादर्थ्यम्॥ आख्यानम्।
। बुद्धि-परिकल्पित॥ (बुद्धिकल्पना वास्तवाः कल्पनाः। बलाहयोः
विश्लेषे स्विपृत्त)॥ निःसरति निस्सरति निष्क्रामति, इति भवान्।
अश्वः धावतः अपकृष्टे स्वरात् स्पन्दनो। विभक्ति-नापत्ति-
वायोविभीषितः चौराः जविते॥ भीः (भयहेत्वादिभिः) नायम् न्या॥
भीः-न। त्रा: न॥ या विशी भयनलनाः॥ भ्रादयिनो उद्वेगो। तस्मात्
मदावीन्वा। अपतन। जविनिम्॥ ध्रुवम् अवधिभूतम्। यदि मा
बौराः दूरेभ्यः ध्रुवं मे मृत्युः॥ न्या:। भीः अपायम् अपूर्वं चुत-(शपत्)
शीलम् अध अध्ययनाद् पराजयते। अध्ययने अभिभविष्यन् न शक्नोति
नया ध्वति। अपि अविर्- ॥ प्रपञ्च्ये गुरुलाघवं न चिन्त्यते॥
दाराणि न्यून भाव वर्तते। अथोनं कुट्टिम् गवायति॥ उपनतापादानार्थे"
पर्ययते (अतर्थम्) दुःखाय एवैतद् अध्ययनम्।
(२६०२) वारणम् = प्रवृत्तिविघातः॥ यवेभ्यो गां वारयति। यवेभ्यो गां-
निवर्तयति। वारणम् अर्थो येषां ते वारणार्थाः॥ वस्तु आवरणे।
वृत्तवर्तिनौ कुशनीयाः हेतुमत्त्वम्। उत्कोचाभ्याम्। आने भोजनं
वारयति, कृपादन्यं वारयति। यदि गावः क्षेत्रे गच्छेयुः ध्रुवं न स्यात् विनाशः।
अन्तर्धि = व्यवधानम्। निमित्तात् कर्मसंयोगे- चर्मणि द्वीपिनं हन्ति।
नैतदस्ति यत्तदोर्नित्यसम्बन्धः॥ उपाध्यायान्तर्धत्ते। लोके श्लेष्मा
निलीयते। न च प्रयत्ने गुरुलाघवं चिन्त्यते विपक्षादर्शनम्। नैवतेनेति
वार्त्ते भुजाति। निमित्तम् - कारणम् प्रयोजनं वा (१) निमित्तसप्तमी) विशदार्थ
उपजनयति। मिन इति अपेक्षा। अन्तर्धत्ते = तिरो-
(२६०२) निमित्तं वारणे हेतु प्रवीक्षा प्रायश्चित्तम्। अध्यापयते यथोदं ध्रुवं
भवति। विलक्ष्यति। लिङि श्लेष्मा दैवादिक। आख्याता = प्रतिपादयिता॥ उपयोग-
मे प्रियजम् आख्याता वा स्यात्। उपाध्यायात् शृणोति। विद्याग्रहणार्थं
नियमपूर्वकम् विद्याग्रहणं॥ नटस्य गाथां शृणोति। अथ श्रद्धा, शिक्षाग्रहणाम
शिष्यवृत्तिः नियमः॥ सम्बन्धलक्षणा षष्ठी। ग्रन्थिकः कथाः
नटस्य गाथां शृणोति। ग्रन्थिकस्य कथां शृणोति। किम्/ उदाहृतम्
वाचयिता। २-४-२८ अष्टाध्यायी-पद मञ्जरी। सहजन्तरिक्षे जायते।
स्फुटः अपायः ॥ न माजायाः भवति॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः = तत्त्वम्। पुत्रात् प्रमोदो-
गोमयाद् वृश्चिको जायते॥ जनीकर्तु भवे = तत्र। पुत्रात् प्रमोदो-
जायते। द्विविधं हि कारणम् = उपादान कारणम् - घटकारणाख्यम्
उपादानकारणम् + निमित्तकारणम्। चरस्य मूर्तिः। दण्डचक्र-कुला
लादि॥ एतदुक्तं भवति। हेतुरिति पातुनिर्देशो
(२६०३) पूर्वविप्रतिषेधम् अविरतं तत्प्रधान धर्मे भूतानाम्।
तत्सूचित इवाकौला आयमोत्पाथीधीयते॥ लोमप्रतिलोमयोरायेप-
दुष्टार्कः। प्रत्युक्तर्के, तर्कभावियी॥ हिमवतो-
शब्दप्रयोगः॥ भवत्व पुनः। भवत्त्याद इतिप्रभव॥ प्रभवति।
गङ्गा प्रभवति। काश्मीरेभ्यो वितस्ता (जेहलम्) प्रभवति।
उपलभ्यते। वाते यः स्यादः॥ तथैव उपलभ्ये- वितस्ता =
प्रथमतः उपलभ्यते अष्टाध्यायी
१. ४. ३१ पदमञ्जरी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१६०४) प्रभवति - प्रकाशते । यम् अभिप्रैति meant for अभिप्रैति
संबध्नाति - connects । अभि+प्र+इण् = ईप्सितं गमनार्थः ॥
अभिप्रेतमिष्टमिष्टं ईप्सितम् इति गम्यते ।
अभिरुचितं स्वाभिप्रायानुकूलमीप्सितम् ।

प्रयोजनमभिमतो वा लभते सम्प्रदानताम् ॥ देवेभ्यः पुष्पाणि ददाति
पाचकायाभिक्षां ददाति । उपाध्यायाय गां ददाति । (उदात्तवतातिना गते उदात्त
वचनम्) अनुनासिकपदस्य इत्यर्थः) शेषशेषिभावश्च । (स्वस्य स्वत्वं दीयते यस्मै
तत् सम्प्रदानम् इति अन्वर्थसंज्ञा ॥ अतः इदं ददाति जातोऽन्यथार्थं ददाति ।
दानम् = किञ्चिदुद्दिश्य अपुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वत्यागः ॥ (७) रजकाय वस्त्रं ददाति ।
देवेभ्यः पुष्पाणि ददाति, याचकाय भिक्षां ददाति । उपाध्याय गां ददाति (लौकिके –
देवेभ्यः पुष्पाणि ददाति, याचकाय भिक्षां ददाति । न पुनरस्य मतिं ददाति । ~~[illegible]~~ = यथेष्टं
याचकाय तस्मै यथेष्टं ददाति ॥ न पुनरस्य मतिं ददाति । अतिशयेन = यथेष्टं
जायते - ईप्सिते । अभि - आभिमुख्ये वर्तते प्रशब्दः आदिकर्मणि
व्याप्तिः । अर्थः ॥ वृत्तिमात्रवृत्तिमर्थः कृत्रिमे कार्ये सम्प्रत्ययः ।
उद्देश्य - प्रार्थना - अध्यवसाय) रत्नमञ्जरी १.४.३२ ।
याचना - इच्छा - क्रिया (प्रेरणा)

// यः एव मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स प्रथमं तावत् कञ्चिदर्थम् संपश्यति,
इदम् ईदृशमिति, तद् इदं प्रार्थयते, अपि मम इदम् स्यादिति, ततस्तदुपाय-
भूताम् क्रियां पश्यति अस्या एतत्फलम् । ततः प्रार्थयते इयमियं निष्प-
द्यताम् इति ततः तत्साधनानि सम्पाद्य कर्म अध्यवस्यति
निर्वर्तते - नास्ति सम्भिन्नातिः (गाहे गन्तुं कुतस्तस्याः) सम्मानां दैवां दैवाः ।
प्रयोगदर्शनवशेन नियतविषयम् । लक्ष्यानुरोधात् कर्तुं करोति ।
ओदनं पचति । आत्मम् इच्छया ईप्सितम् अभिप्रैति - अभिसंबध्नाति
जनक प्रदर्शयितुं यस्मै ~~सतत~~ तत् सम्प्रदानम् । दानं हि नाम पूजानुग्रह-
काम्यया स्वकीयद्रव्यपरित्यागः परस्वत्वापत्तिः ॥ यम - यः । प्रशब्दः
आदिकर्मणि - प्रथमं गच्छति कार्यदर्शनेन कारणम् । लक्षणदर्शनेन व्याप्तिः
अभिनिवेशाच्चाधिपायेऽभिप्रायः एतद् अर्थम् । नह बन्धने । नह्यति
अभिनिवेशाच्चायं रोचते मोदकः, यज्ञदत्ताय रोचते अपूपः । इष्टानामिच्छाविषयताः
देवदत्ताय रोचते मोदकः, यज्ञदत्ताय रोचते अपूपः । प्रीयमाणः । दैवादिक प्रीड़ा अर्थे । तर्पयति ।
प्रीयमाणः (प्रीञ् तर्पणे क्र्यादिः) प्रीणाति । दैवादिक प्रीङ् प्रीतौ अर्थे । प्रीयते - प्रसन्नो भवति ॥
प्रीणाति - तृप्ति, कान्तिः प्रसन्नो भवति । रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ अभिप्राय
आश्रयकर्तव्य! अभिलाषः अभिलषति । प्रीयमाणं ~~मोदकम्~~ देवदत्तं मोदकः प्रीणयति । ~~नाम~~ नाना+इच्छा
रुचि वैचित्र्यम् । प्रीयमाणं स्वाद आस्वादने । अन्यकर्तृकोऽभि-
लाषो हि रुचिः ॥ द्विभावित! नानेच्छा । रुचि - दीप्तौ
(१६०५) श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः = ज्ञपयितुम् इष्यमाणः ॥ बोधयितुम् अभिप्रेतः ॥ माध्व -
लोकयाति शापनं प्रच्छा । श्लाघ कत्थने । ह्नुङ् अपनयने । ष्ठा उपलब्धौ
निधानतन्त्रम् = चानजानम् । नच पुर्वविज्ञानमेव ॥ विज्ञापनं) भवति लिङ्गमेव
(१६०६) १.४.३५ ॥ धारेरुत्तमर्णः उत्तमर्णः । धनस्वामी प्रयोक्ता ।
अतिमात्र पुराधिकम्! पावकांशः) परिमाणः धारयतिः अवजानाने ।
क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ अमर्षः = क्रोधः । अपकारः = द्रोहः । अक्षमा - ईर्ष्या
मृतीया - चतुर्थी षष्ठी ॥ अमर्षः = क्रोधः । अपकारः = द्रोहः । अक्षमा - ईर्ष्या
गुणेषु दोषाविष्करणम् असूया । मार्जनीश्रीरिति मौनमननो प्रश्नीतिरिवा
क्रुध कोपे । द्रुह जिघांसायाम् । ईर्ष्य ईर्ष्यार्थे ईर्ष्यार्थः ॥ चेतन - अचेतन
द्रोह - अभिद्रोहः । प्रेक्षणः स्पृहयति पुष्पेभ्यः स्पृहयति पुष्पाणाम्
स्पृहयति ॥ यदि इष्यमाणानां मर्यादा न सहते । विवेकः प्रकृतः विस्पष्टा
धातवोऽनेन अपवादः । नीव प्रयत्नेषु (पुरस्तादपवादाः अनन्तरान्
विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्) होते अनुगृह्णाति होता प्रकृतं शंसति तस्माः प्रोत्सा-
हयति (अनुगरः, प्रतिगरः इति हि - शंसितुः प्रोत्साहने वर्तते । होतारम्
प्रोत्साहयति इत्यर्थः ॥ (गॄ शब्दे क्र्यादिगणे) (गॄ - निगरणे -
गृणाति गिरति (निगलति) । गिर ॥ सामग्रस्थानि
लौकिको
छि-क्रियाभिः ॥ दोर्जन्य दुर्भाति पाषुनाद्धिनोति ॥ तिलक = तैलम् ॥
(गौण - मुख्यो मुले लघ्वे सम्प्रत्ययः ॥ अभिरूपाय कन्यां देया ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रत्येकम्

(१६०७) इह कारकाधिकारे इतः [illegible] विना तदर्थ [illegible] प्रकाशो —
नाश्रीयते॥ अभ्यासः आधारः गङ्गायां घोषः।

(१६०८) स्थालू - संज्ञौ (स्थालीतस्थात लौकिके दृष्टान्तेन आलम्।
स्था - ज्वल - स्थितौ॥ इत्यस्य पदान्तस्य॥

क्रियायाः प्रतिनिष्पत्ति पर व्यापारादनन्तरम्। विवक्षावशे यदा तत्र कार्यं तदा स्थातम्
देश - काल - अवस्था॥ स्थाल्यां पचति। स्थाल्या पचति
स्थाली पचति॥ दृश्यते
वस्तुतस्तदनिर्देश्यम् न हि वस्तु व्यवस्थितम्। स्थाल्या पच्यते इत्यत्र विवक्षा [illegible]
कर्ता - करण - साधनं - विनियोगसाधी। (न हि शतयत्नेन नित्यं [illegible]
जडत्वं धीयते। सिद्धः सिद्धेन साध्यते न मोक्षः, न अर्जनं नाभिमेयो
अश्वेन दीपिकया देवेन इन्धनेन। क्रियानिष्पत्तौ स्वनिष्ठयो
कारकत्वम्॥ आधेय — आधार। तिलेषु तैलम् पश्यति जनैः।
अश्वान् दीव्यति; अक्षैर्दीव्यति। एकैक [illegible] संज्ञाह [illegible]
वेतनम् = भृतिः। कर्तृस्था हि क्रिया भवति कर्मस्था वा।
कर्मस्था क्रिया = पचत्योदनं देवदत्तः॥ } विविक्षणम् औपश्लेषिकम्,
कर्तृस्था क्रिया = ओदनं पचति देवदत्तः॥ } वैषयिकम्
कर्तृस्थः भावः आस्ते, शेते। अभिव्यापकम्
(१) कटे आस्ते (२) गुरौ आवसति। तिलेषु तैलम्॥
(१६०९) ओतोऽपि शीङ् वर्तते - आ-शय: भलापक्ष्य।
(१६१०) आकल्प लम्बपर्यन्त। आपति आधिरल [illegible] शाखाः ६।१।८२
तृतीयाभिः
तत्समासेषु: [illegible] ६।२।२५॥ [illegible] २।३।२७
अन्तो —
आख्यातपुरुष प्रेवट् गालवस्य। ६ चाववर्ण [illegible] -६।१।१३०
७।२।६४ जम्बु दी खा —
[illegible] ७।२।६६। लड: [illegible] ३।४।१११॥ अवड: —
[illegible] २।१।२६॥ [illegible] ५।४।११२॥
[illegible] ५।४।११२॥

(१६११) [illegible] पाणिनि, आहिक, दाक्षीपुत्र शालङ्कि, पाणिन।
शालातुरीय। गोत्रव्यपदेशज नामा कथं पुनः भाविष
पाणिन [illegible] लभ्यते भवता। सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य
पाणिनेः॥ माता [illegible] नामा अभिजन (पूर्वजनिवास) देशम्
शालातुरीय [illegible] पाणिनि [illegible]॥ शालातुरे
[illegible] गुणः। शोभनाः खलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः॥ सलातुर-लाहौर

प. विश्वनाथ शास्त्री (पं० श्री लुधियाना) पंजाब॥
[illegible] ! [illegible] सर्वे पूर्वैः [illegible] भवतां [illegible] तदेवं पापं॥
न [illegible] व्याकरण [illegible] भवति॥
॥ धातु [illegible] गुणा [illegible] ॥
आगम प्रत्यादेश। उपदेश। प्रवर्तिता।
प्रवर्तित। दीप्ति उच्चारण स्वरित। [illegible]
(१६१२) पयसौदनं भुङ्क्ते॥ उदाहरण लोकान्याय, उपदेश - विनोद
देते जाते हैं॥ व्याकरण अति उपकारक है॥
ईप्सित। कर्तृशब्दः आमिडेत।। अखण्ड क्रियाशब्दः, आदि में [illegible]॥
प्रकृत्यर्थः। प्रत्ययार्थः॥ [illegible] [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१६२३) प्राधान्येन निर्देशोऽर्थः यथा घटो वेदोऽस्येति वेदस्येति।
शब्द में अर्थ - जैसे घड़े में पानी छिलके में बादाम। आम में गुठली॥
सीपी में मोती॥ प्रधान - गौण। मुख्य - गौण। उपमान उपमेय
लिङ्ग (अव्यय) प्रयुज्यते। प्रयुक्तं गुणवृत्त्यादि: पयो भविष्यति।
पयसा खलु गृह्यते॥ तुल्यजातीये प्रतियोगिता भवति।
(निर्वर्तयति = घटं करोति) (विवार्यम् वाक्यानि भवन्तं प्रतिपाद्य - आदित्यं पश्यति

(१६२४) चकारोऽवधारणे। कथा। कथनं। कथितं। अकथितं। अन
भिहिता अकथितम्॥ माणवकं पितरं पन्थानं पृच्छति दुह्याच्पच्
एवमादि। एतदुक्तं भवति। कथनं निवृत्तिपरा चोदना॥ अपादाने हि क्रियायाः
अपादानम्॥ यत्रापादानादि तदपवादं प्रधानमपेक्ष्य गुणो भवति उच्यते =
उच्यते॥ अपादानं तु आचार्येण विवक्षितम्। कर्मणा = प्रतिमाय
अति गोः क्षीरम्। तद् गां दोग्धि क्षारयति। अपादानं पृच्छति पृच्छतीच्छा-
याम्। किं तर्हि। बूम् वचनार्थे वाचि। शास् अनुशिष्टौ। कथनं वा
प्रकृतम्। पाणिना कार्यं पाणौ दोग्ध्रि पयः॥ किमिदं प्रहृते बृहत्पदार्थमेव
क्रियोपपादयितुं। प्रयोजनवचनः - अर्थो वाच्य॥ अकथितम्भाष्य। बन्धनार्थे
रुच्-लभ्-वद्-वचनार्थं वाचि। जयते वर्ने। शाप्यति + ओदनं। धीरम्
क्षारयति देवदत्तः॥ पृच्छ पुरोद्यतान् पौरवः। पृच्छे गां समवरुध्यति।
गां व्रजम् अवरुणद्धि॥ अर्थात् - नाद्य हृतप्रिया॥ अविनयं
विनयं याचते। छाया प्रमादे याचते॥ लाघवः = कुन्त - हस्त - एकलव्यः:
प्र-नय:। प्र-वृत्तः। प्र-हृत:। प्र-कृत: प्रकर्ष। पदार्थ। पुरः-(पुरः)
प्रदोह। प्र+अकोपः। प्रबन्धः। प्रभितः। प्रवचः। स्ववचनम्।
अनुव्याप्तः॥ प्रदयः। प्रजायः। प्रमोदः। गोदोहम् आस्ते
यावता कालेन गौर्दुह्यते तावन्तं कालं आस्ते।

(१६२४)(१६२५) प्रमाण प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख
उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थके-
न भवितुम् किं पुनरियता सूत्रेण॥ १।१।१॥
(१६२६) अन्तरतम तद्यथा - लोष्टः क्षिप्तः बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग् गच्छति
नोर्ध्वमारोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यतः॥
यान्यसतीयमानम् पाणिनीयम् तत्प्रयोजनं विदन्ति वा ते पाणिनीयाः! व्याक-
प्रतिवादिन। जैनं प्रत्यक्षम्।
(१६२७) नादृष्टत्वनान्तर्येण। स्थानकृतम्। गुणकृतम्। अर्थकृतम् प्रमाणकृतम्
नावतार्यम् जलम् नावकं जलम्॥ लाघवः = लघुत्वं च बलवान्!
प्रत्याचि ... प्रदिः। महत्त्वमुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ।
प्रवि शाब्दगुणेन च यत् प्रवृत्ते तदर्थान्तितमान्नातिरेकं स्ववित्।
इत्यादि
नीवतोऽहते ... गतार्थानां ... । ... प्रवृत्तिरिति निश्चयः।
प्रधानकर्म यान्येव लादीनाम् ... । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः।

(१६२४) प्रत्यवसानम् = अभ्यवहार: = भोजनम् ॥ बलीवर्द:
नम्र अन्नं प्रकुर्वु - प्रेरयति ॥ नियन्त्र वर्तमान: बलि: ।
चुराद्रितिमन्व - हेवुमाख्यान् ।

(१६२५) कामपरायणीना हिरकृ यादितिह: ॥ किं यातिहौ जवैयार् व्याख्या-
जय व्यापार: ॥

(१६२०) प्रत्यायिता: इतिलानाम नव्य-भावापादना दीपा।
~~अदृष्टत्वात् प्रतिनियोग: प्रविवेके अपि दर्शनात्~~ ।
तदधीनप्रवर्तित्वात् प्रवृत्ता निवर्तनात् ॥

अदृष्टत्वात् प्रतिनियोग: प्रविवेके अपि दर्शनात्
आराद्युपकारित्वात् स्वातन्त्र्यं कविरिष्यते
कर्ता के प्रेरित तत कर्म करणादि इसलिए पाते हैं , कर्ता के
~~अधीन~~ अधीन कर्मादि भी अधीन हो जाते हैं , क्योंकि करणादि
सीप्रवृत्ति कर्ता के अधीन है , और प्रधान कर्ता आदि का प्रतिनियोग
नहीं देखा जाता , करणादि का प्रतिनियोग दीखता है , जैसे यदि
नहीं तो तलवार सही , प्रविवेक (अभाव) में भी आसी - ऐसे आदि
में कर्ता पाये जाने से , और भी उपकारी होने से कर्ता में
स्वातन्त्र्य इष्ट है , होता है ॥ माना जाता है ॥
स्वतन्त्र कर्ता का प्रयोजक - प्रेरक होता है उसकी संज्ञा हेतु भी है और
कर्ता ॥ प्रयोजक:, याचक:, उपदेशक:, प्रेरक: ॥ प्रत्यय: आत्मु-
स्तुभारत्व ॥ जातिमारोहति । नियाता: आत्मुपात्ता ॥ प्रत्यया: आत्म-
धात्वा: जारित्यादि कानि अन्तोदात्तानि । (जुहोति संहितयापि
प्रयत्ने ॥ स्थाने ऽन्तरतम । (तमे [illegible] कृमामुलकम लावीयते
लोकमकयुनौ आद्यमान्तम प्रेम [illegible] प्रकृत्व) (लौकिक आदि
नाथं लोवो ऽतिदेश इति (द्वितीयादि उदमान्तम [illegible] हानि
कपायकुमारयां गता किं खवन्त ओदन त्वपूर्व [illegible] -
निकृष्यते (विगड़ते हैं मचलते हैं ॥

(१६२८) प्राट् - पार देशात - मालाद नौ । अनुवर्तिन अर्थेन अर्थिवत्त ता ।
विनश्वत्य्यपोत: ॥ वेष्ट्य हो प्राट् इत्येव प्राट् - इत्यामिधाता । प्राक्
लौकिकम् व्यापक लोक एवातिवर्तते ॥ (प्रायम् - पर्यायम्)
(१६३२) उत्कर्ष = उत्कृष्ट ॥ कृष्टम्लो ऽत्यति ॥
(१६३३) अर्थं । अर्थ / अभि- अर्थ इति अनुकरणे ऽस्विन्-
नियो निर्देश: ॥ अर्थम् अनुलुभ्य । उपदेश = पर धि प्रयोज्य
व्यपदेश उपदेश कृतार्थपदम् इति तदा मानसप्रदेश: इति हेतोः
विषय: ॥ एतन् कर्तव्यम् इति आयमालोच्यात एव
परस्य प्रत्यायनार्थम् अर्थिना अनुभूत्वा । यद्भीतो भूत्वा
उपदेशवान् इत्यो किंचित् प्रतिकूलं नियाते द्वितीयस्य काम आयाने
वर्तते ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२६२३) एतेन एतदुक्तं भवति । उपपदम् - दारकर्म ॥ निमित्तसप्तमी ।
विषयसप्तमी । सति सप्तमी । जीविका = जीवनोपायः ॥
उपनिषदो न पर इति उपमा । " जनपदवृत्ताद् इतेषु सम्बन्धाति -
~~धातुमर्थेन सम्बन्धितानि क्रियापदानि - वीप्त सम्बन्धाः~~ । उपनिषद्
रहस्यं हेतुत्वम् ॥ उपनिषद् रहस्यम् = वेदान्तजन्यं ज्ञानम् वेदान्तभागो वा
व्याधिनिषेध । एकवाक्यतापन्नं । साधु - परियाण करिष्यो ऽत्र पतनं ॥
कुबेरस्य । तुल्यजातीयस्य व्यवधायकं न भवति । (लौकिक-प्राणीय-
न्याय ॥ विजातीयस्य व्यवधायकं भवति

(२६२४) कर्मप्रवचनीयाः = कर्म प्रोक्तवन्तः ॥ कर्तरि अनीयर् । कर्मशब्दः
क्रियावाचकः । क्रियावाचकः ॥ कर्मप्रवचनीयाः क्रियां द्योतयन्ति -
सम्बन्धं द्योतयन्ति । शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् ॥
हेतु हेतुमद्भावलक्षणः सम्बन्धः । सामान्य विवक्षया एकवचनम् ।
महासंज्ञाकरणम् अन्वर्थसंज्ञा विज्ञानार्थम् ॥ कर्तरि कृत्यप्रत्ययः ॥
संहिताम् अनुनिशम्य । संहिताम् अनुनिशम्य ।

क्रियायाः द्योतको नायं न सम्बन्धस्य वाचकः । नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः ॥
लक्षणार्थोऽत्र निविवर्तते ॥ संहिता हि वर्षणस्य हेतुः ॥
सिद्धं वाचिनि । सितम् ~~अन्वचितम्~~ अन्ववसितम् । अनु शाकटायनम् वैयाकरणाः
अर्जुनम् योद्धारः । हीनं + उत्कृष्टे । अधिक = अधिकम् । ~~[illegible]~~
उपाध्यायम् द्रोणः । अवधिः = मर्यादा । आकुमारम् यशः पाणिनेः ॥

(२६२५) लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । पदार्थानां व्याप्तुमिच्छा वीप्सा
(अभितोऽभिवृत्तिरूपं वचनानि भवति) लक्ष्य - लक्षणभावः सम्बन्धः प्रति शब्देन
द्योत्यते । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । आत्मनेपदं । आधाराधेय भाव इति विशेषभाव -
पक्षे गम्यत्वात् कर्तरि ॥ करणीयम् एकवाक्यं प्राहुः = इत्थंभूतेन ॥
स - सामान्य सम्बन्धः ॥

(२६२६) महोपाध्याय - यशोविजय (1627 - 1688 A.D) मान्यः ।
उपाय । Demetrius (184 - 167 B.C. । ओम् नमो भगवते वासुदेवाय
। ओम् नमः शिवाय ॥ जपः । जाग्रत् । स्वप्न । सुषुप्ति ।
Deep Sleep experience .. waking, dream - Sleep. deep Sleep
सत्ता सम्पन्नो भवति । नाम रूप Name & form ॥ आनन्द वर्धन की

हा मृच्छकटिक ।
इमां मुक्तिमिति प्रोक्तम् मित्रः श्लोकैर्विशेषकम् ।
कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वम् कुलकं स्मृतम्
पञ्चभिस्तैस्तु विज्ञेयैः कुलकम् (हेमचन्द्र काव्यानुशासन)
काणे (1880 - 1972) A.D नामुलं लिख्यते लिख्यते
म. म. डा. काणे । (1880 - 1972) A.D ~~अभिनन्दनग्रन्थ~~ . 88 में देहान्त
मुनिनिर्लिखितकर्ता ~~अभिनन्दनग्रन्थ~~

(२६२७) लकाराणाम् अभिधेयम् त्रिविधम् - भावः, कर्म, कर्ता च ।
स - निकाय (वैयाकरण निकाय) कोटिः । संस्कृत ज्ञानं सदैव योग्यं चिन्त्यते -
// इत्यादौ । अलङ्कः : सम्बन्धात् नतिपरस्परकं प्रकरणानि । प्रयासः प्रतिष्ठा, क्रीडा
मनन्तानि (सिद्धाति) मन् अवबोधने (तनादि) भूतार्थस्य अभावं
कव्यानाम् व्यवहारम् । (सदादीनाम् एक - पद प्रक्रिया तद्धितेषु क्रीडा - प्रकल्पितम्
पर्यवसायः । बौद्ध, जैन, वाक्यस्य

पदस्य पदान्तरेण यदा सम्बन्धः तत्रैव लोके संहिता शब्दः प्रयुज्यते।

(२६२९) मुनि जिनविजयजी (88 वर्ष) । felicitation volume । commemoration volume । (अभिनन्दनग्रन्थ) (स्मृतिग्रन्थ)

संस्कृत, अर्धमागधी, प्राकृत । सिंघी जैनग्रन्थमाला। (राजस्थान-पुरातत्त्वग्रन्थमाला। Indology । Jainology राजस्थानपुरातत्त्व मन्दिर

राजस्थान प्राच्यविद्या-प्रतिष्ठान)

नागेशभट्ट - वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा॥ लघुमञ्जूषा। परमलघुमञ्जूषा

कौण्डभट्ट वैयाकरणभूषण. वैयाकरणभूषणसार॥

कपिलदेव शास्त्री॥ पाणिनीय शब्दपाठ॥ धर्मकीर्ति, रूपावतारकार।

अष्टाध्यायीक्रम । प्रक्रियाक्रम ।

रामचन्द्र

(२६३०) Potentiality = योग्यता (क्षमता) ॥ अधिकरणे वचनेन

शक्तिः अर्थनिष्ठा विभक्ति । जन्म मृत्यु

श्री काशीनाथ वासुदेव अभ्यंकर॥ (7-8-1890) 1-12-1976

महाभाष्य - महाभाष्यदीपिका। वेद-पद-पाठ-चर्चा।

वेद-विकृति-लक्षण-संग्रह ॥ अन्यस्मात् प्राप्तो विशेषश्चेत् — विशेषो वा निरर्थकः ॥ क्रमशः वचनाक्षरैः विशेषविशेषेण निरूपयेत्

लघुयोगे कुर्वीत विग्रहं गुरुयोगे कुर्वीत ॥

प्रो. वासुदेव गोपाल परांजपे (12-6-1887) जन्म (5-4-1976. देहान्त

कात्यायन-वार्तिक (89)

(16-2-1908) (11-12-1976)

डेक्कन एजुकेशन सोसायटी. Deccan Education Society कावालय पब्लिकेशन्स.

Indian Conception of Values. by M. Hiriyanna (Outlines & essentials)

मैसूर. History of Indian Philosophy (वेदवेदान्त - प्राचीन - आत्मविचार।

(Knowing. Feeling. Willing.) (ज्ञान-इच्छा-क्रिया) Head - heart - Hand) इच्छा-द्वेष-प्रयत्न-सुख-दुःख-ज्ञान) (willing = action) (value - इष्ट - द्विष्ट ॥ इच्छा-द्वेष। प्रिय-प्रिय. । पद - क्रिया - Prompting (प्रेरणा) urge ॥ Cognition-feeling will, Instinction Human value = पुरुषार्थ (आत्मज्ञान)

इष्ट-एषणा। कुत्र प्रिय ॥ सौन्दर्यलहरी

// (1) Bengal's Contribution to Sanskrit literature (काली कुमार दत्त संस्कृत कॉलेज. कलकत्ता. 12/- चक्रवर्ती।

(2) S. K. De | S. C. भट्टाचार्य। चिन्ताहरण चक्रवर्ती। G. B. Palsule

कुसुमाञ्जलि - कालिकाप्रसाद / न्यायमञ्जरी। (श्रीनिवास शास्त्री। कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालय॥ । पञ्चपाद - पञ्चग्रन्थ - पञ्चलिखा। माध्यम। त्रिवेणिका।

(२६३१) वैयाकरण आचार्य ॥ निरुक्ति के बाद के वैयाकरण॥ व्याकरण में लौकिकन्याय व्याकरणशास्त्रमें व्यवहृत ॥ पाणिनीय व्याकरण की अपनी शास्त्रीय व्यवहार-न्याय-परिभाषा ॥ नियम नियामक अव्यभिचार नियम - शास्त्रीय - लौकिक शास्त्रीय ॥ प्रियउदाहरण ॥ प्रिय न्याय। निरुक्ति व्याकरण में प्रिय शब्द । प्रिय उदाहरण ॥ प्रिय न्याय, अनन्यपाठ वैदिक तत्त्वानां प्रिय लौकिक उदाहरणं, धर्मं हरि, आ-नाट, अन्तःपातं वैदिक तत्त्वानां प्रिय धातु॥

(१) उपलक्षणस्य संहारो व्याख्यातो ऽप्रयुक्तं फलम्। सर्वे वादो यन्तः चेति लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये
ऊहा पोहो विधानं तत्त्वज्ञानं च ।

(२) शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
ध्यानम् ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(३) व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति।
(४) आम्नायेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति
(५) तदधीते तद्वेद वा
(६) न हि प्रतियोगिनं स्पर्धा जायते ॥ (७) सर्वः स्वमूर्तौ प्रयतते ॥
(८) महाभाष्य- सूत्र १. ३. ४ | १. ४. ३२॥ यो मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी स बुद्ध्या कञ्चिदर्थं सम्पश्यति। संदृष्टे प्रार्थना, प्रार्थितेऽध्यवसायः, अध्यवसाये आरम्भः, आरम्भे निर्वृत्तिः, निर्वृत्तौ फलावाप्तिः।
(१०) ज्ञानजन्यामवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः। कृतिजन्या.- - - - - -
(११) भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे
(१२) यन्मे छिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातितृण्णम्। बृहस्पतिर्मे तद्दधातु शं नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः॥ यजुर्वेद- अध्याय ३६ मन्त्र २॥
(१३) विवक्षुः [illegible] [illegible]
हृदयेन [illegible] यो [illegible]
(१४) आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्
मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्
(१५) Philosophy, religion, Science.
इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्
(१६) चतुर्विधा जीव, जरायुज- अण्डज, स्वेदज उद्भिज्ज.
(१७) Head Heart, Hand.
(१८) संदर्शन- प्रार्थना- अध्यवसाय (पदमञ्जरी.
(१९) इच्छा के अनेक्य [illegible] (नैयायिक)॥
(२०) सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः (उमास्वाति)
(२१) तत्त्वार्थश्रद्धानम् सम्यग्दर्शनम् Cognitive, affective, Conative
(२२) knowing. feeling. Willing.
(२३) प्रसाद- माधुर्य- ओजस्। कौन? लोकप्रिय॥ तीनों का उत्कर्ष
(२४) महापुरुष ॥ गीता। रामायण।
औपम्य"
दीर्घजीवन- समन्वय। समता। वैषम्याभाव"
(२५) [illegible] (बालशास्त्री) इतिहास. The Problem of Sanskrit Reading. संस्कृताध्ययन शैली विवेकः (१) संस्कृताध्यापन प्रश्नावलिः (२) संस्कृताध्यापनस्य स्थिति, तद्दूरीकरणोपायश्च। (३) प्राच्य-प्रतीच्य शिक्षापद्धति समीक्षा (४) पद्धति-तारतम्यम् (५) वाङ्मयाध्यापन रीतिः (६) काव्याध्यापनम् (७) पाठादर्शः (८) शब्दशक्तिग्रहः
(१) The classics versus the modern subjects. (२) The Hindu methodology of Education. (३) general (३) The Psycological method. (४) The method of logic (५) The Common Literary forms suited to methodology. (६) The method of grammar (७) The methods of [illegible]. (८) The Comparative method. (९) The Synthetic method (१०) The historical method. (११) The method of teaching literature. (१२) Thought and language. (१३) The limit of language (१४) Expression. (१५) Purport. (१६) Implication (१७) Suggestion. व्यञ्जना. (१८) The Aesthetic experience. (१९) लक्षणा conclusion. (२०) Reading and recitation (२१) Study and teaching of Sanskrit literature
(२२) Syllabus in Sanskrit.

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२६) ऋग्भिः शंसन्ति यजुर्भिः यजन्ति, सामभिः स्तुवन्ति, अथर्वभिः, जपन्ति॥

(२७) आत्मनिष्ठता, अन्तःस्थ वृत्तिनिष्ठता, भ्र

(२८) भौतिकविज्ञानम्, भौतिकशास्त्रः, भौतिकवर्ग:॥

(२९) उपाङ्गपञ्चक (अभि) सामान्यविशेष - समवाय (अतिलक्षण

(३०) स्वागतम् वो महाभागाः स्वागतम् वो महाशयाः॥ कालांशाः (Periods)
स्वागतम् वो महाभागाः स्वागतम् वो महाशयाः॥ अवकलन - संकलन॥ महोदयाः। प्रबुभत्सिषी।
अध्ययनाध्यापन। पठन-पाठन॥ अवकलन - संकलन॥ महोदयाः। प्रबुभत्सिषी।
मन्दमति। अल्पमति। अनल्पमति। विशालबुद्धि। प्रज्ञा। प्रज्ञापराधः। प्राज्ञ। महाप्राज्ञ
- मन्दमति। अल्पमति। अनल्पमति। विशालबुद्धि। उत्सर्ग-अपवाद। अन्वय अन्वय -
महाप्राज्ञ॥ प्रेक्षावान्। तेनाकृते। सामान्यविशेष। उत्सर्ग-अपवाद। अन्वय -
व्यतिरेक। "स्वगतानि काव्यानि" भिन्नभिन्न जनपदों में पञ्चालेषु प्रेष्णुतमीकृता
मगध। आटवीः॥ वंग। अङ्ग। कलिङ्ग। मगध। काशि कोशल। पाञ्चाल। वाहीका मत्स्य। शूर।
सुराष्ट्र - महाराष्ट्र। मरु। आन्ध्र, चोल, केरल कर्णाटक। पाण्ड्य, विदर्भ गान्धार। सिन्धु
सौवीर। कम्बोज। आर्यावर्त॥ ब्रह्मावर्त॥ सौराष्ट्र॥ क्लिष्टकल्पना। कल्पना -
गौरव। गुरु-लाघवचर्चा॥ मुख्यप्रयोजन अर्धमात्रालाघव। स्वल्पपरिश्रमाय। अपनेतुं -
प्रवृत्ति विमर्शक। प्रतिपत्तिगौरव। प्रतिपत्तिलाघव॥ उन्नेतारः। औचित्यार्थम्।
पौर्वापर्य। अन्योन्य पर्यायवाद। पूर्वापर। पूर्व विचार॥ न्यूनाधिक। अन्याधिक
वाद-स्पर्धा। संवादपद्धति अनुवादपद्धति रीति। मार्ग। पन्थाः॥ त्रिमुखं निरीक्ष्यते।
कुशल। कौशल। अकौशल। जिज्ञासा। प्रफुल्लता। सूक्ष्म-सूक्ष्म। आन्तर-बाह्य लाभ॥
अपराजय॥ कृताकृत। नित्यानित्य। शीतोष्ण। उद्देशः लक्षणं परीक्षा॥ त्रिविधं।
समीप। सान्निध्य। प्रेयस्-श्रेयस्। प्रियाप्रिय। यानायान। तमसो ज्योतिः। उत्तरपक्ष-पूर्वपक्ष
(१) शब्दाः क्रिया कर्म विदा क चेष्टा उच्चारितस्य विशेषमुच्यः।
दर्शयितुं साधु च शिक्षणम् स्तुति प्रतिज्ञापयितव्य एव॥
(२) पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना।
आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम्॥
(३) शक्तिग्रहो व्याकरणोपमान कोश आप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद् विवृते वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः।
(१) व्याकरण (२) उपमान (३) कोश (४) आप्तवाक्य (५) व्यवहार (६)
वाक्यशेष (७) विवृतिः (८) सिद्धपद सान्निध्य।
(४) सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः
अविरोध साधवाल भाष्यम्। अन्यो भाष्य समीक्षा। अर्थाल्प पद्धति विच्छेद -
पद वा समीक्षा चूर्णिका॥ विषय पद भेद की पञ्जिका। अर्थ प्रदर्शन
कारिका कोश। उक्तानुक्त दुरुक्तचिन्ता वार्तिकम् इति शास्त्र भेद (विषय विषय
व्याख्या मीमांसा)
(५) सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो मनीषिणः॥
(६) उक्तानुक्त दुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञाः मनीषिणः॥
(७) विशेषो पदिष्टानां अधीनाम् सूत्रभाष्ययोः
निबन्धो यत्र संग्रहः तं विदुर्बुधाः॥
(८) गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखित पाठकः
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः॥
(९) पदः (पद रथः) अर्थनिर्देशः। सर्वज्ञ। पञ्चगायत्री
(१०) गुरुः शिष्यस्य पदयोः मुखं स्पर्श तस्मै दत्त माला यदि है। } सर्व प्राति शाख्य २९॥
पतित कल्पेन स मा च पुस्तं प्रज्ञाप्यताम् सा तु नेदं सर्वे॥ अर्थ नित्य परीक्षेत॥
(११) अर्थः प्रधानम् तद्गुणः शब्दः॥ उपायः सर्वकर्मणाम्
(१२) प्रदीपः सर्वविद्यानाम् उपायः सर्वकर्मणाम् शब्दः दानवीषिकोमेता
आश्रयः सर्वधर्माणाम् विद्यो द्देशे प्रवर्तिता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१६३२) इदमान्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् । यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ } भर्तृहरि-पादाः

(१६३३) उपादेयविशेषेण शास्त्रं व्याकरणं महत् ।
प्रदीपभूतं सर्वासां विद्यानां परिकीर्तितम् ॥
स्थानेष्वेव देवा विचरन्ति महीतले ।
ये व्याकरणसंस्कारपवित्रितमुखा नराः ॥ } पदमञ्जरीकार

हरदत्तमिश्राः

(१६३४) पठितो व्याकरणभाषा परिभाषा । परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती
सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा वेश्मप्रदीपः ॥ पदविधिः, वृत्तिविधिः
समर्थः पदविधिः समर्थः ॥ विधीयते इति विधिः पदानां विधिः ।
पदविधिः समर्थः समासादि ॥ भावसाधनः = विधानं विधिः ।
पदविधिः सगुणः । विधीयते इति विधिः ॥ अव्युत्पन्नानां व्युत्पादनम्
कर्मसाधनः । विधीयते इति विधिः ॥ समर्थः शक्तः । विग्रह-
वृत्तिः, समासवृत्तिः, तद्धितवृत्तिः ॥ समर्थः शक्तो विग्रह-
वाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः समर्थो वेदितव्यः ॥ सम्बद्धार्थानाम्
संसृष्टार्थानाम् पदानाम् स्वार्थप्रतिपादनमेव शब्दानां स्वार्थः ।
शाकपार्थिवादित्वात् मध्यमपदलोपी
स्वार्थनिर्वर्तनसमः शक्तः ॥ मद्रराजानाम् तज्ज्ञम् । पदयोः [illegible] । [illegible] ।
समासः । व्यावृत्तिः भेदः ॥ अपचारिता [illegible] उपचारः
पुरुष [illegible] ॥ उपचारितवृत्तिः [illegible] समाप्यते
नडवलोदकं पादरोगः ॥ [illegible] । राजपुरुषमपेक्षते
इति । [illegible] हि विशेषणं विशेष्यमेव भविष्यति । एकार्थीभाव-
लक्षणं सामर्थ्यम् । वाक्ये हि विशेषणं विशेष्यात् पृथक् अवतिष्ठते
स्वार्थप्रतिपादनसमर्थः शक्तः = समर्थः ॥ अन्वर्थसंज्ञा

// (१६३५) शास्त्रे-लोके च स्वार्थप्रतिपादनसमर्थः । संसृष्टार्थानाम् पदानाम्
समर्थशब्देन ग्रहः । सम्बद्धार्थानाम् सम्बद्धार्थानाम् आकाङ्क्षा-सन्निधि
// अन्योन्यापेक्षा = व्यपेक्षा (अन्योन्य-विशेषणम्) एकार्थीभावो
योग्यता + तात्पर्य । विशेषण-विशेष्यभावेन सम्बन्धः
हि तत्रैव [illegible] । [illegible] राज्ञः पुरुषः । एव एकार्थीभावे निवृत्तिः
शास्त्रेण अन्वाख्यायते पांसूदकवत् अविभागापन्नः । [illegible] शक्तम्
मोक्षश्चापि [illegible] शतम् भोज्यताम् ॥ तच्च न रोचयामहे ॥ ओम्
इतिचेत् । हेमीडयमानः । [illegible] मृत्पिण्ड इव
एकतामापन्नः ॥ व्याकरणशिक्षण + संस्कृतभाषा-

(१६३६) यथावदध्ययनं ब्राह्मणेन आत्मनः पवित्र्यम् ॥ व्याकरणशिक्षण + संस्कृतभाषा- कालोपयोग । आधुनिकी-
शिक्षण + लोकाचार-लोकव्यवहार - काल-यापन - कालोपयोग । आधुनिकी-
पालन + ॥ अनुदात्त (अनुदात्त + निघात (अनुदात्तो निहन्यते ॥
प्रत्ययनिर्देशात् प्राक् [illegible] ॥ अनुवर्तते । तिङन्तं च समासः ।
पर्यायेणवृत्तिः, न समानः ॥ न च निमित्तेन निमित्तं विहन्यते । प्राक् इति
अवधिनिर्देशः ॥ [illegible] पदयोः समाससंज्ञा ॥ एतस्मिन् एव सहार्थं प्राप्नोति
(पूर्वो भूत) ॥ समसनम् = समासः = संक्षेपः ॥ । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत
यावत् संक्षिप्ते पदद्वयं पदसंक्षेपः स समासः ॥ समासः - अधिकरणे घञ् (इत्यत्र)
अनु + वि + अचलत् (पूर्वम् वि + अचलत्) समासः प्रथमः क्रमोऽ
= अतिशयं यथा सम्मोदावितत्वं भवति । योगविभागाच्च इष्टसिद्धिः ।
= पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः ॥ अनव्ययं अव्ययं भवति इति अव्ययी-
भावः ॥ प्रायेण हि अव्ययीभावे पूर्वपदम् अव्ययम् - परपदम् अनव्ययम् ॥
समासो नाव्ययम् । (प्रधानवर्त्तन हि वचनम्: स्वधर्मो यत्रियमे प्रधानवत्तापरेषाम्
// प्रधाने नान्यत्र इति तत् भूतपा अभिदधति । तानि करोति तेऽपि करोति । न तु प्रधाने
चेत् पूर्वादेः ॥ तेन यदा पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यं भवति तदाव्ययीभावो भवति न अन्यथा-
(लाघवार्थम् संज्ञाकरणम्) (नाम-रूप) एतावता संज्ञाकार्यम् ।
इति उक्तं भवति ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१६३६) भवतेर्यः ~~[struck]~~ अपसंख्यानम् २.१.४. पदमञ्जरी- हरदत्तमिश्र ॥
अव्ययीभावे- अव्ययार्थः प्रधानम्। सम्भूता: मद्रा: प्रमद्राः। (तत्पुरुष)
सोपसर्गम्- निर्मक्षि- उन्मत्तगङ्गम्। (लुङः मुयं स्वरोपचारः प्रयोजनम्)
इति प्रयोजनम्। अनुमीयताम्। आक्षिपति- द्योतयति।
अव्ययम्, समर्थेन प्रवर्त्तेन सह समस्यते॥ (वचन ग्रहणम् प्रत्येक योग-
सम्बध्यते॥ क्षीणि- अभिमूर्त स्वयं प्रवर्तते - आक्षिप्ता।
अर्थ ग्रहणेन द्योतितः सम्भवः॥ प्रमद्रम् (अंचहेराधिकरणे) प्रमद्राः
मद्रा: सम्प्रीयन्ते। प्रमद्रा॥ उत्तरपदार्थ: अर्थाभावः ॥ उत्तरपदार्थ-
भावो हि प्रत्याभावः। अर्थस्य अर्थेन प्रति प्रत्ययेन॥ प्रेक्षानुपूर्व्येण भवति
प्रविशन्तु॥ नायकं ब्राह्मणो यातिथ्यं सूचयति। दम्पुरोहितः ओदनं
दध्योदनः॥ अव्यवहितपरिमाण: दृष्टान्तः विधि

(१६३७) यथावद्धम् ब्राह्मणानामन्नपानं। यो दिनमानन्दमभिवदति स कथम् अन्नद-
अध्यवहार्यम् प्रतिपद्यते। यथा राजा तथा प्रजा। यावदमत्रम् ब्राह्मणान्
आमन्त्रयस्व। यावद्दत्तं तावद् भुक्तम्। नावधारयामि के यन्मया भुक्तम्॥
आपेक्षायां सम्बन्धेन भवति
(१६३८) मात्रा, स्तोकम्, बिन्दुः अल्पम् इति पर्यायाः॥
(लौकिकः शास्त्रीय उपयमः) ॥ उपमानोपमेय । इयत्ता- परिच्छेद।।
इयत्तापरिच्छेदे मनः विवक्षां करोति पूर्व ग्रहणम् पूर्वम् अव्ययेन सम्बन्धम्॥
ततः पश्चात्। यावत् (अव्ययम्) यावत् - तद्विवक्षितम्॥ अव्ययविशिष्टं
शाकम् इति शाकद्राक्षि। सूपद्राक्षि। द्रोणपरिमाणम् अहः। दिवास्मृत्य रात्रिश्च
शाकम् इति शाकप्रति। सूपप्रति। इत्यभिधीयते॥ २.२.१.१०
कितव व्यवहारे प्रयोगः इत्यभिधीयते॥ २.२.१.१०
पञ्चत्वेन द्यूतप्रयोगस्थ मुद्विवक्षितं। अक्षादय सख्ये यान्ति पूर्वोक्तस्य यथा न तत्॥
कितव व्यवहार एकत्वेन एकद्वितीयः॥ न हि अतिदिवाचि साक्षौ अक्ष
तेषाम् ॥ विपातः =पराजयः उत्तानः अवाङ्ग्रो वा पतन- अतिपर्याय॥
कितवा: द्यूतकारा। जुआरी धूर्त-कुहक। अभिधान प्रामाण्यम्॥
लोकाधीनत्वात्॥ लोकाधीनत्वात्॥ भवति हि-बहा शब्द योगे रूपमी
(१६४०) लज्जा सत्ता स्थितिर्जागरणम् वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम्
शयनक्रीडा रुचिदीप्त्यर्थाः धातवो गणान्तिम अकर्मक माहुः॥
पादं कालेन पञ्च-
(१६४१) अवाधीत पादमदत्त पादं शिष्यः स्वमेधया। पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादः कालेन पच्यते॥
पाद काल क्रमेण
(१६४२) अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्।
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्॥
(१६४३) इदं पुण्यमिदं पापमित्येतस्मिन् पदद्वये।
आचण्डालं मनुष्याणामल्पं शास्त्र प्रयोजनम्।
(१६४४) प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यश्च शोचतो जनान्।
भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान् प्राज्ञोऽनुपश्यति।
(१६४५) अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम्।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥
(१६४६) शास्त्रेऽध्यायेत या पादे व्याप्य सङ्गत संस्थिता।
शास्त्रादि विषये ख्याते सस्यात् सङ्गतिरुच्यताम्।
(१६४७) विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्।
सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं विदुः॥
(१६४८) प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्
आश्रयः सर्वधर्माणाम् शश्वदान्वीक्षिकी मता
विद्योद्देशे प्रकीर्तिता॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२६४६) एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम्।
तस्माद् बहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयाच्चिकित्सकः॥

तन्त्रयुक्तयः

(२६४५) तन्त्रे समासव्यासोक्ते भवन्त्येता हि कृत्स्नशः।
एकदेशेन दृश्यन्ते समासाभिहिते यथा।

एकस्मिन्नपि यस्येह शास्त्रे लब्धास्पदा मतिः
स शास्त्रमन्यदप्याशु युक्तिज्ञत्वात् प्रबुध्यते।

अधीयानोऽपि शास्त्राणि तन्त्रयुक्त्या विचक्षणः।
नाधिगच्छति शास्त्रार्थान् अर्थान् भाग्यक्षये यथा।

दुर्गृहीतं क्षिणोत्येव शास्त्रं शस्त्रमिवाबुधम्।
सुगृहीतं तदेव ज्ञं शास्त्रं शस्त्रं च रक्षति।

असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम्।
स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तिभिः॥

व्यक्ता नोक्तास्तु येऽर्थाः लीना ये चाप्यनिर्मलाः॥
लेशोक्ता ये च केचित् स्युस्तेषां चापि प्रसाधनम्॥

यथाम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो ~~यथा~~। यथा।
प्रबोधस्य प्रकाशार्थम् तथा तन्त्रस्य युक्तयः॥

चरक सिद्धिस्थान
तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च
प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनम्॥

उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः
प्रसङ्गैकान्तनैकान्ताः सापवर्गः विपर्ययः।

पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः।
अतीतानागतावेक्षा स्वसंज्ञोह्य समुच्चयाः

निदर्शनं निर्वचनम् संनियोगो विकल्पनम्
प्रत्युत्सारस्तथोद्धारः संभवस्तन्त्रयुक्तयः

(२६४४) पृष्ठ ८१ संस्कृतानुशीलन विवेक
(१) अधिकरणम्

२. योगः

३. हेत्वर्थः

४. पदार्थः।

(५) प्रदेशः

६. उपदानम्

७. उद्देशः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

८. निर्देशः

(९) वाक्यशेषः

(१०) प्रयोजनम्

(११) उपदेशः

(१२) अतिदेशः

१३ अपदेशः

(१४) अर्थापत्तिः

(१५) निर्णयः

(१६) प्रसङ्गः

(१७) एकान्तः

(१८) नैकान्तः (अनेकान्तः)

(१९) अपवर्गः

(२०) विपर्ययः

(२१) पूर्वपक्षः

(२२) विधानम्

(२३) अनुमतम्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२४) व्याख्यानम्

(२५) संशयः

(२६) अतीतावेक्षा

(२७) ~~स्वसंज्ञा~~ अनागतावेक्षा

(२८) स्वसंज्ञा

(२९) ऊह्यम्

(३०) समुच्चयः

(३१) निदर्शनम्

(३२) निर्वचनम्

(३३) सन्नियोगः

(३४) विकल्पनम् (विकल्पः)

(३५) प्रत्युच्चारः

(३६) उद्धारः

(३७) सम्भवः

सामान्यदर्शनेनासां व्यवस्था सम्प्रदर्शिता ।
विशेषास्तु यथायोगम् उपधार्या विपश्चिता ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१६५२) यस्तु भयतो मतिमान् नसमर्थोऽपि साधने।
आहवे कर्म निर्वोढुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा॥

(१६५३) यथा खरश्चन्दनभारवाही भारस्य वेत्ता न तु चन्दनस्य।
एवं हि शास्त्राणि बहून्यधीत्य चार्थेषु मूढाः खरवद् वहन्ति॥

(१६५४) उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः।
असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते॥ (वाक्यपदीयम्)

(१६५५) प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते॥ } Erotic } [illegible] } Combat } [illegible] } [illegible] } Curiosity
emotions { healing / lust } laughter / amusement } appeal / distress } anger } fear } disgust } wonder
[illegible]

(१६५६) व्याकरणं। कौटिल्य अर्थशास्त्र। भरतनाट्यशास्त्र। आयुर्वेद॥ षड्दर्शन।
अलङ्कारशास्त्र।

(१६५७) प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कणादसुगतौ पुनः। अनुमानञ्च तच्चापि सांख्याः शब्दं च ते अपि
न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानञ्च केचन। अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः।
अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा। सम्भवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुः॥
श्रेष्ठाचार्यकृतम् मानसोल्लास वार्तिकम्। द्वितीयोल्लासः।

(१६५८) मानसोल्लास। बृहत्संहिता। सुभाषितरत्नभाण्डागार। समयोचितपद्यमालिका॥
आह्निक
(१६५९) लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् (पात. महाभा. १। १ वार्ति.। रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्
व्या. महा. आह्निक १॥

(१६६०) चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति। (निरुक्त १।१।८)
(१६६१) सजाद सदृशार्थाभिः प्रति त्रिपादाद्यिका निपादयामपि पूर्वं प्रति पद शाख्यमसिद्धं स्यात्
(१६६२) संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च। अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम्॥ —
(१६६३) (१) वाचनिकी परिभाषा (२) ज्ञापकसिद्ध परिभाषा (३) न्यायसिद्ध (लौकिक न्यायसिद्ध —
शास्त्रीय न्यायसिद्ध॥

(१६६२) येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्दः।
अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते॥
(१६६३) किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद् द्रव्यम्? उभयमित्याह! कथं ज्ञायते?
उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि॥ (आद्य. महा आह्निक १॥
उत्सर्गापवाद। सामान्य विशेष॥ लोकतः अर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः
क्रियते॥ (२) अन्वय-व्यतिरेकाभ्याम्॥ meaning
(१६६४) (१) श्रुति (Direct Statement) (२) लिङ्ग - mark or word-meaning
(३) वाक्य - syntactical connection or sentence. (४) प्रकरण context
(५) स्थान Position. (६) समाख्या Name.
(१६६५) क्रम गौरव (१) श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्या (२) [illegible] विरुयान् पूर्व:
(३) अक्षर-पद (गीता) (४) न्यायदर्शने में S. [illegible]-दोष-प्रवृत्ति-[illegible]. (५) व्याप्तिग्रहण
शुश्रूषा-श्रवण. (६) उपक्रमोपसंहारौ. (७) प्रातिपदिकार्थ. (८) आख्यातार्थ. (९) प्रत्यक्ष-
विभाव-अनुभाव-व्यभिचारिभाव-स्थायिभाव॥ (१०) ज्ञान-इच्छा-क्रिया. (११)
बोध-अभिबोध. (१२ चतुर्वर्ग. (१३) चतुराश्रम. (१४)
(१६६७) विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते॥
(१६६८) वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२६६१) उक्तिश्च प्रतिप्रश्नं वेशो मन्वन्तरादिभिः। यथानुचरितैश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्॥

(२६६२) वक्तुप्रक्रम-श्लोकयोजनिवोधाय॥ ओडुम्परदासविरचित - अन्वयबोधो न समाप्यकम्।

(२६६३) दण्डवत् खण्डवच्चैव द्विभेदोऽन्वय उच्यते। ओडुम्परदासचरित:
आदौ विशेषणं पूर्वं विशेष्यं तदनन्तरम्।
क्त्वा णमुल् ल्यप् प्रभृत्येवं पूर्वं दण्डान्वये भवेत्। (अन्वयप्रबोध:

(२६६४) ~~क्रियायां पुरस्कृत्य~~
कर्त्ता-कर्म-क्रियास्तावत् श्लोके योज्यास्ततः परम्।
कर्त्तृ-कर्म-क्रियासु तावत् श्लोके योज्यास्ततः परम्।
क्रियायां पुरस्कृत्य तृतीयादि नियोजयेत्। (श्लोकयोजनिकायाम्)
ल्यबन्तं च प्रमनतम क्वान्तं कर्म विशेषणम्

(२६६५) क्त्वा णमुल् ल्यप् प्रभृत्येवं पूर्वं दण्डान्वये भवेत्। (ओडुम्परदासकृत:
खण्डान्वये पुनः प्रश्नपूर्वमन्ते प्रयोजयेत्॥ अन्वयप्रबोध:)

(२६६६) चकारबहुलो द्वन्द्वः स चासौ कर्मधारयः।
यस्य येषां बहुव्रीहिः शेषस्तत्पुरुषः स्मृतः॥
वृक्ष-शाखा तत्पुरुषः श्वेताश्वः कर्मधारयः।
स्फटिका बहुव्रीहिर्द्वन्द्वः सुखदिवाकरौ॥

(२६६७) वृद्धाः युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत् पतन्ति
तथैव सर्वे युगपत् पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति।

(२६६८) वाक्योच्चयो महावाक्यम्। (वर्ण - पद - वाक्य - महावाक्य)
तत् प्रतीतीच्छया उच्चरितत्वम् तात्पर्यम्।

(२६६९) वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यम्।

(२६७०) अर्थात् प्रकरणाल्लिङ्गादौचित्याद्देशकालतः।
शब्दार्थास्तु विभिद्यन्ते न रूपादेव केवलात्।
शब्दार्थोऽस्य विभिद्यन्ते पद्यः अर्थविशेषः। सर्वी.

(२६७१) गायत्री। सावित्री।

(२६७२) द्रुत - मध्य - विलम्बित वृत्ति।
नित्या नित्या धातूपसर्गयोः॥

(२६७३) संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते॥

(२६७४) इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया। (मल्लिनाथ)
नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते।

(२६७५) कर्तृकर्मक्रियायुक्तः प्रयोगः स्यात् सकर्मकः॥
अकर्मकः कर्मयुक्तः कर्म द्वन्द्वो द्विकर्मकः॥

(२६७६) शठशास्त्र मनुसन्धित यः पुमान् वक्तुमिच्छति वचः समान्तरे।
बन्धुमिच्छति वने मदोत्कटं हस्तिनं कमलनाल तन्तुना॥

(२६७७) यस्य विग्रहो नास्ति स नित्यसमासः॥ सिंहावलोकितन्यायेन।
गङ्गाप्रवाहवत्। भवति हि बहिः शब्दयोगे पञ्चमी।
मण्डूकप्लुतिन्यायेन। गङ्गाप्रवाहवत्।
अप-परि बहिरञ्चवः पञ्चम्याः २।१।१२॥ बहिः शब्दयोगे पञ्चमीविधानस्य एतदेव ज्ञापकम्॥ बहिर्योगे विजये बहिर्योगे पञ्चमी भवति

(२६७८) २।२।१८। कुगतिप्रादयः २।२।१८। वार्त्तिक: प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानाम् प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति॥ मन्दधियां सुखावबोधनार्थम्
महिमामिति निग्रहणम्॥ न्यास २.२.१८)

२६७९ आकुमारं यशः पाणिनेः॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१६२०) २.१.२४ ॥ लक्षणेन [illegible] ॥ अभिनं लक्ष्मीकृत्य अभिमुखं पतन्ति ।
आभिमुख्येनैव शलभाः पतन्ति नापि पार्श्वतः [illegible] नापि पश्चात् ॥
अभि - प्रती लक्षणलक्षण भावस्य द्योतयितव्ये आभिमुख्यमपि द्योतयतः ॥
अभिनवोऽङ्कुरः आसाम् अभ्यङ्कुराः गावः । नवाङ्कुराः इत्यर्थः ॥
प्रभु - शिष्य दोनों लोक व्यवहार को देखते रहते हैं ॥
न तो [illegible] को [illegible] ॥

(१६२१) अनिच्छया खलु ये भावा न तेऽपि [illegible] ।
परावाक् मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता ।
हृदिस्था मध्यमा तथा वैखरी कण्ठदेशगा ।
प्रत्येकं हि [illegible] यावतो यत्र वर्तिके ।
प्रत्येकं हि [illegible] सर्वं पुत्रे [illegible] ॥ [illegible]
पुत्रं यो [illegible]

(१६२२) २.१.२४. [illegible] [illegible] बहुव्रीहि [illegible]
[illegible] अव्ययीभाव ॥ त्रिमुनि व्याकरणम् । अनुयमुनम् । यमुनायाः
अनु ॥ यत् [illegible] = [illegible] । [illegible] दि. मोह
बहुव्रीहि [illegible] बाध्यते । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ इति द्विमुनि व्याकरणं
से [illegible]
[illegible] हि [illegible] [illegible] समीप-
[illegible] अर्थ [illegible] [illegible] विधायते ॥
[illegible] ॥ समया - सामीप्यम् । सामीप्ये हि [illegible]
समया [illegible] । [illegible] अविभक्तिकः [illegible]
[illegible] वनस्य अनु ।

(१६२३) यस्य चायामः । आयामः दैर्घ्यम् ॥ अनुगङ्गं वाराणसी, अनुयमुनम्
मथुरा ॥ यमुनायामेन मथुरायामो लक्ष्यते [illegible] हि लक्षणम्
भवति [illegible] । गङ्गायाः अनु । गङ्गाया इव आयामो यस्याः ॥

(१६२४) २.१.१५. तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु कालः ॥ एवम् [illegible]
एव ॥ [illegible] पूर्वपदं [illegible] अव्ययीभावः । उत्पादकविधाने [illegible]
[illegible] पूर्वपदं [illegible] इति [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] भवति । आ- तिष्ठद्गु-
"[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ समः भूमेः । [illegible] । [illegible] , [illegible]
[illegible] [illegible] इति विग्रहः ॥ समा - [illegible] । शाश्वती: समा
[illegible] । शाश्वतीः समाः । [illegible] अवधी [illegible]
[illegible] [illegible] ,
[illegible] , प. विष्णुमित्रजी, [illegible] , [illegible]
[illegible] , [illegible] ॥ [illegible] , [illegible] , आ. रामदेवजी, [illegible] , [illegible]
[illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible] , महात्माजी [illegible]
प. [illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible]
[illegible] - [illegible] - [illegible]) [illegible] , । प [illegible]
जी, [illegible] , [illegible] , [illegible] , प. इन्द्रजी, प्रो. [illegible]
[illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible] , प्रो. [illegible] , [illegible] , प. [illegible]
१६ जी, [illegible] , डा. बालकृष्णजी, ॥ [illegible] . विष्णुमित्रजी, [illegible] [illegible]
[illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible]
[illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible]
[illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible]
१ [illegible] , Dr. Mott, [illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible]
[illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible] , [illegible]
[illegible] , [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्यामसुन्दर मुखर्जी, भावे, देशमुख, राजेन्द्र प्रसाद, भगवद्दत्त, नारायण स्वामी, प्रिं. दीवानचन्द, पं. भगवद्दत्त, गोकुलचन्द नारंग, दीनदयाल भार्गव, शास्त्री, पुरुषार्थी, श्रद्धानन्द, पं. इन्द्र, ला. लाजपतराय, लालबहादुर शास्त्री, हरप्रसाद मुनि, ला हरदयाल, नरदेव शास्त्री, मां सा. माधव सत्याग्रह,

(१६६) महाविभाषया विभाषा। वा। अन्यतरस्याम्। बहुलम्। छन्दसि। विकल्प

महाविभाषया विकल्पः क्रियते। वाक्यम्। षष्ठी समासः, समासः

गङ्गायाः पारे, पारेगङ्गम्, गङ्गापारम्। लोकसञ्ज्ञा। लोकस्वभाव॥

(२.२.२१) वंश्येन॥ वंशः विद्यया जन्मना वा प्राणिनाम् एकलक्षण

सन्तानो वंशः। वंशेभवः वंश्यः॥ विद्या योनि सम्बन्धः।

देवानां पिता इत्य॥ गुरु आचार्य- माता- पिता।

द्विमुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य। त्रिमुनि -

व्याकरणस्य॥ अभ्यनुज्ञायते - Permission. । त्रैकाल्यसिद्धिः।

यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्यते तत्र अपवादेन

मुक्ते उत्सर्गोऽत भवतीति एकस्वभावः सन्तानः सम्बन्धः।

सन्तान- सन्तानिनः। एकलक्षणः सन्तानिनः। द्विमुनी-

पाणिनि- कात्यायनौ॥ त्रिमुनयः पतञ्जलि- कात्यायन-

पतञ्जलयः

यदा तु विद्यया तद्वताम् अभेदविवक्षा तदा सामानाधिकरण्यं

भवति। द्विमुनि व्याकरणम्, त्रिमुनि व्याकरणम्।

सन्तानः = प्रबन्धः- निरन्तरता- परम्परा। वैयाकरणवंशः।

उपाध्यायवंशः॥ सम्बन्धलक्षणा षष्ठी ये द्वौ तौ द्विमुनी तावेव

व्याकरणम् इति अतिशयेन विद्यायोगं योश्च्यातम् अभेद

विवक्षा यदा क्रियते तदा सामानाधिकरण्यं भवति - द्विमुनि व्याकरणम्

लोकवृत्त- लावण्यभाव विद्या - विद्यावान् की अभेद विवक्षा॥

प्रकाशनोद्यमि अप्रसिद्धः सामर्थ्य॥

(१६७) २.१.२० नदीभिश्च = बहुवचननिर्देशात् स्वरूपस्य ग्रहणम्

अभिधानाभावात्। (समाहारे अभिधानस्वाभाव्यात्)

नदी- स्वरूप- नदीसंज्ञा- नदी- अर्थ। समाहारे एव नायं त्री

सप्तगङ्गम्॥ पञ्चनदम्॥ सप्तगङ्गाः समाहृताः

सप्तगङ्गम्

कूलोदकं पाण्डु पूर्वायाः भूमेः पुत्राः सप्त॥

गोदावर्याश्च न सा अस्य सप्तगोदावरम्॥ अन्य समासान्त।

सप्तगङ्गम्। द्वियमुनम्। पञ्चनदम्।

न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते।

(१६८) पूर्वाद्यर्थे संख्यायां महती। नदङ्गो रथयम् आयातोदि उपाधि।

उत्तरपदार्थप्रधान तत्पुरुषः पूर्वपदार्थप्रधानोऽ

व्ययीभावः॥ अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः॥

व्ययीभावः। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, अभिधानस्वाभाव्यात्।

या प्रायेण- विवक्षा - अभिहित- अनभिहित, इन्द्र तद्धित समासाः। अभिधाननियामनाः

अभिधानं पुनः स्वाभाविकम्॥ सत्त्वप्रतिपादन

स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्ग-वचनान्यनुवर्तन्ते

असत्त्वप्रतिपादनम्। आदिशब्दः प्रकारवाची ॥ इत्यादि

न अधिकारः, न अव्ययेत्, न समेद॥ इत्यादिः: (अस्पष्ट)

यथा — कृष्णसर्पो योगमः।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१६८८) आर्यसमाज, गुरुकुल, गुरुओं की छपाई व्याकरण में रुचि कार्यान्वित हुआ॥ वह आज अनुकूल, वह, उपलब्ध प्रतिष्ठित फलित हो रहा है। (१) ~~बहुभाषिक~~ अनेकत्र व्याकरण वेदाङ्गम्
(२) वेदाध्ययनम् (२) शब्दसाधनम् (३) शब्दज्ञानत्वात् (४) आत्मविश्वास
(५) निर्भयत्वाय (६) ज्ञानवृद्धये (१०) चिन्ताशुद्धये (११) यशोलाभाय
(१२) शिष्यपुत्रेषु शब्दज्ञानसंक्रान्तये (१३) भाषाप्रवर्तनाय (१४) सामान्यजनलाभाय (१५) मातृत्व ऐक्याय।

(१६८९) त्वया ज्ञविनीय:। एतदुत्तमम् सर्वथा अयम् अभिप्राय:, भाव:, आशय:, तीक्ष्णधी:, कुशाग्रधी:, मन्दधी:, कवि, मनीषिन्, च, शास्त्रविद्, बुद्धिमान्, प्रतिपादितम्॥

(१८००) आदरार्थकं देवदत्त:॥ सूक्ष्मदृष्, स्थूलदृष्। सूक्ष्मेक्षिका॥ व्याक् - आत्मना॥ ~~धातु गतिवृद्धयो:~~। धौत क्षालित - प्रक्षालित॥ अर्थविलीनम् आडम्बर॥ एकपक्ष, एकाक्षीय, एकाधिकारिक बल प्रयोजन प्रयोजनम्॥ स्वय: निन्दा॥ वाक्येन निन्दा न गम्यते। बहुदुग्धा जायते॥ ~~विनापि-उपयोगितम्~~॥ अविनीत: वह बहुरूढ उच्यते। अधीत्य-ज्ञात्वा गुरुणा अनुज्ञातम् अविनीत: बहुरोदन्त कट रुद्र॥ छत्व-धत्व, कुत्व, हलोपि-दीर्घादि लक्षणम्। ~~तेषु दूनम्~~। आत्म छन्दपुच्छ कोटि॥ तमसनम् उपाय॥
मुनिराजनामा ही ब्रह्मचारी वेदाध्ययन काल तेनाधीत:, ज्ञात्वा गुरुणा - रक्षितेन बहुरोदन्त॥ अध्यवसायितम: शिक्षाप्रतिष्ठितम्। कुपथप्रतिष्ठित स्वयंमतेनेषु मा वा रक्षत, ~~विज्ञान:~~ बहुरूढ उच्यते। जामि इति अर्थ शब्द पर्याय:॥ अजन्यवाची॥ दुर्वाचा: हिरण्यवाचिक: जामिकृतम् जामिपीतम्, जामिमुग्धम्।

१८०१ २.१.२८ कोलम्: इति न अनुपयोगिता॥ ~~क्ष~~ मुह्यन्तो: पराजयम्॥ ४८ मिनिट = ~~एक~~ मिनिट - २८८ ते कदाचिद् अष्टाध्यायी कदाचिद् उचितम्। व्याकरणं: अनवस्थितम्। चा: द्विवचनम् अष्टाक अष्टाध्यायीम् अनुवादम्॥ उत्सर्गं अष्टाध्यायी उपयोगिता गम्यते तत्परिपालनम्॥ मातृपितृ:, मातृम् पठितव्यम् आत्मकल्याणम्
आदिष्टान्त का:॥ संस्कृत

(१८०२) त्रिमुनि ~~संस्कृत~~ व्याकरण में शास्त्रार्थ और लोकाचार।
(१) ~~ऊ~~ उक्ति अविच्छिन्नम् प्रवृ: स्वाभाविकता (२) नियमों में प्राथमिकता,
(३) शिष्टाचार, (४) लोकस्वभाव, (५) नियमों के विषय में उदाहरण और उदाहरण। (६) प्रहार-परिहार-विनोद की सामग्री और छ्यात। (७) परम्परा प्राप्त उदाहरणों प्रत्युदाहरणों में लोक तत्त्व।
(८) सिद्धान्तकौमुदी - मण्डूक-प्लुति - गङ्गाप्रवाहवत आदि न्याय परिभाषाएँ (९) ~~म~~ आचार्यों गुरुओं का वात्सल्य (प्रवृद्धवृत्ता)
(१०) विधेय। (११) ऊहापोह। (१२) अतिव्याप्ति। (१३) उत्सर्ग - अपवाद। (१४) स्थूल प्रकृति का वातावरण ~~पर~~ नवनवोन्मेष - (१५) पुनरावृत्ति। (१६) कठोरता - भिन्न उदाहरण - प्रत्युदाहरण विनोद॥ (१७) नियमों में भिन्न (१८) पठन उपदेश विधान कर्म

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१५०३) मेरे व्याख्यानों, लेखों और गोष्ठियों के विषय। (१) न्याय क्या है (२)
गायत्री मन्त्र। (३) शुक्र-शुक्र- मन्त्र का व्याख्या। (४) श्रद्धा और तर्क
हृदय और मन। (५) अन्तःकरण की तीन मौलिक वृत्तियाँ (६) दार्शनिक दृष्टि
दार्शनिक तत्त्व। (७) अहिंसा की व्याख्या वेद। (८) आर्यसमाज (९) स्वामी
दयानन्द सरस्वती- स्वामी विरजानन्द सरस्वती जी। (१०) ब्राह्मणों का उत्थान॥
(११) भारत का इतिहास कैसे बनता है? (१२) हिन्दू जाति के गुण दोष। (१३)
धर्मशिक्षा- धर्माचरण। (१४) सांख्य मार्ग- सांख्य योग मार्ग। (१५)
गीता महत्त्व। (१६) महाभारत। (१७) रामायण। (१८) आत्मा महान है।
(१९) सूक्तियाँ- प्रभावित। (२०) हिन्दू- अहिन्दू समस्या। (२१) राजा भोज।
(२२) बृहस्पति ऋषि का ज्ञान सूक्त। (२३) ऋग्वेद का विवाह सूक्त। (२४)
अथर्ववेद के दो विवाह सूक्त। (२४) शिवसंकल्प सूक्त। (२५) औपनिषदिक
भारत (२६) धर्म कर्म समन्वय। (२७) दश प्रमाण। - प्रमा के साधन।
(२८) व्याकरण का महत्त्व। (२९) संस्कृत की प्रथम भूमिका (३०) आयुर्वेद
महत्त्व। (३१) जीवन चरितों का महत्त्व। (३२) नवचेतना वालें- शनैः
शनैः जागरण। । अन्दर से स्फूर्ति और बाहर से प्रेरणा। धार्मिक हलचल
सामाजिक हलचल। आर्थिक हलचल॥ दुर्भिक्षों का सिलसिला॥
(३३) भारतवर्ष- स्वयं का परिशीलन- बोध। (३४) षोडश जनपद
(३५) भारत में एकत्व और नानात्व की प्रवृत्ति। (३६) भारत के अपर बाहर
से २५०० वर्षों के आक्रमण और आन्तर कलह। (३७) भारत में
कौन सा खण्ड अधिक समस्याग्रस्त और दुःखी। (३८) भारत की उपेक्षित
जातियाँ (३९) उनके गुण दोष। (४०) बड़ी चिन्ता और संतोष के विषय।
(४१) हिन्दू-मुस्लिम समस्या का समाधान कैसे होगी। (४२) मातृभाषा।
(४३) वैज्ञानिक चिन्तन की भारतीय विधि। (४४) वैचारिक दर्शन
(४५) दार्शनिक दृष्टियों दोनों में स्थूल- सूक्ष्म क्रम॥ (४६) वस्तु-
पदार्थ- उनका उत्तरोत्तर आरोह- अवरोह क्रम। (४७) भारतीय
चिन्तन, विचार, आदि में क्रम की व्यवस्था॥ (४८) संस्कृत की प्रथम
भूमिका। (५०) आर्यसमाज का इतिहास। (५१) पिछले २५०० के
बौद्धों द्वारा विनाश (५२) रावण के पहले १५ वर्ष में विद्या संग्रह
(५३) राजा भोज। (५४) विजयानगर राज्य। (५५) मुसलमानों में स्थिर
(५६) पुस्तकालय। (५७) मैंने किन किन के जीवन ~~चरित~~।
[illegible] भजन संगीत का महत्त्व। (५९) नारी जाति का दोष आयुर्वेद
बीत गये॥ (५८) भारत की एकजीव एक राष्ट्रभाषा। (६१) law विधि,
(६२) शासन, शासक, आचार, अनुचर, ओम, हृदय की आवाज, कुरान,
शासन, शासक, आचार, अनुचर, ओम, सब में समान तत्त्व है॥ (६३) भारत का हृदय
मानव के भीतर, जगत् - सब में समान। (६४) शिक्षा- वेदाङ्ग। (६५) भारत की
कहाँ है? (६५) मल में साहस। (६६) शिक्षा- वेदाङ्ग। (६५) भारत की
एक बड़ा सच महावीर है, पहेली है, महाराज है, इस्लाम है, इतिहास
(६७) मेरी संस्कृत कविताएं (६८) लौकिक व राजकीय न्याय॥ (६९)
(७०) निष्काम
श्रीकृष्ण निष्काम कर्म। स्वाध्याय, वेद, सोऽहं ते यज्ञति। (७०) निष्काम
दानदान, ओगधदान (७१) उपनिषद्- (७२) सामाजिक उत्सव- ॥
(७३) प्रत्यक्ष- परोक्ष- अतिपरोक्ष। (७४) स्त्रियों ने २५०० वर्षों में
क्या उदारता दिखाई है (७५) स्त्रियों की अपनी समस्याएं (७६) शिक्षा की
व्यावहारिक- प्राकृतिक प्रणाली। (७७) धाराबाग (७८) नई पीढ़ी के प्रति
ओरबनीं। (७९) कितना सनातन कितना आधुनिक (८०) मेरे विचार।
(८१) मूल क्या लक्ष्य है? (८२) मुझे क्या स्वतन्त्रता चाहिये॥ (८३)
लेख और मनन। (८४) ~~[illegible]~~ (८५) उद्देश॥ ज्यादा- पानी
(८६) पराये तर्क का प्रयोजन की दृष्टि - ॥ (८७) चरित्र जीवा को
सामान्य गुण- दोष। (८८) जाति- जाति में सदाचार- स्वास्थ्य प्रेम
(९०) प्रकृति संग्रहियों। (९१) सांख्य- योग- ~~[illegible]~~॥
(९२) भारत की सामान्य जनता- बहुविध संस्कृति ~~[illegible]~~लोक

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१५०२) पुनरुक्तिः आदरार्था । पुनरुक्तिः स्वाध्याय समादरार्था । पुनरुक्तिः पौनःपुन्यार्था

२३ तदनुकृतेन तदर्थकृतेन । कृत अर्थरहितेन अप्रयत्नमेव । अविमर्शितं

३० गुणम् उक्तवान् गुणवचनः कर्तरि ल्युट् । मनुष्य लोपः अमेयीभवनात्

अर्थशब्द आयात् प्रयोजनवाची कि किमर्थम् आगतोऽसि । अर्थ

अभिधेयवचनः वस्तुवचनः ॥ अर्थवचनः अर्थ विवादः ।

गुणवचनेन अर्थशब्देन च ॥ यावदर्थ्याः निपाताः तावत्यर्थवाचकाः अर्थतः

एते वैयाकरणाः याकरणाचार्याः शास्त्रम् अध्यापयन्तो भाषामपि शिक्षयन्ते ।

इतियावत् । इदम् तात्पर्यम् ॥ भूते कर्तरि ल्युट् – गुणम् उक्तवान् गुणवचन

कर्म प्रोक्तवन्तः इति कर्तृप्रवचनीयाः ॥ भूते कर्तरि अनीयर् । येन पाठकम्

गुणः (जैयमिथिशतेऽप्रैतिपदम् आतिष्ठ इष्यते

आयोगमात्रिक्रियाजन्म सोऽसत्वप्रकृतिर्गुणः ॥

औत्पत्तिक जहदजहल्लक्षणा हुशोऽप्यान्तरेवाद

वाचकः - लिङ्गलिङ्गिनाम् उक्तादयो गुणः स्मृताः ॥

शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाः गुणाः तदोऽन्यद् द्रव्यम्

एवम् पुनशब्दोऽयम् बहुवर्थः ॥ गुणः । अर्थः वर्तते । योग्यता इति । एव

अन्तर । भाग ॥ शिड् भेदने । कणाकीर्णा मिश्रीलने ॥ अर्थयते इति अर्थः

प्रयोजनम् अर्थनम् वा अर्थः, प्रार्थना – अभिलाषः ॥ कुङ्कुमेन लोहितम्

कुसुम रागेण लोहितं मुखम् । क्रिया-कारक-भाव-सम्बन्धाः । यथावत्त्वम् –

यौवत्वम् ॥ पुंवोद्वम् । माला सदृशः । मातः सदृशः ॥ मातृसदृशः ॥

विपुलता लोपतात्पर्यादिषु इत्याह गुणसंविधेः (१) सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं –

// बहुलग्रहणम् (२) विवक्षा (३) प्रयोग (४) लोकः । आदेशाः । आदिमध्याने

निर्देशः । अन्याख्यानमात्रम् ॥ प्रकृतः किन्तु लोकः ॥ पुनः प्रत्ययार्थ नेतो

सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं = अव्याप्ति अतिव्याप्ति परिहारार्थ ॥

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद् विभाषा क्वचिदन्यदेव

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥

क्रिया च धातुवाच्या धातोश्च हेतुप्रत्ययाः कृतः तिङश्च । ओदने – वैशाखला

विकृतिश्च ॥ स्तुति-निन्दा ॥ निन्दा-प्रशंसा ॥ पूर्वसम्प्रयुक्तः । नायक –

निर्माण । नामनियम ॥ पुनः दीक्षम ॥ संस्कार्यम् अन्नम्, संस्कारकम् –

व्यञ्जनम् । दध्ना उपसिक्त ओदनः दध्योदनः । क्षीरौदनः ॥

क्रियाकृता कारकाणां सम्बन्धः न स्यात् । (आस्यताम् दध्ना । अभिज्ञाय

विधून क्रियते इतरेतरं वितयम् ॥ (१२) खर-विशद अभ्यवहार्य भक्ष्यम्

(भक्ष्य-भोज्य-चर्व्य-पेय-चोष्य-लेह्य) नानोपयोगिक्रियां प्रयुक्तास्य

पाकोपकरणम् ॥ किं दध्ना, आस्यताम् दध्ना । खर = कठिनम्

१५ विशदम् विश्लेषवत् । अपभक्षः । वायुभक्षः ॥ तद् वर्ण नद यैक

प्रकृति-विकारभावेन (अर्थेन नित्यत्वमात्रवचनं अविलिङ्गकश्च वचनाश्च

(पाकशाला – महानस – रसोई, उलूखल – अवहनन – मुसल । चमस

महानसे दर्वी, दरी । चुल्ली अङ्गार, काष्ठ, धूमः उपल ॥ पचन,

ज्वलन । ज्वलनो दहन । धूमनो वाष्प वायोरिवनो धूम । धूम – भावाः

ओदन । दधि । मधु । खीर । पयः । नवनीत, उदश्वित । तक्रम ।

संतानिका (फेन) पाकः ॥ नामं यवागू ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गो-अर्थ ॥ एतदुक्तं भवति। अवशिष्टविमाला। लोकाश्रयम् लिङ्गम्

(१) लोकाश्रयम् लिङ्गम् (२) विवधात् कारणात्। (२) विवधात् समाप्ति। (३) अभिधान निवचनार्थ वृत्तीत समासः (४) प्रादिवम् (५) बहुलम्। (६) समर्थत्वात् समास। (७) अन्वाख्यानमात्रम् शास्त्रम्॥ (९) ऋषिः (१०) दृष्टिः ११ — दृष्टिचः प्राप्तिच। (१२) नौकाद प्रस्थानम्। अविभक्ति वा निर्देश। (१४) अमर्तं न प्रयुञ्जीत। (१३) निपुण शाः कवयः (ज) छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति प्रयोगविषय॥ (१५) शिष्टि शिष्टाः, वैयाकरणः॥ (१६) महान् शब्दस्य प्रयोगविषय॥ (१७) आचार्याः शिष्टाः शिष्ट — (१८) उपलब्धौ यत्नः क्रियताम्॥ समानस्य निपातकः, धर्मे नाके॥ शाब्द॥

(१६०४) द्वितीयोऽन्वय वृत्तिवशात्॥ तस्मैहितम्। तद्धितम्॥ विकृतिः। सविधाना प्रकृत्या (१६) समस्यते॥ चतुर्थी समाहि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अश्वघासादि समासोऽत्र समाजाती दान्वयनी गोपालः लीलाभ्रमणम् लोकतः अनभिधानात्। स्वस्त्यादि। प्राकृतार्थम् वाचकत्वम्। नारदशाली॥ समासः पदसंघातः॥ अर्थः। सर्वादि—प्रत्यय। ब्राह्मणः अर्थः प्रयोजनम्॥ लिङ्गम् अशिष्यं लोकाश्रय — प्रातिपदिकम्।

स्त्रीलिङ्ग स्य॥

(१६०५) एकमयम्, कौलेयम्। दब्नुमयम्। अस्मैधातुः॥ शताव्यघे पदस्थानी॥ अन्तः शब्दस्य अधिकरणप्रधानः॥ वाशिमेतद्विद्यमेतत्॥ बहुव्रात पटे पदेष्वज॥ वाशिमेतद् सम्बन्धी॥ सपेक्षिवाची। सर्वत्र। समुदायार्थः। ससम्बन्धी = समर्थः। क्रियाभेदनियतृत्वम्॥ संबन्धार्थः॥ उत्तरपदलोप तदिति अभावो बहुलम्॥ सहज्ञा। प्रथाकर्तृ भवति। इति विभक्तिः वाचक विवक्षित प्रातिपदिकार्थोऽर्थेन इति शब्दः॥ यथा / यो मती — निर्गमिकम् — क्रियाकर्म। सिद्धं शब्दम्॥ नारदमी मदादि — अभिव्यक्ति वीणा, पदार्थोऽभिव्यक्ति। प्रकाशा। शब्द प्रादुर्भाव॥ न लौकिका॥ अतिवर्तते।

शामद्वति, प्रपद्यति। अनिवर्तनम्बुवादय।

व्याख्यातृभ्यम् नवगतीकुशकाशवलम्बनात्।
मुरारिपदनामबला यत्र मज्जन् महाब्धौ॥
पादठेर्वचनमर्थ शब्द महत्ताभवति मोहन।
न विद्यते किं न जाह्निकः किं वा यत्नो वदनम्॥ } श्रीरत्नश्री वायसांठ अन्तिमे दीर्घतमी

पृथगा। कण्ठ।

सत्वाया विद्यते वर्तते। विन्ते विन्चारे।
= विन्दते विन्दति प्राप्तौ धन, लुम् भास, शोभितं अभाते॥

(१६०६) आवाडूप्रावातो अव्ययीभाव अभिधानी। आचार्य प्रत्याहि तत्पुरुषः। ब्राह्मणार्थीनाम् = (ब्राह्मणोऽर्थे अभि) इतिवाक्यम्॥ आतपवृक्ष। छायावृक्षः। नीर्विद्वान्! अव्यययुक्त॥

शब्दप्रधाननिर्दिष्टो व्याख्यानम्। अर्थप्रधाननिर्देश — समासेव उपमानादि —

= अविशिष्टमात्रं प्रियायाः पदेन उपमान उपमेय। प्रयुज्यते। एतैः — अन्तर्गत। तद्धितः। चितोऽभवति भवन्ति ताभ्यां, अर्थोऽपि यदि छोरी अनन्तरं। प तदिधाद्विद्युत्पन्नौ। पुनीतोऽपि प्रातरहर्योस्तत्पाकः॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२८०८) नवजागरणकाल के लोकगीत - मुक्तकों ने विश्वेश्वर
शकुंतला आदि नाटकों की भी रचना की है॥ नियोग > अवश्यम्भाव
यथा मया (नियोगेन) अवश्यं देयम् एव इदमपि पूर्वोक्तं अवश्यं
गेयम् इति नियोगोऽस्ति॥ शाकल्ये अवश्यम्भावः॥
इह सूत्रे आवश्यके अभिधाने वदितव्या। अथवा हि
नियातयितव्यम् वैद नियातनात्॥ कुतः? वृत्तवचनात् वै॥
न हि वाक्येन वक्तुं गम्यते। पूर्वाह्न - अपराह्ण॥ पूर्वरात्र
अपररात्र॥ दिवा - दिवाद्। रात्रौ वृत्तम्॥ दिवा रात्री वेऽन्यतरस्य
रात्रिन्दिवान्॥ दिवाञ्च रात्रिञ्च। अन्यतरस्य इतरेतर तत्पुरुष
तत्कृतम् तत्पीतम्॥ पादयम्। अनवस्थितत्वम्॥
नियतं यत् क्रियते तदेव नियतं॥ " वृद्ध गृहे गार्हपत्यादयश्च
गृह्णाम्॥ नलु प्रतापनाभिधाने उभयी शब्देन द्वे॥ तादर्थ्यात्
ताच्छब्द्यम् - गौ वाहीकः पुरुष उद्वर्ष॥ उदकं वि शाकेन
प्रवाहे मुनितम्। मस्करि कृतम्॥ नियतं यत् क्रियते तदेव युज्यते॥
पुरुष उद्वर्ष। पुरुषपुरीषा ऊर्जम्॥ (व्याकरणे लक्षण उदाहरण
स्पष्ट।

(२८०९) अप्रत्यला कयाचित् ब्राह्मण्या भक्तक इति प्रयोक्तव्ये भूतक इति
प्रयुक्तम्।

(२८०९) व्याकरण - अष्टाध्यायी के गणपाठ - व्याकरण में अध्ययन परिशीलन
की अपेक्षा रखते हैं। मुहावरों में, उदाहरणों में, नियमों में लोकों की
व्यावहारिक भावनाओं जैसा पुट हैं। जीवित जागती संस्कृत भाषा के
इसीलिये अङ्ग हैं। लोकव्यवहार लोक जीवन को प्रकट करते हैं॥
अष्टाध्यायी २-१-४२ - पात्रे समितादयश्च। पात्रे - समिताः
पात्रे एव संगता। भोजनकाल एव संगता॥ इत्यादि नामानि वक्षि नामकोषेण
अप्रकीर्णा / उदुम्बरमशकः॥ निरोह - निष्कोष्ठ - पिण्डीशूर
पिण्डी - ओदनपिण्डः।

(२८१०) सामान्याप्रयोगः = निन्दा प्रशंसार्थानि सम्बन्ध शब्दस्य एकादिश्चाने
वृत्तिः अर्थनिर्देशः। कुर्वन्ति व्याख्यायम्। इतिमानस
इत्यादीनि। इत्याख्या॥ इत्यर्थः॥ पात्रसमितादयश्च सम्बन्धशब्दाः॥
ईदृशं निपातार्थम् वचनम्॥ प्रथमं - पाठमाद्यः क्रियाशब्दाः॥ क्रियावाची
गुणवाची। द्रव्यवाची। जातिवाची न हि वाक्येन उच्यमानमर्थम्
लभन्ते। एतन्मनोहि कृत्वा। वेतालि कृत्वा। मत्स्यानो जलाविषयः॥
अव अलङ्कारः॥ प्राक् समासः ततः पदलुक्। ततः तद्धितः॥
पूर्वशाला - प्रिया यस्य इति त्रयाणाम् पदानां बहुव्रीहिः॥ पूर्वयोः द्वयोः
पदयोः तत्पुरुषः॥ समाहारः = समूहः। पञ्चानाम् नापितानाम् अपत्यम्
पाञ्चनापितिः॥

(२८११) (अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते) इगुन्तपुरुषयोः
उत्तरपदे नित्यसमासवचनम्॥ नित्य इष्यते नित्यः समासान्तो
यथा स्यात्॥ भवसाधनो हि समाहारशब्दः। समाहरणम् समाहारः।
समाहारः॥ विपुलतिमात्रम् एकवा राशी कापक॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२८२२) भावसाधने भक्षी। नान्तरेण प्र्याभयनम् भावानयनं सम्भवति
पञ्चभिः गोभिः क्रीतः पञ्चगुः पटः॥ द्विकम् ऐक्ष्यम्। अनन्तरस्य
विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा। द्विमुनि व्याकरणस्य। द्विमुनि-व्याकरणम्
एकयोगः एकपूलम्। इदं गकमप्यपूर्वं कश्चित् कृपणो ददद् अनेकं
मन्यते। वैयाकरणखसूचिः = निष्प्रतिभः अज्ञानी। इत्यर्थः।
कुत्सा - गर्हा। यः पृष्टः सन् खम् आकाशम् सूचयति तथा-
निरीक्षते - अज्ञानी भवति स एवमुच्यते। कितवः धनवन्तमात्मानम्
ओपच्छाय (किं तवास्तीति) धनवत्ता। यागादिना। अयाज्ययाजनवत्त्वा
पदः॥ कुत्स- अवक्षेपणे। अर्थे ग्रहणम् न [illegible] ग्रहणम् बहुवचनेन
निर्देशात्। यः पृष्टः सन् प्रश्नं विस्मारयितुम् खं सूचयति खं निरीक्षते
अहो निर्मलम् गगनम्। व्याकरणस्य वेदाङ्गस्य अध्ययनम् प्रयासमपि
प्रतिभाभावेन निष्फलत्वात् कुत्स्यते॥ कुत्स-उत्क्षेपे बहुलग्रहणम्-
शरणम्। [illegible]॥ यः मन्यते स अश्वत्थः॥ इति आचार्यः।

(२८२३) उपमानोपमेययोः ~~[illegible]~~ साधारणो धर्मः सामान्यम्॥
यादृशो मे त्वादृशो गवयः॥ सामान्यम् - अनेक साधारणम् (सामान्य)
भवति। सामान्यवचनाः (उक्तवन्तः वाचकाः) गुणवचनाः॥
; व्याघ्रमुखः अर्थात् सिद्धम् [illegible] उपमानम् भवति, नाप्रधानम्।
असाधारण्यात् सम्बन्धाद् वा। वैयधिकरण्यात् समासेन न
भविष्यति। नैतदस्ति। (सर्व एव अमी शब्दाः प्रागनुप्रयोगात् वर्तिपूर्व
प्रवर्तन्ते। क्वचिद् द्रव्ये नैव। तद्धर्मयोगाद् वा। भवति तद्धर्मयोगात्
तत्सादृश्यम्॥ मानस्य समीपम् उपमानम् इत्यर्थे कथनमात्रम्।
अप्रसिद्धस्य सादृश्यहेतुके परिच्छेदे सह॥ समानशब्दः साधारणपर्यायः।
साधारणो धर्मः सामान्यम्। मृगीव चपला। मृगचपला। कुङ्कुमाभम्।
शस्त्रीश्यामा। एवंशब्दप्रयोगाद् उपमानप्रवर्तिनाद्यः। नप्रयोगात्।
वीष्याः, शस्त्री- प्रपुरः श्यामा। उपमेयनिर्देशः यः उपमानम् उपाधिना
शाला इव तण्डुलाः।

(२८२४) भवति हि प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समासः। राजपुरुषः
शोभनः॥ भेदकम् विशेषणम् - भेद्यम् विशेष्यम्।
२. २. ५८ बहुलग्रहणम्। ~~[illegible]~~ विशेषणे। शिष्टुः।
विप्रुषितः कर्तव्यः॥ विशिष्यते ऽनेन इति विशेषणम्।
विशेष्य (आइडेंटिफाई) करता है। अव्यातिः। सत्यमेतत्
विशेष्य (व्यभिचारित) न विशेषणत्वमस्य
व्यावर्तते। वृक्षो ऽपि विशेषणत्वे व्यभिचरति। न विशेषणविशेष्यभावः
शिंशपादिशब्दाः फलादयः वृक्षादयः, मूलस्य वाचकाः॥ (३ का।
धानाभ्युपायः॥ / अर्थौ द्वावनयोः पूर्वाचार्यैर्वाचकत्वाः॥
आदेशाः - नोदनाः। प्रेरणा। प्रवर्तना। चोदना, प्रचोदना। शासना
// जातिर्हि द्रव्यस्य उत्पत्तेः प्रभृति आ विनाशात् साधारणं द्रव्यं
नैव जहाति। इति अनन्ते अतिप्रसङ्गो व्यावृत्तः / अनन्त
नामधेयशब्दाः। क्रियाशब्दाः गुणशब्दाः, जातिशब्दाः॥ / शब्दाः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२८२५) बढ़ाव-घटाव। बढ़ती-घटती, कमी बेशी, उतार चढ़ाव।
लम्बाई, चौड़ाई, ऊँचाई, मोटाई। मोटापा अन्तर प्रभाव

(२८२६) क्रियानिमित्त [illegible] - तच्छौमि [illegible]।
[illegible] क्रियाशब्दे विलम्बिता॥ [illegible]
शब्दः [illegible] अन्योन्यापेक्षमपेक्ष्य [illegible]
एतेऽपि यथोक्तं [illegible] (कुरु [illegible]) निरङ्कुश।
कवयः। निरङ्कुशा। प्रधानः॥ अप्रधानं [illegible] गुणः॥ [illegible]
[illegible] अप्रधानम् गुणः॥ द्रव्यं [illegible] क्रियाभिः [illegible]
जातिशब्दः, न द्रव्यशब्दः, क्रियाशब्दः, यदृच्छाशब्दः। [illegible]
[illegible] (रौढिशब्दः। उत्पत्तेः प्रभृति आ विनाशात् [illegible]
[illegible] चोदना। बाधकः, महाविषयः (wide sense)
(wide field) (प्रधानकुमारादिकर्मो बलीयान्)

(२८२८) [illegible] में [illegible]।
[illegible] ने कोई [illegible] किया है या?
(एवं कृत्वा) (मनसि कृत्वा -चेतसि कृत्वा) (अपना भाव, आशय,
अभिप्रायः, तात्पर्यम्, एवं मन्यते। जन मनोयत। किं [illegible]
विवक्षितम्॥ पूर्वोक्तवाक्यप्रपञ्चः॥

(२८२९) एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां [illegible]
आदि शब्दः [illegible] आदि शब्द प्रभावत्ती पूर्वोक्त [illegible]
आदि शब्दः [illegible] क्रियाभ्यासं [illegible]
विशेषणविशेष्यभावः। [illegible] [illegible] [illegible]
कुमारता। [illegible] [illegible], [illegible]। [illegible]
कृत्वा [illegible]। मुख्य, पीत, [illegible] ॥ देवदत्त [illegible], [illegible]
[illegible]॥ [illegible], अधिकः। [illegible]

(२८३०) बहुलम्। प्रायिकम्। अनित्यम्। [illegible]
[illegible]॥ कृपः कृपा महान्, अल्पा कृपिका।

(२८३१) २.२.६२॥ [illegible]। [illegible]। [illegible]। उत्तमपुरुषः। [illegible]
पुरुषः॥ [illegible] शब्दः। (६.१-२८ [illegible] उद्-[illegible]
महापुरुष। महा [illegible]। [illegible] पूजा [illegible]
पूजा। निन्दा॥ [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible]। किं राजा [illegible]। किं [illegible] -
[illegible] किं [illegible] [illegible]। [illegible] -
पूजा। [illegible] (प्रियशब्दस्य [illegible] प्रवर्तते
शब्दानां [illegible] [illegible] यथा पुमान्
[illegible] - [illegible]
[illegible]-[illegible] जाति शब्दः [illegible] क्रियाशब्दः, यदृच्छाशब्दः।
रूढिशब्दः [illegible] शोभन - [illegible]। [illegible]
[illegible] अनियतलिङ्ग-नियतलिङ्ग ॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible] लिङ्ग [illegible]॥ इति [illegible]।
[illegible] न लिङ्गः [illegible] (प्रकृति - [illegible])

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१८२१) अन्यथाऽन्यार्थं शिक्षा: प्रतिपादिता॥ स्वरूप पदार्थ अर्थ

प्रातिपदिक॥ (नदी) ॥ अर्थापत्त्या भीआभा जायते।

॥ कृत्+इकार(इ) अग्निर्वा॥) (सर्वतोऽ ~~क्तिन्~~ क्तिन् अर्काद् इत्येके) । इन्द्रा इन्द्री।

ङीष्। सर्वे एव हि शब्दा: परपदार्थे प्रयुज्यमाना: लाक्षणिकं (इत्यपि)

गमयन्ति। पूर्वे निपात:- परनिपात:॥ स्वरूपद्वय/अर्थद्वय।

उपादाय अवयवा (अवयवे जाति इति महत्त्वा, प्रयोगा: समस्तम् अन्यस्य)

कथा विचार्यते। किं वाक्यम् किम् अन्वितम् (नानावर्णसमाहार: = वाक्

शब्दा:) वीर-पुरुषको ग्राम: पर्यायनी सर्वकीयो सर्वश्वी

समुदाय (पादपल्लवादेऽ इत्यादिना)॥ इति अन्वय अमात्मलोक:।

(आख्यातमाख्यातेन क्रिया सातत्ये) उदाहरणम्। अद्य च अवयव

उच्चारणम्। उच्चारण नैयत्य। उच्चारणम्। निर्विवक्षितं अविवक्षित

निष्क्र-प्रयोगम्॥ (अविहित लक्षणस्य तत्पुरुष: मयूर-व्यंसकादिषु

द्रष्टव्य:॥ अन्नीत-पिबत इति अदन्ताद् शब्दार्थ अन्नीत पिबत

द्वि-मार्ग्यमाणस्य प्रयोग:। एकदेशी- अवयवी अदन्ताद्धा। एकवचनान्त

(प्रकृत्यापि इमे शब्दा: अवयवेऽपि वर्तन्ते इति सिद्धान्त एकदेशं

प्रधान तत्पुरुष!" अवयववृत्तिमि: शब्दै: योगो यथा यथा

वाक्यर्थीय- छन्दो भवन्ति (समस्या शब्दा:

नियतमेव ~~नियतमेव~~ प्रतिपादितमेव उपपादयन्ति) प्रधानतया लोपे वाच्यार्थं

समासोऽर्थम् भवति) सर्वं हि-वाक्यम् क्रियया तीव्रयती॥ (एकदेश

वाक्यम्॥ (सर्वेषां एकदेशिना अक: समास भवति

(१८२२) इत्थं तेन अनिर्भजितेन महता पुरुषप्रवन्धेन आचार्याणाम् अभिप्राय:

लक्ष्यन्ते॥ उत्तरपदार्थ प्रधान तत्पुरुष:। पूर्वपदार्थप्रधानोऽ

व्ययीभाव:। अन्यपदार्थ प्रधानो बहुव्रीहि:। उभयपदार्थप्रधानो

द्वन्द्व:॥ ॥ सर्वं हि पदं स्वार्थे प्रयुज्यमानम् प्रयोगभेदानमेव इतौ

उपसर्जनम्। निपात॥ अर्थभेद: पाणिनाय शब्द प्रयुज्यते

प्राक् समासात् पदार्थानाम् निवृत्तिर्यद्यपि तेन नरा।

सम्बन्धेन निवृत्तानाम् रूपभेदाद् लक्षिता

तप: श्रुतञ्च योनिश्चैतद् ब्राह्मणकारकम्।

तप: श्रुताभ्याम् यो हीनो जाति ब्राह्मण एव स:॥

बहु-व्याख्या यं पुरुषं तपन्ति जीवो हर्दे औदारी रै तमश्च

तपश्च धर्म: शिशिराश्च शीता ब्राह्मणस्तं जराधिगम गतमनं॥

(१८२३) गार्ग्यादिशब्दोऽपद् जातिवचना: न गुणवचना:।

अवयवाभिहि एते गोत्रादिशब्दा: विशेषणा: न द्वन्द्वा:॥

(कुठारादिना जातिन्यस्यते) (प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते

सप्तम्यं पूर्वत्वात्पवृ..) प्रकोष्ठ:। प्रासाद:॥ प्रतिप्रसव:।

॥(१८२४)(ल) अत्र ~~कि~~ निवर्तितस्य पुन: प्रवर्तनं यानम् = प्रतिप्रसव:।

मेद निर्वाचन हि आचार्याणाम्। शुक्लादयो यदाचित

द्रव्यात् पृथक्भूता: प्रयुज्यन्ते पटस्य शुक्ल: इति कदाचित् द्रव्यात्

उपाख्या: सन्तो केवल मात्रा:॥ शुक्ल पट:॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१६२५) न लोपश्चेत् (नतु ता. (गुण) विशेषैः) धातोश्चतुर्थी मध्यमा॥
मध्यमस्य मृदुत्वेऽपि॥

(१६२६) निर्धारणम् (ल) जातिगुण-क्रियाभिः समुदायाद् एकदेशस्य पृथक्-
करणम् निर्धारणम्॥ कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमा॥ ध्या वमनच्छ-
मानां शीघ्रतमः। क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतम

ओषधीनामायाम्। मधुनोऽध्यानम्

व्याख्यानार्थं व्यास्थलेऽत्र पुनः पुनः ओषधिर्मधुनी भावयति
पित्तस्य ओषधिः। श्लेष्मणो मधु॥ अग्निर्वायोर्विकार...

सूर्य-चन्द्र। अग्नि-सोम। ब्रह्म-इन्द्र। मित्र-वरुण। इन्द्र-मरुत्।
स्त्री पुमान्। मधु-ओषधिः॥ पित्त-श्लेष्मन् (कफ)
शब्दानां तेषां स्वभावा इति विधानाय यास्कानां कर्मणां
अर्थं तथा या सा विशेषणार्थं निर्दिष्ट विधानानाम्
न भावार्थक अर्थोऽयात्। प्रतीतार्थाः शब्दार्थाः। प्रसिद्धस्य शब्दस्य

(१६२८) षष्ठ्यर्थे प्रत्ययादिविधानम्:। गुणप्रति... विकारिणा
... विशेष्य विशेषणम्॥ ... अनि- ...
मूर्धन्यप्रयोग (प्रा)- ... (... ...
... (पृ. ... इति।" ...
... कर्तृ=कितृक॥ ...
... इति। निजुवन्तस्य ... (प्रयोग)।

मा- ... इति ... महाप्रकरणम्
(१६२८) ... अधिकरणे क्तः। क्तान्तः। भावे क्तः। वर्तमाने क्तः भूते क्तः॥
(भूते क्तः। भूत- युक्त) (आदिकर्मणि/ क्तवतौ च. भुक्तः कटं देवदत्तः) (वर्तमानकाले
(क्तः ...कालत्वात्॥ मिन्नः, क्लिन्नः। ... ॥ (इच्छा-ज्ञान पूजा (मति- बुद्धि- पूजा)
त्रि
भावे- ... + नपुंसके भावे क्तः) आश्रितः देवदत्तः
एवं देयाद्यः) (अष्ट. ३. ३. ११४) चिकीर्षितं च ...
सन्ति।
(१६२९) ... क्तस्य कृतिः पाणिनिना॥
(१६३०) ... इति ... मे ...
(१६३०) ओदनस्य भोजकः। जन्तूनां पाचकः॥ ... अकर्मक क्रिया। क्रियायाः
... कर्तरि ... ॥ ... पाचकः आतो युक्ते इतो॥ ...
... ॥ ...
... ॥ ...
च॥ अव्ययम्॥ उपाध्यायः। गतार्थम्॥ ... कर्तृकर्मणोः
(१६३१) ... कर्मप्रवचनीयानां ... ॥ कर्मप्रवचनीय ...
... । उदाहरणं ... उपपदम्
... इति ... भाविष्यति।
... पुनः ... ।
(१६३३) ... ॥ उपपदम् ... उदाहृतम् ... उपपदम्
(१) ... अर्थविशेषे)
... क्रियाविशेषे
... सामान्योपात्ते।
...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१८३३) कुत्सिते वे, न तर्के॥ सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी उपपन्नो भवति।
(१८३४) वाक्यम् - वाक्य (आचार्यो। सर्वथापि अडज्ञ॥ एषा आहरोति (अध्यात्मा) आहारो भजति (नुडम् | णमुल्
कालकारक संख्यावयवयुक्तः पूर्वीभूता क्रियाख्यातं निडन्तार्थप्रधानो ऽर्थः॥ तिङन्तानामि धर्मे बहुवचनम्॥ सम्बन्धनियम। क्रियावचनः धातुः धातोश्च प्रत्ययाः, कृतः तिङन्त वदति करोति॥ नामन् + आख्यात (आयत + निपात) इति केचित्। न इति वचनम्॥ सामान्यविशेषवाचक कालोऽनेकः। अन्ते भवति विधिप्रयोगे नियमार्थ भवति। विपरीत नियमोऽन भवति। ज्ञान / अज्ञान - मिथ्याज्ञान, संशय - भ्रम - कुतर्क। अधरार्थः 'हरिधिया पदार्थ'॥ अग्रे शुक्ल - अग्रे भोजनम्॥ अन्ते परविन) अपि एकान्तकस्यम्॥ उच्चैः (अन्तोदात्त)
(१८३५) सिद्ध - असर्वविषयेषो। उपर्युक्तानामर्थ अभिहितात् सम्बन्ध (प्राक् कडारात् परं कार्यम्) व्यक्तिः पदार्थः। जातिः पदार्थः॥ द्वयोः हि पदार्थ प्रतिलक्षणम् लक्ष्यं प्रवर्तते। पदनः। अर्थित॥ अर्थः प्रधानम् तद्गुणाभ्यन्तः॥
शुक्लं याहि कथा। शुक्लं गच्छन्ति। (प्रथमार्थम् एवं वर्जयित्वा सर्वत्र विभक्तार्थेषु बहुव्रीहि भवति॥ प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थ प्रत्ययार्थः॥ विभक्त्यर्थस्य प्राधान्यम्। कस्मिन्नु युध्यते कस्मिन् पुरुषे
(सु - सुप्ता - नत - केशेन जगाज्ञ्जिन वाससा। सम्पत्तिरातितच्छायेव दुर्योधनेन जितप्रदर्शि सोऽ॥ पदार्थः। वाक्यार्थः॥ अर्थः अधिकरणम्याधान॥ अर्थस्य पुत्रमिव पुत्रं यज्ञ प्र अद्भुतपा। त्वमुत्व॥ कर्मः। धर्मिणो
जात्याधिकरणे / व्यतिकरणे (अभिधान लक्षणा हि कृत्तद्धितसमासा भवन्ति सामान्यवाची शब्दः। अर्थस्य वाची शब्दः॥ विशेषशब्दः॥ समुदायसमुदायि उत्सर्गवाची शब्दः। अर्थसर्ववाची शब्दः॥ विशेषशब्दः॥ उपसर्ग - विभक्ति - स्वर - प्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्ति) उद्भवा अव्ययम् समुदाय + अवयव | प्रकृति विकार (विकृति)
(१८३६) दशानाम् समीपे ये वर्तन्ते ये ते उपदशाः। नव वा एकादश वा।
(पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः बहुव्रीहिः) यदा समीपिनः प्राधान्यं तदा बहुव्रीहिः यदा समीपस्य प्राधान्यम् तदा अव्ययीभावः। इत्यम् - विषयविभाग। दशानाम् अदूरे। दशानाम् अधिकाः एकादशादयः॥ द्वित्रा = द्वौ वा त्रयो वा॥ वार्धिनामनो समाना। एकशेषवर्तते वार्धी बहुवचनं भवति॥ व्याख्या भाष्ये (अविवक्षितार्थे बहुवचनम् कर्तव्यम्॥
(लक्षणा / अर्थ. पदार्थः। अपदार्थः। द्विदशा। द्वि दश इति विग्रहः। दशाब्दसहित या आवृत्ति॥ द्विरावृत्ति। सम्बन्धेन। संख्येय। विंशतिः प्रभृतयः पुनरावृत्तिर् निवर्तति॥ उप। समीप - समीपी वा। समीपद्वयमार्थे - बहुव्रीहिः। समीपप्राधान्ये अव्ययीभावः। धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् (सर्वनाम्ना व्यक्तिमात्र प्रकृत्यर्थे)। लोके ये जन्मा: मित्र शब्दा॥ द्वि: शब्द: ऐतिह्यौ॥ (अन्तालोक। मतर्थ + प्रथमार्थ + ये अधिकरणेऽपि उच्यन्ते। शतकल्पा- विकल्पार्थ = यदि॥ समूह = समानविधाना तुल्ययोगः॥ एकानतसंख्या। संख्या। सामर्थ्य॥ समुच्चय = राह्त्वेषा प्रादिकरण सूक्ष्मविवक्षा। सादृश्य। अर्थनिर्देशा। पदार्थ। पारिभाषिकम्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वदे। निजाकटमाख्यानम्॥ // उपाहारः = पारस्परे आख्यानम्

// तिरोहितावयवभेदः संहतिरूपापन्न, उपाहारः॥ [illegible]।
क्रिया-भूता॥ वर्तनम् वर्तः = उपाहारः वर्तनम् - [illegible]।
[illegible] । एतदुच्यते भवति ॥ यद्वा-तद्वा निमित्तं भवतु।

अहो भाष्यप्रवाहः शब्दानुशासनम् । [illegible]-पदमन्त्र [illegible]।
लोकव्यवहारः ✓॥ नियतविषयाश्च शब्दाः भवन्ति। [illegible]
वाक्यचिह्नानां पदनिरूपणम् । शब्दशास्त्र-चिन्तनम्॥ (ब्राह्मण-[illegible])।
(पुत्र-दुहितृ) (कतिजन्मिनीयो [illegible] भवति) ज्योतिष्टोमे: पुत्र
पद व्यापारः । [illegible]-ज्योतिष्टोम । आकाङ्क्षा- [illegible]- योग्यता
तात्पर्य। [illegible] आकृति [illegible] विंशतिः एकविंशति
लिङ्गं अविरत्नम् लोकव्यवहारो लिङ्गस्य॥

(२६३८) [illegible]। शङ्कुलाखण्डः। [illegible] दारु। [illegible]। राजपुरुष
[illegible]। पुत्रापराधात् । [illegible]
अक्षशौण्डः॥ एवं भवति । पुत्रापराधात् । [illegible]
भवति॥ (लोकव्यवहार- शास्त्रयोः [illegible]।)
(२६३९) दार-गवम् । अक्षिभ्रुवम्॥ [illegible]-[illegible]।
[illegible] । [illegible] एक [illegible] बहुवचननिपातात् [illegible]
वृत्तार्थ ॥ आकृतौ (जातौ) पदार्थे [illegible] लक्षणं [illegible] —
प्रवर्तते । न [illegible]- आवश्यम्॥ [illegible] । [illegible]
अल्पाच्तरम्॥ अभ्यर्हितम् आनुपूर्व्यम् - [illegible]। [illegible]
नक्षत्राणाम् आनुपूर्व्येण [illegible]॥ [illegible]॥
भ्रातुर्ज्यायसः (पूर्वनिपात- अभ्यर्हितम्) ॥ [illegible] अर्थक्रिया
कार्मिणी मेधा॥ वा प्रियस्य पूर्वनिपातः। [illegible] गुणक्रिया।
प्रियतरः [illegible]॥ [illegible], गुणवचनः, क्रियावचनः ॥
(२६३४) विशेषणविशेष्यभावं । विवक्षानिबन्धनः॥ [illegible]
विवक्षातः। कालोपाधिविवक्षातः॥ [illegible] विवक्षातः॥ [illegible] अर्थे [illegible] वा।
क्रियावचन। [illegible] द्वन्द्ववचनम्॥ [illegible] [illegible]

उपहासार्थम्।
पाद
(२६३६) अध्या. २- ३- १ । अनभिहित - अनुक्त । अभिहित-अभिहिता ।
तिङ्-कृत्-तद्धित- समासैः अनभिहिते । विभक्तिविधाने॥
(द्वन्द्वी-[illegible]) लिङ्गः प्रातिपदिकार्थः । [illegible]

// अभिहितस्य: [illegible] द्वितीयामे [illegible] ततोऽन्यत्र [illegible]॥
// अनभिहितं न [illegible] किञ्चित्॥ [illegible]॥
आपद्गत- निराकरणम्। [illegible] अपनयति [illegible]॥
(२६४०) एताः संज्ञा- [illegible] (वैयाकरण) [illegible]॥
वैयाकरणोक्ती शब्दाः। [illegible] [illegible]। [illegible]॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] — [illegible] । [illegible] । [illegible] - [illegible]
[illegible]॥ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] (गुहोति - [illegible])

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२८४१) अन्तरा । अन्तरेण । अन्तरेण पुरुषकारेण न किञ्चिल्लभ्यते ॥
गमि:- वाग्विन्यास: अन्तरा शब्दो मध्यम् आधेय-प्रधानम् आन्तर्यं ।
अन्तरेण - शब्दस्य मध्यार्थ विनार्थम् च ॥ (लौकिक-व्युत्पत्ति-
आचार्य भवति) सजातीयम् । सजाति । सजातीय-विजातीय
(॥ कालभावाध्वगन्तव्या कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । कर्तरि ल - कृत्य - ख -
खलर्थाः त्रिः ॥
(२८४२) अपवर्ग: फलप्राप्तौ सत्याम् क्रियापरिसमाप्ति: ॥ मासमधीतो ऽनु-
वाकः न चानेन गृहीत: ॥

(२८४३) न तर्हि द्रव्यम् कारकम् । कारकम् शक्ति: किं तर्हि मध्यम् अवधि-द्वयो-
पेक्षम् । कालाध्वनो: उपमेय - उपमानभाव: । काल: अध्वा इव ।
दीर्घ:, विप्रकर्षात्मक: । नानाविध जलस्रोतः । एका/अपरा ।
इषून् अस्यति इति इष्वास: । अस्यति । स्वरितेन निर्देशेन स्वरितत्वम् ।
शाकल्यस्य संहितायाम् अनु - प्रावर्षत् । उपाध्यायो द्रोणः । सा ऐरावति ।
द्रोण: ॥ अधिकशब्दयोगे पर्यायेण सप्तमी पञ्चम्यौ भवत: ॥ उप-खार्यां
द्रोण: ॥ ईश्वरशब्दो भावप्रधान: ॥ यस्य स्वामिन: ईश्वरत्वम् उच्यते
ततः सप्तमी । यस्य स्वस्य ईश्वरत्वम् उच्यते ततः सप्तमी । सप्तम्यः द्विष्ठः ।
ब्रह्मदत्ते । अधि-ब्रह्मदत्तम् ॥ एवं च कृत्वा । ऐश्वर्यविषया अधि क्रियया
न प्रयुज्यते । अनन्यप्रयुक्तत्वं च मत: ॥
(२८४४) मुख्य-प्रतिनिधि: ॥ दत्तस्य प्रतिनिर्यातनम् प्रतिदानम् ।
(ब) स्वर्णं स्वर्णं यावनता-
कु: कु प: कुत्सितम् ॥
(२८४५) कु: उष्ट्र: कोमल: । कु गज: कु शशक: । कु प: कुत्सितम् ॥ यत्-त्वद्
अर्थेति तदेव रूपम् सेवीयतायाः ॥
(२८४६) व्याकरण के अध्यापकों के साथ दूसरे विषयों के संस्कृताध्यापकों का संवाद
किसी विशेष प्रसङ्ग के व्याकरण के प्रकरण के विनियोग के लिये ॥ ध्यान
// अपने अध्यापकों के बाद को सीखना । ये संवाद सन्ध्या है विग्रहरहित ।
समास - विग्रह ॥ सन्ध्या संध्या - विग्रह समास ॥ सर्वे अपि स्वरं
धातोरिव वत् । अथ: दिग्वत् । (अन्त-पूर्व-वाक्य) । समुच्चय-बालमूर्ति।
अपूर्व । आचार - अनाचार ॥ यदि मधुरं मधु - मधुपम् यथा मधुरा स्निग्धा
[illegible] । तथा तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र सलग्नम् । भिन्नरुचिर्हि लोक: ॥
मधुरैव । तस्य तदेव हि मधुरं ।
(प्रतिमा - व्युत्पत्ति - अध्याय)
(२८४७) यस्य न सम्पदि हर्षो विपदि विषादो रणे न भीरुत्वम् ।
तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥
(२८४८) वदनं प्रसादसदनं सदयं हृदयं सुधामुचो वाच: ।
करणं परोपकरणम् येषाम् केषाम् न ते वन्द्या: ॥
(२८४९) पुत्रमहं पुत्रवत्केन न रक्ष्यति मातरम् ।
किन्तु मे पद्यसिद्धत्वं किन्तु सत्पुत्रं ददासि (सति)
(२८५०) सर्वे क्षयान्ता निचया: पतनान्ता: समुच्छ्रया: ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥
(२८५१) नद्यौ ह्यन्यन्युदयेदा वा हिमवान् वा हिमं त्यजेत
अतीयात सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः ॥
(२८५२) आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रम: ॥
(२८५३) तप: स्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् ।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥
(२८५४) यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते ।
तथा सर्वाणि भूतानि अग्निहोत्रमुपासते ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१८५५) घटते = चेष्टते ॥
न भवति धर्मः श्रोतुः सर्वस्यैकान्ततो हितश्रवणात् ।
ब्रुवतोऽनुग्रहबुद्ध्या वक्तुस्त्वेकान्ततो भवति । तत्त्वार्थश्रद्धानम् –
~~(१८५६) सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः ।~~ प्रशम-संवेग-निर्वेद-अनुकम्पा-आस्तिक्य ॥
सम्यग्दर्शनम् ॥ गौतम [illegible] २ उत्कृष्टम् तत् त्वमिहोच्यते ॥
नाममात्रकथनम् उद्देशः
(१८५७) चकार-बहुलो द्वन्द्वः ॥ द्वन्द्वादौ द्वन्द्वान्ते च श्रूयमाणं पदम् प्रत्येकम् अभिसम्बध्यते ।
आप्तवाक्यनिबन्धनम् अर्थज्ञानम् आगमः ॥ भवितुं योग्यः = भव्यः ॥
(१८५८) अध्वन । पन्थाः । मार्गः । उत्पथेन । पथा । अपथ । सर्वे हि धातवः क्रियावचनाः
परिच्छेदवचनः [illegible] शब्दः । परिच्छेदः शरीरव्यापारः ॥
(१८५९) २.३.१४ पदमञ्जरी (उपदर्शन – भोजन – अध्ययन – यान – [illegible] – [illegible]) ॥ तादर्थ्य – तदर्थ –
यूपाय दारु । तस्मै इदम् = तदर्थम् – तस्य भावः तादर्थ्यम् ॥
कार्यकारणसम्बन्धात् ✓ समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानम् भावप्रत्ययेन ।
मूत्राय कल्पते यवागूः (यान दान उदाहरण) ॥ यवागूः मूत्रं सम्पद्यते ।
यवौदनम् उच्चारः सम्पद्यते ॥ यवाग्वाः (?) मूत्रं सम्पद्यते ॥
(मलम्)
उत्पत्तिः / अभूत-प्रादुर्भावः स्यादुत्पत्तिः ॥
वाताय कपिला विद्युत् आतपायातिलोहिनी । पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ।
वान्ति यस्मै स वातः । वान्ति यस्मै [illegible] । वान्ति यस्मै स वाता [illegible] तेषां देवः प्रवर्षति ।
[illegible] पञ्चम्या भावः [illegible] । पीत्वा रसं [illegible] । [illegible] प्रसूते रसायनम् ॥
गोभ्यो हितम् । तस्मै हितम् । एभ्यो भवति । [illegible] भवति । अतो चक्रमः (?) ।
परिभाषितम् अपदम् ॥ अलम् / अपभ्रंशितं पदम् अपदम् ॥ (यस्यार्थः प्रतीयते –
न तु प्रयोगार्हत्वे = स्थानी । [illegible] चोद्यो न च प्रयुज्यते शब्दः ॥ स्थानी
इति वैयाकरणनिकायप्रसिद्धः शब्दः स्थानी ॥ वस्तु-व्याख्यामेतत् । भाववचनात्
कर्त्रि [illegible] ॥ यत्नादीनाम् चतुर्थी [illegible] तादर्थ्यप्रकाशने शक्तिः ॥ पाकाय [illegible]
आशीर्विवक्षायामपि षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थी एव भवति (स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । स्वस्ति
प्रजाभ्यः । [illegible]
स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्ताम् न्यायेन मार्गेण मही महीशाः ।
गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ।
अलम्, भूषण – पर्याप्ति, प्रतिषेध ॥ अलंकरोति, अलम् मल्लो मल्लाय ॥ अलम् रोदनेन ॥
अलम् – (बोलो !) रोदनेन । सिंहावलोकितन्यायेन
[illegible] [illegible] मन्ये [illegible] सातात् – पथ
(१८६०) २.३.१७ अस्मादं तृणं मन्ये [illegible] । [illegible] ॥ एवं [illegible] भवति ।
[illegible] । अनादरः । तिरस्कारः । परिभवः । अवज्ञानम् ॥ [illegible] [illegible] मन्ये ।
[illegible] । न [illegible] । [illegible] [illegible] आविष्करोति ॥ [illegible] [illegible] ॥
[illegible] न कुत्सा न च स्तुतिः । [illegible] [illegible] ॥
व्याकरण – लौकिकव्यवहारे [illegible] लोकव्यवहारे [illegible] ॥ प्रयोजनम् [illegible] –
किं [illegible]
(१८६१) प्रतीयमानत्वेऽपि [illegible] व्याकरणाम् [illegible] । ॥ [illegible] अभिहितः स्वतः
[illegible] ॥ प्रधानाप्रधानाः मुख्य – गौण, प्रधान – गुण ॥ अर्थः प्रधानम्
[illegible] शब्दः ॥ शब्द – शक्ति – स्वाभाव्यात् । / लौकिके शब्दप्रयोगे तु [illegible] अनादरः ॥
[illegible] [illegible] आरोप्यते । [illegible] – [illegible] [illegible] अवयव [illegible]
आरोपः ॥ भूत, प्राण [illegible] आत्मा वा [illegible] । [illegible] ॥
[illegible]
[illegible] हेतुः [illegible] (निमित्तेषु [illegible] निमित्ते हेतुः [illegible] ॥
[illegible] [illegible] = फल [illegible] ।
[illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१८६३) बुद्धिः। प्रज्ञा। प्रज्ञा। मेधा। मनीषा। मति। अन्नस्य हेतो र्वसति।
उदाहरणाम् प्रत्युदाहरणाम् च तदनुरूपम्। तदनुगुणम्॥ नास्तीह व्याकरण
शब्दस्वरूप अनुपलब्धि मतः॥ हेतुः। अर्थः। निमित्त-कारण हेतुषु। शब्दस्वरूपम् —
वचनेन कथ्यते, आख्यायते, मन्दधियाम् —
शब्दादि। शब्द पर्याय॥ निमित्त कारण हेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्।
अनुग्रहाय। // निमित्त कारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्। कस्मान्निमित्तात्।
किं निमित्तं वसति। केन निमित्तेन। कस्मै निमित्ताय। कस्मान्निमित्तात्।
कस्य निमित्तस्य। कस्मिन् निमित्ते। इति वक्तव्यम्॥
शास्त्रार्थ। शास्त्रविद्॥ निमित्त। अर्थ। प्रयोजन। हेतु। कारण॥
अनेन कारणेन वसति। प्रासादात् प्रेक्षते — प्रासादमारुह्य प्रेक्षते॥
आसने उपविश्य प्रेक्षते — आसनात् प्रेक्षते॥ चक्षुर्बहिर्निःसृत्य विषयान्
प्रेक्षणम् — चक्षुषा पदार्थानाम् ज्ञानम्। तैजसं चक्षु बहिर्गत्वा वर्तते। ॥ चाक्षुषं तेजः
गृह्णाति। निःसृत्य — चक्षुरेव प्राप्य वर्तते। स्फुटमेव।
निःसार्य पदार्थान् गृह्णाति।

(१८६४) कारिका: हल्!
"एकस्मान्ङञणवटा अनित्याः एव कथमाः स्युः।
चौ चर्या चतुर्थ्यो रः पञ्चम्याः शलो षड्भ्याः॥
भावाऽप्रभावः प्रक्रियते॥ १॥
पूर्वस्य चेत्सवर्णो भावाऽप्रभावः प्रक्रियते। मा वा पूर्वपदस्य भूत॥ २. २. २२।
(२) इदितो नुम् धातोः ... सप्तमी यदि। चापके स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत॥ २।।३८
कर्मणोऽप्यत्र ... वस्त्रादि सप्तमी यदि। ... तदव्ययम्॥ २।१७५॥
षष्ठ्यन्तं ... विशेषणं क्षीरोदके तथा। ... द्वयोर्वा वाच्यः स्मृतः॥
प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके तथा। ... भावीभावो लौकिकत्वात् तत्॥
भूवादीनां ... प्रयुज्यते। ... एकत्वेऽस्य शलाकयोः॥ २. २. १०
ईश्वरादीश्वरात्मा भूतः। ... विवाहिता॥ २. १२. २४
अधादयस्त्वतीयान्ताः प्रयोजकस्य प्रधानता। ... दृश्यते॥ २. ३. २.
प्रभूः ... प्रमाजिनवाहस्य। ... यस्य माता न पश्यति॥ २. ३. १८.
... द्वितीयाऽप्रयुक्ता ... पुत्रे मत्वे ... प्रकल्पकोऽहतः॥ २. ३. ३६
... मन्ये ... सम्पूर्ण ... ब्रीहि प्रकल्पकोऽहतः॥ २. ४. ८
अश्वानं दृष्टं मम मन्ये ... केचिदाक्रमलादयः॥ २.४.३६
चर्मीपद्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्। ... भवति बाधनम्॥ ३।१।८॥
... स्याद्यथा ... लघूच्यते। ... जनिष्यते॥ ३।१।३६॥
... भुजन्तु ... किंतीति लघूच्यते। स्वरूपः प्रत्ययो नष्टः ... ग्रहात् ३।१।३५
... प्रयोजनम्। आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात्॥ ३।१।३५
वाच्य ऊर्णोतेर्विभाषा वा यङ्प्रतिषिद्धिः प्रयोजनम्। आम्नेयाऽऽस्वतां विद्या नास्ति परस्य प्रतन्वकेत॥ ३।१।७८
आमोऽमित्वमदन्तत्वाद्गुणत्वं विदेस्तथा। ... यान्ति येऽश्चीरमत भाजिय। ३।१।७८
लाकमिष्ट पूर्वं यान्ति प्रपृच्छे वञ्चयन्ति। अथ ... च स्वर वर्णे पञ्चत्वम्। } ३. २. ८४.
{ सुप्तिङ् उपग्रह लिङ्गनराणाम् कालहलच्स्वरकर्तृयङां च। व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन॥ } ... कर्मणः क्रियार्थ॥ ३।१।८६
कर्मस्थः पचते भावः कर्मस्थाश्च भिदेः क्रिया। भासासि भावः कर्तृस्थः कर्तृस्था च क्रिया। ... येन भावी प्रतीच्यति॥ ३।१।१२२॥
... भाविप्रतीच्यति। ... स्वरूप प्रतिष्यति॥ ३।१।१२२॥
... दृष्टत्वाज्ज्ञानते भावी प्रतीच्यति। तयोरेकतन्त्रितासात्तयोः ... निपातितौ॥ ३।१।१२३
... ण्यतो निपातयाम्य ... ताम्। ... ण्यदायादेश इत्येतदुपचाय्ये निपातितम्॥ ३।१।१२३
आनायोऽनित्य इति ... निपातनात्। ण्यदेकस्मात् ... शतरात् ... ण्यत् विधिश्च ... ॥ ३।१।१२६.
निष्टक्यं ... विभाषितम् ... यतो विधिः। ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः ... अन्यथा भवेत् ३।१।१२६.
ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः। एकयोगेन तु ... पचादयः॥ ३।१।१३४
भावार्थो निरूपयिष्यन्ति दक्षिणाग्नौ कृते भवेत्। अथ बाधनार्थमेवस्यात् ... मिराद्वित्वमिष्यते॥ ३।२।८७
भान्त्यो नित्यः ... पठ्यन्ते च पचादयः। नन्द्यादयो ... गत्नोऽस्ति॥ ३।२।१३९
अनुविधिः ... मिष्यते। ... क्रुकोऽसिरत्वं गतोऽस्ति। ३।२।१३९
उदात्तत्वात् घुषः स्थिडभिसामादित्वमिष्यते। गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्रुयुकोऽनित्यत्वं गकोरिति। ३।२।१३९
... इकारः किन्किलोरीत्वशासनात्। गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः ... ३।२।१८८
... ईकारः किन किलोरीत्व शासनात्। ... भावीभव्याहृत इत्यपि॥ ३।२।१८८
कस्तनोगितिवान्नेष्य ईकारः किन किलोरीत्वशासनात्। ... पूर्ववत् स्मृतः॥ ३।२।१८८
शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि। रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि। ... ३।३।१
हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ। कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृता पूर्ववत् स्मृताः॥ ... ३।३।१
दृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ। नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्। यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम्॥
बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम्। कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवं हि सुसाधु॥ ३।३।१
नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्॥ ... ३।३।१
संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे। कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु॥ ३।३।१।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कस्मिञ्जीवति ते माता कस्मिञ्जीवति ते पिता। मातापित्रोर्जीवतोर्न कश्चनाऽऽवीत पोवत।। ३।३।१५३
वट् हेयाना मन्तुते यश्च पत्ति: कस्माल्लस्यात्। पुत्पादाराद्यतन्तिदं दोषाख्लिन्वे तस्मान्नो भो।। ४.२.२०१
कच्छाद् थकल: पूर्वी कताद्वच्छृत्यते। हवीन्ताद्री तदन्तादी स्वार्थे तत्र प्रयोजनम्।। ४।२।१२८
गर्भिण्यां जीवपत्न्यां वा छन्दसि तु कुत्रचित्।। ४.२.३२
अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मतुब्वत्वे निपातनात्।
अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मतुब्वत्वे निपातनात्। गर्भिण्यां सोऽनन्तर प्रकृति गुण:।। ४।२।४४
सत्त्वनिविष्टेऽदैति प्रथम् जातिषु दृश्यते। आच्येपश्चात्क्रियाजश्च सोऽनन्तर प्रकृति गुण:।। ४।२।४४
अस्थूलं अथुवं मूर्तिमत्स्वाङ्गम् प्राणिस्थमविकारजम्। अतत्स्थं तत्र दृष्टश्चेत् तेन चेत् तत्तथायुतम्।। ४।२।५४
आकृतिग्रहणाजातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणै: सह।। ४।२।६३
तत्सिद्धमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत्। उत्सर्ग: शेषएवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम्।। ४।२।६२
मतः।४।१।१४८
भागपूर्वपदो बिल्वादिर्द्वितीयस्थापि विन्यव:। तृतीयस्याक शापेयो गोत्रार्थम् बहुलं मतम्। यो गौ शब्दविते स्मरेत्।
सौवीरेषु च कुत्सायाम् द्वौ। ४।२।१४८
यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्यायणि: फिञ्‌ स्मृत:। न स्यास्यच मूर्धन्य स्तेन तिष्यति मायावः।। ४।१।१६१
४।१।१६५
अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिक: स्मृत:। नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणव:।। ४।१।१६३
अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिक: स्मृत:।
उभयत्र दशार्हानि कुलत्थान्नं न भुञ्जते।
उदुम्बरास्तिलखलो मद्रकारा युगन्धरा:। भुलिङ्गा शरदण्डाश्च साल्वावयव संज्ञिता:।। ४।१।१७३
गोत्रादङ्कवदिष्यते ।। ४।२।८।।
वृद्धे जामनि नोतिचडिट् डिद्वा विधीयते। सीयादीनदून विशायो: गोत्रादङ्कवदिष्यते।। ४।३।८।।
सिद्धे यरस्ततिलोपेन किमर्थं यस्तौ डितौ। ग्रहणं मा तदर्थेऽभूत् वामदेव्यस्य नञ् स्वरे। ४।२।९
कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण् विधीयते। अपूर्वत्वे यदा तस्या: कुमार्यां भवतीति वा
अत्र सिद्धिरनुदात्ताद: कालं ...कालत्वात्। गोत्रात् कुल नच तद् गोत्रं तदन्तान्नच सर्वत:।। ४।२।५५
शायके स्याच्छदन्यते तथा चापि वाले विधि:। केनायं नियमर्थं च यथा बाध्येत चात्र वुञा।। ४।२।१०४
अभेहकृतलित्रेभ्यश्च विधियौऽव्ययात् स्मृत:। निनिर्भ्याम् ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा।
४।२।१०४
समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते। ऊर्ध्वाद् दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च।। ४।३।६०
मुखपार्श्वतसोरीय: कुग्जनस्य परस्य च। ईय: कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा।। ४।३।६०
मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात् स्थाम्नो लुगजिनाच्च का।।
४।३।१०४
हरिद्रुरेषां प्रथमस्ततश्छगलितुम्बुरू। उलपेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते। ४।३।१०४
आलम्बिश्चारक: प्राचाम् पलङ्ग कमलावुभौ। ऋचाभा रुणिताण्ड्याश्च मद्ध्यमीयास्त्रयोऽपरे
४।३।१०४
श्यामायन उदीच्येषु उक्त: कठकलापिनो:।। ४।३।१०८
आवसथात् किरातादे: पित: षडेत ठगधिकारे।।
आकर्षात् पर्पादेर्भस्त्रादिभ्य: कुसीदसूत्राच्च। ५।१।२०
(लिखिवाक्यापेक्षं च बहुत्वम् प्रत्ययस्तु ष) ×
अर्धमानं किलान्मानं परिमाणन्तु सर्वत:। आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्यास्तु सर्वत:।। ५।२।३९
जनतावर्जं वै प्रोक्ता निर्देश: पञ्चसूत्र्याम्। भावाच्च कृतिन्यायाय भाव: सिद्धश्च डावतो:।। ५।२।४५
अधिके समाने जातौ विंशे शत सहस्रयो:।। यस्य संख्या तदाधिक्ये ड: कर्तव्यो मतो मम। ५।२।४५
मूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादय:।। ५।२।९४।।
चतुरोऽनजादौ च लोप: पूर्वपदस्य च। अप्रत्यये तथैवेष्ट: उवर्णान्त इलस्य च।। ५।३।८३।।
कुन्योदक पाण्डुपूर्वाया: भूमे स्त प्रत्यय: स्मृत:। गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि।
न्यायाय गुणगात्रस्य पद्ग्या कुरु वर्तितस्य च। वाच्यो नोपजर्यन्ति वैनतेयमिवोरगा:।। ६।१।६३
संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति। रात्र तेनैव लोप: स्यात् चालन्त स्मार् विधीयते।। ६।२।६८
युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्। स्तोवा छिततयो माऽजस्य पञ्चपुरुषयो: ६।२।१४४
...कुत्ते तुम् आम्नोसतपि। पयकृत्स्वानिकृत्पर्वेण् एकवचनेण् पदव्यटा।। ६।१।१५८
आगमस्य विकारस्य प्रकृते: प्रत्ययस्य च। जष्ठीन्तमयोर्नेष्ट: आशीरादिषु लक्ष्यम्।। ६।३।९९
इगागमोऽविशेषेण वक्तव्य: कारकज्ञयो:। यातो स्तादस्मिन् विशेषेण योगच्छास्त्रकृत्प्रकृते यज्ञाविधौ
वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ। धातो स्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्।। ६।४।३
नास्ति दीर्घ आमिचेत् स्यात् कृते दीर्घे न नुड् भवेत्। वचनाद् यत्र तन्नास्ति नोपधाया च चर्मणाम्।।
दीर्घ विधिर्य इहेण् प्रभृतीनाम् ते विनियम्य सुटीति सुविद्वान्।
शौ नियमं पुनरेव विदध्यात् भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत।। } ६।४।२२
शास्त्र निवर्तेय प्रतीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु ताव्यसमीक्ष्य।
दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्ति विदीर्घविधौ च न दोष:।। } ६।४।२२
प्रत्ययविधौ प्रकृतेऽनवकाशा शौ नियमोऽप्रकृत प्रतिषेधे।
यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत् तेन न तत्र भवेद् विनियम्य।। ६।४।२२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चिण्वद् वृद्धि युक् च हन्तेश्च घत्वम् दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति।
इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायम् वल् निमित्तो विघाती॥ ६।४।६२॥
पुंवोक्तेः द्वित्वनिर्देशो द्वित्व प्रणाशु प्रजायते। अथवा देकवद्भावश्चात्र पुंवद् भवेद्यथा ~~६।४।६२~~ ६।१-२।
द्वित्वे नैमित्तिको लोपः एकत्वे नुमनित्यता। अविशेषा द्विलिङ्गस्य पुंस्त्वेन — वेदजस्थितम्
एत्वं भिति पात्वात्स्त्रेदु अतोऽस्तु भविष्यति। कृतेऽप्येत्वे भौतपूर्व्यादेत्व — नित्यत्वस्य ज्ञति। ७।२।२ ७।२।१

औकरोऽयम् शीविधौ ङिद् गृहीतो ङिच्चाकारम् नास्ति सोऽयम् प्रकारः।
सामान्यार्थस्तस्य चासंजनेऽस्मिन् ङित् वाधन्ते स्थानप्रत्ययः न दोषः } ७।२।१८
ङित्वं विभाड् वर्णनिर्देशमात्रम् वर्णे यत् स्यात् तत्र विभाऽन्तदादौ।
वर्णाश्चायम् तेन ङित्वेऽप्यदोषो निर्देशोऽयम् पूर्वसूत्रेण वा स्यात्॥ ७।२।१८
अदन्तेष्वयं दोषो निवृत्ते डतरादिषु। अद्ड्डित्वाड् डतरादीनाम् नलोपो नापि दीर्घता॥ ७।२।२५

३ अपृक्तश्चायमो दोषो निवृत्ते डतरादिषु। अद्ड्डित्वाड् तत्र तथा न। } ७।२।३५
तातङि ङित्वं संक्रमकृत् स्यादिद् अन्त्यविधिश्चेत् तत्र चापर माह।
हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु ज्ञातः।
तातङो ङित्व सामर्थ्यानाय मन्त्यविधिः स्मृतः। } ७।२।३५
न तद्वद् अनङादीनाम् तेन तेऽन्त्यविकारजाः॥
इकोऽस्त्विप्रत्यये मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम्। ७।२।७३
स्वरो मे श्रूयमाणेऽपि लुप्ते किं न भविष्यति॥ नुड् वाच्य उत्तरार्थं तु इह किञ्चित् त्रपो इति। ७।२।७३
रायात्वं तिसृभावश्च वक्ष्यामानुमा अपि।
संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम्। ७।२।९४
माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः॥ ७.२.१०.
सेट्: प्रवदन्ति तद्विदः॥ ॥१॥
अनिट् स्वरान्तो भवतीति दृश्यताम् इमांश्च शीङ् श्रियावपि।
अदन्ते मृदन्तभूतोऽस्य वृङ् वृञो श्वि - डीङि वर्णीश्वय कीर्तितभयो प्रु-षु-स्नुवः। (२)
गणस्थमूदन्त भूतांश्च रुस्नुवौ क्षुवन्तयो ज्ञानि बोधत॥
इति स्वरान्ताः निपुणं समुच्चिता स्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत। प्रभाषतो।
शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी। (३)
रभिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यभिः स्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे। (४)
~~यमि~~ रमिस्तु मान्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनिः।
? यमि नमिस्तेष्वनिडेक इष्यते
नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम्।
दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः। (५)
इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः॥
दिशिं दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशति मष्टमं विशिम्। (६)
लिशिं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान्॥
रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रुधिक्षुधी शुध्यति बुध्यती व्यधिः। (७)
इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मता स्ततः परं सिध्यतिरेव नेतरे।
शिषिं पिषिं शुष्यति पुष्यती त्विषिं विषिं श्लिषिं तुष्यति दुष्यती द्विषिम्। (८)
इमान् दशैवोपदिशन्त्यनिड्विधौ गणेषु षान्तान् कृषिकर्षती तथा॥
तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं तृप्यति दृप्यती सृपिम्। (९)
स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान् पठितांस्त्रयोदश॥
अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यती खिदिम्। (१०)
तुदिं नुदिं विद्यति विन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः॥
पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिपृच्छतीन् निजिं सिचिं मुचिभजिभञ्जिभृज्जतीन्।
त्यजिं यजिं युजि रुचि सञ्जि मज्जतीन् भुजिं स्वजिं सृजिमृजिविज्स्वनिटः स्वरान्। (११)

वाच्य ओणोगुरुभावो यञ् प्रातिदे: प्रयोजनम्। } ७.२.११.
आदश्च प्रतिषेधार्थम् एवान्वश्लेष उपगहते॥
अदसः सोर्भवेदौत्वं किं नु लोपो विधीयते। इत्याशुष्येत जं बुद्धिर्न हलः प्रकृतो हितात्।
आपत्वं भवेत्तत्र नञलोपमनुवर्तनात्। प्रत्ययस्यान्न आदित्वं शीभावश्च प्रयुज्यते॥ ७.२.१०७
संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति। विध्यपेक्षं लघुग्रहणं कथं कुण्डिने दुष्यति। ७.३.८६
घातेर्नुमः कथं रेजे: स्यादिग्धन्योर्निपातनात्।
अनल्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः। ७.३.८६
अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङादौ तत् कृतं भवेत्।
क्नुजनोर्यत् कृतं किन्त्वं चापकं स्याल्लुप्तोर्गुणे॥ ७.३.८६
गालेदाजो नीर्घत्वं स्याद्दान्तेदाञो निष्ठातत्वम्। यान्ते दाञो धत्वप्राप्तिस्थाने ऽदीर्घत्वं सामान्यात्
अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तं चादिकर्मणि। प्रदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेष्यते॥ ७.४.४७
इडो विद्भिश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता। स एव नाथो भगवान् अस्माकं शत्रुमर्दनः॥ ८.१.२८.
लुपि कृतघ्ने क्रियाया मलोप इष्टो ऽतिङीति चोत्तार्थम्। ८.१.६९
पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितश्चापि वक्तव्यम्।
शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौ जङ्घत्वम्।
मतौ वित्वं फलोजत्वे मुडलिगमान निर्देशनम्॥ ८.२.२.
सिज्लकारे सिचो लोपश्चकाद्धौ इति प्रयोजनम्। ८.२.२५
आशाधवं तु कथं जश्त्वं सकारस्य भविष्यति।
स्वर्णेव प्रतिषेधं स्यात् श्रुतिश्चापि न दुष्यते ८.२.२५
लुङश्चापि न मूर्धन्यं ग्रहणं सेटि दुष्यति।
धसिभसोर्न सिध्येत तस्मात् सिज्ग्रहणं न तत्। ८.२.२५
धान्तलोवधौ लोपो वा कथं चकितोमध्वम्।
वेत्तेर्विचारितो निष्ठा वियते विन्दतेर्घ्यतो। वित्तो विन्नश्च विन्तश्च भोगो विमश्च विन्दितः। ८.२.५६
अदसोऽदेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत्।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येके ऽसेहि दृश्यते॥ ८.२.८०
किन्तु यथा भवतीह न चिह्नं त्वा वेदुतो यं प्यम् विद्यादिति ८.२.१०८
तौ च मम च्छन्दस्यार्ष सिद्धौ शाकलदीर्घविधौ तु निवर्त्यौ
इदन्तु यथा भवति प्लुतपूर्वं तस्य यणं विद्यात् प्रयवादम्॥ ८.२.१०८
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यण् च बाधनमेव तु हेतुः॥
कृत्वङ्गज्भं जत्वं ब्रवीति कस्मान्न कुम्भपाल आ ८.३.४३
जत्वं विभाषया ऽमुद्राम् सिद्धं तत्र पूर्वेण।
सिद्धे प्रत्ययविधान चतुः जत्वं यदादि कृत्वोर्थे। ८.३.४३
लुप्ते कृत्वोऽर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ८.३.४३
लक्ष्मि तु क्रियमाणे प्रत्ये चतुरो विभक्तयं भवति। ८.३.४३
प्रकृते पदे तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम्॥

इदयुप तल्योमवती श्रुततया विवृतगुह्य जुनाकी।
मुदन्त्र सयोति शीर्षे विचिन्वीत वाशियमन्त्र॥
व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रमेतावत्
शिष्टः परिकरबन्धः क्रियते ऽस्य गुरुभक्त्येव॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम ~~म~~ दोषो न विद्यते।

आनन्त्यात् सर्वशब्दा हि न शक्यन्तेऽनुशासितुम्।
बालव्युत्पत्तयेऽस्माभिः संक्षिप्योक्ता यथामति।

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयताम्।
भग्नपृष्ठकटि-ग्रीवो वक्रदृष्टिरधोमुखः।
दुःखेन लिखितं शास्त्रं यत्नेन परिपालयेत्।
तैलाद् रक्षेज्जलाद् रक्षेद् रक्षेच्छिथिलबन्धनात्।
परहस्तगताद् रक्षेद् एवं वदति पुस्तिका॥
लेखक-पाठकयोः शुभं भवतु।

६ इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः॥
निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः
अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम्।

(सिद्धार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः

(विविक्ताः साधवः शब्दाः प्रकृत्यादिविभागतः।
साध्यन्ते येन तद्वन्दे मन्त्र शब्दानुशासनम्।
रेफाक्रान्त्यप्लुताभावात् हेलयो ह्यक्षिणोऽसुराः।
म्लेच्छनेन पराभूताः येषु व्याकरणं ततः॥

~~नामाख्यातोपसर्गै~~ नामाख्यातनिपातोपसर्गभेदाच्चतुर्विधं पदम्।
कथिता ~~ऋक्~~ षड्विंशतायुक्ता शब्दाः विभक्तिदोः

उरः कण्ठः शिरो वक्त्रो वक्ष्मा कामं वदिष्यति
महद्देवो मर्त्यमाविवेश इति श्रुतिः॥
अतप्रयुक्तानामिह वाऽभ्युदययोग्यता
व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः कार्येह साधुता॥
निरन्तरं कुरुष्वाश्च कुरुचर्षिभ्यो सायकः।
रुवौ कुक्कुटकौ ह्रस्विका इत्युक्तिगाः
चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रां वायसो वदेत्। (लोकवचनदर्शनात्)
// त्रिमात्रां कुक्कुटो वक्ति मात्रायाः मेषनिर्णयः

प्रतीतो व्याप्तो भावो परिभाषा प्रयुज्यते
अमृतात्मा प्रतिज्ञोऽसौ वाग्मे तेन सिध्यति
धातून् शब्दशाखानां बीजभूतान् महामुनिः।
प्र- आदिकमन्दार्थेषु मथ संभवतीष्टपु।
वियोगशुद्धिशक्त्यन्ध शान्ति पूजानुदर्शने
वधे गतौ दर्शने च विकुण्ठाभिमुखे भयौ
अधीन-मोक्ष-प्रातिलोम्यकेषु **परा** मतः॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अर्थो वियोगे विकृतौ विपरीते निदर्शने
आनन्दे वर्जने चौर्ये व्याप्ते सम्यगीरित:
संयोगे एक प्रभाव लक्ष- प्रत्यक्ष सिद्धिषु
भूआश्लेष चौमटप कौस्थाभिमुख वाचि सप्त।

वेदादिष्वात सामीप्य पश्चाद् आवान् बन्धने
सम्यामिमुख श्रीनेषु विजमे लब्धये त्वन्
सम्यामिमुखे पामवे
सालावलम्ब बुद्धी पदर्थे व्याप्ति पामवे
शालावलम्ब बुद्धी पदर्थे व्याप्तियानुजाते:॥
अवौ रेधौ वियोगेच लोके योगानुजाते:॥
निर्वियोगात्यये देशातिक्रमे लाभनिश्चिते
दुरोपदर्थे कुत्सेषु कृशाजन्यन्तिसंक्टै
नाना वियोगातिवद्य यथा मोहेश्वाङ मथे
वैधुप्यावादे भूवेपदर्थानाम मुखे कौ
अनवस्थामुखे रीति दर्शनो वे कदाहृत:
आङ् इच्छामथ वाचिपदो भ्लजादिम मीप
कर्मणे ऽभिविधौ शाठ्य कुत्स सामीप्यबंधयो।
अभि मल्ला निवृत्त्येशादानानु भवविस्मये।
प्रतिष्ठा देवा मर्यादा स्पर्धा मुखो दुर्ग मीप।
राज्यपालव्यथा देश नित्य कौशल बन्धने।
अन्तर्भावे समीपे निर्दर्शने ऽपमाययो।
अधि स्थापनैश्वर्य वशित्व स्मरणाधिके
अपि जनवर्गावीथीतिमुम्भूति भूवाभ्यनुज्ञये
विक्रमातिक्रमे बुद्धौ मृशान्तातिशये त्वति:।
पुराणानुमते पूजा यथा कुत्स्थ मेषु सु:
उद् प्राबल्य वियोगा विकर्षे नामप्रकाशने
अभि- पूजा भृशार्थेषु व्याप्ति साम्याभिमुख्ये
सौख्याय वचनाहार स्वाध्यायेषु निरूपित:॥
सादृश्यादानहिंसाङ्गीकृतौ प्रतिनिधौ क्वचित्।
साहाय्याभिमुख्ये वीप्सा व्याप्ते प्रति: उच्यते।
पादपाभिमुख्ये भाव- व्याप्ति दोष कथासु च
परि: समन्ततो भाव- व्याप्ति दोष कथासु च
भूआश्लेषे पूजने च वर्जने वहनेषु मे
उप: सामीप्य सामर्थ्य व्याद्यपाचार्य कृतौ मतौ
दोषादान क्रियावीप्साव्याप्यन पूजने
कृत्याचार्यैः कृता: श्लोका: उपसर्गार्थ संग्रहे॥

✓ कृष्णाभ्यां अतिशयित: कृतलिधि: [illegible] संहिता। एकदेशविकारे ह्यनित्यत्वं नोपपद्यते
सर्व एकदेशा: दाक्षीपुत्रस्य पाणिने:।
सम्बोधन पदं यच्च तत् क्रियाया: विशेषणम्।
सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियायाः विशेषणम्।
{ यथान्तर्भूतिस्तान्ते तिङन्तस्य विशेषकम्।
तथा तिङन्तमप्याहु स्तिङन्तस्य विशेषकम्।
आख्यातम् साव्ययकारक विशेषणम् वाक्यम्
(वाक्यम्)
परं वेदो पूर्वपरयोर्मध्ये परस्य नित्यस्य च नित्यमेव।
नित्यान्तरङ्गापवादोऽन्तरङ्गा ऽसिद्धाद् विप्रा छाविपदो बलीयान्
पर- नित्यान्तरङ्गापवादानाम् उत्तरोत्तरं बलीय:॥
अर्थो ऽ सिद्धि- दे- वस्तु - प्रयोजन - निवृत्तिषु॥
2 2 3 4 5

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् क्रियया सह यत्र नञ्
प्राधान्यन्तु विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता। पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्॥

// आयु — एक छाप चापाय सामान्य गृह्यताम्

यन्निमित्तमुपादाय पुंसि लिङ्गं प्रवर्तते।
नपुंसकेऽपि तन्नैव स्यादुक्तपुंस्कं तदुच्यते॥

आद्ये वयसि नाधीतम् द्वितीये नार्जितं धनम्।
तृतीये न तपस्तप्तम् चतुर्थे किं करिष्यति।

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने।
पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति।
आ षोडशाद् भवेद् बालो यावत् क्षीरनिवर्तकः॥
मध्यमः सप्ततिं यावत् परतो वृद्ध उच्यते॥

साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम्।
कर्मप्रधानं गुणवद् एकार्थम् वाक्यमुच्यते। }

(१८६५) २.३.२९। अन्य इति अर्थग्रहणम्। न स्वरूपग्रहणम्। निर्दिश्यमानस्य — प्रतियोगी पदार्थः। अते — इति वर्तमानार्थः दिग् — देश — काल
इयम् अस्याः पूर्वा दिक्। अयमस्मात् पूर्वकालः। अर्थाऽपरत्वाच्च शब्दस्य — शब्दान्तरेण योगो भवति। देवदत्तः धूर्त — इतरः चातुरः। भीरुः। निरङ्कुशा कवयः
तस्य पदम्। तस्मात् पदम् (अस्य आदि — प्रत्ययौ।) पूर्वशब्दस्य इदानीम्
(ततः पश्चात्) (पुरः, पश्चात्, पूर्वस्मात्।
विना वातं विना वर्षम् विद्युत्प्रपतनं विना। विना हस्तिकृतान् दोषान् केनेमौ पातितौ द्रुमौ)
धर्ममात्रं विवक्ष्यते — न द्रव्यम् न सत्त्वम्, न वस्तु, न पदार्थः। भेदेन उपादानम् —
पर्यायान्तानि वक्ष्यति॥ यथासम्भवम् अनुपातः। समुच्चयः विकल्पो वा॥
मध्यमगतयोऽपि कारकाः। उभयवचनाः; प्रवाहाः। गृहमाः आख्यातेन हि क्रिया
साध्यमाना ~~[illegible]~~ कथ्यते। लोके चलनम्। (२.३.३३ पदमञ्जरी)
(संदर्शन — प्रार्थन — अध्यवसायैः क्रिया आप्ता:) गुणाः धर्मशब्देन उच्यन्ते।
(क्रियाविशेषणत्वम् एके) दूरान्तिकार्थेभ्यः चतस्रो विभक्तयो भवन्ति — द्वितीया — तृतीया —
पञ्चमी सप्तम्यः॥ दूरं ग्रामस्य, दूरात् ग्रामस्य, दूरेण ग्रामस्य दूरे ग्रामस्य॥
(सत्त्ववचनेभ्यो यथाप्राप्तं विभक्तयो भवन्ति) यथायथम् यथास्वम्
यो यस्य आत्मीयो विषयः तत्रासौ भवति (जो जिस का अपना — क्षेत्र — विषय है
वहाँ है॥ अधीती व्याकरणे — अधीतम् व्याकरणम् येन सः (आदय — [illegible])
कृतपूर्वी कटम्। (श्राद्धी / [illegible]) (धूर्तः, कातरः भीरुः
नमिपाद्धतीमिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्। केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः।)
(पुष्कलकः (शङ्कुः) सीम्नि — सीमाज्ञानार्थम् — हतः (खातः) वेतनेन धान्यं लुनाति।
(१८६६) २.३.३७॥ यस्य च भावेन भावलक्षणम्। भावः क्रिया (भूयो हन्त्यादयः
लक्षणकरणभावः॥ अभियुक्तयोः उदिते आदित्ये तमो नष्टम्। उदिते चन्द्रमसि समुद्रः
प्रवर्द्धते॥
(१८६८) आसेवातात्पर्येण। आयुक्तः व्यापारितः व्यवहाराः। ~~[illegible]~~ निपुणः।
जाति — गुण — क्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक् करणम् = निर्धारणम्॥
प्रसितः नित्यसम्बद्धः। सिद्धे वचने। गुणकर्मणि प्रयोगः (तत्त्वकथनम्।
प्रातिपदिकार्थः = सत्ता । यत्र अर्थान्तरनिरपेक्षा शब्दस्य प्रवृत्तिः सर्वे प्रातिपदिकार्थाः
आविष्करणं मात्रम्॥ ज्ञानं ज्ञानं। नियमार्थः मार्गस्य॥ निर्द
षष्ठी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२५६८) केवल उन्हा भ्रम (न जाति, न लिङ्ग, संख्या न कारक- और किसी किसी शक्ति के प्रयुक्त नहीं - वह ॥ अव्ययार्थ: - अतिस मात्रम् - न ईदृश: तादृश इति। ऐसा वैसा॥ पदमञ्जरीमात्रे इत्यादि [illegible]

शब्दप्रयोग अर्थज्ञापने च शक्ति: अद्भुता॥ २-३-४६ । पयोमात्रम् भुतपति।

कन्यामात्रं वदति। सभी लड़कियाँ बोलती हैं। उपयुक्तादन्यस्य शेष:॥

गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक् वाच्य: निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् उक्तम्।

(२५६९) आभिमुख्यकथनम् = उपलक्षणम् = अभिमुखीकरणम्

यस्य पदान्तरप्रयोगोऽस्ति तत्रैव वाक्यार्थे [illegible] । प्रतीति: ३ वाक्यार्था।

महासंस्कारकथनम् संख्याविचारात् [illegible]॥ अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा।

संख्याविध्ये प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति। अभिमतम् इति महासंस्कारकथनम् वैविध्यार्थम्॥ स्व-स्वामि सम्बन्धादि:

सम्बन्ध: कारकेभ्योऽन्य: क्रियाकारकपूर्वक:। श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयते॥ अङ्गमवाप्य। नैतत्सूत्रमस्ति॥ तत्राभिधीयमान: सन् प्रधानेऽङ्गे युज्यते द्वितीयाऽपेक्षया गौणत्वात् गुणेषु व्यतिरिच्यते। वैयाकरणा: सर्पि: प्रिया:

(२५७०) २-३-५२॥ सर्पिषो जानीते- मधुनो जानीते।

मधुप्रियाश्च॥ पित्तघ्नं सर्पि:। श्लेष्मघ्नं मधु॥ सर्पिरिव रस:। मधुनि रस:।

चित्तवृत्त्या तदाकारा सर्वमेव ग्राह्यं प्रतिपद्यते॥ मिथ्याज्ञानम् अज्ञानमेव॥ सर्पिषा कल्पतरुवेन प्रवर्तते॥ जानाति अत्र प्रवृत्त्यर्थ:॥ अधिक इसे अर्थात [illegible] उपवीयतामिति॥

दयादानगतिरक्षणेषु। ईश्वरैश्वर्ये। ईशते गुणान्तराधानम् उपसर्जनम्॥ ॥ रुजा। । सर्वेषाम् रुजा [illegible]।

चौरस्य रुजति रोग:। चौरस्य आमयति आमय:॥ भावकर्तृका॥ (रुजो मेऽङ्गं)

भाववचना:। भाव: वचन: वाचको येषाम्

अमरोग:॥ तिलक्ष्य भाव: (अमर्ष: रुष्ट:)

एरिज्वैवमानामधो भरं कर्षि शातनापि। नैव प्रकाम भजेयं तथा जाह्नवी माता॥ को नु उदयति उदया चौरं संतापयति

नदी कूलानि रुजति॥ श्लेष्मा प्रजवं रुजतीति॥ सर्पिषो नाथते। सर्पिर्मे भूयात्।

नाथ:॥ (ज्वर रोग: व्याधि:) अङ्गं-प्रजन अर्थाच्च।

आशास्वे॥ मायावकम् अपनायति। याच्यते

नाथृ-नाधृ याच्या- उपताप- ऐश्वर्य- आशी:षु॥ (प्र-नि) (संघात- विग्रहीत- धातुर्निर्देशार्थ: (इक्- श्तिपौ धातु- निर्देशे- प्र/नि) प्रनि) (निप्र) । इ- (संघात- विगृहीत- विपर्यस्ता॥ निर्दिशे) व्यस्त- समस्त- विपरीतानुपूर्वी) विपर्यस्त:- उजानार्थ:

स्मृत्यर्थस्य दयते:। आत्म प्रत्यय इष्यते।

दयादबदरोऽच्युते च॥ उदुम्बरा: तिलखला मडकादि प्रगमनाय

(२५७१) प्रक्रियाकौमुदीमते। उदुम्बरा: तिलखला: [illegible] पुलिङ्ग: शालाश्च सान्तावपदवत्संहिता॥

शरीरायाचजीविका॥ ? कामकोपौ -

शोभनम् आगतम् स्वागतम्

मनुष्याणाम् स्वादितं वक्ता विव॥ हीनाधिक: स्वदेव पदिस्या कम् प्रभुत्वं नहि।

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया। यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते।

यावल्लवणसमुद्रो यावन्नक्षत्रमण्डितो मेरु:। यावद्भास्करचन्द्रौ तावदिदं पुस्तकं जयतु।

श्रीरस्तु। लेखकपाठकयो: कल्याणमस्तु। श्री:। श्री:।

स्वस्ति। श्री:। मङ्गलम्। कल्याणम्। शुभम्। शम्। शिवम्। शान्ति:। कुशलम्। कल्याणमस्तु

आरोग्यम्। क्षेम- योगक्षेम। आनन्द। भद्रम्। सौभाग्यम्। भव्यम्।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

काशिका विवरण पञ्जिका। बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य जिनेन्द्र बुद्धि -।
(२) अष्टाध्यायी के प्रत्येक पाद का नाम। Aquilla- अलिन V.S. [illegible]
प्रकाश - बेलगांव मैसूर में। जैनमन्दिर Palm पत्र कन्नड़ लिपि में।
छायावती चक्रवर्ती। शब्दकृष्ण के वेधान - व्याख्यपद्धति में। - प्रक्रिया प्रकाश:
महोजी दीक्षित के गुरु। म.म. शिवप्रसाद शास्त्री। म.म. विन्ध्येश्वरी प्रसाद
विजयनगर का आदि पुस्तकालय। म.म. गणपति शास्त्री - मलयालम में ट्रावनकोर।
त्रयुग वेद्य मोहनलाल मिश्र। आरा का कुमार देवेन्द्र प्रसाद जैन। आरा की जैन सिद्धान्त
पुस्तकालय। के - कुमारैया। आरेडल। दक्षिण भारत वाटर पुस्तकालय।
प्रकाश - बेलगांव। मार्च [illegible] - जिला।
श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती
(१) पाणिनि काल, (२) मुनित्रय के देश। (३) अतिदूर के विद्वानों और उनके ग्रन्थों का (४) [illegible] (५) [illegible] (६) [illegible]
भारत में लिखित रूप से प्रचार - प्रसार। (७) [illegible]। वासुदेव शरण अग्रवाल। [illegible]
राजशेखर की काव्यमीमांसा। कथा [illegible]। [illegible] - [illegible] २.४.५६ महाभाष्य
वार्तिक - [illegible]। [illegible]। महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य ४.२.७४
६.२.४३ महाभाष्य। उदङ् च विपाशः। महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य पाणिनिर्शालातुरीय
[illegible]। पाणिनि - शालातुरीय। शालातुर। [illegible] पाणिनि
[illegible]। [illegible] ([illegible] व्याकरण [illegible]) प्रमाण [illegible] पाणिनेः
[illegible] तथा [illegible] शतानि च। [illegible] पाणिनिः [illegible]
जाम्बवती विजय काव्य। (राजशेखर [illegible] - राजा महेन्द्रपाल (A.D. 890-910)
पाणिनि - व्याडि - कात्यायन - पतञ्जलि। ६।२।३६ महाभाष्य। [illegible]
[illegible]। [illegible] ([illegible]) [illegible]
चन्द्रगुप्त B.C. 321। [illegible]: पाणिनेः [illegible] वार्तिक (२.४.६६ [illegible])
[illegible] महाभाष्य ३.२.३
[illegible]: [illegible] आतः को लिए [illegible]
[illegible] वार्तिक [illegible]। [illegible] वार्तिक
[illegible] तत् [illegible] २.४.३६
[illegible] २.२.१ महाभाष्य
[illegible] वार्तिक [illegible]। [illegible]
व्याडि पात - [illegible] वार्तिक। [illegible]
पतञ्जलि से पहले कौन। ([illegible] -)
पुष्यमित्र। (शुङ्ग - 183 B.C.) [illegible] महाभाष्यं [illegible]
[illegible] प्रजापतिः [illegible] महाभाष्यं [illegible]
[illegible] एवं [illegible]
[illegible] बध्नाति। आशुभ्यः [illegible]। [illegible] - [illegible]
[illegible] = [illegible] = [illegible]। [illegible] आत्मने पदी।
[illegible] - [illegible] - [illegible] ३।३।१६१
[illegible] - निमन्त्रण - आमन्त्रण - अधीष्ट - संप्रश्न - प्रार्थनेषु
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] प्रवर्तना [illegible] [illegible]
विधिः = प्रेरणम् आज्ञापनम्। [illegible]
आमन्त्रणम् [illegible] - [illegible]
[illegible] - [illegible]। [illegible] अधीष्ट [illegible]। अधीष्ट [illegible]
[illegible] भवान्। किं वा वेदम् अधीयीत उत तर्कम्। [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
विलोकनम् - [illegible]। [illegible] उपयोग निमन्त्रण: [illegible]
[illegible] अनुशासनम्।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॥ श्री सिद्धान्तकौमुदी की प्रक्रिया कौमुदी में व्याख्याएँ बहुत हैं। अत्यन्त अंश
धातवः बाध्यते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते।
तमेव विरिनष्टयन्यो ऽन्यैः कोऽन्यः प्रपद्यते ॥
डु — दानादनयोः। धानम् =
प्र-पृच्छाम्। पृच्छन् अनावः। सप्तम् ॥
हविः पृच्छाः॥

धातु के लिये प्रक्रियाकौमुदी भी देखनी चाहिये॥ उपसर्गौ — अलङ्कारौ॥

= कुशकाशावलम्बनात्।
श्रीत्सायी { व्याख्यातेयं न करणी कुशकाशावलम्बना महाटवा॥
चूर्णदिष्ट्या फल्गु पत्र भजा! महाटवा॥
यादेऽपि च्यागम मेघाद् महत्तमापि मोहत॥
न वियाः किं वा जडिमा किं वाप्रादधमहे वयम् ॥
हानम्। आधानम्

सर्वधातुभ्यः इन्। आचारेऽर्थ इन् वक्तव्यः। अध्य इच्छति। अध्यति।

(१६६०) विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः (पाणिनिना) वा। शब्दानाम्—
अनुशासनम् आचार्येण, (आचार्येण वा। कर्तिक्यकर्तृत्वार्थे।
शिष्यस्य— आचार्य पृच्छा॥ पाणिनेः सूत्रकृतिः। आचार्येण—
शब्दानुशासनम्॥ घोलस्य हसितम्। मयूरस्य नृत्यम्। कोकिलस्य व्याहृतम्
(इच्छम् गमनम् गतम् — अधिगच्छे) इत्येते गताः सर्वे। २.३.६६.
इत्याभिमतम् इति नपुंसके भावे) इत्यभिमतम् शोभनस्य
चातुर्थ्यम्।

निष्ठासितजनितानां प्रयुक्तानां न लोकाव्ययनिष्ठा, नाव्यं न कर्तृत्व
स्थाणुपरमार्थम्। कारकाध्याय प्रतिषेधः न शब्दाध्यायः। पूर्वी आत्मनेपदी

(१६६१) २.४.२ । अनुभ्यामः कृ अधिगम ॥ एकवचनम् — अन्यभिरत्
द्वन्द्वम् न पारिभाषिक एकत्व॥ मनसि कृत्वा। वृत्तिं कृत्वा। एवं कृत्वा
एकवचनम् = एकवचनम्। एकवचनम्। वचनमिति वचनमस्य करोति एकवद्
कृताकृतो बहुलम्। निष्प्रयोजनं विवक्षितम्। निर्देशस्य एक—
वचनार्थः। समासे। अव्ययानि। एवं च, समाहारे। द्वन्द्वे समाहारे भवति
समाहार एक एवार्थः। (समाहारः समस्त समाहारः। समुदायः॥
न्यायप्राप्तः समाहारः॥ ॥ प्रत्यभिज्ञानम् = प्रत्यभिज्ञाम्॥ वचनं — अर्थ —
अधिकरणं। वाक्यार्थे (अकारान्तो वा पदे विग्रहः त्रिभिर्भाष्येत।)

व्याख्याः वचनं द्योतकत्वाद् तत् इति वाक्यपदार्थे। विग्रहे भवति — कथं —
पदानि तानि च इत्यादि। पदानि पदः॥ समाहारसमासे समाहारा — आवश्यक
समासे पदे द्विग्वसमाहारः = समास एव॥ विशेषितावच्छेद्यं तत् — — समुदायः
समाहारः ॥ द्वन्द्व। वार्तिकः॥ विग्रहं — विभाषा: ॥ एतस्मात् यथा वी —
समानविभक्त। यथा वा अपि समन्वितः॥

(१६६२) प्रयोजनान्तराकाङ्क्षे अर्थस्य शब्देन संकीर्तनम् अनुवादः॥
लक्षणं = प्रयुक्तानां अनुदेशः॥ अर्थस्य — अवगतेः अनुवाद } कर्मणि दो क
अर्थीयते — इति कृत ॥ = अपसर्जनी। इति लुङः स्वविधानार्थ प्रतीता समासकारः
शब्द अनन्तः प्रयोजनम् शब्दान्तरम्॥ अनुवादः। सामर्थ्य समासः
भैमः। अनुवादः। अनुयातः। (अनुवादिता:। मानेः।

(१६६३) व्याख्याता बहुतवेप्रधानं बोधाय होजाताहैं॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२८६४) मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते।

वासुदेव / प्रथिता / नाम / मनोरमा / विश्व

वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च, अध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा। सू: । शिक्षा शिक्षा। निबध्नाति। विषय-प्रयोजन-अधिकारी-सम्बन्धा प्रतिजानीते। वा कारिका:। व्याकरणम् अधीयते - विदन्ति वा - वैयाकरणाः। चन्द्रिकादि तमो निरस्यति। अन्ते - भव - अन्त्य। पुर्वे - आरणेषु। नान्ते चकाराद्यं व्यञ्जनस्योपादानं भवति। (वर्णात् कार्) अवसाना सेतुबन्धवत्। इत्यलम्। ननु। उपपन्नम्। अनुपपन्नम्। न्याय्यम्। प्रकृतम्। उचितम्। पाणिपादापेक्षा अन्योन्याश्रय। उपजीव्य। द्वि: आवृत्ता अलि - चलि - अन्यतम। ततः किम्। यस्मात् पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदि: (ल्) यस्मात् परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्तः (ल्) मध्ये। मध्यम। मध्यगा। अन्तर्वर्तिनी। अन्तराल। आक्षिप्यन्ते। द्योत्यन्ते। अनुमीयन्ते। उपलभ्यन्ते। एकैकाक्षर उन्नीयते। प्रयोगे पदानि घटन्ते। प्रकृत्या प्रतिकल्प। प्रयत्न:। प्रत्यय। (शब्द) निर्वचनम्। व्युत्पत्तिः। विवरणम्। लक्षणम्। अविनाभूता उक्तानि। ज परिवर्तयति। व्यवहारलाघवम्। विस्तरेणोपदिश्यते। धातु-प्राति-दिक-निपात-प्रत्याहार-सूत्र-प्रत्यय-आदेश-आगमा:। उपदेशः अधिकरणम्। (ल्)

॥ धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम्। आगमप्रत्ययादेशाः उपदेशाः प्रकीर्तिताः॥) इति प्राचीनकारिका॥ इति स्थितम्। ततः किम्। कुत्वाभावः - आदिर् - स्वरूप - परिज्ञानाय वा। अतोऽन्ये द्वार्थाः। सामञ्जस्यार्थ। लाघवार्थ। प्रयोजनार्थ। पूजार्थः। विकल्पार्थ। प्रतीयमान। नव्या अर्वाचीना अनुनासिकस्वभावः अनुनासिकत्वम्। शिष्टप्रयोग शास्त्रकृतानाम्। वस्तुतः मध्यगा मध्यवर्तिन। यदि - तर्हि (नञ्थे च) इतिभावः। प्रक्रियायन्त्रे (जोड़ियन्त्रे) वर्णा इति व्युत्पत्तिः। निर्णयलघन। एकोनचत्वारिंशत् प्रत्याहारा:॥ बहिरङ्गाभाव्यादिका॥

विवरणम् ५५ चतुश्चत्वारिंशत् प्रत्याहारा:॥ बहिरङ्गाभाव्यादिका॥ यथासम्भवमत्यमां शलामां बद्

प्रादेशिकानुवर्तः प्रथमं प्रयः इहक्रमाभास। नन्त्वाच माभ्यां यणादरत्यम्यां शलाम्यां बद्। एकोऽदानयावर्तः इत्यर्थः। ऊ इति प्रश्लिष्टनिर्देशः। कालः शब्दः मात्रा - ह्रस्व - दीर्घ - प्लुत। तेनैव पूर्वम्। ऊ इति प्रश्लिष्टनिर्देशः। कुक्कुट रुतानुकरणम्। एकमात्रा द्विमात्र त्रीयः। उः अ वः उपलक्षितन। कुक्कुट रुतानुकरणम्। एकमात्र द्विमात्र

निमात्रकुक्कुटरुतम्। कुक्कुटोऽपि ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत स्वरैर्बाष जानाति॥ उदात्त - अनुदात्त - स्वरित। ह्रस्व - दीर्घ - प्लुत। अनुनासिक निरनुनासिक ३×३×२ उच्चैः शब्दः ओष्ठकण्ठादिप्रयत्नः ऊर्ध्वभागः। मेलनम्। स्वरितेऽपि आदितः अधीतम् उच्चार समाहारः प्रयासनम्। अतस्यम् - अवधानम्। स्वरितं आदितः। of course / you see / यदि प्रकारो वाक्यालङ्कारे - खलु वाक्यालङ्कारे। अन्योन्याश्रय इके इति। मध्याः। कम्प स्वरित। पदमाले (अनिमर्) इति अन्योन्यास्रय। लोके - अनुदात्त। उदात्त:। ॥ नन्दु आविश। प्रकृत्यै यत्नः। प्रयत्नः॥ लोप - प्रथितिः कश्चिन्तनमाधातक मतिव्यम॥ विकल्पः। विस्तृतेनिः॥ तदपरयन अनुजैरभिमा। वर्णोऽभिव्यक्तिस्थानानि (पदलपदे पदला वा) आस्यम् - ओष्ठात् प्रभृति प्राक् काकलकात। काकलको नाम कण्ठिकथ्याधःस्थ। ग्रीवायाम् उन्नतपदेशः॥ इति वैयट। आभ्यन्तरप्रयत्न। बाह्यप्रयत्न। कस्यचः पतनः इति आशङ्कायाम्। व्यवस्थापक वचनानि। शास्त्रीय - प्रक्रिया - परिनिष्ठित शब्दस्य अन्वाख्यानं कर्तव्यम्। प्रक्रियाकाले विकृतस्य कृत्स्न शास्त्रीय - प्रक्रिया - समये। अ अ॥ व्याकरणशास्त्रस्य इदम्

विवृत सूत्रम्। (अ अ) (लघुप्रयत्नतरीयम्) अ (लघुप्रयत्नतरम्) अ - अ इति कुतः कृतमाहि अनन्तपाठीम जाति अभिव्यक्ते॥ (विवृत - अप - अजन्ता पुंसि) युग्म / अयुग्म odd - even

द्वन्द्वे बहुला॥ २। १२५। १२। ३२५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वस्तुस्थितिकथनमात्रम्। यद्यपि-तथापि। लोके-प्रसिद्ध पाठोऽपेक्षणम्
उत्कानुक्तदुरुक्त चिन्तनात्मकम् हि वार्त्तिकम्॥ उपनयनम् ८.२.७६
रविवार
{ पदेऽपि वा [illegible] पूर्वे [illegible] मताः। }
{ अतेऽनुदित [illegible] पर्याप्त ॥

(२६६४) (का. ना. पद) न क्रियाप्रयाणाति: नादि [illegible] ॥ विशेष-
लिङ्गानाम् [illegible] विकल्पः = भिन्नलिङ्गानाम्॥ मधु-केकय। गङ्गा-
शोणम्॥ वि-शिवि-नादिना प्रयासोऽर्थः ॥ मेदकः विशेषणम्
मेदकम् विशेषणम् ६६ शाखा [illegible] गच्छन्ति अग्निः ।
प्रथमम् प्रत्याम् ग्रामनगरयोः इति पृथक् ग्राम-नगरयोः [illegible] करोति - तत्र
व्याख्यानमाह॥ पूर्वरात्र-पूर्वरात्रम्। वार्त्तिकरात्र-वार्त्तिकरात्रम्। मासके
मासरात्रम्। शालाकृतम्॥ कपि मनोविनोदः [illegible] जनपदे [illegible]
सांस्कृत तात्पर्यम्। मल्लाः क्रीडन्ति। मल्लालयाः क्रीडन्ति॥
पञ्चकृत्वा ग्रामगोऽध्येति। (दश-मयकम्) डॉ० मनमोहन
पुलिकम् = [illegible]

॥ २.४.८। क्षुद्रजन्तवः (क्षुद्रजन्तुसंज्ञायाः) अथवा क्षुद्रा एव वा। शतं वा प्रभृति –
येषाम् केचिदाह [illegible] क्षुद्रः = कृपणः ॥ अपवित्र [illegible]
जीवाः। अवाराहीः। चर्म-शोणित-मांस-अस्थि। प्रभृति = अञ्जलि
प्रमाण-प्रमाणतेति। पतङ्ग-पतङ्गाः। ये येषाम् जन्तूनाम् शतेन अर्थ
अञ्जलिपूर्यते। शतपूर्तिः [illegible] विशेषः मार्जारमूषकम्। अहिनकुलम्
आश्व-महिषम्। श्व-शृगालम्। काकोलूकम्। पक्ष-प्रतिपक्षभाव
[illegible]॥ शश्वत् = वैरं [illegible] (अनवधानो ममात्र -
[illegible]) शश्वत् सदा शाश्वतिकः/-(कादाचित्कः/आकस्मिक)
(श्रमण-ब्राह्मणम्) निर्-अवसानम् = बहिष्करणम्। पात्राद् -
बहिष्करणम्॥ यैर्भुक्ते पात्रम् संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिताः।
(तक्षा-अयस्कारम्। रजक-तन्तुवायम्) चण्डाल-मृतप ॥ मञ्चजन्तु [illegible]
[illegible]॥

(२६६५) २.४.११) अनुवादाग - गवाश्वप्रभृतीनि च। यथापाठं उच्चार्य
साधुत्वमात्रम् [illegible] बहुषु [illegible] विशेष [illegible]
[illegible] गोगवी-पुंगवः ॥ जन्म। विजय। [illegible]
अनुवाक। तुल्यजातीय। अतुल्यजातीय। पर्याय। विशेष। [illegible]॥
नदी। गङ्गायमुना॥ शुक्लाऽऽलोनदी। (अध्याय [illegible] उच्चारितार्थ -
प्रयोगः। [illegible] अपवाद:) उच्चारितानामप्रयोगः॥
लोके यथार्थाभिधानम्॥ [illegible] - तथैव प्रमाणम् अवयवधर्मी
[illegible] (सर्वेऽवयवा [illegible]
भवति) [illegible]

(२६६६) वाजसनेय (प्रकृत्यापदान्तविकल्प [illegible] कर्मसंज्ञा इत्युच्यते॥
(अकार-[illegible]) तपरः आवर्तते, [illegible] तपरः। तः
परो यस्मात् [illegible] (सिद्धे [illegible]) इत्येवमाह॥ [illegible]
[illegible] मयाऽवर्जः॥ (अनुवृत्त [illegible] इष्यते) छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति
(छन्दसि [illegible] विकल्पः) (छन्दसि इष्यमिति) (आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पूर्व वाक्य पूर्वो   आदिक्य आदिक्य आदौ प्रथमा अर्थ शब्दः प्रथमोऽयं
वचनः, द्वितीयस्तु पराक्रमः! पूर्वमत्वयः, वास्तवाम
अनुत्पन्नत्वात् नापशब्दः॥   उत्तमम् = प्रथमम्॥ पद्यु इति तमम् अर्थ
व्याख्यातोऽन्यैः । निर्, ऊ, निम् अयते। दुर्(ः) अयते। प्राप्तविभाषा,
अप्राप्तविभाषा, उभयत्रविभाषा॥   विधिमुखः। निषेधमुखः॥ । वैकल्पिक
दुर्वीयम्। निषेधविकल्पयोः प्रत्याख्या॥   लक्ष्यानुरोधेन
अलं बहुना॥ अग्निः इति शब्दस्य ग्रहणम् न तु अर्थः। न च पर्यायः॥
वृद्धिर्यस्यादि संज्ञा = शब्दसंज्ञा । तदन्त तदन्तस्य [illegible]
तदन्तस्य [illegible] प्रत्ययस्य इति यावत् [illegible] (उणादि
विधौ तदन्तविधौ च तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः) । अपपदम्॥
वर्जयेत् [illegible] वर्जेत्। वर्णानाम् उच्चारणम् भवः = चिरात् मत उच्चारणम्॥
जातिरूपं = जातीयम् * अर्थे मात्रादि कथनं व्यवस्था नामाप्रः
अन्तरम् = अवकाश-अवधि-परिधान-अन्तर्धि-भेद-तादर्थ्य व्यवस्थानम्
च विजातीयैव। सजातीय-विजातीयः समुदायैकदेशयोगसंज्ञा। मुख्यार्थसम्बन्ध
व्याख्यानात् बहवः हलः क्लिष्टाः द्वयोः द्वयोः संयोगसंज्ञा। न बहूनामेव॥
उपतिष्ठते इति योजना॥ विरुद्धविरोः। अनुवादे परिभाषायाम् अनुपस्थिति
कस्मात् अकारः उच्चारणार्थः। पुरस्तादपवादाः अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्
अनुपपन्नत्वात् नित्॥ अङ्गस्य अनुविधानात् तदन्तौ हि नुम्॥ स्थानम् = प्रसङ्गः
लोके तावत् एवमादि प्रयोगाः। अर्थाः, पैठाः, मैढाः, द्वैधाः) । शब्दस्य
अर्थेन सम्बन्धः एव सम्बन्धः। आगन्तव्यम् जातीयम्, प्रयुक्ता तत्रैव अन्वेषा
परिभाषा अग्निपदे जाति निरामेणा॥ प्रौढमनोरमा। प्रौढमनोरमा व्याख्यान
भावं शब्देन्दुशेखरः। स्थानशब्दः = आधारवाची भावे प्रकरणम्॥
षष्ठी स्थाने निर्देश्यते स्थानी / आदेशः॥ अन्तर-तद्वृत् अन्तरतमः स्थानतः
गुणतः प्रमाणतः॥ (घोष-नाद-महाप्राण-संवृत) अघोष-श्वास-अल्पप्राण-विवार
(यत्र अनेकविधम् आन्तर्यम्
अविशेषितः अन्तरः अन्तरतमः॥ (साम्य-मेधा) इति-उच्यते विषयतया
तत्र स्थानतः एव आन्तर्यं बलीयः॥ निर्दिष्टे अव्यवहितेऽव्यवहिते
निमित्तपञ्चमी अव्यवहितम् - व्यवहितम्॥ पूर्वान्ते कारि। उपात्तः कर्ता
निर्-इति नैर्देश्यौ अपुष्ट पुरस्तात् यथा परस्ता॥ (कर्ता) अपोद्यते - बाध्यते
(मार्गः मध्यमः तव कथनम्। अल् इति प्रत्याहारो वर्णपर्यायः॥ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य अपवादः)
अनेन इति अपवादः।(लक्षण)
मैं ही नहीं आवश्यकत्वं बोधयतः) नञ्द्वयं दर्शयति। अप्राप्ति-अपाधित्वे:
आगिति प्रवर्तते विधायकता प्राप्तं प्रबलम्। उत्सर्गः महत्वात् वे
// अवश्यमेव जायमानं विधानं प्रतिगच्छति। एतमानं तु तत्रैव विधावेद्यापद्यते प्रबलम्॥
एकदेशयोग कथनम्। अनुपपन्नत्वात्नापशब्दः। किं विनिगमकम्। पूर्वोक्तीय
उत्पत्तौ। पूर्व-नीता - उत्तरनीत॥ (आनुपूर्वी-द्वे वाक्ये) कृताकृतप्रसङ्गो यो विधिः
अनित्यः (अन्तं) (पर-नित्य-अन्तरङ्ग- अपवादानाम् उत्तरोत्तरं बलीयः॥)
(लक्षण) (अल्पापेक्षम् अन्तरङ्गम्) (अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः) न कृतः = अकृतः, व्यूहः
(लक्षण) पाणिनीयाः (पाणिनिशिष्याः) (निमित्त
प्रकृतिप्रत्ययविवेचनम् यैः ते अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः (पाणिनिशिष्याः) (निर्मूलम् - निष्फलम्) । अकृत
विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्ति॥ (अधिकरणं नाम त्रिप्रकारम् व्यापकम्, औपश्लेषिकम्,
योगः शब्दः अवच्छेद॥ (अधिकरणं नाम त्रिप्रकारम्
[illegible] वैषयिकम् च॥ औपश्लेषिकम् = सामीपिकम्॥ कार्यार्थम् आरोप्यते। निर्देशः (आधाराम्)
व्यावर्तकः - परिवारः (प्रत्ययस्य विधि जाति इति जीवनम्)) इति अध्याहारः। न पर्युदासः
अतिव्याप्ति॥ (नञ् द्वयपूर्वक अन्यथा हि तथा अदिति तत्र प्रवर्तते:) वितिनिषेधस्य वाक्यान्तरम्
अपि तु वाक्यभेदेन पर्युदासः अनर्थकत्वात्: आकृतगणः: प्रतिषेधः वाक्यान्तरम्
[illegible] इति नियमः। लोकाश्रितः। वैदिकत्वात् शिष्ट॥ स्थानिनातुल्यः स्थानिवत्॥
अङ्गस्य अङ्गम् इति नियमः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शकुः म् उन्मावयति। उन्मन (3) अन्वेति। (प्रीयमाण (आख्यात) मात्र-प्रतीयमान
→ उन्मोते। (१६६८) का. न्या. पः पालापायितृत्वम् = विभागविकृतम् (ल माला)
(१६६९) अधिकरणम् = द्रव्य, उन्नत्व, पदार्थ, अर्थ, वस्तु॥ शीतोष्णम्। (प्रत्यय नव
अधिकरणाम् आधारः = अधिकरणम्, आयत-शक्तिः उपमी-
विभक्त्यर्थः॥ यथाक्रमम् = यथायथ आत्मीयत्व भावम्।
// गुरुकुल के पूर्वस्नातकों शिक्षा में स्पर्धा, दिवसीय उपाध्याय मी उपयोगी
नहीं माना गया है॥ जो व्यक्ति प्रमाद शीलिदा को गौरव दिया॥
दीक्षातपसी-श्रुततपसी-मेधातपसी-अध्ययनतपसी (श्रुतमेधा-अध्ययन-
// धर्म-वाद, मनन॥ (एक आदर्श विद्वान व अन्तेवासी था देता है
(लोकयात्रा विधि का पाठ)
अधिकरणम् = वर्तते यस्मिन्। वर्तमान-वर्त, उपाधि वार्ता- दुकानदारवत्
उपाधि में होने वाला पदार्थ = अवयव। वर्तिपदार्थ। उपाधि आधार अवयवि
अवयवी च अवयवेषु समवेति॥ वर्तिः- वर्त- उपाधि उपाधि अवयव
वर्तिन्-पदम् अवयवार्थः अधिकरणम्॥ अवयवीकृताः अवयवाः
मा-एक॥ (मैत्रेय एक नहीं) एतावत्-परिमाण-इयत्ता॥ इयत्ता॥ द्वौ एवौ ॥
दीक्षा। भावभूयानः अभिप्रायः॥ जातीयम् प्रतिक्षिपति, एवं भावयति
अव्ययीभाव। इनका-अनेक बहुव्रीहिः॥
= ब्राह्मणादिभ्य- आदि में अविपूर्वक पढ़ते हैं॥ किसे तया विशेषज्ञ व्याख्या
कृतज्ञ। दीर्घज्ञ। कुशलम्। स्थितम्। गतम्। खलम्। किं तर्हि, यथोक्तम् -
तथापि। शुक्ला नम्। अपि (पूर्वो) अव्ययीभावे जातीयत्वं प्राथम्यम्
बहुव्रीहि प्रतीयन्। प्राथम्यम्॥ पद्मा एक। पांचालम्। पिटकादिवत्।
= अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते) (पञ्चपात्रम् (त्रिभुवनम्)
चतुर्युगम्॥ अनन्यार्थ विधि नियति पातितं वार्ता। ऐरे/ अनुवाद
अनुवादः पूर्वोक्तकथितस्य कथनम्॥ द्विगुः स्त्रियां द्विगु भाष्यते॥
{उदाहरण+प्रत्युदाहरण+ गणपाठतथैव+ लौकिकन्याय+ शास्त्रीयन्याय+ जाति-
पद। कुसुमादि-वाक्य। उदाहरण+ जातिसमत्व॥ जाति शक्ति+ ब्राह्मण पुरोहित
लोक-व्यवहार।
नयेहभवारित्र + कुपुमधन्य + पञ्चपदी पृष्ठ- जाति भाष्य + वेद इव + वैयाकरण
पण्डित- निवास विधि - परिहार द्वारा यथा, नियमन॥ अजातु इत्यर्थोऽमें- नीरिक्ष
अन्य शास्त्रों के लिये आगम जातुत्व। व्याकरण पाठनवेलायाम्) ब्राह्मण पद्धति
अर्थम्, तथा॥ जलवत्॥ छात्र-छात्राओं के प्रति वात्सल्य, लोहदृश्य॥
पूर्वपदार्थप्रधानत्वं अलिङ्गता प्राप्ता। अन्यपदार्थप्रधानत्वं आश्रयलिङ्गता॥
उपपातम्, प्रतिमातम्॥ निपथम्, चतुष्पथम्, कुपथम्, विपथम्, आपथम्।
प्रतिमा= उत्तम॥ प्रति+ अहन् प्रतिदिनत्वम् अहः॥ प्रतिमास् समास
पुष्यावलम्बलम्बते वर्जयेत्॥ विरूपः पन्थाः विपथम्
= (क्रियाविशेषणानां च क्लीबता इष्यते) कृतु पचति। शोभनं पचति।
गच्छति। पठति। पचति॥ } (जयानाम् उष्ट्रंम्)
पदक्रिया। वारा- अर्थान्। लौकिक निर्देश। इत्योऽन्यं प्रजाति)
इत्यादिषु च लिङ्गवचनं कथय॥ क्रियाविशेषणानां क्लीबता प्राप्ता॥
(समूह:- समूही) ए छलित शब्द कालाधिकरणम्॥
(१६६९) पतीतिपुष्पकाम्! प्रीतिम्॥
तेन पुष्पपत्तेन प्रीतिम्॥ आश्रमः प्राप्तः॥
कृतवान्॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वाल्मीकिः प्रथमं श्लोकं प्रबन्धं ददर्श। पूर्वपदादिस्वरः। बाहु-
बाहुल्यम्। शालभञ्जिका। इक्षुभक्षिका॥ आप्तवचनम्। पर्यायशब्द
...शालावंशका॥ ... पर्याय... जातिविशेष
~~नदी। ... ॥~~ ... ॥
अनुपपत्तिः ... ॥ ... ॥ ... उपपत्तिः॥
उपपत्तिः ... ॥ ... निपातनम् ... विद्यन्ते
... ॥ ... = ...
... निर्देशः॥ ... ॥ ... निपातनम् ... उप-
... ॥ ... ॥ ...
... ॥ ... पूर्वपदार्थप्रधानः। अव्ययी-
भावः पूर्वपदार्थप्रधानः॥ बहुव्रीहिः- अन्यपदार्थप्रधानः। तत्पुरुषः उत्तर-
पदार्थप्रधानः॥ तत्पुरुषः क्वचित् पूर्वपदार्थप्रधानः।
क्वचित् उत्तरपदार्थप्रधानः॥ ... (...
... लिङ्गमूलम्)
(१८८४) ... - ... - अविवक्षितम् । निपातः ... -
विषयः॥ ... लिङ्गमात्रपरः ... ॥ ... । ... ...
... ॥ ... । ... । ... । ... । ... । ...
... ॥ ... अनूद्यते यत् पदं तद् अनुवादः
... ॥ ... ॥ ... ।
...
(१८८२) ... (...-४३) ... ...
... ॥ ... ...
... । ... । ... ।
... ॥ ... accusative.
... ॥ ... ॥
... । (... ॥ ...
... (...) ... ॥ ...
...) ... ... (...
... ॥ ... = ... ॥ ... ॥ ...
... ॥ ... - ...
... ...
... ॥ ... ॥
// (...) ... निर्देशो निपातनम्। ... ।
... ... (...
... ॥ ... -
... ... निर्देशः निपातनम्। ...-
... ॥ ...
... ॥ ... ॥ ... ॥ ...
... अनुमते न भवति ॥ ...
... ॥ ... । अट् - अन्
... ॥ ... ॥ ... ।
// ... ॥

(२८८२) आदेशान्वाख्यानम् - अन्वादेश: अनुकथनम् ॥
आभ्याम् छात्राभ्याम् रात्रिरधीता, अथो आभ्याम् अहरप्यधीतम्
(अन्वाख्ये + शास्त्र) शेषभञ्जनीत ॥ अकारस्य अकार वचनम् दीर्घादेश-
निवृत्त्यर्थम् ॥ इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तः, अनेन, च वाक्ये ॥ मकारस्य मकारवचनम्
अनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् ॥ अवेग्मादिः प्रकृत्यादीना ॥ ॥ शालनिग्रहेण अनुयानम्
ददान् विवर्णम् ॥ बहु-निर्दिष्टमात्र ॥ (अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो
लुग् बाधते ॥ स्थानमात्रम् । सम्प्रदानम् ।
(२८८३) विषयसप्तमी । पाठसप्तमी । निमित्तसप्तमी ॥ आश्रितलिङ्गः ।
बाधाते । निर्दिष्टलिङ्ग स्यात् ॥ न हैयामनङ्कृतम् पैवैयाकरणः
पायतः प्राप्नोति स ततो भवति प्रतिषेधप्रत्ययोपाधौ ! आदेशान
भवन्, प्रयोजन आक्षेपम् । न च तस्मात् पैवैयाकरणैष्विष्टा
जीवाः इकारः उच्चारणात्, न पुनर्जीवाः । अद् अन्नम् ॥
जीवाः इकारस्थानाम् लक्षणं भवति बाधनम् ।
॥ जग्धौ सिद्धे अन्तरङ्गत्वात्, लक्ष्यं भवति बाधनम् ॥
(तद्) शापयत्यन्तरङ्गाणाम् लक्ष्यं भवति बाधनम् ॥
अत्ति । अन्नम् ॥ २-४-३६ ल्यप् इति लुप्तसप्तमीकम् पदम् ।
आवस्थायामेव जीवा- इति - ॥ अन्नम्, निष्प्रयोजनम् ।
इति, अनन्यार्थ) बाधते । (उ-) इति निपातनाद् बाध्यते ।
अघसत् (अद् लुङि) जिघत्सति । घासः (अदनम्) देशविभाषया: छैश्चर्या:
समासो विभाषा = विग्रहः ॥ अद् - (घस्) (जग्ध) (अश्ना धातोः प्रकृत्यन्तरम्
= प्रकृति (मूल वस्तु) (प्रकृति + प्रत्यय)
// शैलीयमाचार्यस्य यत्रेह प्रकृत्ये कस्मिन्नन्त आदेशः सर्वोऽप्याक्षिपम् इकारम्
करोति यथा जीवा इत्यादौ इण् । इकुञ्जयो) के मै है शके ।
श्लोक-वार्तिक का वचनमेः
यदि विहायान्यापि तेन वृत्त पदं गृहीत्वा मनसिकृतं तद्वदे हि
अनुप्रयोगे तु भुवास्त्य बाधने जानीते च वै वचनान् मनीषिणः ॥
अनुवचनेन इच्छति ॥ आख्याती = आकरुणाता ।
(२८८४) (बा.म.) जीवनं मतः । इति विग्रहः ॥ (मतेर्न तृतीयालसमासे) मतः ।
सार्वर्थः ॥ उप - आरभ्यति । प्र + आरभ्यति (उपसर्गोऽप्यहरि धातौ) वृद्धि शुद्धिः
पूर्ववत् अन्तवत् । पारस्य आदिवत् योगरूढः पूजशब्दपर्याय ॥ अल्पक् अतिविच्छेद ॥
पद क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति ।) पूर्वं विशेषे
॥ आदिशति ।
आत्मनः आत्मनः इच्छति ॥ अवगोरिति एतु धैर्ये । (एतु कम्पने) (पाठौ
नियोगः अवधारणम् ॥ अवद्युतिः अवश्य प्रकाश्यते नियोगः । अवद्युतिः
अवधारणम् ॥ अस्यः = नूनं ॥ एवामङ्गलस्य: स्यात् ॥ कारिकलभवत् प्रजाकांक्षि
समायोगः ॥ समसोपदिशनवेला लोकप्रयोगानुसारेण ॥ द्विर्भावन पदं
वचन आम्रेडितम् । (धातु पर्यायो: भाषिक अन्तरङ्गम्) (भाषिकेऽङ्गं
व्यवधिः ॥ प्रक्रिया-वाक्यम् ॥ (क्वचिद् बहुलं तु भवतः । बहुल अधीनि-
जाति = इच्छाति ॥
क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद् विभाषा क्वचिदन्यदेव
शिष्टप्रयोगाननुसृत्य लोके विज्ञेयमेतद् बहुलग्रहे तु ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥ तस्य पाठ । तत्सद्भाव
जायस्यति जायस्यति ॥ प्रकृत्यपवादविषयम् ठरसमो अभिनिविशते ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्वयोः आकारयोः स्थाने आकारविलयो नपिंहद्वद् प्रयत्नात् आकारः। // रेफद्वयवान् कश्चिद् वर्णो भवति इलकारवत् लृ होत्लृकारः।

विभाजनम् वर्णद्वय॥

अह् (ऽऽ) + अइ (अचि) भविष्य (ऽ ऽ)। द्विमात्र

प्लुतोत्त (ऽऽ) अतिरिक्त

आगम॥ प्रातिपदिक = वैमत्यिकः। } प्रकृत्या (स्वभावेन) निर्विकारत्वेन

प्रकृतिभावः निर्विकारत्वेन अव— स्थानम्।

(एकदेशविकृतमनन्यवत्) (लो.शा.)

प्रकृतिभाव = स्वभावेन अवस्थानम्। शिष्टप्रयोग मिथुनोऽत्र विभाज्यन्ते गवाक्ष इतिवत्॥

(लक्ष्यानुसारेणावस्था)

देवदत्तो गलोग्राह इतियोगेन जगतियान। वातायनं गवाक्षः स्मृतः

गवाक्षः। भवान् किंपाननाम् अपि इव॥ (आङ्गलुम् जर्मन कारणवाद।)

प्रकृतिभाव निष्पद्यते॥ (प्रकृत्या-स्वभावेन) ऊर्ध्व-आर्यः। ऊर्ध्वजीवि॥ आकारस्य

दूरात्सम्बुद्ध्यर्थम् प्लुत + अपि। अस्याऽपि अयम् प्रकृतिभाव

प्लुतः प्रकृतिभाववत्॥ (आगमकः) (अरे (देवदत्तो) हमे भोः अस्तौ-इति

जपुष्टिपाठ अष्ट + आखीपाठ

अनाम्निर्देशः॥ प्रत्यभिवादन प्रकारः। मे मनुस्मृतौ

अथ अभिवादनप्रकारः प्रत्यभिवादनप्रकारः

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने। देवदत्त ३ अ।

अकारश्चास्य नाम्नान्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः॥ देवदत्तेष्वर्णनेष्वा वार्तिकम्॥

भक्तालयति प्रयाजकाः अभ्युत-स्त्री-असूयकेषु नहि! द्वादशोऽबनि पितामहः

अभिवादयेगामी अहं आयुष्मतीभव गार्गि! आयुष्मान् भव भो: ३ शिवदत्त

कुर्यात्॥ आयुष्मान् भव दक्षिण! (अत्र प्रदेशे शिवदत्त प्रयत्न

इत्युच्यते॥ प्लुतेन दिवदत्त ३॥ किन्तु अधिके प्रयत्न वाक्यार्थ

प्रयत्नोच्चारिते पदे बोध्यमानोऽपि न भवोति

अपेक्षते। तद्द्वयम् प्लुतम् आहूतम्। भवतीति॥ एकतिङ् वाक्यार्थ

भवति ॥ सर्वः प्लुतः जाहक्षम अनिच्छता विभाषा (प्लुतः) वक्तव्यो॥

प्लुत शास्त्र त्यागात्मकम् जाहको अनिच्छता

प्लुतशास्त्र के त्याग रूपी जाहक यदि नहीं चाहती। (सूचतिवचो प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनं

(प्लुतशास्त्रेषु प्रदान्तायस्य विहाय) (यदि रत्नतटौ मम)

स्थि) मर्यादोत्कर्ष लभेवदे प्रियौ

इत्यादि व एवः वा एवोवा॥

इच्छेदक्रियायोगे क्रियायोगे मर्यादाभिविध्योश्च यः।

(एतम् आतं ङितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङित्॥

जम्बुडौ इति लिखितवन्तो॥ विधिपदप्रयोगे पदत्रयी॥

ऋषिः = वेदः॥ (यः शिक्षते स लभ्यते मानाधीशिष्यायी)

// सूत्र-वार्तिक-भाष्यप्रयोगात् एवंजातीयकेषु अनन्देहेत्वेक—

अन्यत्यभावोऽनुचारितः॥

(२८०४) अविच्छिन्नगुरुशिष्यपरम्परा। शाकल्येन निरुक्तयोर्वचनैः

अवऽर्गोवेदोऽध्येयः चेदयत्नाति

(२८०५) को. गा. प. मानशक्तौ वागर्थयोः व्यावृत्तेः ॥ भीमः भीमसेनः। जनता—

सत्यभामा (अल्पप्रज्ञानातिविषये, बाधकोऽनुमानं बाध्यते।

(२८०६) समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते। (शास्त्रीय+लौकिक)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२८८७) समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते। (१-१+३ अपवाद:।

इत्यादिप्रयोगः ॥ ५ सर्वेभ्यो धातवः पचाद्यन्ताः फलिताः।) (उदा–सर्वेषु–

अवगुण्ठने।) कुतः विकल्पानुमतिकल्पयोः वस्तुस्थितिकल्पस्यैव गृह्यते।

धातुकथनं कृतम् अनेकान्तत्वम्। तासु कल्पनासु एकस्यैव [illegible]।

एकाच सिकता तैलदाने ऽसमर्था। अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति। लकार–प्रति–

इति चेष्टायाम्। संख्या–कर्मादयः स्वादीनामर्थाः

प्रत्यययोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्।

श्रमणमनोदय तेन सहकारस्य एकवाक्यता। भवन्ति अवयवात् –

उपादय: ॥ हृदि कृत्वा, मनसि कृत्वा, चेतसि कृत्वा ॥

(सर्वेभ्यः पचाद्यच् भवति)

(२८८८) (१) उणाद्यन्तप्रत्यय (२) कृत्प्रत्यय (३) कृत्यप्रत्यय, (४) क्तान्तप्रत्यय,

(५) स्त्रीप्रत्यय (६) तद्धितप्रत्यय – समासान्तप्रत्यय ॥ [illegible]। प्रत्ययाः

उपाधिप्रत्यय तृतीयाध्याये प्रयुज्यते आ – पञ्चमाध्यायपर्यन्तम् ॥ प्रकृति–प्रत्यय– उपाधि – विकार–

३–४–५ अध्याय आगमान् वर्णयित्वा ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादात् प्रत्ययादारभ्य, पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादान्तम्

यत् प्रत्ययाः भवन्ति। लाघवार्थम्। तद्धितप्रत्यया

धातुप्रत्यया तिङन्तप्रत्यया नाम– कृदन्तप्रत्यया ॥ किं प्रत्ययाधिकारे [illegible]।

प्रत्यय– संज्ञा। लोक– लाघवा ॥ [illegible]

[illegible] (अन्ते हि प्रयोगे यापनम् भवति) [illegible]

अधिकार आश्रयणीयः ॥ अधिक्रियते। प्रत्ययाः। पञ्चम्यां आद्युदात्त

ख्याते प्रत्ययार्थे प्रयुज्यते (प्रति–इण्) । परिभाषया प्रत्ययः

प्रत्याये हि कार्यसम्प्रत्ययोऽथ वा [illegible]। प्रतीयन्ते– अनेन अर्थान् इति प्रत्ययः ॥

अभिधानलक्षणाः। लौकिकः शास्त्रीयश्च ॥ (अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति

इति आप्तवचनम्। अन्वय– व्यतिरेकाभ्याम् ॥ सनादयो धातुः [illegible]

नियतदेशाः प्रत्ययाः अनियतदेशाः प्रत्ययाः

(२८८९) प्रत्ययनिर्देशः। लौकिक प्रत्ययस्य प्र– शब्दस्य आदय

यथा प्रत्ययार्थेन। प्रत्ययविधिर्व्यापकः आश्रीयते। व्याप्तिः।

अनुवर्तिता द्विः आवर्तिता। व्याप्तिः। व्याख्यातिः। प्रत्ययाः प्रत्येक

अधिक्रियते। अधिक्रियते = विनिमुच्यते प्रत्ययः ॥ प्रकृति – प्रत्यय– उपाधि–

विकार–आगम यः पीड़े उदाहरणः। (पीड़–पर्यङ्क) (पल्यङ्क–पीढ़) स्वस्य च अभ्यासिनि व्यापार

॥ प्रत्ययात् अवधानस्य वा (अनुवृत्ति) [illegible] ॥ अन्वय– व्यतिरेकाभ्याम् ॥

सव प्रत्यय ॥ प्रतीयन्ते अनेन अर्थाः इति प्रत्ययाः ॥ आगमाः अनुदात्ताः ॥

अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति कल्पनामात्रम्। उपादीयते धातोः प्रत्ययं

स्थानी– आदेशः ॥ अधिकरण योग– योग (युजि–युजे) उपतिष्ठते [illegible]

प्रतिपादनात् अविवक्षायां प्रत्ययः प्रतिपादकः। [illegible] प्रत्ययानां हि व्यपदेशः भवति।

शास्त्रव्याकृते ॥ अधिकार– परिभाषयोः भेदः ॥ प्रत्ययान्तो हि विशेष्यते ॥ नियत–

यथा राजधानी। पूर्वोक्त स्थितिः न विनाशप्रयोगे [illegible] प्रयोगे [illegible] जायते।

देशः प्रत्ययः अन्तोदात्तश्च ॥ नान्तोदात्त प्रतियोगिनं [illegible] आद्युदात्तम्॥ बहुलवचनात्

भेदकः धर्मः ॥ क्रियावाचिनी प्रकृतिः अक्रियावाचिनी प्रकृतिः भवति। आदि– मध्य– अन्त–

लौकिकप्रयोगवाचिनी [illegible] ॥ एवम् एकप्रकृतिः एकश्रुतिः एकश्रुति इति [illegible]

अनुदात्तो प्रयुज्यते। नित् स्वरितम्। स्वरितस्य [illegible] (उदात्तम् [illegible])

अन्तोदात्त ॥ (लित् [illegible], अन्तोदात्तम्)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अक्षरस्य अंशः [illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]

[illegible]

(२८०७) गच्छति। पठति पचति॥ शब्द — अनुदात्ता। [illegible]॥

[illegible] (परस्मैपदी) गुप् गोपने। तिज

निशाने [illegible]। [illegible]

(जुगुप्सते) (निन्दा) (तितिक्षते — क्षमा) (चिकित्सा — व्याधि — प्रतीकार) [illegible]

[illegible]

अन्वय — व्यतिरेकाभ्याम्। चिकित्स्यः — निग्रहीतव्यः। [illegible]

[illegible] (अवयवे कृतं लिङ्गं [illegible] — [illegible] भवति॥) [illegible] — [illegible] वा।

मान — बन्ध, दान, शान ॥ [illegible]। बध — बन्धने दान — अवखण्डने — शान — अवतेजने (विशेषविधिः [illegible] [illegible] [illegible] भवति (अभ्यासविकारेषु अपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्ते॥ गुप् गोपने। गुप व्याकुलत्वे गुपू रक्षणे [illegible]

निवर्तयति॥ [illegible] (निरुक्तस्य) वचनम्॥ [illegible]

चिकित्स्यानि — विनाशयितव्यानि) [illegible]

[illegible]

(२८२१) न्यायः = (पुनिरवचन [illegible]) [illegible] = लौकिकप्रयोगाः॥ [illegible]

[illegible] — तन्मात्रम्। [illegible]

(विकृतं [illegible]) (उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्। (लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिः) [illegible]

उणादयो अव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। (मनि [illegible] जाता) ([illegible] व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि) इति [illegible]

[illegible] [illegible]। [illegible]

[illegible] द्विवचनम्। (अव्ययानां भमात्रे टिलोपः [illegible] [illegible] (क्वचित् [illegible] लोपो वक्तव्यः) [illegible]

[illegible] ॥

[illegible]॥

[illegible] ॥ [illegible]

([illegible]) [illegible]

[illegible] — [illegible] / [illegible]

// व्यपेक्षा — (पदानाम् आकाङ्क्षा योग्यता — सन्निधिवशात् [illegible] [illegible] अर्थस्य [illegible]। पदस्य अर्थः इति विग्रहः॥ [illegible] ([illegible]) [illegible] — [illegible] पाठः॥ [illegible]

[illegible] — ([illegible] प्रातिपदिकेन) [illegible] प्रातिपदिकेन — [illegible]॥ (पूर्वेणात्र सिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य) [illegible] (अपवादो वचनप्रामाण्यात्) (बाधके निवृत्ते [illegible]) [illegible]। [illegible]॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१८६१) डा. भीमराव [illegible] (डा. देवेन्द्रकुमार: (३) पं. [illegible] विद्यालंकार (हरिद्वार
(४) पं. [illegible] शास्त्री (५) [illegible] (६) [illegible]
(७) [illegible] (८) श्री [illegible] (९) ला. [illegible], [illegible] नाटक
[illegible] (१०) [illegible] (११) डा. [illegible] (१२) डा. [illegible]
नाथ॥ (१८६२) [illegible] " [illegible]
// वासुदेवदीक्षित [illegible] को [illegible] बनाते हैं। [illegible]
// [illegible] स्थिति:) [illegible]
[illegible] ([illegible]) ([illegible])
([illegible]) ([illegible] अनुपपन्नम्, [illegible])
[illegible] अनु[illegible] [illegible] भोजनं विना अनुपपद्यमानम्
[illegible] भोजनस्य [illegible] ([illegible]) [illegible]
प्रातः - [illegible] ॥ ([illegible], [illegible], [illegible]) [illegible]
// निपातः ॥ [illegible] [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] [illegible] अच्युत।
// लघुप्रयत्न: [illegible] जिह्वा + [illegible], [illegible] शैथिल्यं जायते -
[illegible] लघुप्रयत्न। [illegible] ॥ [illegible] ([illegible])
// ([illegible] - [illegible] में भी)
[illegible] - [illegible] में भी
= // वासुदेवदीक्षित - [illegible] ॥ लघुप्रयत्न [illegible] [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] उ।
उ + उत | प्रोत। आ + उत [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] - ([illegible]) [illegible] -
[illegible] ॥ [illegible] । लिह आस्वादने । [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] - [illegible] ॥ विरोध [illegible]
[illegible] ॥ न [illegible] विरोधः ॥
[illegible] : [illegible]
[illegible] विरोधः ॥ । [illegible] अभ्युपैति [illegible]
[illegible] ॥
[illegible] न [illegible] ॥ ([illegible]) ॥ वासुदेव
दीक्षित [illegible] ॥
// " [illegible] " [illegible]
[illegible], [illegible] ओत: [illegible] । [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ([illegible] '
न [illegible] : [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अप्रत्यक्षा: डित्थादिशब्दा: अकोशादित्यानि प्रथमा विभक्ति: मात्रकानपेक्षा
एकवचनमपि संख्यानवगमेऽपि प्रवर्तते एकवचनमुत्सर्गत: करिष्यते।
// निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्मृता ।। चकार: समुच्चयसमुच्चयार्थ:।

आदि। अत: ।। आदिश। आदेशागमानाम् न पृथक्त्वं।
अवधि - नियमेन व्याख्यानेनैव ग्रहणम्।। ङी - इति ङीप् - ङीष् - ङीनाम्
सामान्यग्रहणम्। आप् इति टाप् - डाप् - चाप् सामान्यग्रहणम्
सामान्यमेकवचनम्। क्यङ् क्यष्, क्यच् (क्य) इत्यत्र मात्रे
सहितोऽपवादा। प्राड्, मा भूत्।।
लोहितिका - लोहितिका। लोहिनी। आर्यिका। आर्यका।

= कुत्सितप्रत्ययमात्रे

// (स्वार्थ - द्रव्य - लिङ्ग - संख्या - कारक) = प्रातिक। (१) स्वार्थ: प्रवृत्तिनिमित्तम्
(जाति - गुण - क्रिया) तत्र चार्थपूर्वकेऽमात्रे (२) प्रातिलिङ्ग - प्रकरण -
प्रमेयत्व वाक्य - समास (३) प्रत्यायक (४) निपात चार्थदोष - - - - आदाय
(५) ध्यान - इच्छा - दर्शन (५) चतुर्वर्ग (६) चतुराश्रम (७) धर्म अर्थ -
काम - मोक्ष. (८) द्रव्य - गुण - कर्म सामान्य. (९) पञ्च तन्मात्र -
// स्थूल व सूक्ष्म। सूक्ष्म व स्थूल न्यायवैशेषिक में स्थूल से सूक्ष्म
उपादान - मीमांसा वेदान्त में सूक्ष्म से स्थूल (१०) काम - क्रोध - मोह
आदि विषय, बुद्धितत्त्व - नाथ (११) प्रातिपदिकार्थ लिङ्ग परिमाण
वचनमात्रे प्रथमा। कर्मणि द्वितीया, कर्तृकरणयोस्तृतीया, चतुर्थी सम्प्रदाने
// अपादाने पञ्चमी, षष्ठी शेषे, सप्तम्यधिकरणे च।। पाणिने: पूर्ववैयाकरणाम्
स्फोटायनाचार्याणाम् शालि, प्रथमात: सप्तम्यन्ता: संज्ञा: स्थिता.
वृत्ति (निर्णय - मतभेदयो निर्दिष्टः) (श्री वासुदेव दीक्षित)
(अध्वरमीमांसा कुतूहल वृत्ति - श्री वासुदेव दीक्षित)
(अध्वरमीमांसा कुतूहल वृत्ति)
।। शक्तिग्रह: (कोश - व्याकरण - व्यवहार)
वासुदेवदीक्षितव्याख्यानतो (१) अतः (२) प्रक्रिया भाग (३) अनर्थक्रिया, पौर्वापर्य.
(४) शास्त्रीयन्याय (५) लौकिकन्याय (६) वस्तु - पदार्थ के लक्षण. (७)
(८) अर्थवाद. (९) कोश (१०) विवरण. (११) वैयाकरणपरिभाषा. (१२)
उत्सर्गापवादौ (१३) वाक्यार्थ में नियमोऽपि प्राप्तिविचार
(१४) यौगिक योगरूढ रूढ शब्द. (१५) निरुक्तमें भी उपलब्धि
(१६) यौगिक - अविनेयार्थ (१७) सुश्रुत - अवयवार्थ बोध प्रथमप्रयुक्ति
प्रकृत्य।। (१८) अतिक्रम - आगम - प्रवचन - व्यवहार।
प्रकृ. ।
(१८-२१) (१) वेदके आगम. (२) व्याकरणके आगम. (३) उपनिषदोंके.
(४) रामायणके. (५) महाभारतके. (६) भारतके इतिहासोंके व अन्य दर्शनोंके.
(७) लोकोक्तियोंके. (८) संगीतके. (९) नदी - नदी. (१०) शतकोंके. (११) नुस्खोंके
विनिमयके. (१२) ~~मानवकी~~
(१८-२२) मीमांसके - जिज्ञासायाम् बीभत्सते (वैराग्ये) (दीदांसते - आर्जवे)
शीशांसते - निशाने - तीक्ष्णीकरणे)
= (१८-२२) (था.लोप) विशेषविधि: सामान्यविधेर्बाधको भवति (अस्मात्
विकोऽपि अपवादा: नाकस्मिन् विधीन् बाधन्ते।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२८२५) ईडे स्तुतौ। धातु ० ॥ ॥ निरुक्तम् अध्याय ॥ आग्नेयी इति —
ईडे — याचामि॥ ईडि अध्येषणाकर्मा — प्रमुतासे — इमरे मेडिभाषया — पूजाकर्मा
निरुक्त याच्या। अध्येषणा। पूजा ॥ याच्या। अध्येषणा। पूजा॥

महाभाष्य। ईडि: (महाभाष्य २ अध्याय। ३ पाद। २ आह्निक) ईडि: स्तुति-चोदना-याच्ञासु

कथं तर्हि पुरुषो ईडते
अग्निमीळे पुरोहितम्॥
कथं पुनरिदं भगवत:
पाणिनेराचार्यस्य लक्षणम् प्रवृत्तम्

(२८२६) महाभाष्ये १अ. ३पा. १आह्निक अ. पाद सूत्र १.३.१
भूवादीनाम् वकारोऽयम् मङ्गलार्थः प्रयुज्यते।
(उद्योत) लेडुद्वैकपदे नित्या नित्याप्यानुपूर्वीयोः।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते

माङ्गलिक: आचार्यो महत: शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थम् वकारमेव प्रयुङ्क्ते।
मङ्गलादीनि, मङ्गलमध्यानि, मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाणि
भवन्ति, आयुष्मत्पुरुषाणि च, अध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता: यथा स्युः॥

महाभाष्य २. २. २ आह्निक माङ्गलिक आचार्य: (कात्यायन:) महत: शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थम्
सिद्धशब्दम् आदित: प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते अध्येतारश्च वीरपुरुषाणि
वीरपुरुषाणि च भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च ~~भवन्ति~~, अध्येतारश्च सिद्धार्थाः
यथा स्युः॥ इति

२. १. १. व्याकरणे! एतदेकम् आचार्यस्य मङ्गलार्थम् मृष्यताम्
माङ्गलिक आचार्यो महत: शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थम् वृद्धिशब्दम् आदित: प्रयुङ्क्ते।
मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्ति, आयुष्मत् —
पुरुषाणि च, अध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युः॥

इति आह्निके

// महाभाष्ये} ईडि:। अध्याय २। पाद ३। आह्निक ४।
ईडि: — स्तुति — चोदना — याच्ञासु इत्यत्र प्रयोगो वर्तते॥
निरुक्त — अध्याये} ईडे —} याच्या — अध्येषणा — पूजा

// { महाभाष्य | स्तुति — चोदना — याच्या — प्रेषणो } अग्निम् ईडे.
{ निरुक्त } याच्या — अध्येषणा — पूजा
स्तुति — चोदना (अध्येषणा) पूजा, याच्या॥

(२८२७) स्वयंभूव: चतुर्थाशः॥ समासे अयं सेवक तानि चतुर्णामपि अर्थेषु — तत्कालपदवैरौवाचार्य ज्योतिर्बिन्दु
पदे इत्यादिना समासजाग्वावा:॥ ऊहापवाद: एकशेष:॥ सामान्य अन्यान्यपदा
इत्येतदेव, एकशेष॥ एकशेष: पुकुलस्य: प्राक्‌तन प्रवर्तते। समासाधिकरण
विवक्षेव नासप्रवर्तिः अनभिधानात्॥ प्रविश्य समास। ससानिक्षादि
॥ पा-नित्यानामध्ययवादानाम् उपरोत्तर
सिद्ध। नित्यता। सिद्धि — वृत्त्युपमाः। नाकर्मवर्त्ति — पुरुषः कर्मा। (पुरु: पूर्वः)। अव्ययाः
बलीय:॥ निरुक्तिवर्द्धिश्च। इतिकीर्त्तयते। इतिकर्त्तव्यं कर्त्तव्यं दहैद्द्वित्वार्थ
व्याख्यानम्॥ विरुद्धार्थ: अर्थ: बाधितकालि वृक्ष्यपदम्। नरपतिर्वे यो सा —
सामान्येवोऽयम् अनुबन्धः॥ तद्भिरद्धते यत्नेऽर्थे वर्त्यतेमालायैव अध्योत्तरं ते वाच्य अर्थ
अनुबन्धित्वा विवक्षति प्रयोगान् निर्वाहयन्ति इति वाचा:॥ प्रक्रियालाघवम् इति मागलेन।
इति अध्येताबाधः — अनुबन्धविस्तरैश्च॥ ॥प्रक्रियालाघवम् प्रतिमार्गलेन॥
प्रक्रियमौलेन॥ ॥ (प्रतिपत्तिलक्षणमितिरविस्तरेणविच्छन्न वृद्धिश्च ॥)
(प्रत्येकमात्र प्रत्ययविकल्प विस्तरपस: न भवति) (अन्यदिदं प्रत्यक्षनिर्देशो बलीयान्)
(अध्यात्म अध्यवसाय विधायक न भवति)
// (लोहितमस्तुदाहरणम् योगार्थं प्रयोजनीयम्)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१८६६) ज्ञान - इच्छा - क्रिया(मंत्र) पदार्थों, ... जीवनें। ऋग्भिः शंसन्ति। यजुर्भिः यजन्ति, सामभिः स्तुवन्ति, अथर्वभिः जपन्ति॥ इति इति;-

महाभाष्य. १ अध्याय। १ पाद। १ आह्निक॥ स्तुति - चोदना - याच्ञा - प्रेषणा। निरुक्त - छन्दुसामयादि इति। याच्ञा। अध्येषणा। पूजा

{ स्तुति - चोदना - याच्ञा - प्रेषणा
याच्ञा - अध्येषणा (सत्कारपूर्वक व्यापारः) पूजा।

(स्तुतिप्रार्थना उपासना)(... - प्रार्थना - अध्यवसाय)

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः॥
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे।

प्रसाद - माधुर्य - ओज।

Head Heart Hand

~~[illegible]~~

आकृति | हृदय | मन
aching
~~श्र~~ प्रीति
एकाग्रता।
राम
कृष्ण

यः छन्दुसि स्वाध्याय ... .

... सामसंहिता ...
वेदो इति
आकाश वेदनाकाल

अथ अर्थः उच्यते॥ ... ...

(१८६९) नामवचनादृत्तम् एकाल्लक्षम्। (प्रातिपदिकार्थ न कर्तव्य) | अर्थ प्रातिपदिक प्रमुदायः ... गृह्यते॥

लोक।

परात् अन्तरङ्गं बलीयः॥

(१८७०) अल्पापेक्षम् अन्तरङ्गम् इति न्यायः॥ | न केवलं प्रकृतिः प्रयोक्तव्या इत्यादि ... प्रत्ययप्रधानमनः अप्रवर्तनः ... वैयाकरणनिकाये प्रयुक्ताः न केवल प्रत्ययः इति न्यायः॥ व्याकरणे - ... लौकिकन्यायाः, उपमाः, न्यायाः, दृष्टान्ताः, परिभाषाः, शास्त्रीयन्यायाः, ... अनेकानि उदाहरणानि विवरणानि, लक्षणानि। ... इति विस्तारः। ... (पञ्चदेशी वाद) प्रश्नावलीयां गृहाण॥ ... प्रातिपदिकार्थ अन्तर - अन्तरेण शब्दौ अव्ययसंज्ञौ। ... अर्थे अन्यशब्दः द्योत्यौ ... विभक्तिरहितौ एव - एवं इति अर्थौ ... ...॥ एव, एवं, ... एवं ... अध्ययनदानम्, एव ... लक्षणं ...॥ एवं, एवं, ... एकश्रुतिः। स्वरनिर्मुक्ता॥ निपाताः। निर्मुक्ता। (... ...) पाठः। पदपाठः। क्रमपाठः॥ जटापाठः। प्रतिशाखापाठः। ... एकश्रुतिः। स्वरनिर्मुक्ता॥ ... गणपाठः॥ धातुपाठः॥ परिभाषापाठः। ... ... इति ... ...: ... वदेः ... अनावश्य -

... न कर्तव्यम्॥ आत्मा - आत्मीयः - ... - ... अहंकारः॥

... विशेषनिमित्तः। अन्तर्दीपकलक्षणम्।
... अर्थः॥ अन्तर्व्याख्यानम्

प्रश्न। उपलब्धानम् ... प्रश्ने केवलं तथा।

(१८७१) एकोऽपि शब्दः ... न प्रयुज्यते ... नोच्यते ...
... समाने ... ... ॥ ... लौकिकलक्षणम्
एकः। इति। योगः। ... वृत्तिः। अर्थः। भगः। ... ॥ अनेकार्थ प्रतीतम् प्राकाम्यम् ... प्रयोगानर्हत्वम्॥ अन्योन्य ... ... । ... लौकिकम्, ... ॥ ... ... पूर्वमावी ... वैयाकरण ...। ... ...: ... ... + ...

(२०२) ... महाराजानाम् एकैकवाचिः विषयः
... वत्सोधृतिकवचनम्।
१) (स्वार्थ (होता) (कर्त) (धर्म) (सत्यो) (पूर्वोत्तरमीमांसा) (motor nerves - sensory nerves) (अन्न - पञ्च) (यत्र: ३ २ अध्याय १० को अध्याय) (बल - अन्न + ...)
(आहिताग्नि ...) ... ... विनियोगो न विद्यते)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१२०३) आत्मनेपदेषु अन्यतरस्याम् ॥ (३) शम-कर्म- फलं क्रिया (इच्छा द्वेष प्रयत्न सुख दुःख -
ज्ञानानि आत्मनो लिङ्गम्)

(१२०४) आत्मस्थ- प्रक्रिया , मनाश्च अन्तःकरणस्थे यथाविधि तथा
बुध्यते ।

(१२०५) स्वाङ्गतश्चिन्वन्तो तस्य च तदन्तस्य च ॥ (स्त्रीप्रत्ययान्तेनैव पूर्वोक्तेन न
ङीपवाच्यः ॥ (वर्णाश्रमेता स्थहे अवञ्च न भवति । भाष्ये) । ङौ अवञ्चे
स्वरूप ङितश्च अधिकृतस्य एतदेशवाची पुल्लिङ्गः, उपाधिवाचीति नपुंसके
(अधिकृत गृह्णते नावकेवलस्य । पदाङ्गाधिकारे - तस्य च तदन्तस्य च ॥
(ङितोऽपि पुनः स्वार्थेऽव नाम्न स्वार्थे च भवति ।) इतिन्यायः
// ॥ (ङितोऽपि पुनः स्वा थेव नाम्न ॥ निर्दिष्टविभि

(१२०६) ३।२।८॥ कर्तरि इच्छति निर्दिष्टानि निर्दिष्टानि । आत्वाद् पतिष्यति
उपमान कर्तरि = एव एवित ॥ उपमान पदे । उपमानपादे । आत्मने ।
क्यच् प्रत्ययार्थः । धातुः शब्दान्तरात् ।
स्वार्थ विशिष्टे कर्मण । मानसं इच्छति
अधिकरणम् - अर्थः इच्छा उपलेप पदम् तदर्थ करणम् ॥
इत्यादिकर्तृत्वात् प्राप्नुवन्ति ॥ गच्छ इच्छति । समुदायस्य हि एकत्वे अवयवा -
अवि कर्तृत्वमनु भवन्ति । आत्मनेपदम् गमनं कर्मभाव आपन्नम् ।
सद्यः प्रत्ययः, विकल्पः ॥ छन्दसि वैकल्प्ये उपमानेषु वैकल्प्ये ॥ - प्रायः प्राप्त
न भावकर्म, लोके व्यवहारः ॥ अनभिहिताकर्तृ प्रवृत्तिः । निषेधार्थप्रवृत्ति
४ अवयवार्थाऽदिभ्योऽपि यया, ऽहस्व इत्येतत् पर्यन्तात् अतोऽपि यया अतो पा-
४.२.२८
धिः छ एव ! ४.२-२८ से ४.२.७०
(तदधिकस्तीति देशे नाम्नि ॥ (तेन निर्वृत्तम्) (तस्य निवासः) (अदूरभवश्च)
४.२.६७ ४.२.६९ ४.२.७०
४.२.६६
चातुरर्थिक
(शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः ।) छन्दसि प्रत्ययो नेष्टः उपमानात्प्रकृतिरर्थे)
(१२०७) क्वचित् भवति: ॥ इन्द्रियार्थीयमनुबन्धे अत्र इतरेतरत्र भवतीति
आव - थेव । (अकर्म) (भावे) ॥ धातोरेव विशिष्ट
// क्रियाफलव्यतिहाराद्यर्थत्रयान्यतम घञादयः) भुजिः अभ्यवहारे
क्रियावाची) अशिष्ट जनित्वान्तरेव अस्तु अवगाहेत
प्र- प्रकर्ष: ॥ (नाना पदार्थे समुदाये ब कुल बहुषु प्रवर्तते ।)
अनित्या जनिता-
(१२०८) विप्रतिषेधे परं कार्यम् इत्यत्र इत्यर्थवाची पर शब्दः । प्रथमकालस्य अतिक्रमे कालाभावः ।
पाता परीभावः । प्राप्तिकाले समुद्भवम् ॥ प्रथम कालस्य अतिक्रमे कालाभावः ।
पूर्व- अवधि । उत्तर- अवधि ॥ या परस्य अनवकाशाच ॥ मुख्यार्थक पूर्वक
मेरी दीपिकायाम् ।) वैय्याकरणसिद्धान्त ॥ अत्र अन्वेति ।
(१२०९) ३.१.८॥ आत्मनः । न परः । आत्मने । परस्मै । प्रतियोगिनौ
शब्दौ ॥ धातु प्रातिपदिक । प्रकृत्या + पदस्य वाक्य ॥ आत्मनेपदं ।
परस्मैपदं । वाच्यम् परिभाषा सूत्रम् । (आत्मनेपदानर्थकेन भवति) शास्त्रीय-
लौकिक भाषायाम् न हि कश्चिदात्मनः पापम् इच्छति ॥
// { इह पश्यमेऽष्टौ मैं स्वस्थ - आनन्दित - स्वस्थ - नीरोग जीव जगत् में
लोक यात्रा करें । क्यच्, काम्यच्, क्यष् । (उपमान कर्तृ) आचार-चार, आय
उपमानात् (आचारे) डीप्, ङीष्, ङीन् । (उपमानात् (उ) (पक्ष- पं, आय
(उपमानात् (अ) क्यङ्, क्यष् क्यच् । इत्यनु वाच्य कर्तरि भवति ॥
आत्म शब्दोऽयम् पर- वाचि विवक्षा ॥ स्व शब्दपर्याय ॥ आत्मने = स्व / न पर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१८०६) लक्षणिकशब्द। प्रतियोगिशब्द। इच्छुक शब्द। प्राप्यानुकूल इच्छा।
प्राप्यप्रतिकूल इच्छा। इच्छा द्वारा कर्म। इच्छा एवं
व्याप्ति- इतीकाल।

(१८२१) सर्व-इच्छा- फल में कि जिस में है प्यानता, विशेषता होती उसमें।
उदाहरण- अर्थापत्ति के अनुसार) मिश्रित जाति- लक्षण
सम्मिश्रित प्रकृति, नट, ब्राह्मण, इन्द्र, तुल्यबल- काल,
अस्य- तरवार दण्डक, नरवत- वर्णभेद, रूपभेद,
पक्षभेद, देश भेद, वर्णभेद।।

ऋग्वेदपूर्वा वा अध्याय वेदे।

(१८२२) ईश्वर आत्मा- प्रकृति तीनों के माने) अवश्यम्भावी
नियम- वेद में, शास्त्रों में।। आधुनिक विज्ञान में भी

(१८२३) आत्मा- चेतनद्रव्य विवेचन: आत्मा इच्छति आत्मन!
इच्छा (कर्तृनिष्ठ) धन इच्छा (कर्मनिष्ठ)
प्रयत्न (क्रिया + चेष्टा) चेष्टा तृतीया लक्षण- धनमुक्त
हेतु- प्रश्न और उत्तर।। लक्ष्य धन अभिप्रेत जन लाभ
आत्मार्थक: इच्छा। इच्छा जनक नियति (वेद्यः) पादनिष्पत्ति
|| वैयाकरणों द्वारा उदाहृत वस्तुओं वा उदाहरण। पठन, गमन, पचन,
पठन- पाठन, गमन- गमन, पचन- पाचन, नमन- नमन
पतन- पातन) प्रकाशक, जल, भूमि, वायु, आकाश, तेज,
पवन गुण (वायु) शुभाशुभ जाति, मधु, तैल, दुग्ध, दधि,
नवनीत, वेद, देवदत्त यज्ञदत्त विष्णुमित्र, पौर्ण मेर्म,
गच्छति, गमयति, क्रिया: पुंस्त्व, शब्द, व्याधि, प्रजा
वाचि, उदाहरण, प्रत्यय, धर्म, जाति, शब्द-
शास्त्रीय, लौकिक। व्याकरण अर्थ वाक्य, पद, वाक्य, वर्ण,
वर्णमात्राय, मातृका, प्रकृति, अर्थ (नाम) लौकिक, अर्थ।
आदि मध्य, अन्त, भाव, वाचिक, अर्थ लाभ) नैमित्तिक,
अर्थान्तरालाभ, न्याय, लौकिक न्याय, शास्त्रीय न्याय, गो: गमन
प्रत्यय कृदन्त, तद्धित, वाक्य प्रतिपादित नियम) प्रतिपादित
लाघव, गौरव, प्रयोजन। नित्य- अनित्य। निर्बल- अनित्य।
लाक्षणिक, विधि, व्यावहारिक, (वाचक- साधक) अभिहित- अनभिहित
कर्तृ- भावि- कर्म- कर्तृवाच्य। भावकारक कर्मकारक
कर्ता- भावि- कर्त्ता (वाचक) उपदेश, निर्देश, नाम,
अभिधान अभिधेय, अर्थ, इच्छुक शब्द, प्रतियोगी इच्छा, गुणवाचक
लाभ।। लाक्षणिक शब्द, इच्छुक शब्द, दीप्ति दीप्ति दीप्त) (वाच्य, भाव:
लक्षण- तत्त्व (प्रत्यय, धातु, नाम,
व्याप्ति।। प्रत्यभिज्ञा व्यक्ति, अनुवर्तमान, हेतुमती प्रत्य
कर्ता, अध्यात्म, देश, काल, अर्थ, इच्छादि इच्छानुविधान।
लक्षण, लक्ष्य- लक्षणों का व्याख्यान। इच्छा विधान।। अनुबन्ध
अनुवृत्ति। नाना प्रकार।। आत्मा- देह। कर्तृत्व भावना कर्तृत्व
क्रिया, कर्तृत्व भावना शक्ति, यौगिक, योगरूढ, रूढ।
जाति, द्रव्य, गुण, कर्म, उच्चारण, रूढ शब्द। प्रत्यय अर्थ प्रत्यय,
विवक्षा। व्याकरण वाचनिक- वाचनिक व्याख्यान
अभिधान अनभिधान।। वाचिक, परिभाषा, (उपलक्षण)
पदच्छेद, अभिधान- उच्चारण। वाद विवाद, प्रत्यक्ष। इत्यादि।
इच्छा, इष्ट, उपलब्ध (योग) उदय, अनुबन्ध उपलब्धि।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२२३) प्रातिशाख्यसंग्रह (२) आरण्यक-संग्रह (३) लौकिक [illegible] संग्रह (४) न्याय-संग्रह, (५) वैयाकरण [illegible] (६) [illegible] सिद्धान्त-अभिलेख संग्रह: (६) वैयाकरणसंग्रह वैयाकरण [illegible] वाक्यार्थविवेचन [illegible] संग्रह,

(५) गुण-दृष्टया [illegible] संग्रह: (५) अक्षरापाख्या-काव्य-शास्त्र संग्रह ॥

(६) भट्टि पूर्वो वा मन्यते वेदे ॥ (१७) बृहद्देवता कथिता वदार्थ प्रकार शैली रीति उपाय संग्रह ॥ (१८) स्थापत्य आयुर्वेदे ॥

(२१) दृष्टान्त संग्रह. (२२) अलङ्कार संग्रह: (२३) [illegible] संग्रह (२४) शिल्पशास्त्र संग्रह, (२४) दृष्टान्त संग्रह (२६) [illegible]-[illegible] संग्रह,

(२८) [illegible] संग्रह, (२९) सूक्ति-संग्रह (३२) जनपद संग्रह (२७) पुरुष-संख्या संग्रह । [illegible], जीव ॥

(२२२४) चेतना चेतना. [illegible] जीवानाम् ॥ यह अलंकार-शानकुमार है ॥ राजकुमार है, Prince है [illegible] उपमा-लक्षण ॥

(२२२५) व्याकरण और यह देश आयुर्वेद प्रयोग [illegible] [illegible] लाघव वा प्रयोग खूब करता है, नितरां [illegible]

(२२२६) यावत्, प्रभावा, लक्षिता, पठिता (कर्ता), चोदिता, [illegible] (२२२६) विवक्षा । विवक्षित यादृश-तादृश ॥

(२२२७) यथा [illegible] । [illegible] । इति [illegible]
[illegible] । [illegible] ॥ नामनाख्य । [illegible]
मननिर्देश चेतोऽि [illegible] ॥ [illegible] वैयाकरण [illegible]
[illegible], [illegible], [illegible] । [illegible]-[illegible]
[illegible] । [illegible] अवधारणार्थे ।
[illegible] श्रेयस्यते । [illegible] । इति [illegible]
[illegible] प्रवर्तते । [illegible] । गच्छति । आरोप्यति । [illegible]
[illegible] (पूर्वनिपातोऽयं न [illegible]) [illegible] लक्षणा: [illegible]
(यह [illegible]) [illegible] [illegible] [illegible]
(पश्य [illegible]) [illegible] [illegible] जलम्, नलम्, [illegible]
[illegible] [illegible] कीलालम्, [illegible] [illegible] ।

[illegible] एक [illegible] प्रमाण अन्वाख्यानम् [illegible]

[illegible] । अत्र [illegible] अत्र [illegible] [illegible]
[illegible] (नाडमर्थे [illegible]) पदे पदे [illegible]
पदे पदे अनित्यत्वम् पदे पदे आधिक्यम् । पदे पदे छन्दोवत् [illegible]
पदे पदे 'अनभिधानात्' इति पदे पदे 'विवक्षात:' ॥ अन्वाख्यानम्

शास्त्रम् ॥ (शिष्ट + शास्त्र - मुनित्रय - लोक व्यवहार - अभिधान - विवक्षा
// नियामक व्याकरणशास्त्रम्) (महान् शब्द प्रयोग विषय)
न इति [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]
(इति [illegible]) [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] (अनुगामिनाम् [illegible] अनुवर्तते
[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] अन्वेति ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२८९५) (गौणमुख्ययो: मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः) (प्रधानाप्रधान। प्रधानोपसर्जन। अप्रधान- अनुपसर्जन॥ उर्जन । कार्य उर्जन। उर्जन, उर्जि, उर्ज॥ (प्रातिपदिकमुख्यो लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्।) । घट। घटी प्रमाणम् [illegible] जैनै:॥ विशिष्टप्रत्ययकार्यविधाने प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणम्

लक्षण- प्रतिपदोक्तयो: प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्॥ प्रतिपदोक्तस्य // अतिशीघ्र उपस्थितत्वम् लाक्षणिकस्य तु लक्षणानुसन्धानात् विलम्बित परिस्थितत्वम् । अतिशीघ्र- विलम्बित॥ प्रतिपदोक्त मादाय शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् लाक्षणिके प्रवृत्ति इति न्यायसिद्धा एषा परिभाषा॥ विपरीतनियमबाधकः। लीताय: फलते न इः इति तु अर्थकम् । कतिशः- विपरीतनियमबाधकः। ... फलति। किम् फलितम्॥ हैं [illegible] नित्यं बहुवचनान्त:॥ संख्या- संख्येय । फलति। किम्, श्री- [illegible] — पर्याप्तिः। लोकप्रसिद्ध- संख्या- वाचक शब्दः। (बृहतिका वासुदेव दीक्षितकृत बाल मनोरमा॥ उक्त- उपाय, प्रबोधाय (बृहतिका क्रियायो: कृतिमे कार्य सम्प्रत्ययः।" सम्प्रत्ययः। सम्पाठः। सदर्शन॥ इति आख्यान तावत्। अति- इति अविशेषविधेयवेदिते:। लुङ् लुङ्, लुप् लोप, अदर्शनम्। (अस्य प्रकरणस्य शास्त्रस्य) भाविकचाविचाकारा लोपो [illegible] न्यायाः॥ लक्षणम्- निमित्तम्। लु- मत् (लु लुप्, लुक्, श्लु प्रत्ययस्य प्रत्ययः जनकः त्रिषु (लिङ्गेषु) बहुधा:) सर्वथाद्वयम्। पृथक्तत्व शब्दसामर्थ्यस्थितत्व। पदसामर्थ्य, वाक्यसामर्थ्य॥ पदसंस्कार। वाक्यसंस्कार॥ * द्रव्य शब्देष्वपि लाघवके लिये उन्होने॥ लिङ्ग- बोधक- प्रत्ययविवक्षा। (अलिङ्ग पृथग्दशादी) अक आख्या पुरुषस्याख्या इतिदिक्। आख्याम् तावत्। इतिशिक्षितम्। किम्: इति अधोक्षपाम। शक्नोति आक्रमति। प्रत्याख्याते॥ चक्रं यत्ते। अन्वेति। व्यवहरति। विशदयति। वाचयति बाधते॥ प्रवदति प्रत्यवपयति। अजभवितव्य। उत्पर्याप्तम्॥ अनुवर्तते आवर्तते॥ द्विवचनानामैवत्रिपद॥ माध्यमानन्य इच्छा। इच्छा। (संयोग तैनीरू वानाम् उक्तिस्थायवार्थि अन्योन्यवाचित्वात् अर्थात्! नाम इति अव्ययमुक्तिश्च इदुति: = न भक्ति। (लोमेत्यादयः सर्वत्र बहुषु अन्योन्यवचनवाचा) सैदुलोमि:। सौदुलोमी। उडुलोमा:॥

(२८९६) सुप आत्मनः क्यच् ३।१।८ आत्मनः पुत्रमिच्छति- पुत्रीयति। वलकाम्यति॥ ३।१।९ काम्यच् व आत्मनः पुत्रमिच्छति= पुत्रकाम्यति। किमिच्छति = किमीयति प्रकृत्यतारः पुत्रीयति। पुत्रकाम्यति॥ नैतत् प्रयोजनम् । कराने इच्छा- परिभाषा कीय: आत्मनः विवक्षायाम्। इच्छायाः सन्नातु भावे क्रोधिवानयम्। - इः। (धनः: धायुः करोति:) (करणाय कुड्ये प्रासादीयति।) धामं पुत्रीयति। प्राकारीयति कम्बलम्। (कुड्ये प्रासादीयति। श्येन इवाचरति श्येनायते काकः॥ कुमुद- गमन पतिद्वारीयति॥ । विद्यार्थी श्री देवेन्द्र जी, विद्यालयी मिश्र जी, [illegible] पुस्तकालये॥ गणित- हरदयालजी। विद्यार्थीयायाजी मिश्रजी शास्त्री, गोविन्द आर्यजी, कृष्णचन्द्र जी आर्योजी (वाग्माजी) पं हरिवंशजी प्रो. नन्दलालजी, गोविन्द जी, नारायणजी, लोकनाथजी शालग्रामजी, रामनिवास, योगेश्वरजी। शांति योगेश्वरजी, शालग्रामजी गोविन्दराम कुंजबालजी, इन्दुजी शिवहरि लाड़लीजी रामशरणजी महेश्वरलालसिंहजी, वेदजी, । इनमें तो वैसे स्वयमुपाध्यायः अध्यापक है। शास्त्र

दयायते' (वेलादया

अनेडाऽध्वकेनितं पचचक्षुर्विषयःया। । प्रत्यक्षम्। यदात्मदर्शिवी।

{ (उर्वेष्यातिपदिकेभ्यः क्वाद् क्विप् - अथ दधाचरति। अश्वायते। अश्वति।
३।१।११। कार्तिक ॥ अनुबन्धस्य आदकारः

क्विप् - उर्वेलोपो। इतिविधस्य(विधि) गतम् धारविंद्रे (?) क्षीवि- अश्वायि (?)
हेतु अनादौ। हेतु भवनम् पू: (जातिपदिका अवकृत
एकवचनम् भाष्यम्। जन्मदुन्च, बीज मुक्तविका (उच्चारितानाम्
प्रयोगः) (अनवनाथाः क्रियायो बाधका भवन्ति) (लौकिक
शास्त्रीय)- (लोकिकप्रयुक्तस्यत् उ इत्याधिकरणे) तथा इत्यर्थः॥
उपलोरा निश्चयभवायो भवति। इत्यरो / अन्यथा otherwise
इत्यम् विषयकाधिकृत्य भेदः॥ कुमनायते - दुर्मनायते। भ-लोपः।
(१८२०) कुदिवा मूता (नक्षत्रादयः) भवन्ति। सुमनाः, दुर्मनाः, अभिमनाः
उन्मनाः। इतिविचारः। । प्रकृत्यर्थे विशेषणमात्र वाडभवेद्)
भवनार्थ - मनस् अजमनः। एव तदा भुक्तार्थविशेषणम्।
मनः (मनसी) अनुद्यापनत क्षुः। कृत्युपादितः॥ किं संग्रामयते।
मानकेभ्योहेतुः पचवायोऽपि भवति संग्रामं शब्दादेव। ग्रामपुर/
आदिन्द्रप - अचित्रादय ॥ स्वार्थकत्य किंचित् उत् ग्रन्थानितामम्।
प्रातीम: इति उपलभ्यते। विलम्यते। (कः। इति कम्रड् कथम्
भावी लघाम्युपमम्॥ नाक्षमः इति आत्मने पदम्।
डाम्। डॉ निकडेल है भवति। क्विलिनाम् डाम् प्रयोग भवति - क्रियाप्त-
जनी॥ निपम् आमे डिते डामी ॥ अर्थात् दलमात्रित्यवत्
अनर्थम्। निडादयः परन्तु मात्रवचनम्। व्याप् वर्तिनविषये तद् वर्तिङवे
वर्तते। शब्द शप्तिः- व्याख्यातम् ॥ अनिडावान् - निडावान् भवति
डाचि बहुलं है भवतः। परन्तु पद (निडा- कतना - कृपा शब्दा: -
वर्तिविषये तद् वर्ति वर्तते। अनिडो निडावान् भवति। अकृपा-
कृपावान् भवति। अकृपः कृपावान् भवति। अहो कृष्णदर्शी द्वानाम्
कष्टायते उत्कर्षे कुर्वति - कष्टायते। कष्टवर्जिते कर्षति -
प्रियः। कष्टादि इत्यम
पापनिवृतीर्जि॥ जिह्मम्, पापम्, अनार्जवम्॥ पादविंद्यमाम्
अता नेव करोति। संज्ञाति:=लक्ष्यः। क्रमान पादविद्यमाम्
व्याकरणाय कुर्वते = उत्पद्यते कुन्द्रम् डाउवम् ॥ पापं कर्मे कर्नैतादः
कुटिलाचरतीयत्यर्थः॥ प्रकृति-प्रत्यय-समुदायेनापाम् अर्थो निर्दिष्टः
पापं निर्वीदि इति अ-स-पदेन विग्रहः॥ तपअति = तपस्यति
चरन्ति चर इति क्विब्न्त। (अन्यवहृत्य पद उद्धाराय चरन्या जा
लंगुलनाम) अरीनीनम्, अविगीनम्, उग्रलनी - निगलनी।
वर्तनति। वर्तिः।वर्तनम् वर्तनाति पुरोकों करोमि क्रियावचनः रोमन्थ
शब्दः। उद्गवचनम् रोमन्थम्॥ वर्त्तो मनति पुनिवों करोति।
वाष्पायते। कुम्भायते। फेनायते। करणम् क्रिया॥ पूर्वे वदत्वे प्रत्ययि
॥ प्रत्यये वस्तुनः उपलब्धिः = अनुभवः। प्रज्ञायक: = अन्यस्मै गदेतावी
आलिस्य वर्त्तरसद्धकै वाली

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१८२४) बालमनोरमा । पृथ्वी पृथवी प्रथवी। (वैयसो बहुव्रीहेष्वेव —
(हलः)) (स्त्रीप्रत्ययेन तदन्तविधिः। आयाद्युत्यन्त लिङ्गातिदिष्ट —
ज्ञापयति। (व्रतव्याक्षिप्येते वा वक्तव्यः) शाङ्गोपम्य उपदेशेन
(प्रातिपदिकविधौ अपेक्षितमेव गृह्यते) (कौतुहं न स्यादिति)

॥ ज्ञात व्यभिचार्यादेवम् पूर्ववैदिक्ता यज्ञविवर्तते) (आवर्तते)
सवन्तवाची। स्थानषष्ठी। संयोगेऽपि अन्वेति। वृवन्तः अन्तर्वर्तिनी विभक्ति
(अजु-ग्रामाभ्यां नयते गीतावाच्यः) इति न्याय्यमतम् अग्रणीः ग्रामणीः। भ्रम-
विवक्षया। (गतिकारकपूर्वकस्यैव प्रत्ययेन) पर्युदस्यते- निषिध्यते। आतिशायी धातु-
स्य वाच्यो वा चोदनापदलोपः" धीशब्दः ... गुणवाची न क्रियावाची

॥ धात्वर्थकृतोक्तः प्रादयः तत्क्रियावाचकेषु तत्त्व गत्युपसर्गसंज्ञत्वम्। कुडूकृतम्
आरोपितम्। विश्लेषः संश्लेषः॥ (विवक्षात कारकाणि भवन्ति) (विवक्षातः
समासाः) (विवक्षातः सन्धिः) इष्टापत्तिः। कुञ्चपातति। सोमनार्थप्रियेषु
इति कुधीः। वध्वाभिमतिः। अन्तर्वर्तिनी विभक्तिः। (इकश्तिपौ धातुनिर्देशे)
(क्रुश आह्वाने रोदने च। क्रोष्टुशब्दः क्रोष्टृशब्दः। द्वावपि शृगालवाचिनौ॥

॥ कार्यकालनिमित्तार्थे शास्त्रतादात्म्यशक्तिता॥ व्यपदेशश्च सर्वत्राम अतिदेशाम प्रचयतो।
(संख्याशब्दः तत्र तत्र तान्ताः औणादिकाः इति) ॥नियमशब्दः। अन्तादिमिकतानां
तत्र तदन्तानां संख्याशब्दानां यदि भवति तर्हि नकारादीनामेव। तेनपि भाव प्रकृतिविकार
॥ न। उद् गात धातुस्तु भवत्येव। सर्वधिसूत्रे उद्गातारः इति भाष्यप्रयोगात्।

त्रिलिङ्ग- त्वष्टा त्रिपे दर्वितायाम तत्र वक्तव्यः अनाक्रोश... अनिर्त्वं च।
स्त्रैरूप्रकृतेः तत्र वक्तव्यः) क्रुष्टा। हे क्रोष्टो। क्रोष्टून्। (2.3) क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना।
अत्र- अन्वेति। (भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति) (स्वरूपेण वर्णानां
(प्रकृतिवदनुकरणं भवति) (एकदेशलिङ्गं गृह्यते) (लक्ष्यानुरोधात् नियमः)
(गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यणनेष्यते) (अप-पुनर्भू-जन-भिक्षा-वर्षाभ्याम
बहुत्वं च जातिलिङ्गानुशासने) स्त्रीभूः दृब्धे प्रेमाण। दृन्भू दृन्भ्वौ। ऋक्षाः इति
एवाज्झलः॥ स्वस्याः प्रकृतेः अर्थः स्वार्थः॥ कारा = बन्धनालयः॥
(त्रप्यर्थी भवत्यत्ययम् वाच्यम्) (जातिदर्शिता)। जरत्ने भाति इति
(जामातु) जामाता। नृ शब्दो मनुष्यवाची नृणाम् नृणाम्

(गौः शब्दः पशुवाची) रमते इति रा। आङ् इति औणादिको संज्ञा। प्रत्ययम्
शाक्लिनिता। (आङ् इति टासंज्ञा- प्राचाम) (स्त्रीलिङ्गविषयप्रवृत्ति)॥
अत्र अन्वेति। (अन्यतः आलब्धे नान्तादिश्च) अन्तरालम्, Internal
मोहवशात्। (बहुव्रीहिः समानाधिकरणानां
सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः॥
वक्तव्यः)

॥ सान्तस्य स्वनाशावधि पदमापान्तारधि मेदस्तादर्थ्ये। क्रियातमि विना वहित्त सह भवन्त्येवता अस्ति।
विभाषा प्रकरणे तीयप्रत्ययान्तस्य ङित्सु सर्वनामत्वोपसंख्यानात्। (5- ल- क- वर्तिक
प्रतिषेधो वक्तव्यः) हे अम्बाडे हे अम्बाले- हे अम्बिके। (सर्वो
त्रुष् वयोहानौ॥ जर+ शप् (अ) जरा (कि नियमादितो ऽऽ) । शङ्कते —
पृच्छति। समाप्यते॥ निर्बाधः। दुर्बोधः। (आशङ्क्य। आशङ्कते
प्रशिष्य। पृच्छ्यः। आ- आप्। शब्दात् उद् आन्वेति। स्वतःसिद्ध
मरुद्गणाः सन्धिः। "प्रत्ययग्रहणे प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां ग्रहणम्"॥ का अर्थ है, नहीं अनुच्छेद और उसके नियमों

{ व्याकरण प्रवेश काल में आरम्भ में ... का अध्य...कर्म वर्ति में इनको पहले भी और साथ-साथ भी
पढ़ाना ही चाहिये। क्योंकि वर्ति ... इनको
अन्त में भी बताना चाहिये॥ } (पूर्वदोषः तदवस्थ एव)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रायशब्दो बहुलपर्यायः। ईप्सु ई = प्राप (!! इषु - अश्नाति - आप्नोति) प्रमाण (विविधाभिप्रायिक)

लिङ्गं) (प्रमाणित प्रवक्ता भावमुपयोगो न ह विकृतिबोधक)

अत्राप्रतिपत्तिवर्णीक वाहिकौ लुप्यते। लौकिकवाक्यं हि प्रतिनिधित्व

त्वात् समासक प्रवृत्तिः, किन्तु अलौकिकमेव प्रक्रियावाक्यम्॥ (निर्दिश्यमानस्य आदेशाः भवन्ति)

(२२२२) (१) ज्ञान - इच्छा - यत्न (२) आनन्दोपभोगानुशासन (३) ज्ञान कर्म समुच्चय (४) प्रत्यक्ष - अनुमान - उपमान - शब्द - अर्थापत्ति - अभाव - सम्भव - ऐतिह्य - चेष्टा (५) दश प्रमाण - प्रत्यक्ष - अनुमान - उपमान - शब्द - अर्थापत्ति (७) प्रकृति भेदाः (६) आम्र मुकुल खोरी तथा प्रतिमा (आदि) चेष्टा। (६) आम्र मुकुल खोरी तथा ... विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव यद्भद्रं तन्न आसुव॥ (८) मैत्रेय्याः उपनिषद् - ... (१०) वाद - विवाद - ...

प्रतिपादक शब्द ... (१२) आगम - स्वाध्याय - प्रवचन - व्यवहार। (१५) जन्म जाति तमसु (१४) ... (१३) आयाहि वनः भवे त्रुव

कफ (११) तैल - ओषधि - मधु। (१२) मधुवातावतायते (१३) आयाहि ... (१६) माता पृथिवी ... - (१७)

(१४) शिवसंकल्प सूक्त (१५) नासदीय सूक्त (१६) मातृभूमि ... (१७) वाक् सूक्त ... विवाह सूक्त।

(१८) ... (१९) सौमनस्य सूक्त। या भुवनाभूताम् (१९) ऋग्वेद विवाह सूक्त।

अथर्ववेद विवाह सूक्त (२१) ब्रह्मचर्य सूक्त। (२२) पृथिवी सूक्त। (२३) ... (२४) प्रत्यक्ष - आगम प्रमाणाधीन अनुमान - आन्वीक्षिकी

(२०) अथर्ववेद विवाह सूक्त (२१) स्कम्भ सूक्त। (२५) प्रत्यक्ष - आगम प्रमाणाधीन अनुमान - आन्वीक्षिकी, न्याय वैशेषिक, मनुस्मृति - गीता।

(२६) पुनर्जन्म - मानव - सामाजिक - धार्मिक विभाग, न्याय वैशेषिक मनुस्मृति गीता।

(२६) पुरुषार्थ - ... (२७) सूत - प्रमेय, (२८) जीवन में उत्तरोत्तर अभ्युत्थान -

(२८) यज्ञ - प्रभेद। (२९) सूत - प्रभेद। (ज्ञान जड़ तमस) (श्रुति - लिङ्ग - वाक्य - ज्ञान इच्छा - क्रिया) (ईश्वर - जीव - प्रकृति) (ज्ञान जड़ तमस) (धर्म अर्थ) (ज्ञान फल प्रकरण - स्थान - समाख्या) (आगम - स्वाध्याय - प्रवचन - व्यवहार) (पा व की) (यात आश्रम) (जन्म जड़ तमस) (प्रातिपदिकार्थ - पञ्चक) (ध्याव यर्थ - ...) (स्थापना - ... धर्म मोक्ष विभाग प्रजा) (अन्न - प्राण - मन - प्रज्ञा - वीर्य, अन्न, प्रजा) (अग्निहोत्र) (पृथिवी - अन्नमय - प्राणमय - मनोमय - विज्ञानमय - आनन्दमय) (उपहरणाद उत्तरोत्तर) (... उपचार) अन्तरिक्ष - दिव) (अग्नि - वायु - सूर्य) (ज्ञान कर्म उपासनायाः) (व्याप्ति ... (आचार्यवाद) (धर्मार्थसभा - विद्यार्थ सभा - राजार्य सभा) (श्रुति - स्मृति - शान्ति - भेद - (शायोः, रोगाणाम् शमनम्, भयानां यावनम्) (श्री - ... (मधुरेण शिवसंकल्प - अभय) (आचार्य वचन) शान्ति रूप - यज्ञ - ... सहनाम) (चतुर्विध - जीवों का परस्परोपकार) (... (पड्जाय) (द्वादशमास) (द्वादश आदित्य) अभिधान शक्ति - लक्षणा अर्थ) विभक्ति विभाग अभिधान शक्ति - व्यञ्जना

(२२२३) पूजा - परिचर्या आश्चर्य) विभक्ति विभाग अभिधान शक्ति - ... अर्थवद् ग्रहणे नानर्थकस्य

प्रत्यादीनाम् विकल्पादिषु) (बहुव्रीहिश्च मत्वर्थे) अपद विभक्तिः पदान्तनिर्देश - (अपद विभक्ति: ... विभक्तिलोपश्च) अपद विभक्तिः पदान्तनिर्देश

अपदविभक्ते: ... चित्रीयते - विस्मापयते। अथो दुर्बल - अनुधानम्॥ वरिवस्यति = परिचरति चित्रीयते - विस्मापयते।

अथो दुर्बल - अनुधानम्॥ परिचर्या - पूजा। (अवयवे कृतं लिङ्गं प्रत्ययार्थ गुणीभूतः नमः शब्दः॥ परिचर्या - पूजा। (अवयवे कृतं लिङ्गं -

प्रत्ययार्थे गुणीभूतः नमः शब्दः॥ चित्रीयते - विस्मयते। विस्मापयते॥

समुदायस्य विशेषणं भवति उदस्नम - उत्क्षेपणम्। ऊर्ध्व क्षेपणम्। पर्यसनम् परितः

सम्बध्यते लिङ्ग॥ उदसनम - उत्क्षेपणम्। ऊर्ध्व क्षेपणम्। पर्यसनम् परितः

क्षेपणम्। (नाविक्रतं कार्यम् प्रातिपदिकस्य) (समाच्छादनम् - राशीकरणम्।

अर्जनम् अनवाप्तलाभः। aquire - अर्जन परिधानम् = आच्छादनम्॥

(२२२३) (संस्कृत पठन - पाठन) (संभाषण - संस्कृतनिष्ठ मत भाषा जनपदीय भाषा) (कोल - जनपद - शरीर - परस्पर जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में संस्कृत शब्दों का अधिक व्यवहार) (काल - जनपद - शरीर - परस्पर

संस्कृत - ... - माता, पिता, भ्राता, आदि आदि, फल शाक, अन्न दुग्ध, ...

व्यवहार - ... - ... , ... तैयार कराने - ...

... - स्तोत्र पाठ - धातु, देश - ... लोटा ... ... नापित ... -

व्यवहार - ... - ... नीति - (भाषण - महाभारत) लोकोक्तियाँ -

न्याय आश्रम - ... ... - वाक्य नीति - समयोचित परिभाषा लिखें

(२२२४) कृप - हरनो - कृ - लृ॥ (प्रातिपदिकात् धात्वर्थे बहुलम् इष्ठवच्च)

मन्त्र बुद्धीना मनुष्य हास्य प्रश्नको चाहिए॥ इष्टम्‌ रूपम् - अनिष्टम् रूपम्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२२५) वध्रु- चर्म-वद्ध- देशावीं (आवेलि) नामधुमत। Watch
केलिये ... नहीं बिठाते, नामवद्धे।

(२२२६) न हि अनिष्टा शाखे ... । इति-कन्धो ... निपातनात्
... । विधि- विधान ... ववव २२६। ...
शब्दते इति वाणी। ... (...)
सर्व शब्द उच्चारण। ... (पु ...) भवत: ... के
इति ली। ... अ । ... ...
पुम ... । (गुणनामात्वे वृत्तिः पातात प्रति बाधाते
स्त्री के गुणाच स्त्री शब्द ...)
और स्त्रीओं ... नित्य ... शब्द ... इत्यादि शौ ... पुंस्त्वजैने
अ- ... अव्यति ॥ श्रुत्यनिर्णया इति श्रीः । स्त्रीलिङ्गमालिङ्ग ... नित्य
नित्यलीलम्" इति ... ॥

1 ... ननान्दा ... । ... इति माता। ... इति मातृ
न नन्दति इति ननान्दृ (ननान्दा) ... इति माता। ...
मेति (मान पूजायाम्) (...) ॥
(...) ॥ ... अव्यति। ...
(निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति) नकारे अव्यति ॥ वध्रुरिति ...
" अपवादे ... पुन ... स्थिति:" (... -
... " वार्तिक, (विशेषनिषेध: ।
... विप्रतिषेधेन ... (...)

(२२२७) ... ॥ ... अपदेश: बापदेश:
... लकारापवाद:॥ ... ॥ ... ॥
... लोड् ... वापदेशे ... ॥
मुख्यव्यवहार:

(२२२८) अ. भा. पद. ३. १. २२. ॥ धातो: पुनः मुराशो वा समभिव्याहार: ॥
पुनः पुनः पचति - पापच्यते। पुनः पुनः यजति ... । ... ज्वलति
गाज्वल्यते। ... दीप्यते। देदीप्यते (अतिशयेन ... क्वचिद्भवन्ति।)
विप्रतीचीनं (विरोधेन) ... (अव्यत्यो:) इति ... (क्रिया-
क्रियाच्यतिपराणं प्रधानं, अप्रधानं, (...)
(समभिव्याहार इति ...) ... अटाटी। ...
दैवच्छे ... अवलोकने। ... (...) (... प्रतिषेध:॥
... आस्वादने। ... (...) (... अतिशय द्योतनाय
' क्रिया हि धात्वर्था') (क्रियार्थ ...) ... - विजिगीषा - व्यवहार - द्युति - स्तुति - मोद - मद -
स्वप्न कान्ति गतिषु) ... ॥ ... (आख्याति)
... ॥ ... पुनरुक्ति-
... (...) एव ... ॥
प्रपाच:। ... ॥ ... गतौ ... अटाति
अट पट गतौ ... ॥ कौटिल्यम् वा ॥ ...
... करोति। ... ॥ ... ॥ ... गत्यर्थ
... ॥ ... ॥ ... वादि। ...
... । ... ॥ ... । ... गर्हित
... । ... (न अत्र ... अस्ति।
... ॥ ... ॥
लोक ...) नन्वाचनिकम्। ... -
(शब्दानाम् ... नाम...
यो पचति ... ॥ ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२२९) ३.१.२६॥ हेतुः = स्वतन्त्रस्य प्रयोजकः। तदीयो व्यापारः
प्रेषणादिलक्षणो हेतुमान्   कटं कारयति। ओदनं पाचयति
घट। पट। कट। ओदन। भोजन। गमयति पाठयति। पाचयति।
फलसाधनयोग्यः पदार्थो लोके हेतुरुच्यते। सूत्रपादे निर्दिष्टस्य [illegible] नियोजनम्
= प्रेषणम्॥ गुर्वादेः आराधनस्य सत्कारपूर्वकम् व्यापारम् अध्येषणम् (अध्यर्थ)
प्रयोजक व्यापारः
भूमानिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्तिविवक्षायाम् भवन्ति मतुबादयः॥
प्रतीतिः कस्या [illegible]॥ (कुत्र गृहीतो भविकाले पूर्व [illegible])
प्रवर्तना - प्रेरणा - प्रेषणा - अध्येषणा - विधि - चोदना, आज्ञा, प्रयोजनी, प्रेरणा
नोदना - निमन्त्रण - आमन्त्रण, अनुज्ञा, प्रार्थना, देशना उपदेशना, अनुमति
अनुग्रहः। (मुक्ता-पदेऽपि [illegible]) । अन्वय-व्यतिरेकाभ्याम् शब्दार्थ
[illegible]। प्रवर्तते। निवर्तते।

(२२३०) न पश्यति तूष्णीम् आस्ते। प्रवर्तते। निवर्तते। [illegible]॥
[illegible] प्रेषे पक्षपादे लोट् विधीयते। [illegible] यदा प्रेषस्तदा [illegible]
(पदार्थाभिधानं शक्तिः) अपलपितम् [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] हननम् = वधः॥ नामधातुः। [illegible]
सर्वोऽपि [illegible] प्रवर्तते (य [illegible] उपालम्भ [illegible] पर्यालम्भम्)
[illegible]॥ कारिकाः॥ उत्पत्तिप्रभृति - आविनाशात्। नानास्थ-
[illegible] = [illegible]॥
[illegible] [illegible] विषयतामतात्। प्रत्ययभिन्न कं जातीय [illegible] भवतो
३.१.२८. गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः। त्रिविधाः धातवः। प्रकृतिः [illegible]
धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य (यदि) चानुकरणं स्यादि [illegible] [illegible] धातु [illegible]
अनुबन्धः - अनुबध्यते। ([illegible] न स्यान्निवृत्तिः)

(२२३१) [illegible] पणाच्च। पन च। इयम् आनुपूर्वी क्रमः॥
पनि स्तुत्यर्थ एव। इह श्तिपा धातुनिर्देशाः चीकृत्यर्थः, कृतार्थः, [illegible]॥
अवयवेषु [illegible] समुदायस्य विशेषकं भवति।
[illegible] धातु [illegible] वर्तते। ङकारः आत्मने पदार्थः। (धातुविहितानाम्
प्रत्ययानाम् इयङादयो न भवन्ति) [illegible]॥
घृणा - जुगुप्सा। (उपदेशवद्वचनम् इडागमनिषेधार्थम्। (स्वार्थे -
उपदेशवद् भावः [illegible]॥ [illegible] उक्तौ। घृणाशब्दः
कृपायां जुगुप्सायां च। निन्दा = निन्दा॥ (घृणा - कृपा जुगुप्सा
जुगुप्सया॥ जुगुप्सा - निन्दा - बीभत्सा॥ अतीव शब्दः बीभत्स
पर्यायः। [illegible] (क्रोधेषु) [illegible] निमित्तसप्तमी हेतु अनादरे
अलम् अति [illegible] तर्केण [illegible] निमित्तसप्तमी विषयसप्तमी
[illegible] एकवाक्यता, भिन्नवाक्यता॥ लोकन्यायः

(२२३२) [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] ३।१।२६
अनुकरणं [illegible]। तदर्थं योजना। (विजातीयेन [illegible] तद् [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] पुनः [illegible] विचारणीयम्)
([illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA
[illegible]

ईदूदेदद् शमौ: श्रीरिर्षं शम्॥ विप्रतिषेधेन बाधितस्य

पुनःप्रसङ्गः निर्बाधः। इर्वाट:। इविस्त्रियामते। किं स्यात्?

हे अनडुन्। अविकृतः शब्दः। सुसु धवंसु अवदंसनं प्रातिपदिक आह।

[illegible] जडदर्थे। मूर्धन्यौ मूर्धन्यः। मूर्धन्याः। छन्दसि

लोके वा प्रयोगः। (स्त्री-दिवो ईलिङ्गत्वात् नामपूर्वकम्) अन्तर्भावात्

प्रातिपदिकम् (निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य) इति न्यायः॥ ...

[illegible] उकारः छन्दोग्राहकः) रेफान्तः। (कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे

कार्यसम्प्रत्ययः। टित्वाद् आद्यवयवः। (आद्यन्तौ टकितौ) (पूर्वत्रासिद्धम् अङ्गकार्ये)

विप्रतिषेधनियमः। इति शेषः (वैकल्पिकोलोपः) विभाषा। विकल्पवचनम्। अन्त अन्त

लक्ष्मणम्। वा। वैकल्पिकम्। कमलम् पद्मम्। कमला लक्ष्मीः। (तत्सम्बोधितत्वात्

) (व्यधिकरणं प्रातिपदिकस्य न केवलं विवक्षितः। (न पदान्ता: इलो यथा:

लभते एवं जातीय नाम अनेकविधम्॥ ॥ एकदेशविकृत। एकदेशविकृतं॥

निवृत्तः शब्दः। सत्त्ववाची - असत्त्ववाची। धुरविकल्पः। प्रथमान्तं प्रथमान्तम्।

किं शब्दे प्रश्ने वर्तते। निपाति। (नामधेयेऽलौकिकविधिः) (समस्याऽपतित षष्ठ्यर्थ

तिङन्तो) इति न्यायः। आत्मनेपदम्। (भावते कर्मणि पुंलिङ्गः के शेरतेऽलुकः॥

वेदानिषु किं शब्दोऽस्ति तस्य सर्वनामत्व मन्त्र नास्तीति प्रश्नः प्रकरणे इति

// सूत्रे (४.२.२४) गौणम्। (२६४ पृष्ठे अनुवादकम्) (ऋग्वेदस्य सर्वनामसंज्ञा

क्रियते सर्वप्रजापतिः। प्रजापतिवाचकः अपरः आह। सर्वनाम कृमिः ... न

किमः अन्यथा सर्वनाम इति वक्तव्यम्। ... सर्वनामसंज्ञा भवितव्यम्

[illegible] ज्ञापकार्थः॥ मन्यमानोऽपि सर्वनाम न गृह्णाति।

शाकटायनः प्रत्ययोजः। वैदिकार्थः॥ श्रीः देवता अस्य आग्नम्। अध्वर्युणा हविः

कस्यैचिदा तत्र भवतः

पुंलिङ्गः क्रियते। किं शब्दः प्रश्ने ... प्रजापतौ वर्तते। सर्वार्थवाची

सर्वचित् कथाऽस्य अपादेऽपि अन्वये संज्ञा विधानात् सर्वनामसंज्ञा भवति।

गणपाठस्य प्रत्ययार्थः। यागे सम्प्रदानम् देवता। मन्त्र प्रत्ययार्थः। पौर्वातिथि

(वीप्सा शब्दे नास्ति प्रत्ययलक्षणम्) अतिव्याप्तिरपि - मद्गुपलता अनुवर्तते

स्वपदादेः अन्वर्थो नास्ति। प्रत्युत - प्रयोगानुसारे प्रसिद्धम् हेतोः।

लोके स्वार्थादितः॥ अन्त = [illegible] चाप् - डाप् - टाप्)

ऊकः ... ङीप् - ङीष् - ङीन्। ... - ष्यङ् - चाप् - ष्फ॥

आगम आद्यन्त। पुंलिङ्ग - स्त्रियाम्। नपुंसके। पुमान् स्त्रिया (नामधेये

ऽलोऽन्त्यस्य विधिरेनमा नविकारे) ... अपवाद एव उत्सर्गम्।

एक शब्द अस्तादि वाची (एक - प्रत्ययाम्) स्वभावः॥ विप्रतिषेधः -

// अपदेशः व्यपदेशः मुख्यो व्यवहारः इति व्यपदेशी = मुख्यः॥ विप्रतिषेधे-

पदं बाधितं तद् बाधितमेव) (विप्रतिषेधे परं ... विधातुम् उपादानस्य

// कार्यान्तरे विधातुम् पुनरुपादानम् अन्वादेशः। यथा अनेन व्याकरणम् अधीतम्

एनं छन्दोऽध्यापय॥ अनयोः पवित्रं कुलम् एनयोः प्रभूतं स्वम्।))

न अत्र आग्रहः। (पुनः प्रसङ्ग विज्ञानात् सिद्धम्) प्रातिपदिकम् -

अन्यवैदिकम्। ब्रह्मणि - निष्ठा अस्य स ब्रह्मनिष्ठः॥ राजन्यः

इत्याचरति राजन्यति। (अधिकं बहिरङ्ग मन्तरङ्गे) (यथोद्देशम् -

संज्ञापरिभाषम्॥ उद्देशः = उत्पत्तिप्रदेशः॥ कार्यदेशे संज्ञापरिभाषयोः अव-

स्थितिः तत्रैव ते स्थिते प्रतिविधि व्यापियते॥ (कार्यकाले संज्ञापरिभाषम्)

प्रतिविधि - प्रदेशं प्राप्य संज्ञापरिभाषे व्याप्रियेते। लक्ष्यानुरोधात्

विधिशास्त्र मात्रम्। अत्र विधानं नियम कर्तव्यम्। विधीयते विधिः॥

प्रकृतम् अनुसरामः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

((२८३३) वेदरूपत्वं तदेव ब्रह्म ब्रह्मा विष्णुः प्रजापतिः ॥ इत्यमरः ॥ ... ॥
अवयवकर्मी ... शब्दव्यत् ... । अवग्लीत् - उपगतिरूपत्वात् ॥
... प्रोशन्ति ... पुरुषाः क्रोशन्ति ॥ सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः
... क्रोशन्ति, ... पुरुषाः ... प्रयोगादिलापलत्व-जैतेषु) (कुवादौ -
पूर्वत्रासिद्धेन ... । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्व-णत्वेषु) (... अर्थवतो ... विशेषेण
सन्देहेषु प्रतिपत्तिर्यथा ...) (...) (अन्तु गति
... प्रयोगयति) (...)
पूजनयोः ।)

क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद् विभाषा क्वचिदन्यदेव विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद् विभाषा क्वचिदन्यदेव ॥
शिष्टप्रयोगानुगतमवगत्य लोके विधेयमेतद् बाहुलग्रहेतु ॥ ... शब्दः अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ...
मध - धना) मघवन् शब्दः मघवत् शब्दः । मघवन् शब्दः अव्युत्पन्नं प्राति- (लक्ष्ये लक्षणस्य
प्रातिपदिकम् (वनो र च इति सूत्रे) (मघवतः स्त्री मघवती) (लक्ष्ये लक्षणस्य-
प्रवृत्तेः) । अर्वन् शब्दः ... ।

(२८३४) गमकत्वेन हि व्यधिकरणानामपि बहुव्रीहिर्भवत्येव
यथा कण्ठेकालः उरसिलोमा । अधिचापेन - अधिचापकः ...
गमकः । आवर्तिनश्च ... भवन्ति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्
स विहितः तदादेस्तदन्तस्य च । प्रतिप्रसूतेः - कृतप्रवृत्तिः
विधास्तात्वतो पुनः प्रवर्तते ॥ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्ते प्रत्यय
यथा परिभाषा न प्रवर्तते ॥ अपूर्वविधौ गौणत्वम् प्रतिप्रसवेन ...
लाघवे भवति ॥ ... आ ... । अत्यन्तं अति
निर्बन्धेन ॥ (इदं हि ... वचनम् - तत्र पुनर्वामनस्य | ३|१
३३ व्यास) संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तपरिभाषा न प्रव-
-र्तते ॥ (गुप्ती जीति सेवनयोः) (तृ प्लवनतरणयोः) (भाष्यमते
सर्वांतो ग्रहणं न) ॥

(२८३५) का० मनो० २५५) मन्थदण्डवाची मथिन् शब्दः ॥ ... शब्दस्य
इन्द्रवाची । (संज्ञो नपुंसकत्वम् न लोपो वा वाच्यः)
विशेष्यनिघ्नः । पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत् । (गौणमुख्ययोर्मुख्ये -
कार्यसम्प्रत्ययः) प्रागुक्तम् न विस्मर्तव्यम् ॥ (यथा लक्षणमप्रयुक्ते
प्रयुक्तानामेव अन्वाख्यानम् ॥ अभिधानम् ... प्रत्ययस्य ... अपि
... निपातनात् सिद्धं निर्देशात् लभ्यते ॥ उणादयो बहुलम् सर्व-
... आयः वेः इत्यनेन गृह्यन्ते ॥ (... विकल्पः) (... ...
दीर्घः ॥ विहितस्य आजते विभ्राट् । (अपवादो वचन प्रामाण्यात् ।)
... गमनम् प्राप्तिः । ... - ... - लाभः । ... -
... । ... प्रत्यय ... ऊर्ज् बल- प्राणनयोः ॥ त्यद् शब्द
// तद् शब्द ... त्यः तौ ते - ... । त्यादादीनाम ... ... -
नामेवेत्यते ॥ युष्मद् शब्दः ... उपादि (... । ...)
... अद् । अनम + अनुवृत्ति अत्राङ्गं ... ...
... युष्मदस्मदौ (... इति प्रत्युदाहरणे) युष्मदस्मदी
... शब्द ... (विवक्षातः ... अव्ययी-
...लोपश्च + आत्वादिः कर्तव्यः ॥ (... - ...)
(... कृते ...) (... कृते पुनर्लोपविधिः)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सत्यपि — सर्वत्र बाधनम् भवति। परिशेषादेवसिद्धिः। उ—
यथा। अकृतव्यूहे (पुनर्वृत्ताविधिः) अकृते वृत्ते वर्तिः ...

समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी
समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि॥ १॥
सुभ्यहौ. ङसि षु परतः आदेशाः स्युः सदैव तु
त्वाहौ द्यु य वचिश्चैये युष्मद् अस्मा तौ व ममावपि॥
एते परत्वाद् बाधन्ते युवावौ विषये स्वके
त्वमावपि प्रबाध्यन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः॥
...लोपः समासार्थो वर्धने युष्मदस्मदी
तयो रद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ च न॥

निघातशब्दः अनुदात्तवाची। (एकतिङ् वाक्यम्। प्रकृतिविभावे
(अन्वादेशः) = किञ्चित् कार्यम् विधातुम् उपात्तस्य कार्यान्तरं बोध-
यितुम् पुनरुपादानम् अन्वादेशः। अह — खदे। च समुच्चये।
वा विकल्पे। एव अवधारणे॥ वर्धनम् = पचयः मध्यमणि—
न्यायेन॥ अतिङ्न्तात् पदात् परं तिङन्तम् निहन्यते।

(५८३६)(काशिका-न्यास-पदमञ्जरी) विनाशी तुरुन ... वर्तीया।
अमुम् अमति अदद्-अमुं। अर्थः मानसस्व मानसस्य ईषत्तद्
शेषम् ... उकारः॥ क्रिया प्रमस्य पूज्यपार्थिवार्य ... प्रमं
... अमर्षे इति किम् ... न पश्यामि निमित्त
वनमती। ... काशिको नाम ... व्याख्यानग्रन्थ।

उभयतो ... ॥ (भरे हाल — तो मैं दिहारे॥

(१८३८) ... दोषौ। यत्किञ्चित् ... ॥ ... अमु भवति। (न न अनित्या-
किं तर्हि ? (तो क्या है) ... प्रकृतिः॥ ... अद् अनतपक्ष॥ अमम् ... यज्ञ-
की शाला ... ॥ अत्रैव अधिकृतौ ... प्रयोगः॥ आथर्वणा अपि
... ॥ ... ... प्रयोगः—
मतः। अमम् ... एव अनार्थवन्ति। ... ... प्रयोगः।
मवार्ह अध्यायः॥ छन्दसि इति तु नोक्तम् ... ।
अव्याप्ति— अतिव्याप्ति वा स्यात्। (अ) इति-शब्दस्य ... अतः उ:
अव्याप्ति— अतिव्याप्ति वारणाय। (अ) इति-शब्दस्य। विद्यते — वेलो। ॥ अवतीयते।
चलुमति: वार्तिककारवचनमात्रं ... विद्यात — वेलो। ॥ अवधीयते।

ईदृश्यपाम।, अद्यवित्तर्के
... प्रयोजनम्। आमन्त्र प्रतिषेधार्थम्
... । एवास्तेऽद्य प्रयुज्यते
गुरुस्वयि इति गुरुकुलम्॥ ... वर्जितः ... ॥ ... ईच्छायाम्
तम्- त्वप्- तनूकरणे। रक्ष-पालने॥ यज। वप। ...
उप दाह॥ (सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद् विघातस्य)
निषेधार्थे मधुमद्॥ गुरुकुल॥ ... गतौविधिस्यपललकुविनिषेध)
वचनप्रामाण्यात्। ... न हि कल्पते — न ... ।
प्रामाण्यात् विधते। आसन्नात् विधते। ... अवधिस्तविमाता। लक्ष्यानु-
... ।। विवक्षा। न अनिष्टार्थं शास्त्र प्रवृत्तिः॥ शिष्ट। विशिष्ट॥
... गुरुकुल ... । अर्थ विवाद। ... अर्थ
अर्थ अर्थे। इड — उपग्रहः = इट् प्रतिषेधः। जागृ — निद्राक्षये॥
विद् - विद्यते। विद् विचारणे। विन्ते। विद ज्ञाने वेत्ति। विद्लृ लाभे
विन्दते - विन्दति। है। पाता है। विचारता है। जानता है॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१८३८) कृ - भू - अस्ति। कृञ् करणे। अस् भुवि भू सत्तायाम्।

(१८३९) धातु पाठ विनोद आचमन ॥ धातुपाठविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्। (१) कितनी धातु। (२) कितने गण (३) किस गण में कितने धातु। (४) कितने प्रकार के धातु ॥ (५) मूल धातु (६) कृत्रिम धातु। (७) उपसर्गयुक्त धातु। (८) द्विरुक्त धातु। (९) कृत - तिङ ॥ नाम - आख्यात। (१०) जैन धातु (११) धातुनिर्देश की रीतियाँ - मुनित्रय वचनों में ॥ (१२) अनेकार्थता धातवः। (१३) धातु - शब्दयोनि। (१३) एक ही धातु के अनेक अर्थ उन्नत - निकृष्ट। (१४) आत्मघात - पदों का प्रयोग द्वितीय, तृतीय रूपों के अर्थ बनाना। मूढ जनों के - चक्र में रहे। (१५) ल्युडन्त के अन्त के अर्थ। (१६) मूल सत्ता। (१७) सकर्मक - अकर्मक। (१८) लकार कर्ता - कर्म ॥ (१९) लकारों के अन्वर्थ नाम - वर्तमान - परोक्षा - श्वस्तनी भविष्यन्ती पञ्चमी प्रेषणी। लोट् प्रश्नी, अनद्यतनी, विधि - आशीः, भूत, हेतुहेतुमद्भाव ॥ (२०) नामधातु कर्तृ, कामना, आचार // हेतुहेतुमद्भाव ॥ (२०) माधवीयधातुवृत्ति, काशकृत्स्न धातु - युधिष्ठिर मीमांसक - पाणिनिकालीन भारतवर्ष ॥ (२२) शब्द चयन विषय में ॥ (२१) व्याकरण - निरुक्त - वेद। (२३) सार्वधातुक, आर्धधातुक, भ्वादि, द्विगण। (२४) अनुबन्ध धातु (२४) लोकोत्तर, वागाश्रित, द्रव्याश्रित // धातु। (२६) सकर्मक, वर्तमानार्थक तथा धातुपाठ में (२७) नमक में गति, बन्धन, हिंसा, द्वेष, (२८) अवधातु के बहुत अर्थ लिख के भाग, देव ॥ (२९)

(१८४०) अष्टाध्यायी, प्रत्याहारों में व्यवहार एवं विनोद। (३) वैदिक। (४) तपः साधना, वेदाजनम (६) अविकृतता। (७) प्रवृत्ति मानि। (८) मनुष्य जाति ज्ञान। (९) शास्त्र का भाषा - शिक्षा - बड़भाग ॥ (१०) उच्चारण प्रक्रिया। (११) व्यवस्थापक, नामक का अनुवाद। (१२) भारतवासियों में भाषा शिक्षा (१३) व्याकरणी भी (१४) भाषा की रक्षा। (१५) भाजन। लोकनः (१६) लौकिक का बहुत का व्यवहार। (१७) व्याकरण रीति - भाषा - उपाय - साधन ॥

(१८४१) अनु प्रयोग ॥ अन्वादेश अन्वाख्यान। ॥ सर्वेवाक्यार्थ अक्षयान्वय फलम् ॥ गौतिकव्याख्या, गौतिविशब्द मौलिकवाली ५.४.५० में अभूततद् - ५.४.५८ में कृञो द्वितीया - तृतीया

(१८४२) अष्टाध्यायी के अपने आचार विचार। अधिकारों - प्रामाणिकता निरुक्तः ॥ — — कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ आख्यात / काल / साधन / पुरुष / वचन ॥

१८४ आख्यात / काल। साधन। पुरुष। वचन।
आख्यात। धातवः।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तस्मात् आगम । अ तासात ॥ धातु (१) भाव कर्तृ कर्म । पुरुष - लेखा ।
आम्यात -

(८८४३) बालमनोरमा स्वरूपम्।
अत्रलोऽर्थे : प्रथमपुरुषं केचिदिच्छन्ति तत्त्ववत् । केचिदन्यपद देशास्मिन्नेतेर्केऽसिद्धि
इ श्यतो

सि० । लि: । सहस्य सृष्टि । अतिक्तासु उपाख्यानम् —
व्याख्यानम् अव्याकुलत्वम् । जगाहित चिन्नेनी क्लिक्जेतपदलक्कुरु ।
कुरुष कौटिल्यमाभी भावयो ॥ मुक्त मोक्षयो । अकुञ्च —
इदतो । महतो पुरुषते इति महती । एषवेचने । बाहि वाहि
(विपरितेयोऽ पर अधिकम् तद् अधिकमेव इतिज्ञ अनिव्याम ।
(पुनः प्रजकुविचाराद् इतिउम) उवित्तिप्रतिपदिके मः क्रिप् वा
चक्रवः) गोमानिमाचष्टे इति । अथ एतपद् अतिनिव्यामम्
निमयाकिम । नियम एवैक तु नियम स्वरूपम् तु । (धातोश्चेद्‌ -
अधिकृतस्यापि स्यात तर्हि अत्रातरेव । ननु धात्वन्ता सूत्र इच्छ -
वत्तु मतो स्यात् ? कार्ष - क्रिप् वा (कौ लुप्तं न स्थानिवत्)
मतो: वतु भवत् - your majesty त्वितु उपमेयासम्याधि -
टेलीप ॥ (अनन्तस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा ॥ जक्ष भक्षण -
हसनयो: । नाथृ निडायने । वीडा कुमिती धवतादवीयौ । दातु -
अनरुद्धे दीधीङ् दीप्तिदेवनयो: । वेवीङ् वेतिना तुल्या इति जक्ष -
धातवः अदादौ । जक्ष्यातुरुम् आगम ॥ अलोचनम् इय -
स्थानसामान्यम तं पश्यति तदृश: (क्लिक्तु । दृश । दृशः ।
तादृश् । तादृशा । तादृश ॥ दृशः शतः एव पदम् पृथक् ॥
पिसि चक्षने ॥ (अयोगवाहानाम् शर्ष्वर्णि पाठः । अन्येषु चर्चने
चक्षुने ॥ ड - पद्मा पादे लड्डु विषाय - गतौ च साधने ॥
(अनादि केऽपि अगमः उपसर्गाद् विधयं न प्रवर्तते)
// (मजातको बहिरङ्ग प्रकृतिः) (निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्ययः)
इतिन्यायः

प्रतिपदविधिः शीघ्रोपस्थितिवान् ।
पूङ् पवने - पूञो डुंपुन । (संनियोगशिष्टानाम् अन्यतरापाये
उभयानिवृत्तिः) इति न्यायः । (देवदत्तस्य हन्तरि हते सति
देवदत्तस्य न पुनरुन्मज्जनम्) इति भाषा । प्रक्रियेह लौकिकमाव
छेत्र । (पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य)
विषयसप्तमी । परसप्तमी । जनसप्तमी निमित्तसप्तमी
// स्त्रीलिङ्ग - स्त्रीलिङ्ग - भावे क्रिप् । अथिकृत शकः इति दिशो प्र -
वाची स्त्रीलिङ्ग । उतद्वीर चिनहपीते । (उपः ङुमतप, नमा- निमता
वर्धा पद्नुतते इति स्त्रनु ॥ अयः: दाज इदयम (आशाह्वे) !
वाचः उआ । प्रार्थना ॥

(८८४४) ३. १. ४१ ॥ अन भवतो विदाङ्कुर्वन्तु - विदन्तु ॥ इतिकारः -
प्रदर्शनार्थः किंतर्हि ? अनुप्रयोगः । अनुप्रयोगः । लाभा वा
आख्यात वा इतिकार: प्रयोगप्रदर्शनार्थः । वार्तिककार: प्रदर्शनात्
पर तु विधानार्थकमिति । नतीपादयोर्वा प्रकोडादयाद । पूङ् पवने ।
पूञ् पवने । इतिकृला - इतकृले । ।एषा प्रक्रिया वदितव्या ॥
इति - एवेत्यार्थः अतोऽपि ॥ उर्णाः । उरभावनीय ॥
उत्पात्मेव अर्थः (प्रयोजनम्) अपेक्ष इति उत्कानार्थ ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१२८५) (चितः । इत्यन्तोदात्तत्वम् । लिः सामान्यग्रहणार्थः ॥
धी । आय । क्य । धृ । निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य)
नैवं सति किञ्चिदनिष्टं भाष्यते ॥ अविध्यातार्थः । किमर्थः ॥
उपदेशः प्रकरणे वर्णितो वा । किं कृतं भवति । को विशेषः ।
प्रयुज्यमाने अनुबध्यते ।
३.२.४५।
(१२८६) का.न्या.प. कुटप्रभृतये । टिं लिट आच्छादने । टक् भर्त्सने ।
कुटनिकर्षे ॥ गुणात् प्राक् । भूतपूर्वगत्या । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । तदेवं कित्करणसामर्थ्याद् गुणो न भवति इति स्थितम् । मितोऽविकारी
टीकाकारः । तदेवं कित्करणसामर्थ्याद् गुणो न भवति इति स्थितम् । अलिङ्गनम् = आलिङ्गनम् । सञ्चिकुः ॥
छिदिर द्वैधीकरणे । कुटनिकर्षे । मुष स्तेये । आलिङ्गनम् । ह-लयोरभेदः ।
आश्लिक्षत् कन्यां देवदत्तः ॥ श्लिष, श्लिष प्लुष-प्लुष दाहे ॥ ह-लयोरभेदः ।
मानवप्रकृतिः । जनुर्नाथिक-निरुक्ताभ्याम् जनुर्नास-निरुक्त्या लोके प्रथम, द्वितीय
तृतीयपुरुषे ॥ मानवप्रकृतिर्वै भेदप्रवृत्त भेद-शब्दभेद ॥ अनुक्रमश्च ॥ विविध
नियमः । योग-(सूत्र) विभागात् सिद्धम् ॥ लक्ष्यानुरोधात् । यत्लक्षणमाह तदन्यत्र
प्रत्ययः । प्रातिपदिकमेतत् । नहि अनिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिः ॥ इष्यते च इष्टिः कथम् ।
इत्थं भाष्यकारस्य ॥ अविशेषितो निर्देशः । छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति । आर्षम् ।
पौरुषम् । (पुरस्तादपवादाः अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ अत्यन्ताय ।
किमर्थः । किं तर्हि उच्यते ? तत्र भवतादि प्रत्यान्तरेण नियम एवोक्तः । एतावानेव विशेषः ।
प्रत्ययनियमः । क्व अर्थनियमः । सर्वथा नियमान्तरं प्रत्याम्नाय्यते । लक्ष्यानुरोधात् - आश्लिक्षद् अश्व-
। विधेयत्वेन अस्ति निर्देशः प्रत्ययाद् वा प्रत्ययनियम एव भविष्यति ॥ प्रत्याहारेण त्वस्य लक्षणा
आश्रम । इतिता वा (इशिर । अदर्शत । अद्राक्षीत् ॥ नियमो भवति) (एवं मन्यते ।
श्लिषः न त्वालिङ्गनम् । (सिद्धे सति आरभ्यो नियमार्थः भवति । लाघवे हि तेषां नास्ति विशेषः ।
प्राप्नोति तस्मात् ।
चिरन्तनयथाख्यात । यदर्थात् (वैयाकरणगोष्ठी संवादवाक्यानि)
(वैयाकरणनिकायान्तर्गतगोष्ठी वाक्यानि) (वैयाकरणगोष्ठी संवाद) (वट् अनिट्, वट्) (आत्मनेपद)
कर्तरि- (कर्तृवाच्यम्, कर्मणि, भावे, कर्मकर्तरि) (लट् अनिट्, वट्)
परस्मैपद- उभयपद) (गणविकरण) (कालभेदेन-लकारभेदेन)
॥ नाकमिष्टं सुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः । अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमत भाषितम् ॥
(कु- द्) । क्षिप्र सेवायाम् । दुद्रुगतौ । स्रुगतौ ॥ चिन्त्यम् प्रयोजनमस्य । लोकव्यवहार
विकल्पार्थः । अर्थनिर्देशः । अव्यायोग्यः । प्रयत्नार्थः । मौनप्रयोगः । स्वाध्याय प्रतिज्ञार्थः । वैदिकार्थः
जातिपरिगणनम् । जातिपरिलायनम् । शीघ्रं बोधः । विलम्बेन बोधः ॥ यद् यिषान् सङ्ग्रहाय ।
विस्मयशीलाः । दुग्धसिद्धि शतिवक्ताः ॥ विकल्प्यते । भाषणं च ओडुलोमि वा शाब्दिक
भाषितः । (स्त्रयं भवति । (क्रुध- क्षुध- लुब्ध- विरुध) । गुप माये
शाट्(अवशाट्) । (छन्दसि इच्छानुविधिः) लक्ष्यानुरोधात् । अर्थ परिहारः । इत्यम-
गुप व्याकुलत्वे) (छन्दसि इच्छानुविधिः) लक्ष्यानुरोधात् । छन्दसि ब्राह्मणे । मन्त्रे । भाषा-
गुपू-रक्षणे ।
ग्रहे । इत्यपि (इत्-इत्-) ॥ अर्दिगतौ याचने च । छन्दसि ब्राह्मणे । मन्त्रे । भाषा-
याम् । लोके ॥ अन्वाख्यानम् । लोकतः सिद्धेऽर्थे किं तत्र शास्त्रेण क्रियते)
शिष्ट । आप्त । शिष्टिः ॥ शास्त्र । शासन । शास्त्रशासनम् । नियमनम् । नियम्यते ।
रेफस्य न द्विरुच्यते ॥ अर्द गतौ याचने च अर्दितं जायाम् । सर्वभाषा । द्विविधः प्रतिषेधः
न तत्र विधिः न निषेधः ॥ अनुवादो वचनान्यायः । व्याप्यम् तने । उपलक्षणम् ।
(नाश्ट: प्रकृत्ये) ३।२।५२। पदमञ्जरी) (लिप् उपदेशे) (सिच् क्षरणे) (श्री-
(उक्षणार्थ) । (समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वम्) इतरेतरयोगे बहुवचनम् । मन्त्रार्थः पर्यायौ
सर्वथा प्रयोगः ॥ श्रिष- श्लिष- प्रुष- प्लुष दाहे) (दिवादिः प्रत्ययौ । शुष शोषणे)
प्रेमाध्ययनयुक्तौ ॥ (आश्विच क्रियायां यन्तः) । प्रत्ययौ । प्रुष्णाति । मुष स्नेहे)
(प्रुष्यति-प्लुष्यति) (आर्षं च क्रियायां प्रत्यय) । प्रत्ययौ । प्रुष्णाति । सुष स्नेहे)
(मुष्णाति) (प्रुष । मुष । पत्रभूत प्राडुर्भावे । गृह उपादाने ॥ (पठितानि धातवः
अट पठिता : धातवः इन्दु विपर्यार्थकमपि नाप्यते ॥) (प्रुष-मुष । प्रुष-शुष)
पारिशेष्यात् । वृत कथनम् । परिश्रमार्थक) । आचार्याणाम् सूत्रित । व्याकरण-
सूत्रित । वृध् मार्गेण । श्रेयात् वर्णे । अट-घुट प्रतिघाते ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२४८) प्रश्नप्रयोगरत्नम्। अनु यदीयादीनां चकार। उत्तरे – उपयोगः॥
वयं मन्यामहे। वृष वयोहानौ। जसु मोक्षणे। मुचु – म्लुचु गत्यर्थौ॥
मुचु – म्लुचु स्तेयकरणे॥ ग्रुचु – ग्लुचु गतौ॥ दुओ श्वि गतिवृद्ध्योः॥
(कथं कृत्वा। एवं कृत्वा। किं कृत्वा। इति कृत्वा। (तु शब्दोऽवधारणे) कथम्।
किमर्थं पुरस्कृत्य (अनेकार्थत्वाद् धातूनाम् अर्थभेदोऽनुप्रयोगः उपयोग-
दानस्य) इति भाष्ये) डुकृञ् करणे। मृङ् प्राणत्यागे। कृ विक्षेपे। सह जन्मनि
उत्पादि जन्मम्। जन्म उत्पादि भवम्। इत्येव पारिभाषिकसिद्धिः सामर्थ्यम्।
शिष्टाः। ज्ञाताः। दत्ताः। आचार्याः। भू वृत्तौ। पठ। उक्तम्॥ पद गतौ॥
अद। भू। वा। गम। हु। वृ। गम। वा। पद। क्रम। दा। धा। (अन् लिङ्) अन्तर्गीवलात् अर्थभेदे।
दृश। विश। शाक। कृप। दीप्तदीप्तौ। जनीप्रादुर्भावे। बुध अवगमने। पूरी आप्यायने।
बुध। मन) तायृ – सन्तानपालनयोः॥ श्रौ प्यायी वृद्धौ॥ जनृ जनने। बुध – बोधने।
व्यायाम। (प्रत्ययः) प्राकृतिकेष्टिः। स्पष्टत्वात्। (प्रत्याख्येयः।) प्रत्ययविभाषा। अद्यस्य –
विभाषा। (दुह – कर्म) इति वैशिष्ट्यम्॥ दुह प्रपूरणे। अर्दिङ् – गतौ पालनयोः॥
शीङ् आवरणे। यत् कर्मभूतस्य स्त्री भवति – कर्मस्त्री॥ सुखः स्त्री। ताप सन्तापे।
अनुतापः पश्चात्तापः। अतश्च तपस्तापसः। अन्यवाचस्य पादेन कर्मणा॥
उपवासादिलक्षणं तपः तापनं तपति = दुःखयति। यदा तु न तापसः त्वगाशिषु तान् (हेतु
त्वात्) त्वगाद्य तपस्त्यापयते = अतश्च तपस्तापसः। तर्जि आदि अर्जने। अर्जित-
वान् ज्ञानविशेषं तापसः॥ यावता (जबकि) (प्राप्तिपूर्वको नियेधो भवति)
आर्षिकम्। विकल्पार्थम्। मन्दधियः प्रतिपत्तिगौरवेच्छात् अतस्तम् अनुग्रहीतुम्
न्यायप्राप्तस्यैवविधिस्य स्पष्टीकरणाय। प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेधः। स्वस्थैव॥
साक्षिभिः। नैसर्गिकम्। प्रत्याशिषिताः। प्राचीयाम्। प्राचीनेमा। कर्ते – धीः।
भूयो विवक्षायाम् अन्वय – व्यतिरेकाभ्याम् शब्दार्थावगमः॥ न च प्रत्येकं व्यति-
चारदर्शनात् प्रविभागश्च नः॥ धात्वर्थो हि भावः। क्रियावचनो धातुः॥
३।१।६६ पदमर्थः
उभयथाम् आर्षिकाः जनः एवं विकल्पाः। इताश्च नानाप्रवाहे स्थिते व्याना: –
॥ अवताराः विशेषवेषाः विस्तरावन्तराः॥ अर्थैकं स्तोत्रं भवति। प्रथम –
भवतुम्। अर्थः अन्वय व्यतिरेकाभ्याम् अवगम्यः॥ (युवा स्त्री। (प्रह स्त्री)
शास्त्रातिदेशः। अर्थातिदेशः। बलीयान्। बलीयः। बलीयस्त्वम्।
हृधातृ – दुःखाथ्युदीर्णौ। असु अनवस्थाने। पु गुचलने। क्रमु पादविक्षेपे।
क्लमु ग्लानौ। त्रसी उद्वेगे। त्रुटी छेदने। लष कान्तौ। स्वार्थे किम्।
अनेरिच्छार्थः, असुश्च अनवस्थानार्थः॥ स्थितासो – (पुनः) अधिकरणम्।
पुनः। भ्रम्यति, भ्रमति। भ्राम्यति। स्थितस्य प्रयोजनम्। यसु प्रयत्ने)
(२२४९) पृच आर्जवे। क्षु। अक्षू व्याप्तौ। तक्षू तनूकरणे। वातोः।
तितक्षति तुद व्यथने। मृड पवने। रुधिर् आवरणे। भिद् बन्धने
स्वार्थति निर्मितमिति। (विकल्पो हि अविधायकस्य धातो प्रतिषिध्याते
सहताता प्रतिपत्ते। (अभिव्यव लक्ष्णो विधिः एवमेतं तद्विधानम्) (स्पष्ट
प्रतिपदोच्यते। प्रतिपदोक्तम् गृहाम्) (तम् विस्तारे। जपु दाने। यसु हिंसा-
याम्। चर्त्यर्थाः। प्रयुत। कृ कृवणे। अर्हायितिभाषा। न किञ्चिदनिष्ट-
मापद्यते॥ (नाकृतेयवादे ह्वदिङ्न्तम् + अपवादवचनप्रामाण्यात् हिंवि – हिनोति
जिनि प्रीणनार्थः। कृवि हिंसाकरणयोः॥ स्तम्भ – धको। कुशऽन्तर्भवे
उपदेशावस्थायामेव भूयः भवति। प्रक्रियालाघवं
(२२४९) शृणाति जिज्ञासा भवतु॥ व्यतिगमनम् व्यत्ययः। वि – अति – हा।
व्यतिहारः। विनयार्थ्ये विलासे। न कश्चिद् वि – विनयमान, ...
क्रियाविनिमयः॥ मेदति। मदति। मिनाति। मिनुते॥ गृह उपादाने॥
जल्प जल्पने। प्रयायपदम् = व्यतिनं व्यतिन विषये॥
प. मदनमोहनविद्यालङ्कार पं. चारुदेवशास्त्री डा. देवेन्द्रकुमार डा. कृष्णलाल डा. प्रह्लादकुमार
डा. प्रशान्तकुमार॥ अन्योन्य विशयावगहनम्।
CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पचायतम् - यो पचति आत्मीयो विषयः॥ जङ्गमम्। एवीयोपि व्यभिचारत्वीय दर्शनिर्दिष्टं शिष्यति॥

अनुतिष्ठ उपगम लिङ्ग नगयाम कालदलन्त्य कई पदार्थ।
~~वत्यमनिष्यति शास्त्र दृष्टेर्जो~~ वेदादि च शिष्यति बाडुलकेन॥

प्रकृतम्। अप्रकृतम्॥ इतरथा। अन्य। शुभ - शुभम् शोभार्थी

नित् अनेन आद्युदात्तः अश्वशब्दः। गै शब्दे। वचमाप्ये। विद याने। विदूलाभे। विदज्ञानायाम्। विदविचारणे। शक्नू शक्तौ।

उद्जनाति। गम्यते अनपत्यमापि लाडेयान्मलन्ते तु सुपमल्ल)

पालनेन पदार्थमेदे क्वचि दर्शितम्। अन्मपत्यमापि लाडेयानमलन्ते तु अनुपयत्र।

पारिभाषिके कर्म, लौकिकम् कर्म क्रिया। कर्माख्यापि या यापि प्रतिपद्यते॥

कर्मस्थः भावः। कर्मस्था चाभिदे क्रिया। भावाभिभावः ~~कर्मस्थ~~ कर्तृस्थाच क्रिया। कर्तृस्था

(तेन तुल्यं क्रियाचेद् वतिः। तत्र तस्येव॥ मातृवत् पदार्थेषु भाति इवा क्रिया

चेदेयतुल्यम् पदवत्

तुल्या क्रियायस्य इति तुल्यक्रिया। अन्यथा। इतरथा॥ जायेपतेवं इति गमक-

त्वात् उपाय। क अर्थ-बोधक-गमक) कर्मस्थ भावका कर्मस्थ

क्रिया। कर्तृस्थभावका कर्तृस्था क्रिया। एवं च एवं चेति (मन्मति)

कृत्वाऽऽऽ उद्दश विजहशा। पुत्रायल्लम् ज्वलिकूय - विजहश्वा

शब्दिः = मारक॥ विप्रस्य छात्र शीलः। मथुरायामिव पाटलिपुत्रे

प्रकारः॥ चेदेवतुल्य मुख्यम्। कर्म - जायनम्। तत्स्था क्रिया

तारस्थ्यात् ताच्छब्द्यम्। मञ्चाः क्रोशन्ति, मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्ति

(विशेषणस्य वैयर्थ्यं नच्यवणी ~~प्रशस्ये~~ प्रयुज्यते। कर्मणः क्रियया तुल्याः कर्तृस्थ क्रियायुतः।)

कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः॥ (तौ तुल्यपयौ - उपाय - एकवचनं)

जाइधवचनम् तुल्यस्य। नजायाये (अत्र) एकीभूत उभयिन्द्व) वचन।

॥ अतिदेशो रूप-निमित्त-तादात्म्य-व्यपदेश-शास्त्र-कार्य-अतिदेशभेदेन -

अनेभेदिया। शुभ कर्म। युज् कर्ता। कर्तव्यः स्तौ। न कर्मकौ। उत्पत्ति प्रतिविधाय

आपुच्छत्॥ पुनरस्य उपान्त - निपातौ एषोऽपि वल्लुभ उ पद्यते

निपातयति नदीतटे रिपवाजनः। कर्मणः लौकिकत्वात्प्रतिपादनाय

कर्तव्यापारेण विवक्ष्यते। समुदायेषु च वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते।

नव कर्मत्व मन्यतेऽप्येचां। जायु और भिन्नी। जायु - उपतिष्ठति॥

आत्मनाभूयते। आत्मना मुच्यते। भाव - कृत - च - बलवेदा। पातु वान्यत्र

क्रिया कर्तुर्लक्ष्यो एव कमका। उप - उप अन्तर्व - अ उपर्युक्त व्याख्या

॥ अप्रचलन्यपि भाव्यो भावः। पौर्वापर्यापन्नः धात्वर्थः क्रिया॥ प्रथमक्रिया

यत्र उपदिष्टिः॥ कर्मस्थः पच्यते भावः कर्मस्थाच भिदेः क्रिया। भाषाभिभाषु कर्तृस्था कर्तृक्रिया

कर्तृस्था च यतेः क्रिया॥ भाजपत्र आस्ते) (वालभावस्य मन्ते। कर्मस्थाच कर्म)

गामे - उच्चितिविरोधी। जुजियंसो सेव्यते भावक देवदत्तः इक जनित्यपाद यतो

पृच्छति बुभुक्षते योगंकः। दुःखयति प्रावक्षति (जैव-दुःख तस्मिन्नपाय

चैषामिणीय॥ युजमाय - दुःखयतम्॥ सजनम् निष्पत्तम् - उत्त्पत्तम्

वाम॥ apple (marsh) ॥ उत्पत्ति पृच्छन्नम् पुनर्वक्तः। पृच्छन्ते नोऽ जयन्ते व

नमते दण्डः स्वयमेव॥ गृह्णाति विष्णुके देवदत्तः॥ प्राचाम आचार्याणाम् मतेन॥

(आनन्दस्य विधि के ज्ञाति प्रतिषेधो) (जुनु प्रजुनन्) (जयते कुलमें शब्दे

(निगादिवाभाव इति) प्रोक्ष - प्रक्षवणे। रखेः कुत्तान् कार्यमेव लोपयितव्या

लाघवार्थं। विकल्पार्थौ न पूज्यार्थौ॥ दु - दुष उपतापे। दुःखानि दयितां

दुष्टं दुष्ठवे। णु स्तवने। (विद्युत्स्वाः धातवः न आधानं इति कृत्वा॥ धातुमुत्पन्नादि

धातु सिद्धानि।

पोषिकाः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२८४९) आकृत: । चतुरम् अवस्था प्राप्नोति । इतास्ततम् चोदयति - पश्यति । (गतिकारकोपपदात् कृत्) स्त्री - स्त्रियम् । अवयव - अवयविन् स्थानिन् आदेशः । (संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति) लक्ष्मी संज्ञा गुर्वी संज्ञा ॥ उपोच्चारितं पदम् उपपदम् । इति अन्वर्थसंज्ञा ॥ यत्र च पदान्यो ऽपरस्ति तत्र उपर्यः पदविधिः इति परिभाषा अपेक्ष्यते ॥

करोतिना कृञादेः सामर्थ्यम् । पदशब्दोऽयम् अन्वर्थः न पारिभाषिक । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम् प्राक् सुबुत्पत्तेः । पठ्यते सप्तमीस्थम् सप्तमी विभक्ति ॥ इतिसूत्र्य ।

मायते ऽर्थो ऽनेन इति पदम् । सप्तमी विभक्त्या उच्चारितम् । सप्तम्यन्तेन पदेन प्रतिपादितम् निर्दिष्टम् । कर्मण्यण् । सप्तमी विभक्त्या उच्चारितम् । उपपद समासः (मुख्यार्थबाधे तत्र इति समासम् विशेषोपलक्षणार्थम्) ॥ (संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न) (लक्ष्यैव गौणत्वम् अनुपपन्नम्) ॥ अर्थानुगता संज्ञा = अन्वर्थ संज्ञा ॥ निर्दिष्ट: प्रातिपदिकसंज्ञा कल्पनम् । अर्थः । (१) लौकिक - (२) उक्त (३) लिङ्ग अर्थ - द्रव्य - लिङ्गात्मक: निर्दिष्ट: ~~संज्ञा~~ प्रातिपदिकार्थः ॥ (सत् - सप्तमी । विषय सप्तमी । निमित्त सप्तमी । पर सप्तमी (अनन्तर स्वविधि वा प्रतिषेधो वा) (एकादेश: पूर्वविधौ स्थानिवद् भवति)

(२८५१) उत्सर्गापवादौ: - अपवादविषयम् उत्सर्गौ नाभिनिविशते ॥ (नानुबन्धकृतम् असारूप्यम्) यः । कः । घञ् । अण् - कः (क - ल्युट्, तुमुन् ख्लर्थेषु) नानुबन्धकृतम् अनेकाल्त्वम् सामान्यविहितः उत्सर्गः । विशेषविहितः अपवादः ॥ (यत्र अन्यत् यत्र अन्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्र अस्तिर्भवतिपरः इति) अनुत्पन्न प्रत्यया प्रकृतिर्न कञ्चिदर्थम् गमयति ? किंवृत्तं भवति पूर्वं भूत: भूतपूर्व: । प्रपुञ्ज इति समासः यः । प्राग् (अजन्त) (धातुः) आदीत् समस्तिनु हलन्तः ततोऽपि यथा स्यात् राम हिंसायाम् स्वपते च दे याचने । यतीः प्रयत्ने सम्पद्यते गम: । वध । घातः । गुप गोपन कुत्सनयोः गुप्त - जनी प्रादुर्भावे बुभुक्षाम् = बुभुक्षा वचनम् । ३।१।२०८ । मुचा - आकुली करणे । भावे - बुभुक्षम् ~~कुम्भकम्~~ गत: । कुम्भतेव भवतः ≻ देवयूयम् देववाक्य गवः ॥ इत्यः, घातः, वध (अर्थनिश्चयाभावे नाव

॥ पश्यति । कृञ् सामर्थ्ये । चर्ज हिंसा गत्यनुपो: । अतिरेव चरन्ता: । चु टद्यर । अन् ओवितव्यपदे । । चार्थितश्च ।

सनु अवदायो ॥ संशयार्थे पुंसि इष्टव्यानेते मायो प्रतिजानाति । निर्यां मान्यादि सोऽस्ति तेनअस्ति प्रतिवाचि ।

मुक्त: क्रियाशब्द । क्रियाप्रधान: न संज्ञाशब्द । न जातिशब्द । पुष्यति (कानुबन्धकरणे न चानुबन्धकरणस्य " प्रेष्ये । प्रजातौ पुष्यति कार्य लोकान्तर प्रत्यक्षि । तदेवन हि उदिते लभत्व क्रियापदेन सप्तति - पुष्यति वा पुष्य । गुप्तगोपने । गुरु: ~~घूम~~ श्रवण भवनयो ॥ लत्वमवर सोमो टक्षा राजयूयम ॥ कुप्यम - प्रवर्त - त्वति ति - स्तैतिकत्व प्रवर्ते वा कड़गामः ॥ ~~ए~~ - छ्ट्टि मार्कर्ष चरस्य जनस्य इयं संज्ञा ॥ (पुरुषा पूर्णौ उद्धारणं शास्त्र कल्पो पेयं नित्यं उत्तरोत्तरायाम्)

(२८५२) (सूर्यौ + चैन्द्र) अवस्यादेक मनस्यम् । अमा = सह । सहवसतः आत्मना काल पूर्वोपाचन्द्रमसौ इति अमावास्या । अमावास्या अमावस्यारहे स्यातो निपात्यावोमध्यवृद्धताम् । तदैकवचनिता तयो: उपाध्याय मे प्रतिपत्ति ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१८४३) आविष्करोति। अमा-न्त। पूर्णमासीपर्व ... आपन्न:
पादिह ल अयेनान् पपन्नम तत्र सर्वे निपातनात् सिद्धम्॥ कृत्री-
छेदने॥ अष्ट. ३.१.१२३ । कृती छेदने (कर्तने) आद्यन्तविपर्यय:
कर्त-तर्क्या छपते! गृह्णाति: (योग-कर्म) जप-होम। ... गृह्णाति॥
नापताम् गृह्णाति चैव विनियातो न विद्यते॥ हाल-हलत। वृ दुर्द्धनी
प्रीति। मूल प्राप्यपाणे। आन्ध्रहृदो हृदो उपार्जिर्व।
... शिल्प-विघाये
// पृ लोपमणयो ... ।
... निपातनात् (... पदादेश ... पृषोदरादि निपातनात्)
... पदैक ... ।
... ॥
... द्वितीया पथ्या अध्येति॥
...

[illegible]

नियमकर्के। ... । ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पु - अस, पुंसु = ५२८ स्त्रियां नये प्रजन्दे च प्रत्ययस्य बह। नद् शासो प्रत्ययस्य नित्। गां गच्छति - पूजयति वा ततो न लोप।, गकार - गवाम्। अद्गु लब्धा
ओ, ४८ न वक्ष्यामि स्वाभाविक मनते

एक - दश - शत - सहस्र - अयुत - लक्ष - प्रयुत कोटयः क्रमशः।
अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वे महापद्म शङ्खं च जलधात्।
अन्त्यमध्यं परार्धम् इति दशगुणोत्तरं संज्ञा॥
जलधिस्यान्त्यं मध्यं परार्धम् इति दशगुणोत्तराः संज्ञाः॥ गणक - सम्प्रदाय -
४२७ (अङ्कानां वामतो गतिः) इति मनीषिभिः
पूर्वतक लीलावत्यादिग्रन्थेषु योगः। ४२८ इत्यादयः संख्याः (५२७)
अस्मेभ्यः द्विवचनानुशासिक विकल्पनस्य। भवन्तीति मनीषिभिः॥
अनुनासिक - अनुनासिकस्य (अयोगवाहानाम् अट्सु - शर्षु च पाठात्)
(५२८) इति गवाक् शब्द प्रक्रिया। इत्यम् अस्य ते। इत्यादि।
शीघ्रोपात्यतिको, विलम्बितोपस्थितिको।
(२८५५) स्वर् आदयः। निपाताश्च॥ निपाताः सम्प्रदाचो। चादीनाम्
स्वर् आदीनाम् सत्त्ववाचिनाम् - असत्त्ववाचिनामेव अव्ययत्वम्। प्रातर् -
अव्ययवाचिनामेव अव्ययत्वम्॥ स्वर् - स्वर्गे, परलोके च। अन्तर् मध्ये। प्रातर् - प्रत्यूषे। पुनर् - अप्रथमे। वियोग - शैघ्र्ये -
सानिध्ये॥ स्वर् - स्वर्गे परस्मिन् ज्योतिषि च। अन्तर् मध्ये। वियोग - शैघ्र्ये -
प्रत्यूषे। (रेफान्ताः)। शनैः क्रियामान्द्ये। ऋते - वर्जने। तावत् निश्चये। ओषम् सुखे -
सामीप्य - लाघवेषु। मौन। तूष्णीम् मौने।
मौन च। तूष्णीम् मौने।
तत्प्रकृतस्य अभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः॥
नत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः॥ अलम् -
इच्छा प्रार्थने। अहो - स्तुतिवचनादिषु। हि - निन्दा जुगुप्सा॥ अलम् -
अन्तर - मध्ये विनार्थे च। कम् वारि - मूर्ध - निन्दा सुखेषु। वषट्, श्रौषट् - वौषट्।
भूषण - पर्याप्ति - शक्ति - वारण - निषेधेषु। वषट्, श्रौषट् - वौषट्। प्रकाम् आतिशय्ये
(उपांशु - विजने - स्वर - प्रतिषेधार्थः) सततम् अर्थान्तरे। अजस्रम्।
मार्जित, कुकुतासा, कुत्सु, कुत्र, अथ। अन्वास।
(२८५६) चिताय, चिरात्नाय, चिराय, चिरम्, चिरेण, चिरात्।
चेदाय, चिरात्नाय, चिराय, चिरम्, इतरेतर, अन्योन्याश्रय। सूक्ष्म प्रकटेषु
च। अनुकूल अन्वाकृ, इतरेतर, अन्योन्याश्रय। तथापि निदर्शने। एव
(साकं), माकिम्, नकिः वर्जने। केवलम् एकवचनम् इति अर्थे।
सर्वे कृत्स्नाः विभक्तिनीयते - केवलम् पचतिकल्पम् ईषत् पचति
विभक्तिः॥ पचतिरूपम् पराह्नो पचति। (समास - विग्रह) (अव्ययं
अभिमुखे व्यक्तञ्च॥ अव्ययकृत्ता भीवं। स्त्रीपुंनपुंसकत्वानि सत्त्वे -
आधुनिक वचनम् समासे लिङ्गाभावात्। एतान् अर्थान् ये न वियन्ति तद् अव्ययम्
गुणाः एकत्व, द्वित्व बहुत्वानि च॥ एतान् अर्थान् सर्वेषु द्रव्य - लिङ्ग कारक
विभक्ति वचन शब्दौ - कारक संख्यापटौ।
संख्या। विभक्तिवचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्
सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्॥
इति श्रुतिः। लिङ्ग - संख्या - कारक भावयता॥
वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः।
आपं चैव हलन्तानाम् यथा वाचा निशा दिशा॥ न व्येति —
अवगाहः। वगाहः॥ अपिधानम् - पिधानम्।
विकाश न एति गच्छति। वि - काश
विकाश न एति गच्छति। लोमशः पुरुषः स्मृतः।
(२८५७) स्तनकेशवती स्त्री स्यात् लोमशः पुरुषः स्मृतः।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्
अभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्। तयोरुभयोरभावे जति।
उभयोः अन्तरम् = उदृशम् तयोरुभयोरभावे जति।
उभयोः अन्तरम् = उद्दृशम् - जातुलगुणानाम् द्वैधः पुंस्त्वम्। असत्त्वः स्त्रीत्वम्
स्त्रीत्वादयः - जात्युत्तरगुणानाम् वृद्धिः पुंस्त्वम्। असत्त्वः स्त्रीत्वम्
स्थितिः मार्गो नपुंसकम्। सामान्ये नपुंसकम् इति प्रवादः।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एकस्मिन् एव वाक्ये अर्थे प्रयुक्ता नाटको, न पुनः शब्दनानात्वम्।
कुत्रचिदपि उच्चारितः मुहूर्तमपि नावतिष्ठते यावदनेन कोऽपि विषयः
अर्थेन वा युज्यते॥ एतस्मिन् शासनशास्त्रम्। (अवश्यम् वक्तव्यौ
एव कृतान्तौ (सिद्धान्तौ) आश्रयः॥ (कृतान्तौ प्रमाणिकौ)

(२८५८) आथर्वणम् निराकरोति। जनमत इति प्रक्रिया ... अयम्
इति अवक्षिप्यते। उच्यते। अद्यापि तत्रैव। शब्दो निरुच्चा
इति अवलोक्यते। उच्यते। अनभिचयनमेव अभिचितम्॥ प्रकृतौ ...
नष्ट। अत्र अनिचयनमेव अभिचितम्। ३।४।२३३। एवम् तत्रैव
(२८५९) उभयापत्तौ ज्वलतेः भवति। ... न ... कार्यम्
कृ-दृ। निरवकाशक ...
प्रत्यासत्तिः। प्रत्यासत्तिः।
प्रत्यासत्तिः प्रविशत्यर्थः पठ्यते च पञ्चादयः।
उपविशति ... क्रियाति च पञ्चादयः॥
अत्र वाक्यार्थमेव ... अर्थे हि ... प्रयोग ... कुत्र ...
कुत्र वैकृतो। इत्यादि। ... अर्थे ... मत- मर्तव्य ...
कुत्र छिन्ने। लवन-लवना ... छेद्यो मत- ...
मध्यम ... प्रतिसिद्धानाम् ... ।
... अधिकरणे। अविद्यमानम् निर्णय ...
... औपचारिको ... निक्षेपे। डीप्र डीप्र ...
... कारणम् ... डीवर्ये। ... भिक्षा ...
कुप्यन पाचो नयर ... प्रतिगलो ... (आज्ञ) अनु ...
... व्यापक।
... क्रिया दाना। अत्र अपि उपत्वाद्भावात् (आज्ञ) ...
... प्रीतं तत्रैव। प्रियः। ... इति वचनम्॥
आक्रमण।
(२८६०) विशेषार्थम्। प्रत्ययार्थौ ... प्रातिपदिकेन ...
अगृहीतार्थ ... (प्रत्ययवता प्रातिपदिकेन ... शिरसि पदे
... प्रातिपदिकार्थेनेव ... ।
... इति प्रकृत्यर्थो भवति ... कस्मात् पदात्
प्रातिपदिकं वर्तते ... (शायनम्- ...
अन्यतः ... वर्तते (... प्राप्यम्) ... ॥
... इत्यादि। (अकारान्ता ... उत्तरपदत्वात्
" ... देवानाम् विशः" (... प्रातिपदिकेन) ...
अविद्यमाने ... प्रातिपदिकेन ... वनिप्- क्वनिप्- वनिप् ...
... भवति। (... इति ... प्रत्ययान्तम् ...)
अवसाने। इति ... प्रत्यय इति ... ।
... (वन) इति (प्रत्ययवता प्रातिपदिकेन ...
... प्रत्ययान्त ... (गृह्यवता प्रातिपदिकेन ...
... प्रत्ययान्तात् ...) ... वनान्तानां॥ ...
... (अत्र अभिप्रेते) ... निर्विशेष ... ।
... इति ... (...) ... ॥
भाव॥ / ... (...) (... व्याख्यानम्)
निः ... ।
(२८६१) ... जातिः ... निपातनात् ... (...) ।
... भवति) (... मूलम्) ...

= ... ॥ विधि- ... अवलम्ब ... (...)
... ॥ ... अवसान॥
... । ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अन्तशब्द: उत्पत्तिवाची मर्यादावाची वा। निरुक्तकार: निर्ब्रवीति।
उच्चावचेषु अर्थेषु निपतन्ति इति निपाता:। उपदेशमितरणार्थम।
अनेकार्थक। पदपूरणा निषिद्धे। पदपूरणार्थी नञ् ... ग्राही
... पाती। तस्मात्पतिता चकार: अनुक्तसमुच्चयार्थ॥
आदित्य। यथा- आत् आत्मा ... (आत्+मा) (अन्+मा) (अति-...)
अत्र+ आ (आऽत्मनीना
(२८६२) ... प्रयोजनम्। उत्पत्तिभूतं तन्निवृत्तौ अध्याये निरुक्ते॥
स्यैङ गतौ। झटिति प्रतीती ... । ... प्रतीति
द्रुत- झटितिप्रतीति। ~~विलम्बेन प्रतीति~~॥ ... - प्रापणे।
दु दु उपतापे। दुनोति। दूयते चेतः ३।१।१४३॥ वार्तिक -
(भवतेश्चेति वक्तव्यम् ण। विकल्पार्थ) (भाव: भव: भवतीति)
वार्त्तिक
गृह- वेश्म तातस्थ्याद् (गृहा: = दारा:॥ 'गृह- वेश्मनि
गेहशब्द: अत्र ॥भव: देव: (देवता) भवत्येव, भवदादि-
भवति। दाव: वनवह्नि:। ... ॥ ...
... ॥ भवा: पदार्था: (भाव शब्द के अर्थ)
(न गृहं गृहमित्याहु: गृहिणी गृहमुच्यते) भवेयु:॥ ...॥ ...।
... वार्त्तिक आर- भावयति ... टीकाकार
... किञ्चिदपि अनुनादि कलाया भवति। क्रियासु कौशलं शिल्पम् -
skill गायक: गायिका। गायन: गायनी। न हा (...)
ओहाङ् त्यागे। ओहाङ् गतौ॥ ... भावा: पदार्था:
(द्रव्य, अर्थ, वस्तु- पदार्थ, भाव) ... - ... ...
न ...॥ (स्वभाव- तद्धर्म- तत्साधुकारित्व) ...
... - कर्म) ... अनित्यम्। अनित्यमास्य शासनम्।
शासका शास्त्रा अनुशासनम्। शास्त्रस्य शासनम्॥ शिल्पी- ... .
Skilled ... ... विशदयति
(३।१।१५०) आशिषि धातुमात्राद्वुन्प्रत्ययो भवति। जीवतात् -
इति जीवक:। जीवितात्। नन्दतात् नन्दक:। आशी: = प्रार्थना
विशेष:। ... - (आशिषि लोट् प्रयोग।
जीवतु = जीवतात्। जीव- जीवतात्॥ का पुन: इयम् आशीर्नाम
अप्राप्तस्य अभीष्टस्य प्रार्थना- आशी: क्रियाविशेषोऽस्या:
आशिषा। जीवतात् = जीवक:, जीवनक्रियाया: कर्त्ता भवेत्॥
जीवनम्, नन्दनम् ... (जीवतात् ...)
(वेद और व्याकरण प्रमाण ... लोकव्यवहार -
लोकानुभूतियाँ सिखाते हैं। प्रभूत- व्यापक ...॥
आशिषि गम्यमानायाम् - न वाच्यायाम्॥ अमुष्या: क्रियाया:
कर्त्ता भवेत् इति एवं आशास्ते॥ क्रियावचनो धातव:।
(२८६३) व्याकरण लोकव्यवहार, लोकानुभूति, लोकभूगोल, चतुर्विधी
... ॥ स्वभाव- तद्धर्म- तत्साधुकारित्व

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१६६४) ३.२.१ कर्मण्यण्। निर्वर्त्यं कर्म, निर्वर्त्यम्, विकार्यम्

प्राप्यम् #चेति निर्वर्त्य = कुम्भकारः। नगरकारः।

विकार्य - काण्डलावः शरलावः॥ प्राप्यम् वेदाध्यायः

चर्चापारः॥ अनभिधानात्। शीलिन - कर्मणि

भक्षिण आचारीन - ईक्षि - क्षमिभ्याम्॥ ॥ एवं उपमा

शब्दस्य। अशब्दस्य॥ कर्म - प्रभेदः Dimensions, [illegible]

निर्वर्त्यम् अतएव उत्पाद्यते। विकार्यम् तत एव कश्चिद् विकारं

काण्डं लुनाति क्रियाजन्यफलभागित्वम्। वेदमधीते। चर्चाम्

पाठयति। कर्मणि निवृत्ते। अणि द्वितीय भवति।

मांस खादोऽभ्याघाते। कल्याय शब्दो

जेतु जाय मांसभक्षते

मर्यादार्थम् बहु = वहुच। शब्दानाम् अनुशासनक + व्याकरण

शब्दसंज्ञा। शब्द - शब्दने

उच्यते। → पाणिनसूत्रम् कर्म (कबीरी चित्ततमम् कर्म

संचितम्

पुनः पूते। (जनयितव्यं कर्म) सत्र विवृता कर्म - सम्पादनाच्च

निर्वर्त्यस्य विकार्यस्य प्राप्यं चेति त्रिविधमतम्। जैसा तैलनावाप्तम् घटस्यापि

लघु वक्ता

औदासीन्य यत् प्राप्यम् यत्र कर्म - गीत्सितत्व। यथा कलश भवतेव

पत्र यत्र अनभिधानात् यत्रा क्रिया तत्र व। यथा कलशं भवतेव अर्थ यदि अत्र

(कर्मानुमन्यम् अथवा प्रत्यय) (जेऽति क्रिया सन्निधानात् भवति) अथ इति अत्र

पूर्वाचार्य संज्ञा। वाक्यभेदस्तु वैचित्र्यार्थः॥ वेद अध्ययनम् शब्दे च (गा-मा-पा-ग्रहणेषु

वेद तन्तु सन्ताने। माङ् माने॥ *वेङ् व्रतपालने (गा-मा-पा-ग्रहणेषु

अविशेषः)) श्रीञ् हिंसायाम् डुमिञ् प्रक्षेपणे। मीनातिमिनोति -

दीर्घात् त्वापि च। त्रैङ् पालने। (कश्चिद् सर्वत्र उपादान्मो इति

वर्त्तते) उपपदसमासः = प्रयोगः। यस्य च निमित्तम् लक्षणम्

विलक्षणेतर अनित्यम्।

(१६६५) कवातीव जाड्म्भति। सर्व शत्रुनिराकरे। उपलक्ष्णा कः इत्यत्र।

श्रीदधीचमधिदेवतो (धुव लघ्यौ) धु-धैर्य (वी - वधिं - वृद्धि विस्वास

(उपलक्षण) चुकरिः (अन्तोः इव नीतः त्यौ वी को लुगवाप्यते)

(संज्ञापक वाक्यत्वाच्च न विवादः) (ध्वि - [illegible] = उत्पत्तिः प्रातिपदिकम् [illegible])

(वेदितव्या अनपवादेऽस्त्वार्थाः) धातुः पदसमेदे ब्रूहान्ता [illegible]

(लक्षणम् अनुवाद्यतेन नादेशनात् न) निरनुबन्धकग्रहणेन न [illegible]

(डिम्बार्थिनः, डिम्बडिन्ति)

कर्मण्य भवत्याक्षिकाः

(१६६६) कायीक - म्यात् - म्यमन्दी ।३।२।२॥ वेङ् अध्ययनम् + शब्द च वेङ्

तन्तुसन्ताने॥ माङ् माने ॥ वा - गतिगन्धनयोः। अर्थम् वाति मेङ्

प्रणिदाने। (गा - मा - पा - ग्रहणेषु अविशेषः) श्रीञ् हिंसायाम्। डुमिञ् प्रक्षेपणे।

मा - इत्यतः अपि उपपद्यते। अन्येषाम् इत्यादि। उपपदकस्य सर्व, २

श्रोत्रियसाम् त्रैङ् पालने। त्रायते। यस्य च निमित्तं लक्षणमन्तेय विलक्षणं

नादानित्यम्। आयुष्याम् उत्पातम् (आयुतः शत्रुपतः) भावे ३.२.४

(धोता - विधानः) (भावः [illegible] अर्थः) इदं कल्याणं अप्ययम्।

यत्र तु अन्यतम अजामक यज्ञ तत्र लोकत्याजी॥ ॥ [illegible]

उक्तम्। [illegible] आयनाम् उत्पातं

अन्यपदेन विग्रहः इति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्तम्बकर्णयोः रमिजपोः हस्तिसूचकयोः। अन्यत्र कृञि ३.२.४ स्तम्बकर्णयोः
३.२.५ तुन्दशोकयोः
तुन्दपरिमृज आस्ते। शोकापनुदः पुत्रो जातः॥
आलस्य सुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्। तुन्दपरिमृजः अलसः।
प्रावृष आहर्ता शोकापनुदः॥ अन्यत्र तुन्दपरिमार्जः। शोकापनोदः।
मृदु स्पर्शं परिहृत्य। नुद-प्रेरणे अपनुदः। उपपदार्थोपाधि सुखादेव
आलस्यम् आहृत्य (आहर्तरि ल्युट्) यः स्वव्यापारनिवृत्तोपदेशेन शोकमेव
अपनुदति प्रयं नोत्पादयति न शोकं शोकापनोदः। महीपु ...
क्रिया। कं मोदते कुमुदम्। आदि शब्द प्रकारवचनः। excellent
काकगुहा तिलाः कावेभ्यो गूहिताः॥ स्तम्बेरमः प्रयापा॥ एते शब्दाः
जायन्ते। Correct प्रयोगाः॥ मूलं विभुजति - मुजकौटिल्ये। कुम्भ-
मोक्षो। गुह् संवरणे। ठेप् उपजाप्यः॥ दा- रूप गा-मा-दा-
गृहणोषु अतिशया॥ दैड् शोधने। परुषाणं पुनातीति परिकरदा!
धातुनिर्देशे अस्यार्थस्य अकल्पनम्। गाः जेयकृते। गोसंख्या।
पक्षिणः व्याघ्रः। व्या प्रकथने। शकुं माति शकुनाः। सामगाः। शकुनि
जामगी। (लुप्तविकल्पात् सुप्त विकल्पयो ...लुक् विधौ। वैदिकं प्रयुक्तम्।
आत्मनि ...। उद्गमनम् उत्क्षेपणम्। धरः-धारी
अधः स्थितस्य वस्तुनः ऊर्ध्वम् नयनम् उद्गमनम्। (प्रकृतिपरिण-
गृहे लिङ्ग विविक्तकालपरिगृहणाम्। केवलम् उपादत्ते न तु धारयति।
कालकृता शरीरावस्था यौवनादि वयः। ताच्छील्यम् तत्स्वभावता।
प्रयोजनाभावे स्वाभाविकी फलानपेक्षा प्रवृत्तिः॥ स्वभाव एव स्वाभा-
विकता। आर्थिक। स्वाभाविकता न हि स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति।
(ताच्छील्येषु वासरूपेण तृजादयो न भवन्ति। ॥ माल्हाः
पूजाहो। गन्धाहो। मालाहो। कर्मजयः सूचकः। गायत्री गायति
अनुवाकम् गायति। हरिश्चन्द्रो हेतौ ॥ सूचकः पिशुनः।
तत्पुरुषे तद्धितार्थ अनुवर्तते॥ सूचकः। पिशुनकः।
धातुमात्रात् विधेयः धातवः। शंकरः। शंवदः। शंभवः॥ हेतु-
ताच्छील्य - आनुलोम्य। ऐहिकम् आमुष्मिकम् च सुखं करोति
शङ्करः॥ कुण्डलापण्डवाच्ये ३.२.१४ पदमध्यारी मृं शब्दः।
शेङ्-शेते - खशयः। गर्तशयः। पार्श्वशयः। उदरशयः। पृष्ठशयः॥
उत्तानशयः। गिरिशः। (गिरौ डश्छन्दसि) उरःशयः। अवमूर्धशयः-अधो-
मूर्धः॥ टित्वात् ङीप् भवति। वचनसामर्थ्यात् अज्ञानं च ...
प्रत्ययो भवति। हेतुः एकान्तिकं कारणम्। लौकिक हेतु
न पारिभाषिक शास्त्रीय। ऐकान्तिकम् = नियतः - अव्यभिचारि -
unfailing. अवश्यम्भावी आनुलोम्यम् अनुकूलता -
आराध्यचित्तानुवर्तनम्॥
(२८६७) उन्मार्यानाम् अप्रयोगः॥
स्तनन्धयति ...। ...। ... नखी स्यात्कथमर्हति।
स्तनन्धयति कौमारे ...। ... किं करिष्यति।
... नाधीतं ... द्वितीये नार्जितं धनम्। तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति।
... लोकानाम्, ... (उपकारान्तोपपदेषु द्विगु... ...)
अभ्यर्हितानां। ...
अनाहितत्वात् ... निष्फला।
(२८६८) ३.२.२१ दिवा शब्दो अधिकरणवचनः। ॥ दिवाकरोति प्राणिनश्चेष्टायुक्तान्
इति प्रधान - पदार्थप्रधानः (अव्ययीभावे यथाशक्तिप्रभृतम् तदनन्तरं -
प्रयोजयति। (निपाताः अन्यप्रधानाः) अतितिष्ठं किं करोति न किञ्चिदपि करोति
निष्प्रयोजनः। दोषामन्यम् अहः सर्वं म... दिवामन्या रात्रिः।
लिपि-लिपिशब्दौ पर्यायौ भृतिः वेतनम् कर्म-निर्वेश ... मूल्यम्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२६६) धात्वर्थः क्रिया। क्रियावचनो धातुः॥ द्विपाठः [illegible]
न वस्तुप्रवृत्तैव । [illegible] शक्तिः। [illegible] इत्यत्र [illegible]
आत्मनेपदे [illegible] आत्मभाटिः॥ [illegible] अद्य भाटिः॥ [illegible]
[illegible] मध्ये [illegible] विलोडने॥ [illegible] [illegible]
[illegible] वनुयाचने। अनुदात्तो। [illegible]
[illegible] [illegible] वद [illegible]॥ अदि इति [illegible]
जातिवाचकोडीष् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
अदि-सति [illegible] [illegible] तत्र समुदायात् [illegible]
॥ एषा आचार्यस्य शैली यत्र प्रत्येकं [illegible] तत्र न [illegible] प्रत्ययस्य [illegible]
[illegible] उरु शब्दः अनन्तवाची, परिमाणनिष्ठा परिमेयनिष्ठा
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आदित्यः॥
[illegible] [illegible] [illegible] राजदारः [illegible] [illegible]
राजदाराः [illegible] एकं नाम गृहः [illegible]
[illegible] न पश्यन्ति। [illegible]॥ [illegible]
॥ ([illegible] न [illegible]) [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] विहारः। विहेशः। विहंगमः॥ ([illegible]
[illegible]॥ [illegible]
॰ प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्॥ [illegible]
शाले विहिते। शालाया विहिते। शालितेन। विग्रहः [illegible] द्विविदार्थी। [illegible]
इति वाचंयमः॥ [illegible] वाचंयम॥ वाचंयमः।
[illegible] प्राहुः॥ [illegible] [illegible]
(२२८०) ([illegible]) [illegible] [illegible] आश्रितभाव। ओदन।
अथ [illegible]। भाव-कर्म-अधिकरणेषु [illegible] आश्रितभावेन ओदन।
[illegible] ओदनेन [illegible] आश्रितो [illegible] भवति [illegible] केचित्
[illegible] इति [illegible]॥ [illegible] [illegible]॥
[illegible] विपरीता: [illegible]
अवयवार्थानुगता, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति विग्रहः॥ [illegible] [illegible] [illegible]
॥ [illegible] - शाला [illegible], [illegible], [illegible] [illegible]
([illegible]) ([illegible]) [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible]॥ [illegible] - [illegible]। ([illegible])
[illegible] [illegible] भवति [illegible] [illegible], [illegible] -
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]।
[illegible] [illegible]॥
[illegible] क्रियाविशेषणस्य [illegible] नपुंसकलिङ्गता च॥
[illegible] गच्छति ओदनं इति [illegible]। [illegible]
[illegible] ([illegible]) यथा गच्छति इति [illegible]॥ [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible] परिभाषा [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible]। पदसंस्कारः। [illegible]
अन्ता[illegible] - नियम, निर्देश, नियामक (१) नियम (२) न्याय (३) परिभाषा
(४) [illegible] (५) [illegible] (६) [illegible] (७) [illegible] (८) [illegible]
[illegible] (९) [illegible] (१०) [illegible] (११) [illegible] संख्या-संख्या।
(त-ट) (ह-स) ([illegible]) ([illegible]) ([illegible] - भावे, कर्तरि, कर्मणि, अधिकरणे)
[illegible] - कर्ता - [illegible] - [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible]। अधिक - [illegible] [illegible] इत्यत्र परिभाषायाः
[illegible]: द्वितीयः [illegible]: [illegible] परिभाषा॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(३.२.६४) लक्षण- (मत्वर्थीयात् प्रत्ययान्त धातोः लक्षण शब्दः। लक्ष्यते अनेन इति लक्षणम्। चूर्ण उपचारः। उपमाऽसौ।। लक्षणवान् स्त्री। लक्षणे योतो।
आश्रित- लक्ष्यते- चिह्न्यते। लक्षणम् मधु। चिह्नितम् घृतम्।
वातघ्नम् तैलम्। (साधनस्य क्रियायाः लक्षणम्। लक्षणमन्त्रैः)
(कवाट- कपाट) अच्छिद्र- न छिद्यते छिद्रिः ... तदर्थम् ... अन्यः
अच्छिद्र। स्वरूपप्रधानः शब्दः।। शब्दप्रधान। अर्थप्रधान।। पर्युदास।।
पर्युदस्त। पर्युदसनीय।। निषिद्ध।। पर्युदस्त।।। पर्युदास। प्रतिषेधविशेष्य।
व्याख्यानादेव अर्थनिश्चयोऽपेक्ष्यः।। ।। प्रकृतिः प्रत्ययस्य पूर्वो भवति। मित् ख्वः
नित् ख्वः।। ख्वः भेदकः।। ख्वो नियामकः।। तेन उपधायतो
तन्वान: परो भवति। मुमर्थः। ख्वर्थः। ख्वप्रे।। (तदनुबन्धक ग्रहणे नातदनु-
बन्धकस्य ग्रहणम्।) (एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य) चित्त्वप्रयोजनम्।
उदात्तादितोऽनुदात्तः। ।अकारो वर्णार्थः।
३.२.५८) (उदात्तत्वाद् भुवः चिन्निमित्तात् दित्त्वनिमित्तः।। नन्वस्य चित्स्वरेण इकारादित्त्वं भवते।
पूर्वविप्रतिषेधात्।) नतु च

३.२.६६. व्यः का च। का इति अविअविकः निर्देशः।। जैत्रं पुंस्त्वम्।
अलाक्षणीकम्। धर्मिणा विशेष न पूर्वनिपातः।। नित्यं हस्वार्थेन
आम्रेडितम्।। उष्णभोजी- शीतभोजी। उष्णं भुङ्क्ते कदाचित्।
ब्रह्मवादिनो वदन्ति। अपवाद प्रवादः।। उत्सर्गः नियमः। सामान्य-
विहितः सामान्यविहितः। अन्यथा। इतरथा। व्याः- व्यः (विशेषतः-
विधीयते।) बाधक बाधनीयम्। पुनः प्रसङ्गविज्ञानम्। प्रतिप्रसवः।
विकल्पः। अतो लोप इति अकारलोपः।। प्रत्ययलक्षणम्। प्रत्यये कृतम्।
नित्यम्। आतो लोप इति आकारलोपः। नलोपाभावपक्ष एव ताम् प्रत्यय-
मध्यस्थाभावे। साध्वी निरुक्ता वृन्। न लोपाभावपक्ष अस्ति उपक्षयी
विशेषः। साधुकारीति अतव्यार्थेऽपि णिनिर्भवति। ब्रह्म = वेदः।।
अपवादः बहुलम्। क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः। लक्षणगो-
वादी भक्तिविवक्षाव्यभिचारार्थः।। बहुलम्। क्वचित्स्वविभाषा। लक्षणगो
अभिप्रायः नित्योपाधिर्व्यभिचारार्थः।। अविअविकोऽनिर्दिष्टः। इच्छोः कुत्रापि
धातो। अनुवर्त्तनमात्रम्। विकल्पः। अपि अविकोऽनिर्दिष्टः। छन्दोवत् सूत्राणि
भवन्ति। महाज शब्दप्रयोग विषयः। आचार्येणेष्यमाणेऽपि विकल्पा
भवन्ति। महाज शब्दप्रयोगविषयः।। तच्छील- तद्धर्म- तत्साधुकारिषु।।
क्रम।। प्राचाम्, उदीचाम्। तच्छील- तद्धर्म- तत्साधुकारी नि-
साधुकारित्वम् तच्छीलत्वाद् भिन्नम्।। ब्राह्मणं वदति ब्रह्मवादी नित्य-
हलन्तं नवरोऽनयोः इत्यत्र ... हल्कोणा प्रतिपादार्थः।। हलन्ते नव्योः मन्यत इत्यत्र
हलन्त द्वितीयः नदनात् इत्यत्र पतिपादार्थः।। हलन्ते नव्योर्मन्यत इति पञ्चम्याः
इत्यत्र द्वितीयः नडनात् इत्यत्रापि अपि पालिके भयपति मामान।।
उष्ट्र इव क्रोशति इति उष्ट्रक्रोशी। ध्वाङ्क्षरावी अपुपालिने भयपति मामान।।
प्रतमः इति शालीनो नियमः।। उपदायायायि।। स्थण्डिलशायी अश्राद्धभोजी
स्थण्डिले शेते। आम्रेडितम् = पौनःपुन्यम्। तात्पर्य आतिवाच्य
।। इव शब्दो गत्यर्थत्वात् ... ... उपमानां शालीनपायादिके पथा।
।। इव शब्दो गत्यर्थत्वात् द्वौ ... प्रयुज्यते तस्मात् उपमानार्थः शालिखपायादिके पथा।।
व्याख्यानात् इत्यर्थप्रवृत्तिः।। वर्तनम्। । शालिनो नियमः। कषायपायिणो-
गान्धाराः। क्षीरपायिणः उशीनराः।। सौवीरपायिणो वाह्लीकाः।। ... पायिणः
मान्यते ... अत्र ... श्रीतादिकानि। (आत्मापकृष्टं हेतौ मन्यते।
दर्शनीयम् मन्येऽहं। अत्र ... दर्शनीयमानी द्यौवनीयमानी।
मन्यते। दर्शनीयम् आत्मानं मन्यते इति दर्शनीयमानी द्यौवनीयमन्यः। मननं-
... पण्डितमानी प्रातिपदिकान्तनुम् विभक्तिषु चेति णत्वम्। मनन-
मनः मननम्। कुत्रयोगान्तर्भूतो नायते पदो योग भवति य पदः। अपनी- पापा।
(आपो पक्ष्मा)। दीप्यमानं मधु- मदयति।। आत्म- हवियोगी- पदः।
नैवेतनप्रत्ययम्: (द्रव्य- पदार्थ- वस्तु- तत्त्व- अर्थ) ख्व शब्दपर्यायः।
आत्मा शब्दः।। चेतन द्रव्य- चेतन वस्तु।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२८८२) शरीरशरीरिणोर्भेदः अन्नयोगोलकयोरिव। अन्नमयकोशं ज्ञानमयं च कर्तृ। भवन्ती तत्र चित्ति पुरुषो ताभ्याम कर्तृका॥
॥अनात्मयोगमात्मा ज्ञानमैव च कर्तृति। भवन्ती तत्र जवित्ति पुरुषो तायाम कर्तृका॥ अर्थात् अत्र संमतिं दर्शयति।
प्रयोजकमाचार्यैः॥ जनकत्वात्तमाहुः ॥ अस्ति च त्वधूप वचनम्॥ भावना च उत्पादना
भूतशब्दोऽतिक्रान्तवचनः॥ अस्ति च त्वधूप वचनम्॥ भावना च उत्पादना
यजमानसम्बन्धी व्यापारः। तत्र व्यापार एव कर्तृ फलार्थं प्रवर्ते
नलिनिविशते॥ प्रवर्तते आरोपयति। दीक्षणीयादि- उदवसानीयान्तः
आमनन्ति। बाह्यः। फलं हि प्रेरणा तदर्थं प्रयतते न उदास्ते यत्नोद्यम
उपायम् जिज्ञासते॥ फलोद्देशेन प्रवर्तिता इति भावना इत्युच्यते।
ता प्रवर्तिः (१) भाव्यम् (२) करणम् (३) इतिकर्तव्यता च त्रितयम् अपेक्षते॥
इदम् अनेन इत्थम् भावयेत्॥
भावनापेक्षमाणा हि तायकं किं फलस्यमे। साधनानुग्रहं वा इत्यनु स्यूतमपेक्ष्यमाणा
॥ फलार्थी तदुपायं जिज्ञासते, तदुपायं जिज्ञासमानः शृणोति- ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गकामो यजेत ॥ मीमांसक मर्यादा॥ पचति- पाकं करोति। गच्छति-
गमनं करोति। उद्यमन निपातनम् कुठारं छिनत्ति। एवं वा:
नदीतटे द्वाफलके ~~उद्यमन निपातन~~ उद्यमयति निपातयति वा॥ भावना
धातोरेव वाच्या न प्रत्ययस्य॥ (होतो तिङन्तेषु) इतिपतयम् सौच इतिदर्शिवम्॥
क्रियालोपः इति तत्वम् ॥ कालनियमः॥
(२८८२) धातुनियमः। उपपदनियमः, प्रत्ययनियमः। बाधन्ते नो-
प्रातिपदिकव्यापक नियमः॥ मध्ये ऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नो-
त्तरान्॥ अर्थविद्यो नियमो लभ्यते॥ बहुत प्रबल होनी चाहिये। उक्ति
(२८८३) वैयाकरण की स्मृति शक्ति- बहुत प्रबल होनी चाहिये।
बहुत संयमी होना चाहिये॥

[अर्थकामेष्वसक्तानाम् धर्मज्ञानं विधीयते। धर्मं जिज्ञासमानानाम् प्रमाणं
(२८८४) ~~अ~~ अर्थकामेष्वसक्तानाम् धर्मज्ञानं विधीयते। दिनमें दुश्चेष्टर्थं
परमं श्रुतिः॥
(परमात्मा- वेद- (ब्रह्म+ब्रह्म) (धर्म / मोक्ष) (अर्थ- काम।) दिनमें दुश्चेष्टर्थं
(परमात्मा- वेद- धर्म- मोक्ष) (भारत —— १. पश्चिम अर्थ- काम) (अर्थ- काम
में आसक्त होकर धर्म अधर्मे लगना
अप्रमेतम् वदेवं शब्दचमयो भवेत्।
प्रणवो धनुः शरोह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते। अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्॥ एवमादिः केन विन्ध्यादि
(२८८६) धातुनियमः उपपदनियमः प्रत्ययनियमः कालनियमः॥ इच्छानाम् रचना विशेषः
लोकप्रसिद्धि वशात् औनादि: स्फलते स्वर॥
लोकप्रसिद्धि वशाद् औनपादः ज्वलति ज्वर॥
{ लोकवेदमें- रचना, निर्माण, माता निर्मात्री, व्यवस्था, तन्त्र, विज्ञान, कला
प्रत्येक अद्भुत स्थानविशेष, कालविशेष, वर्णविशेष॥ प्रयोजनविशेष
सीमा- मर्यादा विशेष- क्रम विशेष॥ गुणविशेष॥ फलविशेष धर्म अर्थ
काम- मोक्ष॥ ज्ञान- कर्म उपासना। इति। त्रीविविध॥ कालानुपाती- }
अनादिक॥ मानवक्रमाव
अनुमानपाती- अनुपातानुपाती॥ == अनादिक॥
अनादिक॥ जब तर्क रटके। टकरारट- छोड़दे॥ रट छोड़दे॥
लोमादीनाम् विकल्पः शास्त्र निषिद्धः॥
(२८८७) अन्तर्भावितः अनुप्रवेशितः यस्मिन् इति अन्तर्भावित इत्यर्थ
// अन्तर्भावितण्यर्थः धातुः सकर्मको भवति। धातुः परमा-
अन्तर्भावयति॥ उत्पादयति अनुप्रवेशयति भवतिवाच्यम् धातु अन्तः
स्थितम् आत्म॥ मनवी: प्रजाः कट- ध्रु- अलङ्कृत्य वाचिन शास्त्र
प्रत्ययाः कारिताः न भवति (धातु- अन्तर्भा+प्रत्यय) अनुदात्तेन
(अनु) अपठनीयत्वाद् कर्मप्रवचनीय मा भूत्॥ द्वि: नाना: द्विका:
(२८८८) अन्योन्याश्रयः॥ ॥ अधिकारः सर्वोपाधि व्यतिरेकार्थः ॥ एवं उपाध्यायः
उपाध्यायः ॥ condition, निबन्धन॥ विशेषण- रूपक) —
अन्योन्याश्रयः ~~प्रतियोगी आख्यातो~~॥ अन्वयाच्च व्याख्यातः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

// मातुरग्रे विजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनम्। तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते॥
अप्रतिहतनिष्पत्तिक, निष्पन्नं चैव उत्पन्न (~~[illegible]~~ इतरेतरा-
श्रयाभिधायीनि शास्त्राणि न प्रकल्पन्ते)। भाविनी - भविष्यन्ती। (अष्टाभिः)।
अनिष्पत्तिः कथम् इति। आह। सूत्र - शाटकवत्। शाटकः घटः पटः।
देवदत्त, यज्ञदत्त, विष्णुदत्त, चैत्र, मैत्र। ब्राह्मणी। कुमारी। गौः।
अश्वः। राजशासनम्॥ पितामहः [illegible]। कन्यकां मधु। क्षीरम्। पयः।
पयोदकम्। काल। देश - दिक्। आदि। इति। किं तर्हि। अस्य सूत्रस्य
शाटकं वय इति तन्तुवायः उक्तः। स पश्यति यदि शाटकोऽयं वातव्यः
अथ वातव्योऽयं शाटकः। शाटको वातव्यः इति विप्रतिषिद्धम्।
मन्ये स वातव्यो यस्मिन् उते शाटक इत्येतद् भवति इति। एकफलोद्देश
प्रवृत्त लक्षण समूहरूपा क्रिया तत्रापि स्यात्। अत्रवृत्तेऽपि या त्वर्थरूपा-
पाः क्रियायाः अनपवर्गत्वात् वर्तमानम् (आदिर्मध्यो निष्ठा वर्तमाना।
प्रकृतः कटं देवदत्तः। आदिभूत क्रिया प्रभृत्यपवर्गः)
समूहः स कथाभूतः भविष्यदं समुदितम्। सम्पद्यते ततः भेदे कालभेदस्य सम्भवात्
भू - भ्रू गतौ। भ्रू [illegible] वैश्वर्ययोः॥ चिञ् चयने। च / क॥ (वर्णिदस्य
विधिश्च लादेशे प्रत्ययो वा) बन्ध - बन्धने। तनु विस्तारे। धृ धारणे
इत्यर्थः॥ (अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा)
(१८५८) का. व्या. पर. ३।२।१०८॥ कृकृञ्। दृ लवनसंवरणयोः। कृञ्। कारणं।
अष्टाध्यायीमें पौर्वापर्य के कारण अनुवृत्ति। लाघव॥ व्याख्यान से यहाँ कितनी
अनुवृत्ति। यस्मात् अनुक्रम समुच्चयार्थः। अनुवृत्त्यर्थः। लाघव प्रयोजन। इनकी
को पूर्व [illegible] समूचे अष्टाध्यायी [illegible] [illegible] रूप से
भूतिष्य... [illegible] माभूत्। न भवेत्। भाव्यविरोधात् उपक्रम॥
उपदेशिवान् कौत्सः पाणिनिम्। उदाहरण पीछे से भी जोड़े गये हैं॥ भूतकालमें
अनद्यतनभूते - परोक्षभूते अन्यथा। इत्यर्थः। किं तर्हि। भू, कृ, गम, पच, दा,
स्था। क्रम। स्था, वतु। पुन। दा। धा। तनु। अनभ्यासात् नानार्थाः। न हि अवि-
शेषात् स्थानिनां आदेशः उपपद्यते॥ निषेधात्मक वाक्य में आत्मनेभाषा। इसका
शब्द से स्या [illegible] करके, लाघव, या वाक्य सौष्ठव, या भाषा शीघ्रता। वाक्य संख्या -
वाक्यलाघुत्व। संक्षेप की शैली॥ नैष दोषः। तत्र को विशेषः। तत्र को गुणः।
एते भवन्तः केन निवारयेत्। अदृष्टविशेषात् (धातुपाठ अधीयते, [illegible]) लिङादय -
(इनका चाहिये॥ भूत कालमें लुङ्। वर्तनिवासे। उषितम्। ध्रुवम्। भूत - अनद्यतन परोक्ष
अवकाश वाधक अनाङ्क्ष्य। [illegible] अपवाद उत्सर्ग। सामान्य विशेष विधि - प्रतिषेध
विप्रतिषिद्ध। इति यः चोदयेत् तं प्रत्याह॥ प्रतिगृह्णोऽपि न अर्थ योजनीयः प्रतिबन्धः
प्रतिबध्नाति [illegible] पूर्वापूर्वातिक्रमः॥ प्रतिपद्यते। प्रतिपत्तिः॥ (स्थान - दीर्घ -
प्रलोपेषु लोपाजादेशौ न स्थानिवद्) (प्रतिषिद्धः स पुनः प्रवर्तेत - न तु अपूर्वं विधीयते
न चात्र उत्सर्गः तस्मात् = प्रधानम्॥ स्वतन्त्र। अतन्त्र (प्रत्याहाराङ्गं बलीयः॥ अर्थवत्
अर्थवान् साधनः, अनर्थकः, अर्थपदः। तस्मात् प्रयुक्तम्। (शुद्ध व्याकरणकी
रक्षा अपने आपमें महत्वपूर्ण है। प्रश्न जाता है - पलायन है। प्रतिवृत्तान्यान्येन
पुनः प्रवर्तेत॥ नार्थो निपातनप्रयत्नेन। न प्रयोजनम्॥ कोऽपि प्रश्न जातेन -
योग विभाग न्यायनिकः॥ किमत्र वर्तनम् (नन् भवेत्। केवलात्, असमर्थस्य-
नर्थवृत्ति। (विवक्षा। समयोऽति क्रान्तः। तत्र: ~~[illegible]~~ पर्यायोऽयम्। आगामि-
न्यायेन प्रयोगो याज्ञवल्क्योऽन्यतनोः काल: (३+१२+२) (काल
विवक्षाया कालोऽपि। शब्द प्रयोग निमित्तः, न वस्तुतः एवं इति। यत्र अद्यतन-
नाद्यतनयोः तत्र लङ् न भवितव्यम् इति एकोऽपि बहुधा होति लभ्यते।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२८८७) अभिज्ञावचने लृट् ॥ अभिजानाति - स्मरति बुध्यते - चेतयते
देवदत्त यत् कश्मीरेषु वत्स्यामः (अवसाम) स्मृति - स्मरसी।
विप्रयज्ञमती निमित्तसप्तमी लक्ष्य-लक्षणयोः सम्बन्धे प्रयोक्तुरा-
काङ्क्षावशात् वा कालक्षणम् भोजनं तु लक्ष्यम् । परिचायितत्वात्
कालक्षणम् भोजनं वा - अर्थात् भोजन से लक्षित है, यहां
पूर्व अर्थात् अग्निना लक्षणा है ॥
(२२२८) धातवो हि पूर्वापरीभूतावयवा जायमाना क्रिया। इत्याहितानाः ए.
चित्त-विक्षेप: । यत्र प्रश्नः = परोक्षम् ॥ बुद्धिमिन्द्रिय
शक्त्याः ॥ पार्थिवेभ्यः श्रुत्वा पश्चाद् वर्षा आगत्य
अतीन्द्रियत्वात् सत्ता ॥ पश्चाद् वर्षातीतम् तु विप्रकृष्ट
आसन्नकालता नैयायिकाः वदन्ति।
कालम्
(२२२९) काल - मनोरमा। ॥ अवदात शब्द तु न वर्णवाची अपि अपितु विशुद्ध-
वाची। । एत श्वेत । वर्णभेद - मङ्ग-भास्वरः। असंख्यायते - वार्तिकेन।
एत। श्वेत। सित। असित। पिशङ्ग। सारङ्ग। धवला पलित - स्वस्य शोक्लस्यम्
अवदात: सितः गौरः। अवदात ~~सित पीत विशेषणत्वं~~। सितो पीत धूम्रौ दीर्घ
शोभते। धवलावदायुः ॥ आदेय इत्युद्देशः इति। बलाका विसर्ग।
चित्रं किमीर - कल्माष शबलैताश्च वर्णे ते अन्यत्। । कृष्णा नीलम् असी
गात्र विशेष। अनुरक्ते। अनन्रक्त (अनक) अनो वर्णति इति। (अध्यायामे अन्वेति
आत्मपदं वन्दे। (तिथिका) कुहुदाहे। कीचि - अनुदात्तौ तु हलितौ इति आनुदात्त-
त्वक् पतिम् अमन्त्र - आमन्त्र। ॥ (पदान्ते तिवन्ता क्रियार्थे वर्तमानत्वम्
नित्यजीवम्) मेदिनी कोशः। निघण्टुः॥ दुर्गादि। छन्दस् - अन् - अद् शब्दाः
प्रेषि। शुक्ल=पक्व अर्थात् आलोचि पलिता अर्थ। छन्दोगादयः। ॥ अर्थग्रहणम्।
रोहितो लोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः। शोण शब्दः आद्युदात्तः अनुदात्तार्थे
॥ (सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथक् जातिषु दृश्यते। आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः।)
इति भाष्ये गुणलक्षणम्। द्रव्य मात्र समवेतः गुणः॥ सत्ता - जातिः द्रव्य - गुण - क्रिया -
॥ वर्णः उत्पाद्यः अनुत्पाद्यः किं अनित्यः नित्यः इति गुणाः इति विविधत्वात् पृथक् जातिषु दृश्यते - भिन्न
निविशते = सम्बन्धी। अपैति कदाचित् द्रव्यात् अपगच्छति। महाभाष्य ४।१।४४
नानाद्रव्याणि ॥ (गुणलक्षणं महाभाष्ये सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः
(२२३०) शोक्लः अङ्गानां गुणा इति समानाधी। आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः}
{सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते। आधेयः पाचकः धर्मि इत्यनां द्रव्यादन्यो गुणः उच्यते
उत्पाद्यश्चानुत्पाद्यश्च पृथग् द्रव्याण्डेषु आधेयः। ततोऽन्यद् द्रव्यम्।
शब्द - स्पर्श - रूप - रस - गन्धाः (गुणाः)। आनुमानिकम्।
उदात्तत्व अनुदात्तत्व, स्वरितत्व ह्रस्वत्व दीर्घत्व प्लुतत्व
(महाभाष्य - ५।२।९४) गुण शब्दोऽयम् बह्वर्थः। नागाः । अङ्गानां ~~नागाः~~। अङ्गा
एवं अवदात इति भावः सङ्ग्रहे योगाः रूपादि। अर्थान्तर गुण। द्रव्य-गुण-क्रिया ॥
जातिनिमित्त, क्रियानिमित्त, क्रियानिमित्त, { जाति (सत्ता) (जाति) द्रव्य - गुण (३)
निमित्त-द्रव्य-वचनाः विशेषणवचनात्मा एव ॥ (यदृच्छा - कृदन्त - तद्धितान्त - अव्यय -
(सर्वनाम - जाति - संज्ञा सर्वशब्द वातिस्थिक अर्थवत् शब्दरूपम् (गुण वचन इत्यर्थः मन्यते ॥
आकृतिवादे संज्ञा इति सूत्रे ॥ समस्त (समास) सर्वनामशब्द - संख्याशब्दः (गुणवचन
जातिशब्द - संज्ञाशब्द - अव्ययशब्द - कृदन्तशब्द - तद्धितान्तशब्द - समस्त (समास) शब्द
अंग्रेजी व्याकरणों में आठ प्रकार के शब्द ॥ जातिशब्द, गुणशब्द, क्रियाशब्द, संज्ञाशब्द (विशेषण)
नयुं अन्तेऽपि यत्नं न क्रियते। अन्यथा यदि आचार्येण क्रियाः इत्थं प्रतिपादिताः।
(आकृतिवादे संज्ञा) एवमाकृतवाद् पदं कारिका) (गुण-धर्म-विकारः स्तिवाद) वर्ण-गुण-कर्म
वैयाकरणी संस्कृतभाषा शैली। धातु-मात्र। स्वभाविक ॥ वस्तु - स्वरूप ॥
प्रातिपदिकार्थ। शीघ्रबोध। विलम्ब बोध ॥ व्यक्ति, अल्प - गुरु - दीर्घत्व ॥
(एकैकस्य प्रतिपत्तिः शीघ्रता च संज्ञा।) । adjective ॥
(Nouns

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१८८३) संस्कृत, अंग्रेजी, हिन्दी व्याकरणों में Parts of Speech ॥ शब्दों के प्रकार।
शब्दः = ध्वनिः। शब्दं कुरु। शब्दं मा कार्षीः। ध्वनिं कुर्वित्युच्यते ॥ (२) शब्दः प्रतीतः पदार्थको लोके ध्वनिः शब्दः ॥ (३) येनोच्चारितेन अर्थः प्रतीयते स शब्दः ॥ प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्दः ॥ (४) वर्णपञ्चकः शब्दो वाचः उत्पत्तिः ॥ (५) तिङ् १ कृत् २, तद्धित ३, समास ४ = चतुर्विधा शब्दा नाम-आख्यात-उपसर्ग-निपात. (६) प्रकृति, प्रत्यय, उपसर्ग, उपपद, प्रातिपदिक, विभक्ति, उपसर्जन, समास, पद, वाक्य, प्रकरण, प्रबन्ध (शृङ्गारप्रकाश में २)
नैव व्याकरणादृते शब्दसिद्धिः ॥ (शब्दसम्बन्ध २२ अभिधा, विवक्षा, तात्पर्य, प्रविभाग, व्यपेक्षा, सामर्थ्य, अन्वय, एकार्थीभाव, दोषहान, गुणोपादान, अलंकार-योग, रसावियोग ॥ (शृङ्गारप्रकाश में ॥

(१८८४) शब्द सम्बन्धी शास्त्र = (१) शिक्षा - व्याकरण - छन्दः निरुक्त)
कोश - काव्यशास्त्र - अलंकारशास्त्र) महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः

(१८८५) (शब्दानुशासनम् (चत्वारि पदजातानि)
किशोरीलाल वाजपेयी कलकत्ता प्रकाशन ॥
(१) बालमनोरमा (२) वाक्यपदीय (३) व्याकरण महाभाष्य) (४) काशिकाव्याख्या-पदमञ्जरी (गुण

(१८८६) (गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः) (शुक्ल, शुचि, शुभ्र, श्वेत, धवल, पाण्डुर) (स्वरूपः पतिवरा कन्या) पलितमोरवर्णा-किशोर; श्वेत- पाण्डरः इत्यमरः ॥ स्वरूपः पतिवरा कन्या) पलितमोरवर्णा-वती) (कृदिकारादक्तिनः) (कृतः यः इकारः तदन्तात् प्रातिपदिकात्
(बहुलिखात निधानमें) ङीष् वा स्यात् न तु क्तिन्नन्तात् ॥ रात्रिः रात्री न तु चिन्मर्थक-प्रत्ययान्तात् ॥ महद् हिमं हिमानी महदरण्यम् अरण्यानी

(१८८७) यथायथात्मकः प्रयोगः
लिपिः अक्षरविन्यासः ॥
पुरा कल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते। अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवचनं तथा।
उपनीयतु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः। सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥
सर्वेषु सर्वेषाः सर्वेषु नायन्ते द्विजातयः ॥
यथं व्याख्याता, यथोपदेशं। समाप्तस्य अलौकिक विग्रह वा समप्रकृतिः ॥
विना - ऋत। समाप्तस्य अलौकिकविग्रह वाक्यम् प्रकृतिः ॥

(१८८८) अर्द्धं कृतिमत् स्याद्युक्त प्रातिपदिकमविकारजम् ।
अतत्स्यं तत्र दृश्यं तेन चेत् तत् तथा युतम् ॥
अन्तरङ्ग विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्) इति न्यायेन परिभाषा।

(१८८९) पुरस्तादपवादाः अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्
मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् भवस्वामि भाष्या पूर्तस्वामि भाष्या

(१८९०) सद्भावो विद्यमानं वचनः ॥ न विद्यते शत्रुर्यस्यासौ इति अशत्रुः
वैदिक प्रक्रिया। स्वाद्प्रक्रिया ॥
(नित्यम् एकम् अनेकानुगतम् सामान्यम्)
लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ।

(१८९१) आकृतिग्रहणा जातिः लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक्।
सकृद् आख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह ॥
(अवयवसन्निवेशविशेषः) ग्रहणम्
(१) आकृतिः ग्रहणं यस्याः (आकृतिः अवयवसन्निवेशविशेषः तत्तदाकारवत्त्वम्)
= व्यञ्जकम् । सर्वेषु व्यक्तिवाच्यु व्यक्तिषु एकरूप तत्तदाकारवत्त्वम्) (३) गोत्रं च चरणाश्च
(२) सर्वाणि लिङ्गानि न भजते सा लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक्) (३) गोत्रं च चरणाश्च
जातिरिति।
तथा इत्थं जातिः ॥ इति न्यायः।

(१८९२) नञिवयुक्तम् अन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः ॥ प्रातिपदिक गृहीतो लिङ्ग विशिष्टस्यापि ग्रहणम्
युवती । अलाबू ॥

(१८९३) (अन्यवाची अन्यसदृशस्य) (प्रातिपदिक गृहीतो लिङ्ग विशिष्टस्यापि ग्रहणम्
उपमीयते अनया इति उपमा ॥ तत्र अन्वेति
अव्युत्पन्न प्रातिपदिकम् ॥ कुदानात् यथा कश्चिद् अन्वाख्यानम् ।
उपमा एव औपम्यम् । युवतिः । युवती - पतिं प्रकेनमिश्रयन्ती
इति कैयटः ।
[illegible]
वासुदेव दीक्षितकृत बालमनोरमा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२४) कारकप्रकरणम्   विभक्तीनाम् अर्थविशेषव्यवस्था। (१) एकपदं प्रातिपदिकार्थे

(१) प्रवृत्तिनिमित्तम्, व्यक्तिश्च)   (२) त्रिकम् - प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिः लिङ्गं च।

(३) चतुष्कम् - प्रवृत्तिनिमित्तम् - व्यक्तिः लिङ्गम्, संख्या च॥ (५) पञ्चकम् - प्रवृत्तिनिमित्तं, व्यक्तिः लिङ्गम्, संख्या, कारकं च इति पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः॥ जैसे

व्यक्ति - द्रव्य - लिङ्ग - संख्या - कारक॥   व्यक्ति = प्रवृत्तिनिमित्त - जाति-गुण-क्रिया-

प्रवृत्तिनिमित्त, व्यक्ति - लिङ्ग - संख्या - कारक)   गौः शुक्लः चलः डित्थ

(द्रव्यं पदार्थः, जातिपदार्थः॥

द्रव्य = व्यक्ति॥ (द्रव्य, द्रव्य, अर्थ, पदार्थ)

(वाचिका द्योतिका वा स्युः शब्दादीनाम् विभक्तयः)   भावेन स्थिताः॥

प्रत्ययाभिधेयम् (कर्मणि) (लिङ्गम्) इत्यादि सूत्रेषु उक्तानि (उक्ति) पदानां नियमेन

सम्बन्धायां प्रयुक्तानाम्॥ (प्रातिपदिके उक्ताति ... ॥ तरः तरप्, तमप्

उपस्थिति: स तदर्थः)   अभिधानम् पुनः स्वाभाविकम् ... (नपुंसकम्)

अनियतलिङ्गाः शब्दाः   (मानम् कार्तिके वचाटे)

अनियतलिङ्गा: शब्दाः

जालंधरे मरीचिश्चं ... ते इति स्मृतम्। नेऽसौ लिङ्ग ... तान्हिसो राजवच्चेय उच्यते।
गोत्रन्तु ते त्रयप्रकट्ट ते दवा ... तत्रयः। कुठालः पञ्च ते, मासः, ते प्रवदेयु षोडश।
पलं सुवर्णास्त्वात् पञ्च वापि प्रकीर्तितम्। पल इत्येतु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम्।
चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाः चत्वार आढकः। आढकै ... द्रोण इत्यभिधीयते।
कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश॥

जातौ एकवचनम्। ... व्रीहिराशिः। व्रीहौ अन्विता (उक्तार्थानाम् अप्रयोगः)
(अत्रैव नपुंसकत्वम्)

// (१) (न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, न केवलः प्रत्ययः) (अव्ययानाम् स्त्रीत्वं नपुंसकम् -
जायते नपुंसकम्। अजाते बहुत्वम्। (क्रियाविशेषणानाम् अभिधानम् अभिमुखी-
लिङ्गता च॥   मात्र शब्दोऽवचाटे   ... सिद्धे॥

कर्ता वाचकमे (... लक्षणम्) (क्रियाजनकम् कारकम्) लक्षणम्
अनुवाद्यविशेष्य, ननु विधेयविशेष्य॥ (उद्देश्य - विधेय) (Subject — ...
Predicate) ॥   करोति क्रियां निर्वर्तयति इति मात्रे व्युत्पत्तिं ददाति ... इति ... कारकाणि
क्रियां निर्वर्तयन्ति, ... जनयाति ... करोति ...

(२२५) ... क्रियां निर्वर्तयन्ति ... अर्थात्

(... अर्थात् ...)   मतिः = इच्छा।

... वर्तमान च।   अतिशयेन इच्छितं ... इति

आप्नुत्य ... - पूजा, अतिशयेन ... तण्डुलान् पचति

मतिः = इच्छा = मतिः ... - ... कर्त्ता॥ ... प्रशिथिलत्वावयवः
इच्छितत्वम्। ... तद्यथा - प्रच्छेदनपूर्वक ... फलव्यापारयोः
... विक्लित्तिः। ... - प्रज्वलनम् ॥ ... अर्थात् ...
अधि ... - ... + ... प्रज्वलनम् ... ॥ अत्र ...
... (क्रियावचनो धातुः) ॥ ... अर्थात् ... (कर्तुः उद्देश्यं कर्म) ॥ अत्र ... (क्रियावचनो धातुः)
... अर्थः क्रिया ॥ ... (भावप्रधानम् आख्यातम्) ...

वा ... ॥

(२२६) अनभिहिते - अनुक्ते ... परिच्छिन्न ... ॥   अभिहिते - प्रथमा
भावः। क्रिया। अपरिच्छिन्न ... (कर्तृ - कर्म ...) ... एकवचन एव
(तिङ्, कृत्, - तद्धित समासैरभिधानम्) (... नामानि। भावप्रधानम् आख्यातम्)॥
वाक्यार्थबोध: ॥ (... नामानि ...)   ... शास्त्रवत्
वैयाकरणनयाः।   ... उद्देश्य।   ... (अपादानम् - सम्प्रदानम्, अधिकरणं
                                                                  १   २   ३
(धातु प्रत्ययाप्य फलशालि - कर्म) (कारकषट्कम् -
कर्म, करणम्, कर्ता। हेतुः (प्रयोजकः)
४   ५   ६   ७

दुहि याचि ... प्रच्छि ... चित्रामुप्य योगनिमित्तमपूर्वविधौ।
ब्रुवि शासिगुणेन च यत् सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना॥
दुहि ...

(२२७) प्रारम्भः अतीतभावश्च वर्तमानः॥   स्थालीः अधिश्रयणादि।
... ... फलावच्छिन्नः। वितताक्यो व्यापार ...
विभागः ... ... प्रयोगः ... पार्थिवं वा
... द्वितीय

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तिष्ठन्ति पर्वताः, स्रवन्ति सिन्धवः ॥

वर्तमानकाल। एवं च कृत्वा।

यथादर्शनं प्रयोगाः नेतव्याः॥

जाग्रत (जागृ) वचनाः।

समानस्य तद् आदिश्च (५७)॥

भूत - भविष्यत का प्रतिद्वन्द्वी रूप

तन - प्रत्ययान्तादिकों को

लक्षणानुरोधात्॥ समानशब्दोऽयम्

अभिन्नत्वे शब्दः अभिधेयलिङ्गः।

(जातीवत्) अजन्ता समानाधिकरणे

अयनम्‌ - पदे दातेन प्रथमान्तेन [illegible] ॥

समानाधिकरण - [illegible] कुर्वन् ब्राह्मणः। सन् ब्राह्मणः।

[illegible] अधीयानः। [illegible] भवति, [illegible] भवति [illegible] विकल्पेन।

(अनादेशानामिति विधीन [illegible] लुक् बाध्यते) [illegible] वचनेन -

[illegible] क्रियते॥ हे पचन्। हे पचमान। [illegible]। [illegible]!

पूज्यते पवना:। [illegible] गच्छति। [illegible] वर्तते।

[illegible] द्रव्य - गुण - क्रिया । अर्थ प्रतिपत्ते। ॥ [illegible]

[illegible] ॥ ३।२।१२६ ३।२।१२६

(१२-१२) [illegible] - अर्जन। विशेषण [illegible] - [illegible] ॥ । [illegible] ।

[illegible]॥ "लादेशेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति"

[illegible] - [illegible] - अनित्य। [illegible] अनुवृत्ति॥

[illegible] [illegible] [illegible] यौवनादि

(३. २. १२९) ताच्छील्यम् = तत्स्वभावता। यथा। [illegible]

[illegible] अ कुर्वन् [illegible]

(१२-१२) अधीयन् पारायणम् [illegible] ॥ [illegible] मौतीवीस्त है ॥

उदाहरणों [illegible] चान [illegible] है॥ [illegible] = [illegible]। [illegible] अवस्थानो

[illegible]। [illegible] [illegible] संयोग। पद संयोग:॥

[illegible] अभिधानत्वादिति। [illegible] = [illegible]॥ [illegible]

[illegible] संयोगार्थ॥ [illegible] ॥ ताच्छील: = स्वभावता। फलनिरपेक्ष

[illegible], [illegible] इति [illegible], [illegible]

[illegible]॥ तदर्थ - [illegible]॥ [illegible] पूर्व पद। [illegible] शब्दो

शीलि। [illegible] (हु दाने) पूर्व पद। [illegible] उपपदे। [illegible] यागः। [illegible]

(१२८) [illegible]। [illegible]। [illegible] अनवस्थानो [illegible] [illegible]॥

[illegible]। [illegible] वाऽसरूपविधिर्नास्ति इति वा प्रायिकम्।

[illegible] ताच्छीलिकेषु [illegible] [illegible] वाऽसरूपविधिर्नास्ति

[illegible] [illegible] ताच्छीलिकेषु [illegible]

[illegible]। [illegible] शब्द -

[illegible] शब्दो

[illegible]

(१२८) [illegible] [illegible] शब्द - शब्दे [illegible]। [illegible] - [illegible]

[illegible]॥ [illegible] भवति। [illegible]

[illegible] [illegible]। अनित्योऽयम् प्रतिषेधः प्रायिकम्

[illegible] प्रवृत्ति। [illegible] प्रवृत्ति:। [illegible]। शिष्टप्रयोगात्। [illegible]

- [illegible]। आत्मवाचक। [illegible] शब्दो [illegible] ॥

[illegible]। दीर्घ - [illegible]॥ [illegible] अपने आत्मा [illegible]

(१२२) [illegible] औरत अपने [illegible] बैठक [illegible] उलट

[illegible]। [illegible] पलट [illegible]

॥ नाम - विपरीत [illegible]॥ नियम - अवश्यभावी फल ? [illegible]

(१२-३) [illegible] - [illegible] नियमों का

[illegible] [illegible]

[illegible] है ? [illegible]

परस्पर सम्बन्ध [illegible] है॥

[illegible] रहे॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२८०४) निरुक्तजायस्तवी, पठनपाठक, प्रवृप, श्रावणप्रस्थो, स्पर्धि, सम्मेलन,
कुलपरम्परागत शास्त्र और भाषा का प्रयोग
विद्वद्गोष्ठी, लेख, शब्द के प्रयोगविषयक क्षेत्र के महान् व्यापक-
होने के शब्द और वाक्य के प्रयोग की बहुलता से भाषा का
प्रभुत्व और प्रवृत्ति स्थिरता प्राप्त होती है। आलस्य, प्रमाद, अवांछित
परम्परा (प्राकृत) तर्क ने बहुत कुछ नष्ट कर दिया है॥ जगतीतलं, ज्यावेश,
(२८०५) बभ्रु - मध्व - सेचने। ध्रू हिंसायाम्। मिश्र - धान्यायाम्।
कुरोत्व भवति इति॥ कुरीरो वृषिः। वध्रिः वृषो। एनि - कुशोत्र
कुश्च्वेर्णो। मृत्यु यो। ध्रू - प्रवृत्ति अप्रयोगे - अभि-
नकारस्य इञ्चवौ - परिणामाः। ध्रुक्ष प्राथि - मर्म - वियोजनौ
पूर्वी। कुम्भ भ्रूयनौ ध्रू द्वष्टौ - ध्रुक्षौ ध्रौषिपृष्ठ॥
(२८०६) विशुद्धात - वैदिक भाषा का स्वाध्याय पाठ, बहुत उपकारक और
स्थायी तत्त्व है। पद - पाठ - अविदं प्रयोक्तु॥ लाघाद् न कृतदा।

(२८०७) चक्षोपरिच तेऽपि नंगृहामा॥ कृष्ण पर्यायोऽहं दृष्ट्वा॥
गाः समाप्ताते पयः स्रावति। प्राचीनयतान् सतीयन्या॥ । द्रव - द्रव
स्वाडवा वाचडवा। ईष्टित - देव - उद्देश्य। आस्वादय् तावत्॥
सकीयडवास्य परस्तात् निवृत्ति दृष्टिकम स्वीकरणाय।

(२८०८) दयालुः। निद्रालुः। तन्द्रालुः। शयालुः। श्रद्धालुः।
३.२.१५८ { डुदाञ् दाने। दो अवखण्डने। देङ् रक्षणे॥ (गा - मा - दा इत्येव
विशेषः) आत्मनिरूपणम्। विवरण। व्याख्यानम्। विवेचनम्॥
शद्लृ शातने॥ षद्लृ - विशरण - गत्यवसादनेषु॥ यावत - जनाति
(न लोकाव्यय निष्ठा खलर्थ तृनाम्) ल + उ + उकः। अदः। इति: प्रकृतिप्रत्यय-
भाषा। मतौ: सर्वैस्त्रीप्रत्यया प्रभावात् (मधुराः। मधुराईं।
भिन्नार्थे हते। प्रभावात्। आभ्यान्तरात्। प्रविशिष्टप्रयोगात्।
महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः। अनभिधानात्। अभिधानम् पुनः लक्ष्य-
स्वाभिकम्॥ त्रिमिता विहितम् मोचनमौः॥ भज्यते स्वयमेव। भिद्यते -
छिद्यते। पच्यते। (प्रकृत्यैव प्रत्ययः कर्मकर्त्तारम् अभिधत्ते। (प्रत्ययानां -
कथम् अतिदेशिकम् जितम् अनित्यम्)) इति वाचनार्थम्॥ (वाचन - वाचक)
(आनर्थप्रवृत्तिसूचनम्) (शैलीमाचार्यस्य) (आरम्भमुनित्रयस्य)
शैली (॥ नागाद्भः। नागहिता। नागता। अनुबन्ध - और अनुबन्धी-
विवादि जाति अष्टाध्यायी में विखरे पड़े हैं॥ और प्रत्याहार भी॥ इसके
माहात्म्य, जातिमाहात्म्य और अनु - जाति का माहात्म्य अद्भुत है॥
(पद मञ्जरीकार माधव बाद हुए हैं - माधव तो उद्धृत करते हैं - ३.२.१५२
नमु। कम्प्रवृत्तिः। अ + जनुक् (जमु आश्चर्ये लग् पूर्वी रूप्रत्ययान्ता।
क्रिया तावत् वर्तते। अजजम्। क्रियमाणानाम् अविच्छेदेन प्रवृत्तिः॥
अजजु - नागरेयम्। अजः: इति इच्छायाम्। न शोभेः इत्यनवार्थः॥
जनु दाने। वनषण सम्भक्तौ। इच्छायाम् इ - इत्यादिः पच्यते। इषु इच्छायाम्
इच्छति॥ क्यः इति क्यच् - क्यप् - क्यङ् सामान्यं निर्देशः।
वेदन शीलः विन्दुः। एषण शील इच्छुः। एषणम्। एषणा। प्रत्येक - प्रत्येका

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२८-६) विदि अवयवे- विन्दु। इषु इच्छायाम्। इष गतौ। इष-आभीक्ष्ण्ये।

(२२५) पदपदार्थयोः प्रत्ययप्रत्ययार्थयोः शब्दः वर्तिपुनरुक्तोऽपि वक्तव्यं गमयन्ति // यथा गौ वाहीकः। सिंहो माणवकः॥ गौरिवायम् वाहीकः॥

लिङ्गतुल्यौ तुल्यधर्मौ समानधर्मौ। कार्यातिदेशः न शास्त्रातिदेशः॥ कार्यातिदेशपक्षे शास्त्रातिदेशस्य अप्रयोज्यत्वात् लादेशाय पदार्थपदत्वो न लकारस्य। कर्तृ-भाव-कर्म-कर्मणीति।

आदृ इति कार- प्रश्लेषवाचक: ञिमान-चर्मणोः। ऐयाम- गृह निगरणे गृ शब्दे॥ पक्षप्रश्लेषे- व्यक्तिस्तेषां मा भूत्॥

शब्दे। अधिकार-सूत्रे पदमेकं सह एकवाक्यता कर्तव्या। गुरुलघुत्वेऽपि न तत्कार्यं तत्कार्यम्॥ धातु मानहि विधानम् कर्तव्यम्॥ वार्त्तिक:-

न अवयायाम्॥ वार्त्तिक-कार-वचनम्। त्रिज्वल् शब्दे। त्रिज्वला- स्थिराजायाम्। भ्राजदीप्तौ। भासदीप्तौ (अन्येऽप्यूह्यन्ते -अत्र दृष्टि-गृहणम्। विध्यन्तोपसंग्रहार्थम्। (कृत्स्नार का अभिप्राय और ये शैली (पदमञ्जरी- ३.२-१७८) अन्येऽपि दृश्यते। - दृशि-ग्रहणे सति यथा विज्ञान्ता:- धातवो दृश्यन्ते, तथैव तेऽनु गन्तव्याः॥ (यथाह दृष्यन्ते विज्ञान्ता:- धातवस्तथैव तेऽनु गन्तव्याः) पुष्ट प्लुतौ पुडु गतौ। क्षित्र-दृढेवायाम्। ध्यायते: सम्प्रसारणम् च धीः पुरुषो हिरण्यायतिमध्ये। ध्वनि- अध्वर्योः रक्षते (भक्ष्यो) परिवृत्ति सहस्तिम्॥ विभुः सर्वगतः अथ भवीयो ध्यायति प्रभुः स्वामी॥ धनिकः यस्मै मार्गं धार्यते॥ अथ भवीयो ध्यायति यत्र लोके दृश्यते

शब्द- शक्ति-स्वभावः। अभिधानम् पुनः स्वाभाविकम् यत्र लोके दृश्यते (यावद् दृश्यमाविशेः- लोकत:=लिङ्ग- शास्त्रस्य पर्यनियमः क्रियते॥ धात्री- स्तनदायिनी। आमलकी च॥

द्वेधा भवति। अत्र-प्रतिदाने। धात्री- लवनसहनयोः दात्रम्।

धः धेट्पाने। डुधाञ् धारण-पोषणयोः। लवनसहनयोः दात्रम्।

दाप् लवने- दैप् शोधने। पूञ्। पुञ्। अभिधान-शक्ति स्वाभाव्यात्।

पू विद्यूनको धूञ कम्पने। पूङ् पवने। पूञ् प्राणायामेऽपि विरोचनो पुञः प्रापयितवे।

प्रदेशिन्यः अङ्गुलेः वेष्टनम् = पवित्रम्॥ बर्हिः पवित्रम् = कुशविशेषाः॥ मार्जनं कर्त्यो। देवतायाम् कर्तरि॥

पूयतेऽनेन इति पवित्रोऽयम् ऋषिः।

ऋषिः = वेदमन्त्रः।

अग्निः पुनातु।

३.२.१८५॥ मति- इच्छा। बुद्धिः ज्ञानम्- पूजा- सत्कारः। श्रीलितो रक्षितः शान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि। रुष्टश्च अभिव्याहृत इत्यपि इष्टतुष्टौ तथा कान्तस्त्वो भौ संयतोद्यतौ। कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत्स्मृताः॥ येन आज्यमनु पूयते तत् पवित्रम्। अनामिकायाः मूले वेष्टनम् जपादिषु। पूजा पूजायाम्। अर्चि पूजायाम्॥ आश॰ प्रा॰ ७४३ अर्थ भोजने- आङो ग्रसु। आशितः कर्तीमानो लघ प्रीयते॥ २२-३-७००० से ३-२-७४३॥

अ. पा. सू.
(२२७) ३.३.१ / २३-३-७८॥ । उणादयो बहुलम्। ॥ यतो विहिताः ततोऽन्यत्रापि भवन्ति। केचिद् अविहिता एव प्रयोगतः ऊह्यन्ते॥ महान् शब्दस्य प्रयोग विषयस्य शास्त्रम् प्रयोगश्च॥

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम्।
कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तम् नैगमरूढिभवं हि सुसाधु॥ } १॥
नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्। ॥ २॥
यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम्॥ संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे। कार्याद् विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु॥ ३॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(ल) बहुलम्। बहून् अर्थान् लाति इति बहुलम्। ला- आदाने॥

क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव॥
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥
बहुलस्य भावः बाहुलकम्। भावकर्मणोः वुञ् (द्वन्द्व मनोज्ञादिभ्यश्च॥
प्रकृतिम् प्रत्ययम् आदौ कृत्वा यः पूर्वमुच्चार्यते शब्दः सः प्रकृतिः॥
प्रकृतिः। (प्रत्ययात् पूर्वं क्रियते इति प्र-कृतिः॥ धातवः। शब्दस्य तोरम् =
शब्दार्थाः। (१ जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः (यदृच्छाशब्दाः॥
चतुष्टयी शब्दानाम् प्रवृत्तिः॥ चत्वारि पदजातानि। (४) पुंलिङ्ग स्त्रीलिङ्ग- नपुंसकलिङ्ग

(१) जातिशब्दाः गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः, यदृच्छाशब्दाः। (५) कृदन्त, तिङन्त, तद्धितान्त समासान्त
(२) नामाख्याते उपसर्ग निपाताश्च।
(३) एकैव शब्दानां प्रवृत्तिः — क्रियाशब्दाः।

यद्धि कृत्पादयित्यादि इत्येवमर्थम् प्रकृतेः समाख्यानम्। ब्रवीति, अर्थम् ।
...त्वं। अर्हति, अर्हम्, अर्हितम्। (एवं हि विभाषा शीलानाम्-
अनुग्रहः कृतो भवति॥ प्रख्यात। शङ्का-समाधान आक्षेप-समाधान॥
प्रकृतेः तत्तदर्थः। प्रकृतीनाम् तास्वेव तत्त्वं दृष्ट्वा। ... प्रत्यये ...
न समन्वयेन। शब्द- उदाह- निःशब्द। ... नैगमाश्च
निगमः छन्दः। दृष्टत्वं। दृष्टानुसरणम् प्रयोगानुसारेण। लक्ष्यानुरोधात्
महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः॥ महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः। — अन्वे —
वैयाकरण_इति॥ वैदिके धातूनाम् प्रयोगबाहुल्यम्। शब्द- साधुत्वम्
असाधुत्वम्॥ प्रत्ययस्यैव भविष्यत् कालता, न प्रकृतेः। भाव-
-भविष्यदीप्सा। (विशिष्टप्रयोग ... यत्र विवक्षा। प्रयुज्यते
तत्र लुङ् भवति मन्तव्यः। लुट् भविष्यत्कालमात्रे। यावद् दास्यति
तावद् भोक्ष्यते। मन्दबुद्धीनाम् प्रतिपत्ति गौरव- परिहारार्थम्। मन्दबुद्धिः।
अल्पबुद्धिः। अल्पमतिः महामतिः॥ विशालबुद्धिः॥ किंवृत्ते -
लिप्स्यमानात् सिद्धिवचनम्॥ ॥ नन्वयमपि वाक्यार्थोऽर्थ उपयुज्यते। (लिप्स्यमानात्
प्रैष्यभिः॥ प्रकृति प्रैषादिषु ... दाताऽऽसे भोक्ता भवति। लोडर्थः प्रैषादिः॥
लोट् प्रैष- विधि- निमन्त्रण- आमन्त्रण- अधीष्ट (प्रैषादि)
काङ्क्षि शब्दो ऽनद्यतनविषयः। तस्मिन् लुट्। । यत्र किं शब्दो यच्छब्दोऽस्ति
वर्तते तत् किंवृत्तम्। (वस्तु मात्रम्) (क्रियायाम् उपपदे क्रियार्थायाम्
धात्वर्थेण तुमुनादयो भवन्ति॥ भविष्यति ण्वुल्, तुमुन् भावे। धातोः
कः। कः अर्थः। भावः एव। अत्र अर्थ प्रयोजने यावदर्थं भवति
धात्वर्थेऽभिहितानां प्रत्ययानां, (धातोरेव धात्वर्थे लकाराः। न अन्वयमात्रे
~~[illegible]~~, न व्यतिरेकेण, न अनुमानेन॥ ... व्यभि ...
व्यतिकरः = अन्योन्यविषयावगाहनम्॥
अस्य ~~[illegible]~~ ॥ वाऽऽतुमुन्विधिर्नास्ति। शब्दे भविष्यति कालो
(स्मान् आशंसा का कृता। अनुक्रियायोर्थ्यतकार: । इति शब्दः —
यस्य प्रसादाश्यन्तस्य त्रायस्व। भवतामेव तु भवति अयम् अद्य भविष्यति।
परिदेवनम् = अनुशोचनम्। तत्र का परिदेवनी। लुट् (लृट्) एव भवन्ति।
न च वाक्यार्थः पदजेत्याविकृत्तम्, किं तर्हि- पदार्थः॥
पूर्वोपायं कृतानां - लुट् अवस्थानी लिङ् कालेषु॥ अपत्याः संगाः॥
(तत्र) इति कालान्तरमपदार्थः अस्ति॥ अन्तर्भाविताय ... च ... भवति।
/ इद्यः शब्दः उत्तमार्थे पुंलिङ्गः। सामान्ये नपुंसकम्॥ स्वार्थः ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१-२-२२) क्रियासामान्यवाची भवति:। तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः तद्वियात् [illegible] कुतो भवति। । धात्वर्थश्च धातुनैवोच्यते। पश्चात् [illegible] नामधर्मी तत्र संख्यादयः प्रत्यया विधीयन्ते। पुंलिङ्गैकवचनमत्र न [illegible]।
लिङ्गसंख्याद्वे वचनान्तेऽपि चाप्रयुक्तयाः भवन्ति। पचति: पक्तुम्, पचनम् पाकौ। पाकाः। । क्रियासामान्यं हि। यं धात्वर्थानुगतं भवतीत्यर्थः:
धात्वर्थः पूर्वापरीभूतः अपरिनिष्पन्नो । धातुनाऽभिधीयते- धात्वर्थः
[illegible]। [illegible] निष्पन्नतां नामधर्मः। लिङ्ग-संख्या-योग्य
प्रकृतिभागेन धात्वर्थ उच्यते प्रत्ययभागेन [illegible] अस्ति-भवति-
[illegible] विषयः॥ ॥ सत्तायां [illegible] भवति [illegible]
[illegible]।

(१-६-१२) वा. भनो. [illegible]: प्राकृता॥ इति यावत्। प्राचीनः। नव्याः॥
तण्डुलान् ओदनं पचति। विक्लित्तिः। तण्डुलाः प्रकृतिः॥
[illegible] अपादानमप्रकृत्य [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible]। लोष्ठ [illegible]। अपादानत्वस्य [illegible] विभाग॥
[illegible]। [illegible]। अधः। [illegible]॥ रज्जु [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible]। चोदयति। चोरः। [illegible]
[illegible]: [illegible]:। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] प्राचीनानुसारी पन्थाः।
[illegible] धात्वर्थः [illegible]। [illegible] विभाग्यते। [illegible] =
न विभाग [illegible]। अनुवादकम्। [illegible] लिट् [illegible]। [illegible]
विभाग्यते। [illegible] [illegible]। शुद्ध-धातु। [illegible]। एकमेवेऽपूर्वम्
[illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। प्रयोजक कर्ता। [illegible]॥ [illegible] अलूनम् [illegible]।
[illegible]। [illegible] [illegible] अन्य [illegible]॥ [illegible]
वार्त्तिक [illegible]। [illegible]। ऐर- अत्ये- अपरे।
[illegible] [illegible] [illegible] (अन्ये) [illegible]
उदाहरणम् (एके)। [illegible] (धात्वर्थ बहिर्भूत कर्मत्वमेव [illegible])
[illegible]-प्रापयति। (धात्वर्थ बहिर्भूत [illegible]॥ [illegible]
[illegible] [illegible] - [illegible] अप्राप्तविभाषा॥ [illegible]
अभिवादयते। अपि च [illegible] [illegible] [illegible]
निविशते। आगच्छताम्॥ [illegible] [illegible]-प्रयोजन-[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। (प्रकृतिवद् अनुकरणम्) [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] अभिहितम्। [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible]॥ [illegible]- [illegible] किञ्चित्॥ [illegible]॥
[illegible]॥ [illegible] [illegible] (क्रियाम्) [illegible] इति [illegible]
[illegible]: [illegible] [illegible] प्राकृतम्। (उपपद [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]) इति न्यायः। परिभाषा। (न्यायेन [illegible]
[illegible]। अधिक-हीने च॥
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible]। अन्वर्थ [illegible] = [illegible]
(१-२-४३) प्रकृतिभागेन क्रिया उच्यते, प्रत्ययभागेन [illegible] [illegible] =
। बाहुल्येन। [illegible]। [illegible]
लिङ्ग-संख्या-कारक [illegible]। न [illegible]। धात्वर्थस्य [illegible]
क्रियाप्रतिपादकमात्रम् भवति [illegible] क्रिया [illegible] नाम-वस्तु-[illegible]
नामधातुमतीत्यत्र [illegible] विधीयन्ते॥ (कृत्प्रत्यया [illegible] [illegible]
(प्रत्ययप्रतिषेधोऽपि [illegible] भवति) [illegible]: = [illegible]। उपदेश [illegible]
[illegible] [illegible])
✓ इति [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२७) अध्याय। उपाध्याय। उपाध्यायी (उपाध्याया)।
स्त्री। इत्यवम् अध्ययः॥ पुंयोग। पुंयोगवती स्त्री
(पत्नी)- उपाध्याया। उपाध्यायी। पुंयोगे ङीष् उपाध्यायी,
निवर्ते क्विप् निवर्तनम् = निवर्तनम्।
इत्यादि ङःवा वर्तते इति निवापनम्। अद्भुत (इति) नीवाट।
इति उपाध्यायानी। उपाध्यायी मातुलानी इति -
मातुला
3 लिङ्गौकिको निर्देशः निवर्तनम् = आवापनम्।
अद्भुत इति नीवाट। अद्भुत प्रावापेण सर्यान = लिङ्ग विवादे
अनुपविरोधः॥ उपगुह्यते लिङ्गमित्रियते गुडमीवोदिमिः॥
इति कृत्वा - इकल्टके॥ कृशु शब्दे। गृ शब्दे। गृनिगरणे॥
उद्गारः = अभिप्रवृत्तः शब्दः। निगारः भक्षणम्। निगलनम्
अवनायः = अधोनयनम्। उन्नयनम् उन्नायः। उन्नयः = उत्प्रेक्षा
उन्नेयः = उत्प्रेक्ष्यः उन्नाय। उन्नायो धात्वर्थः निकारो धात्वर्थः
कृ विक्षेपे। कृ हिंसायाम्॥ विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्॥
अनभिधानात् = शब्द शक्ति स्वाभाव्यात्॥
शिष्टजन भाषा - मुख्य है - व्याकरण अन्वाख्यान मात्र है
आपूर्ण स्थापन बोलिये (संस्कृत त्वयन्ति भाषितं देशे -
छन्दोगाः ... देशे ... छन्दोग्यते॥ ... प्रवदन्ति ... विलक्षित
भावलक्षणम्। कर्मलक्षणम्। वेदस्य अध्ययने॥ ... वक्तव्यं विवादः छन्दः
कैलाव। पक्षलविवादः। वन्यं निवादः। अध्ययनम्। छन्दोविशेषः
गायत्री आदि। विश्वरूपं कुर्वन्त॥ श्रुतिविपाक्यं भ्रमं निपातनम्
विलासविशेषोच्यताम्॥ लौकिकाः मन्यन्ते। उद्गमनम्।
भ्रम - निपात। भ्रमनिर्धारण॥ उद्गमनं - निपातनम्। उद्यमः
निपातनम् (पार्श्व - उत्पात। अधोगमनम्। मुष्टिः अङ्गुलि -
अधोगमनेन। उर्ध्वगमनम् - अधोगमनम्। इत्थं मुष्टिबन्धः॥
सन्निवेशः। मल्लस्य ... मुष्टिरूप संग्राहः। यथाप्राप्तमयन -
संग्रहो धात्वर्थः॥ पर्यायनाम् - अनपचारः। अर्थे - एकोऽनुभाव
अन्येषः। पर्यायः सम्मर्दनम् = अपचारः। प्रशस्त्यादः अनन्य -
परिणायः नयः॥ कुत्सितम् अपचारः। पुंसः आगमनात् - ...
न्यायः। यथाप्राप्तम्॥ नयनस्य स्यापि तत्र तस्माद् तत्क्षणम्, ...
प्रतिकूल: वा ये पदार्थानाम् ... तत्क्षणम् प्रत्येकवतः, परिपाटीवा
प्रेक्षणम्। प्रेक्षणम् प्रेक्षा। ... अनुपातयः। ...
अर्थसंक्रमणम्। अनुपाद्यः - अर्थसंपातः। अर्थदूषणम्। ...
पालनपोषणं अर्थापत्तिः। विशयः = संशयः। उपशयः। ...
निमित्त-कारण-हेतुषु सर्वासाम् प्रायदर्शनम्॥
निमित्त-कारणहेतुषु सर्वासाम् प्रायदर्शनम्॥ इत्थं पुनश्चायम्॥ वैयाकरणनिकायः॥
प्रायः भवति। ... वैयाकरणनिकायः
= (२२८) निरुक्तनिकायः ... वैयाकरण ... धर्मवादिः। निवासः -
वैयाकरणगोष्ठी। ... इत्ये -
कृताः इत्यनुस्मरणः। ... लिङ्ग - अवयवविवादे।
धातुपरस्वामी। ... आख्यातम् ... पुंस्त्वेन - ...
इत्यादि। मातृ ... मातुलानी - उप - ... (२२९)
अध्यायने ... इदर्शने। ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१२२६) ३।३।४३॥ कर्मव्यतिहारे विहितप्रत्ययान्ताच्च एव, न तु स्त्री-प्रत्यय-मात्र विषये॥ अभिविधौ- अभिव्याप्तिः, क्रिया-गुणानां कात्स्न्येन सम्बन्धः॥ कूट दाहे। सम्मात् दाहः।
प्रयोग प्रयोग दर्शन-वशात् व्यवस्था भवति। तत्त्व दर्शनामुरोधात्।
आक्रोशः = शापनम् । = अनिष्टाशंसनम्। भावप्रधानो निर्देशः॥
स्वार्थे तद्धितः इन् प्रत्ययः नपुंसकलिङ्गम्। अवग्रहः = अभि-
भवः। निग्रहः बाधः। हन्ताशः क्रोधं द्योतयति। अवग्रहः = पदच्छेदः
निग्रहः = निरोधः। तत्कुम् इच्छति तत्कुम् इच्छति लिप्सा। पात्रं प्रग्राहम्
चरति भिक्षुः भिक्षार्थी। स्रुवं ग्राहं चरति द्विजो दक्षिणार्थी।
प्रग्रहः प्रकृष्ट अभिनिवेशः॥ वृ- वृङः वरो जातौ मानमत्यर्थकम्।
आप। ई। वा। वृ। मि। नीवारः नाम व्रीहयो भवन्ति।
यम्- अप्- अव् अन्नादि प्रयोगे इति प्रातिपदिकम्॥
// लोक की आवश्यकता, प्रयोग, भाषा वैसे शब्द की
// (१) लिंगों के क्षेत्र में (२) लिङ्ग के क्षेत्र में, वचन के क्षेत्र में, जाति के
क्षेत्र में, अर्थ के क्षेत्र में पाणिनि आदि वैयाकरण ने मानो शास्त्रीय
और विशिष्ट ढंग के अर्थ का विश्लेषण बहुत साहसिक (तेजस्वी
अर्थवेत्ता॥ आपत्ति का स्वभाव वर्जित- जैसे ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर
जे संयोजित, संगति, प्रतिबिम्बित, प्रजैविक, अर्जित -
प्रतीत है॥ (आगामी - (व्यवस्थित समाज) विद्या कौशल
अतिवाय के दर्शन मनहै, ब्राह्मण समाज व
मनीषा के दर्शनभावेन, मधुव स्तुतिभावेन, गृह्य प्रवाहभावेन॥
लिङ्ग वलौकिकभावेन, अचूक वृत्तिविशेष आत्मा - निमित्तात्, हेतोः अभाव:
प्रामूकालस्य वर्षेष वृत्तविशेष अत्यात् - क्या आत्मेऽनुक्तत्वात् अत्यय:
वर्षभाति वायः Drought, को अतिवर्ष निर्वाहः॥
अयम् प्रयोगः॥ मातृप्रयोगे अतिवर्ष अवमूपाम॥ प्रत्यवायः = प्रतिवचन
// जन्मे- कर्मपर्यायादेरनावृष्टि अविद्यादोषः। प्रत्यायपर्यायाः। विहितानामकरण
कर्मापराधः = कर्मविपर्यादोषः + तुलादृष्टि प्रयोग वर्णितम्
प्रतिनिधिरूपस्य। (आच्छादनौ अवच्छन्नम्-
सम्भावो उद्धः = प्रग्रहः॥ प्रावारः। (आच्छादनो) वस्त्रमो वर्षति।
अलंकारः॥ प्रवरः = प्रशस्तः। पण्डितप्रवरः॥ वृषभो वर्षति।
अलौरस्य मैं जन्म। अदायः = इदानीं प्रपुवे प्रयोगः (अन्तो हि
प्रयमे अन्तायतः, आजानीते, आयाज्य सर्वति॥
बहु व्यवहितयोः उभयोः मुखस्य लाघवं सर्वति॥ (आमेति, आलोच्य आह॥) ह्रस्-
अयं सर्वेषां गृह्यति॥ इति सर्वेषु आलोच्य आह॥ (भाव, कर्तृवर्जितं वचनम्
आददे। यथा त्रान्तौ। रथ-शब्दः। (भावे घञ् भवति॥ प्रपा = -
जलार्थी, भावे- सर्वत्र निर्वृत्ति च भावे घञ् विघसः = वैश्वदेवशिष्ट अन्नम्।
पानीयशाला॥ कि-अश्यते इति विघसः॥ वति = प्रवृत्तमन्तकोऽपि। व्यतिनमाल
प्रतिसंभृतमन्तस्थम् अवधम्। ॥ विद्यामदः। धनमदः। पुत्रमदः।
स्वनः स्वानः, हसः हासः॥ परिमाणविधानम्। यः सृष्टिः
यथा त्यागमेवान्ते। अर्थस्य शब्दम्। यूनो, वनिता, आख्यम् -
धर्मिणः गृणिनः। विद्यामदः। विद्यामदः। यूनो, वनिता, आख्यम् -
प्रमदः। पद-व्यवहारेऽपि च मदः। उन्मादः। प्रमादः॥
कन्यानां प्रमदः। कौ लौकिकानाम् सम्मदः॥
व्याकरणो में उदाहरणों में, लोक का दृष्टि आलोचना
दर्शनीय है॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१२१८) निपातनम् प्रदर्शयम्। पद्मेन्धशब्दौ, अविशब्दौ, तयोरादन्तौ – प्र. जम्। प्रत्येकम् तावेतौ न जमेतौ
व्याख्यानम् लाघवार्थत्वात् अविवादौ। अज – गति क्षेपणयोः॥ जम्। अज = जमुधाये। इदं अज
प्रश्ने। जमनं पद्मनाम। जमनः भोक्तव्यानाम्। वैयाकरणनाम
वैयाकरण जज्ञः। वैयाकरणसमवाय॥ जमाहारण गोष्ठी॥ नत्रितद्या।
विशिष्टानि पदानि व्याख्यानि च (१) प्रकरणात् (२) व्युत्पत्ति. (३) उदाहरण.
(४) जाताजभङ्क्तनाम. (५) लोपजन्यात् (६) धातुपाठ (७) न्याय. (८)
उपहार. (९) आन्तरनियम. (१०) गौरवलाघव – शब्दलाघव, भावलाघव,
विकल्पार्थ प्रयत्नार्थ, अनन्तार्थ, प्रतिपत्तिलाघव, जीवत्प्रेत्य। अर्थप्रयोग
छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति, निरङ्कुशाः कवयः, कावचनयुग्मम् पूजा
आचार्याणाम् विकल्पार्थम्, अथविशेष लोपयत्नापार्थम्, वैदिकानामी
(११) लोकव्यवहार. (१२) विषप्रयोग. (१३) स्वरूपार्थम् वदानाम् (१४)
(१५) आर्षप्रयोग. (१६) निपातनम्
अविलम्बितवाक्य, प्रतीतिबोध॥ (१७) उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि (१८) पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्
(१९) पद्मादिपद्मजातानि नामाख्याते अप्रत्ययनिपातनम् (२०) लिङ्गानि लिङ्गं
(२१) भेदतः (२२) प्रक्रियाभेदतः (२३) उदात्तादिभेदतः (२४) वर्तीभवि, वर्तयति, वर्तते लक्षणानि॥
(२५) न्याय. मीमांसा. (२६) आचार्यचार्यवृत्तसंज्ञा. (२७) एकवाते भाषणम्। निरुक्ति व्याकरणं
कणाद पाणिनीयं सर्वशास्त्रोपकारकम्॥ निरुक्ति व्याकरणं सर्वशास्त्रोपकारकम्।
(१२१९) देवनम् युआखेलना. दिव् – क्रीडा. गृहः। गलहः॥
ग्लहः प्रकृतन्तम्। व्यक्ति: प्रकृतन्तम्। इदं प्रकृतन्तम्।
पर्यन्तम् प्रायपरम्। प्र- शब्द व्याकरणे विपरीतपति। ध्यानम्
प्रस्थानम्। प्रजनम् = प्रथमं गर्भग्रहणम्। गवाम् उपजनम् उच्यते॥
॥ लौगाक्षि। प्रभवानाम् गर्भाधानाय प्रथमम् उपजनमुच्यते॥ (पाणिनिकालीन
व्यापारमें – कृषि – वाणिज्य – गोरक्षा वैश्य। ॥ आर्यावर्ते
भारतवर्षे॥ पतञ्जलिकालीन भारतवर्षे॥ ॥ निपातनम् आहाव:॥
इति आहाव। ॥ नि – पिबन्त्यस्मिन् इति निपानम् आहाव.। उदकाधार॥ आहाव
(ह्वेञ् + इ) हेतो, ॥ निपानम् – आहाव.। उदकाधारः तत्र हि पानाय पशवा
पशुनाम। कूपोपजलेषु ये उदकाधारः
आहूयन्ते। (१) व्याकरणे कृषि शब्द. (२) व्याकरणे सम्बन्धित शब्द. (३) व्याकरणे छन्दो विषयक शब्द
व्याकरणमें कृषि – गौ – वाणिज्य शब्द. (४) व्याकरणे आहाव: शब्द का प्रकरण
(५) पाठशाला शब्द. (६) ह्वः। ह्वयत। इति॥ त्व = प्रकार। मन्दबुद्धिनाम्
निमित्ति। शब्दव्युत्पत्तिनिमित्तं॥ कुशाग्रबुद्धि। अनल्पमति
अनल्पधी॥ तीव्रबुद्धि। तीक्ष्णबुद्धि। वयोऽपराधी। वयो-
महामति – विशालबुद्धि॥ मेधाविप्रज्ञा। महाप्राज्ञ॥
पशुनाम॥ वधः। धातुः॥
(१२२०) श्रुतिः व्यक्तिमत्त्व। अयुक्त। दर्शिपठनम् अयुक्त शब्दिमत्त्व॥
धर्मशास्त्रेण धर्मो अभिधीयते। मनुस्मृति याज्ञवल्क्य। धर्मशास्त्रे नित्य।
पादेः व्याकरणेन आचार्येण शिक्षायाम् प्रतिपादितत्वात्॥
पाणिनि कोई ध्यापदित्वा अर्थानि तद्धितानि न अभिधीयते॥
आख्यानम् आख्यायिका॥ निर्गतपर्ण: चलार्थ:
आरोहः = उच्छ्राय
पर्वतोच्छ्राय। पर्वतशमीयमूलो ऽधी॥
परिणाहः विस्तार:॥ गलकर्णाः प्रचलार्थः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१२२०) प्रक्षे बीप्सायाम ॥ सानुबन्धक इकार- व्ही ॥ भावे- अकर्मकि

च भावे ॥ प्रयोगतोऽनु [illegible] ॥ ॥ रित निज्ञा वर्ष लभते । जघन्य-

स्थिरः रिड् ॥ द्विलोपीश्यते ॥ (पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन्

बाधन्ते नोत्तरान्) गै शब्दे । गाङ् गतौ ॥ अधिवचन

वर्द्ध बीमीते कारकम् । निराप - निपात / अतन्त्राय - यत अन्त-

प्रातिपदिकोनिपाता ॥ जयिन जय्यात्मः प्रक्रमात् विहित प्रत्ययकिम्?

वञ्चु - मृषु लेपने । मञ्चाने । दित्साने । वी - गति - व्याप्ति - प्रजनादिषु

दा - आदाने । कूत संशब्दने । नियतवचनेपूर्वका हि तत्वामवति ?

संज्ञायाम् प्रोति इष्यन्ते माधोभाविप्रपाति । नित्यं भावादि ग्राडल्ति तेन भावे प्रयोगत्यति

सुत्या = अभिषवादिका ॥ मयं मत्या = जीविका ॥ भावादिवादः =

भाववाचादः । न तु शाब्दीयाभिधादः ॥ कर्तीयवादरे भावी ।

इत्थक् उदाहृते । जायस्तु अदाभीसमक्ष्यते । कृञ - कृत्या - कृति ।

जागरा - जागर्या । मृगा - अन्वेषणे । कुडि दाहे - कुडि संस्थाने ।

इच्छायाम् - अर्हतिकी ।

(१२२१) निष्कुष ॥ पुष्कुष । निष्कुष । लेकुष । ओकुष । विकुष ।

पु, गम, पुन, वर्व, व, चा, पद, दा, धा, पत, कृ, कुष, दृ, वद,

नी, मिदृ ॥ गणपठित । मुकु सवत्ये । मिध - मेघृ हिंसा संक्लेशनयो: ।

अगतौ लक्षि कर्षो । क्षि निवासगतौ ॥ हि पीड अवगाहने । मकु =

अधिविलाने । चुद - उपकुद्ये । अञ्ज इच्छा = (समुदायिक लोच - देवा ॥

धर्मो । कुप प्रापणे । वर्तिनौ । मूर्छि । कष्टवा सम्प्रबन्धी ।

वर्ता: शब्दः अवयवे ब्रादि वर्तिनी ॥ चितिसंज्ञाम् । चिन्ता - चिन्तना ।

अल्पमायः - भ्रीच्या ! । चर्चि अध्ययने । पूजा: प्रीति धृति

पूज पूजायाम् । कुबि आच्छादने । चर्चि व्यपि निपात्यते ।

चुद प्रेरणे - चूडा - (उत्व दीर्घत्वस्य निपात्यते) न अत्र आत्मानिरर्थ्य जन्तूनां चलतो

कुम्भा अभ्युक ॥ कुम्भ एकं जन्य जन्ति ॥

कुम्भ - विमोचन प्रतिहर्षियों ॥ कुम्भ धातवर्थ निर्देश !

चक्षू संवरणे । इषु गतौ इष आभीक्ष्ण्ये । धातुपाठे [illegible] (इन् स्त्रियाँ

(धातवर्थनिर्देशे ण्वुल वक्तव्य) धातुनिर्देशे वा इकु इ पिपल ण्वुल ।

धातुनिर्देश ॥ इकृ इन्नता ॥ अमृतत्वाः जानकरणं

धातुनिर्देशे ण्वुल वक्तव्य ॥ इक् शितपौ धातुनिर्देशे । ३।३।१०८ म

(१२२४) धात्वर्थ निर्देशे ण्वुल वक्तव्य ॥ अकार: इकार: धात्वर्थ निर्देश: क्रिया

वर्णात (निर्देशो) कारः ॥ वह आदयो वर्षे अध्ययने । अदि हिंसायाम्

निर्देशः ॥ रक्षि - वहने । जविष्यात् अनिक्षपाति ! । (कारि । कारिका ।

गजल्डा ॥ अद्यतौ । कृम - कतिरूपक: ॥

क्रिया - कृत्या - कृति । ॥ विपर्ययः कृत: । इन्द्रे - पदानाम् क्रमः नियतः । अल्पान्तरत्वं

पुष्प पूजा - व्यतिक्रम ॥ बहुलम (यतो विहितास्ततोऽ

पूर्वनिपात ॥ (कृत्यल्युटो बहुलम) बहुलम ॥

-प्यत्ययि च भवन्ति ॥ (अन्वाख्यानम्) (जोपप) (प्राप्तिक्रम_)

(१) बहुलम (विवक्षा) (भावेत:) (अन्यार्थपदम्) (क्रियाविशेषणानाम् ।

(छन्दोवत् सूत्राणि) लिङ्गे लोकाश्रयत्वम्

नेवल - नपुंसकलिङ्गता च) - किंपती पतत्यनेन - किंपती पातलित्वनता

॥ भाषाप्रयोगविषये किंपती पतत्यनेन सिद्ध - कारणपतलात्ती)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(११२२) दानमोक्षणः शालस्य। राजाच्छादनानि वासांसि ॥ अक्षयपुरो- रजल प्रभाव ॥ अनुभूतियाँ जन समाज की, धारा उत्तेई। इच्छानुरूप मे देखे देता है।। (१) कालवाली देवता (२) बहुलम। (२) अनित्यसमास शालिनः। (३) विव धातु (४) विवक्षा। कालरोध। (५) विव धातु प्रयोग (६) प्रयोगभेद इच्छा। प्रयुक्त विज्ञानात्तिक्रम (६) अनियमितोनि दर्शित ॥ (७) कुतन्तो इति भोजकः। आच्छादयन्ते इति आच्छादनानि प्रच्छन्दयति प्रच्छदति ॥ आक्रोश: शपनम। शपन वाचकम। अनुजल्पाद् भवन्ति भवन्ति धातिः एवं अर्थ इति वाक्यार्थं। ज्ञाने प्रत्यक्ष आदि: प्रयोगः। (अभियोग- अभियोग-) (शपन अर्थ) (काल भाषा) कालभिषेक - भूते - वर्तमाने भविष्यति। वर्ति भावे, कर्मणि - कर्मकर्त्री। गतिपक्षिकार्थे ॥ पचनम। निवेश। धार्म - रव - निद्रा - काल - लेखा ॥ ओदनस्य पाकः। ओदनस्य भोजनम ॥ ओदनस्य मे भ्रमण उदरस्यपीतम। विशद वाक्यम्पावलम। संस्कृत-

(११२३) उपपदसमासोऽनिवचनाः। विशद वाक्यस्थापकम। ओदनभोजनम् प्रबुध्यम। मोजनम मानसा शरीरप्रबुध्यम। यथा पाकम प्रबुध्यम। रोटी - कपड़ा। उपानतो यु कैसे। पालन पान ॥ ~~नाल~~ भात + आच्छादनम। निर्णय: समासः। अर्थ: = प्रयोजनम पक्ष तत्र तत्र अत्र तत्र उदेशा। निराकरणः विपर्यय/ द्योतिकम ॥ नित्यसमासेभ्यः (उपपदसमास) अनवरतः ॥ नानाविधत्वम - तेन अन्तर्येन भवति अनियमवदन्यता ॥ प्राकृत मानसी प्रीति। पूर्व की प्रतिच्छन्दम् प्रबुध्यम। पूर्वस्य परिच्छेदः ॥ मृद् क्षोदे। मृज्जति उदकेनाम मर्दनम् ऊखा। धूने च परिच्छेदः ॥ मज्जिष्यानी (मल्यानी अनार्य - रीता। गो - दोहनी - । जनुधानी मज्जिष्यानी। धूलजा - जनता यतीकृत धमनाय अन्वाख्यानम् क्रियते। निर्वाह शब्दः। राम - राज - जनित है। ~~कति~~ = जनन्यम। ध्वज - अच्युतो धारय के जनजय प्रच्छन्न उत्साह- एष तालिक आपन्नमेघ इति आपरण ॥ धारय के जनजय प्रतिपन्निगोपत्वं गोचरन = पकडलामे वो उद्धृत अनायास हो आ जाती हैं ॥ निर्बन्ध = अत्यन्तविवेक (दृतम ॥) अनिर्ग आयु - प - पीयूष, निर्वन्ध - ~~अल्प~~ अनुवेदन भो गती छोटी अपवादी - विरोधाभास विपरीत पर्याय ~~अल्प~~ अनुपमोगती छोटीय प्रत्यय उक्तीति- पुष्पमञ्जरी - निर्वचनम, निर्जरी:, प्रत्यक्षित, सुव्याख्यानम ॥ ~~अन्त~~। आपय: = पन्यासम, ~~२~~ विश्व - प्रत्यवेक्षण ॥ सत्ता: = तालवृक्षोऽथ आपय: = अनुक्षुति विशेष - नियमः = ह्यादि ॥ ~~न्म~~ द्विधुः अच्छादने ॥ वर्तमानः = अनुश्री विशेषः निराकरणं ॥ ~~अन्त~~ पतितो यत् कुलं - निर्वेधयोनि ज्ञाति- त्व आपिपते यति पत्नीसंग्रह अन्येन इति वेदः। मृण्मय प्रभो (विविधेषाः हि द्रव्याः उर्ति वर्ष वचने - जन्यत्वम् अभिलाषा)

(११२४) उत्पद्यते उद्भिष्यते ॥ ~~कौ~~ अन्न पाक (भोजनम) एवं भक्ष्यते। दर्शित जन आपलाती आदि शिक्षादियोऽनेन इति आनाय: जालम। (पक्षि - मत्स्य - मृग आ. नालम) (जिवर, नगर, ग्रामलक) पक्षि - मत्स्य - मृगादि (१) वैयाकरणों के संवाद शब्द। बन्धिः विमुच्यते? पेल उच्चलने युवती (अवलि) (२) वैयाकरणों के विनोद शब्द। (३) वैयाकरणों के शालीन शब्द (४) वैयाकरणों के लेजव्याज शब्द ॥ (५) वैयाकरणों के ताप. उदाहरण प्रसुप्तागत, (६) कुः शब्द = कुत्सा ॥ कुष शब्द जनानाम।

(११२५) (कुरूपम = दुःखम। अकुरूप अप्रकम) अकुरूप - अपलेपन - आ जायेंगे, आएगे, मनोहर्तो केवल शब्द: ॥ कुरङ्गमी भवि मायरूप कोकिलादि ~~पीले~~ — लीला लीला मैं ॥ (कौतुका कुरूपिणी) अकुकूप आत्मिन भूषते नाटकीय ~~अ~~ जनक प्रयोग उत्पादो भवति अनुरूपा ~~जनक~~ श्रेष्ठ भाषा विरुते ॥ अनादृता वदले भवती ॥ महत्तया।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२-२२६) व्यधीड भूतवद्भावः॥ अपिशब्दः सर्वव्यभिचारार्थः शाधि अनुशाधि॥

शास्त्र। शासनम्। अनुशासनम्। अनुशिष्यते। पुष्प [illegible]। इमानि [illegible] लिखत [illegible]। [illegible] तितिक्षायाम्। समीपमेव जानीयात्। [illegible]

[illegible] व्यापित्वम् याचते। अपास्याम्यथानि आसन्नमेव मां विद्धि।

अपायामम्। एजोऽव्याप्तम्॥ प्रकृत = पूर्वोक्तम् संकल्पते॥

-/ द्वैतम् भविष्यति चातुर्वर्ण्यम्। चातुराश्रम्य॥ गतिः = प्रतीतिः।

- गमयति = प्रत्याययति। ॥ पदसंस्कारवेला। शास्त्रेण पदसंस्कारः।

क्रियते न वा स्यात्। इति कृत्वा प्रकृतिप्रत्ययवर्णविचारः। अविच्छिन्नमयति

लुप्तैव अविच्छिन्नम्। (१) इति कृत्वा। किं तर्हि? चेतसि इदं कृत्वा। [illegible]

अथ तत्र मतमेव। पदसंस्कारः। वाक्यसंस्कारः॥ देवदत्तः। जय [illegible] चापूतैर्यजते।

देवदत्तमनुकूलम्। गमकत्वात्‌ [illegible]। अभिधानप्रधाना। [illegible]

[illegible] भवति। क्रियतात्विताः [illegible]॥

[illegible] व्याख्यानम्। "कर्मणि" इति प्रतिज्ञायाम् -

अथवा आत्मनेपदम्॥ श्रुत-पीतवत्यः। अत्र [illegible] इदम्। आत्म।

अनित्यः पाणिनीयसूत्रे- अभिवर्त्तं प्रकृति॥ [illegible] (सामान्यातिदेशे-विशेषा-

अतिदेशः [illegible] क्रियाविधि प्रादुर्भवति। अतिदेशे वर्तितव्यम्। तेन भाव-

नातिदेशः) (ब्राह्मणवदस्मिन् इति अतिदेशो न क्रियते) देवदत्तवद्यज्ञदत्ते निर्वाणम्।

- ववर्तितव्यम् इति अतिदेश [illegible] (अनद्यतनानाम् भवन्त्यर्थे-ऽवी

शाकल्यः) - (वस्तु स्वरूपं वचनम् (तत्र) भवन्तीशब्दः लटः पूर्वाचार्याणाम्

विधीयमानो वर्त्तते) [illegible]

विशेषणात्। [illegible] परोक्ष-लिट् (२) अनद्यतन-लिख

जेता॥ (१) भवन्ती - लट्- वर्तमाना (२) परोक्षा-लिट् (३) [illegible] (५) प्रेषणे लोट्

लुट् (७) भविष्यन्ती लृट् (५) पञ्चमी-प्रार्थना लेट् (६) [illegible] लुङ् भूत- लुङ्

लङ् अनद्यतन भूत. लिङ् विधि- आशी लिङ्

अन्नमयकोश - प्राणमयकोश - मनोमयकोश - विज्ञानमयकोश - आनन्दमयकोश

(२२२६) ब्रह्मचर्य - देवयज्ञ - पितृयज्ञ - अतिथियज्ञ - बलिवैश्वदेव

आनन्दमयकोश - विज्ञानमयकोश - मनोमयकोश - प्राणमयकोश - अन्नमयकोश

धर्म - अर्थ - काम - मोक्ष

जाति (लिङ्ग) गुण क्रिया - यदृच्छा (संज्ञा-[illegible])

कर्तरि - भावे - कर्मणि - कर्मकर्तरि

कर्तरि - भावे - कर्मणि - व्याख्या

श्रुति - लिङ्ग - प्रकरण - वाक्य स्थान - समाख्या

नाम - आख्यात - उपसर्ग - निपात.

यौगिक - योगरूढि - रूढि.

[illegible] बहुधा परिगृह्यते॥ | 3 [illegible]

(२२२५) अतिलं वस्तु मात्रस्य [illegible] द्रव्यवचनाः शब्दाः।

[illegible] अथ। शीघ्रम्। त्वरितम्। ॥ क्रिया - प्रबन्धः = क्रियासातत्यम्

भूतानद्यतन भविष्यदनद्यतन॥ ॥ अविच्छेदेनाभ्यास। अतिक्रान्तो पौर्णमासी

कालानाम् जानीयात् तुल्यजातीयेन- अभ्यावृत्तिम्। [illegible]

आगामिनी- अमावास्या॥ [illegible] यथा प्राग्यस्य [illegible]

तुल्यजातीय - भिन्नजातीय। अतिनयम् आख्याति ॥ अवधि - विनि-

मुक्त॥ मुक्त विनिर्मुक्त. मुक्त - निर्मुक्त - विमुक्त विनिर्मुक्त॥

अभ्यास - [illegible] न अतिवर्तते। यथा प्राप्तम् - यथा प्राग्यस्य

[illegible] कालबलनिकः

[illegible] अन्यतमा। उदाहरणे, व [illegible]

[illegible] वर्तमानः॥ [illegible] ॥ सामान्य विवक्षा

जात प्रत्ययः [illegible]। मनुष्य = [illegible] पचति॥ [illegible] पास्यामः॥

यात् [illegible] त्वम्! ॥ [illegible] देशकृता मर्यादा कालकृता -

[illegible] अवधिः, तस्मात् पदे! [illegible] क्रियाव्यवधानम्) [illegible]

मर्यादा॥ - अर्वाग्। (॥ [illegible] अवधि) ॥ पञ्चावटी। [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] पुरोवत् - पुष्पविष्टु।

[illegible] - [illegible]

[illegible] अनुष्ठान - [illegible] परस्तु - [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२२८) कुतश्चिद् वैगुण्यात् क्रियायाः अनभिनिर्वृत्तिः क्रियातिपत्तिः ॥

(लक्षणम्) प्रतिबन्धकोदयात् [illegible] वैगुण्यम्। गजः मार्गे। कमलकः कर्णिनः स्याद्वादेः अभावे। पर्याभवनम् = भङ्गः ॥ शकटे मुकुन्दस्यारोपणे दुर्लभः ॥ मुकुलादिके अवरोधः [illegible] योगः ॥ अन्यमार्गे। स्यात् + कमलकस्य आह्वानम्, कमलकस्य मुकुन्दावलम्बनयोगः ॥ अन्यमार्गे। कमलकस्य आह्वाने दक्षिणमार्गगमने अभावे। शकटे मुकुन्दस्यारोपणम्। कमलकः देशान्तरं गतः ॥

शकट पर्याभवनं शकटभङ्गः ॥ कमलकः देशान्तरं गतः ॥ शकटस्य पर्याभवनम्। दक्षिणमार्गगमनम्, कमलकस्य आह्वानम्। शकटस्य पर्याभवनम्। कमलकः देशान्तरं गतः, मुकुलकस्य अवलम्बनस्य अयोगः, एतावद्भ्यः अतिपत्तयः, मुकुन्दस्यारोपणम्, कमलकाह्वानाभावे, मुकुल-अवलम्बनाभावे, दक्षिण अन्यमार्गगमने, अन्यमार्गाभावे, मुकुन्दस्य आरोपणम् ॥

(२२३०) वा + आ - उत्ता उतापि ॥ मर्यादायाम् अयम् आङ् न - अभिविधौ। एतस्मात् प्रभावः धोः प्राक् ॥

इतः ऊर्ध्वम्। आङः प्रश्लेषः प्रकृतिवद् अनुकरणम् भवति। आ + ऊतो ओतो अथ - ओतो सौत्रः निर्देशः। [illegible] निर्देशः। गर्हा - कुत्सा ॥ न अर्थान्तरम्। अर्थो (अभाव) लङ्लिङौ विहितौ, भवि-कालगामि विधि। भूते वाक्यविशेषे क्रियायाः अनागत आवि-ष्कृतिकालविशेषे लुङ् लृङौ च ॥

वर्जिता ॥ कथंता नाम किंवृत्ते लिप्सायाम् ३।३।६ विभक्त्यन्तम् = किंवृत्तम्। वक्तृगुणेन तद्विभक्त्यन्तेन शब्देन प्रतीयते यत्र किं शब्दोऽवयवत्वेन वर्तते। किंवृत्तम् = a form derived from the pronoun किम्। डतरडतमौ च वृत्तम् = प्रयोग [illegible]। प्रश्ने लिङ् ॥ वक्तृवाच्यार्थक वृत्ति/व्यवहार - वर्तीव ॥ (३)

// वृत्ति (१) उच्चारण वा वर्तीव उच्चारण का अभ्यास (२) अभिव्यक्ति शब्दोच्चारण प्रकार - द्रुत - मध्य - विलम्बित ॥ (३) [illegible] धातु का नामभूत वृत्ति - शब्दाभि - धर्षाभि शब्दार्थ। (४) धातु का नामभूत रूप अथवा क्रियारूप आख्यातरूप ॥ (५) उन [illegible] का अवयवों के वाचक अर्थ द्वारा अर्थ समझने वाली वृत्ति। अवयवों के वाचक पद के अवयवार्थ सहित आर्थिक वृत्ति। अन्य आर्थी वृत्ति ज्ञात के पारंपरिक पद के वृत्ति - एक जामुद्रिक अर्थ (पारिभाषिक शब्द) वृत्ति - वाच्य की व्याख्या वाक्य - समान के शब्द धातुरूप। पद्य वृत्तय ॥ वक्तृवाच्यार्थं वाक्यम्

विस्तृत।

(२२३२) गर्हा - निन्दा - कुत्सा ॥ चित्रीकरणम्। आश्चर्यम्। अद्भुतम्। अन्योन्यम् पलितम्। आश्चर्यम्, चित्रम्, अद्भुतम् अन्योन्यम् पलितम् आरोपणं विस्मयनीयम् ॥ उत - अपि - वाचम्। सम्बन्धः अभिधानेन व्याख्यायते ॥ उत - अपि - वाचम्। समर्थः। काम - प्रवेदनम् सामर्थ्यम् - समानार्थता ॥ सम् अर्थः। सम् + अर्थ। काम - प्रवेदनम् - प्रकाशनम् स्वाभिप्रायविज्ञापनम्। कामः इच्छा - अभिलाषः। प्रवेदनम् - प्रकाशनम् - कच्चिज्जीवति ते पिता। मारविद त्वा पृच्छामि कच्चिज्जीवति पार्थिव!

= (कच्चिज्जीवति ते माता। कच्चिन्न जीवति ते पिता। यत्र ज्ञायते तत्र च आशु युज्यते। सम्भावनम् = क्रियासु योग्यता ज्ञानम्! अवकल्पनम् - निश्चयः ॥ शक्तिप्रदर्शनम् ॥ पर्तिमि [illegible] हिन्दी में कहीं पर का ज्ञान कहीं है ॥ अलम् - समर्थन - पर्याप्त - सामर्थ्य बताने के लिए प्रयोग। इति कथनेन अर्थ [illegible] प्रयोग शक्य पदार्थ तथा अलं शब्दस्य वाच - स्यायतम् ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्मेरयति स्वदयति। वस्तुमात्रस्य दर्शितम्। अतथाभूतार्थविषयत्वम्
शानस्य वैतथ्यम् तथाभूतार्थविषयम्। त्रिपदो बहुव्रीहिः
प्रातिक- स्वदर्शियाकि - स्वदनादे लिङ्। तेनाजाद आताज्ञम् सम्भवतो
सर्वं तथ्यमपि भवति, विपरीतमपि भवति ॥ अपाव्याख्या॥ सम्भावनाम्
सम्भवसूत्रविषयम्। अजीति - विकृत प्रत्ययोपनिपाते । भवितव्यमनेन
इति ज्ञानम् ॥ अहम् उत्प्रेक्षे - सम्भावयामि अहं यो अवकल्पयामि
हेतुः कारणम् - हेतुमत् फलम् ॥ कारण-फल ॥ हविषेण चेद -
यायात् न शकटं पर्याभवेत्। यदि कमलकम् आह्वयेत् न शकटम्
पर्याभवेत् कालसमयवेलासु। कालविशेषः॥ इच्छार्थेभ्यो कामये -
प्रार्थये॥ इच्छति। कामयते। वष्टि। वाञ्छति॥ भावे तुमुन्।
(वाऽसरूपविधिना चेद - ल्युट्, तुमुन् (वलकौ प्रतिषिद्धः)
(१) (अभिधानलक्षणार्थं कृत्तद्धितसमासाः) (२) अनभिधानात्
(३) शिष्टप्रयोग (४) शिष्टसमाज प्रमाणवाक्य (५) जागरूकशिष्ट
जागरूक वाची (६) सर्वे वाची (७) जनमनपद
समान. (८) जागरूक वाची (९)
उपलब्धि- वाची ॥ (१०)
(२८३३) विधिः = प्रेरणम्। निमन्त्रणम् = नियोगकरणम्। आमन्त्रणं- कामचार
करणम्। अधीष्टः = सत्कारपूर्वको व्यापारः। सम्प्रश्नः = सम्प्रधारणम्।
प्रार्थनम् = याच्ञा। भवानु अधीच्छामा। एवं दोषः प्रतिविधेयः।
इति भवत्वोऽऽ ह
प्रतिपत्तिर्गौरवम्। भाव-कर्म-कर्तारः प्रत्ययार्थाः
प्रार्थना। प्रार्थना। प्रैषणम् = प्रैषा। कामचारानुज्ञानम् अतिसर्गः॥
प्राप्तकालता। भवता कटः कर्तव्यः
निमित्तभूतस्य कालस्य अवसरः = प्राप्तकालता। यद्येवं वाऽसरूपविधिना
भवितव्यम्! कृत्यः भावे॥ (अनभिधानात् - प्रयोगे न बाधकं भवति।
सीकर्यार्थं भवति॥ इति असति प्रयोगे बाधकं भवति
न च अनित्यो वा प्रवृत्तिः शास्त्रस्य॥ वस्तु-स्वरूप कथनम् एतत्।
स्म शब्दोऽस्मिन् काले प्रयुज्यते। भवान् अत्र अधिकृतः ॥ अनभिधानात्
अस्य वाऽसरूपविधिः अनित्यः॥ काल-समय-वेला अनित्यत्वमेव
यस्य वाऽसरूपविधिः अनित्यः॥ काल-समय-वेला- पर्यायोपादानम् पर्यायस्ता
शाब्दिकम् न तद्धितामावः॥ काल-समय-हेतुषु काल-समय-वेलासु॥
निबद्धवृत्तम्। निमित्त-कारण-हेतुषु सर्वत्र प्रायदर्शनम्।
कर्मणि सवाच्ये - प्रतिष्टि मानमानः। बहुलाभाव - सहजदेवितमो है।
सम्भावितत्वात् कृत्यः। अन्येभ्योऽपि दृश्यते अपि च। सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं
सर्वविधि व्यभिचारार्थम्। अनभिधानात्। न शिष्टप्रयोगात्। अधिकारः।
सर्वविधिव्यभिचारार्थं निर्दिष्टः॥
लौकिक। अविशेषेण निर्दिष्टाः॥ यावाद लोग एकत्र होकर
(२८३३) (२८३३) बहुतप्रमेक है, प्रमेक यावाद लोग एकत्र होकर
आयाम नहीं बन सकते, उपमान चेतना नहीं कर सकते।
अभिव्यक्ति के अन्तर्वीक्षण जल्दी नहीं आती। दोहराना नहीं
होता। अपनी अनुभूतियाँ का जल्दी और जावबाब के --
प्रयाण नहीं जा सकती। वहीं याली अपनी दोनों वृत्तियों को
सम्भालतीं हैं। विचार, लेकिन कैसे मन्वियों उनके भी होने
समझते हैं॥ अशाह इष्टेन अर्थ से
(२८३४) आशंसने - आशीः (३३३) किं जीवतु भवान्॥
प्राकृतिनरूपे किं जीवतु भवान्। प्रतिष्टितौ जिनराजधर्म् ३।३।१६८॥
अनन्तरार्थः चकारः॥
अनवलिप्तार्थः चकारः॥
यथा लाभ में वन्दामम् (आशीर्वा) देवतानि देयात्: इति देवदत्तः!
(२८३५) क्रियाऽऽधारणम् (अतीत) वैयाकरणों का यह माङ्गलिक नाम
महा. भाष्य का पतञ्जलि ने (मादय- वैयाकरण और मङ्गल --
वहुव्रीहि भगवान् - आदि- मध्य- अन्त
स्थलों का - ४-४-अतः अध्ययन। अ--अ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१२३६) वैयाकरणों की प्रवृत्ति { (१) मङ्गल - आदि - मध्य - अन्त।
(२) ३।३।१६४॥ लिङ् कौ चकारप्रथम। देवा (नं) देवाङ्ग = देवदत्त
म. पतञ्जलि आचार्य को प्रियनाम। वैयाकरणों के मत॥ माङ्गलिक
माला वाक्य॥ शब्द मध्ये मध्य नहि पितृव्यं हर्षि॥ (?) ...
वेदाङ्ग अध्येतव्य व्याकरणम्॥ लोकव्यवहार ... कठिन-
पुस्तक अनुवृत्ति। सी - माङ्ग। आ - आङ्ग॥ जाप्य: शब्द।
अजाप्य: शब्द:॥ आचार्ये ...
लौकिक-वचन - देव ... आचार्ये ...
(१२३५) पत्रिका" २३ - ३ - ६६ / ३।४। ३०७॥ अभिधेये अभिधानो
प्रधान लोकप्रवृत्ति:॥ विधानवाच्योऽर्थो विशेष्य:, प्रकृते वाच्य-
र्थः विशेषणम्॥ आख्यातम् प्रधानम्॥ भावे विधानवाच्या:
उद्देश: प्रधानम्, प्रकृत्यवयवार्थ गौणम्। कारकम् क्रियायां विशेष्यत्व
गुणः प्रधानेन वर्ती न प्रधानम्, गुणमेव वर्ते॥ प्रधानानुरोधेन
गुणानां प्रयोग:
(१२३६) क्रेता: पुरुष महार्थो वा क्रियात्मकोऽवहार:। लौकिक दोष: प्रयोजनाति
प्रतिक्रियाप्रवृत्ति॥ (अनन्ता ... वर्तन्ते ...) सङ्कृती
प्रवृत्ता लक्षणं ... (लिङ्ग - वचन - प्रतिप्रवर्त्य नियति:
शब्द - शब्दि - वचन -
२१६॥ तत्स्य प्रवृत्तिवत् क्रियानित्या भवति। अभिधानम् ...
पूर्व - तद्धित - उपमा। अभिधाननिमित्ता:॥ अभिधान ...
शिक्षा... वैयाकरण ... व्याकरणमिति
// शब्द: प्रतिपत्तिवान्, ... भाष्यम् ...
(१२३२) छन्दोऽपीष्यते, ... निरुक्तमपीष्यते॥ ...
(सन्ध्यक्षर - ...) अपवाद ... भवति)
(एकदा: आकृति: चरित:) प्रयोगो न ... लौकिके शब्दप्रयोगे
औदन पुष्प, ... (आथर्वणः ... लौकिके शब्दप्रयोगे
नाधुस्ते) - नास्ति लौकिक शब्दप्रयोगे ... (सामान्य-
उदाहरणम्) - ... यत् अनुगतम् सामान्यम्)
यथायथम् यथायथम् (यो यस्य आत्मीयो विषय: स तत्र) (विध-
...)
(१२४०) ... भाव:। यथाक्रम ... = भाव:। ... (अपि ...)
प्रकृत्या: ... (कतिचित् ... न भवति) ...
... धातव:॥ धात्वर्थो भाव:॥ ... भवति ...
... अर्थ: भावकर्तृकी ...
(१२४१) ५४०० = ... ॥ अप्रधान ... । अभिव्यक्ति ...
पर्वत: स्थित: ॥ घट अवट ॥ ... शब्दौ ॥
// ... शब्दा: ... (घट - अवट) (उत्तर - अधर
(पूर्व - अपर) (अधर - उत्तर) (पूर्व - पश्चिम) (उत्तर - दक्षिण) ...
(ऊर्ध्व - नीच) (ऊँचे नीचे) ॥ शब्दि - शब्दिमते ... अविवक्षितत्वात्
... लाल, पीला, ... । ... हस्ति
पश्यति। आश्रम ... । ... ...
वस्तु - ... ॥ उपहास ... (१) ... ।
... ॥ ... वेद ... आकृति
... ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मील–लील–शील निमेषणे॥ निमेषोन्मेषौ ॥ शक्तिः कोश

अर्थिः कालक्रम) (कालक्रम–जायनम) (आख्यातम् भावः।
व्यापारः। क्रियाक्रिया। विरम नाम) ॥ क्रमपदम्। यौगपद्यम्॥

॥ अव्यक्ते येन केनचित्, लिङ्गेन, विभक्त्या, वचनेन च निर्देश–टीका

विवरणम् अनुवादम्, अनुवादनम्॥

(२२४२) (१) शब्दानुवृत्ति (२) अर्थ(वस्तु) बोध (३) लिङ्गबोध (४) वाक्यबोध (५) स्त्री–भावे–क्तौ–क्तिन् (६) लोकव्यवहार (७) व्यक्तिवृत्तिः (८) मितभाषिता (९) पूर्वोक्तमात (१०) आत्मविश्वास (११) वाक्यरचना (१२) जीवन–नाम–पद बोध (१३) अर्थस्फूर्ति (१४) यौगिकम् योगरूढ–रूढ (१५) मनोविज्ञान (१६) निरुक्ति सहायता– (१७) वैशिष्ट्यव्याख्या (१८) वेदज्ञानीय (१९) इतरभाषाणां सौकर्य॥ (१९) न्याय–कारणता–प्रकृत्व॥ (२०) एवं भाषा विद्या विवेचना लौकिक–शास्त्रीय (२०)

(२२४३) लोकव्याख्यानम्। ॥ आख्यातवाच्या क्रिया विशेषता। ॥ आख्यातं भावे प्रत्ययः॥ (श्रीशैलशिखरं
प्रधानम्। पूर्वकालीन ... भावे प्रत्ययः॥ पूर्वकालत्वम् – पूर्वकालता॥
दृष्ट्वा जन्म पायोः पुनरुच्यते॥ पौर्वकालम्। कालिक्य मुख्यं।
॥ क्रियामेव प्रधानमाख्ये जेत्यादिक्रिया मैत्रिकाः॥ आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतः॥ भीमम् भीमम्
आभीक्ष्ण्यम् = पौनःपुन्यम्। आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतः। पीत्वा पीत्वा।
व्रजति। भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति॥ पायम् पायम् (महान् पर्यवेक्षणवित्)
(शब्दशक्तिप्रकाशिका) (अभिधानम्) शब्दानुवृत्तिः अन्वाख्यानम् ॥
शिक्षा। विधिः। शाब्दः। (व्यक्तिविशेषणा) वैयाकरणानाम् – न्याय
(अन्वाख्यानविधिर्विभक्तिविशेषणाः) औचित्यविचारः॥ इतिवृत्तिः। शतक्रतुः
लोकव्यवहारः॥

व्रजति

(२२४४) बालमनोरमा। क्रियमाणत्वे स्वातन्त्र्यम्॥ स्वातन्त्र्यम् = प्राधान्यम्
विवक्षातः कारकाणि विवक्षातः भवन्ति॥ विवक्षातो दृष्टाः। स्थाल्या–
स्थाल्यपाकपर्याप्तवर्णे (यावत्संख्यादिनियतं कालक्रियासंबन्धे (इष्ट)
अभिव्यक्तिं साधकतमम्॥ (कारकप्रकरणे गौणमुख्यपदे ... साधकतमम्॥ ।१।४।४२॥ मिलित ...
सूत्रादन्यत्र न प्रवर्तते (जयादित्यः) ॥ पूर्वे प्रातिपदिकम्॥ वाचिनि। वाची
प्रो–क्लिष्ट कर्मणि ॥ गच्छति योजः। पूर्वे प्रातिपदिकम्॥ गमनं करोति।
प्रकृत्यर्थः। क्लिन्न–विशेषण जले विगमनं गमनं करोति।
प्रचेत–विशेषण पद्या वा गच्छति॥ अश्वेन दीव्यति, अक्षैः दीव्यति।
अध्वगः पथिकः। अध्वनीनः। पदगामिनः॥ साङ्ग (आयाति) आयाति–
अध्वगा करोति। अध्वनीनः क्रियतोऽपि जानाति॥ लौकिकः हेतुः न ... शक्ति–
अध्वनीनः। ... ॥ शास्त्रीय ॥ (गम्यमानापि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका)
शास्त्रीयता ॥ अत्र॥ उच्चैरपि अस्मै ... ॥
वाच्यवाचकता। ... सम्प्रदानम् ॥ शप उपालम्भे ॥ चरुः –
जनः हितं वचनं तत्र सम्प्रदानम्। आगतानि सन्ति। शप उपालम्भे॥ स्पृहयति॥
श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। पुष्पाणि स्पृहयति। पुष्पेभ्यः स्पृहयति॥
अवधाने पूर्वे ... नियतकाले पुनर्वर्षा इत्यादि धर्मशील
(अधिकरणम्) आदि ... अभिप्रायम् मन्यते।
नमस्करोति॥ (रोधे वा पदे वा पद वाक्यं लभते सम्प्रदाने ... प्रतीते॥
अत्र देवं मत्वा देवो निर्दिष्टः ... पुष्पेभ्यः स्पृहयति। पुष्पाणि स्पृहयति।
सम्प्रदानम्॥ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः (३) विवक्षा। मात्र विवक्षा।
पुष्पाणि स्पृहयति। धर्षितो (पुष्पे) ... ईर्ष्या असहनम्।
क्रुध–क्रोधे – द्रुह्–जिघांसायाम् अपूर्वं उपतापे॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२८५) अयुक्ता = युक्तेषु दोषारोपणं प्रकरणे कापि ॥ एवं कुव्याति
तत्कुव्याति ॥ नहि अज्ञापितं कुव्याति वायु-पित्त-श्लेष्मा
रोगस्य प्रकोपः Malaria is raging. क्रोधः अमर्षः। द्रोह।
अपकारः ईर्ष्या- असूया अयुक्ता- मयुक्तेषु - दोषाविष्करणम् ॥ ईर्ष्या
वाच्यनिष्ठम् व्यतिरेक। विप्रक्षा। विप्रश्न॥ राजा तानिमित्तं - नक्षत्रम्।
शुभाशुभं पर्यालोचयति ॥ उत्पातः प्रवाय कल्पते। तस्य ह्यर्थ = नक्षत्रम्।
ओ। अथ मौर्दे वः है होतः, तव राजानमिति शुभयामि एव।
तदर्थम् भावः तादर्थ्य। (उत्कलित पद्यावली) प्रेतजातमिति।
प्रतिष्ठते। अशुभसूचकः आकस्मिकः भूतविकारः उत्पातः॥
आलाय हितम्- हितकर प्रयोजकम्॥ तदर्थहितम्- तद्धितम्॥
महिमा (कालयति काल)
//उपः उच्चारितम् पदम् = उपपदम्। भावः क्रिया उच्यते अनेनेति
उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी। (उदात्तानाम् प्रयोगः॥ न्याय।
वचनः। लक्षणवचनात् - क्रियावाचकत्वात्। (पदान्तयोग निमित्तका विभक्तिः उपपदविभक्ति
गुरोरपि गुरुर्विष्णुः॥ / पदान्तयोग निमित्तका विभक्तिः Proper Reasonable प्रकृष्टार्थ-
न्याय्यलिङ्गेन - प्रतिपत्तिम्। Proper Reasonable प्रकृष्टार्थ=
पर्यालोचना॥ लौकिक = कुशलम्। अनन्यदृष्टयः दुर्विदानी अयम्
साहस॥ सोऽलम् धियाः पर्याप्तम् । मनसाने - मन्यते।
मनु अवबोधने मनुते॥ शरीर = परिच्छेदवान्। देव्यहरतः
शरीरम्॥ = पुरस्तात्। हितार्थम्
(२२८६) अर्हन्तं पर्यं - जनमपालनम्। कर्म। आगन्तिलपितं स्वच्छ।
तौथितम- हैरवी- उपाधि। आगम-व्याप्याय- प्रवचनं वाचनं - कथयामा
तीक्ष्णं प्रखरं। उपयोग आचार्य। आचार्य उपयोगः॥
उपयुक्ता भवति। गोभयाद् वधिका
गवीभुड़। जनिः उत्पत्ति भवेद्धत्॥ गोलामावलोमभयात्
आपत्ते कात्कबध्या निवेशः न योबवद्धा॥ प्रथमकुमार्यम्।
दुष्टीजायते॥ भवतम मूः॥ मेघवः = प्रथमकुमार्याणाम्।
प्र- निवृत्ति लज्जते। श्री श्री श्री। वनदृ ग्रामो पोडकः-
पोस्टे की॥ बुमुक्षाद आरम्भ। कम आरम्भ। कार्यकृत-
(७२५०) पूर्वपादवर्ष आरम्भ ओ- अथमाने जपति॥ ननु विना
ऋतिमर्षाय करोति उपसर्गिक- भक्तिकर्मकातम्।
प्रतिदानम्। वचस प्रतिनिर्यातनम् प्रतिदानम्॥ गुरुदक्षिणा।
इताद आवशक्यानुसरे, इतात पादावनमनम्॥
लानी नारी निष्फला- कोकयात्रा। ॥ क्षेत्रम- क्षेत्रम- अर्थ।
पदार्थः भावाद्य c. ॥ नहि निर्विशेषम् जातिम्।
तत्पर्यार्थ- प्रकृत्यर्थप्रतिप्राधान्यम्। (प्रधेय बध्व
नीतिमित्त्वादीनाम् अविवक्षा अर्थ महाभवः
विवक्षा- अविवक्षा ॥ न धत्ते - भजते - कौनविवक्षायाम्
भवे ॥ प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते। इदमेव यथाद्य इदम्॥
आशाजनक। नमु ताडने। नमु हिंसायाम्। नमु मोक्षण
(२२८७) अविच्छिन्नार्थपरम्परा पदेषा। तैः कृताद व्याख्यानात्
शिष्य वैयाकरणपरम्परा ॥ लक्ष्यं लक्ष्य- उपलक्ष्य- प्रहारादि
सादृश्यपर्यावे अवगाहनाद प्रयोगो दृश्यते॥ हो अध्यैमा आसन् ॥
(अलावितस्य अयुद्धा) (सिद्धेश्वस्था निरपेक्षः, यथा कर्मकर्तृ
मोक्षे नयः कर्तरि मोक्ष कृतिं तदवानेषं ? (असु - भोजनादि - वन्दनादि
अयुक्ति अयुक्ता॥ (क्रियाजामात्म वचनः करोति) (क्रियाजामान्य
नची: कोचि भवति विरुद्ध- कर्तोमादिरार्थ ॥ अन्यथा कृतो
न्याहितम् अत्र या कृत्वा ... कर्मणि॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कन्या ईक्षते वरयति। ~~यत्र यो: कन्या: पश्यति~~ या या कन्या: पश्यति

तान्तान् वरयति।

{ कन्या वरयते रूपं माता वित्तम् पिता श्रुतम्।
बान्धवा कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जना: ॥ } लोकोक्तिर्वर्तते।

विद् ज्ञानेन लभते - विचारयति। विद् लाभे इत्यविचारयोः।

विद ज्ञाने ॥ (कर्मक) (अकर्मक विदज्ञानायाम ॥

भाष्यवद् मानयति। ज्ञानार्थकं विदेस्तु अकर्मकत्वा-

-द् अमन्यतम। यावद् जीवति, तावद् पीते ॥ उदरपूरं भुङ्क्ते।

// (अकर्मका हि धातवो भवन्ति। सकर्मका भवन्ति) मामूले (एवं दोष:

(2248) क्नूयी शब्दे उन्दने च ॥ चेलक्नोपं वर्षति देव:। वस्त्रक्नोपम्

वस्त्रक्नोपम् ॥ शब्दायमान। द्विजातिष्वेव वर्णे।

दिव्यु परिकूजने ॥ कथाचित् पश्यति विधानु प्रयोग:। एकत्वात्

स्नेहनम्, हननम्, पूजनम्, प्रापणम्, रणम् ॥

इति वर्तयति। पुलिङ्ग कर्म:।

(2249) चालनोपमा। प्रधानकर्मों अप्रधानकर्म, गुणकर्म (गौणकर्म)

स्त: पुष्टिकर्म ध्वनी अर्जने (पूर्वाहित जनाभिहोव जना इत्यभ्यावाद इत्या

// ज्ञानवत्यनया। । प्राधीमिथ्यानम कृति। आचार्यो गवाम दोह:

इमो हेतु ॥। शब्दानाम् अनुशासनम्। आचार्येण आचार्येण वा

वक्तृ शास्त्रीनाम् (अर्थात् पद विवेचनो। मतिषष्ठ्यन्त) बुद्धि: पूजा ॥

इष्टि जोड़ो मासुर निदर्शने। ल - उ - उ क अध्ययन, निबन्ध, ल्यु

न लोका व्यतिरिक्ता बल कर्मणाम् ॥ लं (लकार) उपसर्गसहयोगे

धारण धीमान्तानपदेशनापुण्यावधी। कृत आत्मा विभक्तानाम्

पतिव्रतायाम्। जैसे दरवाजा। क्रियान्वय - कारकम्)

अध्यात्म जिज्ञासा - औपश्लेषिक:, वैषयिक: अभिव्यापक:।

// उपकुर्वाणी - अजातु: मंगलो अपुत: प्रयोग:॥ लौकिक पुष्कलको दृष्ट: ॥

उपवाय:, प्रतिसिद्धो: (पश्चात्) जिह्लो तु जयेतः ॥ क्षेत्रानु यम होते

पत्नीम् जीविनं हन्ति इत्यत्यो हति कुअदेय!

पुष्कलभाव मध्यम।

(2250) हिंस - प्राण्युपघात:। (पञ्चक्रियायां पौर्वापर्येण ज्ञानसर्वकक्रिया

// ध्रुव का उपदानस्य विशय:। मूलकेन उपदश भुङ्क्ते। काल विशेषे, काल-

यति प्राप्तिबोधि: = जनितर्के ॥ तीव्र अभ्यासे। पुरा: पूर्वापर विलेखने।

कल्याणिका विवक्षामेदेन उपसदेषु विभक्तिश्रयम। तौ हन्ति मृत्युपाते:

दैवापत्य दिलरने चरति:। पञ्चमि हैलै: कुलमिति कोठरिनो -

सक्: क्षेत्रस्य पूर्वको वाकुलयविदात: हेत्वम:। पुत्रार्थी: न एम: पुत्र जप्यम:।

अत्यन्तं जनितृकाल उपार्थि। पतिक्रियादान अमा। अलिङ्गस्य पालनमिति जापेकते

// श्रीमल्लई: हिंस प्राणीनिमिषते तद् अपुत्रम ॥ धातुपाठादिनम। क्रियया-

पद्धतिनाम जावलोन चक्राख्या व्याप्ति। क्रिया क्रियाया: पौनःपुन्यम आहेवी।

(2251) व्याख्यानपदेत तथा व्याख्या - जट्टिमके अव्यवहारोऽसो जाय

// जाय लौकिके इत्यमादेवे ज्ञानेनालाहि अहाहे कर्मणा इत्यन्त

मिलाने चाहिये ॥ उदाह: सर्वतो वा पढ़ाविदीयते तत्र तत्र जपमालित:

एव एकेन अनाम वक्तीपरवतो परिशिष्यमानाद् नष्टव्यम्। जप्य

आदि तु सामाविकम्।"

// लोहि शब्दे: अधीतनिधानम् वाचनिकम्

वीप्सा। ~~त्रिस्~~ पुनिरक्षता ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२५२) द्रवीकरोति, क्रियापदम् आर्द्रेवा। प्रभु वीप्सा, तिङ् पु-
नित्यता॥ पौ = प्रवीणः, क्रियापदः चैतन्यम् आर्द्रेवा॥
निपातविनाशः॥ प्रभु वीप्सा इति वचनात् व्याख्यानतायाम्
द्विवचनत्वम् (शब्दस्य) द्विवचनम् भवति, तिङ् पुनित्यता इति वचनात्
क्रियावचनस्य द्विवचनम् भवति। मेहेमेहम्
आत्मख्यानतायाम्
अनुप्रवेशम् अनुप्रवेशम्॥

(२२५३) उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम्। नीचैर्नाम अप्रियमाख्येयम्।
लोकाचार नीचैः कृत्वा नीचैः कृत्वा, नीचैः कारम् [illegible] अप्रियम्।
अप्रधानमावः। गौणकथनम् गौणकथनम्। गौण-प्रधानभावेन
गौण-मुख्यभावः। प्रधानप्रधानभावः॥ गौ इतीया अर्थः॥
उच्चैर्नाम = नाम शब्दः प्रसिद्धौ॥ प्रकृतः। अपवर्ती = प्रकाशि॥
तिर्यक् कृत्वा तिर्यक् कृत्वा, तिर्यक् कारम्। तिर्यङ्ङि इति शब्दानुकरणम्।
अनुक्रियमाणस्य-विनाशः। तिरोऽञ्चति इति तिर्यङ्। व्युत्पत्ति-
भासम् न तु अवयवार्थः। अनन्तं कृत्वा। अनुतः स्थितम् पर्यं-
कृत्वा॥ अर्थः लोकप्रसिद्धो गृह्यते (अभिधेयवाचकयोरर्थः)
तस्य लोकविश्रुतः। इतिभावः। अन्यथा निर्देशात् कुत्रचित् प्रयोग
वद् अनुकरणम् भवति कुत्रचित् न भवति॥ क्वचित् हि अनुकरणं भवति
शब्दः। कुत्रचित् शब्दपदार्थकस्य अनुकरणम् कुत्रचित् अर्थपदार्थकस्य
शब्दस्य मानस्य अर्थलक्षणस्य॥ प्रकृतिवदनुकरणं भवति
अयम् दोषः आपततीति। यह दोष आ पड़ता है - आता है॥
एतद्, अदस् शब्दस्य पदार्थकस्य अनुकरणम्। मुख्यस्य
अत्र चाहुः तत्र शब्दः प्रत्ययः। (प्रकृतिप्रत्ययः) प्रतिपत्ति-
प्रत्यक्षप्रतिपत्तिः। प्रतिपत्तिगौरवम्। प्रतिपत्तिविलम्बः। अविलम्बेन
प्रतिपत्तिः। विलम्बेन प्रतिपत्तिः॥ पद लोपे वा पदस्यो व्याख्येयः
द्विरुक्त-द्वयरूप शब्दौ विनार्थौ॥ असहायौ। पूर्वापूर्वी मुख्यौ
पूर्वामिदम्॥ नो नात्र नो निषेधवाचकः, द्वितीया प्रत्ययसहित॥
निषेधवाचकमहेयं न निषेधवाचकस्य॥ अर्थग्रहणं च इत्यादि
भवति॥ तन्निवृत्त्यो एवं वा व्याख्यानम् अन्यतस्य आश्रयणात्।
पौनःपुन्येन अनुविधानम्।

(२२५४) अनुलोमम् = अनुलोमता- अनुकूलत्वम्, पौर्वापर्येण
अन्वयम् अनु-अर्थम्॥ विपरीतम् पराक्, प्रत्यक्, प्राक्
उदक्, अवाक्। क्वचित् प्रयोगः भवति। क्वचिद् अवचनता,
क्वचिद् योग्यता। आचार्य अवधानम्। अप व्याख्यानम्। [illegible]
मात्रम्॥ मोक्षमुमुक्षुप्रयत्नः। प्रावीण्यम्। अतः [illegible] योग्यता। आस्थाबद्धता
मोक्षार्थ आधी बात को कहा है। २. ४. ७६ [illegible]
भावों के पूर्ण शब्द प्रयोग है॥ अर्थ को कही को भी॥ पर्याप्तिः = अपूर्व
ता, पर्याप्तता। प्रभूतम् भोजनम्, प्रभूतम् जलम् [illegible] उभय की
पर्याप्तिः॥ अलं न कुर्वे - प्रभूतं कुर्वे॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१२५५) (वस्तु + शब्द-प्रकार) क्या कहना - किन शब्दों में कहना - कैसे कहना।
शब्दशास्त्र। अर्थ-शास्त्र वस्तुशास्त्र। प्रकार शास्त्र। शब्द शास्त्र + वस्तु शास्त्र + अलंकार शास्त्र॥ देश-काल-पात्र-वस्तु-शब्द-प्रकार एवं [illegible]॥ [illegible] प्रकरणं [illegible]॥
[illegible] एवं विचारणीयम्।

(१२५६) [illegible] । प्रकटयेत। [illegible] अनिर्दिष्टं [illegible] [illegible] भवन्ति। [illegible] यत्र [illegible] तत्र भाव ग्रहणं करोति। [illegible] लकार: [illegible] शब्दशक्ति [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लकारणाम् [illegible] [illegible] वाच्य॥ [illegible] [illegible] तदु [illegible]॥ [illegible]:॥ [illegible] एव। [illegible] [illegible] आकाङ्क्षापूर्ति:॥ [illegible]॥ [illegible] । एकदेशस्य। [illegible] [illegible] [illegible]॥ [illegible] प्रथमा बहुवचनान्ते [illegible]॥ [illegible]-

// [illegible] [illegible] [illegible]: विशेषविशेष्य [illegible] भवन्ति। [illegible] [illegible]: [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]॥ [illegible]: [illegible] [illegible]: [illegible]॥ [illegible] ओदनस्य पाक:, [illegible] इति। [illegible] [illegible] भवन्ति। ओदनस्य पाक:, [illegible] भवति। [illegible] भवति [illegible] भवति [illegible] भवति। [illegible] भोजनो भवति। [illegible] भवति। [illegible]: = [illegible]॥ [illegible] प्रत्ययकरिणा। तत: [illegible] । [illegible] [illegible]- [illegible] [illegible]॥ [illegible]- [illegible]। [illegible] [illegible] निपातित॥ [illegible] अनूद्यते॥
न्याय-प्राप्त [illegible]: [illegible] अनूद्यते॥ देवदत्त! कटं प्रकुरु॥

(१२५७) आदिसूत्र: क्रियावाचक! अदिकर्म। [illegible]॥ [illegible]: अत्र क्रियावाचक:। [illegible] [illegible] [illegible] आदि [illegible]- [illegible] [illegible] [illegible]॥ [illegible] [illegible]: प्रतिनियत [illegible]॥ [illegible] [illegible] [illegible]- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] अविवक्षितं कर्म [illegible] [illegible]। [illegible] - [illegible] [illegible] शब्द आदि-कर्म (आदिक्रिया) द्योतयति [illegible] [illegible]। [illegible] = [illegible] [illegible]: [illegible]। अर्थतः। [illegible] [illegible] अनुजात:॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥ निपातना: [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] इत्युच्यते॥ [illegible] [illegible]: अव्युत्पन्ना:॥ [illegible] निपातनात॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]- क्रियाकारक [illegible] [illegible]॥ इति न्याय [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिबोधन॥ [illegible] [illegible]॥ [illegible]: [illegible]॥

(१२५८) [illegible]: = [illegible]:। [illegible]: [illegible]॥ [illegible] (वैयाकरण-निकाय-[illegible]) [illegible] [illegible]: (त्व-निकाय-[illegible]) (वैयाकरणनिकाय-[illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]:। [illegible]-[illegible]
[illegible]:॥ [illegible] [illegible]:। तत्र [illegible] [illegible]:। [illegible]-[illegible]

✓ त्व-निकाय = वैयाकरणसङ्घ:। [illegible] वैयाकरणानां निकाये एवा [illegible]॥ [illegible] [illegible] एक [illegible], तथा वैयाकरणानां [illegible] [illegible] [illegible] वैयाकरणसमितिः [illegible] [illegible] - [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥
अर्थ आदे- [illegible] [illegible] [illegible]॥

(१२५९) [illegible]: [illegible] [illegible]: विहिता: अर्थविशेषे-काल विशेष [illegible] । [illegible] [illegible] तेषां लकाराणाम् विशेषवर: [illegible]॥ (लं.)(का.) [illegible]: [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अर्थात् तन्मात्रादिवत् आनुपूर्व्या कथ्यते।
षट् लकाराः टितः। चत्वारः ङितः। (पञ्चानुपूर्वी) (नाम प्रवर्ति-
शास्त्रेषु आनुपूर्वी। (अक्षराणाम् आनुपूर्वी) (वर्णेऽच्-हल्-क्रमेण)
प्र: आदौ अन्त्ये आनुपूर्वी (योनिस्थापनाक्रमे आनुपूर्वी) (प्रवचन-स्थाने-तथा [illegible] —
वाक्यानाम् आनुपूर्वी (श्रुति लिङ्-[illegible]) (धर्मादि [illegible] आनुपूर्वी) (अन्यत्र [illegible]
आनुपूर्वी) (कालानामानुपूर्वी) (धर्मादि [illegible]) (अङ्ग-शब्द-आनुपूर्वी) (ब्राह्मण [illegible]
आनुपूर्वी) (बहुदेव [illegible] आनुपूर्वी) (आयतो विद्यमान [illegible]) इति आनुपूर्वी
विद्धुडापाक आनुपूर्वी) (लायतो विषयान (ल) लिङ्, लुङ्, लृङ्॥
लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ् लिङ् लुङ् लृङ्॥
(वैयाकरणनिकाये- प्रसिद्धम्) वदतोऽर्थे- उच्चारणम् अक्रमं व्याकरणम्)
(ज्योतिषे मुनीनां प्रामाण्यम्) (त्रिमुनि व्याकरणम्) त्रिमुनि व्याकरणम् ।)
लक्षणविधानक्रमेषु [illegible] पाणिनीये व्याकरणे न दृष्टः॥ अर्थविशेषे कर्तृ-कर्म
(कालेषु आनुपूर्वी) ॥ यथाकालमेवात्र। अर्थविशेषे कालविशेषे च॥
भाव- कर्म- [illegible] अपादान- अधिकरणादौ, अर्थनानात्वात् भिन्नाः कालभेदाः
निर्दिष्टाः अर्थाः कर्तृ-कर्म-भावाः। अर्थविभ्
भिन्नाः॥ कर्तृ-कर्म-भाव-कर्मकर्तृषु विहिताः। लकाराः कालेषु विहिताः॥
(२६४) लकाराः कर्तृ-कर्म-भाव-कर्मकर्तारः (२) कालाः भूत-वर्तमान-भविष्यत् ॥
(१) अर्थाः कर्तृ-कर्म-भाव-कर्मकर्तारः (२) कालाः भूत-वर्तमान-भविष्यद्
(३) गणभेदात् (४) सकर्मकाकर्मकभेदात् (५) सार्वधातुक-आर्धधातुक-
आत्मनेपद-परस्मैपद भेदात् (६) सेट्-अनिट्-वेट् भेदात् (७) [illegible] (८) भवोन्त भेदात् (१०) [illegible]
भेदात्। (९) [illegible] भावकर्मभेदात् (११) पौनःपुन्यार्थे, [illegible]
(१२) इत्यार्थे - इच्छार्थे) (११) इत्यर्थे - इच्छार्थेषु निर्दिष्टम् (१२)
उभयपदानां निर्दिष्टम् (१२)
स्थानषष्ठी अवयवषष्ठी। [illegible] अर्थनिर्णये- विशेषः
(२६४) भवति। अर्थः उभयम् लिङ्गम्॥ अर्थनिर्णये- विशेष
कृतिरेव।
(२६२) कृतिः। लक्षणम्। पूर्व- [illegible] - [illegible] भेदेन [illegible]
आहारवृत्तिः॥ कालमुहूर्तौ॥ ३.२.४२ व्याख्याने- [illegible]
कृति-स्फूर्त- हेतवः॥ मातृकामुखा मध्यमुखा॥ लोकयात्रायां [illegible]
पर्यायाः॥ लाघवार्थम्। इत्यत्र विशेषः।
(२६२) अन्तिमानां [illegible] सपत्नीकानाम्। इत्थं न भवति।
वैदिकानाम्। [illegible] तिङादेशानाम् टेरेत्वं न भवति। आत्मनेपदानां ये
इत्थं [illegible] अतिरिक्त भवति [illegible] तद् विभाग इदानीं
इत्थमादि वर्णमात्रमात्रात् तद्विभागादि ॥
आदेशाः तेषां टेरेत्वं न भवति॥
(२६३) कतिचित् कानि व्याकरणे (कानिचित् कित्कानि
कानि अकित्कानि॥ मात्रा लाघवम्। अर्धमात्रालाघवम्)
(नागेशकृतम् अनेकार्थ्यम्!)
(२६४) (सत्ता-विचारणा भ-व्रीन)
(२६५) ओं संस्कृतभाषणम् अवश्यं कर्तव्यम्।
अन्यथा महती विनाशः!

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२१६६) वा. मनो. ॥ अध्यमुक्तौ [illegible] अतीते तत्समीपे तृतीये —
अति मोक्षौ ॥ यस्मिन् अधिके [illegible] न विद्यते तत् —
परांकम् ॥ इत्याशङ्को भावप्रधानः । यन्निष्ठं इत्थं त्वम् ।
समर्थः पदविधिः ॥ पदसम्बन्धिविधिः पदविधिः । पदसम्बन्धी विधिः
विधिः कार्यम् । सामर्थ्यम् द्विविधम् व्यपेक्षालक्षणम् —
एकार्थीभावलक्षणं च । तत्र व्यपेक्षा आकाङ्क्षा । विशिष्टा —
अपेक्षा — व्यपेक्षा । सम्बद्धार्थः समर्थः । परस्परमपेक्षा अन्वयः ।
सङ्गतार्थः समर्थः, संसृष्टार्थः समर्थः, सङ्गतिः संसर्गश्च एकार्थीभाव
एव । घृतं तैलेन सङ्गतम् = एकीभूतम् ॥ संसृष्टो [illegible] । एकीभूतम् ॥
सम्बन्धिशब्दापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते वाक्यवत् सा व्यपेक्षा [illegible]
समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृष्टावयवौ तेषु युज्यते तद्वता सह
एकार्थीभावश्चास्ति पदं [illegible] ॥ [illegible] कल्प्यते । सिद्धान्ते —
शब्दानाम् अन्वाख्यानमात्रं शास्त्रे क्रियते ॥ अयम् एकार्थीभाव
अतएव व्याकरणे निर्दिश्यते ॥ (महत्त्वे [illegible] यत्र [illegible] विरोधिनी)
समर्थस्य [illegible] समस्यते: [illegible] ॥ समस्यते
अनेकं पदम् इति समासः । [illegible] ॥ ~~[illegible]~~
सुबन्तेन सह इत्यादिना समासः भवति । ॥ सुबन्तं समर्थेन सह
समस्यते एकीक्रियते ॥ प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते ॥
(वि+अचलत्) (अनु+व्यचलत्) न तु अनु-व्योः प्राप्तसमासः
सुपः इति एकवचनस्य विवक्षितत्वात् । पूर्वं भूतः भूतपूर्वः ।
॥ अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते) [illegible] वार्तिकेन
प्रागेव अलौकिके विग्रहवाक्ये [illegible] (पूर्व-अम्
भूत सु इति अलौकिकविग्रह [illegible] समासे [illegible] ॥
(१) अलौकिकविग्रहः पूर्व अम् — भूत सु । लौकिकविग्रहः पूर्वम्
भूतः पूर्वम् इति [illegible] । (इवेन समासो विभक्त्य-
लोपश्च ॥ [illegible] राजन् [illegible] मातेव इति कात्यायनः)
(नित्यसमासाधिकरणे प्रथमा) (अभिहिते प्रथमा) [illegible]
अस्वपदम् [illegible] सह समस्यते । द्विशाखः मध्यमा अस्वपदविग्रहः
अलौकिकविग्रहः (२ लौकिकविग्रहः ३) अस्वपदविग्रहः ॥
अप — मध्यमा [illegible] अप - द्विशाखः: द्विशा - अप । समासे उपसर्जन
प्राक् प्रयोजनम् । [illegible] । नियतविभक्तिकम्
[illegible] एव [illegible] नियतविभक्तिकं । [illegible] समस्तम् ।
उपसर्जनम् । अत एव उपसर्जनम् । हरौ = अधिहरि (सप्तम्यर्थे अधिः ।
इति वक्तव्यम् । आगमः ॥ [illegible] ॥ नित्यसमासे अस्वपदविग्रहः
[illegible] अलौकिकपदविग्रहः । लौकिकपद
नित्यसमास । अनित्यसमास । अस्वपदविग्रह ॥ हरि - डि.
विग्रहः (स्वपदविग्रहः) अस्वपदविग्रहो वा एव [illegible]
[illegible] प्राक् अलौकिकविग्रहवाक्ये [illegible] अभिहिते
[illegible] नियातेन आधिक्ये अभिहिते
[illegible] - नित्यसमास
[illegible] अधिकरणे [illegible] ॥ नित्यसमासे
अस्वपदविग्रहः [illegible] । लौकिकविग्रहः । अलौकिकविग्रहः । राजन्
अस्वपदविग्रहः । [illegible] शब्दाः [illegible]
[illegible] ॥ ॥ [illegible]
प्रधानाः ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१९६८) [illegible] । व्यवस्थितविभाषा। स्थानिवद् भवति [illegible]
[illegible] प्रतिजानते॥ लुप्यमान शब्दस्थानानुपाय। [illegible] —
[illegible]॥ प्रक्रियालाघवम्। प्रक्रियागौरवम्। [illegible] उपाय। [illegible] उपाय
[illegible]॥ प्रक्रियालाघवम्। प्रक्रियागौरवम्। [illegible] भवति। [illegible] भवति।
[illegible]। [illegible]। डित्त्व [illegible] [illegible]
पुरोधाय। पुरोधस्य। [illegible] तदर्थम्। प्रयुज्यते। निर्दिश्यमानस्य [illegible]
देशाः भवन्ति। [illegible] प्रतिव्याख्यानम्। [illegible] [illegible]
[illegible] अन्तरङ्गे॥ [illegible] - [illegible] पर्यायेण -
[illegible]। अनित्यत्वात्। [illegible] प्रतिपादनयोः॥ [illegible] - [illegible] - [illegible] -
मद - [illegible] - कान्ति - गतिषु। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति। [illegible] - [illegible]
[illegible]। [illegible]। प्रक्रियालाघवम्। ([illegible] आदेशानाम् [illegible]
भवति) ([illegible] विशेषविधिबाधकः। (आगमाः अनुबन्धाः
[illegible] निमित्तसप्तमी
भवन्ति) विषयसप्तमी। परसप्तमी। [illegible] सर्वथा
[illegible]। [illegible] ([illegible] नगृह्णाति) [illegible]
(लकारः [illegible]) [illegible] [illegible]

(१९६९) वैयाकरणैः [illegible] - [illegible] बहु [illegible] [illegible] येन
[illegible], [illegible] भवति। [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] स्फुरति। [illegible]। [illegible] अपेक्षा [illegible]
[illegible]। [illegible]॥ [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] वैयाकरणस्य [illegible]॥ [illegible]। [illegible] [illegible]॥
[illegible], [illegible]। [illegible] [illegible] भवति -
[illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
([illegible]:) (वैयाकरणैः [illegible] [illegible] - [illegible]
नियमः [illegible] [illegible]
[illegible] ([illegible] धातुत्वं न [illegible])

(१९६९) [illegible] २८-३-६८) (१) [illegible] - [illegible] - [illegible] - [illegible] [illegible]
(२) [illegible] - [illegible] - [illegible] [illegible] (३) [illegible] - [illegible] [illegible] -
[illegible]॥ ([illegible] [illegible] [illegible]॥
[illegible]! । [illegible] । [illegible] - [illegible]) [illegible]
[illegible] अनुबन्धाः [illegible]। [illegible]। [illegible]
[illegible] ([illegible] बहुत्वात् बहुवचनं [illegible]) [illegible] —
[illegible]। ([illegible] अनुकरणं भवति) अनुकरणम् [illegible] —
[illegible]। [illegible] [illegible] ([illegible]
अर्थस्य - शब्दमात्रस्य च॥ [illegible]॥
[illegible]) [illegible] (क्रियाः) क्रियते [illegible]॥ [illegible]
(शब्दमात्रम् अनुकृतम् नानुअर्थः [illegible]) प्रकृतिवद् अतिदेशस्य [illegible]
[illegible]) । [illegible] प्रतिपत्तिः) [illegible]: [illegible]
(धातुः क्रियावचनः) (क्रिया - असत्त्वभूता) ([illegible])
धातुवाच्यः अर्थः असत्त्वभूतः ([illegible]) [illegible] —
(प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग। [illegible]) ([illegible]
प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलम् इष्ठवच्च)
(१९७०) - ३०-३-६८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(११८) अधिकार- की अवधि। अवधि। सीमा। अधिकारोऽनेकप्रकारः
(१) संज्ञाधिकारः। विशेषणाधिकारः। प्रकृत्यधिकारः॥ प्रकृतिः अधिक्रियते॥
नाम आख्यातं वा। प्रकृतेर्द्वैविध्यं नाम-पद- प्रातिपदिकानां इति
अनुभूत तत्त्व॥ ॥ वाक्यपदीयम्। अपूर्वे प्रयोगे कोऽपि शब्दः। अत्र
अर्थकल्पना गौः - एकवचनम्॥ स्वाभाविकत्वात् एकवचनम् न बहुवचनम्।
किञ्चिदिदमुच्यते। किं तर्हि॥ आहोस्वित्। किमः रूपं पृच्छ्यते॥
केवलानाम् प्रयोगो नास्ति। प्रकृतिः धातुः / प्रातिपदिकम्
प्रकृतिः (१) धातुः (२) तिङन्तम् (३) नाम, प्रवृत्तिः, प्रत्ययः,
आख्यातम्, प्रातिपदिकम्। प्रत्ययः (१) सुप्-आदयः (२) तद्धितादयः (३)
(३) आगमाः (४) लौकिकाः॥ कारकाणाम् कर्मादीनाम् प्रयोगो न
सात्त्विकत्वम्। सात्त्विकम् प्रातिपदिकं तीर्णं रूढिवाच्यं। सात्त्विकस्य
लौकिके न योगः। तिङन्तेषु क्रियाप्रधानभूता। (क्रियावचनाः धातवः)
प्रत्ययानां कारकप्रधानता॥ (एकवचनम् उत्सर्गतः करिष्यते)
स्वाभाविको हि तिङन्तानि प्रत्ययानां प्रयोगः (कारकप्रधान) संख्याम् आददते
न लिङ्गम् उच्यते (एकत्वादि क्रियाख्याते प्रत्ययानां संख्या।
भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः।
शोभनं पचति। नपुंसकत्वे लिङ्गे च कर्मणा च क्रियाविशेषणानां योगः॥
(क्रियाविशेषणानाम् कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च) (शोभनं पचति॥
(लिङ्गं हि शब्दानां शक्त्यैव पदार्थ एव अनुपपन्नम्। न सामान्यतो-
॥ (विविधा हि शब्दानां शक्तयो पदार्थवेदनमुपपन्नत्वात्। अथवा अर्थेषु अवाच्यो
॥ (द्रष्टव्यम् अनेन वक्तव्याधिकृतम् शक्यन्ते॥) तिङर्थः। इदं वक्तव्यमस्ति
विभाषितो॥ अभिधानं तमर्थं द्योतयति॥ जातिः-लिङ्गं-संख्या ॥ सुबन्तम् संख्याप्रधानं।
अर्थस्वभावात् वाच्यार्थः: जातिः-लिङ्गं-संख्या ॥ सुबन्तम् संख्याप्रधानं
अर्थस्वभावात् वाच्यार्थः (जातिः-लिङ्गं कारके- संख्या-विभक्ति॥
कारक शक्तिप्रधानम्॥ जाति-द्रव्य-लिङ्ग जाति-गुण-क्रिया-अथवा
द्रव्यम्- शब्दे अयने अन्तर्वर्तिनम् अर्थम् आक्षिपति- शङ्कते। आद्य पक्ष प्राधान्यम्
द्रव्यं ॥ आक्षेपात् शङ्कते। (इत्यादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि)
शङ्कायाः प्राधान्यम्॥ (इत्यादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि
(जातिवचन प्रातिपदिकस्य) कुमारीम् आचष्टे कुमारयति
विभक्तेर्लोपः सति सप्तमी निमित्तसप्तमी पञ्चमी (गतिर्वा लोप पक्षे
नाम वृद्धिः प्रत्ययवचनम् प्राक् प्रवृत्तेः) अपाम् वृष्टी।
प्रातिपदिकं मुख्ये लिङ्गं विशिष्टत्वादि गृह्यताम्। जाति-शिष्टः प्रत्यय
संख्या ॥ सर्वेषु प्रातिपदिकम्। (प्रातिपदिक स्वरूपमुख्ये लिङ्ग-
विशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति) (सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्)
प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं नास्ति॥ प्रकर्षः: बाला बालतरा बालतमा॥
लिङ्गमिष्यते। व्युत्पत्ति- स्त्रीत्वम् अन्तरङ्गम्- प्रकर्षः बाह्य-
प्रतिपादयेत्। (स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यम् आह समवेतम्
समवेतस्य तु वचने लिङ्गस्य संख्याम् विभक्तिश्च अभिधाय तान् विशेषणम्
अपेक्षमाणम् पुनः आकाङ्क्षया (अभिप्रायम् अभिधत्ते विभक्तिम्)
(स्वार्थ- (जाति-गुण-क्रिया- या द्रव्य) स्वार्थ-द्रव्य-लिङ्ग-संख्या-विभक्ति
(स्वार्थ-द्रव्य-लिङ्ग-संख्या-विभक्ति)) (४)
(न अगृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः इति पूर्वं विशेषणभूते -
(स्वार्थप्रधानत्वात्) पश्चात् तद्विशिष्टं द्रव्यम् (तच्च धर्मित्वेन -
प्रधानत्वात्) ततो लिङ्गम् अन्तरङ्गत्वात् संख्या हि भेदाभेदकल्पात्
लिङ्गं च वाचि स्वातीयापेक्षा विजातीय स्त्रीलिङ्गानि शक्त्यपेक्षा
कारके योऽन्तरङ्गः इति तत्सम्बन्धो अभिधानम्। ततः वाच्यानाम्
एवं पश्चिमात् विभक्तेः पश्चात् प्रकृतिनामभिर्योगः॥ (यावत् प्रत्ययाविकी
प्रजातिः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२६२) [illegible] [illegible] अतिदिशो [illegible]! लेखक-प्रमाद-दोषाद्-
इदानीम् अनाहितः॥ अतिदिशो [illegible]! [illegible]॥
([illegible]) [illegible]: उद् भावित।

(२२६२) [illegible]- [illegible] अधिकारी अवधि- पूर्व-अवधि- पर- अवधि [illegible]
ततः परम्। अधिकार[illegible] = [illegible] डी = डीप्, डीष्, डीन्। [illegible] [illegible]
[illegible]: अनु[illegible]॥ [illegible] [illegible]
योगे बहुवचनम्। किं तर्हि। [illegible] [illegible] (प्रकृतिवद् अनुकरणं भवति)
प्रत्ययः। प्रत्ययानुकरणम्॥ [illegible]। ([illegible]: [illegible]) [illegible]
अनुकरणम् [illegible]। [illegible] [illegible] (व्यपदेशिवद्भावो ऽ
(प्रकृतिवद् ~~[illegible]~~) अतिदेशात् अर्थवति अनुकरणे) [illegible]
प्रातिपदिकम्) ([illegible]) पूर्व- प्रकृतिः [illegible]॥
प्रकृति = धातुः। तिङन्तम्। वा [illegible]। क्रियावचनः धातुः। भाववचनो धातुः।
क्रियावाचकम् आख्यातम्। अनन्यभूता क्रिया। लिङ्गम् [illegible]।
धातुवाच्यः अर्थः अनन्यभूतः। [illegible] योगः। तिङन्तम् आख्यातम्
क्रियाप्रधानम्। वाक्यम् क्रियाप्रधानम्॥ वार्तिकम् एतत्। [illegible]।
सर्वनामस्थाने। उकारान्तम् अप्रयोगः। पाठिते [illegible]। एतदुक्तं भवति
अस्य आश्रयः। अयम् अर्थः। अयम् अभिधायः॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
यः। अत्र अलच। [illegible]। [illegible]॥ प्रातिपदिक [illegible] [illegible]
[illegible] तपति। [illegible] तपति। [illegible] तपति। (प्रातिपदिकम् [illegible] लिङ्गविशिष्ट
गृह्यते इति लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति॥ (प्रातिपदिकग्रहणे [illegible]
[illegible]) [illegible] [illegible]॥ ([illegible] प्रातिपदिकात् धातोः
बहुलम् [illegible]) । [illegible] प्रत्ययः [illegible]
(२२६३) [illegible] प्रत्ये [illegible] [illegible] अनु। अनु [illegible]
[illegible] अयामो [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ([illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] काले [illegible]॥ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] विकल्पिते [illegible] - [illegible] - [illegible] च
प्रलकेतमो न प्रवर्तते [illegible] [illegible] - [illegible]
[illegible]-योनि [illegible]। [illegible] [illegible] आचिनोति [illegible]
[illegible] [illegible]॥ [illegible] पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलयश्च
आचार्याः॥ [illegible] [illegible]
(आचार्याणाम् नमात्र टिप्पणः)

(२२६४) इतरेण [illegible] अस्य [illegible]। ॥ [illegible] [illegible] ([illegible]
आचार्याणाम् [illegible]॥
॥ एतावेशाश्वती स्त्री [illegible] पुरुषः [illegible]। [illegible] तदभावे नपुंसकम्॥
[illegible] [illegible] [illegible] = [illegible] [illegible] ([illegible])
[illegible]) [illegible] यत्र [illegible] तत् [illegible]॥ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लिङ्ग[illegible] [illegible]
[illegible]: [illegible]॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अपचय[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] स्त्री [illegible] [illegible] तर [illegible]
प्रमाणं। [illegible] [illegible] [illegible] विजातीयद्
[illegible]। ([illegible] [illegible] [illegible]!) [illegible]) [illegible] [illegible]
[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible] [illegible] + आलो + आकारश्च॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१२८४) लौकिकानाम् लक्षणम्॥ —

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः। उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्॥

कुमारी — कुमारः। वस्त्रे - स्तन - निदर्शनम्। मुकुन्द = स्त्रीविशेषात् [illegible]। खट्वा - कुटी = नास्ति [illegible] [illegible] आदित्य-गतिः [illegible] आदि [illegible] नोपलभ्यते देशान्तरप्राप्त्या अनुमीयते। सूक्ष्मत्वात् नोपलभ्यते। स्थूल - सूक्ष्म। [illegible] भावानाम् [illegible] [illegible] [illegible] भवति -

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्।
सौक्ष्म्याद् व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च॥

अतिदूरादि यथा उड्डीनस्य — अतिसामीप्यादि - यथा [illegible] अञ्जनादेः॥ [illegible] शब्दादेः। [illegible] यथा [illegible] [illegible]। इन्द्रियदौर्बल्यात् [illegible] यथा अन्धस्य [illegible] घटादेः। [illegible] [illegible]। अतिप्रमादोऽनवधानता [illegible] [illegible] एव अन्तर्भूतम्। [illegible] नोपलभ्यते। सौक्ष्म्यात् — इन्द्रियदौर्बल्य एव अन्तर्भूतम्। एवं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नोपलभ्यते। [illegible] [illegible]
— भूतः तद्यथा [illegible] माषः [illegible] पृथङ् नोपलभ्यते। [illegible] [illegible] दिवा नोपलभ्यन्ते। (मध्ये

इति [illegible] लिङ्गत्वेनानुदर्शिताः॥

आविर्भावतिरोभावः स्थितिश्चेत्यनपायिनः। [illegible] [illegible] लिङ्गत्वेन [illegible]। अन्तरालावस्था -
(आविर्भावः = उपचयः [illegible]। तिरोभावः अपचयः स्त्रीत्वम्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] भवति। सत्त्वरजस्तमसां गुणानां तत्परिणाम [illegible]
[illegible] शब्द - स्पर्श - रूप - रस - गन्धानाम्। शब्द - स्पर्श - रूप - रस -
गन्धात्मकानां [illegible] [illegible] [illegible]। मूर्तयः [illegible] [illegible] एवं शब्दादयः -
[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]॥
[illegible] घटादयः [illegible] [illegible]॥ [illegible] [illegible] सर्वत्र [illegible]॥
[illegible] [illegible] [illegible] शब्दादीनां [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] सर्वभावानाम् [illegible] एवोपवर्णिता॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] मात्राणां शब्दादीनां [illegible] [illegible] प्रतीयते [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] चैतन्यमिव दृश्यते। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गृह्यते। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लिङ्गता॥
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] स्त्रीत्वं तेन [illegible] लिङ्गता॥
[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] शब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा।

त्रिलिङ्गताप्यतः॥

[illegible] पदार्थानां [illegible] [illegible]। यथा [illegible] शब्दानां [illegible] [illegible] जातिभिः
[illegible] [illegible] [illegible]॥ [illegible] [illegible] [illegible] जातिभिः [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] स्त्रीत्व [illegible]॥ [illegible] लिङ्गानुशासनादिषु -
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]) ([illegible] -) [illegible]
। [illegible] - [illegible] - [illegible] - [illegible] [illegible] - [illegible]
[illegible]॥ [illegible] - ([illegible]) [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(११६६) प्रत्ययवत् प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न । [illegible]

// अनचि च [illegible] तदन्तविधिर्भवति [illegible]
४.१.४

[illegible] ॥ टाप् ([illegible]) २७५ , [illegible] - चाप् ,
ङीप् , ङीष् ङीन् । क्यप् - क्यष् , क्यन् । [illegible]

// महत् - शब्द प्रधान: निर्दिष्ट: महत् । [illegible] - अधिकारार्थं

(प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवति ॥
[illegible] (शब्दानाम्) व्युत्पत्तिश्च । [illegible]
[illegible] न लौकिकार्थाभिव्यक्तिः । ([illegible])
([illegible]) ([illegible]) ([illegible]) ([illegible])
[illegible]) ([illegible]) [illegible]

(११६६) ([illegible] भावाऽ जाति पदि [illegible])
येन केनचित् । उक्तिः । पुंवद् भवेत् । [illegible] पुंवद्भवेत् ।

[illegible]
[illegible] । [illegible] - [illegible] । [illegible]
[illegible] ([illegible] - [illegible] - [illegible]) । ([illegible]) ([illegible]) । आशङ्का । —
[illegible] । [illegible] । अनभिधानात् [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] । ([illegible])
[illegible] । ([illegible]) [illegible]) ([illegible])
([illegible]) ([illegible]) (न लोप: [illegible])
[illegible]) ([illegible]) [illegible]
[illegible]) [illegible]) [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ शास्त्रैकवाक्यं । [illegible]
[illegible] - इति [illegible]
[illegible] । जातिरेवार्थः ।

(११६८) [illegible] , [illegible] - [illegible] ॥ साधर्म्य - वैधर्म्य ।
[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] - गुल्म - [illegible]
अन्वय - व्यतिरेक । [illegible] ॥ वृक्ष - गुल्म - [illegible] - लता
[illegible] - लता - वितान - वनस्पतय: ॥ [illegible]
[illegible] अलौकिक विग्रह । लौकिक विग्रह । [illegible]
वितान - वनस्पतय: ॥ [illegible]
[illegible] टिलोप: [illegible] भवन्ति । पिपासा - पिपासु ([illegible]
[illegible] - [illegible] । [illegible] । [illegible] इति
[illegible] - इति । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] शब्द: । [illegible] , [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] - [illegible] आकर्ष
[illegible] । [illegible] । [illegible]
इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] ॥ [illegible]
[illegible]) ([illegible])
([illegible]) ([illegible])
[illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible]
// - [illegible] । ([illegible]) [illegible] इति
[illegible] ॥ [illegible] । ([illegible]) [illegible]
[illegible] लौकिक [illegible] निवर्तनाय

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

✓ शब्दबोधनवाक्य = लौकिक विग्रह। (अधीत- ज्ञानवान् गुरु [illegible]
(बहु) ऽऽधीत्य। यत्तावदनयत् करोति त [illegible]
[illegible] नात्मोऽ[illegible]
उद्धतः = out of conduct उभार्गः अवयवार्थ नाभिनिवेशः
न अपि अभिनिवेशयम्।

(१८६) // समास- कृदन्त- तद्धितान्त- अव्यय- सर्वनाम- जाति संख्या-
संज्ञा शब्दभिन्नम् अर्थवत् + शब्दस्वरूपं गुणवच्चिनं भवति"
समासशब्दाः। कृदन्तशब्दाः तद्धितान्तशब्दाः अव्यय शब्दाः, सर्वनाम-
शब्दाः जातिशब्दाः, संख्या शब्दाः, गुणशब्दाः
Kinds of words. अंग्रेजी व्याकरण और हिन्दी व्याकरण की तुलना [illegible]
आचार्य किशोरीलाल वाजपेयी का शब्दानुशासन। गुरु- [illegible]
हिन्दी व्याकरण भी देखो। Wren का व्याकरण भी देखो।
// आरम्भ [illegible] इति [illegible]
(१८७) आर्य समाज में वर्तमान मौजूद विद्वानों के [illegible] (१) उदयवीर शास्त्री॥
(१) [illegible] (२) [illegible] (३) [illegible]
(४) [illegible] - डा. भवानीलाल [illegible]
(५) अंग्रेजी व्याख्या [illegible] (६) [illegible]
(७) [illegible] आदि (८) उर्दू - [illegible]
[illegible] (९) [illegible] (१०)
[illegible] (११) [illegible] शास्त्री
[illegible] उपदेश पण्डित. प. [illegible]
[illegible] शास्त्री॥ (१२) [illegible]
आदि (१३) [illegible] आदि (१४) [illegible]
(१५) [illegible]
[illegible] (१६) [illegible]
[illegible]
[illegible] (१७) [illegible] आचार्य (१८) [illegible]
स्त्रियाँ, [illegible] (१९) [illegible]
[illegible] (२०) [illegible]
[illegible] (२१) [illegible]
[illegible] शास्त्री (२२) [illegible]
आचार्य [illegible]
स्त्रियाँ और पुरुष। ॥

(१८८) स्तुतिनिन्दाफलकम् अर्थवाद वचनम्। अधिकारिवचनम्"
(१८९) "न लोपः सुप् स्वर-संज्ञा तुग्विधिषु कृति" [illegible]
न लोपः [illegible]
[illegible] न लोप [illegible]
[illegible] प्रयोजयन्ति"
// (अनितीत [illegible]
(सट- दन अज- मन- [illegible]
[illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२१-८३) ततः अनन्तरम्। शिष्टः, अधीत अधीयान। । शं पुराः
अथ। तद्धितप्रत्ययोऽयम्॥ । निषेधः प्रतिषेधो (निषेधो
वा॥ उपार्जनम् = अनुष्ठानम्। अनुष्ठानम्। अनुष्ठानम् —
प्रयोजनम्॥ अनुष्ठाय / अवगत्य (प्रत्यक्षेण प्रतिपादितेन —
तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते) कुछ ग्रहण, प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्
ग्रहणे भवति) प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य
च ग्रहणं भवति) (व्याकरण के अधीत शास्त्र में कुछ नियम
परिभाषा और न्याय हैं। स्थविर — परिचितम्॥ आगमो —
नित्य — परिभाषा और न्याय है। स्थविर — परिचित॥ आगमो —
हि परिभाषाऽऽश्रीयते।

(२१-८४) प्रत्ययप्रतिषेधः। पर्युदासः नाम में भी प्रत्ययग्रहण में अर्थ
प्रयोग होता है। प्राप्त क्रिया में होता है॥ अर्थः विशेषणम्
अप्राप्ते। अतः — अनतविरोधिवचनम्॥ ॥ (बहुव्रीहिः विशेषणम्)
प्राप्तवृत्तिः, नदद्, चोरट्। ग्रहणं च — (उपादान संज्ञा)
प्राधान्येन — गुणभावेन च। (सानुबन्धकग्रहणे न ग्रहणम्) उप
अनिमित्तम्।
यत् — लुप् । इह आगमत्वेन अनिमित्तम्। (उभयानुबन्धकस्य ग्रहणे न ग्रहणम्)
(निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य) (सानुबन्धकग्रहणे न ग्रहणम्) (गोत्रादि —
अनु आदि यत् कुर्यु कृतम् तत्र ण इति एकादेश भवति) (मध्यवर्तिनाम्
अपि कृते कार्यं भवति) (क्वचित् — भवति। (आख्यायिकेतदोष —
प्रत्ययप्रतिपत्त्ये) (पापिनः। छत्री। इत्यवत्
दाक्षिकः। अर्थभेदः।

(२१-८५) व्याकरण के उदाहरण, शब्द चार और वक्ष्य चार कैसे आदि
नाम करते हैं॥ आगे उन शब्दों और शास्त्र हमारा चार कहते हैं और उन
बहुल — प्रयुक्त प्रयुक्त, बहु — कहते हैं॥

(२१-८६) कौमीप्रोक्ती॥ प्रातिपदिकार्थोऽनेन। प्रत्ययाविपत्तिः। प्रत्ययबुद्धा भिन्न
नामकार्थेन। वैदिकार्थेन। मध्यवर्तिनाम् अनुमत्यर्थेन। व्याख्यान —
धैर्यं॥ (क्या पाणिनि व्याकरण के अपने अन्तर्गत — आम्नायनियम॥
अनेक की आज्ञाएँ। अन्यान्य वदन्त॥ बहुलग्रहणम्॥ (लोके + शास्त्र + विशेषण
लिङ्गः विभक्ति — का सम्बन्ध भवतु॥ लिङ्ग विवक्षा।
समुदायप्रतिषेधो हि छन्दस्योन भवति। अनुपूर्वी। क्रमः।
श्लोकवार्तिक आदिः मन्यते। ।४।२।२८॥ समुदाय समानबुद्धा
सिं. को. पृ. २४॥
व्यवहार॥ शकल खण्ड: अप्रत्ययमपि प्रतिपद्यते (अनेन नानाम् पर्यायाः व्याक्रियन्ते —
अज्ञात, स्वीकार्य — अज्ञानम्।
॥ प्रतिषिध्यते) प्रतिषिध्यते
(२१-८८) = कालकृत शरीरावस्था यौवनादिः वयः। कुमारी विशेष भी
कन्या (कौमार। यौवनम्, मध्यत्वम्, वृद्धत्वम्।
॥ प्रथमे वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम्।
तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति॥ ज्येष्ठ अविवाहिता न को अवस्था समाप्ति।
विवाहकाल कौमारी भी है [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

आशोऽशाद् भवेद् बालो यावत् श्रीतमवतिन। मध्यम प्रकृति यावत् पतो [illegible] उच्चैः
उपनयनमध्यदलकथं [illegible]

भवति तादृश्यमात्र तावत् [illegible]। गौवीरैः॥
अधीते यावदनेन तावद् वर्णितव्यम्। पश्चादध्यापेन [illegible]
[illegible] उच्चैःश्रवा - लोहित पादिका॥ भगिनी
महाभागे। अहो दर्शनीया अहो दर्शनीया॥ [illegible]
[illegible]। प्राणी, अप्राणी, चित्रवान् - अचित्रवान्

(२९८८) [illegible] पाश्यामः। [illegible]॥ (अकारान्ता
[illegible]) [illegible]
[illegible] जति - [illegible]। भाव / भावरूपा [illegible]
[illegible]॥ [illegible] [illegible] -
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible]॥ [illegible]। [illegible]

[illegible]। औपच्छविम्ह [illegible]
(२९९१) [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] [illegible] (भावा [illegible] स्थिता)
([illegible]) द्विजाय -
[illegible]॥ द्विजायै [illegible] द्विजायेम पय:॥ प्रकृति -
विकृतिभावः। [illegible] ॥ [illegible]।
अर्थशब्दो ऽत्र [illegible] (अर्थः अभिधेय - रै - वस्तु - प्रयोजन - निवृत्ति
[illegible]। द्विजाय अयम् इति अस्वपदविग्रहः [illegible]
[illegible]। [illegible]। [illegible]।
अलौकिकविग्रहः॥ [illegible] इति अलौकिकविग्रहः॥ [illegible] -
[illegible] [illegible]। [illegible]।
[illegible] [illegible]। [illegible]।
॥ [illegible] [illegible]॥ शब्द - शान
[illegible]॥ [illegible] (अनेकमन्यपदार्थे इति [illegible]
[illegible]॥ [illegible]। [illegible] -
[illegible]। अमतिक [illegible]
[illegible]॥ [illegible]॥
[illegible] आक्षेपपरिहारः (शास्त्रार्थे [illegible]
[illegible]। अस्वपदविग्रहः। [illegible] -
[illegible]। [illegible]
[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]
[illegible] = अवयवी अधिकरणम् [illegible] [illegible]
[illegible] ([illegible] प्रवर्तते)
[illegible] ([illegible]) ([illegible]
[illegible] ([illegible])
[illegible]) [illegible]। [illegible]
[illegible]) [illegible]॥
[illegible]। [illegible] ([illegible]
[illegible] ईश्वरे अधि
[illegible]) [illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
ईश्वराधीनः॥ ([illegible])

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२२०) ऐषु । तनि चईष शब्द ॥ हिन्दी में ईषू॥ ८ पात्रे समितः = मेद्याकालेन पह्वताः न मौषी (पात्रे समितादयश्च) । मैं गाय में
तीन मालियाँ ॥ उपहारा ॥ (वार्यवार्त्तिक) उपमानादिभ्य
✓ कल्पम् ॥ (यज्ञा अपरिमित विदनिया यान्तिका) (अवधारणार्थ
ना भाग्य; ऐकम । जेयाम हृद) (एकादि उपमानी निवार्य
मेदादृश्यते ॥ मात्र शब्द कार्यनि) (अवैनार्थो -
कृतिकाभे पुंवद्भावः) अविवेच्य) (कृत - तद्धित - अकाक
(एकशेष उपमान्ता) पुंवद्भावः ॥ वाकुलवचनादिकम्)
वच्ची । त वचनम्ः ब्रह्मवलयाः) कर्मविधय)
(२२२१) वैयाकरणख्सूचिः । यः प्रक्रियां पृष्टः सन् पृष्ठे विलोक्यति
मितम् आकाशं दर्शयति पश्यति वा स ख्सूचिः इत्युच्यते । न्यायक
चयने । मुग्धमन्यपदा । तद्भिन्नत्वे सति तद्गतधर्मवत्त्वम् (सादृश्यम्)
सादृश्य - के प्रतियोगी - अनुयोगी (विवक्षा - पंचमी वा
नीतिमान् उपहृदः चेष्टिपदाः) आपः = पूर्णः ।
(२२२२) कुत्सितो राजा किंराजा - अस्वपदविग्रहः क्षेपः निन्दा ।
स्व - पद - लौकिकविग्रहः ॥ अलौकिक विग्रहो विग्रह भेदान् मिथ्यते ॥
सामानम् (नित्य अधिकरणयोः पदयोः ॥ (एकादि उपमानी विवक्षा अन्यत्र मिति
अधिकरणम् सप्तमी पंचमी अन्यत्र विवक्षा अन्यत्र । द्वितीया चतुर्थी उपपदी
प्रथमी
(२२२३) ... पद) अमावास्येयो विधि ।
पठित । ॥ पूर्वापरस्थितिः पूर्वः । इति पूर्वविधि ।
(२२२४) // अकृते (वेदार्थे बहुव्रीहौ अत्यपदे पूर्वं प्रयोगोऽ
भवितव्यम्) सामासिकाः , बहुव्रीहिः , ततः लौकिकाः ।
इत्येवं आनुपूर्वी पौर्वापर्यम् ॥ इतरेतरस्य यथार्थं
महेश्वरः पतंजलि ॥ (मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते)
नयः प्रतिपादनं ॥
(२२२५) ४.१.३२ ॥ अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । प्रयोगः कुत्रइत्यादि
अन्तिको डीप् । (वैदिको ऽपि सर्वनामधीयादिषु के) ॥ कुतः दृशः
अर्थ - अन्तर्वत - पतिवत यतः गर्भ भर्तृसंयोगे ॥ गर्भिणी । अन्तर्वत्नी शालन
ये वर्तते । वैदिके वाक्यमेव भवति न मतुप्प्रत्ययवत्त्वम् । पतिमती पत्नीवत्त्व ।
अन्तर्वत्नी = गर्भिणी पतिवत्नी जीवपतिः । जीवद्भर्तृका ॥ नीवकपुत्री
निपातनाद् अन्तर्वत्नीके वाचक भवति । अस्तित्व शेषे व्यक्तिः ।
यस्याः कुक्षौ गर्भो वर्तते) मर्तृविषये योऽनित्यावियुक्तैव पत्नीत्व -
यज्ञेन - अनक्षर त्यागविमतः , नतु यः पृथिवीपतिः स्वामी
गर्भिणीयोगः । पतिसंयोगः । पक्षसंयोगः (अन्तःशब्द आधार प्रधानो
देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः (कुटुम्बेनो यच्छति शास्ति आयायत्यो नः ;
स्त्रियामो विस्मृते » वृषलीयं ग्रामस्य ॥ देवदत्ता ब्राह्मणा ;
कुमारी । भामिनी । जरिष्यमाणा ॥ अपि च अन्तर्वत्नी
(अहेव पृच्छति पुत्रं भर्तृ बहुश्रुताम्) । पूर्वे मधुपर्का । पाणिपृष्ठक
(बहुव्रीहिः देवदत्ताना) / अविवाहितस्त्रियमाता ऽपत्यम्
- विन्दन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

४.१.३५ नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम्। न अत्र आरोपितिरस्ति।
यथा हि पुत्रान् क्रतवः, पुत्रक्रतुः न भवति। कुत एतद् वर्जितम्।
(पाणिनेः पूर्वं आरोपव्यवहारः। लोकानुसारम् आचार्याणाम् मतेन उदाहरणम्।
स्त्रियाः इति प्रातिपदिकस्य अन्ताचार्याणाम् उच्चा। अतोऽन्यस्य अन्तोदात्ता
त्रैस्वर्यं भवति। विकल्प्यते - विकल्प्येते। सन्नियोगशिष्टः
मनोः स्त्री = मनायी, मनावी, मनुः। मनु शब्दः आद्युदात्तः
मन - ज्ञाने। (ञ्नित्यादिर्नित्यम्। आद्युदात्तत्वम्।
वर्णानाम् तयति - नितान्तानाम् आद्युदात्ता। श्वेतः अन्तोदात्त
(वर्णवाचिनाम् शब्दानाम् तशब्दान्तानाम् उकारान्तानाम् / तिशब्दान्तानाम्
/ निशब्दान्तानाम् च / वर्णानाम्- त - ण - ति - नि - तान्तानाम् -
- चादि उदात्तो भवति) एकैकेन - एकैकम् = एकैकम् (ए) निपाताः
आद्युदात्ताः॥ स्त्रियां प्रातिपदिकानि अन्तोदात्तानि। प्रत्ययः -
आद्युदात्तः। निपाताः आद्युदात्ताः। मनु शब्दः आद्युदात्तः। असंज्ञा -
अन्तोदात्तः। आद्युदात्ता अभिवर्जनम् (घृतादीनाम् च अन्तोदात्तत्वम्॥
शिवि शब्दः आद्युदात्तः। असित असिता - पलिता। असिक्नी
पलिक्नी। अवदाव शब्दोऽत्र वर्णवाची प्रातिपदिकं विहित वाची

तीर्थमचावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च
(एतत्) त्रयं विजानीहि ब्राह्मणायुधलक्षणम्
विद्या तपश्च योनिश्चैतत् ब्राह्मणकारणम्
विद्या तपोभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः॥
तपः श्रुतम्याम् ...

} विद्या-योनि-कर्म
विद्या-योनि-तपः

लकारस्य (असित - पलित) छन्दसि एव अन्यत्र।
नर्तकी, खनकी, रजकी (वर्णकाल) कृष्ण शब्दः अन्तोदात्तः। कर्तृ:
यौगिकभावः। अन्ययमनं निमित्तं समुदायस्य विशेषणे भविष्यति।
यथा असितमवकायतनम् कुक्षयः कामः॥ (असितः ञिन्नन्तोऽनर्थकः।

(१२१६) ४.१.४२॥ असितः जिद्लक्षणो ङीष्। (व्यावर्त्यमेतत् क्रमेण
निषेध प्रातिपदिक है, अनित्य है। व्यवहारव्यवहारवल है शास्त्र
शिष्ट और लोक दोनों को मिलाकर चलना चाहिये।
॥ आनन्द - जन्मान्तर - प्रकृति - वेद - ईश्वर। वान्धव कुटुम्ब
✓ जनपदवचन गौ - प्रमाणवाचक है।
(१२२०) (जानपदी - वृत्तिः) (कुण्डी - अमत्रम्) (गोणी - आवपनं) स्थल - दर्शनं
यथावर्तते जनवृत्तिः जीविकोपायः॥ (अमत्रम् - भाजनम् = पात्रम्)
कुण्ड दाहे कुण्ड शब्दः। उपचयवचनात् प्रयोजनम्॥ जानातु वन्दनम्॥
पादकल्पितम्। जातिशब्दाः, गुण शब्दाः, क्रियाशब्दाः यदृच्छा शब्दाश्च
चतुर्भी॥ कुशिका - पृथक् व्यवहाराद्विवक्षा - प्रविता॥ पैठनसी।
भाजी - (भूजीवाभाजने (पक्वा) नाविवक्षा। गमयते च क्रियावचनः
प्रवृत्तिनिमित्तम्। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्। काला - कुश्ची।
शोणी वडवा। शोणा वडवा॥ गुणस्य उच्चारणं गुणवचनः॥
(नीलो - लुक्) मतुप् लोपात् - अभेदोपचाराद् वा। अभिधत्ते॥ -
अभिधान। अभिधान - अभिधेय - अभिहित॥ अभि - धा।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१९९८) देवदत्ता कुमारी ब्राह्मणी ॥

॥ देवनिर्दिष्टेऽपि एति फलद् जातिषु दृश्यते। आपेक्ष्याकिञ्चनस्य लोऽ तत्वत् कृतिर्विषय
गतिकृत्वा, एकाग्रत्वे, छन्दतो दृढव्रतो। मृदुमनो भद्रैनो। लौकिकऽ
गुणः शास्त्रीयानुयः॥ लोके प्रचलितम गौणक गुण॥
गति-गुण-क्रिया। दीर्घर्ति- अविनम् उत्तमा-उज्ज्वल, अमैल, कोमल,
न तत्र निर्विवादं समर्थितं। उत्तमे प्रियनिन्दनी॥
लविता (वामानि वत्सदेहानि। बहु शब्दा नैर्मल्य वचनो, प्रशान्तविवर्जन
// अतिशयेन बहुः बलिष्ठः, प्रशान्तिमा। मृदु-जादे। स्वकाः कन्या
प्रतिवन्) प्रतिगृहीतोत्कण्ठावती) ✓ स्वकीर्य ब्राह्मणी

(२२२२) ४.१.४५॥ बह्वादिभ्यश्च॥ गुणवचनात्॥ शक्तिः शक्तम्। शक्तिः-
जाग्रम्॥ अन्यतरस्याम्- इकारान्तः पद्धतिः - पद्धती -
कृकृत-करोद अतिकान्त। उर्वतः अधिक[illegible]।
प्रपन्नार्थः। पादस्य हतिः पद्धतिः॥ प्रमोद अहन्नत्ता ऽदाहार्थः॥
दीर्घायि- अहनि प्रत्यां रात्रि वा दीर्घाह्नी॥ त्रैरूप्यम्। चातुर्रूप्यम्।
यावता (नकोकि) दीर्घाह्नी दीर्घाह्णी। दीर्घाह दीर्घाहा। (दीर्घाहम्)
प्रतायोगः प्रैयोगः। आत्मायतेऽन्यत्र प्रातिपदिकार्थे इति प्रत्याख्या
नपुंसकवाच्यत्वम्। अतीते एव वाल पुत्रः वाच्योऽभूत्। उत्तरकालम्
पूर्वकालम्। स्व-स्वामिभावल क्षीः संयोगः॥ ज्यान- उद्वर्तन- परिवेष
प्रभूत- प्रजाता॥ परिणीः- जनन। प्रसवः- एकाकी।
महामात्र॥ [illegible]
पूर्वशब्दः आद्युदात्त॥ पूर्वपत्नी (मनुषी) पूर्वी
॥ न केवलं प्रत्ययः॥ [illegible]।
// न केवलः प्रकृति प्रयोगवाः, न केवलं प्रत्ययः॥ पष्ठी प्रवेशाय॥
पौर्वाहिकः। ज्येष्ठो माणवकः। मङ्गलमाम् दोषा। [illegible]
तात्स्थ्यात्, ताद्धर्म्यात्, तत्सामीप्यात्, तत्साहचर्यात्, अतस्मिन्नपि
तदारोपः॥ स्वार्थ-द्रव्य-लिङ्ग- संख्या- कारक (गति प्रयोजकपदानाम्
श्रोणी वक्री
पुंवद् भाष्यवचनम् प्राक् प्रयुक्तः) (एकजातीयाः शब्दाः॥

(२०००) महद्धिमम् हिमानी महद् अरण्यम् अरण्यानी। (१) सत्यानन्द
जाबू अंग्रेजी चाय और गीता की चीक्षा, श्री जयपाल (२) श्रीकृष्ण
दत्तजी मोक्षी (३) श्री देवकुमार. (४) संस्कृताध्यापी (५) आर्यसमाज.
(६) संस्कृताला. (७) प्रोफ. सीताराम. (८) श्री कुन्दनलाल, (९) श्रीपद
चारुदेव जी. (१०) डा. कृष्णलाल. डा. प्रह्लादकुमार. ॥ (११) धर्मेन्द्रनाथजी, [illegible]
संस्कृत समाचार पत्रः अस्माकमं कद बोधनीया।
तदा कर्तव्यमिति
येन साधुशब्द प्रयोगम् यथादेशम्, यथाकालम् यथास्थानम्
भवेत्, शब्दाश्च विशेष्ठि न भवेयुः, शब्दानां लिङ्गानि च न विशेषा
नि स्युः। अथवा [illegible] संस्कृतो भवन्ति उद्बुध्येत, समाचार
पत्र, शब्दतथ्यः अनुक्रिया भवेत। एतत् सर्वम् निवारयितुम् संस्कृत
गोष्ठी अवश्यम् मन्तव्या। संस्कृत समाचारपत्राणाम् च आदर्शोऽपि
कर्तव्यः॥
(२००१) नारिशब्दः स्त्रीलिङ्गः॥ अद्भुतः आर्यसमाजस्थानाम् उत्सवाः॥
उ इत्येकम् भवति। संघाय समाजस्य
कर्षीभावेऽपि॥ प्रकाशक शालता॥
विचारेषु न्यूनता भवति। पश्चात् चामप्रदानमपि भवति।
(२००२) नारिकाः[illegible] पदानाम् वर्षि पुंवद् भाष्यवचनम् प्राक्
प्रयुक्तः।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२००२) विद्वानों में भाषण देने पर उन द्वारा लगाई गई ताली पर वक्ता का आत्मविश्वास बढ़ता है॥ १०. ४. ८८ को अनारकली, मंदिर मार्ग आर्यसमाज में मेरा व्याख्यान था। महात्मा हंसराज जी के जीवन पर॥

(२००३) दिल्ली में युवाओं के मार्गदर्शन के उपाय करते रहना चाहिये॥
(१) आश्चर्य. (२) जनता के हृदय की प्रसन्नता. (३) ईश्वर की कृपा. (४) कष्ट सहने की भी कोई सीमा – होती है। (५) आघात काल में जिन्होंने दुष्टता, अत्याचार, लोभ, बदले की भावना, वैरनिर्यातन किया अब वे ... (६) इन्दिरा गान्धी और संजय गान्धी की इतनी दुष्टता, ... (७) जनता के उद्गार. (८) इतनी बदनामी, किसी दौर के बीच॥ ... लोगों में प्रबल रुचि कि ... (९) जनता की ... हृदय में उथल-पुथल, ... के प्रशासकीय लोगों के हृदय में ... परस्पर दोषारोपण, पछतावा, ... भय, पलायनवृत्ति, ... (१०) पाप, स्वार्थ, लोभ, अत्याचार, नीचता का ... (११) ... जनता की ... बुद्धिपूर्वक और धैर्यपूर्वक था. ... इतनी दबा गई थी बदला लेने ... (१२) ... इतने अत्याचार पर (१३) मनुष्य- ... वाले, ... की ... (१४) ... (१५) परस्पर ... (१६) ... जी. ए. की ... (१७) ... (१८) इन का ... Common sense. ...

(२००४) लिख उपदेश। ... भगवान् पतञ्जलि आचार्य ... देवदत्त, ... पौरुष, ... शैली है॥ आचार्य ... शैली॥

(२००४) त्रिमुनि-व्याकरण के प्रिय तत्त्व ... अतः ... तत्र ... ॥ ... चन्द्र इव मुखम् अस्याः। इति चन्द्रमुखी ... प्राणः। प्राणोऽस्यास्तीति प्राणी ... तत्र ... विकृति तत्र प्राणि ... वायुः प्राणः। ... भूतप्रक्षेपः।
विकारः = धातुवैषम्यम्। भूतप्रक्षेपः। ... उष्णः ...
) व्याकरण में नाना ... हायन ...

(२००५) (१) ५. २. ५५। नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च।
(२) सेत नासिकायाः संज्ञायाम् टीटञ् नाटज् भ्रटचः॥ ५. २. ३१.
नासिकाया नतम् अवटीटम्। अवनाटम्। अवभ्रटम्
(३) ५. २. ३२. नेर्बिडज्बिरीसचौ। निबिडम्। निबिरीसम्
(४) ५. २. ३३. इनच् पिटच् चिकचि च॥ चिकिनः। चिपिटः।
(वार्तिक) क्लिन्नस्य चिल् पिल् लश्चास्य चक्षुषी। चिल्लः। पिल्लः। चुल्लः। चिल्ले। पिल्ले। चुल्ले.
(५) तुन्दादिभ्य इलच्च ५।२।११७। तुन्दिलः। तुन्दी। तुन्दिकः। तुन्दवान्
उदरिलः। उदरी। उदरिकः। ... द्रुणः। ...
(६) ५. ४. २८ ... उपयोगम्। ...
५. ४. २९ ...
५. ४. ३० ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(७) प्रेरक. कुमारी। कुमार्यौ॥ हारक। करण। कुमारी लूतक्त इत्यादि॥

(८) ४. १. ५५. क्रुङ्ग नासिका। तिलोदरी बिम्बोष्ठी दीर्घजङ्घी समदन्ती
४. १. ५६. नासिकयी। ४. १. ५५ — से ४. १. ६० तक —
४. १. ५८. नखमुखी। नखमुखा (अकारान्तमी) क्रुडिम, कुप्रोता, कुप्स —
मङ्गल आदि — स्याः अन्त (अकारान्तमी)

(२००६) आत्वोष्ठ्यो: वा समासे पत्वमत्वम् वक्तव्यम्।

//

(२००७) (पुरस्तादपवादा: अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्)
मध्येऽपवादा: पूर्वान् विधीन् बाधन्ते)
चकारो ऽनुक्तसमुच्चयार्थ:॥ कबरं = नानावर्णम्। अभिज्ञ-
प्रावृष्टि॥ चकार: समानुकर्षणार्थ:। यौगिक: व्युत्पत्ति(...)
जातिपूर्वक: प्रतिषेध:। नित्यार्थम् — नियातनम्। विधि — शास्त्रम् —
निषेध शास्त्रम्॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति — यत्रोत्सर्गापवादयो: वि-
भाषा तत्रापवादेन मुक्त: उत्सर्गो न प्रवर्तते। अशक्यमेवं वक्तुम्॥
एवं लिङ्गमभ्याधिक्य: शब्द:। अभिधा। अभिधान। अभिधेय
अभिधायिक। अभिहिता। अनभिहित॥ अनभिधानात्।
जाती अनुपदीनत्वा। इति शब्द:प्रकार। अभिप्राय:।

(२००८) आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक्।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणै: सह॥
आकृति: = संस्थानम्। आकृतिग्रहण = संस्थान व्यङ्ग्या। संस्थान व्यङ्ग्या
गोत्वादिजाति:॥ वैयाकरण- लौकिक मूर्ति संस्थान को महत्त्व देते हैं--
उसे ही जाति मानते हैं॥ जातिशब्द:। गुण शब्द:। क्रिया शब्द:। संज्ञा शब्द
(यदृच्छा)शब्दा:। यदृच्छा शब्दा॥ निर्ग्राह्या = निश्चयेन। निर्ग्रीत — निश्चयेन
अवयव संनिवेश विशेष व्यङ्ग्या। सर्वाणि लिङ्गानि न भजति। इति
लिङ्गानां च न सर्वभाक्। सर्वलिङ्ग: शब्द:॥ एकत्व निश्चय —
प्रत्येक पटि समाहत्य

(२००९) संज्ञाशब्दा: यथा न सन्ति व्युत्पाद्या:। व्युत्पत्तिमात्रं प्रदर्श्यते। अवयवार्थो-
न ~~[illegible]~~ दृश्यते। अतएव (प्रकृति प्रत्यय) (अन्वाख्यानमात्रम्) अभिधानम्-
पुन: स्वाभाविकम्। प्रतिपदम् लक्षणानुरोधात्। आप्तप्रयोगात् - शिष्टप्रयोगात्
न्यायकल्पनम् (सुखग्रहणार्थम्) (लाघवार्थम्) (पूजार्थम्) (विकल्पार्थम्)
विजयार्थम् (प्रयत्नार्थम्) प्रतिपत्तिलाघवम्। मङ्गलार्थम्।
(अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणा:)

(२०१०) वौदर्येण (वदली स्तम्भो यस्या नागमा सोरु:। करभोरु:। उपमितोपमा
इति उपमा॥ वाम शब्द: शोभनपर्याय:। कतिशय उभय:
वृत्त = परिमण्डल. संहित शब्द: = सहित पर्याय: संहित शब्दा
संहित लक्षण:। संहितलक्षण:॥ सतत — संतत - अभिलक्षण। प्रयोग
लक्षण॥ हेह — व्यत्ययात् (सर्वपदा दीर्घ: इव)
उपसर्ग विचारो भवति। कृते इत्यादि अधिकं
२ (अन्तर्गणवाचि अन्यत्र स्वदेशाश्रय)
न अत्र आप्त प्रमाणिकमतित्व
इदि ज्ञानार्थ: प्रश्न

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०११) // अन्वर्थसंज्ञा। + तेभ्योहिताः तद्धिताः यथान्यायं व्याख्या।
(२०२२) बालमनोरमा॥ ५३३५ प्रथमभाग। १४८ पृष्ठ। इत्रं वाच्यं - व्याख्या,
व्याख्याता, व्याख्यान। ✓ जायते : नियमविधान। कृत्यश्रोता जायते
भूयसा = प्रतिपत्तव्यं बहुधा। गो गमिती॥ गच्छन्ती गौरिति गौ॥
कृत्तद्धितसमासैः सिद्धिः। व्यंजनं = कूर्यं। उत्तर शब्दस्य अस्य स्थाने आदेशः
अवार शब्दस्य अवस्य आदेशः। उच्चावचम् नैकभेदम्। निश्चप्रचम् =
निश्चित शब्दस्य निश्चादेशः। प्रचित शब्दस्य प्रच आदेशः॥
चन इत्यव्ययम् अर्थेषु॥ नाकिञ्चिदिति अस्ति इति त्रिपुरः। तस्मुदभ्यः
अव्ययशब्दः उपास्यायत्वमवये। उच्चा। अकुतोभयः, कुतोऽपि भयमस्य
नास्ति। (नामधेयम् = अन्तशब्दः। अव्ययम्।॥ नित्यसमासत्वात्
अस्वपदविग्रहः लौकिक विग्रहः। अलौकिकविग्रहः। अस्वपदविग्रहः।
चिन्मात्रम् = चिन्मात्रम्। (मात्रच् केवलेऽर्थे) नित्यसमासत्वमूलम्
अस्वपदविग्रहः॥ निपातनान् अनुनासिकनिवृत्तिः॥ (आख्यातमाख्यातेन
क्रियासातत्ये) अश्नीत-पिबत इत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्नीतपिबता॥
पचतभृज्जता। खादत मोदता। एहि-इडे। एहियवम् = यव। एहियवम्।
भ्राष्ट्रे-अश्नीत। उत्पवयोः उपयोः सातत्ये भवतः। अश्नीत उत्पवः
(तद्योगे विभक्तियोः तु तत्र न विद्यते।) सः शिवः। अतः शिवः। एषः शिवः।
अतः शिवः॥
{ ॥ तत्त्वबोधिन्यामनाव्यय तदन्तत्वं तदन्तता। अनुपशब्दस्य विरोधाद्यनकर्षः जन्य प्रयोजनिता।
अव्ययाः अव्ययम्, अन्वयम्, अनुदाराणां। अन्तरीवा। अव्ययम्। (उपयतिदेशे पाणिनी-
निर्देशः कल्पना पद्यात्। नत्वर्थाभिवन्ननयके लुप्)। (सेहाद्यमलपचत देश:
तस्य प्रयोजनम्) अविद्यमाना। सकुन्तलायाः वृत्तौ तदिवताः॥
अनुपलब्धिः। अविवादः। (अविद्यमान। अप्रत्याभिवनसंग्रहम्) (अपन्नीतत्वं नाम्नः
(कुत्सितं धातुः अ- प्रत्ययः) उपयोगाः) (नञो पुरुषाः = नञ्-पुरुषः) अपुरुषार्थः
पुरुषभावः निपातनात्॥ अपितेः सर्पतेः वा प्रत्ययम् इति निपातितम्॥ कारिका = क्रिया॥
कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः (नित्यसमासत्वात् अस्वपदविग्रहः)
कारिका- क्रिया- इति, वृत्ति, यत्नम्, (धातुर्भ्यस्य निर्देशे ण्वुल्, इत्थमिति
धातुनिर्देशो) कारिका शब्दः अत्र न कर्तृवाची, न च क्लीबवाची वा उत्पत्तिः
अवग्रहणम्) (अत्यन्ताभिलाषः = एकत्व। सम्यापनिर्वचनं प्रतीयते)॥ अन्वर्थ-
अभिलाष विवक्षितपर्यन्तम् पयः पिबति। एतयोः इष्टं मनोहरत्वं) अन्वर्थं-
इति अव्ययम् आभिमुख्ये)
(२०२२) उपाजे अन्वाजे इति अव्यये (डे) (दुर्बलस्य बलाधाने वर्तेते) ॥ अन्वाधानम् =
उपश्लेषणम्॥ निवचने इत्या = (वाचनियमः) (बोलती बन्द)
वचनस्य अभावे निवचनम्। अशन-पानादि जीवनोपायो जीविका।
२०२४। सौनागाः कल्पे। (पुरुस्त्री पूजायाम्) (उपनिषदायाम्) (आङः ईषदर्थे) (
कुः पापार्थे। इति सौनागव्याकरणे वचनम्॥ अभिगतो मुखम् अभिमुखः
अभिप्रैतोऽयम् अत्र उपलक्ष्यम्॥ (कर्मप्रवचनीयानाम् प्रतिबोधः।
(वृक्षंप्रति) कुत्र अत्र कार कृ = अलौकिकम् प्रक्रियाव्यवहारः)
लोके प्रयोगानर्हत्वम् अलौकिकत्वम्। + अलौकिकविग्रहवाक्ये एव उपार्थ-
प्रवृत्तिः॥ ॥ उपपदमतिङ् सूत्रे अनुवर्तते अव्ययम्:

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०२४) वैयाकरणाश्चाहुः॥ व्याकरणके अध्येता और वेत्ता, (विज्ञ) उपाध्याये
(१) शब्दज्ञान अर्थ(वस्तु) ज्ञान, व्यवहारज्ञान (अनेकशः) उत्पत्ति व्याकरणसूत्रे
बोध, आवृत्ति, रमणीयता, शिक्षाप्रकार, गुरुपूजा, भागवत जीवन,
जेय्यम्, हृदयक्रमशीलता, व्यवहारपुरुष नारिकेलवत ॥
लोकव्यवहार॥ उदाहरणों में नदी- लोक में भी दशा है। लौकिक
लक्षण में॥ परम्परा उपाध्याय गुरुपरम्परा- आचार्यपरम्परा।
शाखापरम्परा॥ उच्चारण कठोरतया क्रिया, जाति आदि प्राय। निःसंशय
आलोकित, भाषा(?) अनेकधा, इत्यादि॥ नवनव शब्दरचना, शिष्टव्यवहार
का अङ्ग॥

(२०२५) व्यतिजूतीति-व्यापु:॥ (जु- जिघु न) जियुतः इच्छायाम् न॥ (सार्व- उक्त- लिङ्ग-
आ+धा गतिकर्मणः, वि+आपु गतिकर्मणः (विजितेऽपि पुरुषस्य भाष्य))
लीला- क्रोड) (क्रीडनम् (क्रीडितेऽपि पुरुषस्य भाष्य) इति पुरुषे प्रकल्पितता
व्याप्रुवेक्ष्यतिकर्तृ (s. धातु जातिपरि वाक्य इति प्रश्ने प्रकल्पितता

(२०२६) क्षेत्र (नदन) तेन, नाज़िन वादिवाति क्षेत्रभूमः। उदात्तीत्यः
अत्र निर्विषमः। अनिक्रम:॥ विपरीतनियम व्यवहारेण।
विधिर्युर्दर्थ- प्रतिषेध(निषेध) प्रक्षेपे वा॥ अव्ययत्वेपि व्यवहारे वा॥ दीर्घीकृती-
पदान्तप्रश्ने लिङ्गविशिष्टपरिभाषा न॥ अत्र+अर्थोपि उदाहरणं यथा
प्राक्। क्लेशावहम्। त्रयाणाम्, अन्योन्य उदाहरणं यथा
प्रथाहम्- प्रतिज्ञाहम्॥ अयं भवम् अनुप्रयुक्तमुक्तम्॥
(२०२८) (अव्य. व्यक्तिः व्याप. परमार्थ) प्रकृति शब्देन मनुष्यजातिविवक्षा
किं तर्हि। अपितु वयोवचनः। भाववचनो। क्रियावचनो व्यक्तः
बाल्य- यौवन- वृद्धत्व। वचपनो नवानी बुढ़ापा. childhood
youth- old age. । जातिशब्दः। जाति/व्यक्ति॥ ति. प्रत्यये
(अन्त्यः उ.स. ।) (निर्दिष्टस्यानस्य आदेशाः भवन्ति)
उत्तमशब्द: स्वभावात् निवृत्तीनाम अन्त्यस्थानमाह। उत्तमस्य समीपम्=
उपोत्तमम्॥ गुरुः उपोत्तमम् यस्य गुरूपोत्तमम्। पारिभाषिकम्
गोत्रम्। लौकिकम् गोत्रम्॥ अपत्यस्य आदेशः एव जायुः॥
अविधानार्थः (एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य) उद्- उद्गत
अतिशयेन। अतिशयो अवयवः उत्तमशब्दः। व्युत्पन्न उत्तमशब्दः॥
तस्मादुत्तमम्। अर्थतः उद्गत इत्यर्थ उद्गतः॥ व्यक्तिः नपुंसकः
सम्प्र- यापनसमानो निर्देशः = उपदेशः॥

(२०२२) लोके तु प्रधानभूतः आदिपुरुषः स्वयंभवस्य अपत्य सन्तानस्य
सन्तानादि गोत्रमित्युच्यते। तथापि भर्ता नाम कश्चिदपत्यः प्रधानो
पुरुषोऽभूत् तेन सर्वोपि तत्पूर्वम्। पुत्रपौत्रादयो भर्ताः ~~[illegible]~~
व्यपदिश्यन्ते। अवयव/अवयवी = समुदाय: अवयवः सर्वत्र पर्याये।
अवयति: अवयवः॥ प्रधानभूत:॥ अव- पु (मिश्रणामिश्रणयोः)॥
अथ अनुप्रयोग। कुलावयवः। वंशावयवः॥ गृह्यन्ते शब्दयाः।
भर्ताः। पञ्च:। गुरुः।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

महाभाष्ये अवान्तरभेदाः। भामिकोऽनन्य-चक्रवर्ती

प्रकृतीनाम् अभ्यस्यमानानाम् अष्टौ महागोत्राणि — प्रव्राध्याये पठ्यन्ते।

(२०२८) वाक्यपदीयम्॥ षड् विकाराः। जायते- अस्ति- विपरिणमते वर्धते अपक्षीयते विनश्यति। मोक्षु- मोक्तव्य- योग॥ ओम्। उपला स्थान- तत्स्थान॥ तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते।

छन्दोमयीतनु॥ ज्योतिः तमः प्रविभाग। साधु- असाधु।

शब्दार्थसम्बन्धा नित्याः। उपायाः उपेया।

अशिष्टेभ्यः आगमात्। नित्य- कृतक।

(न चागमादृते धर्मस्तर्केण व्यवतिष्ठते। ऋषीणामपि यज्ज्ञानम् तदप्यागमपूर्वकम्।) ... वैबोधपाद्यते॥ २।३४

देश- काल- अवस्था।

यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः। अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते।

आविर्भूतप्रकाशानाम् अनुपप्लुतचेतसाम्। अतीतानागतज्ञानम् प्रत्यक्षान्न विशिष्यते।

आर्षचक्षुः। आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः। प्रथमं छन्दसामङ्गम् प्राहुर्व्याकरणं बुधाः॥ २।४४

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम्। इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः॥ ... ज्योतिः। बुद्धिस्थः शब्दः

शिष्टैः शब्दानामनुव्याख्यानम्। आप्यते। अन्तिम्य- ज्योतिः। परा पश्यन्ती मध्यमा

वैखरी। कण्ठस्थः। ध्वनिः। शब्दः। परम। नादः। प्रत्य- संचिन्तन। जातिपदार्थ। व्यक्तिः पदार्थः। वर्ण+पद=

स्फोट- नाद। ग्राह्यत्व- ग्राहकत्व॥ प्रत्यक्ष ... जाति। व्यक्ति

(उद्देश- विधेय)॥ जाति। व्यक्ति

वाक्य- महावाक्य) ह्रस्व दीर्घ- प्लुत। द्रुत- मध्य- विलम्बित। ... ॥

वातोच वेगवती विमलाच विद्या। लोकेऽनाद्यन्तलक्षणाऽभिधा ... स्वयमेव बुधैः॥

तैलस्य बिन्दुरिव वारिणि दुर्विभाव्य तत्त्वं प्रसरति स्वयमेव बुधैः॥ ... प्रवाहेऽवस्थितः।

॥ वाग्योगविदानस्य शब्दव्यापारविच्छिन्नता। ... लोकेन प्रतिवर्तते॥

काष्ठ- कुड्य वत्। (अलातचक्र) श्रुति- स्मृति गतं धर्मम् लोकेन ... विप्लवः

॥ गद्य ... मतः अवस्थिताः। ... शास्त्रैर् लोके

साधुः असाधुः। अपभ्रंशाः।

(२०३०) (वेदनिरुक्त) (व्याकरण) (ज्योतिष) (धर्मशास्त्र- धर्माचरण) (लोकव्य.

नाट्यदृष्टा) उत्पत्तिस्थिति- अन्यत्र। कृष्ण- संकर्षण- प्रद्युम्न- अनिरुद्ध॥ धर्मोपनिबन्धः= धर्मनियमः। अत्र। नास्ति विधिः

चाक्षुष (वाक्ये) वर्णसमूहः= वाक्यम्॥ पदोष्ठा मन्त्रोऽयम्= उच्चपदार्थ-

प्रयुक्तः॥ प्रयोक्तृ विज्ञातुः (वाचोयुक्तिः शब्दप्रयोगः) उच्चपदार्थ-

कारे तदन्त विधिर्नास्ति॥ प्रकृति- प्रत्यय ... इत्यत्र ... ओजित-

पंच विधानि हलन्तः॥ वीरुधः (वेशी) जलौक जलप्राकार ... योगः

अनन्तः शिक्षा अन्य वाक्यः काष्ठविशेषः॥ (पठ्यं वा प्रतत्ययः

पदजटशील) तैत्तिरीय)

(४)

(२०३१) सर्वाधिप प्रकृतिपर्वभवः सार्थिकाः। प्रकृति पाक। अन्य अवस्थितः

अनवस्थितः अनियतः॥ लौकिके वाक्ये पदानां प्रयोगनियमो नास्ति। इति

पत्रस्थान- आरटपात्रम्॥ ... मध्ये प्रथमः प्रत्ययः प्रकृतिर्विन ... निर्दिश्यते-

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कृष्णा मवां उत्पन्न धीतस्य॥ तस्य इति एवकाम जगाम वाचि
तेन लह ज्यव्यह!! वृत्तौ कृ इति एकार्थीभावः जार्थम् - वाक्येवृत्यपेक्षया।

शालीयकम् - अशालीयकम्॥ उपानयद। उपजनैनपद॥ अज्ञ्यान-यौग
अशुद्ध - अपजनैन॥) (लुग्गम् अनावर्तिनीम् विभक्तिमाश्रित्य) पदसंज्ञा॥
(प्रतिलाभ-/अद्दतव्यूहः लाभिमत्यः) कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्ति। इत्यौ दैवत-
अत्र इति ऐक्यः (यत्र उत्सर्गापवादौ विभाषा - तत्र अपवादेनमुक्ते उत्सर्गो-
न प्रवर्तेत) अभिमानः। प्रतिभाव। विभिन्नः। समुदायानुशीलत:
एकदेशः॥ (अभिः अभिमान) ॥ विडम् इष्टम॥

अश्वपत्यादिगणस्य। ४.१.८४ के गणपाठ के पत्नन्त शब्द। प्रत्ययान्तः वाचानङ्
वा (इन्दोवद् अत्यन्त कुर्वन्ति)। वनस्पतीनाम् अमृताः = वान-
स्पत्यम्॥ (ग्रन्थान्धि स्यादर्थादि संभवति) अमुष्य समुदायार्थिकसमाम।
यदा त्रं: तदाश्रय् यदा अत्र् तद 'इद्भवयन्'-- इति कुत्रापि डीप्)
(अश्वयानां मनात्रिलाय!) श्यामम् शब्द!! / अश्वस्य इव श्यामा
यस्य श्यामम् - लिङ्गवचन। शब्द॥ (प्रेणकुः = प्रीतिः।

लक्ष्य शब्दो निमित्तवचनः निमित्तवचनो वा॥ दय शब्दः इच्छवाची
निवृत्तिरिच्छ्य! ~~स~~ तस्य इच्छम् अर्थः जागरन्धम। तस्योपत्यम् इति अत्र
विशेषार्थे! उद्गनि इव लोमानि अस्य। शरा इव लोमानि
अस्ति॥

(२०३२) कटीबम्, गोमर्यादि पुरीषम्। इतीतिवृत्तिः॥ प्रत्ययग्रहणे-
यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणम्॥ (स्त्री प्रत्यये तदादि
विधिर्न। यथाश्रवणं तस्य तदन्तस्य च। सूत्रम् अमरम् अन्यम्
लक्षणाः = शब्दभ्रुवम्। 'अच्' इति तिङन्तप्रतिरूपकम् अव्ययम् -
अभ्युपगमेवर्तते अभ्युपगम॥ लभ्यम् अनभ्यासः कृते॥ इदम् मनसि
निधाय॥ सूनिगामे। (तीर्थ शब्दः गुरौ। कौण्डम् ~~कृष्ण~~ कदोष्णम्
कदुष्णम॥ उपशूर्वकोडिथिः उपाध्यायौ!। श्रित्वे। यथोच्चारितानि तथैव

जानन्ति। मूढोऽत्र वर्णविकृते वर्णनाशात एकदेश॥
यवद्र वर्णागमादृङ्ग सिंहो वर्णविपर्ययात्। मूढोऽत्र वर्णविकृते वर्णनाशात् एवं देश॥
भावेन उत्पन्न, आदेश: उभयम्॥ शिक्ष्यत्व शब्द-तत्व जानाते कर्णज्ञान।
योजितः।) कर्ता - क्रिप्। कर्मणि क्रियम्। भावे क्रियत्

(२०३३) छन्दः वृत्तं, वधम्॥ (वत्कला ऽद्दे = अद्दे = अदमाद्दे) पूर्वाचार्यैः
अपासस्य ज इति संज्ञा कृता। जादान्तविधिवत्कर्म विशेषविधिना-
बाध्यते॥ ४.१.८८ स्त्रीभवन्, जैत्रम। ऐैष् भवत पैलव।
यत्रसूत्रमणानेन प्रतिमाशिवत्कलापकम्। याचन शब्दीयम्। द्वौ वेदौ अधीते
द्वैवेद्य॥ त्रिवेद:। चतुर्वेद:॥ इदम् अपदम्। निमित्तनैमित्तिकभावं वैपरीत्य
भाव॥ (अतथाभूते वस्तुनि यो ऽध्यारोपितस्तथा भासते तानि विशेषः स उपचारः)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मञ्चाः क्रोशन्ति। मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्ति। कारणे कार्योपचारात्॥
आयुर्घृतम्। पुरातनं कर्मेदं शुभाशुभं कर्म भुज्यते॥ मूलं दाहाय
यथा। [illegible] शब्दः शैशब्द्यम्। स्वार्थे अण्। (अवि+अविकस्यापेक्ष)
अवेः मांसम् आविकम्। इति अविशब्देन विग्रहः अविकशब्दस्य —
प्रत्ययमुत्पादयति॥ कापुरुषः। कुत्सितपुरुषः॥ अपतनात् - अपत्यम्
यस्य पितापितृव्यौ द्वौ देवदत्तस्यैव॥ वैयाकरणपाशम् - [illegible]
पाशप्रत्ययः। अतन्निष्ठस्य तद्रूपारोपः = उपचारः। अविक-शब्दात्
उत्पत्तिः विरुद्धा। अविशब्देन विग्रह एव॥ त्र्यवयवा विद्या
त्रिविद्या ताम् अधीते त्रैविद्यः॥ [illegible] आदि —
पुरुषाणाम् कुलानि अजहती विजयजहती निमित्तजहती
अनुत्पन्न एव। वृत्तिस्था पूर्वमुत्पन्नम्। प्रवृत्तिः = अर्थान्तरसंक्रान्तिः॥
(वर्णागमे नास्ति प्रत्यय लक्षणम्) गवे हितम् = गोहितम्।
उपसंख्यायते - इति उपसंख्यानम्। (यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयात् मा
भुंक्था इति किं तेन कृतं स्यात्) (फललक्षणम्) (क्लेशोऽनुभवनीय —
भवति। गार्ग्यायणो हि गोत्रम्। लौकिकम् गोत्रम्। पारिभाषिकम् गोत्रम्
(२५३४) ४।१।८५ पुनि लुक्॥ [illegible]-मनोऽभ्यः निर्धारणात्मकम् वाक्यम् इति
निपादः। इति मन्त्रनिर्णयः॥ हलिप्यापाऽनिरोधिमत्॥ पूर्वपदेन —
उत्तरपदम् आक्षिप्तम्। उत्तरपदम् [illegible]। हिवि प्रीयते —
इविरादौ। पुरुषेणानुशासितमयति। कु-मतः। = कर्मेव तु।
रक्तः वि: (पष्ठी)। अनुपदम् एव वक्ष्यते। रथ= गज-तुरग-पदाति।
चतुरङ्गम् सैन्यम्। (उत्तरपदस्य चापदादिविधौ) माप्यसम्मतम्। निर्विघ्नम्।
गोः पुरीषम् = गोमयम्। अतत्त्वम् = अविकल्पितम्। क्रोशोमहान्। गोमयदमाशयम्
सैन्यम्। अन्यत्रैव अवलम्बनानि न सन्ति॥ रूढशब्दाः वर्णविद् —
[illegible]॥ एवमेव वयमर्थान् न विनाशयेम॥ वाग् हि बृहती तस्याः एष
पतिः बृहस्पतिः॥ इति छान्दोग्य ब्राह्मणम्॥ जातेः पादम् विजानीयात्
वितं तस्य विशेषणम्॥ शतानि पटति = पटशतानि।
(२-३५) ४।१।९२॥ अर्थानाम् प्रकाशको वा॥ अनुपसर्जनम् [illegible] तत्त्वम्
[illegible] सामर्थ्यः पटुः शब्दः। [illegible]
प्रतीत्युत्पत्तिः॥ एकार्थीभावः सामर्थ्यम्। नार्थोत्पादन [illegible] योग्यत्वम्।
शब्दस्य वाचकत्वं अर्थप्रतिपादनम्॥ — अर्थम् प्रत्याययितुम् इति शब्दः प्रयु-
ज्यते। [illegible] सामर्थ्यम्। पुरुष-दीर्घादि शब्दस्यैव हि शक्यानु-
कल्पम्॥ (अत्ययानां न मात्रे तिलोपः) साधुत्वं - प्रयुक्त - ज्ञापकम्।
वाहिर्भवः वाह्यः। (अश्वस्य इव स्थामा (स्थितिः) यस्य) अश्वत्थामन्।
गविभवम्। गोः आगतम्। गव्यम्। स्त्रियाः अपत्यम् स्त्रीषु भवः, स्त्रीणां समूहः
स्त्रैणम्। पुंसो ऽपत्यम्, पुंसि भवः, पुंसाम् समूहः पौंस्नम्। (योगापेक्षम् —
व्यापकम्) अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः॥ तिस्रः विद्याः अधी-
ताः त्रैविद्यः। त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या त्रिविद्याम् अधीते त्रैविद्यः॥
विषयसप्तमी - पर सप्तमी - निमित्तजहती गर्गस्य गोत्रापत्यम् गार्ग्यः॥
प्राच्याम् प्राग्देशीयम् इति। सुप् प्रातिपदिकम् प्रातिपदिकम्)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०३६) गार्ग्यस्य कृतसन्धिकयेत्तन समर्थः विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वात् औत्सर्गिकाः । वैशेषिकाः ॥ सामान्याः विशेषाः ॥ त्वष्टुः अपत्यम् त्वाष्ट्रः । गार्ग्यस्य एकार्थीभावः । (अपवादेन मुक्ते — मध्यवर्ती पितरम् माध्यवतः ॥ गार्ग्यस्य तद् अपत्यम् ॥ (जाहि - विंश - उत्सर्गोन प्रवर्तते)) (न पतन्ति नरके पितरो येन तद् अपत्यम् ॥

मातुः उत्पत्तये, विवक्षार्थे त्रिसूत्रे मतेन प्रतिपादितम् ॥

न्यायः , सिद्धान्तः , निरुक्तीयाः ॥ सिद्धान्तन्याय। शाब्दीय — न्याय । उपजा । उपादाय । लोकन्याय , शब्दार्थविवेक , दृष्टार्थमेद ॥ तत्कालवन्नहात मूसीला वैश्यामासाईवल ॥ वंशः उत्पादकपितृ-आदि — वचनं च उत्कृष्टः , पितृवंशः मातृ मातामह पत्न्यादि ॥ इत्यलम् । स्योनं - वचनं च उत्कृष्टः , पितृवंशः । वचनं उत्कृष्टः मातामहाः ॥ वा तीर्णी । स्योनतः उत्कृष्टः पितृवंशः । यो हठात्म अनावृत्य स्वातन्त्र्यम् भजते ।

(२०३८) // (यत्रापि साक्षादन्यक्रियापदं न श्रूयते तत्रापि अस्ति भवन्तीपरः प्रथम- पुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽपि अस्ति इति गम्यते) ॥ अवश्यं हि - येन केनचिद् लिङ्गादिना निर्देशः कर्तव्यः इति मान्तत्वीयत्वात् । यथा स्वात्मानि पलालादि प्रध्यानत्वादि ।

तस्य इदम् । इदम् - तस्य अपत्यम् । तस्य समूहः, तस्य निवासः ।

तस्य विकारः ॥ अपतनात् = अपत्यम् । प्रथमप्रकृतिः मूलप्रकृति

(कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययः ॥ (अपत्यत्वं हि — लौकिकम् गोत्रम् ॥ पारिभाषिकम् गोत्रम् ॥ गर्ग । गार्गि । गार्ग्य - गार्ग्यायण । मूलप्रकृतिः । पाठेषु - अपत्यत्व । परप्रकृति प्रथमाप्रकृतौ मूलप्रकृतौ । परप्रकृति । प्रथमाप्रकृतौ प्रथमया उत्पादयति ॥ प्रियपतनिमित्तम् अपत्यशब्दः ॥ (जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिः ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया — पितृभ्यः एष वा अनृणो यः पुत्री " पुत्रम् उत्पाद्य पितृणाम् अनृणो भवति । पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ पुत्रस्य ते नाम शब्दविदाम् - यः पुत्रमभिषिञ्चति प्रजयति " ॥ प्रजया — परमोक्षो वा ॥ इष्टं जयति , अनिष्टम् न प्राप्नोति । विश्वमोक्ष निरुपाख्य ॥ प्रत्ययमाला ।

(२०३८) १ एकशब्दः अन्य - प्रधान - असहाय - केवल - प्रथम - समान - साधारण वाची
२ इति
३ वृत्ति
४ योग
५ अन्त
६ मार्ग
७ अर्थ
८ भाव

(२०३९) नियमस्वरूपम् वक्तव्यम् । दोषमादिकरोति स - अवयवार्थ ॥ दोषनिरासः । योग(क्त) विभागः । नहि कारकाः ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ।
जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः स्मृताः ॥
तेषाम् यद् अपत्यम् तद् - गोत्रमित्यत्र प्रथमे
[illegible] वेदाः सेतिहासानां महर्षयः ।
लौकिके तथा पूर्वे अनुयाताः स्वयम्भुवा ॥
कात्यायनप्रणीत न वैदे प्रमाणिका ॥
(२०४०) (पौत्रः प्रभृति अपत्यम् तदपत्ये भवति)
अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकम् गोत्रम् गृह्यते ॥

(२०४१) आख्या। आख्याता। उपयोग। प्रयोग। अभिधान। अभिधेय। स्वरूपाणि
सम्बन्ध। निमित्त-निमित्तिन। आश्रयाश्रयिभाव। इष्ट। अनिष्ट। निन्दा
[illegible] अध्यवसाये। यत्ने॥ [illegible]
सिद्धि। [illegible] विवक्षा। [illegible] गुणशब्द। क्रियाशब्द। यदृच्छा।
जाति। द्रव्य। लिङ्ग। संख्या। कारक। जातिशब्द। [illegible] स्त्री पुंस। नपुंसक। नाम
शब्द। संज्ञाशब्द। रूढिशब्द। यौगिक। योगरूढ [illegible] शब्दयोनि। धातु। धातुपाठ।
आख्यात। उपसर्ग। निपात। क्रियावचनो धातुः। [illegible]
[illegible] समासान्तीय। [illegible]
[illegible] अव्ययीभाव। तत्पुरुष।
[illegible] बहुव्रीहि [illegible] विग्रह।
[illegible] महावाक्य [illegible]
[illegible] शाब्दिक। [illegible]
[illegible] साधुशब्द। असाधुशब्द। [illegible] पाणिनि कात्यायन पतञ्जलि। त्रिमुनि व्याकरण।
शाब्दिका शब्दवित्।
[illegible] लक्ष्य-लक्षणे व्याकरणम्
अधीते-वेद वा। [illegible]
[illegible] आचार्य। शिष्ट। विशिष्ट।
[illegible]
प्रकृति प्रत्यय। मूलप्रकृति। प्रत्यय [illegible] तद्धित। कृत्।
तद्धित। [illegible] स्त्रीप्रत्यय [illegible] अस्य अपत्यम् इः।
लौकिक [illegible]
(२०४२) [illegible] शब्द [illegible] निमित्त सप्तमी।
अधन्त - प्रातिपदिका। [illegible]
[illegible] विषयसप्तमी। [illegible]
[illegible] अपत्य [illegible] अस्य अपत्यम् इः।
[illegible] प्राक्॥ प्रत्ययमात्र [illegible]
[illegible] मूलप्रकृति प्रकृतिप्रत्यय॥ [illegible]
[illegible] (वैदिकाः [illegible]) (अ [illegible]॥)
लोके - विदितः = लौकिकः। [illegible] प्रतीते॥
(उणादि [illegible] भवति) ॥ [illegible]
[illegible] अभिधीयते। [illegible] वदति।
[illegible] वेदम् व्यस्यति इति वेदव्यासः। [illegible]
प्रत्याययति। [illegible] आनन्दम्।
व्यासः॥ [illegible]

(२०४१) प्र प्रत्ययमुत्पादयति शलङ्ग भवत्यत्र आपद्यते। इति कृत्वा।
(२०४२) अध्याधीः स्फुरन्ति। परिणमते। इतिभावः। एवमेवा इक-
मिथुनः॥ विभावक प्रतिबोधन परिहरणं। शकुन- उपाध्यायम्
मिरात:। मिरालयम्॥ उपलक्षणम्। राधकस्य वरितव्यम् आमुखस्थानः।
महाभारतादौ किं तर्हि अन्वयि अध्यारोपः। मूलप्रकरण
नो ज्ञातिकर्णामिति चोदनाय- एकत्रैव। इत्यमीनां। अर्वाचीन।
निरातीत ॥ अविद्यमानस्यैव तथात्वक्रमम् अध्यारोपः॥
आभ्यां॥ अभ्यस्य। अभ्यं। आमीति। अर्थाभावेन॥ मानवीप्रजा।
(१) शृङ्गार- प्रीतिकरत्वं: कुमारी। ब्राह्मणी। भामिनी। वधू। वधूटी
॥ जाया। (२) हास्य - विदूषक। उद्धृतम्। नवोकालिका। इन्दुटा। वन्दित
कुमारी वृत्तक इत्यादि॥ महता कष्टेन। (३) पारिहास्यविशेषः -
रौद्र वीर, भयानक। (४) बीभत्स - जारवृत्ति॥ अद्भुत।
वैविध्यार्थम्। वा विभावा। अस्मदीयाद्भावम्॥ (५) अध्यापितैली
राजयति। (६) अभिवादन। (७) अभ्यर्थनायाचन (८) न वक्र-
पर्वत। (९) मङ्गल (इत्यादि) मङ्गलादि- मङ्गलमयम्। मङ्गलदेवी
(१०). केदारवर्णिकम् अध्येतृ-वरणम्॥ । उदाहरण। प्रत्युदाहरण।
उपमा। उपमान अध्यारोपः। कोऽपि कालश्चेत् पञ्चार्थ॥ मधुरगल्लूब
नायको गङ्गाप्रवाहमायेनो पतिर्न वर्तते। स्वनाद परिषद पत्रिकाः।
अन्यत्र॥ लौकिक-वैदिक भेदाः सङ्ख्याः — शब्द-वाक्य भेदाः॥

(२०४४) असतोऽन प्रक्रा विवक्षा। असे = अस्मात्॥ तेन नाभिः नष्टयोजकम्
कर्तृत्वेन इति गुणो भवति। अपादानत्वात् भयस्य॥ नैवं
वाक्ये पाणिनिकपालस्य महिति। विचित्रा हि गणस्य कृतिः
गणकोपेन करणः ज्ञानि। तस्य अपादानमिति जनिता जय-
नैरन्तर्येण जन्यः। तेजाम् ज्ञानं इन्द्रियानाम् आनन्तर्यम्
अवधानात्। तद्वत्। क्लिष्ट- कल्पनाऽऽश्रीयते

(२०४५) जातिश्च शब्दः॥ संज्ञा चोक्त्वा संज्ञिनम् प्रत्याययति।
स्वरूप-ग्रहणम्॥ प्रत्ययविधाने। (आदेशवद्भावोऽप्राति-
पदिकेन) (ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्निष्यते)
केवलात्, केवलम्, क। एतस्य इत्यादेशः। (प्रातिपदिक-
श्रुतिमती परिभाषा कुशल शब्देन प्रवर्तते॥ (प्रत्यय)[2] वंश कुलम्
आध्यकुलीनः। श्रोत्रियकुलीनः॥ कुलीनः॥ कुल्यः, कौलेयकः, कुलीनः।
स्वार्थे एकदेश, उपपदम्। इत्थं विशेष्य लघु च पूर्वं भवति[2]
द्वित्व अनेकार्थम् कुलम् (बहुकुलम्) (अन्य विभाषा गुणो-
वचनम् उदाहृतम्) स्वगुणवचनम् स्वगुणः॥ गुणवचनम्
भ्रातृः मतोऽभिः। उपल शब्दः। शब्दपर्याय। सपत्नी इव
जनकः॥ अमित्र उपलः। भ्रातृव्यः। । कण्टकः। इत्यादिः = उदाहरणम्
...... कुकुरस्येव अभिधीयतां इति कुकुरस्य॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पितृव्यतिविचारेण माता व्यपदेशोऽस्त्यस्य कृत्वा। प्रतिनिवृत्त्यर्थेन कृत्वा।
प्रतिषिद्धा। निषिद्धा। श्लोकेन पदैः गमयन्ते। मातृवंश्या। पितृवंश्या॥
अश्वमेधः (गृह्यः)॥
वेदश्रवणम् उपाधि वैदिक आर्षेयम्।

(२०४६) श्लोकेनपठितानम्। ४।१।२४९॥

यमुदस्य प्रयामा च वार्त्तिकाणि: पितरः जाताः। सौवीरेषु च कुत्सायां द्वे योगे शब्दवित् जातेः।
वेदितव्यम्। जाताः। विज्ञाताः। वृत्तावृत्तयः। श्लोकवार्त्तिककाराः॥ प्रमाणात्—
वार्त्तिककाराः भाष्यकाराः। मुनित्रय। त्रिमुनि। व्याख्यानात्। पदार्थावधेयम्।
अनुबन्धासञ्जने। पूर्वनिपातेऽपि यत् अल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातः
क्रियते लक्षण-व्यभिचारचिह्नम्। साधुः शब्दः। असाधुः शब्दः। सूचयति।
दर्शयति। ज्ञापयति। व्यभिचरति = व्यविरोधेन प्रवर्तते॥ निअति।
जिह्मम् भवति। एवं च कृत्वा। अक्षिवत्। कुत्सा भवितव्यम्। नकुलः।
श्रूयते। दृश्यते। वैर्वाणिरेभ्यः किमिच्छुना स्वकार्जातिः। कालिः = शि-
ल्पिन। विषेयम्। वेदितव्यम्। व्याचष्टे। अनिष्टं प्रयोक्तात्।
अतिदेशः। अतिदिश्यते। अन्तःपातितम्।

(२०४७) अभिजनप्रवचने = वंशः॥ तत्रभवः वंश्यः। प्रभृति = आदि
पौत्र प्रभृति यस्य। पौत्रः आदिर्यस्य॥ कुत्सितः प्राति पौत्र॥
पौत्रप्रभृतियस्य पौत्रः आदिर्यस्य। नैतदस्ति- यह बात नहीं। (व्याख्यानात् लघुतरः-
शब्दार्थ-शब्दः॥ इतर्दरे - इतरेतरे॥ प्रवचनः जनानाम् =
वचनम्। इति कृत्वा मूल-प्रकृतिः। मूलपुरुषः।
निर्लिङ्ग- प्रस्थापितः। मूल-प्रकृतिः। मूलपुरुषः।
जीवद्-वंश्यः। जीवत्पुत्रः जीवत्पुत्रः महाचार्याः। व्याख्यानमेव
शरणम्॥ ज्यायान् वचनम् वाचनिकम्। व्याख्यानम्। शक्यते- समाधते।
व्यावर्त्यं॥ उत्तरोः समाविष्टाः॥ नैवं शक्यम्। स्थानेन उत्कृष्ट। वयसा
उत्कृष्टः॥ ज्यायान्- प्रशस्ततरः, वृद्धतरो वा
प्रशस्यः श्रेयान् श्रेष्ठः॥ } प्रवृत्तिप्रधानः विधयः
प्रशस्य ज्यायान् ज्येष्ठः॥ } निवृत्तिप्रधानः विकल्पः
वृद्धः ज्यायान्

(॥ यो हि भुक्तवन्तम् ब्रूयात् मा भुङ्क्थाः इति किं तेन कृतं स्यात्)
//उपालम्भ - उलाहना।

(२०४८) (१) वैयाकरणों के व्याकरण नियम और वचन॥ (२) वैयाकरणों के लौकिक नियम-वचन
व्याकरण- उदाहरणानि (३) वैयाकरणों के लौकिक दृष्टान्त. (४) ~~आचार्यों का व्यवहार~~
// (४) ~~के~~ वैयाकरणों के ॥ (५) उदाहरण के अन्तर्गत वचन - वैयाकरणों से
पतञ्जलि आचार्य के॥
(६) ~~वैयाकरणों के~~ वैयाकरण भी उद्देश्य और उपदेश होते हैं तो ऐसे -
कुछ होना चाहिये। जाहिर है अध्यापक के साथ उद्देश्य वाला
चाहिये। धातुओं के अन्तर हो लिये उद्देश्य भी आचार्य॥
चाहिये। धातुओं के अन्तर। वैदिकार्थः। मतभेदार्थः। लाघवार्थः।

(२०४९) एकारो विश्वभाषाः। वैदिकार्थः। जनप्रत्ययार्थे॥ शाब्दिकास्यसौमाजित
पूजार्थः। विकल्पार्थः। प्रकारः = निर्देशार्थः औणादिका अप। ~~छन्दसि~~छन्दोवाचः
~~छन्~~ शब्दः। त्रिः अयम् (अर्थ) वर्षेनिर्दिष्टः। आश्रितेऽत्र इदमः॥
अध्ययः॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०५०) श्रीमति = बुद्धि ॥ येन अभिप्रायेण दृष्टवान् । उद्धृतम्
धनुः - ज्या - बाण । ४ . २ . १ (४ . ५ . ६६) शुक्लस्य वर्षा-
त्यागपाकम् सोऽर्थे । (टीका) इत्येवं नेम इति त्याग ।
स्नेहरागम अत्यैव अनुरागे । देवे लक्षः । किं बिम्बम्
अशिवं वर्णविशेषे - श्लोगो ॥ वर्धमानक आपदर्थे ।
आपादयति । अवदायिन । ... । ... ।
- प्रयतः ॥ अर्कस्यक्रमात्, न ... । अर्कपलः निर्देशः ।
... निर्देशः ॥ ... । ... । ... । ... ।
— विप्रवक्ता । ... । ... । ... । ... । ... ।
आचार्य - पारस्यैव परेशा ॥ ... ।
कुपम् ॥ ... ॥ ... ।
पयक्षितविभाजितयाजात ॥ लोके प्रयुज्यते ॥ ...
(२०५१) क्रियाको = काल ॥ ... ।
विभक्तः । ... ॥ ...
पृच्छः ॥ ...
अदित - ग्रह - नक्षत्र - परिस्पन्दस्वभावः ...
व्यापार - वर्तिक ...
अर्थादि - पूर्वं ... ।
नित्यः ... । अतीत - वर्तमान - अनागत
... ॥
॥ ... व्याकरण - पढ़ते पढ़ते ॥
अहोरात्र ... ।
... (...) ...
... ॥ (...)
नियतत्वात् । (...)
नियामकः ...
(१) ... ॥
(२) ...
(३) व्याकरण + वैद्यक का पारस्परिक ...
(२०५२) ... । वस्तुस्थितिः ।
... । ...
... (...)
... ॥ इति भावः । इति फलितम् ॥
प्राचीन महर्षयो पूजार्हाः ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इक्ष्वाकु नाम देशः राजा च॥ वार्तिकदेवता प्रसिद्धार्थकथन पाठः॥
महती संज्ञा करणात् अन्वर्थ संज्ञा। अवयवार्थरहिता संज्ञा, टि घु भ,
यत्र पूर्वं अजितम् tos/ mean. अग्रे वक्ष्यति। । उत्तमस्य - अन्त्यस्य
समीपम् उत्तमम्॥ प्रथम - मध्यम - उत्तम (अन्त्यम्) हिन्दी —
अग्रे - अन्ते। (तद्गुणसंविज्ञान पूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यः उत्तरपद
लोपश्च॥ कुमुदगन्ध इवगन्धो यस्य ॥ (येन नाव्यवधानम्
// व्यवहितेऽपि) इति न्यायः। ॥ भाष्यकारः। । समर्थेन व्यवधानम्
दुष्प्रयुक्तं भवति॥ अक्षि-घटिका - परिच्छिन्नकालः (अक्ष इति अव्ययम्
अहोरात्रवाचि - अधिकरणे शक्तिव्याख्यानम्। अधिकरणं शक्ति विनिर्मुक्तः।
अधिधारि - अधिकृते। उत्पत्ते - पठिष्यति। बाधकान्यपि निपातनानि।
अबाधकान्यपि निपातनानि। अध्यर्थेन अधिकेन सह।
राधा - विशाखा नक्षत्रम्। (निरनुबन्धकग्रहणे सति न सानु
बन्धकस्य ग्रहणम्॥ ॥ उपयम। उपयता। उपयन्
परिणयः। परिणीता। परिणेता। विवाह + वृथ - वृद्ध मोहा॥
अमत्र भाजनम् शरावादि॥ (विद्या अधिकृत - डॉ. जगन्नाथ पाण्डेय
लोकाप्युक्त - ज. वेदन.॥ प्रि. बलियाकौ॥ अमरउजाला विभूति -
दास जी॥ श्रुता डॉ. श्रीरामजी॥ ॥ अबोध - प्रो. राजेन्द्र मिश्र
कृपालनन्दी प्रयुक्त कालय॥ ~~अ~~ भवत्निमित्त व शब्द वर्ते।
संख्यायोनाम याकाचित् गुणविशेषाख्यानम्॥
(२०५२) विभाग + पच - पाम + अपदेश मोर्ष + लोह॥
(२०५३) विशाखा + पंच - पाप - उपदेश मोर्ष + लोह॥ ४५६८
पीडाः। गवादिः॥ अग्निना दृष्टम् = आग्नेयम्॥ अग्नौ भवम् आग्नेयम् ४१९८
पलादिम् + त्यदृष्टम्॥ अग्नेः आगतम् = आग्नेयम्। अग्नेः स्वम् आग्नेयम्।
दृष्टं साम जातं च द्विः अण् द्विर्वा विधीयते तीसद् ईकञ् न विधियाः गोत्रादङ्कवदिष्यते
देवृसलोक। ४।३।२२६ (छन्दसि ग्रहणे स्वरणमन्यमन) ॥ निपातो :
आद्युदात्तः भवति। (निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य) (एकानुबन्ध-
ग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य॥ अभितम्। अव्ययं यदि प्रकृतिस्वरेण
आद्युदात्तमेव भवति॥ एवमाह परिक्षित: परिवृत इत्युच्यते॥ परि-
उर्वेतो भवो Peri अध्यारोपेण औपचारिकः औपचारिकोऽयम
प्रयोगः॥ मत्वर्थीयः प्रत्ययः॥ विरूपाणामपि समानार्थानाम्
(१.२.६४) सरूपाणाम् एकशेष एकविभक्तौ॥ मिलेऽपवर्गे एकशेषः
सरूपाणाम् एकार्थानाम्, विरूपाणाम् समानार्थानाम्। सरूपाणाम्
भिन्नार्थानाम्॥ (अपूर्वपतिम् कुमारीम् पतिः उपपन्नः सोमपतिः।
अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना प्रियामाप्ता। अपूर्ववत् निपातनम्॥ नत्वलाभात्।
(२०५४) आर्ष शब्दो भावप्रधानः। अलाक्षणिककार्यं तत्र लभ्यते।
निपातनसामर्थ्यात्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०५५) प्रत्येकस्मिन् उद्धृतम् इत्युच्यते। यस्य उद्धृतम् इति ... ॥
अमत्रम् - भाजनम् - पात्रम्। शरावेषूद्धृतः शरावः ओदनः ॥
श्वलितः, नेजाते शालः ॥ शालेण विहितः शालितः।
शालितः - निष्पन्नं वृतम्। देवदत्तः यज्ञदत्तः ब्रह्मदत्तः ॥
शालितः - निष्पन्नं वृतम् = ... ॥
// उदाहरणों में उदात्तभावना = ... (नर-विशदार्थ)
देवाः एवं देयासुः ॥ (प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे ...) ॥ ततः उरुकीयाख्यानम् -
आम्नायद्वारेण ... मक्षाः इत्युच्यते। ततः उरुकीयाख्यानम् —
संस्कृत संस्काराः ॥ वा ... पद संस्कारे —
अनुप्रयोगाः ॥ व्यास कठिनम् - विशदम् विक्लवम्।
दुर्बोधः। प्राप्तः ॥ मूर्तः मृतक। कर्मकोराः कर्म-करणम्
आत्म त्रिशङ्कुरिव लक्ष्य। ... यथाकथञ्चित् कर्त्तव्या।
मा इति चन्द्र इत्युच्यते। चन्द्र - माम्। ... मामा
यत्र देवता पूजार्हा, तथा मन्त्र ... मपि वचः ॥ ... - उच्चारण
कायम् = कः प्रजापतिः। कायम् प्रजापत्यम् ॥ इति ... रमाख्यः। ...
अग्निः = वायुः / सीरः आदित्यः ॥

(२०५६) महाराजो वैश्रवणः वालकलोका मय २१४१। क्षीरे ...
यवागूः ... ॥ हविःशेषं ... ऋत्विग्भ्यो ददाति। ... देवता-
... । अङ्कुर्याद् धूते पुनर्नष्ट्याय्येन) (विवाह ... में पिता-
... विचार में मन लगाकर कुछ विजय ... जाता है, समय भी बीतजाता
है। वेदमार्गे - महदाख्यानम्। आर्याणां ... अग्नि
... जगत (अग्नि-सोम) / सूर्य-चन्द्र) (मित्र-वरुण) (स्त्री-पुरुष)
(हृदय-मनः) (श्रद्धा-मेधा) (... उत्तानपाद) (ज्ञान-शाक्त)
Hydrogen) (शमी + अश्वत्थ) ॥ (कर्म - उपासना) ... oxygen +
४ अग्निषोमीयं जगत) (ज्ञान - कर्म - ...) (अलौकिक ... वाक्य (एव)
... ॥ (योग + इच्छा - फल) ॥ ... आमरत्वे
// नवपत्रः नूतनवाच्यद्रव्यम् ... ऽत्रयणाख्यः। मात्र्यचित्...

(२०५७) उरभ्रः मेषः ॥ अ
... ज्यूष वार्धिकस्य।
... - वृहत - ... - शोषित - ... जट पक्षान्ता पुत्राणि ॥
पृथु शब्दः उकारान्त स्त्रीलिङ्गः। पार्थिवतासिद्धवाची ॥ // पार्थिवानाम् च्यूहः पार्थिवम्
कपोत - मयूर शब्दौ ... ॥ शेषपुत्रेण - पुत्रम् वाच्यते ॥

(२०५८) गाथा // ... आम्नातम् पादावर्त्यानां त्रयं जग्यते। ... च
... गाथाः इति छन्दोग सूत्रे बहुध सूत्रेच प्रसिद्धम् ॥
मित्राणाम् अश्वदेयत्वात् विशेषः। त्रिष्टुभ एव त्रैष्टुभं मेम ॥

(२०५९) क्लीबत्वं लोकात। अनेन - अन्वेति। (गुरुमुखात् अक्षरा-
नुपूर्वी ग्रहणम् अध्ययनम्। शब्दार्थज्ञानम् = वेदनम्। अधीते -
वेद च ॥ (वासुदेव दीक्षित — अध्वर मीमांसा कुतूहल वृत्ति ॥

(२०६०) ... बेधानुचाति एव पुराणं प्रत्यक्ष लक्षणम्।
मूल-प्रकृतिः ... वेदमें ... इति
प्रापिनिः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०६१) अचित्तलक्षणा। अज्ञातिनाम। (पाणिनि सूत्रैः) में ये
अनुक्रमणियाँ। (पृष्ठ १० : प्रतिविशेष वचन। रथन्तर- बृहत्
वैरूप - वैराज - शाक्वर - रैवतादीनि पञ्च पृष्ठानि प्रसिद्धानि॥
अहीन जनूह अहीनक्रतु॥ ६.१.१९० नित्यादिर्नित्यम्।
अपि नित्यं नित्यम् आदिरुदात्तो भवति॥ प्रत्यय लोपे प्रत्यय
लक्षणम् इति सूत्रेण ... ॥ तद्धति तद्धप्रत्ययः॥
आचार्यता। कुरुकाश्य - पालवाश्य इति क्षत्रियकुल। ... वाला
विक्रीत॥ पलाण्डुक - शापनम् + नियमश्च॥ ...
+ विगृहीत।
(२०६२) पाणिनीय व्याकरण ... वैयाकरण निकाय के
(विवादों) के कुछ आम्नाय शास्त्रीय तत्त्वों, शैली, बातों पर
भी ध्यान देना पड़ता है॥ (१) अनुबन्ध (२) प्रविभक्ति के - पञ्च
विभक्तिनाम॥ (३) पूर्वाचार्य (४) बहुवचननिर्देशात - लाल्ययी (६)
लघुप - अर्थ - पारिभाषिक. पर्याय॥ (७) प्राचां उदीचाम्
आचार्याणाम् - (पूर्वार्धम् - विकल्पार्थम्) (८) उदाहरण वचनोदितिषु
शब्दों में अर्थभेद। (९) प्रादिक (१०) शापनम (११) अभिभक्ति
निर्देश। (१२) आचार्यवृत्ति। (१३) दृष्टिदिक्त वृत्ति, उच्चारणक
एनीनाम पारायण। (१४) शलातुर - दाक्षिपुत्र (न कौण्डिन्य गोत्रिय कुत्र)
पाणिनि - पारायण
(१५) त्रिमुनि - व्याकरण (१६) भगवान् — आचार्य॥
(२०६३) डलयोरेकत्वम्। रलयोरेकत्वम्। अनिष्टं नापद्यते।
इत्यादिभि। भगवता पाणिने रभिमतम्।
इत्यादिनो निर्देशः। ... निर्देशः। शब्दप्राप्तिनो निर्देशः॥
अर्थप्राप्तिनो निर्देशः। ... ॥ तत्र जनूहः। आदिशब्दः प्रकारे
अपि तत्र तत्तत्प्रविधिः॥ ...
अत एव शीलितः। अत एवाभ्यस्तः। अभ्यास - ... हेतु॥
इतिकरणः विवक्षार्थः॥ अध्यापनम् इच्छावचनः छन्दः शब्दः॥
छन्दोऽभिधानम्। अभिताधानम्॥ कैगै शब्दे॥ गायत्री
मितायनम् छन्दः ...। अभिताधानम्॥
... आसीत - इति ह आस।
(२०६४) लक्षणम् - व्याख्यान सूत्रम्। आचार्य ... प्रतीतिः
प्रदीप ... (आन्वीक्षिकी विधि। लोकपाली।
विधि - कर्मणे - धर्मे
तात्पर्यात् तात्पर्यम्। अल्पाल्पमिदमुच्यते। स्फ = स। वाच्यिष्ठे।
... चोदयति ... दूषयति
... ग्रन्थोऽनुच्छासनम्। बहुलग्रहणेन संगृहीतम्। ...
... शङ्कते। आशङ्कते॥ बहुलग्रहणेन ... पाणिनः। ...
॥ ... इति पाणि(पाणिनि) तत्पादनम्। पाणिनः। ... (११२।६९) —
प्रवादपर्वं पाणिनिः। नास्ति विशेषः। पदमञ्जरी
अष्टौ अध्यायाः पाणिनेरस्य - इति अष्टकम्। बहुवचननिर्देशात् लाल्यय
॥ अकर्मका अपि अन्तर्भावितण्यर्थाः सकर्मकाः
गृह्यन्ते वा।
✓ भवन्ति।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०६५) तद् अशिष्यम् अपि + तमनिर्दिष्टम्। ब्रह्मविद्या। अष्टाध्यायी (१)
(४. २. ६६-६८, ६९, ७०) ॥ (उत्सर्ग- अपवाद) (विधि - निषेध) पूर्व-पर
(पूर्व-अपर) (पूर्व- उत्तर) ॥ पारिभाषिकपदेषु हि अपि कालप्रवृत्ता:।
इतिकरणे। नैतदस्ति। यद् बालमते। त्रिविधं हि नाम (संकेतितम् अनुकरणम्
संकेतितम् यद् अन्यदपि (आगमी) व्यवहारपदवीं नानुपतति। अनुकरणं च व्यवहारम्
अनुपतति। एकस्य- वचनम्, द्वयोः, चतुर्णाम् अर्थानाम् समाहार
तत्र भवः/ तत्र। चातुरर्थिकः। यथायथम् = यथास्वम्। समर्थाधिकार -
अधिकरणे। समानाधिकरणे- वैयधिकरण्ये। (महती सूत्रविवक्षा वर्तते -
सूत्रशाटके ४. २. ७४ काशिकाकृति:॥ आचार्या: लोकेऽपि अविहित।
(मध्ये अपवादा: पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्) (गृह्यमाणा प्रातिपदिकेन -
तदन्तविधिर्) (प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् भवति। स्वार्थ
ग्रहणम्। बाधकम् बाधकम्। बाधकत्वम् नभवेत् (जातिवचन प्राति
कस्य) कुमारीम् आचष्टे- इति ~~कुमारयति~~ कुमारयति
(२०६६) ग्रामसमुदाय:। समुदाय। समूह:। संघ:। समवाय:॥ (चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ:
अनुक्तीयमानस्य बोधयति॥ षड् प्रकार॥ शर्करा- शार्करम्, शर्करि-
कम्। शार्करकम्, शार्करकम्, शर्करीयम्॥ षडर्थे कथनम्।
// निर्दिष्टे बहुव्रीहि ॥ नहि अकस्मात् प्रकरणम् विच्छिद्यते॥
(अनिर्दिष्टार्था प्रत्यया: स्वार्थे भवन्ति) अन्तर्व्यवस्था व्याकरणशास्त्रे
(१) व्याकरणशास्त्रे स्वीया: अन्तर्व्यवस्था नियमा: (१) चकारो समुच्चय:
समुच्चयार्थ:। समवाय:। स्वीयत्वम्। तस्य- तद् - तेनिम् अनिर्दिष्ट
सामान्ये तदा निर्देश:। स्वरूपरचनम्। अर्थवचनम्। सौत्रा निर्देशा:
अविभक्तिको निर्देश:॥ बहुलम्। प्रायेण। बाधकम्। तारतम्य शास्त्रे
शिष्ट:। शिष्टि:॥ (समुच्चिनोति) अपेक्षा। निर्देश:। तादृश:॥
चिरनिवृत्ता:। चातुरर्थी। किं तर्हि ?। कथम्। ब्राह्मणो यो यदि
दीपिताम् तन्त्र ~~कौशि~~ कौटिल्याय ॥ अन्तर्भूत। कृतार्थता।
विवृणोति। अन्त: पातिन् ॥ एकीकृत। ~~स~~ लक्षणम्, अधिकाराश्च॥
तस्यैव प्रपञ्च:। समुच्चय। विगृहीत। विपरीत॥ समुदायार्थ अवयवार्थ।
एकार्थानाम् विरूपाणाम्। स्वरूपाणाम् एकार्थानाम्। स्वरूपाणाम् भिन्नार्थानाम्
प्रकृति-प्रत्यय॥ संख्यातानुदेश:। लघु दोष:। प्रत्ययोत्पत्ति- केवलोपाय।
कुत: पुनरवगतम्। व्याख्यानात् सामर्थ्यात्। लोकत:। शास्त्रत:। अभिधानात्।
अनभिधानात्। (संघात। विगृहीत। विपरीत) ॥ एवम् अपि इष्टरूप
ग्राम्य- ग्रामीण। कुत्सिता: त्रय: कलत्रय:। लक्षण। प्रमाण हेतव॥
नदी इति स्वरूपग्रहणम्। न नदी-संज्ञा॥ नापि विशेष।
// अन्यथा हि आचार्येण विधय: प्रतिपादिता:॥ पूर्वीय वाची
इति शब्द: ॥ अन्यथा प्रदर्शनम् प्रमाणभूतम्। नदी इति स्वरूपग्रहणम्
न संज्ञाग्रहणम्॥ अन्वर्थसंज्ञा। महती संज्ञा। अनुमाने- मनु अपि इदं
जानन्ति (मम एव पुत्र: स्यात् एवम्। पुत्रायाग्रत:। प्रत्याचष्टे। अन्वर्थकं
आत्मनेपदम्। अवयव संज्ञा: अन्वय संज्ञा वाच्या अन्यदा।
सामीप्यकम् अधिकरणम्। गंगायां ग्राम। ~~जैमन~~ बहु:। नद॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विप्रयजुष्मी मित्रयजुष्मी पाजयुष्मी ~~जुष्मी~~ जहुषी उक्ता। इत्यादिका।
अव्ययानाम् अभावे ठिलोपः।

(२०६८) लुप्तप्रत्ययमीषम् इदम्—
(बोल-मना) प्रथमादिनो – नकारान्त प्रयोगः इकारान्तमुपमनि वा पाणायः
(तदादिकमप्यीतिदेशकामि। तेनानिर्वचनम्। तस्यानिवादः
अदूरभवश्च॥ चेतन वाचकाः। अचेतन वाचकाश्च॥
प्रत्ययलक्षणम् इदम्। प्रयुक्तः = प्रकृतिभूतः शब्दः। (२ व्यक्ति=~~लिङ्ग~~
लिङ्गम् (३) वचनम् जानो। (प्रकृति+ लिङ्ग+वचन) (प्रकृत+ व्यक्ति+वचन)
प्रकृतिवत् व्यक्तिवचने – लिङ्ग जो कि वहतात्॥ लोकव्यवहाराद् एव।
मात्र अर्थे शास्त्र व्यापार अदिष्टम्॥ ॥पञ्चम्यां तृप्यमयीप्रतिमा।
॥ (नियोगरिक्षणानाम् सद्भावप्रवृत्तिः, प्रवृत्तिः प्रवर्तितः। रानजन्यायः
तिर्यक्सूत बहुवस्त्रानेकसमूहः = कन्था॥ कोकिल मात्र शब्दः। मनुष्यमात्र
मि+त्यप् मित्रत्व पूर्वक॥ गते दिने – अनागते भाविनि।
– (भाते इवेषु भवत Kentucky' (तद्गतमात्राद प्रत्ययेन गृह्यन्ते)
(निर्दिश्यमानस्यादेशाः भवन्ति) (मोदक – जितम् – अभ्यस्तम्।
(२०६८) प्रायेण = बाहुल्येन। प्रायः बहुके, बहुत बार – अक्सर॥
पुष्प विकसने। पुष्यति। शालयः। माषाः। यवाः॥
मोदक = अभ्यस्त। आदतपड़ गई, सहजाता है, काबू पा लिया है॥
to learn by heart. भवनम् = जन्म। जनवम उत्पत्तिः॥
कलशिः = घड़ा। सम्भावना। है मैं तो ऐसा समझता हूँ।
प्रभाजानामिति कलाः। अवश्यपि॥ इकवेज Kentucky,
कलशिर्मे घनपायेषु। (अस्ति इति विभक्ति प्रतिरूपकम् अव्ययम्
प्रत्यग्र प्रत्यक्ष पद्म विभक्ति॥ ... पानच्छे ...
... इदवेत्तौ। उदन्ताव चक्रमेव। तिर्यात्मा वापन्न भेदः
सोमलता दुग्धं च याग। बहुवचनमे बहुप्रति प्रतिनिरावार्थक॥
प्रभवः = प्रथमप्रकाशः॥ अमरु शब्द ... (प्रकाश-
चादीन आह॥ पञ्चपद में का चितम सोऽभिजनः॥ येन –
... तेऽ उपते जनिवासः।
(२०६९) यौगिको बहुवचनं शब्दः। बहूनाम् (अर्थानाम्) वचनः बहुवचनः
बाह्मणप्रामाण्य प्रतिपादक। कौटिल्य तद्दायक। तपाठि ...
अर्थ: । कुत्सनम् – निन्दनम्। प्रावीण्यम् = नैपुण्यम्॥
कोने दे पुष्पितः पन्थाः गात्र पक्ष्मालिपुञ्जाः।
कैने दे किलितं चित्रम् मनानेत्र विवारिता। } ४.२- ९२८
प्रजीयाः हि नागरकाः भवन्ति। (चौराः हि नागरकाः भवन्ति।
निविष्टो नागरशब्दः। जातिवचनः, अच्छा शब्दश्च। नीतिकेमक अर्थ –
(विदेश इति अत्मौनियमार्थः) अन्यथा –
इतिलक्षणम्।) लिङ्गानि = वा ... (
विवाचना॥ (२०७०) वैयाकरणों के (१) लक्षण (२) विवरण (३) उदाहरण (४) अपवाद (५)
लोकदृष्टि में (६) लिङ्गानि (७) व शास्त्र के अन्तर्गत नियम (८)
नाना क्षेत्रों में भी लागू जनमान्य नियम (९) शास्त्रीय न्याय (१०) लौकिक न्याय (११)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०८०) (११) व्यवहारज्ञान. (१२) देशादर्श. (१३) गांमप्रथा. (१४) जनपद. (१५) कोशि शब्द. (१६) भाषा शुद्धि. (१७) निरुक्ति-व्याकरण. (१८) अङ्गोऽयं प्रधानमङ्ग व्याकरणम्. (१९) निरुक्त + व्याकरण पास्परोपकारित्वम् (२०) कणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्. (२१) अर्थज्ञानं विना व्याकरणम् (२२) महाभाष्य शब्दानां प्रयोगविषय: (२३) लोक-वेद छन्दांसि. (२४) उदाहरणानि व्यवहाराणि. (२५) शिष्ट-शास्त्र-विधि. (२५) पूर्वाचार्यों विविध परम्परा. (२६) गुरु-भक्ति. (२७) शास्त्र भक्ति. (२८) गुरुपत्नी. (२९) मूल-पाठ. (३०) व्याकरण का अध्ययनाध्यापन काल. (३१) स्पर्धा-प्रतियोगिता. (३२) आवृत्ति. (३३) प्रश्नोत्तर (३४) वाक्यपदीय. (३५) वैयाकरणों की शिक्षा. (३६) प्रतिशाख्य. (३७) भारत में संस्कृत की स्थिति अपेक्षित जागरुकता (३८) मातृभाषा ऐवं व्यवहार में साधर्म्य-वैधर्म्य. (३९) रसिक-गुरु. (३९) गुरुओं का पारस्परिक सहयोग. (४०) प्रमेय को गौरव देना-केवल शब्द गौरव नहीं. (४१) काल थोड़ा है काम बहुत है (४२) विदेशियों की सहायता. (४३) आज जगत में व्याकरण का महत्त्व. (४४) पहले कठिन पुस्तक वस्तु सहज ही चाहिये। (४५) मानव वृत्ति पर आश्रित बहुत सी बातें और विचारणा॥ (४६) स्मृत-प्रमेय-ज्ञान. (४७) बहुत से सहायक. (४८) यथा: जैसे अशक्त होने पर भी अतिरिक्त वस्तु का अध्यापन और आवृत्ति. (४९) कालयापन का अवकाश नहीं. (४९) मन्द बुद्धियों की सहायता. (५०) कोई एक व्याकरण का भेद स्पष्ट करता है-कोई एक से अधिक व्याकरण करे. (५१) शास्त्रीय सम्मानित संग्रह (५२) वैयक्तिक सम्मानित (५३) आस्तिकता, विद्या रुचि, नाम-पूजा, धर्मपालन, यश:, देशपरम्परागत ज्ञान का उपयोग. (५४) अध्ययन-स्वाध्याय-प्रवचन-व्यवहार; (५५) जोकि, निश्चिन्त-धनी-लोग तो और भी अच्छा स्वाध्याय कर सकते हैं (५६) यौगिक व्युत्पत्ति द्वारा-वस्तु के-स्वरूप-गुण-कर्म का बोध. (५७) संस्कृत भाषा का इतिहास और उसकी गाथा (५८) भारतीय भाषाओं से तुलना, आधुनिकता (५९) भाषा का माधुर्य. (६०) अनेकार्थता. (६१) शब्द पर्यायता का नाना रूप. (६२) पर्यायों द्वारा अर्थ बदलना. (६३) विषयानुसारी-रसानुसारी-देश-काल-पात्र अनुसारी शब्द प्रयोग. (६४) अन्य अभ्यास. (६५) अर्थ प्रकृति. (६६) अलंकार वस्तु वर्णन से इसकी सहायता. (६७) यथा-कीर्ति. (६९) प्रेरणा साधन में मुख-दान.

(२०८१) पथ्या-विभीत-धात्रीणां फलैः स्यात् त्रिफला समैः।
फलत्रिकं च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्तिता॥
त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा।
चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी॥
एका हरीतकी योज्या द्वौ च योज्यौ बिभीतकौ
चत्वार्यामलकान्येव त्रिफलैषा प्रकीर्तिता॥

(२०८२) कर्क-शिष्य-बन्धु-शालबृहत् लोकवृत्त। व्यवहार मात्र इच्छितम्-वाञ्छितम्॥ (जनपद-जनपद का व्यवहार निरुक्त-प्रचलित उदाहरणों की शैली होनी चाहिये। प्रियवादिता का व्यावहारिक सम्मान-वात्स्यायन आचार्य कहते हैं। अथवा अनुभव होना चाहिये-अभिज्ञान पूर्वक सिद्ध होता उदाहरण:॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अध्ये हिरण्य एवड् मर्त्य । पूर्वपदम् उदात्तम् ॥ मध्यम् मध्यमा औतर्कोवि:॥
आत्मोऽन्यैः। अप्रेषु अध्यासम् व्याख्येयम्। किं मिथिष्यः।
(२०७३) कोल० म० ७-८ प्रथमभाग) अङ्गुः जनपदः। अङ्गानाम् राज्यम्
विवाहः अङ्गः। पाणिनिकी प्रोक्तम् पाणिनीयम्॥ प्रथमम् —
प्रजापतिना प्रोक्तम्॥ छन्दः शब्देन प्रत्यय अण्णामोपि प्रत्ययम्॥
[illegible] न इच्छन्ती इदानीन्तनः मनुष्यः। (याज्ञवल्क्य + आश्वलायनी आदि-
निरी। पाराशर्येण प्रोक्तम् भिक्षुसूत्रम्॥ भिक्षवः = संन्यासिनः॥
॥ उपचातम् = प्रथमचातम्। भ्रुवा मधुमधिकाः पुः वद्धः धतिद्वन्द्व
इत्यः सामान्यग्रहणम्॥ मिथुनम् दम्पती — तत्परकं मैथुनिका।
देवासुरयोः वैरम् दैवासुरम्। ~~यो~~ ६ धर्मे आम्नायेच वाच्ये॥
धर्मः आम्नायोवा। आम्नायो वेदाभ्यासः॥ पिप्पलः मध्यस्थ:
मधुरशब्दः मध्योदात्तः। पिप्पलशब्दः मध्योदात्तः॥ तदुक्तम्
नव विशेषः॥ वरुण-प्रघासेषु शर्मीमयाः स्रुचः प्रचिता। अश्ममय
भवति अन्यत्रैतिनीना विभक्तिमात्रेण पदत्वम्॥ अपाम् इदम् आपम्
आपम्॥ फलपाकेन पुष्यन्ति इति फलपाके पुष्यः ओषधयः॥
विशेष्य-निघ्नम्। मध्योदात्तः वल्लिवाशब्दः॥ अन्यो दात्तो गति शब्दः
~~क~~ न्योदात्तो इतिकोशः॥
(२०७४) माशब्द धातोः इति च आह स (माशब्दिकः)। नित्यशब्दवचति
व्यवहारकः॥ आह- गातिं प्रक्षयसे:॥ ॥ निषेधविकल्पः। विधि-
विकल्पः॥ ~~यो~~ आह - लोहकार। ईषत् - कुटिलिका अङ्गारं गृह्य-
लोहाद्विच्छिद्य- यापनम्॥ मह्य- पदविग्रहः॥ लौकिक पद
विग्रहः॥ ~~ते~~ मेङ् प्रणिदाने॥ (प्रतीप- अन्वीपशब्दौ प्रतिकूल-
अनुकूलशब्दपर्यायौ स्तः। (मारम् प्रतीपं गामाः) (अन्वयार्थेषु
न्नु न अभिविधिष्वयम्।
(२०७५) पूर्वपक्ष (अपरपक्ष) व्या० करण = वाक्यों पद व्याकरण की
दृष्टि में १क वर्ण गयमानता, प्रकरण और व्याख्याता की
अवश्यकता है। मांसभी है, व्याप्ति भी है, प्रकरणादि भी हो।
संस्थापक भा भी है, अभिमान और विग्रह समझाना है॥
(अन्यपारो म मात्रे टिप्पणः) वक्ति अनेक समुच्चयार्थक॥ आधुनिक
आदेशानामर्थ निर्वचनम्। इयम् उदाहरणादिकम्। आधुनिक
भाष्यमा॥ अपनयति वर्णान्यति निःसारयति अपमदति।
अनभिज्ञ:॥ अपनयति वर्णयति निःसारयति अपमदति। (अमनुष्यशब्दो रूढिदेवपरः पि-
दर्वीकरः(जा)। पर्वतीयपुरुषः॥ [illegible]
शास्त्रादिस्वेव वर्तते) हो मनुष्यशब्दो रूढि [illegible]
देवमिह । पृ० पक्ष । अध्यायर्षो रूढः॥
यास्क । पूर्वपक्ष। अनुपचार रूढः॥ ४।३।१ (२६-५-७७)
(२०७६) (कारिका-नाट-पदकार्षेप) ४।३।२ आत्मीयः। अजकीय। आत्माव
यौ आत्मीया। पुत्र दीया। यौ आत्मः आत्मीय॥ अजकीय॥ आत्मावे
यौ कात्मीया। पुत्रदीया। यौ आत्मः। आत्मीयम्। अमनुष्यानाम्। अमनुष्याण।
उन- विग्रह॥ पदान्तरम्। प्रकृति-प्रत्यय॥ अमनुष्यानाम्। अमनुष्याण:
कविता प्रतीति। पूर्वविभक्तिः अनुवर्तते। अपवित्र अपाये।
आतिरिक्तकोऽ भवति। (वृत्तिकाराः इति मेधाः। वृत्तिम् सौत्रवचनमेव ग्रहणम्
सम्बोधितावाक्य। (पाद्दे : इत्यस्य येन, वद एव वचनम्।
(सविचिक्ष आदोङ्गु कलिकर्विततवान्)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०८८) भूम्यां निपतितस्य ह्रीहादेः कणशः आदानम् = उञ्छः॥

कणशः कणशब्दो वा विकास अर्थेऽस्मिन्नियते।

कणशः कणशब्दे च विच्छेदार्थे तोपाधिकम्॥

शब्दविकासे उञ्छति-उत्पत्ति [illegible] पूर्वं [illegible] [illegible] वर्तते (व्याख्याना)

शब्दस्य क्षरति शक्तिः; ॥ व्युत्पत्ति- पर्याय- तद्विशेष॥

(व्युत्पत्ति-पर्यायाणाम्- विशेषाणामध्ययनम्) मातृभाषा (मध्याः

[illegible] = कौर ॥ पञ्चाहक धावति = । आक्रम्य [illegible]

[illegible] धावति = आत्यन्तिक। (मुख्य वृत्ताद्यधिष्ठितेन नदी

(नदीदि नीति) उञ्छति - मैत्यति जैसा = अदि नत्वा धुनिका

जैसे। दृष्टिचरवा उञ्छति लालायम् पश्यति। लालायितम्॥ देवदत्त।

[illegible] लक्ष्यति। विकेतव्यम् उञ्छम् = पण्यम्। [illegible] विशेष-

[illegible]। ग्रामात् क्रोशे सिञ्चनावस्थानम्। भुवी हिंसायाम् ॥

[illegible] जैसा - जनी वध्य ॥ वशं गतः वश्यो = परवश्यं

सरी॥ वश कान्तौ। कान्तिरिच्छा। आवर्हणम् उत्पाटनम्)

बृह उद्यमने॥ मूलतः उत्पाटनीया॥ [illegible]॥ [illegible] [illegible]

[illegible], जैसा हि [illegible]॥ वायुः = पृथ्वी पद

वायुः हितः अपि (अपभ्रंशानां तु म्लेच्छत्वं लोहरोऽपि [illegible]

वदिवा [illegible] मरा।

(२०८९) पाणिनीय व्याकरण पठन-पाठन॥ (१) इष्टा पुरुष (२) ११वीं कक्षा तक - पद। (३) प्राप्त विशारद शास्त्री, (४) प्रथमा - मध्यमा - शास्त्री - आचार्य - बालचारी। (५) अंग्रेजी पद बी.ए. (६) व्यापारी। (७) हेतु - नौकरी विलायत के लोग। (८) विदेशी। (९) गुरुकुल के स्नातक (१०) डी.ए.वी. - के गुरुकुलों के स्नातक (११) [illegible]। (१२) पं. ब्रह्मदत्त जिज्ञासु, (१३) वररुचि माधव, (१४) [illegible]। (१५) आयुर्वेदादि शास्त्र पठन के प्रयत्न (१६) शिल्पी। (१७) लघु कौमुदी; मध्य कौमुदी, सिद्धान्त कौमुदी (१८) Ballantyne का लघु कौमुदी का अनुवाद। (१९) व्याकरण का दर्शन वाक्यपदीय, (२०) [illegible] द्वारा वाक्यपदीय का [illegible] मनन, (२१) आधुनिक भाषाविज्ञान (२२) भूमण्डलीय भाषाओं के व्याकरण से तुलना, (२३) वैदिक व्याकरण (२४) उदात्तादि स्वर। (२५) सामान्य [illegible] भाषा (२६) अन्य व्याकरणों का पठनपाठन। (२६) निरुक्त व्याकरण॥ (२८) नवीन शैली। (२९) काशी शैली। (२९) जातिशास्त्र। (३०) शिक्षा॥ (३१) पशुओं के पक्षि- पक्षियों में उदात्तादि - जड़ आदि [illegible] का व्यवहार। (३२) नाटकों में उदात्तादि स्वरों का व्यवहार। (३३) उदात्तादि के मूल में - वस्तु-अर्थ की प्रधानता-अप्रधानता (३४) वेद - व्याकरणादि - व्युत्पत्ति पठन-पाठन (३५) गुरु प्रवेश कर्म। (३६)

(२०९०) रोगविज्ञान व दोष-सिद्धान्त। चिकित्सा-विज्ञान॥ भूतद्रव्य पूर्व-सिद्धान्त॥ द्रव्य गुण-कर्म (गुण- रस- वीर्य- विपाक- प्रभाव) कर्म ॥ पूर्वाग्रह Prejudic (प्राइज) ॥ व्यावहारिक क्षेत्र॥ (आयुर्वेद और दर्शनों) = प्रमाण - [illegible] केवल [illegible] (आयुर्वेद दर्शन - प्रमाण उपपत्ति [illegible])

कृतो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः शत्रुश्चाबुद्धिमताम्॥ वस्तु की प्रकृति का ज्ञान - वस्तु की विकृति का ज्ञान। दैव- मनोग्रन्थि (छिद्यते हृदयग्रन्थिः)

(complex)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रोगनिवारण cure - रोग-प्रतिबन्ध (Prevention) ॥ लायर्मी - वैद्यक ॥ आकटगुप्त
पाश्चात्य-द्रव्य-गुण-विज्ञान (Pharmacology) ॥ materia medica)
(द्रव्यों के गुण-धर्म) ॥ और अनुभव
नवीन / वैश्वानराग्नि) ॥ Logical thought अविकृत अग्नि। विकृत अग्नि।
(Physiology) ॥ संप्राप्ति विज्ञान (Pathology) ॥ शरीर व्यापार - शास्त्र ॥
काष्ठफल के सिंकोना उपोद्घात. (राजगुरु हेमराज) ॥ विषमज्वर - malaria)
मलेरिया - तुलसी) ॥ सिंकोना की छाल (Cinchona Bark) ॥ (Calomel)
१८३८ तक Calomel का व्यवहार था। किन्तु अब नहीं।
रोग के लक्षणों से दवाओं (Allopathy) ॥ जदल (Diaphoratic) ॥ अतिसार के
ग्राही = Astringent) ॥ मेंक। प्रवाहिका Dysentry ॥ लक्षण -
प्रशमन चिकित्सा पद्धति (symptomatic treatment) ॥ हैनेमन (होमियो
देखो। ॥ औषध परीक्षा पहले स्वस्थ पुरुषों पर; बाद में रोगियों पर ॥
(Like cures like) (Like attracts like) ॥ औषध की मात्रा घटाने से उसकी
उसकी रोगनिवारण शक्ति बढ़ जाती है। The action of drugs are potentiated
by dilution. ॥ (दोष - भेषज - देश - काल - बल - शरीर - आहार - सात्म्य -
सत्त्व, प्रकृति - वयसां पृथक्) ॥ शरीर की स्वाभाविक रक्षण शक्ति ॥
आन्तर - आत्मा - शरीर - वैद्य ॥ निरोधशक्ति ॥ रोगशत्रु का सामना जाति
जीव करता है। जीव-रसायन शास्त्र (Bio Chemistry) ॥ कमजोर द्रव्यों की
पूर्ति करो ॥ अस्थिप्रचार शास्त्र। (osteopathy) । अस्थियों का स्थानभ्रंश।
Dislocation) ॥ निसर्गोपचार पद्धति (Naturopathy) ॥ लङ्घन। बस्ति।
जंघावन ॥ कुर्य स्नान (प्रजनेन्द्रियों का ठंडे जल में धोना और ठंडे पानी का
स्नान ॥ वालीमुकि का अपन अन्तर्गत अधिक जल पीना ॥ मानस उपचार -
पद्धति (Psychotherapy) ॥ प्रार्थनोपचार पद्धति ॥ Christian Science
scientists - (Faith Healing) (तन्त्रं हि दृढाबाधाः पदार्थपुदन्ते।
(चरक सूत्र स्थान अध्याय २६) वादसंग्रह ॥ रोगरोग - गति -
आदि के परिवर्तनों से व्यक्ति में उत्पन्न रोग - सूक्ष्म विषजीवी। स्वस्थता -
सामूहिक स्वस्थता का उपकारी तत्त्व ॥ स्त्रियों में विशेषकर ॥ सूर्योदय तक -
प्रतिभाग पर पहुंचना ॥ nervous control भी चल रहा है। शरीर रसायन में
chemical control भी चल रहा है ॥ नलिका हीन ग्रन्थियाँ - Ductless
glands) अन्तः स्राव (Hormones) (नाड़ी तन्त्र - Nervous System)
+ chemical system) ॥ मानव जीवन का रीति पर प्रभाव। इसलिये उनका
बड़ी भारी चीज़ है। Nervous System = वायुतन्त्र chemical का पित्त और
कफ पर ॥ Cell - कोष में वात - पित्त - कफ की प्रक्रिया ॥ पित्त पशु - कफ
कफ पर ॥ विकृति विज्ञान = संप्राप्ति - शास्त्र (Pathology) ॥ आयु मतक
पशु ॥ विकृतिविज्ञान - Post mortem examination) । रोगजन्य परिवर्तन। मृत्युजन्य
परीक्षा - Post mortem examination) । रोगजन्य परिवर्तन मृत्युजन्य
परिवर्तन) (आकार - प्रकार - जनरेशन के नाना परिवर्तन) । जन्तु शास्त्र
(Bacteriology) सूक्ष्मविष जीवों से उत्पन्न रोग ॥ छूत है - संक्रामक ॥
रोग ॥ रोग को रोकने, प्रतिकार करने की शक्ति ~~Natural~~ Immunity
Power of resistance ॥ विष Toxin | (anti Toxin) विषघ्न ॥
कृतज्ञ - शरीर की मूलभूत चिकित्सा ॥ द्रव्य हेतुर्विशेषश्च प्रवृत्तिकरणमेव न
सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम्। (चरक सूत्रस्थान अध्याय १)
(आहारशास्त्र) ॥ (आहार द्रव्य - औषध द्रव्य)
(रोगनिरोधक शक्ति) संशोधन। जन्तु नाशक ॥ औषध द्रव्य (Drugs)
चरक सूत्र
आहार द्रव्य ॥ विषद्रव्य
योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत्। भेषजं चापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम्॥ १-२६
अन्नं हि प्राणिनां प्राणाः दुर्युक्ता निहन्त्यसून्। विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम्॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

Proton, Electron, Netron (उत्पत्ति, विकृ, तरह) | आदि

Matter & Energy) || weight & inner structure)

अन्ता Atomic structure के कारण भौतिक - रासायनिक गुणों में परिवर्तन || वनस्पतिजन्य - प्राणिजन्य | खनिज | कृत्रिम निर्मित |

मूल, पत्र, त्वक्, स्वरस, पुष्प, फल, बीज || औषध - कुछ काल बाद, निर्वीर्य हो जाते हैं || शक्ति Drugs | कालावधि ||

प्रवाहित उद्भिज्ज, कील, कृमि | देह-प्राण-मन पर प्रभाव || स्वाद | धातु

अम्ल-क्षार | लिटमस | Alkali & acids | बल, वय, जठराग्नि

(cells) || Stimulation, Irritation, depress |) || उत्तेजक, शामक, उत्तेजन क्षोभण, अवसादन || (Nausea = उत्क्लेश) || औषध का

प्रवेश | शोषण, प्रसार, संचय, निष्कासन || (Solubility — absorption, Distribution, concentration, Excretion of drugs || चेतन तत्व Protoplasm. || Cellular walls ||

अन्तः परिवर्तन || (लाला-स्राव Saliva) || जठर रस - Gastric juice. | अन्य कोई भौतिक, कोई - रासायनिक ||

भिन्नभिन्न वस्तुएँ, शरीर के भिन्न अङ्गों पर विशेष प्रभाव डालती हैं क्यों?

(२०२०) आदिमः | मध्यमः | अन्तिमः | अवमः | अधमः || संप्रतिपत्तिः = व्यापकः — पुरुषः + उचितम् + क्षमम् || नातिदीर्घम् नातिह्रस्वम् | न अतिउत्कृष्टो नातिनिकृष्टो वैयाकरणः (मध्यमः || ग्रामस्य पूर्वस्मिन् पार्श्वे भव: || मित्र विषये श्रेष्ठ || नान्यूनो नातिरिक्तः = समः || (प्रधानस्य — उपदेशस्यादि न मात्रम्) उपयुक्तम् | काम्यतम | अनुकाम्यतम || Timely. शब्दकालस्य | शब्दप्रयोग | शब्द के विशेषविशेषरूप | गौण मुख्ययोः मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः || पदार्थ व्याख्या | औपचारिकी वृत्तिः अलङ्कारानुसारिता वृत्तिः ||

(२०२१) औषधों की स्थानिक क्रिया औषधों की सार्वदैहिक क्रिया | औषधों की स्थानिक क्रिया (Local action) औषधों की General action) देह-व्यापी - रक्तसंचारी व्यापी क्रिया | आक्षेप जनक दाहक | पाचक चूर्ण अन्य क्रिया देहव्यापी | प्रत्यक्ष कार्य (Direct action) परोक्ष कार्य — Indirect action) or Remote action) || Reflex action | संयोजक - व्यापी क्रिया - || स्नायु संस्थान | वामक द्रव्य | विरेचक द्रव्य | nervous system, || स्नायु की क्रिया मस्तिष्क पर | सुषुम्ना की उपकेन्द्रों पर | वृक्क आदि के मूत्र पिण्डों पर, अन्य कोषाणुओं पर | क्रिया | कैसे करते? किन्तु: स्वयं पुरस्कृत (एकमत) भौतिक गुणों के कारण क्रिया Physical properties) के कारण chemical properties) | cell की रचना | द्रव्यों का आन्तर रासायनिक संगठन | chemotherapy) mono molecular layer || Test-tube (परीक्षण नलिका) (cell-membrane) | चेतन तत्व Protoplasm | निष्क्रिया | निष्क्रिय होना | Tissues) | जड़ काय जैविक ||

सजीव व्यापार (Biological action) (निर्जीव (well w-known — chemical) (Biological reaction) || अस्पतालों में रोगों का सरल-निर्विघ्न करना || आयुर्वेद (मणि - मन्त्र - पवित्र जल, मन्त्रपूत जल) दैव-व्यपाश्रय चिकित्सा | बालक पर - देव-पूजा औषधों का बढ़ता ऐश्वर्य विभिन्न वैद्यों का | लोहादि धातु | उद्भिज्जादि औषध || मत मतान्तर देश देशान्तर, प्रीय ही पाना || द्रव्य-गुण-रस-वीर्य-विपाक प्रभाव || विवेचना (virile race) ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रधानता प्राप्य॥ ॥ औषधद्रव्य (उद्भिज्ज- खनिज- प्राणिज द्रव्य) । आहारद्रव्य
आहारद्रव्य मात्रा। औषधद्रव्य मात्रा॥ चरक सुश्रुत- भेल- काश्यप॥- निहित
चतुष्पद) ॥ यूनानी- ग्रीक, मध्यएशिया, चीन, पूर्वी एशिया से आदान-
प्रदान- चाणक्य, चिकित्सा का॥ [illegible] अंग्रेज़ी द्रव्य रसशास्त्रीय औषध।
आधुनिक विज्ञान (Analytical) प्राचीन (संश्लेषण Synthetic) थी।
परम मूल तत्त्व का साक्षात प्रथम दृष्टि, प्रतिभा दृष्टि द्रष्टा ॥ Tolerance के
मतभेद सहिष्णुता। नानामार्ग- नाना भाँति व्यक्त आयुर्वेद क्षेत्र दृष्टि
निरीक्षण। शिक्षा क्षेत्र। अङ्गुलि निर्देश॥ (वैद्य यादवजी त्रिकमजी +
। बालकृष्ण अमरजी पाठक। गोविन्द- भास्कर- घाणेकर (चन्द्रदत्त वैद्य)
। प्रवर्तक- द्रव्य का संघटन (आधार (मन) विद्युत सर्व है) पदार्थ-
शक्ति। matter + energy) । १०८ मूल तत्त्व- पदार्थ- elements ।
(सांख्य + वैशेषिक) ॥ पञ्च महाभूतमय। (आकाश- वायु- तेजस्- अप्- पृथिवी
भिन्न भिन्न दृष्टियों से वर्गीकरण ॥ विभाजन। प्रतिभाग॥
Biology जीवविद्या। जड़- चेतन। स्थूलभूत। सूक्ष्मभूत। शक्ति।
मानस शास्त्र (Psychology) (Instincts (सहज वृत्ति) प्रकृति +
देहात्मवादी॥ शाश्वत- स्वर्ग- पुनर्जन्म, समाधि, मुक्ति- मोक्ष ॥
(अस्तित्व- अभिधेयत्व- ज्ञेयत्व) पदार्थ शास्त्र। पदार्थ धर्म संग्रह॥
आकाश ethereal state। वायु Gaseous state) अग्नि (Luminous
state। अप् Liquid state। पृथ्वी Solid state)॥ पञ्चीकरण। यथा लोके-
तथा पुरुषे (यथा पिण्डे- तथा ब्रह्माण्डे) पाश्चात्य प्रवेश। पाश्चात्य ग्रह॥
आयुर्वेदशास्त्र स्वास्थ्य रक्षा तथा पञ्चभौतिक। ओज तेज। अन्य: प्राणायाम: देहाग्नि इत्यादि।
Vitamins + Mineral-Salts ॥ आहार- रस। स्वास्थ्य- अस्वस्थ।
(आहार + व्यवहार। शमन- शोधन- स्वास्थ्यवर्धक (Stimulant-
depressing, Irritation) (अथवा: पुन: हेतु- व्याधि- विपरीतानाम्
विपरीता [illegible] कारिणाम् च औषधाहारविहाराणाम् उपयोग: सुखानुबन्धः
त्रिदोष- समावस्था। त्रिदोष वैषम्यावस्था। शान्ति। शम। दम॥ रोगाणाम्
शमनम् भवनाय उपायम्॥ शालिहोत्र, मातङ्ग, पशु चिकित्सा- बहुमूल्य:॥
पालकाप्य, मातङ्गलीला, अश्ववैद्यक, शालिहोत्र (बहुलोक) अश्व चिकित्सा॥
इतर प्राणियों पर परीक्षण॥ अंग्रेजी द्रव्य। धातु- खनिज द्रव्य।
औषध- निर्माणशास्त्र (Pharmacy) सूचीवेध (Injection)॥ द्रव (Soluble)
भरने- सूचीवेध। ॥ (वनस्पति द्रव्यों को वनस्पतियों की भावना देकर॥
यकृत + मूत्रपिण्डों पर प्रभाव॥ शरीर रचना क्रिया। मुख्य मुख्य संस्थान का
मुख्य मुख्य कार्य Respiratory, Circulatory, Digestive, Excretory,
Nervous System.) प्राण- अपान- समान, उदान, व्यान) मज्जा (Ce-
लिङ्ग- मकरध्वज॥ वैशेषिक- लोकायत प्रवर्तक॥ आयुर्वेद-
आयुर्वेदीय- (स्वस्थ अस्वस्थ जीव वर्णन) ॥ आहार- द्रव्य औषधद्रव्य-
के गुण- कर्म- सामान्य॥ भौतिक। रासायनिक, औषधीय गुण।
जीव विज्ञान सम्बन्धी भाव॥
Biological- Chemical, Phamacological properties)
Physical, chemical, Phamacological properties) अति सूक्ष्म की
जठराग्नि- स्थूल से सूक्ष्म की ओर। प्रत्यक्ष से परोक्ष- अति परोक्ष की
ओर॥ (पृथिवी- वीर्य) (अथवा अचिन्त्य वीर्य) तासीर, वीर्य॥ शक्ति (Potency)
लाला। आमाशय- जठररस, पाचक पित्त (Bile) । पाचन के बाद विपाक,
द्रव्य. रस- वीर्य, विपाक, प्रभाव। मानस प्रभाव प्राथमिक प्रभाव॥
अदृष्ट प्रभाव॥ (e.g. लघु, (लोहा नरम) दो अन्तर अन्तर गुण-
प्रवेश पाते, जगत् वाले॥ आयुर्वेदिक गुणकर्मों के अनुसार- वमन विरेचन
वर्गीकरण॥ (Pharmacological action) ॥ वमन- विरेचन
प्रेजन, संशमन, शामक) प्रक्षोभनीय॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शरीर के निम्न लेख ... [illegible] कर्म। Acting Principal

वीर्य। प्रभाव॥

षड्रसात्मकमपि द्रव्यं किञ्चिद् वीर्येण वर्तते।
किञ्चिद् द्रव्य [illegible] दोषं हन्ति करोति वा। (सु. सू. अ. 40)

द्रव्य-द्रव्यप्रभाव, गुणप्रभाव, द्रव्य-गुण-प्रभावानुसार कार्य करते —
भवन्ति॥ गुणा: कर्मानुमेया:। दोषकर्मशक्ति की व्याप्ति —
दोषशामक शक्ति। शीत-दीप्ति-मात्रा। ... [illegible] —
कपोतमाष॥ मन्द तीक्ष्ण॥

(१) दीपन। जठराग्निदीपक। क्षुधावर्धक भाग। पाचन व आमदोष
पचाते हैं। नागरकट॥ पृथ्वी [illegible] = दीपन॥ अपक्व-पाचन॥
(आमाशय— दीपन-पाचन)। मधु। लवण। [illegible] metallic taste॥ कषाय-
हृदयमृदुता॥ (१) [illegible] आम metallic taste in derechachi) local
कटु का असर त्वचा पर॥ (Generall in [illegible]) [illegible]
[illegible] कि [illegible]। पकवान्न अधिक। जड़ [illegible]॥ [illegible] salts
[illegible]॥ Sugars (शर्करा) acid। अम्ल। [illegible]
लवण- ॥ volatile oils = कटु (तिक्त) तिक्त-तीव्र- [illegible]
Astringents। अम्ल acids लवण salts। कटु volatile
(१) मधुर (Sugars) (२) अम्ल acids कषाय Astringents॥
oils. Bitters- तीव्र तिक्त॥ दोष [illegible] दोषसंशमन॥
पक्वान्न। ॥ द्रव्य द्रव्य॥ [illegible] पृथिवी विभाजन, [illegible] —
पृथिवी के विभाजन। [illegible]
द्वारा॥ अवस्था-पाक (Stages of Digestion)
पाचन संस्थान (Digestive system) (समान) (प्राण Nervous
System। [illegible] = Digestive fluids & Enzymes)
// Principle of त्रिदोष in आयुर्वेद (D. N. Roy) ॥ प. [illegible]
म. म. गणनाथसेन। + दोषधातुमल [illegible]॥
विपाक। निष्ठापाक॥ Final product of Digestion) [illegible]
हृदय की ओर। किड्नी का मलमूत्र की ओर - Excretive System।
[illegible] Bladder की ओर॥ मूत्रपिंड Kidneys। [illegible]
मेधा [illegible]। 3 वाद मधुर- अम्ल- कटु (तिक्त [illegible])
पाचन के बाद Amino acids (अम्ल) Starch के पाचन के बाद —
Glucose मधुर है॥ घृत fatty acids- कटु॥
Proteins + Starch + Fat। [illegible] + [illegible] + घी, ॥ [illegible]
~~घी॥ Protein- अम्ल है॥ = Starch के घी [illegible] मधुर glucose~~
Fats + कटु (तीव्र) ॥ गुरु-लघु॥ Protein द्रव्य गुरु।
Carbohydrate और Starch का लघु॥ [illegible] —
[illegible] आदि॥ अग्नि + [illegible] पार्थिव [illegible]॥
[illegible]- लघु। [illegible] गुरु॥ पकान्न [illegible] + लघु पाचन [illegible]
[illegible] Metabolism आन्तरिक [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] धातु और [illegible]॥ [illegible]
[illegible] ६ दोषा = [illegible]
[illegible] कालम् यद्वद्वा नियतितम्।
[illegible] दर्शितान॥
Iron
[illegible] Phosphorus - प्रोटीन
[illegible] प्रोटीन
[illegible] - Calcium salts
प्रोटीन गेहूँ (लघु) Protein carbohydrate
[illegible]
CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पहले प्रश्नपत्र } अन्नस्य पचतः सर्वेषाम् पचाम्याम् अग्निर्वो मतः॥ च. चि. अ. १५॥

मनोरिन्द्रियों में आकाश। जिह्वा में जल। घ्राणेन्द्रिय – पृथ्वी। अग्नि में तेजस॥ // जठराग्नि + ~~[illegible]~~ + भूताग्नि + धात्वग्नि॥

(१) यादवजी त्रिकमजी आचार्य (२) बालकृष्ण अमरजी पाठक: (३) आयुर्वेद-गोविन्द-घाणेकर (४) पण्डित दामोदर गौड़ (५) पण्डित मधुसूदन उपाध्याय। पण्डित शिवदत्त शुक्ल॥ राजेश्वर दत्त शास्त्री॥ राजेश्वर शास्त्री द्राविड़. प. धर्मदत्त वैद्य॥ जयदेव विद्यालंकार॥ नरेन्द्रनाथ मिश्र हरिदत्त शास्त्री॥ धर्मानन्द चतुर्वेदी॥ मोतीलाल बनारसीदास

द्रव्यगुणविज्ञान. श्री यादवजी त्रिकमजी आचार्य.

(१) आहार- औषध- विहार. (२) पञ्चभूत. (३) गेहूँ, चावल, मिलाप [illegible] आदि॥ (४) वैशेषिक दर्शन. (५) सांख्यदर्शन (६) वैद्यक. (७) अष्टाङ्ग आयुर्वेद॥ (६) अथर्ववेद।

(७) सूर्य- विद्युत्- वायु- अग्नि) (८) द्रव्य भवन्ति [illegible] (९) [illegible] (१०) [illegible] (११) [illegible]- मूलद्रव्य. (१२) प्रकृति- विकृति. (१३) कारणद्रव्य- कार्यद्रव्य. (१४) लक्षण- (१५) उद्देश- लक्षण परीक्षा. (१६) परीक्षित लक्षण- अपरीक्षित लक्षण. (१७) नाम- रूप. (१८) अज्ञात- प्रतीत. (१९) संयोग विभाग. (२०) गणकैक धातु निघण्टु- धातुपाठ में. (२१) [illegible] (२२) [illegible] (२३) [illegible] (२४) [illegible] (२५) [illegible] लवणम् (२२) द्रव्य- गुण- कर्म सामान्य. (२४) [illegible] (२५) [illegible] (२६) उत्कर्ष [illegible] (२६) [illegible] द्रव्यं पाञ्चभौतिकम्. (२७) [illegible] (२८) active principle. विशेषगुण. अन्वय- व्यतिरेक. (२९) [illegible] (३०) [illegible] ॥ ३१) प्रोटीन + [illegible] + [illegible]- Table) (३२) [illegible]

गेहूँ. [illegible] + घी.

(३३) ज्ञान- कर्म- [illegible]. (३४) ज्ञान- इच्छा- यत्न (कर्म) (३५) [illegible] (३६) महाभाव [illegible] (४०) [illegible] ॥ (४१) पञ्चभूतों मा अग्नि [illegible]. (४२) [illegible] (४३) आहार- संयोग- पाक- गति- [illegible] (४४) [illegible] (४५) [illegible] आहार- संयोग- पाक- गति- [illegible] (४२) [illegible] (४३) [illegible] पार्थिव, आप्य, तैजस, वायव्य, आकाशीय. (४५) [illegible] (४६) उष्ण, अनुष्ण [illegible] (४७) [illegible] (४८) चेतन- अचेतन (४९) [illegible] (५०) पार्थिव, जङ्गम. (५१) [illegible] (५२) [illegible]- अतीन्द्रिय- निरिन्द्रिय. [illegible] (५३) [illegible] (५४) [illegible] (५५) पार्थिवद्रव्यों में [illegible] (५६) [illegible] गुरु- खर- कठिन- मन्द- स्थिर- विशद- सान्द्र- स्थूल- गन्धवत्

(a) [illegible] - गुरु- खर- कठिन, [illegible], अधोगमन)

(b) उपचय, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] स्थिरत्व (आर्द्र- जड़) गुरु- [illegible]

(c) आप्य- [illegible], [illegible], मन्द, मृदु- पिच्छिल, [illegible], [illegible], विष्यन्द, [illegible], [illegible], कषाय, अम्ल, लवण, मधुररस - [illegible], [illegible], विशद, [illegible], [illegible], अम्ल, लवण, [illegible]

(d) तैजस- उष्ण, तीक्ष्ण, सूक्ष्म, लघु- रूक्ष, विशद, [illegible], दाह, पाक, प्रभा, प्रकाश, वर्ण, दाहन, तापन॥ [illegible] विशद- [illegible], [illegible]

(e) वायव्य- लघु- शीत- रूक्ष- खर- विशद- [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] ॥ [illegible], कषाय, [illegible], ग्लानि, विचार, विशदता, लाघव, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]

(f) आकाशीय- मृदु- लघु- सूक्ष्म- श्लक्ष्ण शब्दगुणवत्, विशद, [illegible], [illegible], लाघव [illegible], [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

आदि-प्रभाव। द्रव्यप्रभाव। <u>द्रव्य एवं औषधकर्म</u> ॥ प्रति-नियतगुण।

आदि-प्रभाव। द्रव्यप्रभाव (रस, गुण, वीर्य विशेष), मधुरादि रस प्रभाव से -, योगवाही द्रव्यप्रभाव से, (आहार या औषध विशेष) तत्तद् उद्देश्य के लिये, तत्तद् योगों के उपायों से, प्रयुक्त होने पर दोष और रोगों में, वमन, विरेचन, वमन, लंघन आदि. यह <u>उनका कर्म है</u>। जिस शक्ति द्वारा करते हैं वह वीर्य है। जिस शरीर के स्थान विशेष या एकदेश में करते हैं वह अधिकरण है, जिस प्रकार करते हैं वह उपाय है, जो समय लेकर करते हैं वह काल है, जो कार्य सिद्ध करते हैं वह फल है॥ द्रव्य अपथ्य द्रव्यों-विरेचन या रोगनिवारक करते हैं वह <u>फल</u> है॥ प्रभाव भेद से - (१) दोष प्रशमन (शमन) (२) धातु

कोपजनक - वर्क + दोष = वर्णीकरण। प्रभावभेद से - (१) दोष प्रशमन (शमन) (२) धातु प्रदूषण - कोपन। (३) स्वस्थवृत्तिमत् - स्वस्थहित (कर्म वीर्य) काल - कर्म - वीर्य, अधिकरण, उपाय (मात्रा) फल॥ दोषप्रशमन - जैसे आँवला।

योनिभेद से तीन भेद - (जाङ्गम, मनुष्य पशु आदि) (औद्भिद, वनस्पति) (पार्थिव, सोना आदि) | उद्भिज्ज. उद्भिद् -

(वनस्पति, वड़-गूलर) (वानस्पत्य, आम, जामुन) वीरुध, गिलोय, औषधि, शालि, गोधूम | औषध - फल - पाकान्ता!
नहीं = जरायुज, अण्डज, स्वेदज, उद्भिज्ज। } वीर्यप्रधान - औषध - द्रव्य, रसप्रधान प्रतिप्रधान = आहारद्रव्य
रसभेद से - मधुरवर्ग - अम्लवर्ग, लवणवर्ग, कटुवर्ग, तिक्तवर्ग, कषायवर्ग,
विपाकभेद से - मधुरविपाक, अम्लविपाक, कटुविपाक (प्रभृत चरकमत से)
(गुरुविपाक मधुरविपाक) लघुविपाक (कटुविपाक) प्रभृत
वीर्यभेद से, गुरुवीर्य, लघुवीर्य, स्निग्धवीर्य, रूक्षवीर्य, मृदुवीर्य, तीक्ष्णवीर्य
शीतवीर्य, उष्णवीर्य (आठ)
शीतवीर्य - उष्णवीर्य (<u>अग्नीषोमीयत्वात् जगत्</u>।)
कर्मप्रधान विशेषता - भेद { वमन, विरेचन, आस्थापन, अनुवासन, शिरोविरेचन।
पञ्चकर्म - महाकषाय।
लङ्घन, बृंहण, रूक्षण, स्नेहन, स्वेदन, स्तम्भन,
वातसंशमन, पित्तसंशमन, ~~कफसंशमन~~ श्लेष्मसंशमन,
८१ - वामक, गणेश - देखाइये
(१) जीवनीय - जीवक मुलहठी आदि (पार्थिव आप्य प्रधान) (शरीरेन्द्रियसत्त्वात्म- संयोगो धारि जीवितम्। नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्यायैरायुरुच्यते॥ (च. सू. अ. १.
इन्द्रियाणां प्रपोषणं जीवनीयमिति विधि - <u>Restorative</u>. जीवनीय
<u>जलमसी</u> बृंहणानां पथ्यानामुपयुक्तिक!
(१) बृंहण, बृंहणीय। बृंहत्वं यच्छरीरस्य जनयेत्तच्च बृंहणम्। गुरु-शीतं-मृदु स्निग्धं बहलं स्थूल पिच्छिलम्। प्रायो मन्दं स्थिरं श्लक्ष्णं द्रव्यं बृंहणमुच्यते,। क्षीणाः क्षताः कृशाः वृद्धाः दुर्बला, नित्य मध्यगाः! स्त्री-मद्य नित्या ग्रीष्मे च बृंहणीयाः नराः स्मृताः॥
(२) लेखनीय - लेखन (वायु + अग्नि प्रधान) (शरीर से लेखन - कर्षण (वायु से होगा विरुद्ध))
(३) भेदनीय - भेदन - एरण्ड अपामार्ग - कमी
(४) सन्धानीय - संधान, मुलहठी आदि।
(५) दीपनीय - दीपन - अग्नि दीपन, भल्लातक दीपन पाचन दोषों को दीम-
(६) पाचन, दीपनपाचन, सोंठ, नागकेसर,
(७) बल्य - बल वर्धन॥ आम, बादाम, पिस्ता; (Tonics)
(८) (८१ - वामक देखाइये)
प्रजास्थापन - प्रजा का स्थापन - यह कैसे भी।
(९) वर्ण्य वर्णप्रसादन। वर्णकर। चन्दन। एला।
(१०) कण्ठ्य, कण्ठ्य, मुलहठी, अदरक।
(११) हृद्य - आम, अनार,
(१२) तृप्तिघ्न, अरुचि, मनमचलाना। स्नेहघ्न, मेदोघ्न। सोंठ।
(१३) अर्शोघ्न। बेल, छाछ।
(१४) कुष्ठघ्न। खैर, दारु, आँवला, अमलतास।
(१५) कण्डूघ्न अमलतास, नीम।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१६) कृमिघ्न. ~~सौ~~ विडंग.

(१७) विषघ्न. - विषप्रशमन, अगद। हल्दी, छोटी इलायची चन्दन, निर्मली

(१८) स्तन्यजनन, स्तन्यवृद्धिकर शालि- वकरीकादूध. सोंठ; [illegible]

(१९) स्तन्यशोधन, सोंठ, हरिड़ा.

(२०) शुक्रजनन, (शुक्रल, वाजीकर, वृष्य॥ वाजीकरण, वाजीकर,
(शुक्रशुद्धिकर, (शुक्रप्रवर्तक, कामोत्तेजक॥ (शुक्रस्तम्भन -
बाधक ला

(२१) स्नेहोपग. स्नेहन में सहायक मुनक्का-मुलहठी स्नेहके साथ

(२२) स्वेदोपग. - आंजन, एरण्ड, तिल.

(२३) वमनोपग. वमन सहायक- शहद, मुलहठी, कैम्पककचा

(२४) विरेचनोपग- मुनक्का,

(२५) आस्थापनोपग - बेल, अजीज, सोंफ, मुलहठी

(२६) अनुवासनोपग. (वस्ति में अनुवासनीय) - बेल, सोंफ.

(२७) शिरोविरेचनोपग॥ मालकंगनी कालीमिर्च,

(२८) छर्दि- निग्रहण, वमिहर, नागरमोथा अनार,

(२९) तृष्णा- निग्रहण, पिपासाहर, तृट्प्रशमन॥ चन्दन, धनिया,

(३०) हिक्का निग्रहण- हिक्काघ्न।

(३१) पुरीषसंग्रहणीय, सांग्राहिक, संग्राही, ग्राही पित्त घृत्य,
आक्षेपी, [illegible] । शीतसंग्राहक, उष्णसंग्राहक

(३२) पुरीषविरजनीय. (पुरीष का स्वाभाविक रंग- रोगावस्था में
बदलाता है। जामुन, मुलहठी,

(३३) मूत्रसंग्रहणीय. जामुन शिलाजीत, आम वड़, पीपल,
मुलहठी छाल,

(३४) मूत्रविरजनीय मुलेठी

(३५) मूत्रविरेचन - मूत्रल- वस्ति शोधन - ककड़ी, गोखरू.

(३६) कासहर. - हरड़ हींग, अगर, तुलसी, दशमूल

(३७) श्वासहर- दशमूल, कमरकी.

(३८) शोथहर, श्वयथु विलयन,

(३९) शोथजनन - भिलावा

(४०) ज्वरहर - पञ्जीर, त्रिफला।

(४१) श्रमहर - खजूर, अनार, फालसा, गन्ना.

(४२) दाहप्रशमन, चन्दन, गिलोय, खस

(४३) दर्द- शान्त

(४४) शीतप्रशमन - अगर, तगर - अजवायन॥

(४५) उदर्दप्रशमन (पित्ती- ददोड़े ठंडक) चिरोंजी, लहसुन

(४६) अङ्गमर्दप्रशमन, एरण्ड,

(४७) शूलप्रशमन - पीपल, सौंठ, जीरा.

(४८) शोणितस्थापन (रक्त जमाकर रोके मुलहठी [illegible]
(रक्तप्रसादन, रक्तस्तम्भन, रक्तवर्धक।

(४९) वेदनास्थापन, अशोक

(५०) संज्ञा-स्थापन (हींग, जटामांसी तुलसी, गूगल

(५१) प्रजास्थापन गर्भस्थापन) ब्राह्मी, दूबी, (सफेद दूब)

(५२) ~~सौ~~ वयःस्थापन। गिलोय-हरड़, आँवला ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(५३) लंघन - (हलकापन)
(५४) रूक्षण - जौ, लोमश,
(५५) स्नेहन - घृत, तैल.
(५६) स्वेदन -
(५७) स्तम्भन - (वमन, अतिसार, आदि को रोकने वाली
(५८) लेखन - शिलाजीत.
(५९) संशमन
औषध द्रव्य - शोधन, संशमन
(६०) वमन, ऊर्ध्वभागहर, छर्दनीय, मैनफल॥
(६१) रेचन - विरेचन, अधोभागहर अनुलोमनीय.
(६२) अनुलोमन - हरड़॥
(६३) स्रंसन - अमलतास। (मृदु विरेचन) कुटकी
(६४) शोधन (संशोधन) उभयतोभागहर, कालीमिर्च, शिलाजीत, हींग.
(६५) छेदन छेदनीय,
(६६) रसायन
दीर्घमायुः स्मृतिर्मेधामारोग्यं तरुणं वयः। प्रभा-वर्ण-स्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलं परम्
वाक्सिद्धिं प्रणतिं कान्तिम् लभते ना रसायनात्। लाभोपायो हि शस्तानाम् रसादीनाम् रसायनम्॥ (च. चि. अ. १ पा. १)
(छोटी, पाठा
(६७) वाजीकरण - (दोषों धातुओं के विरेचकरने वाला) सैंधव लवण मधु - तैल॥
(६८) वृष्य.
(६९) विष - जायफल
(७०) प्रमाथिन - कालीमिर्च, वचा
(७१) अभिष्यन्दिन - दही
(७२) विदाहिन - मधु।
(७३) योगवाहिन
(७४) व्यवायिन - अफीम
(७५) कफजनन, मजबायन, जलीयान्न॥
(७६) स्वेदापनयन, खस.
(७७) शोणित स्थापन पेय - मधु।
(७८) चक्षुष्य - मुलहठी, त्रिफला, गाय का घी.
(७९) केश्य, मुलहठी
(८०) मेध्य, ब्राह्मी (वचा)
(८१) शुक्र जनन, उड़द, पत्रशाक.
(८२) विम्लापन (व्रण शोथ को दूर करने)
(८३) पाचन, (व्रणशोथ पाचन) (तिल, सरसों, अलसी
(८४) दारण - भेदन. - चित्रक -
(८५) प्रपीडन (दबाकर पूय (पीप) को निकालने वाले॥ जौ, गेहूं, उड़द का आटा.
(८६) शोधन (व्रण शोधन)
(८७) रोपण - (व्रणरोपण)
(८८) उत्सादन, (व्रण को ऊपर उठाने वाले)
(८९) अवसादन, (उभार को समतल करने वाले। सैन्धव लवण)
(९०) उपशामक (अधिक को शान्त करने वाले।
(९१) लोमशातन (हरताल, चूना आदि॥
(९२) रोम संजनन
(९३) ~~कृमि~~ रक्षोघ्न॥ अगर, गुग्गुल, अजवायन नीम की पत्ती॥
वामन गरीब अजवाइन
(९४) स्वापजनन) जायफल, तगर, भांग॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१९२) विरुद्ध - (१९३) स्तम्भनापाक - पानवापत्ता।
(१९४) मध्यनीलापावा, कुलत्थ।
१९५) जोधवषयम्न) बदेमका तेल) जुहाना॥ (सूक्ष्मजन्तु वर्द्धि
नायक॥
(१९६) चित्त आहक (नौशादर-
(१९७) गर्भपातिका - जपाम्बली, खिनाखा॥
(१९८) आर्तवजनक
(१९९) मार्दवकर
(२००) विशलकनिशानक॥
(२०१) तालकारविकारिजन (२०२) तालकालंशोधक
(२०३) मोहजनक, अफीम, गांजा, मद्य॥
(२०४) आर्तव-जनक (ग मी शयिन्तं शौचम)
(२०५) ग्रसितोद्गेलक,
(२०६) स्फोटजनक, नाहीप॥
(२०७) लालाप्रसेकवायनयन।
(२०८) हृल्लाप्रसेक जनक
(२०९) उत्तेजक
द्रव्यगुण, रस, विपाक, वीर्य, प्रभाव॥
गुण - शब्द-स्पर्श, रूप, रस, गन्ध।
गुण - (गुरु-लघु) (शीत-उष्ण) (स्निग्ध-रूक्ष) (मन्द-तीक्ष्ण) (स्थिर-सर)
(मृदु-कठिन) (विशद-पिच्छिल) (श्लक्ष्ण-खर) (स्थूल-सूक्ष्म)
(सान्द्र-द्रव।
गुण - बुद्धि- इच्छा-द्वेष, प्रयत्न, सुख-दुःख॥ संयोग, विभाग, पृथक्त्व, परिमाण
महत्व, अपरत्व, युक्ति संख्या, संयोग, विभाग, पृथक्त्व, परिमाण
संस्कार - अभ्यास।
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः।
बुद्धिः स्मृतिरहंकारो लिङ्गानि परमात्मनः॥
(२०८१) प्रयत्नादिकमम। कर्तव्योऽयत्नः। यापनम्। यापः = दिवसावसान
नम्। दिवसावसानम्। विरामोऽवसानम्। जो अन्तकीर्ति॥
(प्रत्ययकर्मा आयो भवन्ति, न आगमसर्वाप्रत्यये) (५.१.३.२३ न्याय
तिलक आवजनते। आधिष्ठाः = क्षुद्रदेवाः। आदिशति - आदिश्यते॥
लाला-आख्यातमय। उपादन्यते। उपजीवः। उपजन्यः। पश्यता पूर्वीकान संवत्
पश्चि-पूर्वतः। पक्षशब्दः पुरावाचकः॥ अग्निम पश्चिमम। अन्तिम।
प्रथम। मध्यम अन्तिमा पश्चिमा। अवयवसम् समात्रे टिलोपः। प्रपञ्च।
प्रपञ्चार्थः। लाघवम्। गौरवम्। मत्वर्थार्थः। प्रतिपत्तिगौरवम्। प्रतिपत्ति
लाघवम्॥ पूर्वमन्तर्धातात्वर्थ॥ (यावत् शब्दः अवधि-द्योतको निपात
(४-३.२८) पदमर्थोः) अभ्युदयार्थः॥ वैषेयार्थः॥ न हि विहितिः प्रवृत्ति
गृह्णाति॥ प्रवृत्तिः। प्रवृत्तिः। निवर्तते॥
बहुमतिजातासे चित्तवृत्ति की बहिर्मुखता, और शक्ति प्रवृत्ति - इच्छा शक्ति उदय॥
//

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०८२) ~~[illegible] विभूतिं गृह्याति~~ न ह्यभिज्ञाता प्रकृतिं गृह्णाति
पुनः ~~[illegible]~~ अनु कल्पानि ॥ तस्यैवाप्य प्रपञ्चः ॥
कृत्तिका पर्याय! ~~बहुला~~ बहुला ॥ लाघवार्थम् ... स्वस्थ पाठः।
(प्रातिपदिकस्य हृदये भिन्नविशिष्टयोर्ग्रहणम्) विक्लिन्न ओदन।
पक्वः ओदनः ॥ स्वस्थ पति। प्रदशब्दः ... भिन्न भिन्नार्थे
(?)
आह।
(२०८३) सम्भूते। सम्भूत, सम्भावना ॥ अवकुक्षिः इदम् एवम् -
भवेत्। (२) इस अध्याय में यह आधेय समाजगता है आधार
की मात्रा आधेय की अपनी अनतिरेकता। (३) उत्पत्तिः (प्र
जन्म ॥ ~~अव~~ अवकुक्षिः ॥ इदम् एवं भवेत् ॥ इस मात्रा

(२०८४) वेद+निरुक्त+व्याकरण+वैशेषिक - वैद्यकम्
+ व्यवहार'
(२०८५) शालेयः शालेयः ॥ ग्रैष्माः यवाः ॥ लौकिक में ऽ पीः शालेय
क्या नानुकृतः स्यात ॥ ऊह ॥४।३।४४॥ ऊह इति भूतकाल
अविवक्षा ॥ हैमन्ते उत्पन्ना हैमन्ताः यवाः ग्रैष्माः व्रीहयः ॥
न इतरजात ॥ अविवक्षात ॥ अश्विनी पर्याय! अश्वयुज् शब्द ॥
अश्विनी नामक पुत्री। व्याहृति = शब्दापेत ॥ निरर्थक व्याहृति -
उलूकः ॥ ... ... अधार्मिक ॥ ... ...
or person. ॥ ... में गृह्यते ॥ निशा ... अ
... , नित्य - अपात्रम् ॥ ... भवति ... न जन्म ॥
गोवाचिभिः धनवाचिभिः ॥ ... वचनभेदात् ... ॥ अति ...
गौः। अति-मान - धनवान् ॥ अर्थविशेषाद् बहुवचन निर्देशः
कृतः ॥ प्रान्ति - निवासेन। भृत्यापन्नम्। भृत्यापनोदः।
मृत। हत। गत, अतः शब्दः अधिकस्थानुत्वेन। अत्र विसर्जनम्
अधिकरणेन ॥ आकर्षि - औषि - अध्यात्म ॥ ॥ अध्यात्म में मात्र।
रोलम्ब ॥ दृष्टिर्नीरन्ध्रं निवारिताः ... ॥ अश्वस्य इव आसन (जल)
अध्याक
पूर्वपदे अधिकरे ... अध्यात्मम् - विषय
दश ॥
(२०८६) नत = अनुदात्तः। अनतः अनुदात्तः ॥ नातानतिक
नत - नत्व नातवप्रातिपदिक। उत्पत्ति नाम शास्त्रम्
॥ ... व्याख्यानम् अर्थविषयम्। उत्पत्तिविधायकम् शास्त्रम्
नत्वादि ~~[illegible]~~ नामते ॥ ... । तिङ् तैङम् - कृत् कारिके
संहिता शब्दादिगति अनुदात्तः ॥ बहुवचन ... स्वरविधि -
निर्देशः ॥ ~~[illegible]~~ । विश्वामित्रः ॥
(२०८७) कारकप्रकरणे गौणमुख्यभावो नाश्रीयते। नान्तरीयकम् = अजुष्टानि
आपद इति स्वामि मुख्य नाम.

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०८८) निव्यवुकीनिवलपा अमकोशा। विकालवीनिकलपावन्नालोकट।
शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः।
इति वचनानुशासनम्।

प्रत्यक्ष – अनुमान – उपमान – शब्द – अर्थापत्ति। अभाव, सम्भव, ऐतिह्य –
प्रातिभ – चेष्टा।

लेखैः आशङ्का॥
संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधि।
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥
स अर्थात् प्रकरणाल्लिङ्गाद् औचित्याद् देशकालतः। मन्त्रार्थविवेकः स्यात् इतरस्त्वविचक्षिताः
व्यक्ति – आकृति, जाति॥ अविनाभाव सम्बन्धः। ~~अवैधा~~ – जाति
अभिधेयत्व, ज्ञेयत्व
(२०८९) मुखं प्रक्षालयेत्॥ चित्रम्। पैटकम्। बहुव्रीहि। तातङ्गिवत् कृत –
शब्दस्य अप्रयोग॥ विवाह सम्बन्धः – योनि सम्बन्ध॥ ४-३-८०॥
अङ्कुरादीनाम् (तद्येदम्) इति अर्थः सामान्यम् लक्ष्यते॥ व्याख्यानतन्त्रयाणाम्
जाति। सर्व जाइ व्याप्ति:(व्याकरण में अपने शास्त्र के नियामक वाक्य॥
बहुवचनम्म् स्वरूपविधि – निरासार्थम्॥ (सर्वशास्त्र मर्यादा – नियम –
संकेत – शैली। आचार्य प्रक्रिया॥ योगविभागः सर्वसंज्ञानिरासार्थः॥
हिमवतः प्रभवति हैमवती
प्रभवति = प्रकाशते – प्रथमतः उपलभ्यते॥ निष्क्रामते।
मङ्गा॥ दारदी सिन्धुः॥ प्रभवति॥ नैव तेनेतिद् ब्रूयात् जित्वरीवदुपाचरेत्॥
बालवायो विदूरात् प्रभवत्यैव च। न वै तत्रेति
प्रभवं गच्छति सर्वा॥
प्रभवं गच्छति पन्थाः।

(२०९०)(१) वैयाकरणैः – पाणिनि – पुरुषोत्तम – वाचस्पति – अष्टाङ्गहृदय, अष्टाङ्गहृदय
आदियों के धातुपाठ का मुख्य उपयोग, नाम, आख्यातों का
व्यवहार में प्रयोग॥ द्वाभ्यामिनि च क्रियार्थं
(२०९१)(२) जनपदाख्यों का
जयु = अभिनिष्क्रान्ति इति॥ अभिक्रमण – प्रक्रम –
कल्पनम्॥ बालवाय / विदूर / स्थानी / आदेश } आदेश के अनुरूप स्थानी भी
आर्थी॥ वणिज एव मङ्गलार्थं वाराणसीं जित्वरीति व्यवहरन्ति
कल्पना॥
एवं वैयाकरणा एव बालवायम् विदूरमुपचरन्ति। नियतपुरुषापेक्षया
प्रसिद्धि भवति॥ प्राप्ति फल – परिस्पन्द गमिर्गतौ परिस्पन्द motion.
वैश्रवणोपाय॥ पुनर्भवति – गमनम् अपि – उपचरति
मिथ्याज्ञानम् सहतयोर्भवन्ति। मुहासुतेन वाच्य।
नियत – देश – पुरुष – विषया अपि हवन्ते भवन्ति। मुहासुतेनवाच्य।
अभिनिष्क्रामति आभिजनः = पूर्वबान्धवः॥ इतोऽपि यत्र पूर्वैः
उषितम्॥ यत्रास्य पूर्वैर्वासितः अभिवासः।
किम् पूर्वं बान्धवैः।
यत्र पूर्वैरुषितम् सोऽभिजनः॥
(२०९२) ४।३।९५॥ भक्तिः। भक्तम् ...
आभिजनिक पूर्वैः निवसति। अभिजनेषु। निवासः =
अभिजनिषु ...
अप्सु ... = अप्सव्यः॥ निवासः। निवासः।
(२०९३) पुरुष के निवास – प्रत्ययों का प्रत्यय॥ ४।३।१०५॥
पुरातन ॥ आचार्य – ...
पुरातन पुरुष ... ॥ पुरातनम् भवति॥
... तेन भवति॥
... ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०८२) व्याकरण (का. व्या. पद.) निरुक्त । विकल्पना

(२०८४) अकालकम् = काल परिमाण रहित ... शब्द प्रत्यय

२० वचनानि नरः शब्दः परोक्षवचनम्॥
... नरः शब्द परोक्षवचनम्॥

(२०८३) बोध्दृ । पुष्कारि-वर्ष अवगति ॥ नैव शक्यम् । न अवगति-
अतिप्रसङ्गः॥ योग-विभाग एव न्याय्यः। द्विलक्ष धनक द्विलिकम्
कामोन्मुकिका॥ अत्र प्रभावता । लौकिक्या। वीरत्वाम् इदम्
धार्तवेयम्। मैथुनिका। मिथुनिका। कर्म- क्रियानिव्यापिकम्॥
दैवायुष्म वैयम्। तदेवमयम् प्रत्येकस्य॥ न कश्चिद् पर्वणो
धोरा आसीत्स्थानम्। प्रयोगानाम् धर्मो वा आम्नायो वा। पुष
प्रधाना: मानवा! प्रमाणवा:॥ अस्यो वादिनः। शब्दाः॥ अभि... अनुमेतव्य
समानस्य कर्षिष्यामि॥ ... दण्डशब्दो मानवेषु वर्तते॥
... इत्यादि विशिष्टार्थलोके
... लोकिकमध्येषु॥ ... इच्छा

(२०८४) - ४.२.१४२ पलाशादिभ्यः॥ ... मौद्गः सूपः। कार्पासम् -
... खदिरो वा यूपः स्यात्॥ ... ॥ अन्न-वस्त्र।
आच्छादनम्। ... अन्नस्य ... व्यञ्जना ... न विकारे न चाक्षसे
आच्छादन-... ॥ गोमयम्। मव्ययम्। पुरीषम् न विकारे न ...
व्रीहिभ्यः पुरोडाशः॥ तिल- यव॥ बिल्व+यव- व्रीहि- माष
पर्यायवाचि ... शरमयम् बर्हिः॥ मौञ्जम् शिक्य
धूममयानि अस्यानि वैयाकरणा:। अपार्थका। ...
(दूसरे) ... एकैव तदन्तविधिम् प्रयोजयति। ... नियमा
... नित्यमुपस्थितः नियतः ... अनित्यं निवर्तयति॥
... प्रयोजनम् = आमीक्षम्॥ ... आचार्याणाम् इच्छया।
प्रयोगमनवधानम् = आभीक्ष्ण्य॥ ... अर्थादि व्यञ्जना। उदाहरण ... ॥
धातु- धातुः शब्दादिकारो अर्थादि व्यञ्जना। उदाहरण ...
प्रकृतेः एकस्या एव विकार। ...शिकावृत्ति

(२०८५) व्याकरण- पाणिनि- कात्यायन- पतञ्जलि के ग्रन्थों के
(१) ... शब्दे बहुत से भाव हाथि चाल

(२) ... ॥ मतुब् निर्देश
(२०८६) ... वत्सात्॥ ४।३।१५४ ॥ जातरूप = स्वर्ण
... विधि ... ॥
... तत्कम। बिभीतक। भल्लातक।
... निरवयवम्। जातिवाचक शब्दः प्रत्यय ... ॥
... । ... परिमाण शब्दो उदाहृतौ।
आनुपूर्व्यानाम् ॥

(२०८७) आर्तीय- व्याकरण में ... के कारण में उद्भ् - औष
... उद्भुर्जन। उद्भुवः। देवा शब्दपूर्वी
... व्याकरणे ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०८८) फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो भवति, विकारश्च ॥ पल्लवितस्येव पल्लवाः । वृक्ष, स्कन्ध, शाखा, वृन्त, पल्लव, पुष्प, फल, त्वचा, मूल, रस, ॥ पुष्पित, फलित, पल्लवित,

आमलकम् । बदरम् ॥ प्रकृतिमुपगच्छति ॥ प्रकृतेर्विकारान्तं वा करोति ॥ ॥ प्रकृते विकारान्तरं विकारः ॥

(२०८९) पिप्पलीति प्रातिपदिकस्य नाम । प्रकृतिप्रत्ययो ... वर्तते । भिक्षोपलब्धा ॥ प्रत्ययार्थः (२)

(२०९०) उद्गातृ - गोष्ठी ॥ (उपाध्यायगोष्ठी) (अध्यापक-गोष्ठी) (उपाध्याय-सत्र-गोष्ठी) (उपदेशक-गोष्ठी) (वाद-गोष्ठी) (देवपूजकगोष्ठी) (जनगोष्ठी) (७) (जातकगोष्ठी) (कौमुदी-लेखक) (उदयन्ती जाति-गोष्ठी) ॥ तत्रापि ॥ (प्रत्ययार्थ - शाङ्कदेव - गीतात्मकस्य वैयाकरणैः) गोष्ठी

वचनम् मूल्यम् ॥ (२) आयुध्यतेऽनेन इति आयुधम् ॥

तत्र विवक्षितं तत्रैव तन्निर्दिष्टः ॥ तत्र - [illegible]

भेषजम् / भक्षिका । यौगिकी । येन लौहादि व्यज्यते ॥

पर्यायाः (वेल्लन्ती) (अमृता जलशिरा अंशुवाहः [illegible]) ॥ विकल्पान्तरे - कृमिः । पक्वान्नम् । कृत्रिमम् । कृमिकम् । विकल्पान्तरे - कीलः । पञ्च ... । उत्पन्नार्थ - म... ॥ संस्कृतम् = एवीभूतम् । अभिन्नम् । सतः उत्पन्नः - दोषनिवारणम् । स्तुतिपूर्ति = व्याख्यानम् = [illegible] । तत्रापि । गुणाधानम् - [illegible] ।

दधि । मज्जा । धूम्रवेद - पिप्पली ।

मांस । धूम्रवेद - आदीनि (२०९१) भोजनार्थे पदार्थानां लवणादेः भक्षणम् । धूम्रवेद - अम्लं - अपदर्थ ॥ उत्पत्ति - अपवर्ग । हरित-द्रव्य - [illegible] । अथापि - उपवर्ग ॥ ॥ अवनिपालकान्ते - इत्यादिकः । मूर्तिमन्तः । जंगली ॥ उत्पत्तिर्वा ॥ मौद्गाः ओदनाः । मौद्गीयवागूः । (क्रिया

लघु हेतु - मुख्यापेक्षी ॥ मौद्गाः ओदनाः । मौद्गीयवागूः ।

विशेषणम् - विशेषणम् अर्थमात्रमपि कर्म भवति / वर्ति -

वर्ति - वक्ष्यते । आख्यातम् हि धात्वर्थस्य कर्तव्यताम् आचष्टे ॥ ॥ क्रियावचनो धातुः ।

वर्तनम् करोति । गम्यते = व्यापारः क्रियते ॥ ॥ क्रियावचनकम् = आख्यातम् ॥

भावप्रधानम् आख्यातम् ॥ ॥ क्रियावचनो धातुर्भावः ... स्थितिमन्दम् । साध्यन - अथ स्थितिमन्दम् - साध्यम् - साध्यो धात्वर्थो भावः । भावप्रधानम् आख्यातम् ।

साध्यता क्रिया । (क्रियावचनो धातुः) भावप्रधानम् आख्यातम् । क्रियाविशेषणम् अर्थमेव - नाम च धातुजम् ॥

(२०९२) मौद्गाः ओदनाः । मौद्गी यवागूः ॥ क्रियाविशेषणम् अनुकूल - प्रतिकूल ॥ मत्वर्थीयप्रत्ययान्तम् । अनुकूलप्रतिकूलम् ॥ ॥ यतो यतः गम्यते भवति । वार्तिकेयात्मा तत्र वदन्ति ॥ ॥

आनुलोमिकम् । आनुलोमिकः ॥ वार्तिकेयात् तत्र हि वर्तते । पाणिनिविज्ञा ।

प्रातिलोमिकम् । प्रातिलोमिके पुरुषे वर्तते एतस्य तु स्वरः वर्तते ... गृह्णाति ॥ निश्चित विषयाः - स्वामिनः पुरुषे वर्तते - अप्रमाणः (एक) वाक्यमिति मन्यन्ते ॥ प्रवृत्तिधर्मः । उच्चारणेः एवम्पूर्वे दत्त्वा विरुद्धे गृह्णाति ॥ निश्चितविषया -

पुरुषं ॥ उभयं च एतद्गुणं दृष्ट्वा निरुपसंख्यानं भावनीयम् ॥ स्वाध्यायवाचक :-

अपि शक्या भवति । अनिवार्य एकं भेदवाद्यस्य कथनस्य व्यादानम् -

अभ्यासः ॥ श्रामौ । फलितस्य एकदेशस्य कथनस्य व्यादानम् -

उदाहरणं ॥ लौकिकवाक्य उदाहरणीयः ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०९३) असौ वैयाकरणो प्रत्ययप्रकृत्यादीनां सर्वे शब्दानाम् जानाति ॥ [illegible] विशेषणार्थ गृह्यन्ते ॥ नदी

[illegible] पर्यायाणाम्, तद्विशेषाणाञ्च ग्रहणम् इष्यते ॥ नदी ॥ न देशविशेष ॥ आप्यो ।

नदी । पारिभाषिकनदी । नदीपर्याय ॥ लौकिकपर्यायाः [illegible] अपि मृगाशब्दाः ॥

~~चतुष्पादो मृगा उच्यन्ते ॥~~ शब्दपर्यायाणां निर्देश ।

अर्थपर्यायाणां निर्देशः, शब्दपर्यायाणां निर्देशः ।

(२०९४) व्याकरण पठन-पाठन के लाभ । (१) साधु शब्द ज्ञान ॥ (२) पदचतुष्टय - नाम - आख्यात उपसर्गनिपात । (३) व्युत्पत्ति (४) प्रकृति-प्रत्यय विभाग ॥

(५) मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते । (६) वृद्धि । ११४ । अमिदम्सूत्र ॥ अदन्त अ ओ असर्वे

विरा । अथ ॥ (७) भाष्ये - निष्कारणो धर्मो षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । (८) प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति (९) नानर्थकेऽलौकिके धातोर्मे स्पृहा जायते । (१०) महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य । (११) आचमात् पाणिनेः ॥ (११) सत्ता - द्रव्य - लिङ्ग - संख्या - कारक - प्रातिपदिकार्थ ॥ (१२) क्रियावचनो धातुः ॥ (१३) भावप्रधानम् आख्यातम् (१४) सत्त्वाभिधायकम् नाम (१५) न्यायसिद्धे संभावो प्रयोक्त भवति (१५) अभूतौ क्रिया

(१६) धातुपाठ (१७) महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः (१८) वैयाकरण (१९) वैयाकरण धातुपाठस्य गौरवम्

अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवम् - मन्यन्ते वैयाकरणाः (१९) व्याकरणस्य अवाचीन मान्यता (२०) काशिकाकाराः । मुनित्रयोः प्रतापाः । कृत्, तिङ् - प्रत्ययान्ता: तेतिर्वा प्रथम पादे पठिताः । सौत्रधातु नहि तद्प्रत्ययो ॥

(२१) नामज - धातु - धातुज नाम । (२२) किं बन्ता । धातुत्वं न जहाति ।

(२३) वाक्य, पदम्, शब्द, प्रकृति प्रत्ययः, स्त्री प्रत्ययाः, नपुंसकत्वं समासः, (समासभेद - तल्लक्षणम् ॥ (२४) विभक्तिकार्य पर स्वार्थे (२५) परनित्यान्तरङ्गापवादानाम् उत्तरोत्तरं बलीयः ॥ इक् वाची सर्पः शब्दः ॥ पाणिनीयाष्टकम्, अष्टाध्यायी ॥ त्रिपादी ॥ वार्तिक, [illegible] बनीयाचप्रेशिक्षा - न्यायक ~~व~~ वाक्य । प्रातिशाख्य ॥ शरीर चेतना तुल्य ॥ वृत्ति । योग ॥ वार्तिक शास्त्रतः । ज्ञान - इच्छा - क्रिया ॥ मनोविज्ञान ॥ मनोवृत्ति प्रक्रिया ॥

(स्वरूप अनु संलीनम् शक्यते इति) ॐ

(२०९५) दुर्गसिंह का कातन्त्र व्याकरण (सल्लीकरण - उपमाह ॥

अकर्मणामपि हि कालभावाध्व ~~[illegible]~~ नाम कर्मसंज्ञाम प्रतिपद्यन्ते ।

कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञाऽकर्मणाम् ॥ याचशब्दः पवित्र पर्यायः ॥

~~[illegible]~~ दण्डाकार मन्थ । आर्तीय

~~[illegible]~~ ऋषयः [illegible] ।

आर्तायनम् । आर्तशरणस्थानम् । दुःखितानाम् खेदनस्य अयनम् ।

परित्राणार्थः ॥ लौकिक पदम् न पारिभाषिकम् ॥ आर्त । पीड़ाकुपितम्

~~अनुष्याणां च अमूर्तिः नैराकीरो वर्षैः~~ द्रव्ये गुणाः समवयन्ति ।

संख्याया संज्ञा - प्रतीतिः प्रतिहितः ॥ ~~तदसौ~~ द्रव्ये गुणाः समवेता

दूरे स्थितो ललाटमेक पश्यति । अनभिधानम् तु दुर्गमम् ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०६६) अर्थः = स्वदेशात् परदेशे धनार्जनम्। तस्य अवमत्वम् (अवरं) वाणिज्यार्थम् तैलधान्यादिकम् देशान्तरं नयता अमिनः शुल्कस्थाने प्रतिभाण्डम् एतावद् देयम् इति तद्देशाधिपतिना यत् कल्पितम् सोऽयं शुल्कः (टिक्स) अयुक्तः प्रयोगः अस्य आयुधिकः ॥ लोकवीऽयं धर्मातिक्रमेणापि अवरुयो भवति। शाष्कुलिकः। मौदकिकः ॥

गतार्थम् ॥ लाग- गुग्गुलु। उशीर। शिल्पम्। कौशलम्। मृदङ्गवादनम् शीलम् अस्य मार्दङ्गिकः ॥ प्रत्ययम् अनुचयम् - षष्ठ्यर्थे ऽनेन इतिकृत्वा ॥ क्रियाभ्यासपूर्वको ज्ञानविशेषः ॥ शब्द - शक्ति सामर्थ्य

न चायम् नियमः येन विग्रहः क्रियते तत एव प्रत्ययेन भवितव्यम्। अविक-अवेः इदम् मांसम् आविकम् अविशब्देन विग्रहः क्रियते अविकशब्दादेव प्रत्ययो भवति। तथैवापि मृदङ्गवादनशब्देन विग्रहः क्रियते तेन तत्र गतार्थत्वात् शिल्पशब्दो न प्रयुज्यते प्रत्ययस्तु मृदङ्गशब्दाद् भवति। एवं तस्य अवग्रहनिवृत्तिः (यं विधिं प्रति उद्देशः) शब्दार्थ - याष्टीकः। यदस्य अवग्रहनिवृत्तिः पर्याय ... निमित्तमेव नास्ति बाध्यते। नर्थकः उपविधिर्बाध्यते, यस्तु विधेर्निमित्तमेव नास्ति बाध्यते। (अस्ति- नास्ति शब्दे - अस्ति मतिरस्य आस्तिकः। नास्तिकः दैष्टिकः। निपातौ ॥ आख्याताद् - वाक्याद्, वचनसामर्थ्याद् - वा प्रत्ययः।

नास्तिकः = लौकायतिकः ॥ दिष्टम् दैवम्। प्रमाणशब्देन इतिहासपुराणादि विवक्षितम् ॥ विशेषोपादानम् नास्ति। शीलम् = स्वभावः, प्रकृतिः पुनः पुनः शील्यते इतिकृत्वा ॥ ४।४।६२ छत्रादिभ्यो णः छत्रम् शीलम् अस्य। छादनाद् आवरणात् छत्रम्। गुरुकार्येष्ववहितः तच्छिद्रावरणप्रवृत्तः छत्र शीलः शिष्यश्छात्रः ॥ प्रत्ययार्थ प्रकृतिविशेषात् प्रत्ययः (इ. ऽ: पाप प्रति पक्षिवाद्) आख्याद् - वाक्याद् गुरोश्छिद्राणि ... पचति तेषाम् अपि च प्रत्ययो भवति ॥ छत्रसदृशी छादनक्रिया ॥ शिष्य ... आवरणादय छत्रः॥ संस्था ॥ अवस्था। प्रतिष्ठा ॥ अनुष्ठा। केवलार्थे - शब्दस्य आस्था - संस्था - अवस्था। चुरा - चोर्या। कर्माध्ययने वृत्तम् = पाठः सर्वेषां परम्परागतानाम्। [जाताः] अपपाठाः अस्य एवमा ॥ १ चतुर्दश (अस्य) अपपाठाः अस्य एवमा ॥"

एकमन्यत् यजुर्वेदेऽन्यत्वम्। सामवेदेऽन्यत्वम् ॥ उदात्ते कर्तव्ये योऽनुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति अन्यत् त्वं करोषि ॥ (उदात्ते कर्तव्ये योऽनुदात्तं करोति ... अपपाठः ॥ हौत्र इत्यादि ... ऽन्यपाठः ॥ एकमन्यत् पाठापेक्षया एकादेशात् पूर्वं प्रत्ययः क्रियते। अन्य शब्दोऽत्र एकमन्यत् पाठापेक्षया उदात्ते कर्तव्ये अनुदात्तकरणम् अपपाठः ॥ अपपाठे वर्तते। हितार्थक्रियाया

(२०६७) प्रयोजनम् हितम् अस्मै आयुधिकः। नियोगेन - अवश्यम् अस्मै नियुक्तं दीयते। अग्रे भोजनम् अस्मै नियुक्तं दीयते। अग्रभोजनिकः ॥ मौदकिकः। कार्षि

४।४।६५ हितं भक्षाः ... भवति ॥ अवश्यभाव्यः ... आयुधिकः शाष्कुलिकः।

४।४।६६ निपुणाम् निषण्णानाम् इत्यादि ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०९८) प्राणिनां शुभाशुभसूचक:। महाभूतविकारजन्यम् = उत्पात:

पात+उत्पातौ ॥ करनिहितकलुककलमा: पातोत्पाता: मनुष्याणाम्।

उत्पातव्याप्यत्व एकवचनान्तोऽपि ॥ दक्षिणाक्षिस्पन्दनम्। प्रतिकूलम्। भौमिकम्॥

वातस्य शमनम् कोपनम् वा वातिकम् [illegible], वातादीनामुपमर्दः

न कुत्सैव क्रियाविशेषणं परिणमते। [illegible] वत्त+व्याख्याय निष्पद॥

उद्भव:॥ [illegible] अश्मपदवृत्ति ॥ येन ग्रामादिस्थानेन पुरुष:

(अनुशतिकादीनाम्) [illegible] प्रकाशित:॥ उत्पत्तेऽसिके

फलेन संयुज्यते॥ [illegible] [illegible]।

वाप: क्षेत्रमुच्यते॥ प्रस्थस्य वाप: क्षेत्रम् [illegible] कर्मणि षष्ठी कर्तरि षष्ठी शेषे षष्ठी।

तण्डुलप्रस्थमूल्य:

प्रस्थतं [illegible] ॥

मूल्यनामातिरिक्तं द्रव्यम् तद् वृद्धि:॥

(२०९९) यद् अधमर्णेन उत्तमर्णाय मूल्यनामातिरिक्तं द्रव्यम् यवादीनाम् उपादान-

ग्रामादिषु लाभ: आयो भाग: आय:। यथा यवादीनाम् [illegible]।

मूलाद् अतिरिक्तं द्रव्यम् लाभ:। रक्षानिर्वेशो राजभाग: (शुल्क:)।

उत्कोच: उपदा। प्रत्यहं [illegible] [illegible] पदानाम्

[illegible] अपादानम् तदेवादि तस्य मूलम्

प्रतिभूत्या [illegible] [illegible] विशेषयन्त्यत इ:

[illegible] [illegible] [illegible] भवन्ति।

लाभ: निर्वेश-भृति। [illegible] विवशात: [illegible]

अनुद्धानम् अधिकलौकिकविवक्षितम्, अथ अर्थाद्धरदानम्

समुदित: [illegible] [illegible] [illegible] रक्षानिर्वेश:॥

[illegible] [illegible] औपसंख्यानिक प्रत्यया:

रथ्या-परिच्छेद:॥ अर्थशब्दो द्रव्यार्थस्य वाचक:॥ हरति। वहति।

[illegible] भागशब्दोऽपि द्रव्यार्थस्य वाचक:॥ सूत्रार्थे [illegible]

भावहति। [illegible] भागशब्द: प्रकृति: प्रातिपदिकम्॥ तद्भयमपि ग्राह्यम्॥

उभयमपि [illegible] आर्योपेत-शिक्षा: प्रतिपादिता:। [illegible] आवहति-

हरति= देशान्तरं प्रापयति चोपयति वा। वहति उत्पिश्य घातयति

carries - sheaves' bears

उत्पादयति. brings forth. ॥ वत्तशब्देन मूल्यम् उच्यते।

(२१००) आयोपस्य प्रमाणातिरेक: = प्रमाव:। अप्रादेशम् = अवहार:। [illegible]

पाक:॥ आप्रादेशमात्राद् आयोपप्रमाणस्य अतिरिक्तम् = प्रमाव:

आपात प्रमाणाद् आयोपप्रमाणस्यानुन्नता॥ अवहार:। नियम: अवश्यम्भाव:।

[illegible] तत्र अवश्यं प्रत्ययस्य [illegible] भवितव्यम्॥ "चातुर्[illegible]"

[illegible] विकल्प: [illegible]। अंश: भाग:। वत्नं मूल्यम्। भृति: वेतनम्।

(२१०१) यद् इह लक्षणेन अनुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम्॥

[illegible] पङ्क्ति: [illegible]॥ [illegible] - [illegible]। अधिकरणवाचिनो

[illegible] ॥ [illegible] पट:। [illegible] [illegible]। उदाहरणमात्रम् [illegible]

[illegible] अवयवाः अनुमीयन्ते

[illegible]। विपरीतो विधि:। [illegible] [illegible]॥ [illegible] -

[illegible] ॥ [illegible] [illegible] केवलं [illegible] = [illegible]

[illegible]। [illegible]। [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गुणगुणिनोर्व्यतिरेके विवक्षायाम् मतुप् लोपाद् वा समानाधिकरण्यो भवति, शुक्लः पटः। विशेषिते गौः। गुणवचना शब्दाः उभयलिङ्गास्तेन प्रवर्तन्ते। (एक) वचन। (द्वि) शाखी (बहु) वचन।
(एक) वचन। (द्वि) शाखी (बहु) वचन [illegible]
बलीवर्दौ, गावुल्लानि। [illegible] अभेदः॥
[illegible] न मान्याश्रीद [illegible]॥ भावधनात् इन्द्राणी देवता,
[illegible] दिव धातु ऐश्वर्यार्थी। वृद्धिर्यस्य [illegible]
[illegible] प्रतिहेतुः॥ त्रित्वादयो नियमः [illegible] वचनम्।
[illegible] न कदाचिदपि [illegible] लिङ्गम् [illegible]
इति [illegible] अव्यवहितम्। ~~[illegible]~~ [illegible]
यद्यपि [illegible], स्व-वर्णानुपूर्वी [illegible], न तु अवयवार्थ
प्रधानमिक। न अत्र अवयवार्थे [illegible]॥ अवयवार्थ
[illegible] [illegible] [illegible]॥ (स) प्रतीतिपथम् नारोहति।
न [illegible] आरोहति॥ [illegible] पिपीलिका [illegible]॥
[illegible] इति [illegible] [illegible]। [illegible]
नैयायिक [illegible] चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] भवति। [illegible],
अर्हति [illegible] आभीक्ष्ण्ये [illegible]॥
[illegible] भावो [illegible] इति वैदिकी। [illegible] विशेषे
विवागं नियम इति इति [illegible]। [illegible] उपलभ्यते।
([illegible]) स्थाली [illegible] तण्डुलादिकम्
[illegible] [illegible]॥ [illegible] भोजन भाजनम्
अर्हति। [illegible] कण्ड मतौ॥ [illegible] अर्हति। दक्षिणा
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] भवति॥
[illegible]। दक्षिणा ब्राह्मणा। [illegible]। यो बलीवर्दौ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] अर्हति इति उच्यते।
[illegible] [illegible] भवति [illegible] अर्हति [illegible]॥ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] भाजनं [illegible]
~~[illegible]~~ भाजने [illegible] अर्हति। [illegible] [illegible]
पात्रम् [illegible] इति [illegible]। [illegible] उच्यते।
[illegible] [illegible] अतिदुर्लभम् [illegible] [illegible] उच्यते।
[illegible] काष्ठम् [illegible] वर्तमानः स्थालीबिल
अवलम्ब [illegible]॥ स्थालीमध्ये [illegible] उच्यते।
स्थालीबिल्याः पाकयोग्याः॥ [illegible] शालेय [illegible] अन्ताद् —
[illegible] पारायणम् — [illegible] = पारायणम्॥ [illegible]
अधिकारः॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
आवश्य [illegible] [illegible]॥
[illegible] [illegible]॥
[illegible] [illegible] संशयमापन्नः (प्राप्तः) सांशयिकः स्थाणुः।
(२०२) संशयमापन्नः॥ The object of doubt सांशयिकः। संशयस्य विषयः।
[illegible], न संशयकर्तरि अभिधानात्।
इतना काल
[illegible]) न — वेतनेन क्रीतः। [illegible] (भूतः
[illegible] — [illegible]॥ भृतः = [illegible]॥ भावि —
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]॥
[illegible] [illegible]
और अपनी [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०९८) नियुक्तः = अधिकृतः = व्यापारितः॥ हितयोगे चतुर्थी। मन्त्रैः मन्त्रम् = अभयम्।
चतुर्थी भवति — तेभ्यो हितम्॥ मन्त्रे: मन्त्रम् = अभयम्।
चतुर्थी भवति — तेभ्यो हितम्॥ न हि विना प्रयत्नेन अल्पमपि उपेयं
अप्रकृष्य। अल्पस्थ। | न हि विना प्रयत्नेन
लघुना चञ्चल

लघुनः — अल्पात् तस्य पुरस्य
अपि दीर्घकालेन लक्ष्यप्राप्तिः न भवति — अल्पात् तस्य पुरस्य
पूर्वनिपातः क्रियते। आरण्यकेन भिक्षुणा ग्रामात् कोशं वस्ता
इति शाब्दम्। प्राक्शब्दो वर्तमानाद् इमनकाले रस्मये —
यत् काष्ठम् आरभ्यते तद्वाची गृह्यते — प्राक्जायते इति प्राक्।
स्थाद्य वचनोऽयम् प्राक् शब्दः, न कालविशेषवाचक अव्ययवाची
एवमेतत प्रातिपदिकेन तदन्तो विधिर्नास्ति॥ जनी — वधूः।
जनीं वहति — नयति नामाद् वयस्या। [सा हि — पुनर्व
कलहादौ वधूं नामात् समीपम् प्रापयति॥ क्रिया —
प्रधानम् आख्यातम्॥ सापेक्षम् असमर्थम् भवति। तद्धितं ज्ञ-
समावात जायते प्रयाता:॥ वशंगतः = पेच्छानुगामी॥ विधेया॥
पद्यः वदेशः। पदमीलम् इथम्। न अतिद्रवः, न अतिघनः॥
मूल्यम् आवर्त्यते उत्पाद्यते॥ मूल्या माला:, मूल्यः मालाः।
आवर्त्यम् आवर्त्यो उत्पादनः, शक्यनिर्देश॥ लक्षितम् —
समानम् लक्ष्यम्। सीता = हलमुखम्। क्षेत्रे क्रियते।
गुणभावमापद्यते॥ अप्रधानी क्रियते॥ — निम्नोन्नतानि
वर्जितम् — समीकृतम्। (१) जायस (२) जनपालगोष्ठी
(२०९९) (३) आर्यजनगोष्ठी (४) जिज्ञासुगोष्ठी बन्धुगोष्ठी जनपालगोष्ठी॥
सुदर्शनवत्सगोष्ठी। श्री कृष्णचन्द्र गोष्ठी॥ डा० नीतारामगोष्ठी
(५) देवेन्द्रकुमारगोष्ठी। (६) श्री चारुदेवगोष्ठी वेदगोष्ठी (१०) आर्यसिद्धान्त ११
गोष्ठी (७)॥

(२१००) शाक्त्वाद्य एवेह ज्याद् अङ्कम अथवा भवदङ्कितम्
उपकारि लिङ्गम् — नोत्थानुपकारकमङ्कीति
// (अङ्क उपकारि — लिङ्ग) ॥ छन्दसं शब्दः। छन्दस्यपीयो
// (अङ्कित अनुपकारक — लक्ष्य) शाक्लीयाः
छन्दस्याः। उपलालितः। औतः उपस्थापुत्रः। छन्दस् इत्यो०
पद्यः यद् अनयतम्॥ ✓ छन्दः, वेदः, त्रिष्टुबादि।
✓ इयत्स्य भिषक् = इयत्। इयाकलाः। प्रज्ञावितो वेदः।
इयोमयम् ववीकरणं पाद्दहनम् येन वध्यते वधीति क्रियते॥
तत्र जायुः, निजयः, घोषः, प्रवीरः, पादपा। न अवसानम्॥
प्रति अनीना:, जनेजने जायुः। जायुः प्रतीत्य, निजयः, घोषः, जनः॥
✓ कथयत्येम् जायुः कारिका। परिवदा वृतिरेषा तत्र भवतामः
एकविंशत्यादिषट्कं सौदर्यं (वा स्वयमप्रधानम्) शालम्॥
✓ अर्हति जनतम्, मन्यते इति अतिथिः। न विद्यते तिथिः यस्य
तोऽप्रतिथिः। तीर्थिः। तीर्थ शब्देन इयुः कथ्यते॥
✓ स्थानं = ज। जह — ज। तात्पर्येण इति तीर्थम्। श्री — रीतिः
घातेः। स्थितौ अधिवाचिनः॥ शयितः स्थितः जलाशयः। आशयः॥
पावकं = अन्तःकिम्। स्रोतः नदीप्रवाहः॥ पावनं — अन्नं / उदकं। अन्नानि
कान्तं आशयः — पद — विशिष्ट जगशब्दः? छन्दोवद अव्ययः कृतानि
निर्दिष्टानि = अध्यायः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२१०१) चित्रो कृत्वा। मनोति कृत्वा॥ मधु - माधवा शुचिशुक्रा। नभः नभस्य। इष ऊर्ज। सहः सहस्या तपः तपस्य। इष्-इष्-अस्-अतिशय, मोहे भीत्व इति इषः॥ विश्वस्थानीक अर्थस्यमानः।
अन्नरूद्धार्थम। वैश्वियार्थेम। लाघवार्थम्। प्रतिपत्ति लाघवार्थम्।
पुष्ट्यार्थम्। उपचर्थेम। ऊर्ज्-ऊर्ज् बलम्। ऊर्ज बलप्राणनयोः॥
आतपातिरेकेण शरीरादेः शोषणा। सहवान् मासः शुचिः एवं शुक्रा॥
ओजस्या तनूः। शोचयति उन्तापयति प्राणिनः इति कृत्वा।
प्रकृति-प्रत्यय॥ पूर्वं = पूर्वपुरुषाः॥ तत् कृता। प्रस्थाना।
प्रशस्ताः। इतिपदकाम् प्रशस्ता॥ जीमतः तुल्यादयहथ॥
सहजिष्णु उद्भिद्वल, वृद्धेषु-पुरुषेषु॥ सोममर्हति
सोम्या ब्राह्मणा॥ यथाहिः॥ सोममर्ह सोमस्य।
आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने॥ सौम्य।
सौम्यशब्दो इयं नीय वचनः आगत-विकार-अवयव-प्रकृता॥
करोति इतिकरः॥ शिवं करोति इति शिवकरः। शिवतातिः॥
(२-७-६८ चतुर्थ्यायादय्यायः॥ अयोगिकः नायक पद सम्बन्धः
(२१०२) तस्मै हितम्। वत्सीयः गोधुक्। विविधः। अधिकारः। परिभाषा
सूक्ष्मः। प्रतिपदम्। त्रिपुणि। अतत्र। सिद्धिदोषः। एतदेवानुसन्धेन
प्राजः। श्राद्धकृतः। (क्रियाविशेषणात्मक नपुंसकलिङ्गतामा
नवीनतम् इदम्। अव्ययि-अतलार्थम्। नाम्नीयेतत्।
(प्रायेण अप्रयुक्तम् भवति। प्रतिपत्तियाते गमनं गन्तुमिच्छामि
न कश्चित् अथशोचिता अनुमोदय आलापेः शाचि। उक्तेऽतिपत्ति।
प्रतिपत्तिगौरवम् जातम्। प्रत्य-प्रतिपत्त्यर्थम्। आ जोनाद्रीयेण प्राणि
क्रियाः आचार्येर्दर्शयति विवक्षितोऽयं॥
आकर्षे वैचित्र्यम् आचार्येर्दर्शयति विवक्षितोऽयं॥
अतिदोहनात् वत्साय इति हितो न भवति। अवत्सीयः गोधुक्॥
अतिदोहनात् वत्साय इति हितो न भवति। विकृहष्टः। न निवृद्धः। (माहात्म्य पद
फलम् अयाम। प्रत्याख्या। विकृष्टः न निकृष्टः। (माहात्म्य पद
कालः) गुरु मात् पूर्वं दृष्टः॥ लघुना भाषितेन वाधित्यम् न
निकृष्टः। भाषिते यदि लघु किं न शक्नो वाधितुम् इति
न्याय॥ इत्येतत् आपद्यते॥ हितवान् रथाङ्कविशेषः
नामि॥ तत्सिद्धान्त प्रयुक्तस्य अविशेषा अयुक्तः॥ अत्र नवे
तत्कृताय कुः॥ वाव्यानं च कृत्वम् लघु लघीयस्
(२१०३) व्याख्यानम् शब्दस्य। व्याख्यानं वाक्यावयवम्। अवक्रम।
अध्या. परि. सं. ५४ ३। प्रतीतक परित्यागेन। अथम् योगः शाक्यादे वर्धितः अवक्रम।
(विधि- नियमयोः अविरोध विनियोग अपवादा) (उदात्त अनु पद्मावरयाथोऽपि
(पूर्वस्थितिः इत्यादि)
भवति। गुरु-लाघव कृतो विरोधः।
अवयवता। विशेषणं गुणः। प्रथमार्थम्। विलक्षणार्थम्।
प्रजापतिगुणम्। विषमः। रिहमः। प्रतिपत्तिलाघवार्थम्॥
वैचित्र्यार्थम्। सम्बन्धार्थम्। अन्नरूद्धार्थम्। प्रतिपत्तिलाघवार्थम्॥
उपस्थितो। उपस्थिताभाषा। निवार्यते। स्वकपदव्यापकम्।
शब्दप्रधानता अर्थे विशेषप्रधानम्। - लोकानां विधि।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२०४) शरीरक = प्राणिकायः। वर्ष्मन्। कायम्। देहम्। गात्रम्। ओद्मम्। संहननम्। घनम्। पोतलम्॥ तनुम्। शरीरमिति शरीरकम्। देहाद्दे। तनुः। विग्रहः। अष्टभिः द्रव्यैः॥ शब्द विषये मुनीनां अर्थप्रतिपादनम्। प्रतिनिधित्वमेव शब्दशक्तेः॥ अर्थस्य तद्गतेन अनभिधानात्॥ अथि अविकल्पः।

वाक्यः-प्रतिपादितस्य अर्थस्य तद्गतेन अनभिधानात्॥ वत्सोद्दितेन वृषभः। वत्से हितम्। दार्दीसः॥ गोभ्यः हितम्। स्वाध्यायः। भाग्यादि हितम्। अधिकस्य योजनम् - आविकम्। भक्तो हितम्। बलाबलम्। भावाय हितम्। विशिष्टयोः अपि। अनेकार्थम् इति। रथाय हितो रथः। प्रातिपदिकस्य इत्यादि। विशिष्टयोः अपि।

मुख्यम्॥ आत्मन् इति नलोपो न स्यात्। प्रकृति-प्रत्यय-योजना कार्या॥

आत्मने हितम् आत्मनीनम्॥ विश्वजनेभ्यो हितम् विश्वजनीनम्। वैदिकम्।

आचार्यपरम्परोपदेशः। अव्यवस्थित विभाषाविधानात्॥ भोगः इति।

भोगाः शरीरम्। भावसाधनः॥ भक्तिभोगादिषु। कर्मसाधनः भुज्यते भोगः इति। अनुत्तमाः शरीरवाची। भोगशब्दः शरीरेव प्रतिपादयति। लिङ्गमात्रे तत्र॥ व्युत्पत्तिः प्रत्ययाभावेन। आत्मं पदम् निराकरोति॥

विवक्षितम् प्रकृतिम् कात्स्न्यनिर्दिष्टेयम् इति। विश्वजनेभ्यः विश्वजनीनम्= पञ्चजनीनम्॥ तत्राभावे: कर्मधारयः॥ षष्ठिका पञ्चमाः चत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः॥ आविष्कर्तव्यम् [illegible] बहुव्रीहिः इति भवति॥ प्रकृतिपदं [illegible]। निरस्तदुःखं प्र- अनन्तत्वात् देहादिविषयस्य अवस्था न स्यात् तथा अधोगत्वात्। तद्-प्रत्ययः इति [illegible]

प्रयोगबाहुल्यात् अशरीरी। भोगः भोगवान् अयम् देहः। शरीरवाची

(भोगवान् अयम् ब्राह्मणः - इत्यादयः नानार्थाः [illegible] भवति

अहिरेव भोगी: पन्नगैति बाहुः॥

(२२०५) केवलमयाय वाक्यमेव भवति। राज्ञे हितम्। आचार्याय हितम्। पौरुषेयः पुरुषः। अर्थान्तरेषु:॥ प्रकारवृत्तम् कृतितं माणवः। प्रकृतिः= तस्यैव उत्तरे अवस्थान्तरे विकृतिः॥ अङ्गारः।

प्रकृतिः= उपादानकारणम्। अङ्गारीयाणि दारूणि। प्राकारीया इष्टकाः। तादर्थ्यं इदं हितानि काष्ठानि अङ्गारीयाणि॥ अर्थात्पदे समादि समुदायार्थस्य लिङ्गं भवति। सर्वेषाम् - तदर्थम्। निमित्ताय: प्रकृतिविकृतिभावे: [illegible]॥ उपादानकारणम् आश्रितायाम् उत्तरावर्ती अवस्था = विकृतिः॥ छन्दादिकारणम् उपादानकारणम् - उपादानम्॥ यवागू। पादपीठाय नङ्गलादिकम्॥

कुण्डलं भवति। कुण्डलं कल्पते स्वर्णम्। काञ्चनम् अङ्गारः॥ मृद्घटः= यवानां धानाः धानानां सक्तवः

मृद्विकारः। उपादीयते अस्मात् कार्यम् इति॥ कादिकार्यम्। मृदः अपि कारणानि - (१) उपादानकारणम् (२) असमवायिकारणम् (३) निमित्तकारणम्। मृद् अस्य कुम्भः। तत्त्वं पदम् हिरण्यम् कुण्डलम्॥ असमवायिकारणम् तस्य संयोगः। पटस्य॥ तत्कर्तृ कारणम् निमित्तकारणम्॥ तन्तुवायः॥

शिक्षयम् रज्जुः। मृदेव घटः। वृक्षस्य तु बीजम् पटस्य तन्तवः उपादानकारणम्। किंचित् भवति एतेन किम् आयातम्। एकान्तात्। तथा इति तदेव अनुदातम्। अश्वादीनाम् प्रत्येयस्थाने कोणीः। उपचीयते इति चर्मणिशब्दम् दार्वादिनिमित्तम्। उपचीयते इति अपि। उपादानम्॥ सर्वस्य इष्टम् सम्पद्यते। न किंचिद् अनिष्टमापद्यते। बलिस्य इत्यादिकम्। यस्य कुत्रचिद् अभ्यासं किञ्चन भवति, कुत्रचिन्न आयाति, कुत्रचिद् वर्तमानम् इति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२०६) महाप्राणः संहननवान् प्रमाणतावयवो यो वर्ततः अजमावस्थाप्रत्यये-
पोक्षते (वत्सः दम्यः बलीवर्दः) । प्रातिपदिकसंज्ञायाम् ... अजङ्गतः
अन्यायः । अजमक्षतः । अजमीनिः । अपुच्छः । औपानतो मुग्धः ॥
~~ऐपानतं यमौ विवक्षितार्थस्य अभिधानमस्ति~~ स्यात् इति प्रकृतिविशे-
षणम् । इतिकरणः विवक्षार्थः । प्रस्थादीयादयः । प्रासादीयम् दारु ।
प्रामादीयो देशः । प्रासादीया भूमिः । स्यात् इति सम्भावनायाम् लिङ् ।
सम्भवेयुः । वर्तमाने न सञ्चारो भवन्ति । परदीनक् दिमुदाहरणम् ।
अवयविनोऽर्थः अवयवार्थपूर्वेषु करोति इति रूपः कर्तरि ल्युट् ।
पारिखेयी भूमिः । इयत्ता : दूर्वाऽवधिः । परिमः । गुच्छः । इतः क्वचित्, ततः
प्रभृ । उपतिष्ठते । अनुष्टुभिन्धाम ॥ ~~...~~ मेदगणनम् संख्या गुणस्य मानम्
उन्मानम् । आयाममानम् प्रमाणम् वितस्त्यादिः । आरोह परिणाहमानम्
परिमाणम् प्रस्थादि । ऊर्ध्वेति शब्दस्य एकदेशः अर्ह इति । अभिविधौ आङ्‌ ॥
क्रियायोगनियमभावे विशिष्टेन व्यापनम् । मर्यादा । अभिविधिः । तेन विना
मर्यादा । तेन सह अभिविधिः । तेन किं सिद्धम् भवति
परिमीयते परिच्छिद्यते इति परिमाणम् । भिन्नाभिन्नाः पदार्थाः यैर्मीयन्ते ते
येन मापयन्ते तद् मेदमानम् । मेदमानं संख्या । तुलादौ आरोप्य
आयामः = दैर्घ्यम् । अर्ध्वोपचयेन अवस्थितस्य हस्तिनः उदकम् ।
उरुद्वयस मद्रकम् । आरोहः उच्छ्रायः परिणाहः विस्तारः ॥ परि: तु वर्तते भावे
अवनामस्य अधनयनार्थम् ॥ अभिविधौ वृत्तिः आङ्‌ ॥ मध्यमे — संख्याया
अनुगतस्य ... ॥ आख्याति प्रख्याति प्रत्याख्याति । संख्याति । विख्याति ।
~~उप~~ उपसर्गभेदेन (ख्या) नानार्थ ॥
अपख्याति ।
                                                                    प्रवर्तते ।
// ऊर्ध्वमानम् किलोन्मानं परिमाणन्तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु
३ मू । कृ । गम । ख्या । माङ्‌माने । पद् । स्था । दृश् । ~~...~~ । इ । विद् । शास् । क्री । तना
किल शब्दः प्रसिद्धौ । ऊर्ध्वमानम् (व्यस्त-समस्त ।) समासेन-व्यासेन वा ।
प्रसिद्धपाठः । संख्यायतेऽनया इति निर्वचनम् । एकादिकतम् आचार्याणाम्
संख्या इन प्रत्यय बाह्यैः । संख्या बाह्या तु वर्तते ॥ (गृह्यवत्वा प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिर्न) (उपदेशिवद् भावोऽप्रातिपदिकेन) (गृह्यवत्वा —
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न) (धूमपान् धूर्याणाम् क्रीतम् द्विधूर्यम् ।
~~...~~ तदन्तविधि~~...~~रिति इष्यते (लुगन्ताया प्रकृतेर्नेष्यते ।
(संख्यापूर्वपदानाम् तदन्तविधिः स्वीकर्तुम् आह ॥ शतम् शास्त्रशतम् । शतिकम्
समधिकम् आधागमेन स्वीकर्तुम् आह ॥ प्रागिन्सूत्रः जन्यः । (जामास्य शब्दस्य
न इह प्रकृत्यर्थात् प्रत्ययार्थस्य भेदः ॥ प्रदान्तरप्रयोगात् । न अवधीयते
न प्रकरणादिकमत्र तेन विशेषे वर्तन्ते) परिमाणस्य अङ्गभावोऽस्ति । (आप्तवचनेव प्रत्ययाति)
(न च पदसंख्याकाले वाक्यार्थस्य अङ्गभावोऽस्ति । (ऊर्ध्ववतः तिशब्दस्य ग्रहणात्
लौकिकी संख्या + पारिभाषिकी संख्या ।
पञ्चदशसंख्या भवति) किंवा आयमेजाम् इति
क्रते । (प्रत्ययार्थ) ... । कस्यार्थः प्रमाशते - अष्टानाम् दशानाम् अर्धः ज्ञः अशी-
कतिभिः क्रीतम् । कस्य अर्धः प्रमाशते - इयो दशतोर्विंशत् भावः शतिश्च प्रत्ययः ।
भावः + तिशब्दस्य प्रत्ययः । निपात्यते इयोः दशतोः विन् भावः शतिश्च प्रत्ययः ।
का संख्या परिमाणमेषाम् । शास्त्रेतु एषा व्यवस्था ॥ - अष्टानाम् अशी-
भावः तिश्च प्रत्ययः । विंशति शब्दे तु इयोः दशतोः विन भावः शतिश्च प्रत्ययः ।
                                                    (उपयोग)
                                                    संयोग - अयोग - अतियोग - मिथ्या
(२२०८) आगम-स्वाध्याय-प्रवचन-नवस्ट. (उपयोग)
सामर्थ्य तामज ॥
प्रातिपदिका समर्थ ... ॥ ... पदसंज्ञा भवति ॥ प्रकृतिजन्य
प्रकृत्यात् त द्वितोत्पत्तिः । अन्तर्वर्तिनीम् विभक्तिम् आश्रित्य पदसंज्ञा । इयोः दशतोः विंशभावः तिश्च प्रत्ययः
॥ पृथ्वः प्रतिवचनम् च ।
पदम्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अर्थवान् ति शब्दः॥ प्रक्रियालाघव। शब्दगौरव। प्रतिपत्तिलाघव। प्रातिपदिक-
गौरव। मात्रालाघव-गौरव॥ सावकाशार्थ। उपमार्थी विशेषण [illegible] वैकल्पिक
अप्रत्ययविशेष परिभाषाएँ। अतन्द्रार्थ॥ स्वरूप परिभाषाएँ॥ लौकिक। पारिभाषिक
अर्थदोषपरिहार। अर्थदोषयोग [illegible] ॥ [illegible] वर्तिनीविभक्ति। औचित्य।
अर्थदोषयोग। [illegible]। त्रिपादी उपादान प्रमाण अध्यायी।
औचित्य अत्र आगात्। त्रिपादी उपादान प्रमाण शास्त्रादि प्रयोगचे
अध्ययन। मङ्गलादीनि- मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते
वीर पुरुषकाणि ~~[illegible]~~ च भवन्ति। भगवान् पाणिनिः
आचार्यः॥ तितउ- शूर्पं॥ चालनी- छलनी। परिपवनविशेष:
शूर्पम्॥ ~~[illegible]~~- उत्पवनम्- परिमार्जनम्॥ शूर्पप्रतिनिर्गत
प्रीहित्वादिः शूर्पशब्दितो मतेन अध्यापकेन अधीत अधिक [illegible]-
अध्यायेन॥ ~~[illegible]~~ प्रतिलिङ्ग निर्देश! ~~[illegible]~~ शूर्पाणाम् शूर्पाणाम् प्रीतम्
═══ त्रिशूर्पम्। नैरुक्तम् हि ना [illegible] (अवि+अविक न्यायेन)
गङ्गाप्रवाहन्यायेन॥
सिंहावलोकितन्यायेन। मण्डूकप्लुतिन्यायेन। लोकव्यवहारत्वे परीक्षापूर्वकम्-
पूर्वपदवृत्तिः॥ उत्तरपदवृत्तिः॥ अन्यपदवृत्तिः॥ यथा भगवता पाणिनिनाचार्येण
परीक्षणम् [illegible] महता प्रयत्नेन यथा भगवता वाहीकेषु विपाट्तटस्था:
कृतम्॥ उपचारेण। शलातुरीय प्रख्यात वाहीकेषु [illegible] भगवान् [illegible]
निर्णयप्रयोग —— (बन्धु पाटलिपुत्रं गच्छति॥ भगवान् पतञ्जलि-
आचार्यः दाक्षिपुत्रः (प्रियतद्धिताः दाक्षिणात्याः) भगवान्
रचार्यः उदीच्यः॥ अहो [illegible] ॥ (अन्यपदार्थ-
अधिकं किञ्चिदुक्तम्) (चिन्त्यप्रयोजनम्) (अवर्जितत्वात्) (अन्यदीय
// अन किञ्चिदुक्तमपि भवति) (विधानतत्र वर्तते) (न लक्षणेन पदकाराः
(विधानतत्र वर्तमाना) (पदकर्तावाची पाणिशब्द॥
// अनुवर्तनीः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्) नैरुक्तम्। नैरुक्तम्!
पुरुषमात्रवाची पाद शब्द:॥ पूर्वपदवृत्ति॥ आदिपद॥ उत्तरपदवृत्ति
अन्यपदवृत्तिः॥ अन्वयो घटते। (पुरुष/कुरुष. सुखानि। दाक्षिणा
(तेन प्रोक्तः उपमेयं) आत्मानमेव [illegible] वर्तीनाम् (तत्र)
ओदनपाकम् पचति॥ श्रद्धापूर्वक: [illegible] ~~[illegible]~~ न [illegible]॥
महि (स्नेह) [illegible] भवति। मृदु॥ मार्ग॥
{ २ (२१०८) आचार्य+ वैद्य-(व्यक्ति) का [illegible]॥ (व्यक्ति-
(जन्म-
पहले पहले आचार्य + वैयाकिक का [illegible] वैद्यक का प्रयोग॥
मुसलमानों देशकालिक भेद है वैद्यक का भेदाभेद,
(भेद जनपदों में वैद्यक आचार+ औषध का भेदाभेद॥
महाजनपदभेद: (अन्नभेद। वेषभूषा भेद॥ भाषाभेद॥
भाषावैलीभेद। प्रियतद्धिताः दाक्षिणात्याः। वैदर्भी लाटी, गौडी
{ पाञ्चाली शैलीभेद ॥ स्वभावभेद॥ पिछले ३००० वर्षों में।
(२१०२) अतस्मन् = अध्यापनम्। अतस्माद्विभक्तिः। अवश्यं हि येन
केन चित् वचनेन यथा कयाचित् विभक्त्या निर्देश कर्तव्य॥
वैदिकार्थेन बहुवचनम्॥ प्रतिवेदम् द्वादश वर्षाणि व्रतचर्यादि
चतुर्षु वेदेषु अष्टाचत्वारिंशत् व्रतं चरति। भवति हि त्रिशत्
तावद्वर्षाणाम्। ब्रह्मचर्यस्य॥ आचार्येण प्रणीतम् ब्रह्म। शुद्धद्वादशम्
एवमपश्यः॥ [illegible]। [illegible]॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

व्युष्टशब्दः कालवाची दिवसमुखे वर्तते। व्युष्टिः। उषसो व्युष्टौ

(२२२७) यथाकथाच शब्दोऽव्ययसमुदायोऽनादरे वर्तते। गुणोत्कर्षेऽपि
सम्पत्ती। रूपसम्पद्। गुणसम्पद्। वस्त्रयोगेन विशेषतः शोभते
सान्तापिकः, प्रभवति। कर्म = व्यापारः। वेषः कृत्रिमः आकारः।
यथाकथाच वाक्यम्। ... वाक्यातीतमपि भवति पूर्ववाक्-
यथाच (गुणोत्कर्षे)। गुणातिरेके। अवश्यम् जायते। ...
विग्रहीतव्य। कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् धनुः। समयः प्राप्तोऽस्य
इति सामयिकम् कार्यम्। ऋतुः प्राप्तोऽस्य इति आर्तवम् पुष्पम्।

उपवस्ता। उपवस्तृ। उपवासस्य कर्ता। (अयम् ते योनिः ऋत्वियः)
कालः प्राप्तः। काल्यम् शीतम्। ... प्रति विस्पष्टार्थम्
वचनम्। नियुक्त। (यम् अर्थम् अभिकृत्य वर्तते तत्प्रयोजनम्)

लक्षण (... प्रयोजनम् अस्य ... पुण्याहवाचनम्। स्वस्तिवाचनम्
शान्तिवाचनम्। विशाखेव शाखा। पूर्वी आषाढा। ...
ऐकागारिकः ... समापनम् - बहु - समापनम्। ... अयं ...
इन्द्रमहः = इन्द्रोत्सवः।
... विलोडनदण्डः।
... बीजम् ... नाशक ... उत्पादनम्...
विनाशिनी। ... निपातनम्। ... मालौ-
आकालौ। आवृत्तः कालोऽस्य इति आकालः। (एक शब्दः ...)
आवृत्ता कालः = आकालः।

(२२२८) ब्राह्मणेन तुल्यम् वर्तते इति ब्राह्मणवत्। राजवत्। पुत्रेण तुल्यः
स्थूलः। पुत्रेण तुल्यो गोमान्। क्रियाविशेषणत्वात् वर्तते ...
... जातिः गुणः वा तुल्यता। भेदः। ...
... तैलपाकेन तुल्यो घृतपाकः। धात्वर्थ इति क्रिया - ...
वैधर्म्यम्॥ ... अधूर्तो। ... अवधूत। ... अपराधे- अपरोक्ष
पूर्वोपस्थितौ ... वाक्यशेषः अपा-
धूता॥ न ... ध्रुता, धूर्ती। ... अधिकरणम्। अपदूषकः ...
हार्यो॥ वर्तते - ब्राह्मणस्य अध्ययनादिक्रियायाः ... - ...
... एव अधीयते इति ...
अधीयते इति अपमेयम् तयोर्भेदः ... ॥

(२२२९) ... ॥ (१) ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते ब्राह्मणवत्॥ (२) मथुरावत् (
मथुरायामिव स्रुघ्ने प्राकारः (२) चैत्रवत् (चैत्रस्येव) ॥ तत्र-
... ॥

(२२३०) (क्रियाप्रधानता, ... तत्र अपेक्षितः क्रिया।) ...
... न शब्दमात्रम् इति। लिङ्ग ... अन्वयी
शब्दमात्रम् ... तत्र अपेक्षा:
... न भवति॥ यत्र क्रियावाचकाः शब्दाः ... तत्र ...
... भवन्ति। यत्र क्रियावाचकः शब्दः न ... तत्र ...
क्रियावाचकाः ... , उत्कटः॥ शब्दस्य ...

(२२३१) भवतः ... अभिधान-... इति भावः।
... शब्देन ... ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गोत्वाभावेऽपि च वृत्तिः। यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः
// तदभिधाने त्वतलौ॥ गुण इति विशेषणमुच्यते, उभयम्
विशेषणम्॥ निवेशः = प्रवृत्तिः॥ जातिशब्दः गुणशब्दः
// क्रियाशब्दः॥ यदृच्छाशब्दानाम् संज्ञा - उचितत्वम्॥
चतुष्टयी शब्दानाम् प्रवृत्तिः॥ अस्तित्व (अपदार्थ - अवस्तु)
नास्तित्वात् अवाच्यता॥ (१) भावः अभिधाय (२) अस्ति च -
पदार्थमात्रवचनः, विविधाः भाव (पदार्थ) वाचकः॥ (३) अस्ति च
शृङ्गादिषु व्याप्तिभावः, जंगमी भावा॥ (४) धर्मान्तरेषु भवतयेव
कर्तरि अतीते च काले वर्तते॥ (५) भवति अस्य अनेकधा, तद् यथा
तत्र भवः इति प्रत्यये॥ (६) धात्वात्मने भवते इति उत्पत्तौ।
इत्थम्भूते इति प्राप्ते॥ (७) मूर्च्छा मूर्तिभावः इति ...
(८) यस्य च भावेन भावलक्षणम् इत्यादौ धात्वर्थमात्रवचनः।
(९) प्रकार गोत्वादेः हेतोः गवादौ गौः इत्येव अभिधानम् अभिधानं
प्रवर्तते, गौः गौः इत्येव अभिधानम् प्रत्ययो भवति
सोऽयं भवादेः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् इह शब्देन
भावशब्देनोच्यते॥ (पदमञ्जरी ५।१।११९)॥ भवतः अस्मात्
इति अभिधानप्रत्ययौ॥ कथं व्युत्पन्नः॥ यस्य गुणस्य-
// भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः तदभिधाने त्वतलौ गुणशब्देन
यावान् कश्चित् पदार्थो भेदको जात्यादिः स सर्व इह गृह्यते
प्रवृत्तिनिमित्त विशेषणभूतः स त्व भावाय लोके, तादृश शब्दस्य
निवेशः = प्रवृत्तिः स त्व-तलोः अभिधेयः॥
(२२९५) पृथु। प्रथिमन्। पार्थिवम्। पृथुत्वम्। पृथुता॥ अपवादे अत्र व्याख्येयः
स्त्रीपुंसाभ्याम्। स्त्रियाः भावः स्त्रैणम्। स्त्रीत्वम्। स्त्रीता। पुंसो भावः पौंस्नम्।
पुंस्त्वम्। पुंस्ता। पौंस्नम्। स्वविषयतो इत्यनेन भावे। कर्मणि तेन ...
प्रत्ययान्तं प्रकृतिप्रत्ययम् (गुणवचना ब्राह्मणादिभ्यः तदस्यविधिनो स्वरूप
प्रयोजनम्) पारिभाषिक शब्द ग्रहणम्। पर्यायग्रहणम् विशेषग्रहणम् प्राप्तिः। प्रतिषेधः
भाव-विवक्षा। आकृतिगणः। एकत्वम्। अव्यय - निपातानाम्। तदर्थ विशेषः
तत्त्वार्थ (अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा), अन्तिम वा प्राप्ति
अस्य प्रयोगे। वर्णवाचकाः शब्दाः॥ वर्णविशेषवाची शब्दः॥ शुक्ल॥ कृष्ण
वर्णविशेषा वर्ण-(जातयः) वर्णपर्यायाः। तत्र व्याक्रियते - इष्ट वा॥
(२२९६) यादृप्रतिदिनम् उदाहृत्य व्याकरणं नाध्येमि कथमपि पाठं पठामि।
गुणः उक्तवन्तः = गुणवचनाः। कर्म शब्दः। क्रियावचनः
आदि शब्दः प्रकारवचनः। न - साधनकर्मवचनः। जातिशब्दः
वयोवचन। स्तेन - चौर्य (... लोकप्रसिद्ध रूपाणाम् सविकारे)
प्रयोग बाहुल्यम्।
(२२९७) सः = प्रमादः। श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम्। पूर्वशब्दः अवयव -
वचनः वयोवस्थावचनो वा। अणु। पाण्डु (उपोत्तमम् = त्रिप्रभृतीनाम्
// अन्त्यस्य समीपम् उपोत्तमम्। उत्तमस्य समीपम् उपोत्तमम्। ... श्लाका।
अत्याकारः। अत्या करोति = पतन आपादयति॥ भवतः = प्रभुः॥
अतः अवगतवान्॥ अपत्यादि कारा पतन लौकिकम् गोत्रं गृह्यते।
प्रवराध्याये पठितानाम् गोत्राणाम् ग्रहणम्॥ चरण शब्दः शाखा-
ध्यायिषु पुरुषेषु रूढः।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यथासंख्यम् तु सर्वत्रैवात्र प्रकरणेनं ब्यते ॥ (शब्दस्य प्रवृत्ति नोमन्तेहि-
भावः ॥ इण् प्रापणार्थः ॥ सञ्चारः । अवपूर्वः इण्धातोः प्रयोगः
अव-इतम् अवगत ॥ (बहुवचनम् न स्वाभाविकं निवासार्थम् ॥
// होत्रा शब्दः ऋत्विजाम् वाचकः स्त्रीत्वं तत्र अपि तु आकृतिवशात् अपि
स्त्रीलिङ्गः ॥ ब्राह्मणपर्यायः जातिशब्दः ब्राह्मण शब्दः ॥ क्षिमन्तेषु-
न्यायात् लाघवे भवति ॥ २ भवनम् भवन्ति (नामन्त) ओमिन इति
भवनम् । मुद्गानाम् भवनम् क्षेत्रम् मौद्गीनम् ॥ क्षिणोति इति-
धाम्यम् (धान्यमति क्षिणुहि देवान्) ॥ क्षियः अत्र क्षेत्रम् ।
॥ भवन शब्दो गृहे ऽपि रूढः ॥
उक्त उत्पत्तिवचनात् न स्त्रीवचनम् ॥
अधिकरणे ल्युट् । भवनम् ।

(२२२८) मृगयति । सर्वः चर्मणा कृतः । तद्धितवर्गः । न्यायः ।
सर्व । दर्शनः आदर्शादिः । ८ मुखस्य सदृशम् यथामुखम्-
प्रतिबिम्बम् । सम्मुखम् सम्मुखम् । समशब्दः सर्वशब्दपर्यायः ।
समासेऽव्ययं पूर्वपदार्थप्रधानः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः । समासान्तः
सर्वोऽत्रीयः । प्रपदम् = पादस्य अग्रम् । सम्बन्धाः
समासे गृह्यन्ते । सर्वस्यौपाधिकः = व्याप्तिः ॥
सम्बन्धः प्रातिः । सम्बन्धे सार्वत्रिकः । सर्वमनोनोमिषु ॥ अयः प्रदक्षिणे
सर्वोन्नानि न प्रयोगः । सर्वज्ञानि । स्वोनानि । वेतनानि ।
उष्णानि-शीतानि
अन्यः प्रदक्षिणम् (प्रदक्षिण + प्रदक्षिण) कर्तृयोग हि षष्ठी द्वितीया प्रसङ्गे
अय + अनयः ॥
यथेष्टम् ॥

(२२२९) उत्तमम् = अवारपारे, पारावार
सास्य कृष्णः पौर्वसयां ॥ कर्तृयोगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणाद्
वि-जानेः गर्भमोचने । अभिज्ञानम् इदं पुस्तकम् ।
// न भवति ॥ शोभनं पाचकः । अस्य प्रतिगवां मन्दस्वभावम्
क्रियाविशेषणत्वात् अर्थो द्वितीया । एकाहेन गम्यते । (यत्र अनुक्रमणम्
गावो दिवसेन यास्मिन् इति गोष्ठम् । एकाहेन अश्वेन गम्यन्ते
अश्वयोर्विषयः ॥ यावन्ति योजनानि । शरीरायासेन (मानवशक्ति
न अवयवार्थे आभिनिवेशम् । क्रोशेन जीवति । उत्सेधः = शरीरम्

४१०११ // जीवति न तु जीवमिव ।

व्याकरण के उदाहरणों में मुहावरे - लोकव्यवहार ॥ गाज धा
(२) व्याकरण के उदाहरणों में मुहावरे लोक व्यवहार ॥
मा शब्द, गो-- पुंलिङ्ग- स्त्रीलिङ्ग शब्द स्वरूप व्यवहार ॥ वैयाकरणों की व्यापकता है छिः ॥
शिक्षाचार । लोकस्वभाव । वैयाकरणौ तु व्याप्तिः ॥ लक्ष्या - उदाहरण । एकयोग-
सर्वेजनाः शास्त्रपदोन माहुः ॥ देशोऽनुवर्तते ॥
निर्दिष्टा नामोप एक देश । व्याकरणबोध में स्थिरता और वृद्धि, व्यवहार-उपयोग
(२२३०) (१) आयुर्वेद-वैद्यक पढ़ने से व्याकरण । (४) डा० वा० दे० डा० वामन-गणेश-देसाई
(२) धातुपाठ. (३) वस्तुपाठ. (१) प्रकृतिकारक (२) रोगनाशक । मिश्र । कुमारिलभट्टक
द्रव्य - गुण - कर्म (५) पान द्रव । धूम.
द्रव्य - (रस - वीर्य - विपाक) प्रभाव + कर्म

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०२१) गो शब्द की महत्ता। (१) गो - गौ - गाः (गोचन्द्र) ... गौः बोलिकम मेतक॥ (२) गाः - अस्वम् पुंजम् पशुपा। गौ बोलिचम

(३) औपगवम॥ गोष्ठम्। गोपुमम्। नरगवम्॥ Cow - Camel
Bull - Camela गोडुम। गोष्ठतिः। गो - वाणी, पुंगव -

गोवाणी भूमिः वाणी। किरण। =

(2022) ५. २. ३१॥ नते नासिकायाः, नते - नमने॥ नासिकाः
नतम्॥ (१) अवटीटम् (२) अवनाटम् (३) अवभ्रटम्
५. २. ३२ { निबिडम्। निबिरीसम्।
चिक्कम। चिपिटम्॥
५. २. ३३। चिकिनः। चिक्कम्। अत्यन्त... क्लिन्न। चिल्ल। पिल्ल॥
५. २. ३३ वार्तिक। क्लिन्नं अत्यन्त... उपत्यकाः॥ अधित्यका॥
पर्वतस्य आसन्नम् = उपत्यका॥ पर्वतस्य आरूढम् = अधित्यका॥

मूर्धन्यः - अकारः ॥ नियतविजय॥ कर्मणि घटः -
कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः॥ न वृक्षत्वं भवति॥
घटते। पारिभाषिकं कर्म लौकिकं कर्म।
घटतिः अकर्मकः पारिभाषिकस्य ग्रहणम्॥ अच्छो
लौकिकग्रहणं न पारिभाषिकस्य ग्रहणम्। कति शब्दे॥ (उत्तर)
प्रत्यभिज्ञानो ... (द्वे - द्वन्द्वे (निर्द्वन्द्व)) कति शब्दे॥
... गावः। ... विशुद्धि॥
... ... गोमतः = गावः
... गोमती गौ। (गोमिन्)
... (दघ्नम्
ऊरु द्वयसम्। ऊरुदघ्नम्। ऊरुमात्रम्। लः लुक्। (तिर्यङ्मान)
ऊर्ध्वमान ऊर्ध्वाधिकम्। Height आयाम-मानम्। = तिर्यङ्मानम्
आयाममान। तिर्यङ्मान। ऊर्ध्वमान॥ ... दघ्नमात्रम्
प्रमाणम्। लः = लुक्। ... प्रत्ययः॥ | उन्मान। ३
ऊर्ध्वमान। आयाम। तिर्यङ्मान। प्रकाश॥ प्रमाण॥ आदि
स्यात्। नवा (ज्ञात) ... उत्सर्ग।

(२०२३) अपवादेन उत्सर्गो बाध्यते। यत् परिमाणम् अस्य इति
... ॥ अव्ययानाम् अव्ययाः अनन्ताः निपाताः। निपाताः
... नामानि आख्यातानि। भावप्रधानम् आख्या-
आख्याताः॥ ... नामानि ... कर्ता॥
... क्रियावचनो धातुः॥ धातुः शब्दः ... सत्त्वप्रधानानि नामानि
उत्तमस्य अनुप्रधानम्॥ भावप्रधानम् आख्यातम्। सत्त्वप्रधान... न जहाति॥
... नामं। पादपूरणाः॥ ... ... [illegible] २
आख्यातुम् ... विशेषणानि ... ... एकादशकम्॥ तत्र प्रति ...
... शब्दार्थस्य ... ॥ तथा। जैवक्या। ... इत्यादि।
लाभवम्। भवन्ति। यथा। तथा। जैवक्या। ... इत्यादि॥
कथम्॥ का संख्या परिमाणम् आसाम् इति कति निपन्नं वा

(२०२४) ... (कियाधारम्) पन्निदधानानि (कति)
... ... बहुवचनम् प्रयोक्तव्यम्।

(२०२५) अनि... ... कति पुत्राः ... कति ... प्रश्न
... ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०२६) अक्षतानाम् अम्लानाम् जातिमाम् पञ्जीविनाम्
सहस्रेण समेतानाम् परिवृत्तं न विद्यते।
तथा श्रुतस्य योनिश्चेतत्+ इत्येतद् ब्राह्मणमोदकम्
तथा श्रुतानाम् यो हीनः जातिब्राह्मण एव सः॥

पञ्च अवयवा अस्य इति पञ्चतयम्। चतुष्टयम्। चतुष्टयी
जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः, यदृच्छाशब्दाः।
(शब्दकोश) — चतुष्टयी शब्दानाम् प्रवृत्तिः
(१) चतुष्टयी शब्दानाम् प्रवृत्तिः। जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः, यदृच्छाशब्दाश्च
(२) चत्वारि पदजातानि
(४) चतुर्विधः प्रवादः (विधिः) प्रकाशो भवति आगमवाक्येन- लोकवाद प्रवचनवाक्येन- व्यवहारवाक्येनेति

(२०२५) द्वावयववौ अस्य इति द्वयम्। द्वितयम्। त्रयम्। त्रितयम्। उभयः उभयौ उभये
अयोगोलः। उभये देवमनुष्याः॥ उभयः यत्नविदम्। दुर्लभो। इति भावः। इति आशयः। अभिप्रायः। यत्नविदम्। अयत्नविदम्॥ तिरोहितभेदः अतिरोहितभेदः॥ एको देवानाम् राशिः। राशिः। समूहः मुष्टिः। (group, heap) द्वितीयो देवानाम् राशिः। न्यायोऽयं व्याख्यातः॥
मुष्टिः॥

(२०२८) अधिकम् अधिकम्। अस्मात् अधिकम्। समानजातीय- एकजातीय- विजातीय शतसहस्रेषु इच्छते (इच्छति)। यस्य संख्या तदधिकेषु इः+तैषा भवेत्सम ५।२।४५
(अधिके समानजातौ विष्ठं शतसहस्रयोः॥) (नामाधिकमिदपूर्वकं — उक्तम्॥ अङ्कमाख्यन न ख्याति।
(संख्यायाः अल्पीयस्याः पूर्वनिपातः)
संख्या — संख्यानम् = गणनम्॥ अभिधान शोधित लोमावक॥
मिमानम् = मूल्यम् । गुणः भागः॥ देश- कालापेक्षो वा निमोन-
नि-मीयते- क्रीयते मेङ् प्रणिदाने। पूर्यते अनेन इति पूरणम्।
मिमेयभावः॥ । मल्लाणाम्। कर्मणामः। व्यवयवो वा शीर्यावा॥
पुष्पाणाम् मुष्टिकानाम् प्रयोगः॥ व्यवच्छेदः संख्यावचनं संख्येयवचनमपि।
द्विविधा हि संख्याशब्दः, संख्यावचनाः संख्येयवचनाश्च।

// (२०२९) आगमः, आगामी। तेन-अधिः। तेन अधिः। विधि-
विधान-विधिकाः प्रत्ययः आद्युदात्ताः। प्रत्यये भविष्यत्-
नाहिँसो अन्तरङ्गे हि आगमः। काश्चित् कौशलोऽपि। कारिका।
लौकिकन्याय। शास्त्रीयन्याय आ.... पूर्वोक्त रूपम् भवत्येव। न
पदादि। पूर्वोक्त। चतुर्णाम् पूरणः। तृतीयः तुरीयः चतुर्थः तुर्यः
तुरीयकम् तुर्यकम् अति-प्र-वह-तम बहुत्वम् = अतिशय
बहुनाम् पूरणः। बहुतिथः लच्छाम प्रायः जन्म॥ किंचितितमः = निरः
प्रातिपदिक स्वरूपग्रहण (बाहुबलानि निपातनानि भवन्ति।
अव्ययमात्रापि निपातनानि भवन्ति। (स्वादेरिवत्र भावोऽप्रातिप-
दिक॥ पदादयः/ प्रकृतिप्रत्ययप्रतिषेधः विस्पष्टार्थं { अन्यान्त- व्यवहित

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०३०) (५.२.५६) शततमः । मासदयूरूपः मासतमः। प्रतीक्ष्यते । (विमर्श)
मावतः (लक्षि) । विरूपत्वर्थम् । अधितमः। जयतितमः। अधि, अधिकं - आख्या
आक्षिप्यते। जनिपाद्यते अप्याद्यते॥ इत्यर्थः॥ इति आख्या। अभिप्राय॥ आशय
संमन्यते। व्याख्या: मोअश्रताम् इत्युक्ते अनुका आदि आत्मनाद्धोऽनूताः आक्षिप्यन्ते
ध्वन्यते। व्यन्यते। अनुमीयते। उपलभ्यते। अनेकपदसमुदायः। अर्थवत समुदायानाम्
समानगुणत्वम्। अनुकरणशब्दः। स्वरूपमात्रप्रधानः। स्वरूपमात्रपदम्।
गोमान्। वृक्षवान्। मधुमान्। अनुमापीदि पद समुदायः॥ इष्ट शाने आर्थपदम्
चतुर्दिशाम् नापेक्ष्यम्। अपेक्षापिता। सर्वेज्ञः, सर्वदा, सर्वेषाम् जनार्थ।
अनुकार्यशब्दः स्वरूपमात्रप्रधानाः इतिशब्दवत्। अनेकपदान्तत्वाद् वाक्यम्।
अनुकरण शब्दत्वाद् न वाक्यम्। ० पठित - मोदते। पचतमजाते। निरुक्ति
यथाशोयद्यत्वादर्थे। अनुकार्य शब्दः स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययम् उत्पादयन्ति
दीर्घजीवितीति
पौरुषेयत्वादिवचनादि अध्यायः। पौरुषेयम् अपौरुषेयम्॥
अध्यापकः आत्माख्यानः इति वैयक्तिकस्य। अध्ययन समाप्तिप्रथम
गुणः अधि। गुण अज, गुणा अधिक। पृथक्कर्शः। मनुष्य श्रुति -
व्यायेन अनुवर्तिः (वर्तते इदि सूत्रे) देवासुरः अध्यायः। देवासुर
पक्षिकुत्व: पथमः॥ स्तरः (वस्तु गुणपदे देशः) धने काम: (इच्छा -
अभिलाषः) देवदत्तस्य धनम्। जनितः (पुनरुक्त तत्पद) देवेषु
जनितः (देशाच्छेनायाम् जनितः प्रतीक्षा॥ देशकः ॥ स्वाङ्ग स्वभावः॥
प्रियातिशयार्थे ॥५।२।६८। उदात् गम आप्नुते॥ उदरेऽविजिगीषुः॥
यो बुभुक्षया ऽत्यन्तम् पीड्यते॥ उदरे जनितः। औदरिकः आप्नुनः।
उदर प्रीअर्जनादौ प्रवृत्तः॥ योग्यौ लब्धो जायते तस्य किञ्चिदपि
वैराग्यं न भवति॥ आत्मम्भरिः॥ शक्तिः सस्यम्। च अत्र गुणवाची।
प्रत्ययः नवा॥ अधि - अपहृत। सस्य = तन्तुवाय शलाका।
अधिः कालः अपहृतस्य। अधि - अल्पकाल ॥ अल्पाको यवागू
अन्नाको { शीतकः उष्णकः जडः ५।२।७२॥ उष्णकः = शीघ्रकारी - दक्षः } (छत्र आदर्श / मर्म आदर्श)
अध्यारूढः दोषः स्वाहः (अधि - आरूढ (उत्तरपद लोप)
(अधिकशब्देन (रूढ) योगे सति पञ्चमी सप्तम्यौ एवं विभक्ती भवतः। (पठन्ति
पिकस (तद्धितान्तेन)
(२०३१) ध - जानातिक्रियावचनोऽस्ति। अनुगुः उपाधः। पार्श्वकः। पार्श्वेन अन्विच्छति
अन्वेष्टा पार्श्वकः = मायावी। कुत्सिति (कुत्सित) कु - इति = मार्गः
इयमक्षो हि प्रकिथ दक्षम् अजिनम् च याचेति॥ दाण्डाजिनिकः = दाम्भिकः
स्वच्छन्दतीता हि वचनापि कोर्ति अर्थप्रधानः निर्देशः। शब्दप्रधानो -
निर्देशः॥ शब्दप्रधाने निर्देशे स्वरूपग्रहणम् भवति। इतिकृत्वा
ऐतावन्ते, एकं एव तेयौ इतिकृत्वा॥ (अनिर्दिष्टार्था: प्रत्ययाः
स्वार्थे भवन्ति॥ यावताम् भूयस्य तावतिथम्। इतिकलित:
विवक्षार्था॥ । उत्कः इमनाः उत्सुकः (उत्पन्न मन) उत्कण्ठितः
गुडापूपा: प्रायेण
(२०३२) प्राय: = बाहुल्यम्। प्रायेण। प्रायशः॥ पौर्णमासी।
अन्नम् अस्याम् पौर्णमास्याम् इति गुडापूपिका गुडापूपा॥
पौर्णमासी॥ गुडमिश्रा अपूपा।
तिलापूपिका
गौणाय काण्ठम् फलं का तदतदभिधेयं जयाति - इति प्रयोजनम्
सौन्दर्यता सर्वेषाम् पूर्वे - उपात्तम्। उत्पन्नात् अनुकूलमते
सिंहावलोकितन्यायेन - यथा सिंहः धावन् पृष्ठतोऽवलोकयते॥
मण्डूकप्लुतिन्यायेन, सिंहावलोकितन्यायेन, गङ्गाप्रवाहन्यायेन।
द्वितीयं अत्र भवति, द्वितीय स्वोः॥
CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अधिकरणमेवेकं — हेतुभावेना अपकृष्यते अनुकृष्यते।
छन्दोऽध्यायी पुरुषः श्रोत्रियः। क्रियारूपा। जन्मना ब्राह्मणः। सत्त्वरूपा।
असत्त्वरूपः॥ उत्पत्यनुत्तरि मिश्यारी। वर्णमेव चोजमेव॥
अविद्यमानप्रवृत्ति-प्रवचनक्रियाम्। एवं शास्त्रम् अर्थात् श्रोत्रियो-
भवति॥ यश्छन्दोऽधीते तद् वेदम् अनुतिष्ठति तत्र श्रोत्रिय शब्दम्
अर्थात् मात्रे तु छान्दस शब्दः। इति अर्थभेदः॥ श्रुत्वर्या। तेनार्थ-
एवं निरूपयन्ते श्रोत्रिय शब्दः क्रिया कतिपयशब्द्यध्याः।
मार्दव्यात। वेदपाठी मल्लिका प्रदीपः (पूर्वं कृतमनेन इति कृप-
पूर्वी कटकं भुक्तपूर्वी ओदनम्। जठशब्दो विद्यमानवचनः।
कट=८ (वयदेविवद् भावोऽप्रातिपदिकेभ्य) (गृहमव्ती —
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति) कर्मोपनिष्ठा। भावे निष्ठा।
(२०३३) (कृपुपा) इतिश्चन्दः कृत्वा तद्धितः उत्पाद्यते। कृतपूर्वी कटम्
पूर्वीगतम् पूर्वेण पीतम् पूर्वेण भुक्तम् पूर्वेण क्रियाविशेषणम्
द्वितीयान्तम्॥ क्रियाविशेषणानाम् द्वितीया नपुंसकलिङ्गत्वम्॥
द्वितीयान्तम्॥ क्रियाविशेषणानाम् द्वितीया नपुंसकलिङ्गत्वम्॥
शब्दे— अधीती इष्टी यज्ञे पूर्ती श्राद्धे पदविच्छेदाः उपात्त—
प्रतिपदार्थः पश्चात् पदस्य अनुपदम् (अनुपदी) अन्वेष्टा॥
प्राक् पश्चात् प्राक् अनु) साक्षाद्द्रष्टा— साक्षी (ग्रहीता—ग्रहीता)
उपद्रष्टा-साक्षी: ~~अनु~~ उ प्रकृतिवद् अनुकरणं भवति। निमि: साक्षाद् दृष्ट
भवति। पश्यद् इति, यत्र चेदीयते पश्यपौ स्थितः पश्यति।
भवति। पश्यदिति, यत्र चेदीयते, पश्य पौ स्थितः पश्यति
संकेत वाक्य के उदाहरणों का संग्रह से बना निबन्ध
(१) संस्कृत वाक्य के स्तर कर्ता।
(२) शास्त्रों का पारस्परिक कारित्व।
(३) शास्त्रों का व्यवहार में उपयोग।
(४) आगमकाल व्याख्यायकाल — प्रवचनकाल — व्यवहारकाल
अवधानाम् अमात्रे रेलोपः। स्वार्थे प्राप्तिपदिकम्। सारिल्य— नक्षत्राणि
नाभमात्रे योगे विपरीतार्थ। नियात्यते। पाक्षेत्र्ये = जन्मान्तरशरीरम्
यो यस्य विषयः) यथायथम्— यथायथम्॥ जो - जिसका
यथायथम्! इन्द्रिय शब्दम्॥ स्वर्वो व्युत्पत्तेः अनिपमः
प्रतिभाये नाना व्युत्पत्तयः! इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गम्॥ विकल्पानाम् सामर्थ्यम्
(५।२।९३) इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गम् इन्द्रियम् इदं
प्राणिनः — चित्तवती — आत्मवत् इन्द्रियमा विचार्थ॥
इतिहास। व्याख्यानरूपशास्त्रं। प्रमाणशास्त्रम्— सर्वशास्त्रीय— व्यशास्त्रीय—
(हेतु) अनिर्वचनम्। (वैयाकरणों का सर्वशास्त्रीय— लक्षण
लोकव्यवहार्य-वचन-प्रक्रियाँ न्याय-उदाहरण— विचार— विकल्पयाम्
॥ अपशब्दः सिद्धान्तार्थ ज्ञापक सम्बन्धित विकल्पयाम्
॥ प्रश्निम्प्रयोजन निरपेक्ष। नित्यो ऽथ शब्दो ज्ञापको न्यु योज्य वचनम्))
भवन्ति भवत्वाक्यम्॥ (गुणवचनमेव भवन्ति) अभिधानस्वभावः। शब्दस्वभावः।
गौः (वाह-दोह-प्रजनः)॥ अस्ति शब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपातः।
~~प्रजावती~~ प्राकं लोगवी॥ अस्मद्गुरुः)
नहि भेदः अस्मद्गुरुः॥ इन्द्रियग्राह्यं मुख्यः॥ निर्वाच्यम्।
(२०३४) प्रायिकमेतद् वचनम्॥ मनुष्यमात्रे लोकस्य विवक्षा॥ अत एव समानाधिकरणम्
निषेधार्थ॥ मनुष्यमात्रे॥ स्थानाद्यर्थी॥ अन्यत्र स्थापि—
आत्मा: स्वतन्त्रा:। मायाधर्मी ॥ स्थानाद्यर्थी॥ अन्यत्र स्थापि—
हरिप्रमुखः॥ यथायथम् अनानुचार्यते॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०३५) कुब्जान्या रोगादि। उपतापः रोगः॥ ...
विपादिका (बिवाई) जाके पाँव में हैं न बिवाई - सो क्या जाने पीर पराई॥
यथायोग्य
(२०३६) अतिशय वस्तु का समय-अवसर पर प्रकाशन से अतिशय
वस्तु प्रकर्ष लोक में कभी बाहर आ जाती है॥
कल्याणानि अङ्गानि अस्याः इति अङ्गना। इतिरु - दद्रुः। त्वग्रोगविशेषः॥
लक्ष्मीः अस्यास्ति इति लक्ष्मणः वाक्य में वाक्यार्थ उपस्थित होता -
वाक्यार्थेन भवति॥ कल्याणानि - शोभनानि। नानाजातीयानाम्
शाकानां उपाहार शाकी। विषु = नाना / विश्व विश्वक् / विषुव-
नाना। नगर - ग्राम - कला। पदनिपातः लक्ष्मणमित्यादि [illegible]
लक्ष्मणः लक्ष्मणत्व पूर्वक नियतशील छन्दः उपलक्षणः [illegible]॥

(२०३७) मुखरः वाचालः। तस्य हि केवलं मुखमस्ति न तु वाचकत्व-
विवक्षाभावात्॥ ह्रस्वहनुः कुब्जशब्देन उच्यते इति लक्ष्मणं हि इति
अवयवकोषोऽपि आचार्यैः उचितं कृतम्॥ अदोषः। नत्वा - नत्वाप्रकृत्या॥
इतिकला विषयनियमार्थः। इतिकरणो हेतौ, इतिकरणा समाप्त्यर्थः॥
इतिकरणो विवक्षार्थः॥ अनन्तम् / अनुत्तानम्। लौकिकानि शब्दानि
चार्थः॥ (२०३८) किम् पूर्वपदम् किम् उत्तरपदम्। तीक्ष्णशब्दादयः प्रत्ययाः
निपातितः॥ यत्र प्रकृतिप्रत्ययादि पूर्वोत्तरपदयोः उद्भावयन्ति। पर्णे
लुप् - निपातनेऽपि नत्वा निपातितः॥ आदिशब्देन कुञ्ज - भीतमुखादि गृह्यते
पुरुषाः प्रतिपद्यन्ते। आहननम् = ताडनम्। अनन्तरम् पुरुषादिकम्। नोर्थे
कर्मोपपदे॥ इमाः पर्वत गुहाः आश्रमाः॥ माया - मेधा स्रज् यशस्वी -
तपस्वी तेजस्वी मायावी - मेधावी स्रग्वी मायी। मायिकः। मायावती
(वाम-दुष्ट) के साथ प्रजा बहुवचनवाले तीह। दृढ़ा वर्चस्वान्॥
गुण्यः गुणवन्तः॥ पयस्वान्। यशस्वान्। अङ्ग = देह। अवयवम्। शीतेन
आतपं आतपादी॥ हृदयालुः हृदयी हृदयिकः हृदयवान्। निर्विकार
हृदय = शीताङ्ग उष्णालुः (अर्थात् तद्भावे निर्विकल्पः
अर्थी = अर्थाभाववान्। अर्थवान् अर्थिकः। मठ तपने देवाः
प्रकारान्तरेण व्युत्पत्ति दर्शिता: उपाज पलञ्चाशिका
देवा एनं देवाः॥ आयुधाचाधिकाराः।
अर्थी अस्यास्तीति अर्थायुः॥ (अर्थी - प्रार्थी विद्वान्) (छान्दोग्य -
प्रतीन अर्थवत्॥ याम-इष्टी- क्रियाक्षेत्र) (५-२-१२८)
(वाग्मिन्) वाचालः। वाचाट। बहुभाषी। जल्पाक बहु
भाषते वाग्मी। ॥ कुत्सितं बहु भाषते। न पश्य बहु [illegible]
वाङ्मय [illegible] वाङ्मय
स - अवकाश - आलीय - याति - धन ॥ एवं अभिव्यक्तेय शब्देन [illegible]॥
इनिप्रत्ययः ... (५।२।१२८) [illegible]
वाचं आलति वृन्तकादि अल्पप्रत्ययः आदिशब्दः प्रकारे ... विमल
कार्यं ... (५।२।१२६) अर्थ आदि छोड़ दे॥
उपतापः रोगः गर्भादि निरूपणम्। (दुर्वचन: श्रा ... गुणवर्जन।
क्रियावचनानि ... आलिवधनः ... क्रियावचनः॥
इतः इति ... धातुपाठे ... दृष्टव्यः॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कालेवर्तिः वर्तनम् - (अर्थ-प्रयोग) - पक्षस्य वाक्य प्रयासम्।
वर्ति = Interpretation of a word
(एक) अर्थ, गौ, योग, वर्ति, इति, जाङ्ग्‌ ग्रन्थ, मर्म, न, व्याख्यातिः।

(२०३८) अनिर्वचनम् गृह्णानि अधिकतां प्राति पदिकेन)
ओदि इति वस्य नाभिरुच्यते॥ उदकं। शमः प्रावणम्। कमः -
उदकम्, प्रावणम् च। क - सुख वाद् वायु ब्रह्म - मस्तक वाचक:
अर्हेयुः अहंकारवाक्। प्रमंयुः कल्याणवाक्॥ अहम् इति अन्ये ...
शाह: अहंकारे वर्तते
॥ ... प्रायपाठः इति मा स्वाव पलमान्‌ इति॥ एवमन्ये
कौ गर्वाश्च वश्य कौ। बहु: जेष्ठवाची, वैपुल्यवाची च॥
अनिष्टेष्वम्। देवे अकार: उच्चारणार्थः॥ इदं ददाति इति ...
ब्राह्मणे।" अस्मिन् विधि स्तादादावल्‌ उद्दयौ॥ (प्रपत्रुइ ... दीर्घ
... औत्व स्वरादि विधि प्रतिषेधः।) (सार्वधातु प्रमाणत्वात् सार्वधरत्वम् -
नातिक्रामति। तस्मै स्तोतिल् वचनम् सार्थम्। वर्तिः = वर्तते॥
अभितः = उभयतः॥ ... अभ्यर्थयते। (उच्चारणार्थं वाचनं
कुत्सा प्रयुज्यते। इत्यर्थे। इति इत्येव इति गृह्णम् प्रादिकाविधार्थम्।
... परिहार्यार्थम्। इत्यर्थः॥ भाषायां वैदिकार्थं भाषायामेतन्मे-
चरति प्रादिवोऽयम् विधि। श्रेष्ठ प्रयोगः॥ यत्र दृश्यते -
तत्र भवति। अस्मिन् काले - एतर्हि अस्मिन् काले अधुना॥ इदानीम्॥
अधुना। इदानीम्। एतर्हि॥ चरितार्थम्। अकृतार्थम्। (वैदिकस्य
सार्थकम्॥ तस्मिन् काले। तदानीम्। तदा॥
(२०३९) अस्मिन् अर्थेन अयम्॥ शब्दबोध। विवक्षा लक्ष्य। व्युत्पत्ति। अर्थबोधन।
यौगिकता। शब्दावयवबोध॥ लोकेऽभावः॥ वस्तु-वैविध्य। उच्चारणस्थान-
वैविध्य। अङ्गोपाङ्ग व्यायाम जंवाद-विवाद॥ (सामान्यस्य विशेषो भेदक:
प्रकार:॥ येन प्रकारेण = यथा। तथा। कथम्। अन्यथा इतरथा अन्यथा।
सर्वथा। इत्थम्। थमु = (उकार: मकार परित्राणार्थ:॥ (वर्ण व्यत्यय:
इकारस्य कार:॥ इकारस्य चकार:॥ इषः प्रायहत्यक मनीष ताडनम्॥
प्रकारो भेदः जाद्‌ शक्ता।
प्रतिपाद्य सामान्य तस्य विशेषः प्रकारः॥
विधि - देश - काल॥ अत्येति - इकार: तकार - परित्राणार्थ:
भ्रान्तिम् अपाकरोति - निराकरोति। निवर्तयति॥ (सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः)
(एवानु बन्धक ग्रहणे न दृष्यनु बन्धकस्य) (उभयद् विभक्तेः ...
(एवानु बन्धक ग्रहणे न द्व्यनु बन्धकस्य)
निर्विलीयते। (निरनु बन्धक ग्रहणे न सानु बन्धकस्य)
(२०४०) स्वार्थिका: (प्रत्यया:) प्रकृतिधर्मान् अनुवर्तन्ते॥ कदाचित् वैदिक
अतिवर्तन्ते स्वार्थिका: प्रकृतिधर्मान् ... यथा। चात् वैदिक
याचक = याचितम्। याचः अश्व मयजतीराता, याचो रोगा॥
अस्ति कथ्यते - याच्योऽयम् कुतिमत्: याचन्ते अयनीयन्ते -
अर्थात् गृया॥ अभिमान शक्ति स्वभावात्।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(2081) अतिशयनम् - अतिशायनम् ... [illegible]

निपातनम् । ... [illegible]

विशेषणम् । प्रकृत्यर्थविशेषणस्य द्योतिकानाम् प्रत्ययानाम् स्वार्थे-

भवति ॥ तत्रैव इमे आद्याः, अयम् एषाम् अतिशयेन -

आढ्यः - इति आढ्यतमः ॥ - दर्शनीयतमः, सुकुमार-

तमः ॥ पटिष्ठः । लघिष्ठः । गरिष्ठः ॥ यदा च प्रकर्षवताम्

पुनः प्रकर्षो विवक्ष्यते तदातिशायनिकान्तात् अपरः प्रत्ययो

भवति ॥ पटिष्ठतरः श्रेष्ठतमः कृष्णानाम् । प्रतियोगी

प्रतियोगपदेभ्यः प्रकर्षिता । अव्ययकृत्यादि निपातनानि भवन्ति ॥

केवलः श्रीतिः स्वार्थे वर्तते ॥

अतिशायनात् ... [illegible] विलक्षण कृत । विग्रह ... [illegible] ॥

प्रकर्षस्य ... [illegible] शुक्लमतिशेते इतीदृशे

... [illegible] । अभ्युपेयते । उत्कृष्टतः

सोऽभिनिर्देश ॥ इति पर्याहारः ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणस्य द्योतिकानां स्वार्थे भवति ।

शुक्लः । नीचतरः शुक्लः ॥ ... [illegible]

गुणप्रकर्ष - शुक्ल । क्रियाप्रकर्ष पाचक । जातिप्रकर्ष जाते ।

जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः ॥ गो - गोतर - गोतमः ... (संज्ञा - परिभाषा

अन्यः पदानि योगजानि गच्छन्ति । अभियोगजानि गच्छन्ति ।

प्रमाण - प्रमाण ॥ ... [illegible] न चेतनः ॥

द्रव्यस्य व्यपदेशस्य च आदीयते गुणः । भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयते ।

द्रव्यस्य व्यपदेशस्य च ... [illegible] ।

स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाहसमवेतम् । }

समवेतस्य च वचने लिङ्गं वचनं विभक्तिं च ॥

अभिधाय तान् विशेषान् अपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम्

... [illegible] शब्दः ॥ प्रकृतितो लिङ्ग-वचनानि भवन्ति ।

त्रिसंख्यान विग्रहः । शुक्लम् अतिशेते । ... [illegible] सजातीयम् -

अतिशेते ॥

(2085) अन्यदिह द्विवचनम् ग्रहणम् न पारिभाषिकम् ॥ ... [illegible]

उपपदम् । विभज्य । विभाज्य ... [illegible] । ... [illegible] ।

पाणिपादम् प्रकृ... [illegible] इति शुद्धः । ... [illegible] ॥ ... [illegible]

अन्य ... [illegible] ॥ ... [illegible] ॥ (चित्त)

(2086) एकवचनम् उत्सर्गतः करिष्यते । ... [illegible]

... [illegible] ॥ ... [illegible] अर्थवचनम् ।

... [illegible] ॥ ... [illegible] निरपेक्ष ... [illegible] । (शब्दः अर्थात्

(लघ) (... [illegible] प्रकृतितो लिङ्गवचनानि अनुवर्तन्ते ॥

जातिद्रव्यत्व)) इति आर्थिकं मतम् । कदाचित् अतिवर्तन्ते अपि ॥

(स्यान्लोपे ... [illegible]) ... [illegible] ॥

... [illegible] प्रकृति ... [illegible]

कपटेती । प्रमादेन पाठः ॥ ... [illegible] । अर्थ

पाठिक ... [illegible] ॥ ... [illegible] = प्रकार ॥ देशकृतो विशेषः । अर्थ

(2087) ... [illegible] भेदको विशेषः ॥ शीलक ... [illegible], ... [illegible] ॥

... [illegible] ॥ ... [illegible] । गर्हितः । निन्दितः ।

... [illegible] अभ्युपपत्ति ... [illegible]

... [illegible] - अनुकम्पा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

//(२०८५) प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्।
प्रकृत्यन्। आपाततः अर्थम् जाघ्र नानु तिष्ठति॥ अध्यक्षः
ग्रामं प्राप्य गाढं चिन्तयन् विहितं कौतुकं किया॥ इममेकमेव
शतकम्। अन्यच्चरिति उपकारः अयेयत॥

(२०८६) श्लोकवार्तिकम्। किम् एवम् सिद्धम् भवति। केवलं वर्ण। स्वर्ग
सङ्घातः॥ कुत्सितकम्। व्यपुनिज्य इव अर्थानाम् यस्य उ-
व्याघ्राजिनः॥ (उपमानपूर्वस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च)
महत् अजिनम् महाजिनम्। व्याघ्र महाजिनः॥ व्याघ्रस्य महाजिनमिव
महाजिनम् अस्य उ व्याघ्रमहाजिनः॥ (ज्ञानिपातलक्षणोविधिरनिमित्तं
निमित्तं तद्विघातस्य) ॥ [illegible] ॥ वाचि आशीः उदात्त इति वाग्याशी
वागिकः। अन्तर्वर्तिनी विभक्तिः॥ पदत्वेऽविवक्षणं कर्तव्यम्। वाचिकम्
व्यज्ञनप्रीतिः अच्। अकार। केवलः अच् अकारः॥ (अष्टकवृत्तौ पाणिनीया)
सिद्धम् इत्यम्। तौत्र औपसंख्यानिकः॥ एकदेशेन समुदायो उ-
भीयते॥ विप्रायेनवगौ॥ उभयार्थमायः एव शब्दम् अर्थम् प्रत्याययति
न प्रत्येकमानः॥ अनपनुमितापि अनन्तनुमितः कुतिः किम्
नर्थम् प्रत्याययति। प्रत्याहारेषु हि मध्यवर्तिनो कुतः वर्णाः किं सर्वेषाम्
न प्रत्याययन्ति। अविरुद्धान्
//अशक्तिजैः पदमेतैः लाघवः आदि मध्यान्ते शब्दः प्रत्याययन्ति अर्थम् तथापि न॥
समुदायैक- संयोगेन विनियुज्यमानेऽन्वाख्यानादि संयोगेन अनुनिष्पद्यते॥
तुल्यायाम् अनुनिष्पत्तौ देव-दत्ताऽन्त्यायाः/ नहि अन्वाख्यानपरे शास्त्रे दशा सिद्धि-
अ अन्वाख्यायकम् शास्त्रम् (व्याकरणम्) अन्वाख्यानमात्रम्॥ स्वभाव-
सिद्धः। लोकसिद्धम्॥ शिक्षा। शास्त्रस्य नियामकम्। लाघवप्रतिपादकम्॥
प्रत्यक्षी
ज्ञानिः संहितार्थम्॥ अल्पम् तैलम्। तैलकम्॥ दीर्घप्रतियोगी इत्वः
कुत्साकुटी कुटीरः॥ (लिङ्गम् लोकाश्रयम्) (अन्वाख्यानम्) (अन्वाख्यायकशास्त्रे
अभिधानम् पुनः लोकाधिकम्। विधाता! कादक्षि भवन्ति।
विधाता प्रयत्न॥ विधात! अन्यथा॥ कुब्जः। कुतुपम् चर्ममयम् —
स्नेहभाजनम्॥ कुपाड गवी कुब्जः कुतुपम्॥ यस्मात् पयासहि
भावात् इत्वे शब्दनिवेशः॥ भारोद्वहने मन्द शक्तिता।) गर्दभेन तु
अश्वायाम् उत्पन्नः अश्वतरः उच्यते॥ वत्सतर अनड्वान् अनसोवोढा
भारोद्वहनम् प्रति यः शक्तीन स्यात स च वत्सतरः॥
//जाति- गुणेन- वि यया क्रिया वा समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणम् निर्धारणम्"
(१) जातिशब्दः, गुणशब्दः, क्रियाशब्दः, यदृच्छा शब्दाः च (चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः
(२) चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः।
(३) यौगिक योगरूढ, रूढ।
(४) प्रत्यक्षक्रिय - परोक्षक्रिय अतिपरोक्षक्रिय
(५) प्रकृतिप्रत्ययोत्पन्न, अव्युत्पन्न, यथोपस्थितम्।
(६) प्रकृतिप्रत्ययोत्पन्न,

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०५०) द्वयोः निर्धारणे - बहूनां निर्धारणे॥ प्राचाम् गृह्यम् पुनर्वचनम्।
विकल्पार्थम्। लाघवार्थम्। प्रतिषेधनिवारणाय॥ । व्याकरणेन नाम त्वम्
गर्वितः॥ यास्केन केन नाम त्वं गर्वितः॥ (समानविधौ कृताकृतसौ -
जातिपक्षेण लाघवं भवति॥ अन्ते अनन्तात् विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा॥
वेदाङ्गस्य व्याकरणस्य शास्त्रस्य अध्ययनम् शास्त्रविहितम्॥

(२०५१) प्रतिकृतिः। प्रतिमा। प्रतिच्छन्दकम्। तार्वीषः। मृण्मयम्-
काष्ठादिनिर्मितम् प्रतिच्छन्दकम्॥

(२०५२) विक्रीयते यत्र तत् पण्यम् । नीविका यः देवप्रतिकृतयः॥
आजिविकाम् अर्थार्थम् पात्रभूताः॥ भव्यः॥ अतर्कितोपपन्नम्।
अचिन्तितोपपन्नम् यादृच्छिकम् । काकतालीयम्। अजाकृपाणीयम्
अस्थकर्त्तितीयम्। अबुद्धिपूर्वकम् उपस्थितम्।
अलोहितोऽपि उपाधिवशात् तथा-

(२०५३) कर्कः शुक्लोऽश्वः॥ स्वयम् अलोहितोऽपि उपाधिवशात् तथा-
प्रतीयते॥ ... जातीयाः अनियतवर्णयोः ... [illegible]
पद्मः॥ [illegible]॥ अनन्तात् विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा॥ । इस शब्दः
इत्यत्र अनन्तात्। [illegible]

(२०५४) कामक्रोधौ मनुष्याणाम् खादितारौ वृकाविव। (आयुधजीवी - जाल्म।
नैमित्तिक। अनैमित्तिक॥ अवयववाची वावस्थावाची। आमन्त्रयते [illegible]
जघ्री। घ्रातमघ्री निमित्ते भवः नैमित्तिकः॥ पात् शब्दः अनन्वयः।

[illegible] [illegible] भवति लक्षितेन द्योतितत्वात् [illegible]
(२०५५) अभावात् [illegible] दानम् वर्धनम्॥ [illegible]
द्विवर्चनं न भवति ॥ पोस्तवापादनम् दानम् वर्धनम्॥ षष्ठी अर्थे वर्तते। अनन्ति [illegible]।
मात्रे ददाति॥ [illegible] शब्दः [illegible]. । पुन प्रकरण।
बहिर्मुखः॥ अनन्तकः पाद शतः॥ स्वामी + आदेशः। पुन प्रकरण।
भेदः [illegible]। इति अभेद भवति। चैत्यतिथ्यलनककर्मा। प्रभूतसुखमा
चैत्या = [illegible]॥

(२०५६) अग्निषोमीयमजगत्-
अग्नि - सोम
सूर्य - चन्द्र
बुद्धि - मेधा (बुद्धि सर्वपक्षबुद्धि) चन्द्रमा मनसो जातः) warm-hearted cool-headed.
स्त्री - पुरुष (आयुर्वेद) = (मित्र - वरुण / प्राण - उदान)
उदानम् - दधिमायन
अग्नि हिरण्यमेघजम्-
श्लेषमाद्ये मधु - पितलम् जलि
द्युमेदः - आमदाने.
बल - क्षत्र (अग्निब्रह्म, इन्द्रः क्षत्रम्)
दिन - रात्रि
मित्र - वरुण
{अश्विन / ज्योतिर्षु} - अश्विन / रेवत
अग्नि - जल / जल
भर्त - सोम (बन्धु - वर)
सूर्य - मनज
द्युर्ग - गौ [illegible] + शीतवीर आजीव-
सिंह = [illegible] दुर्गा - [illegible] दुर्गा -

(अग्निम - विद्युत)
उष्ण - शीत.
क्षार - अम्ल
~~Acid~~
(Alkali - acid)
High blood pressure / low-blood-pressure
इन्द्र का सामपात्र.
कठोर - स्निग्ध
शौर्य - नम्र (मलिन)
तीक्ष्ण - मृदु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०५७) ५।४।२॥ जातीयान्न्यद् वर्ग्यानि ॥ वर्ग्य - क्रिया शब्दा। न नपुंसक अलिङ्गः। आयुधयोगात् पुलिङ्गः॥ वर्गव्यक्तीनां हि जातेरभिव्यक्तिः। न हि व्यक्तिमन्तरेण जातिर्लभ्यते। ब्राह्मणजातीयः। भावप्रत्ययान्तो न ब्राह्मणशब्दः। ॥ ब्राह्मणत्वं जातिराधारो द्रव्यात्मकः पिण्डः उच्यते।

समस्थान इति तुल्यः। समानं स्थानं अस्य इति कृत्वा॥ पितृतुल्यः पितृस्थानीयः। Having the same position.) पितृ स्थानमिव स्थानम् अस्य। पितृस्थानीयः। पितृस्थानः॥

(२०५८) ५.४.२२। आम् प्रत्ययः॥ द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो नास्ति, तथापि क्रियागुणयोः प्रकर्षो द्रव्ये उपचर्यते। (आख्ये - गुणस्यैव प्रकर्षो न द्रव्यस्य॥ नैव द्रव्यस्य प्रकर्षोऽस्ति उक्तः शब्दः अधिकरणप्रधानः) ॥ तत्त्वभूतः अर्थः। आधेयधर्मस्य आधारे उपचारः। मञ्चाः क्रोशन्ति। कालस्य द्रव्यम्। कालेनापि द्रव्यं स्वरूपापेक्षा ॥ प्रकृति - स्वरूप - प्रदर्शनपरम्। इत्युच्यते - स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि गतिकारक पूर्वपदस्यादि ग्रहणम्। अनुवर्तन्ते अतिवर्तन्ते - व्यभिचरन्ति॥ प्रकर्षः = प्रकृष्टविशेषः; इति कृत्वा - इजकट्के। कशाङ्के। कूटदाहे। मृजूष घृत्तौ। पौनः पुन्यम् = अभ्यावृत्तिः। पञ्च वारान् भुङ्क्ते। पञ्च कृत्वो भुङ्क्ते॥ पूर्वीन् वारान् भुङ्क्ते॥ पुनः पुनर्भवनम् - अभ्यावृत्तिः॥ बहुवचनम् अतन्त्रम्। ज्ञानन - संख्यानम् - गणनम्। द्विविधाः संख्या शब्दाः केचित् संख्याने केचित् संख्येये संख्येये। लिङ्गतायां धर्मी। साध्यताल्यो धर्मी। ॥ आ द्वि त्र्यः संख्या संख्येये एव वर्तन्ते। अत अतः परं संख्याने संख्येये च॥ सकृत्। द्विः। त्रिः, चतुः पञ्चकृत्वः॥ साध्यस्वभावो क्रिया। सिद्धस्वभावा क्रिया। बहुधा (बहुकृत्वः) दिवसस्य भुङ्क्ते।

(२०५९) क्रियाणाम् उत्पत्तिः आवृत्तिः॥ अन्नमयम् (अपूपमयम्॥ व्याकरणे उदाहरणम् लोके प्रयुक्तं प्रस्तुतम् = प्रकृतम्। लोक - व्यवहार - अनुभव - अनुभूत - प्रसिद्ध सत्य॥ निश्चय स्पष्ट मैथ॥ निश्चयरूपं व्यवहारे जाप्य शब्द प्रयोग॥ अपमया - रहित॥ आदर।

(२०६०) शब्दज्ञापकत्व॥ निःसंशय। विश्वासपूर्वक वचन। वृत्ति - धन आजीविका लाभ॥ तातरक्षा। शिक्षाकर्षिणा यशः शास्त्ररक्षा। लयः॥ अन्नमयो यज्ञः। अपूपमयं पर्व। वटकमयी यात्रा॥ इयमपि प्रमाणम् उपदेश प्रत्यक्षमनाद्॥ मोदक - शष्कुली, अपूप॥ स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि अनुवर्तन्ते, कदाचित् अतिवर्तन्ते। अतिव्यभिचरन्ति। प्रकृत - प्रस्तुत प्रत्यापनम्। (स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि अनुवर्तन्ते प्रकृति - गत - लिङ्गः। इतिह (उपदेशपारम्पर्यम्) ऐतिह्यम्। भेषजम् - भैषज्यम्॥ तदर्थः तादर्थ्यम्। सन्निधः एव सान्निध्यम्। अग्नि - देवतार्थं इदम् अग्निदेवत्यम्। पितृदेवत्यम्। वायुदेवत्यम्) (वचनात् अग्नेरतिथिरिकार्थे प्रत्ययः॥ याग - सम्प्रदान - मन्त्र - स्तुत्य वा देवता॥ इतिह उपदेशपारम्पर्ये प्रयोगदर्शनम्। अग्निर्यस्याः देवता अग्निदेवता॥ निभृत, निष्कृत, पादार्थम् उदकम् - पाद्यम्। गन्धोदकमादि समुदायः = अर्घः॥ ऐतिहासिकः इत्यादि - विकल्पन्ते। ज्ञानकीर्ति। नूतनम्। नूतनम्। नवीनम्। अतिथये इदम् आतिथ्यम्॥ समानम् स्थानम् अस्य सस्थानीयम्॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०६१) उष्णकः ऋतुः। शीतकः ऋतुः॥ यजुर्वेदः, ... इति
उच्यते॥ ५-४-२२ पर वार्तिक नहीं है॥ वैलक्ष्यम् = लज्जा। ... त्वम् च
आपद्यते॥ उपदेश-वाक् = ... वाक्। ... श्रुत्वा तथैव यत
कर्म क्रियते तत् कार्मिकम् इत्युच्यते। व्रतिः = पंक्तिः॥ ...
सूत्रे भवति। ... प्रक्रियागौरवम्।
प्रक्रियालाघवम्॥ (२०६२) छन्दोवद् ऋषयः कुर्वन्ति। अन्वयेन
एकवचनम्। पारिभाषिकम् एकवचनम्॥ ... एकः वचनम्
एव। ... भवति॥ अक्षाः। पादाः। माषाः॥
मात्राधारिता ... शब्दाः पारिभाषिकाः॥
इति ... मन्यते। ...
अश्रुतानाम् अविद्यानाम् जातिमात्रोपजीविनाम्
सहस्रशः समेतानाम् परिषत्त्वं न विद्यते॥
सहस्रशः समेतानाम् ... ब्राह्मण ...।
तपः श्रुतञ्च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मण्य ... एव सः॥
तपः श्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः॥ ...
ततः ... भवति। आभिमानुः ...
प्राप्नुत ... जायते॥ ...
भवति। ... जायते॥ ... मृदेव घटः, तन्तवः
रज्जुरेव ... कुण्डलम्। ...
एव पटः। ... एव ...॥
(२०६३) कर्तव्यस्य अवसरप्राप्तिः = समयः॥ ... पदो बहु-
व्रीहिः॥ समानाधिकरणो बहुव्रीहिः॥ ... समीपवचनम्॥
संख्याशब्दस्य अन्ते गुणशब्दो यस्याः॥ संख्याशब्द समीपवर्ती गुणशब्द॥
न+उर् भवतीयाः॥ समयस्य अतिक्रमणम् = यापना॥ missing the
proper time. समय-यापना। कालक्षेपं करोति। अथ ... पावाघ्राः
(पत्रेशास्त) ~~...~~ ... समयः (ठीक समय)। प्रवेशयति
निष्क्रामयति। समयः नियमः। ... अथः ...॥
प्रदेशो न लगति। जलस्थलः। भूमिको ...॥
व्याकरण - व्यावहारिक शब्दों की लिपि, कोश, जगह, क्षेत्र, विभव॥
निष्कासनम् = अन्तःस्थयानाम् बहिर्निष्कासनम्। आनुलोम्यम्
अनुकूलता - आराध्यचित्तानुवर्तनम्॥ ... आराध्यभी
भावयानम्॥ ... अनिष्ट-अकरणं अभिमतकरणम्
अनभिमतवर्जनम्। ... वाक्य-भाषणम्
यथा एतत् कर्तव्यम् इति ... करोति॥ ऋजु - साधु। ... ॥
तथा (एव) तथ्यम्॥ स्थूलम् उदरलोट॥ भाषणम् - ...
स्तोत्रादि प्रकाशितम् = अन्तोदात्तो ह्रिजत्यशब्दः॥ पीवा ... = ...
क्षात् करोति। पीवानम्॥ मधुशब्द ... मन्त्रार्थः॥
(२०६४) निपाताः आद्युदात्ताः। उपसर्गाश्चाभिवर्जम्॥ ... अन्तो-
दात्तौ। उदाहरण॥ प्रायिकम्। प्रतिगतः ... उदाहरणम्
समानाधिकरण (तत्पुरुष) समासः॥ शोभनो राजा सुराजा॥ अतिशयितो राजा
~~अतिरा~~ अतिराजा॥ किंराजा यो न रक्षति किं सखा यो ... दुह्यति॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सुगौः। अजाजा॥ अजावा। अगौः। नोपतिष्ठते। निन्दिता-
पूरणं (शकटस्य) किंपूः। तद्भाण्डविरोधाद् उपेक्ष्यम्॥
अपथम्। अपन्थाः॥ द्विगाः। पञ्चगाः॥ अन्येचो माणवकः॥
अनुगम् शकटस्य। दशानाम् च समीपे उपदशाः। दशानाम्
आसन्नाः अदूराः, अधिकाः। द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः॥ नोऽधिक-
पुत्रपार्थः। बहु लोकवचनम्। वैपुल्यवचनः। आदि शब्दः प्रकारे
निरीतः निरवसा अङ्गुलिभ्यः॥ प्रादिशब्दस्य कर्मव्युत्पत्तिः॥
✓ समासान्ताद् उत्तरपदात् समासान्तो कृते पश्चात् समासः॥ स्वादिविधिः
प्रागेव समासान्तो भवति। अन्यचः, बहवः। अर्धर्चः॥ स्थलपथः
जलपथः। आ कश्यपथः॥ अनसायुः। अहीयू। कृतयूः अक्षः॥
यस्य येन सम्बन्धो भवति तत् तस्य विशेषणं भवति। अवयवावयविलक्षणः
सम्बन्धः॥ वाच्यवाचकसम्बन्धः विषय-प्रयोजन- अधिकारि-
सम्बन्धः॥ प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः निमित्त-निमित्तक भावः सम्बन्धः॥
अन्वेऽध्यम् = अर्धर्चः प्रतिलोमम्, अनुलोमम्। अवलोमम्॥
पद्माकरो नाभि अस्य॥ (सर्वो द्वन्द्वो विभाषया एकवद् भवति॥
विरुपाणामपि समानार्थानाम् एकशेषः॥ आक्षेप प्रयोग
अर्थात्पर्यो हि शब्दप्रयोगः (अर्थज्ञानार्थः) ॥ वीप्सा द्योतनार्थम्
उक्तस्यापि पर्यायशब्देन प्रयोगः॥ अहर्दिवम्॥ अहनि-अहनि॥
निश्चितम् निःश्रेयसम्॥ यः आयो यथूँ भि यस्यते प्रत्याहरः, उपमन्यवः॥
वर्णः शब्दोऽयम् दीर्घवचनः॥ अन्यम् करोति अन्यायति अन्य-
तमम् अन्या करने वाला अन्येते (शब्दानाम् स्वार्थाभिधानम्
स्वाभाविकम्। अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः॥ ~~स्वस्ति~~ पदं तेभूयात्-
शोभनं श्रेयसे भूयात्॥ बहु शब्दात् प्रशस्तवचनात् ईयसुन्॥
आशीर्विश्वाप्रयोजन-प्रवृत्तिः॥ पद्धति में रहा लोके न केचिन्नाद्रियाः-
अवगमयेत तत् तद्धितेन उच्यते॥ तद्धितवत्तनम्। यथैव आगता
~~तान्~~ तेनैवद् अवगमते॥
(२०६४) देवाः एनं देयासुः देवदत्तः। ~~स्वः~~ शोभनं श्रेयसे भूयात्। फूल फलो-
फूलो। भला हो। बड़ी उम्र वाली हो। शुभ हो। कल्याण हो। मंगल हो।
स्वस्ति हो। शं हो। शान्ति हो। जदिन हो। good morning हो॥
शिव संकल्प हो। चंगा मंग उँ॥ भला चाहे॥ सर्वे भवन्तु सुखिनः॥
(बोली बाकत वाले धी)। मान निरोगी होवी। ॥ तत् सामीप्यात्
साहचर्यम्। यथा गङ्गायां घोषः
स्वरूपगुणद्रव्य। पारिभाषिक। सामान्य विशेषः। हिन्दवी
(२०६५) ॥ (द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्याः विधयः॥) स्वशास्त्रगतनियमः
लौकिकनियमः। नाना शास्त्रगतनियम॥
पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः॥ अर्थवत् - प्रयोजनवत्, सार्थक
(२०६५) पुरुषम्। क्वी प्रभाषी न्याय: क्वी प्रभाषा: बहुव्रीहिः:
अर्थानां निश्चयः॥ ॥
॥ भाषाप्रधानाः (लोकव्यवहार॥ कर्मकरः। कर्मी। कर्मी

(२०६६) उपाजयवभूतं पदम् वर्तिपदम्। उद्भूतावयवभेदा॥ समुदायाः॥
नाविक शब्दः नवम् आदेयम् आयते।
तिरोहितावयवभेदः॥
ई: इव नाविका अस्य। प्रकृति-प्रत्यय समुदायः॥
नाविकापर्याय नवाशब्दः॥ शितिः = कृष्ण। शितिकण्ठ।
नीलकण्ठ॥ अर्चा = प्रतिमा।
शोभनम् प्रातः अस्य प्रप्रात ॥ प्रोष्ठः = गौः ॥ प्रप्रात,
पृथ्व॥ अवयवानाम् मन्मात्रे विलोपः॥ प्रातः शब्दः अभिव्यक्त-
प्रध्यानः। प्रातः प्रातस्तने कर्मणि क्रियैनाम निर्वाहः। पदस्य व्यपदिष्टि
✓ प्रभावितः। राजानुयाजनम्॥ शोभनं प्रातः कालमस्मि अस्य॥
प्रप्रात। महद्हलम् हलिः इत्युच्यते॥ हलमात्र्च हलम्॥
नाभमभेदः लिप्सितमटः। अभिलषितमटः॥ अभिधायीय शब्दि
शब्दः॥ (मन्थादिकास्व कोपि बलम्) (अयाह यूयाजरा अर्थिक
लोक मन्यन्ते॥
अमेध्याः प्रमेध्याः दुर्मेधाः
पौलिखिव ते राजन् मन्दकस्यात्मेधसः। अनुवाक हता बुद्धि नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी।
देवलस्य पदम् न ~~समुदायपदम्~~॥
बहुप्रजा निर्ऋतिम् आविवेश॥
न पदसमुदायः॥ केवलः = असहायः॥
२०६७) नजशब्दः व्यवहारैवाची इत्तविशेषवाची वा। शोभनाव्यवहारैषु,
शोभन इत्नोवा। विगृहीतव्यम। विग्रहः। अवग्रहः॥ ईर्ष्या प्रयुज्यते
लुब्धः = व्याधः॥ व्याकरण अनुत्र प्रमितमस्य व्याप्तम्॥
व्याकरण में, लोकचलन, लोकवृत्त, अनुभूतियाँ बड़ती है- इनकी पंक्तिम
अनायास जिखातीहैं। प्रयाने- व्याख्येयं इत्तो यत्नः फलवान् भवति
कोई भी पद ग्रहीत्वा इदं प्रकत्याम - कृताशेषिया कृत्यार्थी
(फालानुमतिलि, प्रस्तविय)॥ अव्ययीभावस्य तमासोऽव्ययसंज्ञो भवति॥
वृष-गतविशूलेन। प्रकृष्टे जानुनी अस्य प्रज्ञः संज्ञः। अर्थिकम् जानुनी-
अस्य अर्धंज्ञः। कुम्भमिव स्फोऽस्याः इति कुम्भोध्नी घटोध्नी
शोभनो गन्धोऽस्य प्रगन्धः आपणिकः॥ द्रव्यवचनः। गुणवचनम्।
क्रियावचनः॥ भाववचनः। स्वपादिजप्रदायप्रवचम। आदय निवृत्ति।
आपणिकः॥ प्रमाणिः देवदत्तः॥ गन्धः लेशः अल्पपर्यायो गन्धशब्दः
एकदेशभूतः। गन्धान् विक्रीणीते। गन्धाः पण्यमस्य।
५-८-२३२ में प्रक्षरार्थसंबंध लोक में पाँच दो देवता उपासी थे
स्त्रियों में इनका अधिक व्यवहार था॥ लोकवृत्त बड़ा विचित्र है
माष-नाविक- उदर-पादः। इनको जानने से कोई लोकव्यवहार
बड़े सिक्षित हैं। लोग इतने प्रकृष्टदर्शी और बौद्धिक थे॥
लत्सोवा। अध्याय॥ लोकमति॥ कुन्द बोदिल ध्यान॥ नहीं
लपर्क॥ लोग व्यतएव जिन बात नहीं आती- इनहें पढ़
२ तिखिरिपदी अवश्य पढ़ते हैं।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०६८) मृतविनष्टया जङ्घया निर्दिश्य॥ यत्तदोर्नित्यसम्बन्धः॥
विकल्पनियमौ॥ निर्व्यापि निर्दिष्टम्। निर्याणेन बध्यते॥ निर्याण के
पापों के लिए कितनी उपमाएँ लोक में प्रचलित थीं॥ प्रदक्षो दर्शनि-
यातः॥ कुमारवर्णी होम के दाता पके। अरोकः: विदीर्णच्छिद्र
अ- रुच। - रोकः रुच दीप्तौ रोकः, अरोकः,
मुख, दन्त, नासिका, उदर, जंघा, पाद, उपमानों द्वारा वैविध्य प्रदर्शन की
कालादिकृता वस्तुधर्माः वयः प्रभृतयः अवस्थाः उच्यन्ते।
बालः। मध्यमवयाः। वज्रवयाः बलवान्। नातिस्थूलो नातिकृशः॥
बृहत्यौ हृदि कृत्वा, मनसि चेतसि॥ ककुदाकार पर्वतस्य शृङ्गम्
ककुदम् इत्युच्यते॥ तालु- काकुदमुच्यते। श्येनं हृदयमस्य -
श्येनं हृदयम् अस्य॥ सुहृदयः सात्त्विकः॥ दुर्हृदयः शत्रुः॥
तकार मुखसुखार्थः पठितः॥ पठनीयवचनं तच्छब्दः
कायजाम्नालुक्। प्रवापी- तन्तुवाय शलाका॥ ककुदाकार -
पर्वतशृङ्गम्॥ (शौनकीयम् आचार्यस्य, यस्य प्रातिशाख्यादि निर्मातृत्वेन प्र-
सिद्धिः निश्चितमस्ति)॥ विस्पष्टार्थम्॥ विभक्त्यन्तानाम् -
पाठः। प्रातिपदिकानाम् पाठः। अर्थवान्। अनर्थकः॥ विधिवाक्यानाम्
आनर्थक्यम् आपद्येत॥ निरर्थकात् विधिवाक्यात् बाधः भवति।
अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा॥ वदि- अभिवादन स्तुत्योः।
(उपकजेन इत्यत्र कृत्वा क्रियाप्रतिषिध्यते) कृतः क्रिया प्रतिषेधो
वक्तव्यः॥ २६-९-७७ को पञ्चमाध्याय समाप्त॥

(२०६९) नितयम्। नयम् अधिकृतम्। अधिकारः। वेदितव्यम्। विदत्वानि
विद्लृ लाभे। विद विचारणे। विद सत्तायाम्॥ अमानत्वेन समुदाये
वर्तते भवति। स्वार्थी:, परार्थी: सन्देहम् अपनयति, अपनुदति,
निर्णयति, निर्धारयति, निश्चाययति, वारयति॥ समानाधिकरणो-
बहुव्रीहिः कथ्यते॥ एकश्च अर्थो अक्ष॥ एकार्थोऽस्य यस्य॥
असमानसमुदायः। व्यञ्जन समुदायः॥ निर्देशः कथनम्। उच्चारणम् वा॥
कृतः पुनरेतद् अवसितम्॥ नहि- उपलक्षणम् कार्योपयोगि भवति।
चित्राः इत्यत्र उपलक्ष्यभूता गावः। अन्यपदार्थे प्रधानो बहुव्रीहिः॥
तद् गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः समुदाय एव अन्यपदार्थः। इतरस्तो
कृतम् शुक्लवाससमानय। चित्रगुमानय॥ बाहुहस्तवान्।
इत्यत्र। अनयवैर्भाते। समुदायैर्भा
एतद् इत्यत्र अपाकरोति, अतिक्रम्।
शालकानि। शास्त्रविहितवार्तिकप्रवृत्तिः। क्रमः प्रचलन महावयवैः प्रचलति
अन्यथा हि अनवस्था स्यात्। पूर्वोक्त दोषं परिहरति। (निपात शोभन-
दोषः:॥ आ दशभ्यः संख्याः संख्येये वर्तते न तु संख्यानमात्रे)
उच्चारणं नाम शब्दानुशासनम्: (द्विः प्रयोगो द्विर्वचनम्) पुनः पुनः
उच्चारणम् आवृत्तिः॥ दोषाः उत्पन्नाः प्रतिकारः। विधि- नियमयोर्भावे
विधिरेव न्याय्यः। विग्रहप्रदर्शनम् विशेषप्रतिपत्त्यर्थम्। (प्रश्न)
अनयपार्थिवादि व्यञ्जनइत्यर्थम्। मतवैर्य बहुव्रीहिः संतो मतवर्ष्टिः
सर्वभवित्री।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

देवदत्तोऽपि अङ्गुलिमान्। इत्थोऽपि अङ्गुलिमान्॥ अवैकल्यमर्थे-
नानर्थकम्। तदस्य अनर्थकम्। अर्थम् अभिप्रायः। आर्य?
कल्प?॥ वार्क-वृक्ष भाविनी अनवस्थात् आपतति॥
दोषप्रसङ्गः। श्रोत्रहानिः॥ अङ्गुलि भवति अपश्याम्। मौनमन्त्रो-
च्चारणे॥ श्रोत्रहानिर्भवति। वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति
वचनमात्रम्। लौकिकोऽयं न्यायः॥ वृक्षस्य परिवृत्तम्। स्थाने द्विर्वचनम्
द्विर्वचनोऽपि द्विर्वचनम्॥ एकाचो द्वे प्रथमस्य भवतः॥ एकाचम् द्विः
उच्चार्येत्। दोषः अवतरति। एकादिरिदम् अद्विर्वचने।
अद्विर्वचनाद्वचनाच्च इति॥

(2060) तत्र प्रतिविधानम्। न च कार्यो निमित्तत्वेन आश्रीयते।
अध्वर्युः। चतुर्थः॥ बाध्य-बाधक भावः॥ उपदेशोपदेशव-
भावः॥ बहिरङ्गम्। प्रमाणानुपपत्तेः विप्रतिषेधात् अन्तरङ्गम् बलीयः।
लोपे प्रतिषेधे अदीधितयः, तस्य कौण्डिन्याय॥ अर्थापत्त्यान्तराय -
द्विरुक्तानाम्। (द्विः) एकाचो द्विः, तस्य द्विरुक्तिः॥ अन्यथा आपाता-
पतितोऽपपातः॥ प्रयत्नः। अनिष्टं जायते स्यात्॥ तथापि हि यत्ना-
त॥ इतिकर्तव्यः स्पृष्टः॥ येन विना यन्न भवति, तत् तस्य निमित्तम्।
वृक्षः निमित्तम्। नमः नमः- नमः-देवाय॥ अन्यो भूतेन
अड् अभ्यासो (पुनरावृत्तः) अर्थः पूजायाम्। इत्थं - दर्शनाद्भयः।
अनग्रामणे। प्राकृतसाध्यो यः। उद्धि। अवयवो। समुदाय-
मूलाः। व्यवपात्रो अनवो। उद्ज आर्जवे। वल्कल अङ्गुलि-
विभक्तिवत्कल्याम्। नुमविधौ अपदेशिवद् वचनम् इति॥

(2061) केचिदाहुः। कोचिद् व्याचक्षते। अपरे। अन्ये। द्वि -
नामधातवः = प्रकृतधातवः। शुद्धधातवः। मूलधातवः॥
शब्दस्य द्विर्वचनम्। यथेष्टम् नामधातुभ्यः। समुदायस्य जाति
अनुमिते अभ्यस्तत्वे। अवयवस्य अवयविना भवति।
तस्य अयं शब्दम् प्रतिपत्तुम् अलम् (समर्थः) कर्तव्योऽभ्यस्तस्य सर्व-
चिन्त्यम्॥ पर्यायोनाम - यथाक्रमम्। प्रकृधातुः = नामधातुः॥
काण्डूम्। अश्रूम्। अभ्यासः आवृत्तिवचनो लोके प्रसिद्धः॥
पूर्वम् कार्यस्य पर्याः॥ (ननु च = ? तेन/अर्थ॥ येनैक अर्थी
अर्थाद् विभक्तिपरिणामो भवति। वचन-शास्त्र॥ अवयववचनम्।
नावर्यावचनम्। (प्रकृतिभ्यो प्रत्ययो विधेयो भवति। अभ्यासंज्ञायां
प्रयोजनानि। तेन जाति-चोदना - यत्ना, प्रत्ययः।
समुदायः प्रत्येकम्। पर्यायेण॥ (यत्र च निमित्तं लक्षणान्तरेण -
हि विहन्यते तदनित्यम्।) (वार्णादाङ्गं बलीयः)॥ लाघवार्थम्
अनन्तेहार्थम्। स्वरः अपनयन।
नदि-जागृ- दीडयाम् चकासेः शास एव च।
नीकी वृत्ति करणेन जागातिर आदावुपपद्यते॥
इत्यालोच्य ॥ मह पूजायाम्। इथ्याम व्याप्यपोजनयोः॥
प्रकारम् आपत्यः॥ आपद्यते॥ ऋमिङ् प्रक्षेपणे।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उर्णुञ् आच्छादने॥ लक्षणम् ... भवति॥
गुरुमान्। रेफः। णुञ् अभिक्षेप एकाच् ...।
(द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वा) (णु स्तुतौ॥ ... ॥
(यौगनाम ... कामयन्ते। ॥ मामकचिकाः ॥
तिष्ठतु तावत् ... धातुग्रहणम्)

(२०६२) ... पौर्वापर्यम्। पौर्वापर्येण ...कम्। ... स्थानी अत्र ... ।
कार्याणाम् प्रवृत्तिक्रम॥ क्रमविकार। क्रम गौरवम्॥ (१) जाति-परिमाणे (२) धातवर्जे (३) ... वर्णक्रमे (५) आश्रयक्रम। (६) श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्या क्रमाः (७) योगविभागः वैलक्षण्यं। सिद्धान्त-स्थापितः॥ किंतर्हि द्विप्रयोगो द्विर्वचनम्॥ लक्षणानुरोधात्। (एकदेशविकृतम् - अनन्यवद् भवति" ... द्विः उच्यते।) निर्दिश्यमानस्य देशा भवति॥ इतियावत - वहाँ तक॥ ... विशिष्टतत्त्वादेस्तदन्तस्य च॥ ॥ ... अपाकरोति (प्रत्ययग्रहणे ... (... अनुपपत्तिः) विधि-विधान-विधि-मात्र-कामचार॥ इति कृत्वा। (... परीक्षा॥ (ल्यप् लोपे ... पञ्चमी। कामनार्थे॥ ...।

(२०६३) ६।१।१४। बन्धुनि बहुव्रीहौ॥ शब्दरूपम् प्रधानम्। अर्थव्याख्याने हि निर्दिशे ... नापतिष्ठते। त्रिरूपम् शब्द।
वेञ् उतः, उतवान् - (आ-उत ओत - प्र उत प्रोत (ओतप्रोत॥
व्येञ् वीतः, वीतवान्। ह्वेञ् हूतः, आहूत॥ टुओश्वि, शूनः शूनवान्॥ वाचम् इच्छति वाच्यति। वाचा नयति वाचियम्।

(२०६४) ६-१०-७७। आत्मनेपदीयाद् अनात्मनेपदी विधायक-शास्त्रम्। शास्त्रम् अनर्थकम्। किम् शास्त्रम्। विधिः/प्रतिषेधः। अनुमीयते अनुमाप्यते। सूत्रीकृतार्थम्। ... अवलम्बः॥ आनिष्टं ... शास्त्रीयः। बाधकबाध्यभावेन। ... ॥ ... आदि॥ ... दुर्बोधम्। ... प्रतिपत्तये। चायृ पूजानिशा... चायृ पूजानिशामनयोः॥ स्थायी आयायी ... वृद्धौ।
(... बलवत्॥ श्रीत - श्यातिः॥
(२०६५) प्रतलात् पूजात प्राक्। ... शब्दज्ञापनाः॥ ... आरभ्यते। ... विहितम्। दोषप्रसङ्गो न भवति॥ अत्यर्थ निवर्तनम्, ... निवर्तनम्। निश्चयजननम्। विश्वासजननम्॥ औदासीन्य महिमा॥ ... । ... आयु।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०७६) आलस्य-प्रमाद-तन्द्रादय ते ~~लोभ~~ अनुशय अमितिरत्व ।
लाभादि- अर्थ- ते लोभकी उत्पत्ति ॥ लोभः । वञ्चनी ॥
आदेच : उपदेशे अशिति लाभकी धात्वादेः षः सः (२-८) उपदेशा
ष्टः ॥ (५-७) उपदेशावस्थ ॥ टेरूप- नीरूप (जय- ग्रुप)
जातुनतिबि- निजमलाविभ । (प्रथम पुरुष ।)
[illegible] प्रथ्वता नाखि । प्र पूर्व । प्रल धातूपदानां समुदायत्व ॥
(अनन्त विन्सो अन्तनदेवाल) गुणश्रुतिस्यात अचोऽपि क्रमम् ॥
धातूपदानां समुदायः पदार्थ स्यते ॥ क्वचिद्विग्रहे नाम । द्रवमूर्तिः -
द्रवकाठिन्यम् । श्यैङ् गतौ शीनं घृतम् । द्रवावस्थायाँ काठिन्यम्
गतम् ॥ शीतम् वर्तते शीतः वायुः ॥ गुणे- तद्वति च ॥ शीत
शब्दप्रवृत्तिः ॥ शीतार्थो ॥ [illegible] आख्याति ।
तद्वति
प्रत्याहारो । क्वचित् गुणे वर्तते क्वचित् गुणवति द्रव्ये ।
[illegible] । [illegible] ॥ प्राप्तविभाषा । अप्राप्तविभाषा
उभयत्रविभाषा ॥ किलशब्दः अरुचिसूचनार्थः कैश्चित् व्याचक्षते ।
[illegible] अाश्रयम् । [illegible] प्रत्यहम् ॥ श्रा- पाके ।
[illegible] ॥ शृतं क्षीरम् । शृतं हविः ॥ श्रपयितुमह्नि प्रवालयः ॥ अतिरूपम्
शृतं क्षीरम् । शृतं हविः ॥ [illegible] ॥ उपयन्तो अपि प्राकृतं पक्वार्थम्
अर्थनिः [illegible] पच्यर्थे वर्तते ॥ उपयन्तो अपि प्राकृतं पक्वार्थम्
आह । शृतं क्षीरम् स्वयमेव (पक्वम्) शृतं क्षीरम् देवदत्तेन ॥ आचार्यः जुहु-
भूत्वा स्वयमेव तद्दुहम् अपनुदति । श्रा पाके श्रै पाके (श्राश्रयो । श्रा-
वा निपात्यते । प्रयोजक व्यापारः प्रेषणादि लक्षणः अध्याहारेण प्रयोजक -
शब्देनोक्तः ॥ पाकः । पाचना । द्विविधः पाकः विक्लित्तिलक्षण ।
विक्लेदनालक्षणः । पच्यते ओदनः स्वयमेव । पचत्योदनं देवदत्तः ॥
पक्तोऽपि प्राकृतं प्रकृतौ भवम् । णिजर्हितवाच्यम् पक्वार्थम् आह ॥
निष्पन्नोदनः । [illegible] ॥ [illegible] हेतोः (प्रेरणात) ॥ प्रकृत्याति
'प्रकृत्यर्थ' बहुव्रीहिः ॥ श्रा श्रयो: शृतम् ॥ प्रयोजक व्यापारः, प्रेरणा-
अपेक्षया [illegible] ॥ प्राकृतात् अर्थात् बाह्यः । न अन्तर्भाव्य
हेतुमण्णिजर्थः अन्तर्गतः क्षीरं स्वयम् श्रातितम् देवदत्तेन प्रयुज्यते
[illegible] इति निपात्यते ॥ कर्मभावापन्नोऽपि योऽ
[illegible] कर्म चासौ कर्त्री चेति कर्मकर्त्री ॥ कर्तरि भावे कर्मणि
कर्मकर्तरि विक्लेदनमात्रम् । स्वयम् पक्वान्न । बाह्यः प्रयोजक
यज्ञदत्तः ॥ (२०७७) अष्टा. ६.१.२८ ॥ पीनम् (ओ- प्यायी वृद्धौ) पीनम् उरः ॥
मुखम् । बाहू उरः । आप्यान चन्द्रमाः । आपीनः अन्धुः (कूपः) आपीनम्
ऊधः ॥ प्रकरणेन (प्रकृत्य) ॥ द्विर्वचनम् पुनः प्र [illegible]
(पुनः प्राप्तम् ॥ (पुनः प्रसङ्गः ॥ उत्सर्गापवादयोः पारस्परिक्यां
बाध्य-बाधकभावः ॥ उत्सर्गाः प्रवर्तन्ते द्विर्वचनम् प्र [illegible]
विशिष्टलाभः ॥ (इमौ विभाषयोर्मध्ये ये विधयस्ते नित्या भवन्ति)
विरोधे हि- जनि बाध्य-बाधकभावः ॥
[illegible] निराकरणं ॥ (सम्यक्- असम्यक्) ॥ स्निह- क्लिद- क्लिद !

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(सम्प्रदानस्य सम्प्रदानाश्रयस्य बलीयो भवति) स्वपि — ॥ संधये ॥ अर्ह पूजायाम् । अर्ह पूजायाम् ॥ च्युञ् गतौ । त्यज हानौ । श्रीञ् पाके । (अनन्तस्य विरोधे प्रत्ययान्तदेशस्य) "स्थान-षष्ठी - अवयवषष्ठी) यो हि मुक्तिवन्तम् जनतु या मा मुक्ता इति किं तेन वृतं स्यात् । अनन्त्यस्य विधिर्वा भवति भविष्यो वा ॥ विदेशस्था । विभिन्नो - देशः विदेशः । अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति । सिधुः सत्या यस्मिन् तत् नृत्यम् मृत्यम् ॥ नृत्यम् साम ॥ वा इत्यु-याय पा'णिनि । (है. १४८ ॥ प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः आत्मक ॥(अनिर्चितवाद पश्य स्वदपचायनार्थम् आत्मक उपायम् - उपदेशो (१) व्याख्यात्मकेत शब्द विशेष विवेचनानि ॥ (२) नानो शास्त्रीत गत शब्द विवरण । (३) लौकिक शब्द विवरणम् ॥ बृहद् भूला ॥ (मालोप निरुक्त । ५ सन्धियाम् अनु रूपम् ।

(१) वाक्यस्य प्रधानाङ्गः (२) शब्द नामत्व - आतामुत्व (३) सर्वे वेद सर्वशास्त्र प्रतिपदक शास्त्र (४) अज्ञानतः तदेहाद् अपभ्रमते ॥ (५) नवशब्द उपायन सामर्थ्य. (६) नामि - आख्येतेन (७) प्रत्ययमाला, (८) निमित्ता, निः संशयता. (९) कवीटि भवे, कर्मणि - कर्मकर्तरि (१०) विवक्षा. (११) लोक स्वभाव. (१२) शब्द स्वभाव, (१३) शब्दानि अनेकार्था (१४) वेदे लोक जनाना ज्ञानतत्त्व बोध्या ॥ (१६) जनमान्ता ! (१७) धातवो अपि (१८) सूत्र धातवः, कृत्रिमा धातवः (१९) धातु कोर्ष अनेकार्थाः (१८) वेदे त्रिविधः इच्छा आध्यात्मिक आधिदैविक आधिभौतिक, आधियज्ञिक सामाजिक. (१९) परीक्षा - प्रावित यस्मिन्वत (२०) यौगिक योगरूढ रूढि. (२१) व्युत्पत्तिवाद: नाम शब्द: । क्रिया शब्दः यदृच्छा शब्दः (रूढि) (२२) नामाख्याते उपसर्ग निपाताः पदजातम् चत्वारि पदजातानि. (२३) उदात्तादिभेदेन अर्थभेद - जहक- नरक, क्रतुः जो शत्रो, होतृ, स्वाहा, श्रवण, अर्थ, (२४) भावे, कर्मणि, प्रयोजनेन (हेतुमति) (२५) प्रवर्तना भेद, प्रेरणा तोदना प्रेरणा, विधि, निमन्त्रण, आमन्त्रण, याच्ञा, प्रार्थना शासनम् शास्ते शासिता भावना ॥ अध्येषणा, अर्थ भेद षट्कर्षे - स्था: ष्ठा ॥ (२६) देशभेदेन शब्दरूपभेद, (२७) आचार्य पूजार्थ रूपभेद (२८) गत्यादौ गम्यमाने - गम्यमाने मञ्ज्ञम् पाणिनि व्याकरणे ॥ (३०) बृहद् भूला. (३१) प्राङ्मुख उपविश्य. (३२) वैकल्पिकार्थ (३३) छन्दसों में भाव-अभाव नाना है.

(३४) शालातुरीय — दाक्षिपुत्र — गोनर्दीय
पाणिनि कात्यायन वार्तिक पतञ्जलि)

(३५) पतञ्जलि की दृष्टियाँ (३६) लोक व्यवहार. (३७) धातु पाठ में धातु आसमेदसे भावुक स्वभावभेद तान्त्रिक - विज्ञानिक के बीज के चार वर्गों में बाँटे - चम - घस - जक्ष - भक्ष अदने । सर्वे अनेक ॥ क्विपि - चतुर्थी - षष्ठी (३८) विवक्षात्मः सम्भाताः । विकल्प का कारण, विवधाता बाधिः ॥ स्वरभेदसे समान भेद से अर्थभेद । लोक स्वभाव ॥ (३९) प्रयोग (४०) न्याय (४१) लोकोक्ति ॥ (४२) व्याकरणभेद, (४३) वातावरण.

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०८७) अेत्र संवरणे। भुल्ला हितोहिती उचित ॥ स्फुट स्फुल चलने।
कुर्वीत द्रव्यविनिमये। जि-जये। इङ् अध्ययने। दिवु- दिवा क्रीडायां।
अपारलौकिके। पारलौकिके ज्ञानविशेषे तपस्तापगतं तपयति। परलोके-
जन्मान्तरे। दिवु गत्याम् (मौक्ताभिः॥ परलोक! प्रयोजनम् अस्य
तत् पारलौकिकम्॥ विधि-निषेध जन्यं विविधेव व्याख्याने। एवं विवक्ष-
हेयोपादेय तत्त्वावबोध: ज्ञानविशेष:॥ सिद्धि: निष्पत्ति
मवमाहिर्यं नोपलब्धे॥
जायते, परस्परया वा॥
लघू पयमुणाद्यवादी डपय
(२०८८) स्तम्भविश्वं। हरिश् प्रेक्ष्ये। लघू पयमुणापवादी डपय
आगम:॥ सामान्यविहितस्य विशेषविहितो बाधको
भवति। पुत्री बाधा। बाध्य॥ नृप प्रीणने। हृष-
हर्षमोचनयो:॥ वृह् उद्यमने। शृधि-पुरुषे।
शिर: इच्छति शिरस्यति शब्दत। अर्थतश्च अन्ततमी
(जद्धतया) प्रकृति: शिरस्। तस् प्रकृतिम् आदेश:
विधयति धातयति ~~अपि~~ अनुभापयति।
व्यायाम कृष्णगात्रस्य पद्भ्याम् उद्वर्तितस्य च।
व्याध्यो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगा:॥
प्रसादार्थे प्रभातिशब्द॥ नमस्कर्त्तो॥ वशकान्तौ
(२०८९) धैव, स्तैव शब्दसंघातयो:॥ सर्वे धातवो णोपदेशा:
नृती-नन्दि-नर्दि-नक्कु-नाटि-नाथ-नाधृ वर्जम्।
कृतान्त्व: स्था धातु। उपदेश:। क्षिवु- ष्ठीवने।
ष्ठीव्यते॥ केचिदाचार्यप्रशिक्षा: ठकारोपधम् इति निर्दिष्टि।
अयेऽपुन: थकारोपधम् इत्वेन ष्ठकारं ठकारं श्रूयते।
नृती गात्रविक्षेपे। टु-नदि समृद्धौ। नर्द-गर्द-शब्दे। नक्क वक्क-
नाशने। नट-अवस्पन्दने। नाथ्- नाधृ- याच्ञोपतापैश्वर्य-
आशी:षु॥ टु- नये। अन्यथा हि शिक्षा। फाहिता॥
अनवन्यनम् उत्सृज्य॥ धृतस्पृक्-तैलस्पृक्॥ अर्धभाजम्। पाद-
भाक्-तृतीयभाक्॥ भ्रतिनिराकरणा भ्रतितनिवारण॥ अर्थ-
तत्त्व जतानो अर्थशब्द। नीवधापयारये॥ क्षिव गतिशोषण-
यो:॥ (व्यवीदाङ्कं स्वर्णीयो भवति बहुलमन्यत्र उभौविधि
व्याभिचारार्थम्॥ (कार्यिण: कार्यं भवितव्यम्॥ अध्यर्ध-
मात्रा। अर्ध मात्रा विसर्जनीयस्तु अर्धमात्रा॥ पूर्वम-
कार्यनिर्देश: पश्चात् कार्यनिर्देश:॥ कविपुत्रो उपयज्वना
भावा। चोदनारा लाघव॥ प्रयत्नार्थेन-वैचित्र्यार्थम्। लाघवा-
र्थेन। प्रमार्थेन। अनन्द हार्थेन। व्यञ्जनार्थेन॥ ओष्ठादिस्थान-
त्रोद्भवा:॥ तत: कार्यिण: कार्ये भवितव्यम्॥ पूर्वम् कार्यि-
निर्देश (युक्त), पश्चात् कार्यनिर्देश:॥ द्विविधो हि कष्टप्रदाय:
धातव:, प्राकृतिका ~~नैमित्तिक~~ निमित्त॥ उत्तम् सात्वे॥ शा/ष्टोपदेश
लोप ~~शक~~ श के स्थानो अभाव:। अदन्तम्॥ तु प्रत्ये इति
पर्येवा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इति लोपः॥ कर्मोपपदम्॥ लौकिके अर्थे अर्थवत्ता।
विशेषणविशेष्यभावः॥ कृञ्-धञ् अध्यापयते॥ स्त्रीप्रत्यये
चानुपसर्जने च उपसर्जनेऽपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो न भवति
आवर्तते। (हो जाता है। वर्तते। प्रवर्तते। अवर्तत [illegible]
निवर्तते। पुनर्वर्तते॥ धुञ् अङ्- इ- इत, इ, गम्, चा, पद, यम
जिघृ। दा। धा। इष। वह। नी। इ॥ आवर्तनीयम्॥
भवान् इति अनुप्रयोगः शब्दाभिव्यक्तये॥

(२०८५) न अवयवावयवः समुदायावयवो भवति॥ विषयसप्तमी
अधिकरणसप्तमी। निमित्तसप्तमी। (काल: कार्यार्थे निर्दिश्यमाना-
र्थे नाश्रीयते। अकालस्य इकारः। अकारस्य उच्चारणार्थः। आगमी
आगमवान्। इतिकरणोऽर्थः। अभिमर्यादा वेदितव्या॥ आहो चेदव-
यवो इत्थः तदेवदत्तस्यावयवो भवति। अर्थात् किमा शब्दाधिकारः
प्रत्यायितम् = ज्ञापितम्। गमितम्॥ अवयवमत्वर्थः (भाष्य)
ईषदर्थे आ- ईषत् आ- छाया। आच्छादयति आच्छादनम् मार्जनीयत-
[illegible] [illegible] संधिविशेषज्ञापनार्थं डित्करणम् किमुपादानम्।
ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः।
एतमातं ङितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङित्॥ आङ् मर्यादावचने।
अभिविधौ च॥ पञ्चम्यपाङ्परिभिः॥ आङ् मर्यादाभिविध्योः।
(गा- मा- दा इत्येषां विशेषः) (आत्मनिर्देशः पञ्चमीनिर्देशो वा-
बलीयान्॥ भान्ति मयापि दृश्यते॥ [illegible] संज्ञायाः॥
सम्बन्ध अवान्तरशब्दः॥ द्वा देयौ। द्यौ तन्तुकर्ये॥ जपर्यादि-
माजायमानात॥ (योगविभागादिष्टसिद्धिः) (आदेश उपदेशे
भवति (इको प्लुतः पूर्वस्य जन्मादीर्घे बाधनार्थमपवादे-
शस्य वचनम्) यद् यत् अपद् प्रकारान्तरात् प्लुतः॥ भो शब्द-
प्रणीतिकृत्वात् प्लुतः॥ मात्रिक- द्विमात्रिक- त्रिमात्रिक-
छन्दोगाः गायन्ति (भोधिकं गायति। इति अनुकरणम्।
तस्मात् द्वौ [illegible] [illegible]॥ अजिन्न विधि स्वपदोऽन्त्य
एवो) पि = प्रमाणो। तद्धर्मी/तद्धर्मी॥ स्वधर्मं न जहाति
मध्यप्रकृतिः) गव्यूतिः = क्रोशयुगम्॥ वेत।

(२०८६) शक्यार्थे। अवश्यकार्थे॥
भवस्य जायते। क्षेयम्। जय्यम्॥ क्षि- क्षयो। क्षि- निवासगत्योः।
क्षिय क्षिणायाम्। (निवास बनाकर रहने न जाय बनाकर रहे)

॥ क्विं हि निपातनान्न लभ्यते) (अन्तर्भावितण्यर्थः) शक्तिः
उपर्यमः अर्थस्य व्याधिः। क्रयार्थं क्रय्यमिति विहिता॥ प्रकृति-
प्रत्ययौ प्रत्ययार्थम् सह ब्रूतः) मूल्यं तोऽपि प्रकृत्यर्थः। तर्हि इदम्
तदर्थम्। क्रय्यम् क्रयः = विनिमयः॥ क्रयाय इदम् क्रय्यम्।
चतुर्थी- [illegible]॥ प्रयोजनम्। उपार्जनम्। मूल्यम्। अथ च
योऽस्मै यस्य तदर्थो॥ क्रय्यम् प्रसारितम्॥ क्रेताः क्रीणीयुः
इति बुद्ध्या आपणे यद् व्यवस्थापितम्॥ केवल मूल्येन यद्
अपादेयम्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०२१) नियमाः ग्रुपार्थम् धातवः अत्यन्तमीक्षा। पूर्वपरयोरेकादेशः॥ ~~पूर्वपर पौर्वापर्य~~ निवर्तितार्थ हि स्थानी भवति। (वर्णानुपूर्वीनामादिवत्॥ ~~वलीयान्~~ ॥ गरीयान्) प्रकृतिप्रत्ययौ

श्रुतानुमितयोः श्रौतः सम्बन्धो ~~बलीयान्~~ ॥ गरीयान्)

(पाठक्रमार्थक्रमौ बलीयान्) ॥ ततः कार्यिणः कार्यं भवितव्यम्।

उद्देश्यमेति। विधेयमेति। अन्यो भवति विधेयोऽपि कुरु॥

प्रधानानुरोधी हि गुणो भवति। वर्णानुपूर्वीयोगवशमन्तरेण वदभावानेव भवेत्। ब्राह्मणे

(२०२२) पूर्ववयाः ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः॥ पूर्ववयाः वृद्धवयाः। ब्राह्मणे ॥ अन्यत्र कामचार

नहन्तव्यः। सुरा न पेया॥ प्रतिषेधविधेः॥ आ वर्तितो विधित्सित् उद्धृत्य क्रियते

✓ व्याकरणम् च ज्योतिः॥ आ वर्तिता विधित्सित् योग्यो भवति

किमर्थं पुनः पुनः॥ उपनीतः सन् अध्ययनादिषु योग्यो भवति

अध्ययनमपि शौचार्थम्। अकार्ये दोषः, कार्ये अभ्युदयः॥

अत्र प्राप्य शुक्लमन्त्र पूतः स्थविर आयाति।

पूर्वपक्षनानिवादानाम् पुनस्तान् प्रतिपद्यते॥

दोष निर्देशाय॥ दोषवान् न स्यात्। शब्दस्य चानि प्रयोगे च अभ्युदय

लक्षितः॥ (एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति) (यास्त्रो पठीत अपशब्दप्रयोगे प्रत्यवायः इष्टः।

नित्य — नैमित्तिक — काम्य (सर्वशास्त्र व्याख्यानम्) वर्णानुपूर्व्या

नियामकम् अनादिवत् भावोऽनेक्षते॥ श्रुतानुमितयोः श्रौतः सम्बन्धो

गरीयान्) ॥ आनुमानिकस्य न प्रत्ययः। न निष्पादयति

(२०२३) सिद्धः निष्पन्नः। ततोऽन्यः असिद्धः। न प्रवर्तयति, न

प्रतिपादयति। आदेशोऽल्विधय अल्प इति इत्वा॥ तुल्यजातीयस्य —

साधकं भवति। (यत्र बहिरङ्गस्य अन्तरङ्गस्य वाऽन्यो वा निमित्तत्वेन

आश्रितम्। तत्र बहिरङ्गं असिद्धम् प्रवर्तते॥ (नाजानन्तर्ये बहिष्ट्व —

प्रक्लृप्तिः॥) ॥ प्रत्ययम् क्वचित्) प्रमाणतः अन्तरतमः = सदृशतमः।

आन्तर्यतः (लृकार — ऋकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या) (अस्य हल्सामान्ये —

(इकारादिषु वर्णेषु अकारः उरण्रपरः लकारेषु अनुनासिक इत्येव;

प्रतिपाद्यते) तत्र रेफादयो लपरत्वेऽपि प्रत्याहारो भवति लृकारेऽत्र

प्रसज्यते॥ गृहीतस्य स्थानेऽपि विधीयमानो लपरः प्रसज्यते॥

अवर्ण + एचोः स्थाने (येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको

भवति) (पुरस्तादपवादाः अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते, नोत्तरान् विधीन्

नत्वादि लोकोपयत्वाद्वा नपुंसकत्वम्।) च कारो ऽपिव विधानार्थम्।

क्रियासु कानिचिद् अभ्याहर्तव्या॥ उभ - उभय पूर्वोऽपि उक्त आनीव।

आद्यु वहौ (यत् क्रियायुक्ताः प्रादयस्ते प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्ति।

(तथाविध शब्दाः हि नियतम् प्रतियोगिनम् उपस्थापयन्ति)

(२०२४) अरुणा-एकहायन्या सोमं क्रीणाति॥ व्यापित्वाल्लिङ्गम् इष्टम् पूर्णार्थम्॥

पूर्णार्थ एतम् व्याप्यपात्रे। हुल् प्रेरणे। ओदन-शाक। नियोगः = अवश्यम्भाव।

ओदनः विकलः॥ एकवाक्यता। वाक्यभेदः॥ लोकेऽपि पूर्व्वयोरुपादानम्।

लक्ष्यानुरोधात् ॥ लाकेऽपि भाषा॥ नियोजनम्। व्यापारणम्।

विशेषविहितः सामान्यविहितस्य बाधको भवति॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(अविवद्ग्रहणेनानर्थकस्य)॥ ॥ लक्ष्यप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्। न — लाक्षणिकस्य॥ अविवद् नर्क [illegible] अपेक्ष ॥ मा दीर्घः
अवपत्यम् = अपी स्फुटवर्णम्। उद्दृशम् हि अनुकरणम् भवति।
उद्दृशम् / विदृशम् ॥ (नानर्थकेऽलोन्त्यविधिः।) [illegible]
प्रदीपः समुदायः एकदेशस्य ग्रन्थौ। पद — इति प्रक्रिया वाक्यम्।
नपुंसकेऽग्रहीष्म् वाक्यम्। गो — इत्यमाह। गवित्ययमाह। शास्त्रवाक्यम्
अभ्युदेः
भेद्येनोदितम् इति पदम् ॥ अपी स्फुटा अवपत्यः।

(२०८५) गम्भीरम् उद्दृशम् हि अनुकरणम् भवति न अरुद्दृशम्। अनुमतिः अनभिव्यक्तौ॥ उद्दृशम् हि अनुकरणम् भवति। उपत्यम् ध्वनेरुल्लता। अनुक्ते॥ अनुकरणे न विवृतस्य अनुकरणम् भवति। [illegible]
ध्वनेः समानतया। (नानर्थकेऽलोन्त्यविधिः॥ परिभाषा प्रवर्तते।
व्यवस्थितविभाषा॥ पदत् — पदत्। शब्दस्मृत्या। क्वचित् बहुलं है —
भवतः॥ इति मल्लभाषा इति मन्यते। वि — [illegible]
(सर्वेगान्तर्धा। चामाक्षी।) बहुत्व॥ (क्वचित् बहुलम् है) (क्वचित् इति
विषय लक्ष्मीयम्। f भेदे विषयभूते — अनुत्पन्नेन च शब्दः है ती
इतिश्रेयम्। मत्सरा केति। पदलक्ष्मी विषयलक्ष्मी। निमित्तलक्ष्मी
(सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलीयान्। वि — हि —। वि — धा। ॥ आप्तोक्तं
पूर्वत्र इतिस्त्वः॥ सिद्धित्वतः यस्य च द्विर्वचनं इजवत्सीता
ततः प्रत्ययः॥ लृवर्णस्य दीर्घो भवः (अनुदित सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥
इति बहुव्रीहिवाक्यम्। (१) पूर्वं नाजझलौ इवलप्रवृत्तिः (२) पश्चात् सवर्णसंज्ञा
प्रवृत्तिः (३) पश्चात् बहुव्रीहिवाक्यस्य। नाज्झलौ इत्यत्र उपग्रहीत —
सवर्णानाम् अच्याम् ग्रहणम्॥ इति इकार — शकारयोः सावर्ण्यम् —
अर्धमात्रा
अवग्रामितम्॥ (म्भ्य — द्विधमन्यति है) ($\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ अर्ध.
(विवृतं करणम् ऊष्मणाम् स्वराणाम् च)
इष्यते यथालोलवः॥ अन्तः अन्त्यतमः सदृशतमः॥

(२०८६) प्रथमा अङ्गविभक्तिविशेषेऽर्थः। (अन्तः अन्त्यतमः विधीन् वाचस्ते नोच्यत) द्वि भाष —
(पुरस्तादपवादाः अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्) प्रत्यक्षदर्शनम्। (स्वरकृतः
क्रिया॥ क्रियाम् स्द आत्मम् त्रिकम्। न अनुवर्तते
शब्दो मुख्यकर्तृकेव वा भवति लक्षणवर्तते वा) (१) भाषा नियमः (२) शब्दं —
नियमः (२) स्व शास्त्रनियमः (३) लौकिकनियमः (४ नामे) शास्त्रनियमाः
उद्भूतावयवभेदः समुदायः। (समासः)॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।
प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः। इत्यभिप्रायः। प्रतिपत्तिलाघवम्। परिभाषा = न्याय:
लोकव्यवहार — लोकाचार — शास्त्राचार॥ दीर्घोऽस्ति वचनम् सप्रयोजनम्
व्यवस्थितविभाषा। ह्रस्व — दीर्घ (लघु — गुरु) मयूर देवता —
अन्य इति माकृतम् ॥ अनुवर्त्या

(२०८७) संहितैकपदे नित्या। (सम्प्रमाणपूर्वत्वं समानाङ्गग्रहणम्)
पूर्वकालः। वार्तिककालः। भाष्यकालः॥ पूर्वकृत। (भाष्यकृत॥
विगृहीतस्य — अकृतसंहितार्थस्य। विप्रतिषेधे देवताः कालतस्यो।
(भाष्यमानोऽपि सवर्णान् न गृह्णाति)। आत्मनेपदः [illegible]
प्रमाणतः॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२०८८) आवह आह्वय॥ मिथ्ये चते। मिथ्ये अधि- अधिक्रम
अंशू - व्याप्ति - गति - मूर्च्छनेषु। अभुगीत मन्त्रो मधुकै: शास्त्रै॥ दधिक्रा पुष्प
आज्य - ओजधि - अन्न॥ सोम। उदार प्रदिवी। पवमान - पावक - शुचि
जिह्व - लिङ् आस्वादने॥ प्रुषु प्रमादे। हवि व्याप्ति प्रीणनयो:
पर्षिर् पालनयु। पर्षा पृ पालनपूरणयो:॥ देवस्य पत्नी = देवी
लोकेषु विश्वेषु॥ अश भोजने - अशान॥ श्रोतव्या - श्रुति (स्मृति)
ऋषि: अतीन्द्रियार्थदर्शी॥ आचार्य ग्राहयति, आचिनोत्यर्थान्
॥ आचिनोति बुद्धिम्॥
(२२८८) लोकिकस्य केवलस्य हि उच्चा प्रतिबिम्बाते, न तदन्यस्य
भावमनोऽप्युक्त: उच्चैर्वा गृह्णाति, (भावमनोऽप्युक्त: उच्चैर्वा गृह्णाति)
भावमनोऽप्युच्चैर्वा न गृह्णाति, तुल्यस्थयो:॥ विकृतनिर्देश॥ स्व, च॥
विषय - लौकिकयो:॥ द्वयो: तुल्यस्थयो:॥ (वाचाय शास्त्रे अर्थने शास्त्रे
(कौलुके न प्यानि वत) (वाचाय शास्त्रे अर्थने शास्त्रे)
पीनाप्रीतमी॥ एकम -
कुल नियम। पीनामामी - पीनामेतमी॥ शोभना भाषा -
प्रयोजनस्य प्रयोजनान्तरम्॥ अतिप्राप्त: प्रयोजनस्य॥ त्रितअ
अतिलाभ॥ दैवम - आर्य॥ उच्च उभाव: त्रित अ
आनुवृत्ति अनन्तरदेशेन अन्येन (चु) च ये मा॥ (मुख्यवचन) -
प्रयोजनेन तद्विधिनीति॥ अप्लुतवत् - अप्लुते।
॥ लिङ: प्लुता आपतिनिषु - अन्त हि विकार: प्राप्नोति तस्य -
प्रधानभावो विधातव्य:॥ शास्त्र अर्थ।
(२२८९) अत्रापि व्याख्यानतेव शाब्दम्॥ व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति:
नहि सन्देहादलक्षणम्॥ प्रकृतो - स्वभावात्मना - कार्येण
वा। कुलजा प्रकृति॥ एत: छीपेत प्रकृति:॥
क्षीर - हविस्त्वेणा। अवयवार्थ। लेपु पादार्थ॥
संहिताकार्येण नाप्यते॥ आलो - अनुष्यम। विशेषात्
देवताना। विभागवशेन विभागस्य नाप्यते॥ कार्यकालो
न विधीयमान विधीयमाने (उच्चारितोऽप्युक्त) अवल -
(अवस्थु:)॥ प्लुति पादान्त भावात् अन्त:पादार्थम्। अन्त:पाद
✓ अग्निशब्द: अन्तोदात्त:। ६. १. १२३ अवङ् स्फोटायनस्य॥
स्फोट: अयनम् यस्य स स्फोटायन: स्फोट प्रतिपादनपर: वैयाकर-
णाचार्य:॥ आगमा: अनुदात्ता:॥ प्रत्यया: आद्युदात्ता॥ निपातवा आद्यु-
दात्ता:। ~~प्रातिपदिकस्य आदि उदात्तो भवति~~ प्रत्ययस्य अन्तो-
दात्तो भवति (कदाचित् प्रयोजने यदा पदेन आद्युदात्तासामान्य
नान्तोदात्तत्वकामना केन विधायते। अतिविशेषात्। नानु उ अन्य
भवति।
(२२९०) (अर्थशब्देन सहस्रामुवचनम्, उच्चलिङ् तत्र॥ कुमार्यै इत्यत्र
कुमार्यर्थम्। अपवादविषये ऽपि नित्यसमास:॥ अर्थ: प्रयोजन
यस्य इति अर्थविषय:॥ ॥ अर्थ: वेदे: तत्र भावा अर्थता॥ तृतीयोऽर्थ
अन्तार्थ:॥ अनुदात्त वा स्यात् अवच्छिन्न पदार्थ वृत्त स्वार्थे उत -
स्थापते॥ स्वातन्त्र्यप्रकरणे प्लुतवा विषय।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

आर्ष: वैदिक:। अनार्ष: अवैदिक:॥ लौकिक:।

(१२८२) निपातनिकस्य (ईकारान्त) निर्देश:। (ईकारान्तत्वेन नावे प्रातिपदिकं गृह्यते न धातु:) (विमलेषु दिनम्) (व्य
(व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन) विमलायां रात्रिम्॥
(मात्रमानोऽनुकार: - जन्मीत गृह्णाति) अर्धमात्रा कालम् व्यञ्जनम्
मात्रा मात्रा कालः। विवाति धातु: जनु बन्ध:। प्रातिपदिकम्
नु धातु बन्धकम्। (निरनुबन्धक ग्रहणे न सानुबन्धकस्य॥
चौरेयम - परीहार विरप्रत्ययः (एजको दधाति, जरो ददाति
(तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते) (जाकन्यक) अन्तरेजो ददाति
नत्र्यमाणा: उत्तरपदार्थस्य प्रधान:॥ उक्तस्य लक्षणया लक्षी॥
(लुक्श्रवणीयम्) क्रियाभिप्राय: प्रसज्य = ददाति)
क्रियया सह सम्बन्धे (प्रसज्यप्रतिषेध:)। प्रातिपदिकेन सह सम्बन्धे
पर्युदास: (सदृशग्राही) पर्युदासे नाविव प्रत्यय:॥
प्रातिपदिकेऽवयव। (गमकत्वात् लोपे सत्यपि समासो भवति
समानु बन्धक होने के अनुबन्धकस्य॥ आशङ्कितम् प्रत्ययं॥
कृत्वा / राजं कृत्वा॥ त्रिक प्रातिपदिका दे। ॥॥
प्रातिपदिकार्थ:॥ कर्मादयोऽप्यपरे विभक्तीनाम् वाच्या स्यदर्थे (२.४.२४)
संख्याया: कर्मादीनाम् विभक्तीनाम् वाच्यत्वम्। (स्वार्थ-द्रव्य-लिङ्ग
संख्या प्रातिपदिकार्थ:॥ (अव्ययत्वे नामाम् अत्र प्राप्त:)
इति अकर्म गो (गति) इत्ययमाह अनुवादि + अनुकरण पदत्रयम्
पदनिर्णयो:
ऐन प्राप्तर्यादि: एव राजा प्रतिष्ठत:। सैन्य वरो महात्यागी सैन्यमिमो महाबल
(एते भगवान् जो वक्तव्य:) पूर्वकालस्य अनुस्यूत: अनुवादिक:॥
(ननु पूर्वं धातु: साधनेन युज्यते) (पूर्वं धातु रूपसर्गेण युज्यते)
(लक्षण प्रकरण क्रिया विशेषणमाकाङ्क्षति) द्योतका: वाचका
पूर्वोक्तप्रयोगाणाम् कार्यं भवति पश्चात् साधन:॥ तदर्थं —
मध्यपतित स्तद्ग्रहणेन गृह्यते॥ ॥ साधकेषु व्याख्यानमेव विधा-
नामवत्॥ अव्यय: = व्यवधानम्। भक्त: प्र - अभक्त:॥
(द्विप्रयोगो द्विर्वचनम्)॥ अव्ययं यस्य तम्। पूर्वं धातु साधने-
न युज्यते इति दर्शनम्। च: तु अर्थे भाष्यके मतमेव प्रमाणम्॥
साधनाभिधायी प्रकृत लकार: क्रिया। पूर्वं धातु: उपसर्गेण युज्यते
साधनाभिधायी प्रत्यय लकार: क्रिया। पूर्वं धातु: उपसर्गेण युक्तो
अकर्मका: अपि धातव: सोपसर्गा: सकर्मका: भवन्ति॥ इति कर्मो
अकर्मका: अपि धातव: आपद्यते॥ इत्युक्ते न सिध्यति॥ संस्कृत
हेत्वर्थे॥ नैव अनिष्टम् आपद्यते॥ पूर्वस्य च अभावस्य अनुवादिकत्व
इति आचार्य प्रवृत्ति ज्ञापयति॥ समुदित:, भावनिष्ठा
समवाय:। समुदाय:। समन्वितम्। समवाय:, समुदाय:, सद्भाव:॥
कथम् पुन: रुदन् मार्गो गम्यते॥ समीहा = चेष्टा पूजनात् प्रच्छ
प्रायोगिकस्य उपलक्षणत्वे। सम्बन्ध लक्षक: अर्थ:। (समुदाये हि
किमिति मां पृच्छति॥ वर्तन्ते प
द्विप्रकारा: शब्दा: अवयवेष्वपि वर्तन्ते प

गम्यमानस्यापि कर्मणः प्रतिकृतिविषयत्वे स्वार्थे पोयादानम् वार्यायाः।

नादरस्य नादरस्यम्। ~~वृत्ति~~ वाक्ये पुष्पाणि अपचायिः प्रकृति-

प्रतिहार्ये ॥ तमान उक्तः अपचाये मण्डकाः लुनन्ति

उपचाये वाटीकाः लुनन्ति — विशिष्टफलं लुनन्ति जाति इच्छा॥

अपचाये वाटीः। लुनन्ति — विशिष्टफलं लुनन्ति जाति इच्छा॥
नपुंसकलिङ्गं अविवक्षितम्॥ जीविका = प्राणधारिणाम्॥
कुलायः - आश्रयः॥ फलजातिः श्रावणि जातिः॥
आलिम्प - आक्रम्य। प्राणधारणोपायः। (पुंवे लिङ्गवचनमत्र नाचे

अविवक्षितत्वात्॥ पुष्पक्षयार्थेन अत्र लिङ्गं वीप्सा फलानि उच्यन्ते।
अध्यापकैः अत्रोत्रेन नवानि नवानि उदाहरणानि लोकव्यवहारम् -
शिक्षयन्ते - पुरातनत्वात् दर्शयन् नवत्वमपि स्फुटत्वं भवति। एतेन
बालकाः पठनपाठनेन शनैः शनैः चाभिवृद्धिं जायते। कथायाम् -
आर्योणां नवीनेषु उदाहरणेषु उपस्थापितेषु। अन्यत्र अविच्छेदेन
गच्छन्ति। अन्ते - पदेषु उदाहरणेषु गच्छन्ति। (एतदेव विभूत्या
प्रयाणोपायो वक्तव्यः।) अपचेयपदे च इति अपपद उपायाः
लोकप्रसिद्धाः भवन्ति॥ न कदाचिद् अस्ति महापथे गमनं विशि-
ष्टवे। महापथः Grand Road नियामकानि भवन्ति

लक्षः तते।

॥ लुप्तपदार्थाः पुंसि प्रकृत्यर्थे हि इति - ततयोः समासप्रयोगः। पुंसः उक्तः

अत्र पदत्वम्। जातयः। कर्तृवाचकः। इवर्णान्तः॥ एतस्मिन्नेव सूत्रे
अर्थे न भवति॥ कर्तृगत कर्मणः कर्तृवाच्यः। कर्मणि च तदन्तम्
संहितम् संहितम्, जनतम्, जनतम्। मोह पचनम् मानपचनम्।
भाजनः। कर्मणि षष्ठी। प्रमाणे संहिताः प्रयोगे चैव भवति।
कृत्ययोगा च षष्ठी भवति। तेन वाक्ये विशिष्टपदार्थे-
न भवति॥ श्रेयान् वृक्षेष्वपि इत्यादि परिवेषणम्॥ नक्तं कुत्र
अभावात् ग्रामपदार्थः ग्रहणम् अर्थे आजन्म - अग्राह्यवत्॥
अविद्यमानं संहितम् (भवेत्) अस्तीति
गावः पयसे आसीत्। चेलवृक्ष उदो देवः। आजन्मपानम्
प्राणधारणम्। नियतनं हि वस्तु अप्रसिद्धमप्युपादेयम्॥

॥ २-२४ आपादं परिष्कारम्। (आपदम् - आङ् मर्यादावचने इति -
वर्णनवतीमतम्। आङः योगे पञ्चम्यपाङ् परिभिः इति पञ्चमी
आङ् मर्यादाभिविध्योः इति अव्ययीभावसमासः॥

॥ पर्वतेषु गतिप्रादयः (२-२-२४ अत्र वार्तिकम् (प्रादिप्रकरणे -
कर्मप्रवचनीयानाम् ~~प्रतिषेधः~~ प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ वृक्षं प्रति -
विद्योतते विद्युत्। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति॥ इत्यादिविषयेऽयम्
॥ प्रतिषेधः समासोऽयं जनाजीव इत्येव॥ अवि तत्त्वम्। लुप्तनाम॥

(२४२) कुत्सितम् वर्णः वर्णचक्रम् = अन्नमलम्॥ अन्नमिति इति अतस्मात्-
अन्नमलम्॥ अयुक्त चित्रम् इत्युच्यते॥ दौ दौ अपि वर्णः शब्दौ -
॥ वर्जाः मातृपदे पञ्चमे प्राप्तिजाः पञ्चम्यः ताराद्यो पदे अत्र वीर्यौ
इत्यन्तमूलम्। अपाकर्तृं नाम। पुरीषम् = विष्ठा॥ कुत्सितम्
वा स्त्रियः नैऋतिः = अवटः। अर्ककीर्ति = अव्ययीभावः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

षष्ठी: प्रवेशः ॥ शकुनिः अभियोक्ता ॥ शकुनौ एव विवाद

शब्दस्य प्रयोगो यथा स्यात् ॥ एकार्थम्, एकार्थम्, तदर्थम्।
स्वार्थम्, परार्थम् ॥ सुचन्द्रा पौर्णमासी (अकर्मकत्वेऽपि
पञ्चमी निर्देशः पालीयान् ॥ पूर्वाह्णे भवेत् - देवताद्वन्द्वे च ॥
इति आनन्दः ॥ [illegible] - निश्चय [illegible] ॥ उत्पादं [illegible] -
[illegible] वैयाकरणनिकाये कथ - गतिशासनयोः ॥
वार्ता - पुरुषः, [illegible], पुरोयायी वा प्रतिस्कशः इत्युच्यते।
ग्रामम् अद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिस्कशः ॥ इत्यादौ -
[illegible] ॥ कथम् पापकम् । व्युत्पत्तिमात्रमेतत् इत्यम् न तु -
अवयवार्थपरत्वे [illegible] रूढिशब्दत्वे [illegible] प्रयोजनम् [illegible] यथा
[illegible] प्रातः [illegible] ॥ इति इव चन्द्रोऽस्यैति
[illegible] ॥ नाकरण शीलो न स्यात् ? अधिकारादित्वात् -
[illegible] उच्यते। [illegible] - नाके कृत्वापि [illegible]
श्रेयसी इति ॥ ना - कारण शील, प्रतिबन्धशीलः ॥
नित्य - नैमित्तिक - काम्य - निषिद्ध ॥ निरत्तये
॥ मोक्षार्थीनि [illegible] ततः काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजि ॥
अस्य [illegible], प्रतिषिद्धम् शीलम् अस्य ॥ न [illegible] पापमहंकारः
[illegible], प्रतिषेधन्ति - निषेधन्ति । [illegible] -
[illegible] अस्य, [illegible] ॥ रूढिशब्दः एते यथा [illegible] -
व्युत्पाद्याः ॥ पापम् करोति पापकृत् ॥ तत्करोति इति तत्कृत
अत्र हि [illegible] चोरम् प्रतिषेधम् निश्चयं पापमुच्यते।
अवयवार्थम् प्रति न अभिनिवेशः [illegible]।
प्रायोनाम तपः प्रोक्तम् चित्तं निश्चय उच्यते
तपो - निश्चय संयोगात् प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥
[illegible] एकस्मिन् । एवं वर्जयित्वा।
(२२२३) अनुदात्तम् पदम् एकवर्जम्। महती चाञ्चल्यवृद्धि [illegible]
व्याकरणस्य पठनपाठनयोः [illegible] - अधिकारात्
[illegible] ततः [illegible]। पादनात् - अधिकारात्
[illegible] । नामोपायैः भूयिष्ठा ॥
आचार्या भूयसी। नामोपायैः भूयिष्ठा ॥
(२२२४) [illegible] पदेन [illegible]। ६।१।१५८ ॥ परिभाषेयम्
॥ [illegible] - विध्याः ॥ [illegible] अन्तः उदात्तो भवति
स्या स्यात्
अनुदात्तत्वम् उदात्तम् ॥ [illegible] च। } नद् इति [illegible]
५ आमन्त्रितस्य विकारस्य [illegible] पदस्य ॥}
पृथक् [illegible] केवलम् पदस्य [illegible]
निपाताः आद्युदात्ताः, उपसर्गाश्च अभिवर्जम्।
अभि (निपात) इत्यनेन अन्तोदात्तत्वम्। निपा इति प्रातिपदिकस्य
अभि (निपात) [illegible] दोषाः [illegible] ॥ [illegible] -
पूर्वाचार्याणाम् [illegible] ॥ [illegible] चतुर्दशम् ॥ [illegible] -
[illegible] [illegible] शोभनम् आमन्त्रितम्
[illegible] अभिव्यक्ति
यथा [illegible] अभिव्यक्ति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

महाभाष्यकार भगवान् पतञ्जलि आचार्य नाना प्रवाद, पूर्वपक्ष - उत्तरपक्ष - समन्वय दृष्टि, भर्तृ पतञ्जलि आचार्य की शैली, उपमा, लौकिक न्याय व जनल शालि भर अध्यापन, पूर्वापर्य, गौरव - लाघव, वार्तिकों का पुनर्स्थापन, मैं उदाहरण हैं। शब्दों का अर्थ - अर्थभेद में भाषा - प्रवाह। प्रत्याख्यान किस - रूपों में प्रस्तुत ॥ स्वरविधि विषयोऽस्याः इति विग्रहः ॥ स्वरविधि अभ्याहतत्वात् ॥ अभिव्यक्ति, स्वच्छंद, सूक्ष्म इक्षते। पूर्वप्रत्याहे॥ धातोः । इति धातोरन्त्योदात्तत्वम्

धातोः ६।१।१६२ (धातोः अन्तः उदात्तो भवति

गोपाय (अन्तोदात्तत्वम्॥ सतिशिष्टस्वरो बलीयान् इति। शिष्टोऽपि विकरणस्वर: सार्वधातुक स्वर का बाधते॥ आगमस्वर प्रकृति-स्वर को बाधते॥ नित् स्वरेण - आद्युदात्तो भवति ॥ अन प्राणने - जनित्वामुक्तोऽनन् - अनन् अनज (अपद) वह ॥ दधि - अस्थि शब्दों आद्युदात्तौ। निपाताः आद्युदात्ताः - इति मेरे आद्युदात्त ॥ विभक्ति निमित्त यस्य स स्वरः विभक्तिनिमित्त स्वरः॥ (जतो - विधीयते प्राग् एव पद व्यपदेशात् स्वरविधि समकालमेव अर्थविध्य - स्य अनुदात्तत्वे भवति इति अभिप्रायः॥ प्रागेव पद व्यपदेशात् स्वरविधि समकालमेव ६।१।१६८ | नित् (| आद्युदात्त ॥ विकृतनिर्देशात् - हृषेर्नमहत्त्वम् | कृषेतः नित्स्वर आरोग्य आरोग्य।

(२६६३) कालविशेषे स्थाद्य प्रकरणे प्रयोग।। अन्तर योग! - भवति गरः = विषम अन्तोदात्तः | अन्यत्र आद्युदात्तः
गरः। बहुत। अर्थे। अर्थभेद स्वरभेदः ॥ वेद - वेग - वह - बन्ध - गरः - अर्थ - बहुत॥ अन्तोदात्त। आद्युदात्त स्वरभेद से अर्थभेद॥ धन - अन्न - अर्थ आद्य: प्रत्ययः, भाव, करोति - करणे - अधिकरणे, कर्मणि॥
घृ - मृ निपातैः ॥ ६।१।१६४ धातोः) अन्तः उदात्तो भवति
पचति। अर्थातौ बहुत्वे शब्दे आरोप तिङ् निर्देशात्
(मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते) (अनुक्रमेण - अर्थापत्त्या भवन्ति) (न निपातस्वरो विभक्तिस्वरं बाधते।) (स्वर - दृष्टि - सत्ता: फलोपेत लोपाअदृश्य एव न स्थानिवत्) (स्वरविधौ स्थानिवद्भावः प्रति-षिध्यते) ॥

(२६६६) इति तथैवं हृदिकृत्वा, चेतसिकृत्वा, मनसिकृत्वा॥ ~~स्वरेण~~ - स्वतिनुपः क्रिया-दर्शेः निर्दिष्टः॥ प्रादिसमासः नित्य समासः. आप्यालक्ष्मी | निपातश्च आद्युदात्तः उपसर्गाश्चाभिवर्जम्॥ विग्रहभावेन नित्य समासः।

(६ - २ - १६२) उद - उदक पदादि, अपु पृष्ठ दैवि ॥ अर्थ आभाव - निरूपण अर्थविरह॥ अनुज शब्दोऽन्तोदात्तो ~~मतस्तस्य आद्यु दात्त~~: ~~स्वरनुस्वा~~ नञन्तोऽपन आद्युदात्तः नञन्तो: ~~आद्युदात्त~~ अन्तोदात्त।

चालनी - तित्त्व प्रमाण।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सितउभा प्रजन्त ॥ अविचाल्ते हेतुमन्त । क्षेत्रवृत्त ॥ अग्न गौ, वक्रम ।
मेघा अचल ॥ लौकिक पदीकरणात् यत्र भक्ति जननम् सद्भावात् ॥
(२२९८) विअर्किविच्यैते । बुडोवज्नुरचो ॥ विगृह्य एकादेश-
उदात्तेनुदात्त ॥ स्पर्यते - व्यति. क्रियते । निक्षिप्यते ॥ निपात. क्षिपत

(२२९८) ८-२-४२२८ ॥ यजुषि पादानाम् अभाव ॥ अपरे यजुषि
ओं इति पूर्वं पठन्ति ॥ आपो अम्बाम मास: शुन्धयन्तु ॥
अम्बे - अम्बाले - अम्बिके ॥ - यजुषि इदम् ईदृशमेव पठ्यते ॥
विशेषेषु अनुकार्यानुकरणयो: भेदस्य अविवक्षितत्वाद् स्मैन भवति
अनुकरणानि - अविभक्तिकानि । इति - प्रत्यवमर्शते । अच्छ शब्द
आद्युदात्तो निपात्यते ॥ औनशब्द: निपातयो ऽनोदात्त: अतो
(अनेनापि नलोपश्च) दृष्टिभ्रान्ति छान्दसानि ॥

स्फोट - अयनम् (पृषोदरादि यत्व) ज: स्फोटायन: ॥ स्फोटप्रतिपादन-
२२३ परो वैयाकरणाचार्य: ॥ सर्वत्र चात्र व्याख्यानमेव शरणम् ॥
निरन्तरानुवृत्त्यभिप्रायम् तत ॥ आमन्त्रितो ऽन्तोदात्तस्य अन्तोदात्तो ऽस्य
निरन्तरानुवृत्त्यभिप्रायम् तत ॥ प्रातिपदिकस्यादि रुदात्तो भवति निपात: आद्युदात्त
इत्येव स्यात् ॥ प्रातिपदिकस्यादि रुदात्तो भवति (एकश्रुता सूत्रपाठे (अच- इति चाय्य
प्रत्ययस्यान्तोदात्तो भवति) बहुव्रीहौ अन्यत्
अधिकरण अन्यपदार्थस्य इति पाठ ॥ बहुव्रीहौ अन्यत्
जानु उ अस्य रुजति । ॥ शाकलो विधि: । (स्वरसन्धि-
प्रकृति: ॥ इकारि वर्णे शाकल्यस्य पदेविधि न अनुस्व
पदे अनवबद्ध ॥ नित्यादि सापेक्षितो ऽव्यवहितमहत्त्व-
समासो नित्यसमास ॥ एकादि सप्तमी । विषय भेद: -
मिथ्या ॥ शाकल्यस्य अयम् विधि: इति शाकल: ।
अपवादेन
उपधावपाद्य । इति अविधय ॥ कुमार्यै इदम् कुमारीवन्
इति नित्यसमास । (अविग्रहेण सह समासवचनेन नित्य
मिश्रितावां) उपस्थितम् अनार्ष: अवैदिक
शब्दपदार्थकतायाम् वाच्यत्वे ॥ निमल्कं दिनके

(२२९९) (व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन) (व्यक्तिम् गृह्णाति)
भावमानो ऽपि अत्र ... तद्धिताः ... अर्थ
अभिधाना... वर्णनेन ॥ मानिक - अर्थ । अर्थविच्छिन्नम् ॥
निवर्तितं ज्योतिषम् ॥ अर्थ निवर्तितं अर्थनिवर्तित ॥
दोषाति: प्राप्ते: ... ॥ निरर्थक ... गृह्यते न ...
स्य ॥ (तस्मात्र प्रतीतमिदं ग्रहणेन गृह्यते ।) सन: एवम् ...
अनेक । नव. अत (न्य: समास उत्पद्य पठ्यन्ते ।
न+ । + अनुकार्यानुकरणयो भेद: अविवक्षित: ॥
गो इति गवित्ययमाह । (अनुकार्यानुकरणयो भेद: अविवक्षित ॥

सैष दाशरथी राम: सैष राजा युधिष्ठिर: । } कर्तृपाद: ॥
सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबल: ॥ } श्लोकपाद: ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२००) ते पुंस्कामास् तोवत्कव्यः मदा। (स्वाश्रमे प) पुंस्कामा॥ तत्पत्नी संपत्ती। अन्यानु नालिका पूर्वस्य तु
अन्यानुनालिकः पूर्वस्य तु वा।

(२२०१) पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते। (व्याकरणीय नियम, परिभाषा — लकारः साधनवाची॥ एकपदार्थवाची)
(परम्परा - शासन - विधि॥ पदद्वयग्रहणी॥ व्यवदधाति — (व्यवधान डालता है)
पूर्वं पूर्वं धातु रुपसर्गेण युज्यते। ॥ व्यवायः = व्यवधानम्।
॥ (अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति।
व्याकरणशास्त्र लौकिक शास्त्रीय नियमों से
लक्ष्येषु प्रवृत्ताः शब्दाः अवधेयत्वेऽपि वर्तन्ते) लक्ष्यैकोपादानम् लक्ष्याधारात्
सम्यग्ज्ञानस्वार्थस्यापि प्रकृतिप्रत्यये लक्ष्यैः

तता। पूर्वम्। तता। उत्तोलित। भक्ष्यापी। आश्रित॥ कुलाय-
स्थम्। (सूत्रे लिङ्गवचनम् अतन्त्रम्॥ (निपातने हि
अयुक्तवत्त्वापि उपपद्यते।

(२२०२) स्वरविधिविषया परिभाषा॥ तयोर्निश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्॥
॥ प्रायोनाम तपः प्रोक्तम् चित्तं निश्चय उच्यते। अनुदात्तावृतम् अनुदात्तम्।
६।१।१५८ अनुदात्तं पदमेकवर्जम्॥ अनुदात्तावृतम् अनुदात्तम्॥ (१)
धातोः अन्तः उदात्तो भवति॥ (२) धातुस्वरम् श्नास्वरो बाधते॥ (३) आम् स्वरः बाधते।
(२) धातोः अन्तः उदात्तो भवति॥ (२) धातुस्वरम् श्नास्वरो बाधते। (४) तपस्वरम् आम् स्वरः बाधते।
श्नास्वरम् सार्वधातुकस्वरः (लुनीतः) बाधते। (४) तपस्वरम् एकवर्जम् पदस्वरः॥
आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च। पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थम् एकवर्जम् पदस्वरः॥ प्रकृतिस्वरम् बाधते।
(५) आगमस्वरः प्रकृतिस्वरम् बाधते॥ (६) अमङ्गस्वरः प्रकृतिस्वरम् बाधते॥ (७) प्रत्ययस्वरः प्रकृतेः
(८) ~~प्रत्ययस्वरः~~ प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्वरम् बाधते॥ (९) प्रत्ययस्वरः प्रकृतेः सतिशिष्टेन च।
(१०) पर-नित्य-अन्तरङ्ग-अपवादैः स्वरैः स्वव्यवस्था सतिशिष्टेन च। (११) विकरण-
स्वरस्य बाधकः॥ (९) पर-नित्य-अन्तरङ्गापवादैः बाध्यको भवति। (११) विकरण-
(१०) यो हि यस्मिन् सतिशिष्यते स तस्य बाधको भवति। लुनीत इति तत्र एव
स्वरः सतिशिष्टोऽपि सार्वधातुकस्वरम् न बाधते॥ (१३) विभक्तिनिमित्त
स्वरो भवति॥ (१२) विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान्॥ एकवर्णम् एकं वर्णयित्वा।
स्वरात् नञ्स्वरो बलीयान्॥ एकवर्जम् एकं वर्जयित्वा।
कुवलगर्गे शब्दौ आद्युदात्तौ॥ अनुदात्तम् उदात्तम् पदम्।
व्यक्तिनिर्देशः। न जातिनिर्देशः॥ अनुदात्तम् एकम् अचम् वर्जयित्वा॥
एकस्मिन् पदे वर्तमानाः अचः अनुदात्ताः भवन्ति एकम् अचम् वर्जयित्वा। अवशिष्ट अच्
एकम् अचम् वर्जयित्वा अवशिष्टमनुदात्तमेव भवति॥ अवशिष्टस्य अचो
उदात्तो भवति॥ (२) प्रत्ययाः आद्युदात्ताः॥ मतिकारोपपदाते
कृते इति आगमभीनः इति स्वरः उदात्तत्वम्। चतुर
शब्दः आद्युदात्तः॥ (अनडुहः इति अनसः॥ अनडुह्
अनः शब्दः अनन् प्रत्ययान्तः आद्युदात्तः। आद्युदात्तो अस्थिशब्दः
दधिशब्दः आद्युदात्तः॥ नपुंसकलिङ्गस्य नपुंसकविभक्तेः
पूर्वक समासेन उच्चैः इदानीम् उदाहरणं अस्पष्टं प्रयति।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सति शिष्टः बाध्यते इतिन्यायविरुद्धः। तः सिद्धम्॥ पूर्वोक्तं
... यथा प्रकृत्या बाध्यते॥
आवृत्तिः॥ निपाताः आद्युदात्ताः। आद्युदात्तश्च इति प्रतिपदम्
उपसर्गाश्चाभिवर्जम्॥
अभि अन्तोदात्तः। फिषः = प्रातिपदिकम्। शब्दः - अन्तोदात्तः

विशेषाभावात् पर्यायेण वर्णनम् भविष्यति। कृदन्तस्य विकार
कैवल्यम् प्रायुक्तो दोषोऽतदवस्थ एव॥ धात्विकः स्वरः
स्वाध्यायै विहितः स्वरः। आर्षिकः स्वरः॥ सम्प्रदायी।
परिभाषा एकदेशस्थिताऽपि सर्वम् शास्त्रम् अभिज्वलयति।
यथा प्रदीपः सर्वं सर्वम् वेश्म अभिज्वलयति॥ विप्रतिषेध
सूत्र परिभाषा॥ परिभाषा हि सर्ववाक्यानाम् शेषभावं गता।

स्वरविधिः विषयोऽस्य इति स्वरविधिविषया॥
मत्वर्थीयः अकारः अर्शआदेः आकृतिगणत्वात् अच्॥
तस्य अभिव्यक्त्यै पठ्यते॥ मु प - अ... धातोरन्तोदात्तत्वम्
उत्पन्नाः धातवः। आते। इति निपाताः आद्युदात्ताः इति मन् उदात्तः।
इति शिष्टस्वरो बलीयान्॥ निपाताः आद्युदात्ताः इति मन् उदात्तः।
विभक्तिः निमित्तं यस्य स्वरस्य विभक्तिनिमित्तस्वरः॥ सत्र तत्र अवकाशः
निपाताः आद्युदात्ताः उपसर्गाश्चाभिवर्जम्॥ आङ् - आद्युदात्तः॥
पदम् अन्यतमम् अभिप्रेतम् न प्रथमम्॥ उच्चारणकालम् यस्य पदस्य ते
भविष्यति॥ प्रत्यायते। गतिः शब्दः आद्युदात्तः।

॥ प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेव अविशिष्टस्य अनु-
दात्तत्वम् भवति॥ प्रागेव पदव्यपदेशात् अविशिष्टस्य अनुदात्त-
त्वम् भवति॥ ॥ इति सर्वम् अवदातम्॥ दा॥ दैप् शोधने।
दो अवखण्डने॥ दा दाने। निपातादि नियमः॥ निर्दिष्ट
च नियमः आदिः उदात्तो भवति। कर्वे इति विकृतिनिर्देशः
कृत्यैर्निर्देशः॥ पू आचार्यैः॥ यथासंख्यम्
न्यायतः। अनुयोगः॥ (वद - वेदा - वद) ... काल विशेष - बाध्यते

॥ मर्त्य अन्तोदात्तः, भावे आद्युदात्तः।
(२२०३) विद ज्ञाने। विद विचारणे। विद्लृ लाभे। विद सत्तायाम्॥
गृ निगरणे। अविकीर्ण ... वेधः - वेदनो वमन्ते वमन्तो
कृत्यः ध्वनौ। प्रभवो कुमतो दृ विदारणे॥ जम्भो भिषते।
अमाप्य सह भिक्षणम् गर्हितम्॥ कुत्स। भावगर्हायाम्॥
धार्मिकेषु दस्युभिः... गर्हितः॥ कुत्सशब्दोऽन्तोदात्तः॥
प्रधिज शब्दोऽन्तोदात्तः॥ सायो महान् ग्रीष्मस्य। अनुदात्तौ प्रकृतौ
प्रत्ययः आद्युदात्तः॥ निपाता आद्युदात्ताः। प्रकृतौ अनुदात्तौ॥
प्रागेव पदसंज्ञायाः स्वरविधिसमकालमेव शेषनिपातो भविष्यति॥
इ श्रद्धप्रयोगो (हिन्) इति निपातनिदर्शनार्थम् गारिका गार्गिको भगवा
प्राङ् प्रत्ययः गोमत्प्रत्ययः... बहुलम्॥ प्र+आ+उर्ण।
आन्तरम् एव स्यात्॥ विभक्तिनिमित्तत्वम् नाश्रीयते।
स्तिः अन्तोदात्तः॥ अत्र उदात्तो भवति
६।२।२६२॥ धातोः अन्त उदात्तो भवति॥
कुण्डलाश्रीति कु कुण्डल॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति। सिद्धान्तकौमुदी। पतञ्जलि॥
लिङ्कौ। लौकिकः प्रत्ययः॥ (प्रत्ययः पञ्चमी पूर्वेणत् विधीयतेन बाध्यन्ते॥

६.१.१६६ (२२-६६) एकवचनम् । भाषानियमः।
। अनुकरणेन अर्थवत्वाभावात् शब्देष्वर्थ॥ अनुकरणे, न विभक्तयः
नास्ति नियमः। अर्थवत्वा। शब्देष्वर्थ॥ अनुकरणे॥ उपसर्गीभूतस्य
न प्रयुज्यते॥ समासस्य प्रातिपदिकत्वात् आपत्तिः॥ [illegible]
नि वे। अनु अनौ॥ (न निपातनस्वरो विभक्तिस्वरो बाध्यते॥
न निपातनस्वरो विभक्तिस्वरं बाध्यते। विभक्तिस्वरो बलीयान्॥
स्व- दीर्घ- पदान्तेषु लोपआदेशाविन स्थानिवत् (?) एतेन शब्दः
अनुदात्तः स्वरविधौ स्थानिवद्भावं प्रतिषिध्यते॥ सर्वं हि कृत्वा
चेतति - मनति - हृति -
चेतति छन्दः। मनति छन्दः। हरि आलोच्य॥
अ- निकल्पाते। निपातिकाः (?) उपाजः पदेदित्येते। निष्कासने।
पदुदास। निर्गम्य। प्रतिलभ्य॥ स्पर्शते। निष्कासते। स्वरितो निपातः॥
स्वरितो मुख्यः क्रियायोगे (अर्थते) निर्दिष्टः॥ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥
उपयन्तारिः = निपातनात्॥ आप्तान्नसमी। जन्नसमी। विजयन्तसमी
निरुक्तसमी॥ विग्रहाभावेन निपातनात्। छन्दो दर्शितं प्रसिद्धिः
दृष्टा - अदर्शिते॥ दृष्टान्त॥ अव्ययपदादिरप् पुम्॥ ई - सुप्
॥ अपूर्व। इदम्। पदादि। अप्। पुर्। ई। दिव। आसाम् निपातनमतिरस्॥
अर्थविवक्षिते - अर्थ २। सर्वादयो अव्ययाः। क्रीयन्ते॥
६.२.१४२. अपृथ छन्दोऽन्तोदात्तः॥ (अपृथक् पदनेष्वेव शब्दयोऽन्त्येन आद्यन्तं॥
समर्थेनः एतेन पदेन उभयं श्रवणं चापादितुम्॥ भावोऽभावोऽत्र न
स्वः। अपृथक् स्वः॥ वृद्ध वर्ष भी इत्यादि। ६।१।१६५ अन्तोदात्तः
वृद्ध मे अर्थ। ८।१।५५ उभयम्। अन्तोदात्तः।
नुपविर्जिते॥ शक्तस्य। अनित्यत्वात् उभयपदम् अन्तोदात्तम्।
// अन्तोदात्त पदम् अजामत्येत्यस्य अनुदात्तो भवति च नियुते। ६।१।१२
एकान्तोऽस्य आद्युदात्तः (न २ स्वरितोऽन्यतः) ६।१।१९९ नित्यं ६।१।१९७
आद्युदात्तः
अन्तोदात्तो भवति लघ नः अन्तोदात्तः। नित आद्युदात्तः।
जश्च। छिति (छन्दोनिपाते)।
चालनी नित्यप्रयाण। नित्यं प्रगृह्यते॥ बृहद्बन्धु - वीरबन्धु।
पद। पदः। पदक। मरुतः अकारान्त मरुत्वान्॥ स्वरविधौ व्यञ्जनम्
अविद्यमानवत्॥ छन्दोऽस्य इत्यत्र। अन्तःस्वर अविद्यमानवत् परिभाषा न प्रवर्तते॥
अन्तोदात्त सर्वे ॥ २ । बृहद्बन्धुः अव्ययः उद्गतः। अर्थ बृहद्बन्धुः
✓ स्वरिते स्वरितः क्रियते) श्रीजिन निपातितः। निपात्यते॥ निपात
यति तस्मात् तत्र छन्दसः। आर्धेति, न कुर्यात्। कृतस्य॥
भूतपूर्वो प्राकृतिकः। / प्रकृतिभावे हि भूतपूर्वगति भवति
धेनु। शक्ती उच्चत्वो पूर्वत्वो पदानां तत्र। यत्रा उच्चत्वो अनुदात्त्व॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२०४) चायुर्वैदिक: ॥ घेट् पाने = धेनु। धेनुशब्दोऽन्तोदात्त: ॥

ऋषभः - वृषु आद्युदात्तो [illegible] नकारः + [illegible] । उक्षन् -

आहत् शब्दो धत्वादित्वात् अन्तोदात्तो। अर्थ निपातनात् [illegible] अव्ययम् उच्यते।

| सत्कमौपे च यत् तद् उपात्तम्। जातवेदसम् = जात-प्रज्ञम्

॥ वयोते यद् अविनोत्तमं । राजते: द्विर्। (यन्) (नाम्ने प्रजायां

६।१।३० । पूजायाम् अन्यते नलोपो न भवति। अञ्चि [illegible]

[illegible] आत्मनेपद [illegible] जातिद्यो न लोपो अचित: ।

कुब्जा कुब्ज कौटिल्य तत्सीमावद्ये।

(२२०५) कुब्जा, कुब्जा कौटिल्यसीमावद्ये। अयं योग शक्तो [illegible]

कुन्ती देदशे। कुन्त्यादि। [illegible] विशोजो नाऽस्ति"

अक्तुश्रेम ॥ निर्गीती - निर्गिति ॥ निर्गीती

कु - इ ॥ [illegible] ------ । (कु - इत्र"

६।२॥२८॥ [illegible] ([illegible] न गृह्णाति"

[illegible] अनेकव्योजना ॥ ([illegible] न गृह्णाति"

[illegible] ततः [illegible] [illegible] ।

दकार: ॥ ॥ [illegible] संयोगान्तस्य ॥ ~~चका~~

[illegible] नश्यन्त्यत्र। [illegible] ([illegible] प्रत्यय [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] । उपदिश्यमान [illegible]

अर्थ च अत्र उपदेश। अनुपदेश॥ अनेकान्तत्वात् ([illegible]

[illegible] ॥ अनु [illegible]

[illegible] [illegible] ॥ [illegible] उपदेश। [illegible]

[illegible] [illegible] ॥ नहि हन्ति। (हन्) अदन्त। [illegible]

शास्त्र का बोध [illegible] [illegible] [illegible]

उपदेशश्च ॥ [illegible] [illegible] ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] [illegible] ([illegible] [illegible]

[illegible] ([illegible] पचति। पचत। [illegible] हेतौ। ([illegible]

न [illegible] भवति। [illegible] [illegible]

[illegible]) [illegible] वैदिकं शास्त्र ॥

[illegible] ॥ ([illegible] [illegible]

आगमा: अनुदात्ता: भवन्ति [illegible]

प्रत्यय: [illegible] आद्युदात्तश्च। अनुदात्तौ सुप्पितौ। निपाता आद्युदात्ता: ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] , [illegible], [illegible] (~~[illegible]~~ [illegible] ॥ [illegible] - [illegible] ॥

[illegible] ([illegible] [illegible] ॥ [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] [illegible] ॥

[illegible] [illegible] [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२०६) छन्दसि इच्छार्थकिया इच्छायां विद्यमानम्। कुड़ः अध्ययने।
अप्रकृतिः॥ अविद्यमानः उदात्तः अनुदात्तः॥ नाविद्यते उदात्तो -
यस्मिन्। शाब्दीय उदात्तः (ऊर्वे) चित् स्वरेण अन्तोदात्तः॥
सर्वस्वविकारः सार्वः॥
सर्वशब्दः आदित अन्त्योदात्तोऽनियमितता॥
अनुदात्तादेशः॥ ४।२।४४॥ पञ्चमे लकारे (लड्, लिट्, लुङ्, लुट्, लेट्।
पञ्चमः लकारः लेट्॥ प्रथम धातो। अदादि। दिवादि। जुहोत्यादि॥
३।४।९७ पदमञ्जरी लेट् शब्देष्विह वैदिकादेशो जुगुप्सिता॥ धातु ९६।१ पदमञ्जरी न्यासेऽपि नापि डवि उदेधे जुगुप्सिते।
इदन्ता डविडः॥ (स्वादिभ्यो लक्षणं काशी) ॥ मङ् उत्तमम् उत्पन्नाम्
जनिभूतः॥ (स्वादिभ्यो लक्षणः तदन्तजूस्मा) ज्ञापकम्।
श्री लज्जादाम्॥ मही हुवे॥ कविकाल्पदेशे इदन्ता जानाति॥
माध्यकारः कार्तिकमासेऽपि इतो जानाति। स्थितदृष्टे स्वदाक्षिपातता॥
लिटि- लकोऽलज्जोऽविभक्तये एवुल्॥ लो न चोदकीय ना-
भावात्॥ (एवम् धातु) एकत्र अयते॥ अन्योऽचश्च धातवो
विकल्पे प्रयोजयन्ति॥ ~~स्म~~ कवे एव- सूयते वेदाः स्वयमेव॥ सर्ववित्॥
आमी~~[illegible]~~ के के भवतः। अदेयो? उच्चारणम् अजन्ता॥ अन्तोऽनित
प्रकृते॥ स्वर्भे नि। हैताऽस्यपायिविधि॥ चैतस्वियोपि॥
इष्यते अन्य अविवक्षार्थकप्रयोगः॥ एवं इष्टार्था ज्ञेया। जनयास्य॥
चत्वारः स्वराः पर्यायेण भवन्ति॥ अभिधाने- अभिधेयाश्वलज्जा
बर्ही- जाविच्छायुवे॥ ~~न~~ छु आच्छादने॥ (प्रक्रियाया धा। ४।८६
यमादेशे किंचिदुक्तये पो जन-जन जनाम् क्रियाया आत्मक (निर्विनिर्दिष्ट
आदि उदात्तः॥ विश्वो च संज्ञायाम्। ३।३।११८ दिशा एम
देयाम्॥
(२२०७) लर्षिः आगच्छत अन्य आगच्छत॥
अति अनुदात्तः। निति आद्युदात्तः॥ अभिजित: आद्युदात्त॥
जनिशब्दोऽन्त्योदात्तः। जनशब्दोऽन्त्योदात्तः॥ पवित्र- पवित्रम्-
अन्तोदात्तः॥ पन्था। प्रियो इन्द्र इति पवित्रप्रिया॥ (वा क्रियया,
पुगन्तः गुणम् पर्यायनिर्वचनेन॥ पेगपर्यन्त॥ क्षयः आद्युदात्तः॥
क्षेपावती वपुनाम्॥ भवन्ति तेन इति जयाः॥ । जयावतीते -
स्त्रीभावाम्॥ आद्युदात्तः वयम जनाः जयाः॥ क्षि निवासगत्योः॥
अधिकरणे घञ्॥ ~~[illegible]~~ देवनो। जमी धाइनीवी जवत्येय। हिरवी
जिजि अनिभवे॥ ~~ज~~ जुषु देवनो। ~~कुचिन्निह प्रभवन्ति च स्वराः~~
~~न भवन्ति~~ (क्वचित्सिद्ध अविवक्षाया पदवत्स्वरं न भवति)
स्वरविधौ जनपदवन्ति स्वरम्॥ संहितापाठकमिदम्, पदपाठश्च -
पौरुषेयः। कर्णिका। सर्वमिदम्। भाषिकाय आर्षिकीका॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

न लक्षणेन पदकारा। अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्
लक्ष्यं लक्षणं व्याकरणम् ॥ किंचित् विशेषो पदशब्दः छन्दसि
छन्दोऽध्यापनम् यथा वेदे शब्दानि विचार्येयम् (स्वविधौ स्वज्ञानम्
अविद्यमानवत् ॥ नाव तदिमं नाव्यम् ॥ अनुबन्धकृतमनेकान्तं —
प्रत्ययः प्रहणेन ग्रहणं नास्ति ॥ शब्दार्थनिरूपण। निघण्टवीनाम्
उपपद्य उच्चम् लक्ष्य प्रमाणं तद् अर्थं च समम् ॥ पित्वात्
ध्वनिः लौकिकं मधु। वैद — ध्वनिः। मधु। इति मधु इति
मधु ध्वनिः ॥ अष्टाध्यायी ६।१।२२३ ॥ अन्त उदात्तो भवति
एवम् — पदस्य इत्यते प्रतिपाद्य ॥ उदात्तः मध्यमः मन्दः
लक्षणः। (आदि — कृदि — स्वरादि — देवत्वादि — डीविनीतं —
सूत्राणि — निघण्टु अनुवृत्ति — अवि उदाहरण — प्रत्युदाहरण — शङ्का —
समाधान — (प्रत्युपदेशवानवती सूत्राणि विवृत सूत्रवार्त्ता।
वृत्तिम् उपनिषदि वीथीरं कारिका नाम ॥
अध्यायमात्मानात् — जयादित्य (काशिका वैयाकरण अवतरण
अ— पाद ३ अध्याय — वामन ने प्रकृत्या भवति। स्वभावेन अव-
६।२।१४ विकार ॥ न विकारे अनुदात्तत्वम् आपद्यते। अष्टाध्यायी
वर्ण। शेषः अनुदात्तः ॥ अष्टाध्यायीनां तद्वाद वादः॥
अपि किञ्चित् विधिः सिद्ध अपाध्ये हो रहे हैं।
२१६०
विकार; विधि। पदशैः दान ॥
व्याकरण अध्यायमात्मेव प्रभावात् स्वरहैं ॥ आदिस्वर
अष्टिकारम् लौकिक भाषा में, तथा वैदिक भाषा में ॥
पूर्वपदप्रकृति स्वर — प्रति उदात्त वा ॥ संस्कृत का गहन बोध, अन्तः
भावि — वृत्ति, अध्याय भावनाहै ॥ कृदन्त विकारः कार्यः ॥
निरु धारे आद्युदात्तः। नित् इति — आद्युदात्तः ॥ नित्स्वरे अष्टा-
पदशब्दो भवति दर्शा। अष्टादशः लवणोदात्तः ॥ पदविकारः
जातस्वर प्रकृति आदि विशेष ॥ शेषं निपातः ॥ नैवदेवम् ॥
— (अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा ॥ निपातोऽनेकेम —
निपातिनि उच्चैः ॥ अध्याये शब्दादि पद भूत वाद ॥ आदि वेद-
लक्षणे ॥ अयमहं पतनजातिः निरूह ॥ वादशब्दः आद्युदात्तः ॥ (नवक्रोहि
अनुदात्तं पुरुष (न ओनमर्थ आकपत्ति ॥ अन्तो उदात्त इति नाच
अन्तोदात्तं पर्यायमवगति ॥ तुल्य शब्द आद्युदात्तः ॥ तुल्यावगतं
वैदिकशब्देषु महत्वे ॥ अष्टाध्यायी लभावः। एतत्य लभावः। अत्र दैवने
तुल्या ॥ आद्युदात्ताः ॥ अष्टमीस्थानि कृतेन ॥ निपातैः —
निपाताः आद्युदात्ताः ॥
स्वरसूत्रम् एते वर्णनीयम् ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२०६) इत्यत्राभेदः। क्रियावाचीशब्दः। रूढिशब्दः। ५ लक्षणार्थे व्याप्ता — प्रयोग अनेकार्थ। जातिपद विज्ञान बुद्धौ न जायते। स शब्दबोधविषयबुद्धौ॥ दायादेन मर्यादा दायाद्यम्

दायः भागः अंशः। दायम् आदत्ते इति दायादः॥ आदिर् धमनोति। सामान्यरूपेण षष्ठी। अज्ञान् वा यदि — वृत्तिः विधीयते॥ दायादेन कृतं दायाद्यम्। येन अभिप्रायेण उक्तं वाक्यम्॥ प्रति गच्छति। येन शब्दः पुत्रवाची कार्यैषु प्रतिबध्नाति इति प्रतिबन्धित ऐक्यम्। कालविकल्पाद्वि निःशेषं गमनम् कुरुक्षेत्रीय। कुरुक्षेत्र = भाण्डारम्। उक्तार्थ प्रतीयते।

प्रतिबध्नाति — विशेषा। अभिनवमवर्तिनि गमने नाश्रीयते! निष्पन्न भवति। कुरुक्षेत्र (कु.क्ष) पीतानि गमने यस्मात् प्राप्यते यस्य ३। येन आदत्तमानो न प्राप्नोति। अप्रदेशः बहुधा वर्तते। इत्यादि मूत्रपदेन। मूल वाजनी मूत्र प्रसिद्धौ। मूत्रपदेन, उच्चारपदेन जनित। वातेन भवति निवातम् निवृत्तो वातो यस्मिन् इति वा निवातम्। निपातशब्दः पार्श्ववाची रूढिशब्दः। कुशब्दे न चाति मार्गे नाश्रयणात। जनैर्विदितं पुरतन कर्म कुमार्गे। आचार्य — कुतः रूपं आचरतिम्॥ शब्द शब्दोऽयम् प्रवृत्त वाची। अर्थान्तर — विग्रहः। विज्ञानात्। यस्य स्वतन्त्रतया च प्रत्ययम् अनुचितम्। इत्यादि रूढम्। शास्त्रे वाक्यं पाठम्॥ इति प्रकृति दीपनिका॥ चिकित्सा वर्धते अन्योऽन्यत्र कृत्वा कुरुक्षेत्रीवत॥ किं अन्यो दीर्घम् भावः इत्यर्थः। मात्रा जन्मत्वम्। मारकत्वम्। ऐशान्यम्। अव्ययनिष्ठा षष्ठी जनितः विकल्प (द्वन्द्व) इत्यत्र विभाषा इत्यत्र॥

(२२०७) आद्युदात्तः मर्यादाना अन्तोदात्तः॥ ब्राह्मणस्य। जनीकथा। कुम्भकारस्य मूलम्॥ कण्ठादिः स्थानं, तालव्यादिः शब्दाः। मूर्धन्य। च। छ। ट॥ यदन्योऽयं — शब्दस्य च कुलं। मृदु। कार्यादि — वाणिज॥ मृदादिक गन्ता वचनानि॥ अन्वयशब्दः आद्युदात्तः। वणिग्, वणिजः = वाणिज्य प्रमुखः अन्तोदात्तः। निवातः उपान्तोदात्तः। प्रत्ययम् वर्णदर्शनम्॥ लौकिके हि वाक्यम् कर्तव्यम् यथा जनाचार्यः प्रतीयते॥ निवासमानम् —

निवासः कुलवासनम्॥ मत शब्दः कुलवासवाची॥ अन्यथा यत्र — अव्यक्तम्॥ सदृशे हि ते पर आचार्यो जीवितं करोति॥ आगतिः, कालोपलक्षण आगामीकाल = भावी काल॥ तद् शब्देन जनकविषयः प्रत्ययवर्जितः। कार्य मर्यादयाः। मङ्गलादने पादयोः। पादोपगमनम्। उत्कृष्टम्॥ बाह्यपूजनं पादपूजन। यस्मिन्नपि नप्रयः। अनभ्यासविशेषणक्रिया॥ कल्याणप्रियो मूढः॥ कल्याण शब्दः व्युत्पन्नः। अभिप्रायितौ प्रीतिः॥ अन्तम्

(२२०८) अभिवादनमवरता = वन्दनावचनम् = अभिवादननिमित्तम्॥ अभिपूर्वकं। मूर्धपूर्वं आशीर्वदत इति वन्दनावचनम्॥ नैतद्वः वन्दितव्यम्। आशीर्वादः। मूर्धपूर्व मूत्र कर्म पूर्वक आदत्ते आसीत्॥ ब्रवीति गामिमाना अर्थ इति मूर्धपूर्वं मूत्र। शब्दं न प्रयुक्ते यथा — इत्थं आशीर्वादेन॥ इत्यादि — अभिनिर्दिष्टा॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

च शब्दो हि इत्यर्थे॥ चोद्यर्थे॥ उपुमादपाठे वेदितव्यो॥ अहं विधया
सविधा॥ सहल्य न भावः। अभीष्टचर्चिः सविध- अर्जाहि-सम्मति
सदेश। सदेश॥ विभक्तं कट्ठ इति विग्रह उपदप्रोतिभाज॥
(वि भागः अवच्छेदको) स्पृश- बाधनस्पर्शयो॥ विशेषं विक्रम
अर्थं विनिवेश॥ मुह वैचित्ये॥ कर्मण्यान्यो हि सामान्या-
धिकरण्ये भवति। वैयधिकरण्ये नास्ति कर्मण्याम॥ पादिगतो पञ्ज-
कृतपाठिता॥ कुशाम् लाति ला-दाने। उपमपाका गतौ
पृथक्कीयमाणं। लिड्-लोपे आद्युदात्तानि पदानि ॥जातिपरिच्छेद
गृह्यते लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्॥ प्रातः पुनर्नवोः भवन
स्था अन्वादगु॥ न पादिषु छन्दसि वा वचनेन॥ (स्वरि-
दीर्घ- प्लुता च पेड़ लोपादेशो न स्थानिवत्) (वृद्धिरादैच्-
अकिम्) (उक्तो इक्ष्विकार्यो इत्येव) (नाड़-आदि-अर्थे)
(२२२२) २९-११-८८ मङ्गलवासर॥ कुमति-कल इति शब्दो अन्तोदात्तौ
पाठे निमर्तेन (पाठे- न वर्णपिता॥ किराताः, सौवीराः, सिन्धवः
कश्मीराः, मद्राः, काम्बोजाः, ~~[illegible]~~, ~~[illegible]~~ गान्धाराः, मत्स्याः,
शूरसेनाः, कोसलाः, ववनाः, आरट्टाः अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः।
कुरवः। पञ्चालाः।
आन्ध्राः, द्रविडाः, पाण्ड्याः, चोलाः, [illegible], महाराष्ट्राः, सौराष्ट्राः,
गुर्जराः, मध्यदेशाः॥ बहु शब्दोऽन्तोदात्तः॥ ~~अभिजि~~ अभिजित्-
वेश्यः अभियात्या लित्-स्वरेण आद्युदात्तः। {विस्वरा नकारा वा पाणिनाम्
एकत्ववाच नन्याम् = वेशः॥ वेशो भवः वेश्यः॥ लित्वात्-
आद्युदात्त॥ अर्थात् अन्तर्भावेन प्रत्ययान्तपाठे। प्रातिपदिक
शब्दः प्रत्ययान्तस्य मध्योदात्तः॥ शालीन आचार्यः?
अन्ते वासिनः आचार्याः॥ अवमाया, अधमका॥ मौशली॥
गताः। अवमाया। अधमका॥ कुलिशः। अन्तोदात्तः॥ कृष्णादिवि
(२२२३) ३०-११-८८ बुधवासर॥ गतच्छन्दहि अन्तोदात्तः वृषादयो मध्यमः।
महाच्छन्दसे ऽन्तोदात्तौ (ब्रुदमध्ये गतिः। तेषु वृषादयो मध्यमः।
अल्पायुष्क दूतः॥ कुल्पादिनी। श्रीह- पत्न्यात्वि तन् श्रीलाम्
न श्रीलाम् अश्रीलाम्॥ लोक्यामभ्योप शोभनी ६।२।४२॥ ओष्ठे-
लावण्य इत्रिका॥ विपश्यते वृत्ति॥ नियतप्रभावात्वत्निपतमूल्यस्य पं
धीयते अत्याज इति ॥ चन्द्रनिक धीयते चन्द्रमेदः।
वैद्यः॥ जाति- गप-क्रिया॥ प्रकृति- विश्वामोवः। पूजाय
चन्द्रमः जैवम् अमतबा॥ उर्जं इत्या तद्धितः॥ मन्दे-
२७५। बहुलयाहि ज्यात॥ भक्ष्यलि विच्छेदिक देवतादिक
औतिका स्थिता। इति प्राप्य॥ मातापितृशब्दौ अन्तोदात्तौ अतः इतिक॥
अत्रियकौलः। डीष्णा स्वरुप॥ ३३ प्लक?
नैव समाचार (राजशासनम्)
एवं नमानः पश्चात् आमन्त्रणेन उत्सवं पदेन समाप्ताम्
(२२२४) क्रियायोगे गतिसंज्ञा॥ उपसर्गाः क्रियायोगे। गतिश्च॥ प्रसुद्रिया
तु भवति गत्युपसर्गसंज्ञाः भवन्ति
~~[illegible]~~ प्राप्य।
प्रकाशः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मन्त्रि शब्दः न क्रियावची। कुम्ह सेवा विलासम् यः तादित इत्येषोऽ ह्यैः
जन्यते॥ उपदेशे एव नाहित तादितास्तुते [illegible]
प्रतिलोमो। उपाजी: अत्युदात्तः अभिवर्जम् अभिः अन्तोदात्तः।
इषिः। इष्यते। मम्पताट्या। (चौरनिताव्ये ऽन्तावयुतस्य इत्येष [illegible]

इष्यते॥ इति इत्वा – (इत्यर्थे) ईषु धातु अन्तोदात्तः॥
प्रतिपदोत्पन्नमाता। उत्पन्नमातः। [illegible] पूर्वाणि भुक्तो
पलाश पूर्वाः पलाशः॥ पूर्व शब्दः उपले वर्तते। नित्यो विधिः॥
प्रथम शब्दः [illegible] प्रत्यादेः न प्रवर्तते॥ अग्निदेवजन्यतः अग्निदेव [illegible]
अग्निवल्लभ। सम्प्रति व्याकरण मध्ये न प्रवृत्तः। अग्निनव वैयाकरणः।
नित्यात् अन्तोदात्तः। नित्। नित्। नित्। अनित्मालनम्। आदि शब्दो [illegible]
अन्तः स्वरितः॥ राजन् – अत्युदात्तः। धातुः क्रियावचनः॥ क्रियायाः [illegible]
न। क्षमिकत्वात् क्रियायाः तस्मात् येन प्रत्ययेन प्रकृत्यर्थ आभी [illegible]
काल भावाभ्यामस्य: वर्तमानः [illegible]। नि+ल्यप्। नित्- अनुदात्तः।
प्रत्येक शिल्पिनः जनक– जनकः। जीवति जीवति। इति: इत्येति–नि।
ग्राम नापितः। ग्राम कुलालः॥ शिल्पिन् Craftsman, artist॥ राजन्या धर्मोपदेश
अत्यन्तशिल्प प्रयोग॥ न हि कर्मणि प्रवीणत्वात् राजानं प्रति योग्यो भवति।
उत्पत्तेः राजन्यापोपनिषदाचार्यः॥ अग्नौ हि अनुवर्तः। आचार्यः। आचार्य –
उपाध्यायमन्तव्यम्॥ जनपदे – ग्रामे – नगरे कुले वा यो धर्म वर्तः =
धर्मोपाधारः॥ [illegible] हि धर्मस्य हेतौ। आत्मनिन्दा धर्मज्ञ॥
याचिकायाः इति। कर्ता– यः देवस्य [illegible] न धर्मज्ञ [illegible]
वर्धितकः = मूलस्थूलः ओज पुष्करः ओरतशिख: न [illegible] अजपा–
जर्मन अनुदितः। वीज निषेकः = [illegible] (निषेकाद्धि इति धातवी)
इत्याहुः [illegible] कर्तृकतो हविर्भवति [illegible] वर्धितकं चौरोप्ति
[illegible] देयम् धर्मजः। पूर्वपदप्रतिष्ठ प्रायश्चित्तं चोदनाति। इत्यं– विलासनो।
इतरेऽन्तोदात्तः। कृष्ण शब्दोऽन्तोदात्तः॥ कृष्णः जङ्गमपा। [illegible]
[illegible]॥ [illegible] कृष्णः॥ पुत्र जनयो। कृष्णः॥ [illegible]

(२२९५) (अपत्यादि [illegible] लौकिकं गोत्रम् [illegible] लौकिकम् अपत्य मात्रम् गोत्रं गृह्यते।
[illegible] प्रवृत्तादि प्रधानम्। [illegible] इति प्रयुक्ते॥ तथा –
[illegible] सौश्रुतः॥ वशा वन्ध्या भार्या। ननु प्रतिज्ञा [illegible]
तस्मादपि ये कुमार्यादि [illegible] प्रवर्तन्ते ते एव शिक्षन्ते॥
[illegible] करोति न प्रयुज्य। मनो: इत्यस्य मानवः॥
निपातनात् पक्षम्। (अथायकस्मादि निपातनानि भवन्ति) मानव- इत्यादि॥
भार्यापत्यानि सौश्रुतः। कुमारी – कम्बल – ओदन [illegible]। [illegible]
[illegible] दासी [illegible]। बहुल वचनात् अक्षराणि [illegible]॥
कर्दमोऽन्तो [illegible]॥ मैत्रेयः। [illegible]॥ [illegible] अनुक्रम॥
[illegible] क्रियामात्रमुच्यते न द्रव्यम्। द्रव्य – गुण – कर्म – सामान्य॥
[illegible] सन्त्वावेशाच्च तदेव मात्रे [illegible] –
न केवलं प्रकृति – विकारभावे॥ [illegible] गौः इत्वा आकृतिः [illegible]
निविशति। [illegible]॥ ह्रे पाके।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उदीच्याम् क्रीडा। प्राच्याम् क्रीडा॥ प्राच्यां गोतिका निंदावृत्ता हैमविलायक
स्याम् तत्रापि॥ यथा हैमवतम् प्रकृत्य एवं लक्ष्वा। लक्षु हैमवत॥
प्रकृतिनिमित्त रचनाम्। कृतानिमित्त रचनाम्॥ दन्तोलोलकादिभिः ये नाम्
जीविका - आजीविका॥ शुच - शौचमकीता॥ प्राच्याम् प्रायः दैवत्वाभिमा
मित्र। चैत्र। मित्र। मित्र। मित्र॥ नियुक्तः अधिकृतः appointed
assigned॥ पृष्ठे: नियुक्ता तत्पर॥ पुष्पहारी फलहारी पत्रहारी
62.2.20 हास: उद्दालक। तुन्द। उद्दालकृष्णी ब्याड़ उदीता। वालादी॥
द्युधोपहैत्य यशःहैत। हैयात हैत। हरीतक हैय नियाद बहुव्रीहि॥
कृष्यादा। तुर्णीनादा। कमण्डलुपादा। मृदङ्गनादा॥
नियुक्त = अधिकृत: उक्त व्यक्ति स्थित व्यक्ति उक्त तत्पर
भवति। नियुक्त इत्येनमविकारी विवक्षितमात्मनेपद।
यजति प्रकृति धीमान् कुश आह्वाने। निमित्त बाहुश्वान
उत्कलात् इव यतो न उपपुजाते॥ कः शब्दे। नद अव्यक्ते शब्दे।
पूर्वस्य धातोर्वाच्य। अस्य तु किं विशेष॥ वक्तुः प्रलम्भने।
वहते: मित्यतर्जनेन केवलस्य गतार्थत्वात्। एकान्त लता।
लिङ्गावेणी। गन्धेच्छारी कोकिलाभिव्याहारी। उद्दालकी ब्याड़ रवि
वालादी पुष्कलजल्पी महाजल्पी प्रस्था - उपहारी वक्तु
प्रलम्भनी कुणालिजल्पी॥ इत्र हतो॥ इङ् अव्ययो क्षीरहोता।
प्रलम्भनी। लिङ्गाभि मजाहृताः निराकरम्। अत्र उदाजाल्ता। जीवनि-
तिग्मशुमा: उपाहृता: निराकरम्। अत्र उदाजाल्ता। जीवनि-
का। स्वपद बहुव्रीहि: नियाद बहुव्रीहिषु (खच यक्ष यथा)
भवति तद् तजनिमित्तम्। तद् प्राप्नोति। मातृ: एतेन। नाक्षेत्र
नृत्यः॥ मलयाया। वानितान्ताः कुर्या जात: कुटीज:॥
जन्म। दीप्ता
कोचित् अत्र वर्तमाने - अपदेश॥ ६।२। ४ तक 20-12-66
(२०२६) शनि ३-१२-६६ (६।२।४४) व्यापित्वो व्यक्तनामविषय-
मानवता। मसाधीयते। नवम। प्रत्यगम्॥ मरुद्गणाते।
जंघात + विहीता केवल। कठ्ठत। व्यापित्वे न लोपर अधि
कृतो पाठ: अनादि! माध्यदिनमात। गुणाकीर्ण। गुणान्तान्तम
अनार्य: एवमन्नातु वातित्वं भवति इति अवनवेष श्वेततातम्।
वाचन॥ आजानपद पातर शौचलाभी - जुगत इतिभाव॥ देव: - राजन्।
इति आपृच्छ वाचेनाति (Served) ओदनं पाणिनस्य।
एवं हि निपातद्वनाम प्रकृते भावे वाचोनाति। स्व कुमारी दत्तकुमा
रीण॥ वेदितव्य॥ अर्धश। मिलितान् स्वप्न इत्युद हैं॥ कुमारी - ब्राह्मणी
रीण कुमारावली॥ नपुंसकमाविनेति व्यत्यस्य हैं॥ प्रकृते: कामाविना अर्धयोग:
आदिवासिनी पुलाहदि अर्धयोगा। प्रकृते पदः अनर्थ (इवार्थ द्वन्द्व) - लोपात्
अनार्यः॥ साधारु विशेषात् दर्शनीयमानाः निदम् - द्वन्द्वान्ते
+ देवतान् + जात। प्रत्ययार्था निपाते प्रत्येकम् नन्द। नन्द॥
द्वन्द्वामः॥ निर्दिष्ट अर्थ॥ दत्ता॥ निपात = निपात ॥ सार्वधातुक। अन्यथा अर्थ
कर्मणाम् निपातात्। गृहपति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२२८) पूर्व पाणिनीयाः, अपरपाणिनीयाः॥ व्याकरण मुनित्रयी रचना से देश-काल-परिस्थिति को ध्यान में रख कर पढ़ना चाहिये॥ (पाणिनिमतेन आचार्यमतेन
॥ (व्युत्पत्ते हि वक्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते॥ (देखिए (८८) पृष्ठ
निरूपितः॥ उदाहरणे। समाप्तः॥ ~~आचार्यै~~ आचार्यः ३ प्रकार के
पदं च आचार्ययोर्जनः॥ तत्र अन्तेवासी आचार्योपार्जित नामोन्तेवासी
शब्दज्ञाने निर्दिशत्यत्र पदप्रयोगम्। अर्थात् व्याकरण अर्थज्ञान में निर्दिष्ट॥
शब्दज्ञान। अर्थज्ञान। द्रव्यज्ञान। भावज्ञान। इन्द्रियज्ञान।
आचार्यः उपार्जनीयम् = अनुज्ञानम्॥ अन्तेवासिना प्रयत्नेन
आचार्यः अनुज्ञातेन॥ पाणिनिनाध्यायम् पाठनीयम्॥
पातञ्जलिं शास्त्रम् पूर्वम् निरुक्तम्। समर्थवचनाः कृत् प्रत्ययाः॥
एकोऽर्थः शक्यते विज्ञातुम्॥ मासदीपः मासो दीप्त मासो पर्यायम्।
- कर्तरि इति कारकः। कर्ता॥ विश्वशब्दः आद्युदात्तः॥ (सर्वनामानुदात्तः)
वचनकस्य उदरं पात्र नित्य उदात्तः॥ धामन् उदरं पात्र दामन् दाम
हाट-अश्व नित् नित् आद्युदात्तत्वम्। चित् स्वरेण अन्तोदात्तत्वम्।
इत्येवं अत हि। यैव यौगिक शब्दोऽव्युत्पन्नम् प्रातिपदिकम्।
शाखा वा परत्र कृ वर्ती॥ महेन्द्र कल्पे नाम दानी। छेदः।
कृष्णदत्त। श्रेष्ठदत्त॥ कृच्छ्रो न ते ज्ञाति सौ॥ उष्ट्र। रुक्म खर। पञ्च
सम॥ हरिणम्। जिह्वा अग्नि॥ उपनाम। धेनु। कमल। वृद्ध
६-२-१०६ वत्स - ३-११-६८ शनिवार। आमिक्षा व्यवहार।
आमिक्षा व्यवहारः॥ दुग्धपाक में विचार विमर्श
पायसा। कन्था॥ कथा। यत्वा। स्वर लताकुञ्जायां॥ हरिः। रिङ्गमो
लुठित॥ लक्षित कमल। लैहिता॥
६.११-६८ बुधवार॥ नित्- आद्युदात्त। नित् आद्युदात्त। चित् अन्तोदात्त॥
अश्व-दम शब्दौ आद्युदात्तौ॥ बाहु- अन्तोदात्त। देव-पदम् बाधते-
सर्वादि॥ वीर-विश्वासी पुरुषः। विल्व-मध्य-वीर्यं आद्युदात्त मातापितृ
मातामह। वीर् पत वीर्यम्। वीर्य। वृत्र। कमल
धत् अन्त आद्युदात्त। नित्य नित्य अन्तोदात्तम्॥ धनम्। चित्वात्- आद्युदात्त।
चित् स्वरेण अन्तोदात्त॥ (नित्-चित्) (नित्) (नित्य स्वरेण) नित्य, नित्य
अन्य॥ चित्-अन्य आद्युदात्त॥ तेनमुच्यते। पीतमात्रे अनाम्नायाम्
आम्नायाम्। अनाम्नायाम्॥ धातवः अन्तोदात्ता। गृहीत्वा। अभिधेय-
वर्णेन॥ (अभिधेयवस्तूनि वचनानि भवन्ति) उच्चारणीयम्। (वाचिनवनदेवदता
कङ्कणम्। (उत्कृष्ट कङ्कणम्)) (श्रमनः शम- अर्थ (प्रशमाच्च)
जगन्न) (मै-मे-ऐ शब्द) (कुकुरपति। इति कुक्कुटः॥ (चिड़ियादयः एते
गोत्रनामानि प्रकल्पन्ते॥ कुटेचलक वेलवत् वृक्षः। गद्दीयाक (देश)
वेलृ-चेलृ-केलृ-चलने। चलनम् वलनम्॥ खर-रूप॥ कङ्कण अङ्गद।
मुखवन्दन शब्दः॥ अकुलीनः नापुवाद, तेन उपजानिकम्॥ गुलाह। तन्त्र। नाम।
वृक्षस्य अङ्कुर उपानह उपानत्॥ मधिरशः अन्यपा
- कामहेतुः अन्तोदात्तः॥ कामदुहा शब्दनाम॥ सम्पात पीडाकर कष्ट

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पाकेन्द्रिलम - अर्थ आगमने न गह॥ सिद्ध करेगा सिद्धिर्भवति।
वल्कम आद्युदात्तम्॥ चित् अन्तोदात्त:॥ रोगतुरत्वो॥ शाक—
शकः आद्युदात्तः॥ मुद- धन्नो। प्रख्यो। बृह- जटते।
खलयाने। खलम् अन्तोदात्तम्। खली)
(२२८८) देवशब्दः आद्युदात्तः॥ किरः अन्तोदात्तः॥
अत् सिद्ध। चित्। कित्। शब्दो भवत् धर्म का द्योतक।
पूर्व विप्रतिषेधेन॥ पतिष्ठाः / व्रतीवचो। शिवच्छिपे —
आद्युदात्तौ॥ (आत्मा गृहपति वाग्रूपस्य - पतोपायाम् विशेषा आवश्यक।
संयुक्तः स्त्रोत्रिवन्मिनः स्थालादयं (योगरूढि) को तो जान नहीं
व्रातयः = मारातादिकुलमतेन बोधयते। सिद्धत्वर्त्थि
खेद व्रातशब्दः लोके प्रसिद्ध॥ व्रातपत्य न चावद्य॥।
यदुक्त (पातालि नदस्त्रावके॥ सिद्धौ शाखि।
आ-चर ण्यत॥ चरेः आङ् पूर्वेण ण्यतनि निपात्यते॥ आचार्य।
लित- आद्युदात्त। क्रियाशब्दः रूढि शब्द॥ - चरेरहे॥
प्रद् क्षरति = द्राक्षा॥ चमसः / पचसो। कर्तौ दीप्ति-कान्ति
गतिषु॥ उपचारः = प्रयोग। ॥ तन्त्रवेदन पूर्व पदार्थ।
पराग्रह्यते॥ नदी शब्दः अन्तोदात्तः॥ (भवति हि वाच्य—
कयेन वाह्य शब्द अनिमिषवर्ग। ६.२.२३६ तक ८-१२-
७८
तक

(२२८९) पारशब्दः आद्युदात्तः। शिति शब्दः आद्युदात्तः। मध्ये भवो लोपश्च॥
भेजन व्याख्यानमेव शरणम्। आचारो परपदत्त॥ मध्ये मध्ये ... प्रुष्प स्त्र सर्पिः।
अवकाशमानर्थ धैर्य प्रेक्षा शक्तिमान - धैर्यवान पुरुष ... कपोलर
वर्णयति॥ भवे- स्त्रैणि। करोति। अधिकरोति। रोजल कर्मा
कर्मीर- भवे- निर्देशे खब्यम् गृहायम न भवति॥ अस् + खल
अघ्नी॥ अविकल्पाणे - निर्देशे (अनीय) मध्योदात्तः। रत्नचित
ओष्ठा॥ उत्सर्गाय इति (अनीय) लोले इत्यादयाम। शब्दः कर्म—
किद्। लित। लित्। लित्॥ उत्तीर्य - पलुदात्तेषु॥ तिसितः कौशाम्बी
भावेन अर्थ भवति। ॥ पर एव प्रतिपदम् अनर्थाः। तर प्रति विस्तरो—
इति सिद्धौ शाखि॥ प्रपचतितके - प्रपचतितमाम॥ अन्तरङ्गत्वात्
कैमन क्रियते॥ प्रपच - (इति आमम् अतस्यायाम्।
धातु- पूर्वम् अन्तर्गतप्रकृति॥ प्रपच - इति आमम् अतस्यायाम्। इति प्रातः
प्रपच अतितत (तोहितान्ताः) प्रप। प्रमाण। आम् प्रतायाः॥ उपतिपदम अस्वान्तत्व
प्रयुज्यते॥ प्रत्यमात् एव सर्वं तद्धिताः॥ प्रपचादि देशीयम। प्रपचतितमम।
लम्भते। प्रपचतिकल्पम। प्रपचतिदेशीयम। लम्भागतिः न —
प्रपचतिदेशमा। (अर्थः प्रयोजनम) प्रति विशिष्ट वलीयस्त्वम्।
विस्मर॥

इत्यादिषु कार्येषु ।
(२२२०) आतपयुक्तः ॥ विषयविभागम् उक्तम् पूर्वप्रान्ते (स्कुटविधि) ॥
॥ (अन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मको भवति) देवदत्तं देवयज्ञ ॥ जैन्यूरे नं

खेलु - अवधारणे । मृदु क्षोदे ॥ सिद्धे विधि प्रारभ्यमाणो
ज्ञापक इति विस्मृतम् ॥ इष्यते च ।
अन्तर्भावितण्यर्थकात् णिच् नियमार्थो भविष्यति ॥ उन्मत्त -
(संज्ञाय फलोद्यमात्मकम्) पृथक् फलीकृतम् । उन्मत्त -
फलीकृतम् । प्रमत्तगीतम् । विपन्नश्रुतम् ॥ कृतम् इति
~~करोति सामान्य~~ क्रियासामान्ये करोति वर्तते ॥
अभूततद्भावः निष्पादनम् ।
अभूततद्भाव करोति ॥ अभूततद्भावः विषयोऽयम् ॥
कुम्भं करोति ॥ ॥ श्वेतो धावति तस्य न वाक्यभेदः
देवदत्त इति पद त्रयं श्लोकोऽस्ति ॥ शब्द एव देवदत्त इति नाम
देवदत्तं धनञ्जय इत्यर्थौ ॥ इति करणीयोऽयं निर्देशार्थः ॥
इत्थंभूते, इत्थं प्रकाशयति ॥ इह अपवादः ॥

(२२२१) स्ववर्ते - अकटवर्ते । स्थः आत्मपतिः, निर्वातः । [illegible]
[illegible] ॥ भाव [illegible] ॥ (उपमानोऽस्य [illegible] ॥ लिङ्, वेद, लिङ्, लिङ् ।
निपातः अव्ययानि । उपसर्गोऽस्य आविर्भाव ॥ वृद्धे योगमाला मतिविषय
[illegible] इति श्लोक [illegible] ॥ वेङ्कटेश्वर इति व्याख्यान अध्ययने प्रयासः अध्ययन -
परिवर्तक, अध्यापक, अध्ययन, उत्पादक ॥ अध्ययनं प्रयासः अध्ययन -
प्रयासः । वेदप्रयास वेदप्रयास ॥ अनुत्पन्नः आदत्त । अनुत्पन्नो
आदत्त । पुत्रोत्पत्ति [illegible] इत्यर्थः ॥ प्रयासः । धात्वर्थे अ ॥
धात्वर्थः । धात्वर्थ अर्थ । क्रिया अर्थः । यत्न । अर्थनिर्देशी-
पि स्वरूपग्रहणार्थ ॥ स्वरूप । अर्थ पर्याय । विशेष ॥ विकलः
कलोऽस्य इति विकलः ॥ कल गतौ कलयति इति कलः ॥ कलं इति
कलहः ॥ स्वरूपग्रहणम् । अर्थग्रहणम् । अर्थग्रहणे नानार्थ वाचकम् गृह्यते
भवति ॥ शब्दप्रधानो निर्देशः । अर्थप्रधानो निर्देशः ॥ गतार्थकम् ।
परिहासकम् ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । स्वरूप [illegible] । शब्दप्रधानो निर्देशः । अर्थप्रधानो
निर्देशः ॥ सन्धिः व्यवस्था । शक्तिमान ॥ यदि मे भवान् एवं कुर्यात्
अहमपि भवतः इदम् करिष्यामि ॥ conditional, निबन्धन, आरोप ॥
[illegible] । [illegible] [illegible] । ऐकार्थ्यमापन्ना ॥ मिलाइए ॥
एकः अनेकोऽर्थोऽस्य [illegible] । तदापन्नः [illegible] ॥ एतत्तात्पर्य
व्यवस्था । शक्तिबोधनी ॥ ॥ ध्यान - [illegible] मूर्तिविभागो न गृह्यते ।
[illegible] । पश्चात् मूर्तिविभागो दृश्यते ॥ मूर्तिविभाग - स्वरूप
भेदः ॥ [illegible] = [illegible] ॥ यद्यपि रथा [illegible] सह
[illegible] तथापि [illegible] मूर्तिविभाग
मूर्त [illegible] [illegible] गृह्यते ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२२२) सम्पादिन शोभनम्। becoming। प्रतियत्ने सादृश्ये च
प्रयुक्ते॥ युक्तम् अवयवं वाच्यो॥
सम्पादयति यद् येन सम्पादकं प्रतीयते॥
गुणत्वे परतन्त्रत्वात् तस्य शास्त्रे उदाहृतम्॥ अर्हति नोचित
वर्त्त, खाल्व, युक्तं लाथ्यम्॥ वैलोग्य:॥ जो हर्बटेरो उचित वह
जो वोध्य। योग्य॥ वनगतम् सम्पादिन, शोभनम्॥
वन-वनकरा सम्यादि ६।२।१५५॥ अत्यन्ते। असाव:॥
और औचक्य॥
दीक्षिता अवयवा। शास्त्रानिर्देशः तेषु अवयवा॥ अपि च।
पाविज्ञाता॥ शास्त्र प्रतिषिद्धत्वात् दीक्षित - पाविजवैगः
पञ्चता॥ नत अवयुक्तत्वात्॥ अर्थ भवन्तं युगपद्ते न त्व शीघ्रं॥
अवयवा इत्यस्य नाजा लोमोऽत्र गवित्यभि॥
x आक्रोश = दोषवचनम्।
(२२२३) आक्रोशे। क्षेपे। गर्हायाम्। पूनायाम्। अदेवदत्त॥
देवदत्ता। यज्ञदत्त। विष्णुमित्र॥ धृष्टः अवज्ञानेन।
चारुः आद्युदात्त। जायुः अन्तोदात्ता॥ प्रधानगति यौगिकः॥
किता। अन्तोदात्ता॥ मित्र स्वेषु आद्युदात्त + दीर्घता॥ त्रिरं-
सीला॥ शुचि आद्युदात्ता॥ + उपमानम्। क्रिया-
गमन॥ कार्य - कार्यम्॥ प्रधान वचनः प्रधमयन्तन
एकसंख्यावचनः॥ आक्रोशते॥ उपात्ता। उत्तम। उपोत्तम॥
जातिर्न च समासकाल इति भवति॥ इहत्यदय। तदादित्य —
अन्तोदात्ताद्विभाषावन्ते॥ या प्रथमाके एकान्त इति पदप्रथमा॥
मित्र शब्दः अन्तोदात्ता। प्रकृतिविकल्पित। भेदः अविवक्षिता॥
कृष्णः अन्तोदात्त॥ प्रीणाति इति प्रिया॥ कवायी = कवयाती
वक्ष अन्तर वचनापदक् यत्र॥ अन्तर अन्य। आकार
अम्बा॥ अवसानवाची अन्तावरात्॥ अन्तर - अमृत
मुख्य देव द्वाख्य दार॥ व्याकरणे परिभाषितम् व्याङ्गम्॥ व्यूल -
परिवृत्ता॥ लिङ्ग आत्मा विपर्यय॥ वैयाकरण॥
ध्रुव - गम्भोपादान॥ माष शब्द अन्तोपक
(२२२४) वच आख्याने - वचनम् - वचनम्॥ पूर्वं समासान्ता: समासस्यैव
अवयवा: ४ - उत्तरपद॥ समासान्ताश्च प्रत्यया तदन्तेन समास॥
यव ब्रीहिमाला: तत्याभ्यान। प्रकृत: ॥ समासान्ता: प्रत्यया: समासस्यैवा-
वयवा: नोत्तरपदस्य) (उत्तरपदस्यापि तदवयवा:) (समासान्ता: उत्तरपदा-
वयवा: भवन्ति (तदिदर्शनम्" इति भाष्य:। इते अर्थः। इत्यभिप्राय॥
(तत्र मध्यपतितास्तद् ग्रहणेन गृह्यन्ते॥ अवयवावयवोऽपि समुदायावय-
वो भवति॥ (वैयाकरणों के निवास की बिरादरी की अपनी बातें —
अपनी भाषा, अपना मत अपने ही नाम, अपने आचार्य होते हैं॥
प्रभाव वेदाङ्ग होने से सजातव्युत्व कौशल पाठ इन्टरपोल फिट बटन
हो जाते हैं॥ देवदत्तातः हे वै वयवा: अन्ताङ्ग एनाम्॥)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पद, प्रीति माघ॥ अनया दिशा अन्यान्यपि वेदितव्यानि॥ इति हि।
इति स्थितम्। इत्थम्। अङ्ग॥ in fact/verily॥ यावता (तावता) यद्यपि
तथापि। किं तर्हि। आह। उच्यते। आकूते। उपायन्ते। प्रत्यक्षेति। प्रतिपद्यते
पारिभाषिकम्-(लौकिकम्) (लोके-वेदे च॥ भाष्यकार-इत्यादि च॥
अनुपत्य-अवस्थितम्। स्वार्थे सर्वस्मिन्। निमित्त-निमित्तिन्॥ शेष शेषिन्।
अङ्गाङ्गिन्। त्व-त्वादिम्॥ प्रतिपाद्य-प्रतिपादक। वाच्य-वाचक। अभिधेय-
अभिधान॥ जाति-द्रव्य-गुण-कर्म॥ वर्तते। अनुवर्तते। निवर्तते च।
उत्सर्गापवाद। विधि-नियम॥ प्रवर्तना-प्रेरणा, चोदना चोदना, प्रेरणा॥
एकवाक्यता। वाक्यभेद।
स्वरूप। अर्थ। पर्याय। इत्यस्य। वा। तेभ्यः॥ इष्यते नो इत्यन्ते॥ इष्टिः।
एकतिङ् वाक्यम्॥ अनार्थकम्। अनेकम्। उपाधिक् = शोभनं॥
यद् इष्टं उच्यते।
अवलम्ब्य। चौरा औपजङ्घनिकम् यद् इष्टं उच्यते। उपाधिक् = शोभनं॥
उत्पादितम्। प्रतिपादितम्॥ अर्थ। प्रश्न। अनुवादः। वक्ष्या। जल्पि।
उत्पादितम्। प्रतिपादितम्॥ अर्थ। प्रश्न।
इत्यूच॥ व्यक्तिपक्षः-जातिपक्ष॥ जातिपक्ष-व्यक्तिपक्षौ॥ बहुवचः।
बहुव्रीहिः। बहुमाष॥ बहुतिलः॥ बहुत्र मनोऽस्य बहुमनाः अयम्॥
न च इष्टं॥ पूर्वपद्प्रकृतिः अप्रवृत्ते॥ पञ्चमी तत्पुरुषात् वर्तिः
वर्तते॥ बहूनि नावो यस्मिन्॥ अध्ययन-श्रुत-सदात्म
मुन्या ब्राह्मणस्य॥ ध्रुवम्-जलम् Constant एकत्व-
ध्रुवम् ध्रुवम् शीलम्॥ उद्बाहुः क्रोशति॥
ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति माम्।
धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते॥
उदात्तम्। अनुदात्तम्
(२२२५) निघण्टुकारस्यानुदात्तादिसञ्ज्ञा। ... लौकिके
अल्पीयांस॥ न गायते त्वाम्। ... प्रकृतिवत्। अभिप्रेष्टि॥
व्यवहार॥ लोक-प्रयोग वैपरीत्य। अर्थवत्त्व॥ ... योगरूढ॥ जाति
एक-उदाहरणे नाना उदाहरण॥ धातुपाठ। यौगिक (रूढ) योगरूढ॥ जाति
शब्दाः गुणशब्द-क्रियाशब्द॥ द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य॥ जातिपक्ष
व्यक्तिपक्ष-(द्रव्यपक्ष) रूढि भावे-कर्मणि, कर्मकर्तरि॥ लोके-वेदे॥
वाक्यत्वात्। एकतिङ् वाक्यम्। अविकल में ... प्रयोग (न पच्यते-न मुच्यते॥
उदाहरण। चार्वीनाक नेत नाटिका॥ वृन्द। अनुकूल। व्यक्ति स्वाध्याय॥
जाह्नवी लौकिकभाषा। उत्तमा॥ देवासुरे स्थानभेद-शब्दस्वरूपभेद॥
व्यालम्-माहात्म्य॥ कुमारी। अहो दर्शनीया अहो लौकिका॥ देवा-देव
प्रेमादि॥ देवा-देवयो पञ्चम्या जोड़ जनपद॥ पैदायशी के मौहूरत होवें
शालक्या। वेदस्य॥ लक्षणमाला पदकृत॥
(२२२६) अत्र कौशलं उभय एव उद्बाहुत्वम् न तदा इति अप्रयुक्तत्वम्। पार्श्वम्
पर्ष्टिः॥ लल हिल्लायाम्॥ शो तनूकरणे। शाखा शब्दो ऽत्रोदात्ती
एकरूपता॥ ऊर्ध्वबाहुः। अधोबाहुः॥ पर्ष्टिः आप्युदात्तः (नित्)
प्रवृत्तम् वनम् अस्या एकेष्टं वनम्। बहुव्रीहिर्वा तत्पुरुषो वा॥ नैमित्तिक
वनम् अस्या॥ निमित्तक वनार (तत्पुरुषः) कुमारि प्राप्य॥ अन्तोदात्ते॥
वन याचने॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अन्तः वनं यस्मिन् स देशः अन्तर्वणो देशः॥ एधितव्यं॥ अभितो भावो
यस्मिन् इति अभिभाविनः। लौकिके प्रयोगे लाघवस्य अन्तर्विभक्तिः।
प्रवेशभावः। निपातं आद्युदात्तः॥ विधिः। प्रतिषेधः। नियमः। उत्सर्गः
अपवादः। उदाहरणम्॥ परितो मुखम् परिमुखम् परितः मूलम्
अस्य परितः तो अस्य परितो मूलम्। परितो नीलम्।
परिकूलात्। परितोऽपि॥ अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्याः अव्ययीभाव
समासः। पञ्चम्यपाङ्परिभिः॥ पञ्चमी कर्मप्रवचनीययोगे अपपरी
वर्जने इति कर्मप्रवचनीयत्वम्॥ अभिमुखो भवनम् यस्य स्वभावः॥
कालिकः। त्रैकालिकः। त्रैकालिकः सर्वेषां बहुव्रीहिं कुर्वन्ति॥
कुर्वन्ति॥ अभिमुखः हरेः इव देशः। अस्य पदे। विवेशः।
अस्य। विष्णु सेतुर्येन। हिर - वर्णनामा अत्र अत्यन्तम्
मुखात्। मुखं वर्जयित्वा॥ अभिमुखस्य समासान्तः॥ विवक्षितः काल-
कारिता विवक्षित समासः। विवक्षा। स्यात्॥ क्षीर - हल
मिश्र अन्तोदात्तः। न कृतं स्यात्। कृतम्॥ सजातीयेन -
शाप्यति। समासान्तविधिः अनित्यः इति
विवक्षा। लौकिकप्रयोगे शास्त्रनियोगतः। विकल्पः॥ मत्वर्थकृतः।
क्षीर - हल - लाङ्गला समासान्तेषु। उत्तरपदलोपी समासः॥
क्षत्रियोऽपि योऽन्यो दत्तो जायते स उच्यते अभिदत्तः॥ उपर्ि -
तिष्ठति इति उपरिस्थम्। नाम - आद्युदात्तः॥ (समासा -
धिकारे शाकपार्थिवादीनाम् उपसंख्यानम् उत्तरपद -
लोपश्च॥ अभिदत्तः। अभिरथः। अभिदेशः॥
पूर्वपदाविख्यानः प्राग्भागः॥ अन्ताशिरः = अन्तर्वर्तिता। कथितायाम् -
कथिता वा॥ अन्ताशिरः अप्यादेशः॥ निरर्थक शास्त्रनिषेधः
प्रायोजनं/मुख्यस्वामी गौणार्थेयोः पूर्व - कुशल पुरुष।
यः कथितात् पश्चात् कथितः स कथितायां कथितः॥ [illegible]।
अतिकायः। अतिकायः॥ मत्वा - गति समासयोः॥
(२२२६) ६।२।१८९॥ अतिकुशो नागः॥ अतिरेणोऽश्वः॥ अङ्कुशा कशा।
वेत्र॥ निगडपदस्य॥ अनुगतः। पश्चाद्भवः॥ अतिशयो
अतिक्रान्तावेत्ति॥ कर्मः अपेक्षागत्यायतलोपः अतिक्रान्तः -
आविर्भाविपदार्थत्यम्॥ (अति जलः)। प्रादयो गतिसमासयोः॥
अत्याधिपत्यर्थिकम्॥ पदम् अन्तोदात्तम्॥ शोभनो गार्ग्यः अतिगार्ग्यः॥
कश्च अन्तोदात्तः॥ पदम् अन्तोदात्तम्॥ अपपदः पुनः तस्य समासे -
निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या॥ अधीनम्। अधीनमेव लोपः।
गम्यमानत्वात् वैकल्पात् अध्यक्षमानस्य अधीनम्। अधीन - भक्ति के योग में मानते हैं
दानु चौपायः धातोः अधीनम्॥ अधीन रहता है॥ नियानमं अपेक्षा करता।
जनार्दन में समानार्थ में उत्तरार्थपदार्था। अभिधानम् = पराधीनता॥
अप्रधानता॥ (प्राधान्य - निर्वाचनिक
निरर्थकोऽनभिधानात् प्रवर्तते। निरूतम् मूलम् अस्य। निर्मूलम्॥
समासमां क्रिया मानें॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मूल प्रतिष्ठायाम् ॥   १८८३ — २२६३   १८८३

विज्ञानदर्शी स्वामीदयानन्दजी ।   २२०३   २२२३   २२४३ । २२६३ ।
१   २   ३   ४   ५   ६

मूल – अन्तोदात्तः (प्रत्ययस्य – चित् अन्तोदात्तः । नित्–नित्– आद्युदात्तः ॥ नित्यं मूलम् । बहुव्रीहि–
अन्तोदात्ते । अथ निपातानि मूलानि च ॥ मूल प्रतिष्ठायाम् ॥ नि – अप्रमादार्थ –
पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः उक्तः ॥ क्षिपामि ॥ अप्रमादार्थकानि क्रियाणि निपातनपदवाच्यानि वाक्यानि ॥
निपातस् ॥ अप्रमादार्थानि क्रिया निपातपदवाच्या ... गतौ ॥ पूर्वपदस्य
उपपदे – उदु । स्फुट जनादे ॥ (अपि । अन्तोदात्त ॥ पुट – अनुगमने ।
देवाः ॥ अव्ययपूर्वपदानाम् । लोम – आद्युदात्तः । पुट पुट –
कुत्से ... ॥ गुध – परिवेष्टने ।
गतौ ॥ अर्थः । गुट + अन् गुट – प्रत्ययः ॥ गोट ।
निपाता ... ताल: तेज: । अवक्षेपणम् = निन्दा ॥ (प. ... –
अन्ते उपचर्यते । (गुड – परिवेष्टने) प्रावरणम् ... अपि
लंगोटि विमुक्ते ... गम्यते । अप्रमादार्थः ॥ प्रकरणम् गुड्‌ भाव
... न अप्रयुक्ता ॥ एतावत् उक्तम् । पाद दत् – पूर्वपदम्
द्वौ पादौ अस्य द्विपात् ॥ द्वियोगलक्षणा पञ्चमी । भाव लक्षणा
सप्तमी अकृत समासान्त: निर्दिष्टः । समासान्त: षड् ... ॥
कृतसमासान्त: बहुव्रीहिवचनम् ॥ अतो न शब्दान्तः ।
निपातनं निपातः ॥ इष्टेनानि ॥ उच्यते । उपादीयते उपादानकाः
लाना । ॥ प्रकृत: शब्दोऽनुवर्तिष्यते ॥ एवमादि सर्वं संगृहीतम् –
भवति ॥ प्रत्ययादेः । ६ । २ । ६ समाप्त हुआ २६–२२–६८

२६. २२–६८ शनिवार ६।३। ॥ आदित ... अष्टवचनस्य ॥ । निपातः
... पञ्चम्या: ॥ पूर्वपद / उत्तरपद ॥ उत्तरपदस्य ... । एतावन्मात्रम् । शब्दः
(उपपदपञ्चमी ॥ ॥ लाक्षणलक्षणा पञ्चमी विभाग लक्षणा पञ्चमी ॥ अतिदेशात्"
अथवा ... निर्दिष्टः ॥ किंतर्हि (विधेयानाम् विधेयानामेव निर्वर्तनं भवति ।
विधिर्भवते इति विधिभाक् । शक्यते ... । अनिर्दिष्ट ... ।
... (मधुनि ... अविनाशेन अवस्थानम् ॥ अस्या ।
... अस्या: ... अथ ... इति विवेक: न ... शक्यते ।
... शब्दाय: । अविनाशेन वर्तन्ते ते ... ॥
... गृह्यते न पुनः पूर्व इति वा ... वा । (निरु: प्रातिपदिकार्थ: ।
पञ्चमी: प्रातिपदिकार्थ: । गोमत: । ... ॥ ... । जंग्रा ।
... नाबद्धं जनाय अव्ययवर्तिन ... अपि तु अजनादि
अव्ययार्थेन । तैलपायिका शब्दवत् । जात ... । ... ।
... ॥ अग्नाहारा = आजीवन ॥

(११२८) ६. ३. ६ ॥ वार्त्तिकमेवेदं सूत्ररूपेण पठितम् ॥ पूरणप्रत्ययान्ताम्
गृह्यते न स्त्रीप्रत्ययान्तम् ॥ (उत्तरपदाधिकारे स्त्रीप्रत्यये-
तदन्तविधिर्न भवति। (ज्ञापकात्) तदन्तविधिः॥
वृत्तौ वृत्त्यर्थेऽन्तर्भावः॥ स्वीकृतेन औपचारिकमति-
भवति॥ पूर्व- अपरा पूर्व - ... ॥ इति आलोच्य।
इति मत्वा। इति चेतसि कृत्वा॥ प्रत्ययानाम् प्रत्ययः प्रत्ययः (क्रियाया
कारकम् भवति॥ उपात्त एव पाठेन उपपद्यते॥ एतस्यापि-
वस्तुनो बुद्धि-परिकल्पितविभेदस्य वर्त्तिपदार्थत्वम् अन्यपदार्थत्वं
च अविरुद्धम्॥ व्यतिरिक्तोऽन्यपदार्थः॥ शोभन-
शरीरः शिलापुत्रक इति। बहुव्रीहौ- आत्मा-चैतन्योऽस्य॥
असौ आत्मन्वृत्तिः॥ आत्मा जीवः। वैयाकरणोंकी उक्त
व्याख्या। पारिभाषिक शब्द॥ ये शब्दैः व्यवहरन्ति
अध्यापयामः पठिताः अपठिताः॥ व्याकरणे पठति।
धातु-सूत्र-गण-उणादि-वाक्याव्ययम् प्रत्ययानाम् व्याकरणम्
समासविधौ अत्र (आत्मनेपदम्) अर्थवत्त्वम् प्रदर्शितम्॥
(व्याकरणम् अधीयते विदन्ति वा वैयाकरणाः॥ अथाब्दम् एकम्
व्याख्यातुम्। आत्मनेभाषः। परस्मैभाषः। अन्यथा तेषां वैया-
करणाः व्यवहरन्ति॥ आत्मार्थं पदम्। वि प्रत्ययविकार-
भाव (तादर्थ्य समासः)॥ देवेभ्यो हिताः तद्धिताः॥ (अन्तरङ्गत्व-
निमित्तीकृत्य बहिरङ्गोऽलुग् बाध्यते॥ अवश्यम् चैतदभ्युपेयम्
(हृदिस्पृक् दिविस्पृक्) द्वितीयार्थे सप्तमी इदं स्पृशति
इति हृदिस्पृक्॥ करः = भागः। राजग्राह्यः भागः
देयः वणिग्भिः पशुपालैः कर्षकैः॥ अधिकरणे अप्यत्र अलुग्
भवति। (भाष्ये - द्वितीयार्थे चैषा सप्तमी द्रष्टव्या॥
प्राच्याम् देशे। वाहे देयो भागः। राजग्राह्यो भागः करः;
-कर एव कारः। अवीनाम् समूहः अविकटः। (जन्तुवे-
चनम्॥ यस्मिन् विधिः तदादौ अल्ग्रहणे (विज्ञप्तौ
रक्षा- निर्वचन! कार।
विकल्पः (उपाहृत्य प्रत्यय ... अधिकारो-
बहुव्रीहि॥ कण्ठे कालोऽस्य कण्ठेकालः (उमा) (प्रथम-
पुरुषनिर्दिष्टा अत्र इति मूर्धाभिषिक्त!॥ स्तम्बे रमः। कर्णेजपः।
... सप्तमी बन्धने बन्धः, भावे घञ्॥
... अनुवृत्तिरपि ... ॥ अप्सु - भवः -
अप्सव्यः (गो - अप्सु - ... (उ) ... ॥
(तै एव विधयः प्रसंगहीताः भवन्ति येषाम् लक्षणम्
प्रत्ययग्रहणे) उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नेष्यते।
धातोः प्रत्यय। अथ इति शब्द प्रधानता। अर्थप्रधानो अर्थः।
तन तृ - तृच् = तृ = अन प्रत्ययस्य त- अन = तन

अभिन्यूह्यताम् ।

(२२२९) सूचितव्य: । विशयः । अप्युयोनि: [illegible] । अर्थप्रयोक्तृ [illegible]
[illegible] थम्यम् । आक्रोशः । [illegible] गर्हा ॥ प्रशंसा । पूजा ॥ [illegible] शब्दो-
[illegible] ॥ प्रीणाति इति प्रिय: ॥ विप्र - योनि ॥ [illegible] शब्द
[illegible] प्रयुज्यते ॥ प्रिय: पुत्र: ॥ [illegible] ॥ [illegible] शब्द
[illegible] ॥ [illegible] गृह्यताम् ।
[illegible] ॥ [illegible] लक्ष्यते ([illegible]
(इह [illegible] [illegible] ॥ [illegible] विप्रयोगमन्वे ॥
[illegible] यशानन्दाद् वै

[illegible] । अत्यन्त [illegible] - लोकविज्ञात । [illegible] ।
अग्निमारुत [illegible] । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ६।३।२८॥ ([illegible])
अग्नीवरुणौ देवते अस्य । अग्नीमरुतौ देवते अस्य
(२२३०) अभिधेया । अनुमेय । लक्ष्या । [illegible] । योग्या ॥ संज्ञाशब्द: ([illegible]
निवेशी - । संज्ञाशब्द: यदृच्छाशब्द: ॥ [illegible] ~~[illegible]~~
[illegible] - [illegible] ॥ निर्वचनवचन: अर्थशब्द: ॥ ~~[illegible]~~ [illegible]-
पूज:
(२२३१) विवक्षा शब्दव्युत्पत्ते: प्रधानं कारणम् । शब्दानाम् ([illegible])
[illegible] प्रधानं कारणम् अपितु विवक्षैव ॥
[illegible] । [illegible] । विवक्षात । [illegible] । विवक्षात [illegible] ॥
- [illegible] [illegible] ॥ [illegible] ॥

॥ [illegible] पूर्वं [illegible] ।
[illegible] उच्यते ॥
पूर्वावस्थाम् [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] । [illegible] / [illegible] । [illegible]
१ [illegible] ([illegible]
[illegible]) ६।३।५० ॥ [illegible] उदक [illegible]
(२२३२) पादौ [illegible] पद्या: शर्करा: पद्या: [illegible] । [illegible]
पादाभ्याम् [illegible] पदिक: ॥ [illegible] वचन: पादशब्दोऽपि
[illegible] पाद: अपि । [illegible] पाद: ॥ [illegible] । अन्ते-
[illegible] । अपर [illegible] । [illegible] पादशब्द: । [illegible]
[illegible] । अर्थनिर्देश । [illegible] ॥ पादौ [illegible] - [illegible]
॥ [illegible] पाद [illegible] । [illegible] ([illegible]) ([illegible])
उदकम् धीयते [illegible] इति उदधि: [illegible] ॥ एक - [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] । [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२३३) 'अद्य' शब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपातोऽप्यर्थे वर्तते।
अद्य पञ्चाशद्दर्शनम् अद्य द्रष्टा॥ [illegible]
लोकम् पश्यति [illegible] — दीपेन॥ [illegible]
उपपदत्वाभावादपि अत्र तदन्तविधिर्भवति॥ (आचार्य — [illegible]
प्रातिपदिकस्य क्विप् वा॥ सर्वत्र इव आचरति। [illegible] —
[illegible] इति [illegible]॥ [illegible] (कर्मधारय॥ आचार —
क्विबन्तः॥ प्रातिपदिक — कल्पित — अर्थोऽत्र अपेत॥
प्राप्तविभाषा। अप्राप्तविभाषा॥ (नञो नलोपोऽपदेशे तिङि। उपसं —
ख्यानं कर्तव्यम्॥ अ — पचति त्वम् जाल्म। अकरोषि॥ अति —
अजादावुत्तरपदे॥ पञ्चमीनिर्दिष्टो बलीयान्॥ (षष्ठीनिर्दिष्ट इति —
अपदेशोऽनर्थकः॥ प्रातिपदिकलाघवात् पूर्वस्य [illegible] उत्तरपदम्
भवति। [illegible]॥ [illegible]। [illegible]॥
अवक्षेपः निन्दा। क्षेपः। [illegible]। निन्दा। अपवर्गः। अ — म — मो — मः =
प्रतिषेधवचनात्॥ [illegible] अनुबन्धानुबन्धम् [illegible] —
पञ्चमी निर्दिष्टो बलीयान्। [illegible] सम्पद्।
न लोप न [illegible] — (नलोप [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] —
उत् — ५।१८
[illegible]॥ [illegible] = [illegible]॥
२५ — १२ — ५८ [illegible]

(२२३४) नप्तृ [illegible] । कला — कालविशेषः॥ कालिनी।
उपपाद्यते — [illegible] उपलभ्यते। अनुमान्य = अनुमेयः॥ तत् — तद्
[illegible]॥ [illegible] कुलजाः॥ [illegible] / [illegible]॥ [illegible]
अकारः समासान्तः॥ [illegible] [illegible] — [illegible]
[illegible]॥ [illegible]: अर्थवाची। [illegible]। [illegible]। [illegible]
अथ। कथम्। अर्धवर्षः॥ [illegible] [illegible] — [illegible]
[illegible]॥ [illegible] [illegible]! [illegible]॥ [illegible]॥
[illegible] शब्दस्य पूर्वनिपातः॥ [illegible]॥
[illegible]: [illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥

(२२३५) ब्रह्म = वेदः, तदध्ययनार्थम् यद् व्रतम् तदपि ब्रह्म,
[illegible] ब्रह्मचारी समानं ब्रह्म व्रतचारी —
ब्रह्मचारी ॥ चरण = शाखा, तदध्यायी ऽपि चरणः,
॥ [illegible] काले एकेन ब्रह्मणा एकशाखाध्ययनार्थम् [illegible] —
[illegible] [illegible] सब्रह्मचारिणौ॥ चरणशब्दोऽध्ययननिमित्तेन
[illegible] [illegible] ब्रह्मचारी। समाने ब्रह्मणि —
[illegible] [illegible] वर्तते। ब्रह्म चरति इति ब्रह्मचारी। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] — [illegible]
[illegible]
समाने ब्रह्मणि व्रतचारी।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२३६) न बन्धु भूर्म व्यादेशं कतम्। तृतीयः = एकगुरुकः॥ च प्रत्ययोऽपि

छन्दस्येव॥ एकमादयः [illegible] भवन्ति॥ शमस्तः [illegible]॥ (अनेकाल्

शित् सर्वस्य) इदमिव पश्यति इति ईदृक्। कुत्वनिमित्तार्थी विग्रहः कृतः॥

न अवयवार्थो विग्रहवाक्ये दृष्टो भवति। तत्तु प्रत्ययादर्थतुल्य इति अर्थः

प्रतीयते॥ अन्यतुल्यः ईदृशः। कस्तुल्यः कीदृशः॥ किं परिमाणमस्य इयदित्यादि

इदंपरिमाणमस्येति इयान्। अत एवमेव तदादिविधिः। [illegible] प्रत्ययार्थो

प्रतिपत्तिः = प्रतीतिः॥। अयमर्थो विचार्यते। न केवलं यातुः, पञ्च आत्वादिः।

शब्दः॥ अलोपे - यथा अजलोपेन भवति ६।३।९१॥ इदं उभय [illegible]

[illegible] वर्तते। [illegible] [illegible]। उद् [illegible] - इति यत्

[illegible]। समासः = यत्र। ॥ अव्ययीभावे न अव्ययी = अनव्ययी॥

द्वितीयाः आयोऽकित् इति द्वीपम्॥ [illegible] प्रत्ययः इति प्रत्युर्वी॥

अन्तर्गताः आपोऽस्मिन् इति अन्तरीपम्॥ [illegible] आपोऽस्मिन् [illegible]।

[illegible] - [illegible] [illegible] ॥ अप् शब्दः [illegible]॥ [illegible]-

[illegible] - [illegible] - अर्थः। ॥६।३।९८ तक। (२८-२२-६४)

६।३।९८ तक यह तृतीयपाद समाप्त होगा।

(२२३६) यत्र समासावयवानाम् रूपाणि प्रदर्श्यन्ते पदकारैः सः अवग्रहः

अनुगता आपोऽस्मिन् इति अनूपः। अनूपः। संहितायाम् दीर्घः

स्यात् न अवग्रहे॥ अन्यो [illegible] [illegible]। आशीराशीषु [illegible]॥

कुगतीयोऽविशेषेण पठ्यन्ते कादयः। [illegible] [illegible]

[illegible] न इदं नाभिमतम्। अजन्तौ - अस्तीति [illegible]॥ [illegible]

अनित्ये लिङ्गम्॥ प्रतिदेशादि अनित्ये लिङ्गम्॥ [illegible]

[illegible]॥ [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible]

[illegible]॥ [illegible] [illegible] कु / कद् [illegible]

कुपुरुषः। कुत्सितः पुरुषः। [illegible] (अस्मिन् [illegible] प्रतिपदं-

चोऽपि समासो दृश्यते॥ कापथः (कु-पथिन् कापथः। कुत्सितः पन्थाः।

कापथः ६।३।१०४॥ [illegible] कु शब्दस्य कादेशो-

[illegible]॥ कालवणम्, काम्लम्, कोष्णम्॥ [illegible]

कुः पुरुषार्थः इति [illegible]। कवोष्णम् कोष्णम् कदुष्णम्॥ ६।३।१०६

कदध्वा। कापथः : कुपथः॥ ६।३।१०८ पैषु लोपापवादेन [illegible] शालय [illegible]

विहिताः। पृषोदरादीनि = शिष्टैरुच्चारितानि। प्रकारवचनोऽयम् आदि

शब्दः॥ यथायोगमनुनासिकः॥ पृष्यते गम्यते [illegible] इति [illegible]।

[illegible] अनुनासिकानाम् उणादयो बहुलम् इति विहितं तत्॥

अतः ६।३।१०९ [illegible] पृषोदरादिक्रम। शिष्टः उच्चारणक्रिया॥

उच्चार्य [illegible] आह (उच्चरितः [illegible]) शिष्टः। के शिष्टाः। शिष्टाः।

पुनः अवगताचलार्थोनो यथार्थवादिनो यथाविहितमाभिमतम् [illegible] -

न्[illegible] [illegible] (पाणिनीयः) [illegible]॥ [illegible]॥

आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचेतसाम्। अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशिष्यते॥

अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा। ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तृतीया = तृ[illegible] आ[illegible]।   [illegible] [illegible]ऽध्यायी।

आदि शब्द! [illegible]वचन!/ [illegible]वचनश्च॥ गणे पठिता: गणे-
अपठिता:॥ साधु - असाधु साधुत्वम् साधुता। सर्वनाम्नो[illegible]
मात्रे पुंवद्भावो वक्तव्य:॥ दु: दाह ~~दू[illegible]~~ ~~दू[illegible]~~। दू[illegible]।
उ: नय दूनायम् उ: दम दूडम

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।
[illegible] [illegible] योग [illegible] पञ्चविधम् निरुक्तम्॥
निरुक्तम् निर्वचन प्रकार:॥ [illegible] योग: [illegible]
[illegible] अर्थातिशय: = अर्थविशेष:॥ विकार = रूपान्तरा-
पत्ति॥ निरुक्त[illegible] इति निरुक्तम्॥

२०२ [illegible] अकारे [illegible] ६।१।२४ [illegible]॥
(२२३-८) [illegible] अर्धे [illegible]॥। अकारलोप: पाणिनि:। ॥अधिक-
[illegible]॥ [illegible]। [illegible]॥ [illegible]!। [illegible]
[illegible]। अनुमीयते। [illegible] अवसान [illegible]। [illegible]
[illegible] मीलक। मीलक। [illegible] मूल। [illegible]।
[illegible] अकारे [illegible]॥ ६।३।१४४ लोप: [illegible]॥
[illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] बहु [illegible]।
[illegible] आचादन। [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible] बहु [illegible] एते विषया: [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] आपद्येत।। [illegible]
[illegible]॥ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]॥
[illegible] [illegible]। [illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ ([illegible]) ([illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]।
([illegible]) [illegible] [illegible]
[illegible] ([illegible] अपमान) ([illegible] अपमान) ([illegible]
६।३।११५   २
[illegible] अपमान) ([illegible] अपमान) ([illegible]
[illegible]) ॥ [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible]। ([illegible]) [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] - [illegible] [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२३९) अपदस्थं विग्रहस्य प्रकृतौ वाक्यमित्यर्थः प्रयुक्तमनुपदस्थ निपातस्य विचेयता

अतथा इत्यादि (इष्टि) । अप्रयोगावैयर्थ्यम् । निपात वाच्य ओत्वम्

प्र. । (राज्ञा) पदमात्रं तद्रूपं तमैव समासः । । भाव्या निपाते, इत्यादि

अव्ययी मर्यादायाम् आ = आपाले ॥ राज्ञः परिचितास्य प्रथम

अर्थ - कथ्यमाने आपाली । दीर्घोवैषक्यं (वाक्य आदिपदिनेतो लाल-

याम अनुवृत्ता । (उत्तमर्णी । ओतम् । उत्तरं दध्यादि अर्थेषु

उत्सर्गे इति निपातः इष्यते ॥ आदेशनः वचि- यचि च ॥ पुरुष इति

निपातानुवर्ति (अनेकपाम् प्रत्ययानाम् (विशेषप्रयोगात् एव गत्ते च)

अविद्यमाना-समासेन) प्रत्यय तौ विज्ञानत्वस्य पर बाधितान् तद् बाधितमेव)

६-३-१३८ - तत्र

प्र. (उकृ) विग्रहा ॥ उद्दवाविशेष अपवादौ । बालवाचिभि मध्यम

निपु ॥ ३ - ६-१०० को ६।३।१ जगाप्तदृश्या ॥

(२२४०) / ~~अनिवार्यान्तस्य गृहणाम्~~ अनित्यान्त गुहणात्म वैयर्थ्याचान्तर्यवेत च

नदन्तविधिं प्रयोजयति) सिद्धे सति आरम्भो नियमार्थः । मन्यन्तर्थे -

कालभेदेन इन्द्रापूर्वो निषेधे । विकारे तत्र नियमो न भवति

व्यावर्त्य । निवर्तित । एकोऽपि योगे नियम इत्यत्र अर्थेषु अथवा इति

योगविभागः कर्तव्यः ॥ अर्थाद् उत्तमम् । तदिनोपापत्ये अपि टीके एवम्

नपत्र ॥ यद् इष्टं लभ्यते । न दुष्यति शास्त्रि = अपदिष्टानि

शास्त्रीय । लौकिकनियम ॥ ॥ निर्दोष ॥ इत्यादि निपातो अपि

प्रतीकार्थम् ॥ लौकिकः अभिमतः ॥ लोकसिद्ध अप्रयोगि एतदुक्तं भवति

पूर्वोक्तप्रकार्य । लौकिकी अनुवृत्ति । शास्त्रीयाऽनुवृत्ति । बाधितवानिर्वचना ॥

विशेषणविशिष्ट भवति समीचीनः अर्थः ॥ आ / आवर्तकानुवादो अपि स्यादृशि

लाभवर्ताम् । (प्रत्यय इति यस्मात् तद्विहितस्तदादेः तदन्तस्यैव ग्रहणं भवति ।

व्यक्तिमत् प्रविभक्तम् । परिभाषा उपतिष्ठते । एकाच् अवयवेषु । प्रविष्ठान =

प्रयोजनम् ॥ योगाद्वेन निपुणत्वं क्रियते ॥ स्वरूपपदार्थकः । द्योतयति । उत्पन्न

उत्पन्नम् शास्त्रि ॥ अपि शास्त्रि दुष्यति अवधारणात् लौकिकः अभिमतः । प्रतिषेधस्य

आपद्यते । एवम् च लभ्यते । अनादिविधि । अपवादविधिविधि । वचनात्

आनुपूर्वीलक्षणे इति । अप्रधानत्व द्योतनाय ॥ अव्ययीभावः । समुदायार्थ ॥

निपूर्वेण उक्तत्व ॥ (सामर्थ्यम् = अनवकाशत्वम् ! (लौह) ६-४-२३.

पदान्त अनुवर्तनार्थं (इकु - एकु - मतुप् = अत । दीर्घान्त निमित्तम् उपधा-

निर्देशः (विशिष्ट) (अन्तादेशोऽपि अतं ग्रहणं गृह्यते ॥ (अनित्यान्त ग्रहणम् अनिवार्य

चान्तर्येण तदन्तविधिं प्रयोजयति) ॥ उपपदविशेषणम् । (गुरु - लघु -

अस्ते ॥ (सुप्) (६-१ ॥ मूलोदाहरणम् ॥ उपदेश लघ्वक्षराणि -

गणपाठश्च । पूर्वनिर्देश = नित्यमिति ॥ अनुवाक्यपूर्वकस्य उपदे

एव निर्धार्यते ॥ तावान् अर्थः ॥ वचनाद्यर्थात् दीर्घः प्राप्नोति प्रकारेण

पा-धि - धा, पृ+अटः; पपाठ, कृ- ज्ञानम् ॥ उपदेशः = लघ्वक्षराणि

गणपाठः, धातुपाठश्च ॥ उपदेश-प्रयोगः = उपदेश-प्रयोगः ।

अपनं आवर्तिता । निपातस्य निमुक्तः च निबद्धाः ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उपदेशा हि [illegible] धातुरूपं निश्चीयते - लोकट् - वा यौगिकता -
प्रयोगात् वा॥ । तस्य माद्धां याम॥ शयु उपचारेण यस्य त्यागो
वस्तुम् कर्तनम् वैतत्। पराभिधानत्र - एवोवा॥ [illegible] अभिनिवेशाद् इति
निवेशस्य विधानाभावो भवति। (वर्दीनस्य पडानुमेता। चत्वीयितार
कृतदीर्घस्य हि विकरणविधानात्) (लुट्येष्यु।) आर्यो वार्यो
प्रत्यासत्तेः। यत्र प्रबल - दीर्घ - प्लुतौ विधान्त तत्र अन्तरङ्ग इति
एतत् भासते। [illegible] - [illegible] बाधाः॥ [illegible]
कृत्वा, हत्वा, क्रमित्वा। (अदितो वा) - क्त्वा (ओदितश्च)
लुप्तादेशो अन्तरङ्गानपि विधीन् बाधते। (द्वितया निर्दिष्टो
यङ्लुक् निवर्तयति) - छि = श । व - उ । अन्तरङ्गत्वात्
जक्षुक् छि = श्रु॥ प्रकृति चोभयोर्मते। द्व - उभयवचनो
अन्तरङ्गे ऽन्तर्विधिर्नास्ति। (निर्दिष्टस्थानादेशो भवति
तत् मानयति॥ (विशेष गतौ अह्ः। प्रविशत्यु) अर्थान्तरे
वर्णान्तरे॥ मानामात्। दृष्ट्वा आर्यार्थः। स्थानमन्यत्।
वर्तिकेऽपि अवादिरादेशोऽनाद्धेन विधीन् बाधते। दोषपूर्वक॥
बिन्दुनासिकः अर्थेऽपि भवति (अङ्गवचने पुनः क्रियते आर्यस्य -
निर्दिष्टत्वात्) (अनति प्रयोजने बाधकं भवति) (विशेष -
व्यवस्थानात्) । निर्माणत्वात्।
(२२४४) न च भिन्नजातीयं बाध्यं भवति। न हि वायं ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्
कम्बलः कौण्डिन्याय इति क्त्वा कम्बलो बाध्यो भवति। अत्र विकल्पेऽपि
अङ्गीकृतो। (उदितश्च विकल्पः भवति) आगमशासनमनित्यम्।
अपवादे आदेशाः बाध्यबाधकभावः॥ (उपदेशेऽजनुनासिक इत्) न भवति
स्थानी - आदेशः। निवर्तितव्यः। अनिष्टम्
मालाकारः। मानिकः॥ कृतिमान्। स्थानी निवर्तिता। अनिष्टम्
प्रयोगात् एतत् च वर्तितव्यम्। जटिलो। नित्यत्वम्। गति शोभयोः॥
अप्रयोगे मन्वयामो। । वचनम्॥ [illegible] (मूर्च्छा मोह -
समुच्छ्राययोः। दुर्बल कौटिल्ये। उर्वी: पृथ्वी। कर्ता: केवल। विशेष -
तत्र स्थिताः इष्यते॥ तुर्वी - पूर्वी, मूर्वी, धुर्वी हिंसार्थाः। व्रज, व्रजु, गुड
[illegible] प्रथम - द्वितीय - तृतीय -
अर्थे॥ प्रथमेषु, प्रथमा, प्रथमोदित। [illegible] निष्पन्नवचनम्॥ यथा -
चतुर्थी नवग्रहस्य। वाचस्पति॥ कार्यम् शास्त्रनिमित्तकम्। नामिन् कर्तरि
[illegible] आदन। वनस्पति। समान (त्यज्) आश्रय। एवं वाऽऽस्वर्थसम्यर्थे
एतत् प्रकरणम् अतिदेशं भवति। [illegible] बाध्यबाधक
समानाश्रयत्वे अतिदेशः भवति न बाधः॥ इति [illegible] उपपद्यते॥ [illegible]
ह्रः। परामृष्यते। एतेषां [illegible] हि - प्रभाव। इति [illegible]
मन्त्रो आगमने। उपदिष्टोऽयं / व्याकरण वीजं धातुः। आङ् मर्यादायाम् - अभिविधौ।
अभिव्याप्य - आपाद्यते। अभिविधौ। आ।
तेन विना मर्यादा। तत् अभिव्याप्य अभिविधिः॥

(२२८२) ५-२-७२ ॥ बृहस्पतिवार. माघ: / प्रतिपदा: । अत्र श्रुति ।
शासु अनुशिष्टौ । अनुशिष्टिः । अनुशासनम् । उपदेशनम् । मन्त्रो-
आगते । प्रतिपत्तिलाघवम् । प्रतिपत्तिगौरवम् । आस्ते । भाग । इत्यादि ...
अनुस्यूती । विप्र ... निश्चित्य ... । उत्तरस्य पटितव्य ॥
(प्रत्ययाप्रत्ययो: प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् ॥) कृताच्छब्दः ॥
पूर्वस्मात् विधि: = पूर्वविधि: ॥ ... निर्दिष्ट: ... । ...-
लाघवम् । ... विरुद्ध ... न वालोपो ... । ...-
सुवर्णं ॥ उन्दी क्लेदने । इन्धी दीप्तौ ... इत्यर्थ: (Relax
अव+उद ॥ उदक: । ... अभिषन्ती अत्र गुरव: ॥
प्रतिभा: ॥ उद्+अन्च् उदञ्च ... उद्धृतम् ॥ ... नित्यम्
इष्यते ॥ ... निर्दिष्टयो: ... नित्यं
... अभिनत । अभिनती । अत्र गुरव: अभिनती: ॥
... शाक्यो: ॥ नक्तिता, नष्टा, नष्टा । उदाहरण ...
... ॥ अन्यत्र ... । (...: अन्यत्र पूर्वम्
... अनुबन्ध ...) आशीत् शास्ति इति अशिष्यत ॥
... (वर्णाश्रय ... नास्ति) ...
शासु अनुशिष्टौ शास्ति । आङ: शासु इच्छायाम् आशास्ते
आशी: आशास्ते ॥ ... ॥
... अर्थे ... । ... ...
... न गृह्णाति । ... ।
... । प्रतिपत्तिलाघवार्थ: । ... । ... ॥ ...
... ॥ आशी: (... ॥ ... आशी: । ...
... । ... — ... ...
... । ... । ... ॥
अल्पका । यावती ।
अनुदात्त । अन्तोदात्त ... । अत्रैव
... भवति) ... २८ ... ५ ... बृहस्पतिवार
(२२८३) ... न उपदेशेऽनुदात्त: ॥ धातुपाठे- उदात्तानुदात्तस्वरितप्रक्रि-
याविवेकेन बोद्धव्या: ॥ ... व्याकरणे- उदात्तादिस्वराणाम्-
वैशिष्ट्यम् ॥ पाणिनीये व्याकरणे च ॥ उपदेशे मूलधातुपाठे ...
विवेचनम् ॥ ... भवति ॥ ... । ... ॥
प्रयोजनम् ... (... । ... - ... vital parts
... (... - ... ॥ ... जायते इति ... ॥
/ ... । ... ॥ (... भवति, ...
...) ॥ ... - ... - ... ।
... — ... — ... ।

प्रवृत्ते - वर्तमानगत - भूतकालगत । [illegible] ॥
तत्र वर्तमानकालगतौ ॥ [illegible] - अङ्गेन आचितः [illegible] ॥
/ देवौ द्वन्द्व पदानाम् प्राधान्यात् अन्योऽपि [illegible] भावो [illegible]
// लौकिक - [illegible] व्याकरण [illegible] नियमाः व्याकरणे [illegible] ॥ उभयोः [illegible] विभक्तिर्भवति । ([illegible] अभिव्यक्तौ विभक्तिर्भवति (पूर्वनिपाते नास्ति विभक्ति - [illegible] ॥ कथं कृत्वा [illegible] । [illegible] । [illegible] अवस्था [illegible] ॥ नास्ति [illegible] ॥ [illegible] नास्ति अवस्था । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] अवस्था । [illegible] ॥ [illegible] जायते ॥ [illegible] जायते [illegible] । [illegible] । [illegible] एतस्मात् प्राकृत [illegible] वेदितव्यम् । करोति [illegible] [illegible]
✓ [illegible] [illegible] भवति [illegible] । [illegible] ॥
[illegible] । विपरीत नियमः । विधिलिङ् । आशीर्लिङ् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] निमित्त [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] - [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] = [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] [illegible] एकदेश - [illegible] ॥ [illegible] गृह्येण [illegible] ।
✓ वैयाकरणानाम् [illegible] [illegible] । [illegible] । C - [illegible] अनुदात्त [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] आपद्येत । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ पूर्वविप्रतिषेध [illegible] ॥ [illegible] - [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । (प्रकृति [illegible] - [illegible] ।
/ [illegible] भवति । (१) द्विधा निर्देशः (२) [illegible] निर्देशः ।
[illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । ([illegible]) [illegible] ८२
(२२४४) ८. २. ८२. [illegible] । इति [illegible] ॥
[illegible] । [illegible] । [illegible] ॥
[illegible] पूर्वविप्रतिषेधः ॥

विपरीतनियम सम्भावना निश्चयार्थम्। कृष्णावादि नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा॥ अन्यस्य लोपः प्रायः, सर्वस्य विधेय अपूर्वो विधिः नियमो वा। ये वर्णनिर्देशा। आभ्यामभ्यास संघातस्य (सर्वस्य) लोपो भवति लिडम् इत्यत्र। स्वतिधाका एकवचन॥ एकवः बहुवः प्रवृत्तः यथे सो ऽपि गयां जलेत। अंगवचस्य लोपः। समियम् आत्मनः इच्छति ~~आत्मनोऽपि आत्मनो भाव~~ क्यङ् चश्वीः। क्यच् इति क्यङ् क्यचोः सामान्य निर्देशः।

टाप्, चाप्, डाप्। (आप् = इति सामान्यम्) ६।३।४४

ङीप् ङीष्, ङीन्॥ क्यङ् क्यङ् क्यच् क्यष्। ङ्याप्प्रातिपदिकात् ४।१।१

ऊर्णोति। इयङ्, यण्णुण्यं-वर्ण-दीर्घायाम् अपवाद"॥ पचतिः पाचति। याजयतेः याचति॥ अपशब्दः। अपपाठः॥ पाचयतेः पाचिः। यजि तमत्मेनः इच्छतीति अभिधिवाचयति। क्यचि चभावनि॥ ~~~~ (बाधाद्यस्य वर्तितः) उत्तरगाबन्धः॥ उदाहरण॥

ङीप्, ङीष्, ङीन्, आप् टाप्, चाप्, क्यङ् क्यच् क्यष्। आत्मनः (कन्या) कन्या इच्छति अभिधिवाचयति। कन्याभिव आत्मनः आचरति, अभिधिवाचरति (क्यच्) क्यङ्। (सि (सिन्)सिङ) -पिव - पिव अति- अतिः। इत्यर्थिपो धातुनिर्देशः। माप्य-तोपजन ति? निजगे? गणसंख्याने। लक्ष्य- लक्षणाद्विनयोः कम्मविपर्ययस्य अ- क्रमयोः॥ ॥ सम्मावृतेः। एवमेव॥ रेफस्य विसर्गः। गति विचारे। मूढि ~~अपसंपत्~~ सूचनयात्। महीनाद को देखा। क्योंकि नदी देखकर किंवसे पूछा के टपीकु... केसे आए॥ देवदत्त को देखो। पुष्पडब्बा पाद तीर- कमें साथे॥ पूर्व लघु भवति। पूर्व गुरु भवति॥ अक्षि मात्रा लघ्वर्थ पुलोमत के मनस्वि वैद्य नयन॥

(२२४५) २०-२-७८ मङ्गलवार लघुः पूर्वो पत्नात्। अशक्य एवं सन्नुस्। गामायां पदार्थाः ~~~~ दर्शिनाः। इमां अवस्थामेव। तेन अवस्थामीत॥ भ्रान्तिदृष्टिः। आप्लब्धने। आप्लुव्याप्तौ॥ व्याप्नोति। अतिव्याप्तिक- चुरादि स्वादिः ५ स्वादि ~~~~ लाकोपिको। वृद्धिः इत्यत्न्यम्। द्वि-पदाश्रयत्वात्। प्रसिद्धम्। लुङ् मैनो रुचनो॥ निरनुबन्ध करणे न सानुबन्धकस्य॥ यांवीनि अनभ्यासेन दायोगाचात्सर्व वर्जनात्। आलम्बन्म दो बहु महर्षि विद्याभि - सया कुष्माण्डैर्युक्तं ~~~~ कालपकालम्। तायः पुत्रानों या हीनो जातिशालग्य दृष्टः॥ अक्षुमानुरूप जाम् नाति मनोव जीविनाम्। उद्यः सपत्नीकी परिचयं न विद्यते॥ अवकारान्तकीर्तितः॥ अभिव्यक्तिः। जात, कृ बाना नी नावड भिजति आत्मनाप्तीनिर्भर्त इति क्तीविंशती ॥कि क्षुधा छि निवारणयो॥ विमृश्ंतिकरणम्॥ ॥ तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः॥ प्रस्तिर्मृतेऽकिन् इति प्रस्तीनि॥ अभिनवभूतं पदम्। ॥ किंतस्य नयादिना॥ पदं दधाते - निविधातं पदं दधाते।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२४(२२४६) आक्रोशे (चितापुत्रेषिः दैन्ये चितकः॥

क्षितापुत्रेषिः दैन्ये चितकः क्षीणकशः आक्रोश-दैन्याभ्याम् -

अन्यत्र॥ चिपिट इव = चिपटः॥ मातरिव मातृवत् पादादेव

वेदितव्यम्। तत्प्रकृत्ता। मधुरवत् पाटलिपुत्र प्राकारः॥ विधानमुखे

षष्ठीनिर्दिष्टस्य आगमाः भवन्ति। आगमः, आगमिन् (आगमी

आगमेन सम्बन्धम् अनु भवति। आगमस्य आगमिना सम्बन्धे भवितव्यम्।

अकृताच्च तन्व्यकां गरीयसी न लघीयसी न हि अनिश्चितो शास्त्रं -

प्रवृत्तिर्भवति॥ प्र कल्पना (प्रक्लृप्तिः)॥ आटच = उत्सर्ग॥ शास्त्रे इदम्

आरब्धम् = प्रवृत्तम् - उत्पादितम्॥ दोजं च परिपूरित। चेतनि कृत्वा। मनसि-

कृत्वा॥ तद् - छात् वा अथ - अधि - छात्। यथिन् तद्रूप-

एवं। विधातो छात्राति इति विधाती। विधातः = निमित्तभावात्

अप्रवृत्तिः। (तत्रतत्रैव) अत्र इति अभ्युदितपदस्य न शक्यन्ताम्॥

(प्रकृत् गतौ विभक्तिर्येन यद् बाधितं तद् बाधितमेव॥ पञ्चमी विधानषष्ठी

निमित्तषष्ठी जनि जसति

(२२४७) २२-२-७८ करोति - हन्तेरेव अजन्त। उत्सर्गलम्

अनन्तः॥ (प्रकृत् गतौ विभक्तिर्येन यद् बाधितं तद् बाधितमेव॥

विधानषष्ठी। पञ्चमी निमित्तषष्ठी॥ विप्रकृष्टम् पञ्चमीत्यत

विहितम्॥ विधानजनकीयाद् अविकृतं भवति॥ दीङः क्षये।

अनिश्चयस्य आपेक्षत। जर्बीपचे इत्यस्य आलम्ब्य। पुरस्कृत्य

(आदिनिर्दिष्टेभ्यः निर्दिष्टो बलीयान्) उपलक्षणं शास्त्रनियमाः -

मध्ये अपवादविषये अतः प्रापिकाः॥ (प्राप्त भवेद है)॥ इति

विन्यस्य॥ दीङः इति अनुबन्धनिर्देशोऽपि युङि मा भूत्। सातिल्याप्ति

प्रयोजनं पञ्चमी निर्दिष्टात् पञ्चमी॥ अदादिपाठे ओहाङ् गतौ॥

मामाने। माङ् मेङ्। ६।१४५ इत्यत्र

(२२४८) कथमेतद् अर्थवत् भवति। सप्रयोजनम्। प्रातिपदिकम्।

✓ प्रतिविधानम्॥ मेङ् प्रतिदाने। अथार्थाः॥ वाच्यवाचकता

निपातानामपि भवन्ति। अवाच्यवाचकता निपाता भान्ति।

अनेकार्थम्। विभक्त्यर्थान्। प्रत्ययार्थान्। प्रत्यय लाभार्थान्।

पुनरर्थम्। विकल्पार्थम्। समुच्चयार्थम्॥ पातनीतम्। तदर्थः॥

एतदर्थम् एतदर्थः॥ (अर्थे इतो अर्थम् शास्त्रे गुणः)

आगमाः मनुदात्ताः।

प्रतियत्निरुच्यन्ते इत्युच्यते वाचनादि भेदोनिगमागमावादि संज्ञा भवति

जनकम्। इति दैन्ये इत्थम् आगमभवितव्यम्। षष्ठ्यादृष्टजादि निपातन

षष्ठ्यन्त आदेशस्य शोभते ओऽपि आदेशो वा न पञ्चमी निर्दिष्टो॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्य आगमः आदेशो वा न पञ्चमीनिर्दिष्टो॥

पदस्य निर्दिष्टं प्रत्ययेन विरहते। न साक्षीकरणम्। प्रतिकूलता

इत्यादिना शास्त्रं प्रवृत्तिः॥ इत्थं अपन्यासे। अनुशासने॥

ईश्वर्दर्शने। ईड्स्तेत्यत्र। ऊर्जा आर्जवी ऊर्ज ऊर्जमुत्ते। अकृत्य च -

प्रत्ययोक्ते। धातुस्ततः उणादिनिमित्तेऽपवादत्वात् ॥ स्फुरा एव
(सायङ्, मध्येहे ॥ (शब्दान्तरात् धातुवद् विधिरनित्यो भवति) एकदेश

विकृतमनन्यवत्) एवं शास्त्रं बाध्यते। इत्। कुत्सित।

अन्त अनन्तस्येति विभक्ति प्रतिषेधो वा। (अद्यन्तवदनु वर्तते न शास्त्रम्
सर्वे वा धातु प्रत्ययाः।

अभ्यासः किल। (उपुत्र - अजपुत्रः" सर्वेवा धातु प्रत्यय।

अभ्यासेषु। मध्येषु याम् अनुकल्पयेत्। विचिकित्सा: हेतवः, शास्त्रकारो

शास्त्रकृताम् इच्छो वर्तमाना।। ईप्सतो विसर्जनीयः। प्रति योगे।

प्राकृतिका प्रवर्तिताः ॥ प्रिपतति! उदाहरणानि।। चत्वारि प्राणि।

णात्॥ आ आङ्। मा माङ्। न, नो ॥ अपाम् सर्वनाम्नाम्॥

अन्त उन प्रतिषेधे। अर्द्ध हिंसायाम्॥ आपृच्छात्॥ वृत्पादिन॥

निर्देशः। इट - इति इत्यो: द्विवचननिर्देश॥ (इयङ् उवङ् आम्
गुणवृद्धी भवतो विभक्ति भेदेन) ६।४।७७ वार्तिकं है॥

इयङ् उवङ् प्रकृते तन्वादीनाम् छन्दसि बहुलम् उपसंख्यानम्
कर्तव्यम्।।। आयम्य। नियम्य। तन्वी। तनुवी॥

लोकव्याप्त। यजुर्वेदे इयङ् उवङौ बहुल पक्षे।

धन्यायाम् गौ। दामु: मातु:॥ गय। क्लि- इत्यास्ताबता॥

मा॥ व॥ दा॥ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति॥ ॥ क्विबन्ता।

धातुत्वं न जहति। (धातुम: क्विप्। क्विबन्तात् धातुत्वम् (
उर्ध्वजातिपद्दिवेम. आचोर क्विब् वर्तमाना) अर्थ इन्द्रियार्थ भवति॥
इवोऽपि जातिप्रतिमानापि धातुत्वम् आपद्यन्ते। अहो धातुत्वम्

माहात्म्यम्॥ (२२७८) स्त्री - स्त्रीत्वम्। न स्त्रीप्रत्ययान्ताः नेच

४२-२-६८

स्वरवृत्तिः यङः॥ इकु इत्यादयः। उपदाहो मन्यते पति

नदि। स्त्रीलिङ्गस्य स्वरूपेण ग्रहणम्॥ इतिस्त्रीयः स्त्रीशब्दस्य स्वरूप

ग्रहणेन इत्युक्ति, न तु स्त्रीत्वम्, नादि प्रत्ययम् नादि स्त्रीप्रत्ययान्तम्
तन्त्रेण ग्रहणं भवत्येव॥ इयङ् न प्रवर्तते॥ समानाधिकरणे शनीराज्ञ
बन्धि. इति बाधनार्थम्॥ (मध्ये ऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते)॥

स्पर्धा प्रवृत्तम्। अहो! कुत्सयाशी देवानां प्रियः॥

(२२५८) नैतदाहि सुभ्रुवाम्। यवक्री। क्रियारीत्वस्य नित्यो न भवति। (गतिकारकोपपदानाम् अन्त
र्दृत्त न इत्यते। प्रश्नोत्तर। (सोऽन् न नीरि वा क्विप्। अनायपदार्थं गुणीभूतत्वात्
उपसर्जनम्। शोभनो ऽत्युपत्न:। अनमा। अनार्थिका। पूर्वोक्ता पदार्थ -
श्रीपतितो वा प्रतिविनाशः॥ कवलाः सुभ्रुवा। पाथिकाम्
अपार्थिकाम्। शोभने धात्यति इति सुधी:। अपुरैवाम् (क्विबन्ता:
धातुत्वं न जहति) न्यायादिव! (८२३।६।४।७७।७७)॥

[illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२५१) २५-१-७८ रविवार। ॥ विलोयोक्तम्। गुणवद्धौ न भवतम्।
"एकदेशविकृतमनन्यवद् भवति।" कृताकृतप्रसङ्गी नित्य। इति कृत्वा
इण्-भवति। आह इयेन स्थितानिर्देशात्। यतः लुगन्तो न भवति।
उदाहरणेषु। कृतलुगः। इति भावः। गुरु संवद्ये॥ अक्षमर्वाः प्रति-
पादयितुम् शक्यते। (अभीक्ष्ण्ये प्रयुज्यन्ते) (अभीक्ष्ण्ये हु भवति)॥
इति अभिप्रायः॥ मन्तिकृत्वा॥ अनन्यस्य विशिष्य निवर्तयति।
कृतगुणस्य विकृतस्य ग्रहणम् कृतम्। लघु हवे कृतं भवति। विकृतनिर्देशः
विशिष्टविषयोपलक्षणार्थः॥ अर्धवत् = [illegible] अन्यत् तान्तमादेव
दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति। (भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति)
न कात्यायनस्य नापि पतञ्जलेः। भाष्यकारस्य नादि[illegible] प्रयोगः
(अथालभ्य मन्त्र प्रयोगेषु) । वैनिन्याविना। [illegible]। प्रक्रिया-
[illegible]। [illegible]। जो इति उच्चा-
रणम्। प्रक्रियालाघवम्॥
जाग्रद् विलयनिर्दिष्टः कृतः॥ [illegible]। उच्चारणे। क्रमः प्रस्ताव
प्रसङ्ग्यम्। [illegible]। आचष्टे। [illegible] [illegible]
[illegible]॥ [illegible] [illegible]। (क्लिष्टयोगिता)॥
[illegible] [illegible] व्याकरणे व्युत्पत्तिर्भवति) [illegible]
प्रतिभेदकृतव्याकरणम्॥ [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]-
[illegible]। [illegible] [illegible] अपार्थिका [illegible]। ([illegible] [illegible]-
उत्तरोत्तरम्) इति [illegible] [illegible] वार्तिकस्य [illegible] इति
व्याकरणस्य [illegible] कर्तव्यः॥ या अवबोधने। ([illegible]-[illegible]
[illegible]॥ [illegible] पादविक्षेपे॥ [illegible] [illegible]॥
[illegible] या॥ [illegible] पादविक्षेपे॥ [illegible] [illegible]॥ [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible]। द्वितीयादेशः॥ [illegible]
एवं भवति। अर्थिनं [illegible]। [illegible] [illegible]
अत्यर्थम् शमयति = [illegible]। [illegible] अंबीक्षितः [illegible]॥
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।
(२२५२) एकमात्राव शब्दम ॥ [illegible]॥ अद्य [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाना [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]॥ [illegible]
[illegible]। इति [illegible]। [illegible] [illegible] प्रकाशे॥ [illegible]
वचनः॥ [illegible] [illegible]॥ [illegible] [illegible] [illegible] (उच्चारण [illegible] [illegible]
[illegible]॥ [illegible]॥ न हि [illegible] [illegible] इति [illegible]॥
[illegible] निवर्तयति) = [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
(लिखकर [illegible] कितना [illegible] [illegible] बहुत है॥ [illegible]
को [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] देता है॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥ [illegible] [illegible]॥ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]॥ [illegible]। [illegible] (विग्रह) [illegible]
[illegible]। [illegible] अवगाहे। [illegible]
[illegible] मन्यते॥)

। (ननु च) प्रश्ने। (आहोस्वित्) किं प्रश्ने। छद आवरणे।
छादेः इति इकारनिर्देशः, न पित्त्वा॥ लोकव्यवहारादि उदाहरणानि

॥ (व्याकरण नियम - लोकव्यवहारादि नियमाः उच्यन्ते।

(१) लोकव्यवहारः (२) अष्टाध्यायी (३) शिष्टप्रयोगाः (४) इष्टिः (५)
पाणिनिशास्त्रे में व्यवहारः (६) कात्यायन इत्यादयः॥ (७) उदाहरण
यथा: छादेः अनुवर्तनम्।

(२२५३) २२-२-८८॥ बुधवारः ॥ छन्दसि बहुलं क्रियायां भवन्ति
(यद् गतौ विजानीयात् यत् बाधितं तद् बाधितमिव)
पुनः प्रसङ्गः विज्ञानात् अवश्यं क्रियते। उत्पत्ति निर्दिष्ट
पुष्टि निर्देशः। तेन अर्थः (प्रयोजनम्) अनेक अर्थाः।
अर्थाः। न क्वापि अनिष्टं प्रसङ्गः॥ जातिः पदार्थः।
जातिः पदार्थः। द्रव्यं पदार्थः। लक्ष्यानुरोधात् ~~कदाचित्~~ उदाहरणं
किञ्चित् आश्रीयते। । ६ पालन पूरणयोः॥ पूरु पृणु।
नाडी येन जायते॥ उच्यते॥ प्रत्ययः प्रत्ययः। सम्प्रसारणं
अप्रत्ययः॥ अङ्गं इति यस्मात् प्रत्ययः अनित्यादि वेदाभावे
धातु गतिश्रवणेषु। ए/ याचादेशः। किन्तु हि अत्याक्
न किञ्चिदुच्चरितं तिरोहितम्। इति लिखितं लिङ्-
॥ प्रत्ययार्थाः (बाह्यकृत्य प्रत्यये मात्र वर्तते) आदाय आगमार्थादेव
लिङ्। भूतकृत्य इति तत्र व्याख्या पद्याऽऽज्ञाति॥ भावकर्मणा
उक्ताः लकारस्तानाम् आह मे भवति) लकारान्ताय इति लिङ् प्रयोगाः
आत्मनिपद आदिष्टम् अनित्यम्। आत्मनेपदम् अविहितम्
अनित्यम्।

(२२५४) विधिलक्षणी। निमन्त्रणलक्षणी। पाललक्षणी। जाति लक्षणी लक्षणलक्षणी -
क्रियायाम् यत्र इच्छा तत्र लक्षणयते। लक्ष्यानुरोधात्। अश्यामि
पुनः आगमविकल्पः। प्राकृते अत्र व्याख्यानमात्रम्। व्यवहारः शक्तिग्रहः
शिरोमणिः। व्याख्याता नाना विधैः नियमनीयाः। व्याकरणलक्षणम्
आख्यातम् इत्थं निजगादीति तत्र। लुङि इत्यत्र इति पूर्वाचार्यसंज्ञा
वर्तमाना भवती पराक्षा। अद्यतनी भविष्यन्ती। क्रियाभीः प्रेरणी। लङ्
लट् लिङ् लुङ् लृङ्। लट्। लोट् अनद्यतनी
लिङ् विधिः। आशीः॥ लुङ् अद्यतनी लृङ् हेतुहेतुमद्भावे॥
इत्येवं पूर्वाणि भवन्ति। अथ च मात्रमानोऽयम् उच्चारणं न पृथग्जाति
उभयं गृह्णाति ॥ छान्दसः ब्रुवः। छन्दसि इत्यनुवर्तते।
पूर्वाचार्यं पुनः निवर्तिता। अङ्गप्लुतिविधानादिषु अत्र अनुवर्तन्ते॥
पुनःतत्र पुनरायतते। अन्यादिकम् - अन्यत्वात्। बहुवचनम् बाहुलकम्।
धातु - धातु। दे - देप, धाण, धेट । इच्छायां इत्यकृतोऽनुबन्धः
केचित् मन्यन्ते उपजायते (नामधेयेऽन्वाख्यायाः । शुनः आश्रितः। कुशिकः
अनाश्रितम् (केवलं विदूषकस्य न शब्दात्यस्य॥ प्रत्ययमूलव्याप्ति
(साधकमात्रम्) कथितः शमत्रः। मात्रम्॥

{ अनित्यत्वात्। पुरस्य।। सार्वधातुके। अन्तर्भावितेऽपि ॥
पराद्यन्यापि: व्याप्तिः अभिप्रहते ॥ समासे प्रत्यये—
न अन्वाख्ये। लोकप्रसिद्धि अप्रयुज्यते च॥
यत्र आदेशस्य स्थानिनो प्रत्ययादेकोऽपि प्रकृतिस्थानं
प्रकृतिस्थाने प्रकृति नष्टां प्रकृति यथा॥ अभिन्नत्वात् आदेशस्य
पादप्रयोगे। अनुवाद। मैत्रका। मन- वक्। एव
इत्येषः मध्ये प्रवर्तते धातु १२०३ वार्त्तिके । ६ सूत्रे
लिपि धातौ अवयवश्री। स्थानसमो एकशते गच्छन्ति॥
विकरणम्। अप— पर— शब्दयोः। पर उपरतो।
पर उपरमो २ शब्दयोः ॥ कृत्यप्रति विरोधी
अप— पर का मध्य पुरुष वचन स्वादेश॥ मद्धाप्यो॥ शब्दाः। २
हिन्दीषि॥ धर्मप्रवृत्ते शब्देऽपि। लट्। मध्ये। अभिमित्तिषु नवतेन
आमन्त्र्यालोचितस्य अतिरिक्तस्य अनित्यत्वम्। अनित्यमआगम—
शासनम्॥
(२२५५) पृ. वार- २०-२-८८ मैत्रका। मन: अविकल्पितः
पेय्यवा (अनित्यआगमशासनम्) धातुकृत्वा। इत्यरुके।
अक्षु व्याप्तौ। अवयुतः। धातु ९२४॥ उक्ते विभक्तयन्तरादि
विकल्प्यन्ते॥ अत एव भाष्यकारेण नोक्ते धातूनाम्
विकल्पते॥ विकल्पार्थम्। अनुवर्ते। निवर्ते
किमर्थ विकल्पनीयम्॥ अन्ये आचार्यायाः मतेन॥
व्याख्यानमन्तरेण दुर्ज्ञानम्। अन्यत्रा मध्यमान्तां प्रातःपाठेन
दुर्विज्ञानम्। व्याख्यान द्वारेण प्रतिपन्ना। मध्यमार्गं प्रातःपाठेन
भावे स्यात्॥ किम्। कथं आरोपिते। किम्। कथं। अतन्देहा-
दिकं। प्रयोग प्रतीयते॥ फल निष्पत्तौ निष्फली विशालौ
फलति। फलति- छिद्यते। विशीर्यते॥ ग्रन्थ ग्रन्थनार्थे
प्रयोग लिङ्गे॥ मनिकः अर्थे॥ पपाति प्रति-
धीसो। कुमारयो कुमाई कुमारा दीर्घ विधि- उपरिजनपेक्षा-
दीक्षा। कुमायी कुमाई कुमार्य दीर्घ उपरिजनपेक्षा। इत्यादि उदाहरणम्॥
शब्दविज्ञानम्। इत्याने इवन् उदाहरणम्॥ इत्यादि।
मुखोच्चारणे प्रत्येयाक्षयाऽभिनिवर्तते।
कित्- ङित्- एकं शब्दो प्रत्ययं गृहीत्वा। सर्वत्र कृत्वा च तदिष्कृत्वा
किम् अन- इक् विभक्तिविभागः॥ उभ- अद् गुणवृद्धिनिषेधः
विधि- प्रतिषेधयो। विकल्पविभागः॥ अभवत्। अभवति इति भवति रूपं
अतिः॥ अ भवति न भवति भवति (नामधातु कृत मनसोल्लासम्)
धातौ प्रवृत्ति नो भवति (नामधातु विकल्पाः। (धातुसूत्र १२५१॥
अन्तर्भाविविकल्पा। (नश्यति पर्यायाः इत्यादि॥ मध्य
(नित्यादिमानम् आदेशा भवन्ति) (अड् यदि कार्ये तत्रान्त तत्प्रयोग
अन्य ॥ प्रसन्नोक्ते प्रयोगो दृश्यते। (धातुस्थे तु पादे अभ्यन्तरपादे
(२२५६) का रूपसिद्धिः॥ न चो कृतेयम न प्रयोजनम्। भाषितमा
सामान्यान्तिदेशो विशेषः सामान्यतिदेशः॥ प्रातिपदिकेन गृह्यते
अन्तर्भूतम्॥
किम् विशिष्टस्यापि ग्रहणम्॥

(२२५८) किमिदं निरुपयैव आहो स्विद् विरुध्यैव। जायू जायु: = जायेन्यो
उष्ट्रान्। तक्षन्। मूर्धं हत्वान् मोघयन्। धत्रराजन्। श्री।
श्री-इत्यादि। दीर्घान्ता विलीयन्तीभिः। अन्यापि लुप्तमन्कोट सन्न्। तत्र
त्रायते। प्राची प्रतीची उदीची। अपाची अवाची॥ इति ...
श्वा जग्धी अन.। जैनादि निर्देशः। कुमार् बहि। ...
६।४।२४ आजन् आकालोप आत्मना। लोकी। ... छन्दसि।
निगमो वेदो $2 = $ आङ। इति तत्रैकवचनस्य
एताम्नया कृता पूर्वाचार्यैः॥ विहितः। विद्यावाक्रीत्याः = विदितस्या।
लिङ्गेति आत्मो निरूपको (। विशिष्टनियमाभावे विधिर्वा आपया)
केचित् लक्षविहित - अतेशक्तिता। संगादनकः॥ बहुविकल्पोऽपर -
निर्देशः। विद्यावृक्ष रामता
प्रत्ययै - एकों विकल्पं। इति अमलादि अनुवर्त्य -
मन्दादृत्तिर्नयः। प्रकरणार्थः। उकारः। चतुर्थके प्रसङ्गः।
प्रयोजनाभावात् अत्र ~~त्रिधावनाः~~ तत्रैव न भवति ...
नकारेण इत्यन्ता। अन्यते। वैदिकः (उभयेऽपि प्रयत्नं ...
शुभाशुभं युज्यते। लाङ्गूलि: केचिदाचार्याः। (यथावत्यपि
कालवचोऽपि भवति। आदि इति। प्रकारवचनः। अर्थनिर्वचनाय।
शाश्वत। शाश्वतिक:। हे अहम् समाहुते ... अल्पो
ऋतुः समूहः अहीन।॥ (विपरीतनियम
। सत्याप् वैकल्पिक विधिः॥ (
(२२५८) २४-२-७८
पञ्चानि निरुत्तर्ष्का। प्रकृतिवद् भाव विधानम्। प्रकृत्या॥
एवं हि - कुर्वमाने बहु इ सूत्रं भवति। अर्थमात्रा लाघवेन
इतीमतं अर्थात् अभिप्रायः। । शृगाल: जम्बु:। शिवा-
जम्बूः॥ स्वयम् भवति इति स्वयम्भूः। स्वयम्भुवः इत्यादि -
स्वायम्भुवम्॥ प्रत्यय अजादिपदेऽपि विप्रति नेष्यते)
$ 2 + 3 = $ य (प्रत्ययवतो धातोरन्यतोनदनतिस्य ... सूचिकास्य
संख्याभावात्) (अङ्गादि हठात् तत्स्य ... तु च्छेदस्य च।
स्वरम् अभिवादम्, बहवचनै ... लाघवीयम् न प्रतिपदोक्तम्।
वचनात् उच्यते बहवचनम्॥ ... प्रत्ययम्। विशेष नैव।
उत्सर्गविधिः पूर्वविधिना लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्॥
मण्डूकप्लुतिन्यायः॥ शब्दान्तरम्। कुर्वन्नित्यादि अत्र मतौ ... विकल्पः॥
व्याकुलत्वात्। समानाश्रय। व्याश्रय॥ भूतद्वा ... प्रत्ययव्यत्यय
(२२५९) अतिके स्त्री जीवति इति अभिप्रायः॥ क्वचित् तदेव लोपविधानम्
+ छन्दस्येव भवन्ति। प्रकृतं तद्गुणग्रहणम् इह अनुवर्तनीयम्॥ जैमी इति।
नित्यग्रहणम्॥ सङ्गृहीत। कम्पिल। अग्र उपकार। अविशेषण।
लासालेपनात् अन्यत्रापि आवर्तते, न अभावः। सर्वत्रैव च इत्यत्र उप-
निषेधते॥ (भवति व्याख्यानतो विशेष प्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्॥
पूर्वत्र लोपः प्रवर्तते। एतदेव इति अभिप्रायः। प्रातिपदिक गौरव परिहार्यं
परिहारार्थम्॥ कारिकाया: अपेक्षम्॥
(१) इदं प्रकृतिपदान्तर्गत गोष्ठी (२) कुक्षितनोष्ठी (३) आर्चनाज्ञगोष्ठी।
(४) पाणिनीयन्नाज्ञगोष्ठी (५) जीवनाशूद (६) छो - गु गोष्ठी (७)
प्रज्ञगोष्ठी (८) जयाल (९) - चाण्डेल (१०) ...
CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वान्, स्थूड, श्रेष्ठ ॥ डीप् – डीप् – ङीप्। श्रेय चाय, – ॥
स्थिरतम। त्रप्यासे॥ (रूप – विनाशप्रत्ययः। स्वरूपविनाशप्रत्ययः
नाशारुन्नीयम्। आगमस्य केमारोपनिर्देशः। चतुर्थाधिकारः॥
// प्रातिपदिकात् प्रातिपदिकस्वार्थे भवतीति वक्तव्यम्।
(तमिमाचष्टे पटयति। पटुम् आचष्टे = पटयति।
पटिष्ठः पटिष्ठा पटीयान्। उदाहरणमात्रम्। न पटिष्ठयतम्।
वै एव इष्यन्ति। स्वनियोगं विष्ठो। (यथा कल्पितं प्रातिपदिक –
एवं लिङ्गविशिष्टं गृह्यते॥ (अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तौ अविधिर्निष्ठितस्य
लिङ्गं भवति = प्रयोगार्हं भवति। विनिमयम् ॥
(२२६८) वतिदि जाड्यार्थे॥ शक्यम् अकर्तुम्। वदन्ति एके। वदन्ति।
कामिन् कुर्वते। सप्तमी त्वार्थात वतिविधिः॥ प्रातिपदिक – सप्तमी
श्रवणात्। एत – एनी ङीप् – नकौ अनावृत्ति निवर्तते॥
वक्तव्याः वार्तातो। संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः॥ (प्रातिपदिकात्
आत्मनः बहुलमिष्ठवत्) लोपः शत्रवः भावकाप्यन्यो कर्मान्यनग्नौ
अवशिष्यमाने। प्रातिपदिकं हि अनुवर्तमाने लोपशब्दो नियते) (क्वि वि –
लक्षणेन॥
(प्रिय = प्र) (स्थिर – स्थ) (स्फार – स्फ) (उरु = वर) (बहुल – बंह)
(गुरु – गर) (वृद्ध – वर्षि) (तृप – त्रप) (दीर्घ – द्राघ) (वृन्दारक
– वृन्द) ॥ विद इत्यादि उत्पाद्यार्थाः॥ स्वार्थिकत्वं प्रातिपदिकत्वे।
प्रेयानन्तरत्वात्। अनुवृत्त्या।
// इष्टम् भूयः यथार्थमेव कृत्वा इष्टमेवका। पार्श्व इष्टमेव जडितान् रविर्यो लभते॥
उत्पत्तेः। श्रीकरे। कृतम् आचष्टे कृतयति। मातरम् आचष्टे मातरयति
मातरम् आचष्टे मातृयति॥
(२२६९) अतिशयेन बलवान् बलिष्ठः॥ अतिशयः। तस्माद् बाक्यम्
बलिष्ठं करोति॥ स्त्री अतिशयेन पचति पचिष्ठा॥ अपत्यवत्त्वमित्वम् (अतु –
रात्रोऽपत्यम् राजन्यः। मनोरपत्यम् मनुष्यः। अपत्यवत्त्वमित्वम् (अनु
कूल। शब्दाधिः। नार्थः एतयो। (एकम् ततो) उपजाताः प्रातिपदिकात्। लो
आख्यानम्। सामान्येन विधेयः। स्वं इष्यते तेन भविष्यति – वक्तीति
न विभाषा॥ लौकिकम् – वैदिकम्॥ प्रकृतिभावविधानम्।
प्रकृत्यादिकम्। विकल्पाधिकम्। स्वरूपज्ञानाधिकम्। उच्चारणाधिकम्। लाघवार्थम्।
प्रतिपत्तिलाघवाय॥ (कूटे दाहे॥ दीर्घायुः॥ भव पीडितः हन्ति। हि
विदथः = यज्ञः॥ वयुनम् = ज्ञानम्। रथेषो मनः पूर्वो अपत्यो
अनपत्ये। स्वसृषु जामयः जामयः। रात्रौ भावः धर्मेण राजन्य। आत्मने –
हितः आत्मनीनः। जुहु अभिवदे। सामान्यं प्रति
बन्धोऽपत्यम् ब्राह्मणः। ब्राह्मी ओषधिः। ब्राह्मं हविः। (विधि – नियम –
सम्भवे विधिरेव बलीयान्॥ ब्राह्मोऽजातौ। ब्राह्मम् अन्नम्। ब्राह्मो नारदः॥
दौर्भ्रात्रम् अभिवीक्ष्य। पञ्चादि – तन्वादि। पतिहर्षिक इष्टः पतिजिह्वीषु।
न दोषस्तदवस्था॥ ॥ प्राक् पूर्वे। देश – विभाग रूपेण। अज्ञातौ इति।
प्रकृत्यप्रतिषेधः॥ पर्याप्ताः। तत्रापि। उपदाहरण व्याजेन। भार्याः =
धर्मेशीलाः॥ (तत्सम्बन्धित्वेन जेऽण् कृतानि भवन्ति। तुल्यजातीयविषये
(यदि अन्यार्थेन तु प्राप्नोति, तदर्थम् निपातनमात्रमेव। धुरा – शीलम्
सम्पन्नः इतिवत्॥ तथा शीलम् आज्ञा। तापर्था। ॥ प्रक्रमे तत्त्वम् –
– वार्तिक। वैयाकरणम्।

(२२६२) २६-१-७८ बृहस्पतिवार। शुक्रवार. २७. १-७८.

प्रकृतिभाव.॥ ग्रन्थ-ग्रन्थकार का इतिहास महीप-वेद.

माधवी पाणिनि-व्याकरण॥ लिङ्ग सर्वनाम स्व- सर्वनाम

एकश्रुति एकश्रुत्य। इक्ष्वाकु व जनपदेषु [illegible]-जनपद:

गणपाठ है व्यापक बोध होता है। [illegible] व [illegible]

व्याकरण॥ नैतदस्ति। [illegible] अतो भवन्ति। [illegible]

[illegible]॥ (उदात्तादीनाम् अविभागेन अवस्थानम्)

एकश्रुति:॥ सर्वनामवत्। सर्वनाम चत्वा: + [illegible]

सङ्कत-द्वि, त्रि, चतु। [illegible] ॥ [illegible] पाठ:॥

स्वरूपग्रहणम्। [illegible] ग्रहणम्। पर्यायग्रहणम्। शङ्कते - तस्मात्

[illegible]। स्मर्यन्ते॥ तत्र [illegible]। स्वरूपग्रहणे

व्याप्नोति। निर्वचनम् (पदे) ([illegible]) व्यातो। स्वरूपग्रहणे

तस्मात् [illegible] प्रत्ययाः। प्रातिपदिकस्य प्रत्ययाः

बोध्यम् [illegible] सर्वनाम इव सर्वनाम

शब्द सर्वनाम। लिङ्ग सर्वनाम स्व सर्वनाम [illegible], यदा अर्थ -

यदा आपद्यन्ते॥ यदा [illegible] तदा [illegible]॥ अभिप्रायम् [illegible]

[illegible]॥ [illegible] [illegible]। तत्र अर्थ। (वर्तमानमधीयत)

सर्वदेव उपपद्यते यद्यस्तु वाणिनि एवस्य॥ इच्छ - अभिलाषा। अनिष्ट

जनपदाः रावे श्रीगुरवे नम:॥ प्र-धर्म। व-अजय॥

(प्रतिज्ञानमाज्ञ कथा: पाणिनीया:) (अनित्यमागमशासनम्)

पूर्वोक्त [illegible] द्वि व यथावत् [illegible]।

अथ [illegible] कथं [illegible]।

द्वि [illegible] एकत्वे [illegible]।

अनित्यत्वात् लिङ्गस्य [illegible]॥

शास्त्रस्य लाघवार्थम् पृथु प्रत्ययौ उपदिष्टौ॥ अर्थ- अन्य [illegible]

आदेशौ [illegible] शास्त्रस्य [illegible] - लाघव [illegible]

अनुनासिक: इत्संज्ञा। [illegible]

अनुदात्त - [illegible]। [illegible]॥

प्रतिज्ञाय अनुनासिक: पाणिनीया:॥ अवयवार्थम् अनुदात्त [illegible]॥

[illegible]-वर्णे-अनुदात्तत्वा। [illegible] अनुदात्त [illegible]

[illegible]। आ। प्र। व। [illegible] य॥ उपदेश-विशेषण। [illegible]॥

अतिप्रसङ्ग-निराकरण। [illegible] यथाक्रम [illegible]

[illegible]॥ ॥ [illegible] अर्थ॥ [illegible]

[illegible]॥ अनुनासिकत्वम् [illegible]॥ लिङ्ग [illegible]

लोक: [illegible]॥ [illegible] ॥ वैयाकरण - नियम में

[illegible] बांधते हैं। [illegible] कभी [illegible] से आगे

कभी [illegible] भी [illegible]॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२६२) शतिवादः (फ आयन्) (ढ- एय्) (ख- ईन्) (छ- ईय्) (घ- इय्)
आढ्यकुलीनः। क्षत्रियकुलीनः॥ अकारः उच्चारणार्थः। फक्कु नडिचे मतौ॥
दैर्घ्य- दौर्घकु- भवार्थौ॥ हल्-मात्रस्य न लभ्यते। त्रागम्युवोऽस्तु वादः॥
न लभिष्यते॥ वैदिकवचनः अनुवेदयः। छन्दवेदयः॥

(२२६३) प्रकृतिप्रत्ययौ अपेक्षन्ते इति चाहि ट्रूणः॥ अन्तरङ्गस्य अयः
~~[illegible]~~ उच्चारणाभ्यवात् अनियतत्वेनात्॥ भते अथ इङ्
भवेदीयङ्। (अन्तरङ्गः आदेशाः) प्रातिपदिकप्रत्ययः। धातुप्रत्ययः॥
योगरूढ (प्रकृष्टवाल) निमन॥ शब्दः। तनाशाज्ञ। आदेशाः स्थानिमात्र-
मेव अपेक्षन्ते न प्रकृतिम् इति तेऽपि अन्तरङ्गाः एव॥ प्रत्ययोपदेशकाले
एव ते भवन्ति पश्चात् ~~[illegible]~~। प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति उपदेशावस्था-
यां उच्चारणमत्र। यथा: चिकारणात् अवलीयते प्रत्ययोपदेशा-
काले एव एते ~~[illegible]~~ आयन् आदयः आदेशाः स्थावर भवन्ति, ~~[illegible]~~ पश्चात्
प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति सन्तुचः। वाञ्जनम् अन्तरङ्गम्। अवश्यम् येन
केनचित्स्वरेण भवितव्यम्। उदात्तादिगुणरहितस्य उच्चारण असम्भव॥
इति शिक्षावाक्य। ॥ धातुप्रत्ययानाम् आयन्नादयो न भवन्ति। लिङ्[2]
इति आयनादौ विधिप्रत्ययाभावात्। प्रतिविधानम्। स्थिरः। स्थिरः।
इति आयस्य विधिर्वाय रायभवति। एकदेशस्य अनुवृत्तिः। अनाश्रितानेकम्
गृ - मम॥ प्रकारान्तरेण विधानम्। एकदेशस्य अनुवृत्तिः।
शब्दमात्रम्॥ अर्थाधिकारः। शब्दाधिकारः॥
शब्दानामनुवृत्ति व्यक्तित्व-
कालभेदेन एकत्वम्। लुब्धिबोधिकम्। शब्दानामनुवृत्ति व्यक्तित्व-
जातित्वम्॥ व्यक्तित्वं प्रतिज्ञायामेव॥ प्रतिज्ञा व्यक्तिः पाणिनीया॥
प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः॥ अकारोच्चरितः आदेशः।
अत्र उत्सर्गः॥ उत्सर्गः। आदि-लाभ काल सम्भवात्। नैव अपवाद-
विषयम् उत्सर्गोऽभिनिविशते। (पूर्वं ह्यपवादाः प्रवर्तन्ते पश्चादुत्सर्गाः॥
परिहृत्य अपवादविषयमुत्सर्गाः प्रवर्तन्ते॥) (अपेक्षितं वद वचनं कर्तव्यम्।
(अन्तरङ्ग बहिरङ्गयोः अन्तरङ्गं बलीयः) (नित्यानित्ययोर्नित्यं बलीयः)
शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। इति॥ ॥ का ६।१।१८६॥
(आदेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति
प्रयुक्ताम (
ते पुत्र ऋते॥ कृत कृत्यत्वात् निरपेक्षः।
(२२६४) पूर्वम् विकल्पम्। सर्वेषां लभन्ते॥ समुदायः अवयवः। वैदिकानां
तद् भक्तत्वात् न एकदेशेन व्याख्यानम् प्रयुक्तम्॥ (तदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते) प्रकृतमेव
पदार्थविशेषणम्- अर्थः प्रयोजनम् (॥ अदोषः ॥ देवदत्तोऽलङ्कृतः यतः
न प्रतिनिधिर्भवति। प्रकृतिः
(भावावयवे समुदायस्यावयवो भवति) अवयवावयवोऽपि समुदाया-
वयवो भवति॥ ॥ तद्धिताद्यवयवेन व्याख्यानम् उपपद्यते। इतीदं इति
अनुवादेन निर्दिष्टः पदं लुप्यते अन्यत्र ॥ क्रियापदं लभ्यते २
भोगः प्रवृत्तिः पदादिः। निर्दिश्यमानस्य आदेशाः भवन्ति
(स्था॥

(१) लक्ष्य लक्षणे व्याकरणम् (२) दृष्टोदित समानानाम् अपि अभिधानम् —
नियामकम् । लक्षणत्वे नियम्यत्वात् नाम लक्ष्यमिति व्यचकम् ॥ (३) बोद्धं
साध्याभावात् (४) समानासमानजातीयो नोऽभ्यर्थः असाधारणो धर्मः (५)
असाधारणो धर्मप्रतिपादकम् वाक्यम् ॥ (६) लक्षणम् हि नाम ध्वनीति
प्रमातृ-प्रमेयार्थप्रतिष्ठितौ (७) प्रमाकरणम् प्रमाणम् । प्रमाता —
मूर्तिमूढवत् अपि नायतिष्ठति ॥ (८) सतो प्रकाशकम् यदपि —
येन अर्थम् प्रमिमीते तत् प्रमाणम् ॥ (९) चेक्षुरादि प्रत्यक्षात्मक प्रमाया: प्रमाणम्
असदपि प्रकाशयति ॥ (१०) चक्षुरादि प्रत्यक्षात्मक ... (११) उपमितौ सादृश्यज्ञानम्
(१०) अनुमितौ लिङ्गदर्शनम् प्रमाणम् ॥ (१२) एकोकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातार्थं
(१२) शाब्दे शब्द: प्रमाणम् (१३) एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातार्थं
न साधयेत (१४) अनुमानेऽपि पञ्चावयवा: प्रतिज्ञा - हेतु - उदाहरण
उपनया निगमा: (१५) यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवा: । २
तदा शिवमविज्ञाय दु:खस्यान्तो भविष्यति ॥ (१६) आगमेनानुमानेन
ध्यानाभ्यासरसेन च । (योगाभ्यास रसेन च) । त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञाम्
लभते योगमुत्तमम् । (१७) विषया विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गम् शास्त्रे अधिकरणम् स्मृतम् ॥ विदु: । (१८)
शब्दे नाक्षरितेनेह येन द्रव्यं प्रतीयते । तदेवाक्षरवित्यौ प्रत्ययं नामेत्याहु:
रूढम् लयकम् योगरूढम् यौगिकम् ॥ (२०) सत्त्व —
मनीषिण: ॥ (२१) रूढम् ... (२१) भावे वचनो धातु: ॥ (२२) अष्टौ यत्र प्रयुज्यन्ते
प्रधानानि नामानि । (२१) भावे व चनो धातु: ॥ (२२) अष्टौ यत्र प्रयुज्यन्ते
नानार्थेषु विभक्तय: । तन्नाम कवय: प्राहुर्भेदे वचनलिङ्गयो: ॥ (२३)
उणादयन्तं कृदन्तं च तद्धितान्तम् समासजम् । शब्दानुकरणञ्चैव नाम —
पञ्चविधम् स्मृतम् ॥ (२४) चतुष्टयी शब्दानाम् प्रवृत्ति: जातिशब्दा: गुण
शब्दा: क्रियाशब्दा: यदृच्छाशब्दाश्च । (२५) चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्ग
उपसर्गनिपाताश्च । (२६) प्रत्यक्षक्रिय - परोक्षक्रिय - अतिपरोक्षक्रिय (२७) यौगिक
योगरूढि - रूढि ॥ (२८) स्त्रीलिङ्ग - पुल्लिङ्ग - नपुंसकलिङ्ग ॥ (२९) निर्दिश:
कर्मकारम् प्रदानमेपकर्षणम् । स्वाम्यर्थी इधिकरणम् विभक्त्यर्था: ।
प्रकीर्तिता: (३०) आख्यातम् । एव भिन्नत्व जाति संख्या बोधक प्रत्यय
(३१) भावप्रधानमाख्यातम् — क्रियावचनो धातु: ॥ (३२) तिङन्तम् —
आख्यातम् (३३) क्रियावाचकमाख्यातम् (३४) तन्नाम येन अभि —
दधाति सत्त्वम् । तदाख्यातम् येन भावे भूम दधाति । क्रियापदम्
आख्याति । (३५) अपरिस्पन्दन साधन साध्यो भाव: अपरिस्पन्दन ...
साधन साध्या क्रिया (३६) सकर्मक - अकर्मक - द्विकर्मक । (३७) कर्तरि
भावे - कर्मणि - कर्मकर्तरि । (३८) क्रियासु बह्वीष्वभिसंश्रितो य: पूर्वापरीभूत
इहैक एव । क्रियाभिनिर्वृत्तिवशेन सिद्ध: आख्यातशब्देन तमर्थमाहु: ॥
(३९) कृदभिहितो भावो द्रव्यवद् भवति ॥ (४०) क्विबन्तो धातुत्वं न जहाति ।
(४१) क्रियाभिनिर्वृत्तिवशोपजात: कृदन्तशब्दाभिहितो यदा स्यात् ।
संख्याविभक्तिव्ययलिङ्गयुक्तो भाव: तदा द्रव्यमिवोपलक्ष्य: ।
(४२) षड्भावविकारा:, जायते अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यति
(४३) पाणिनीयम् महाशास्त्रम् पदसाधुत्वलक्षणम् । सर्वोपकारकं ग्राह्यम्
कृत्स्नं त्याज्यम् न किञ्चन ॥ (४४) अपवर्ग — ज्ञानेन्द्रियों व कर्मेन्द्रियों ...
विद्यते ॥ होतृ ... स्वाहा, धी, क्रतु - शची - विद्य - अन्नप्रज्ञा । पूर्व.
मीमांसा + उत्तरमीमांसा । sensory nerves + motor nerves ॥ यज्ञो वै यावान्
पुरुष: स विज्ञान ॥ (यज्ञो वै विष्णु:) (विष्णुर्वै यज्ञ: ॥ स्त्री + पुमान्
(शास्त्र + प्रयोग) (Theory + Practice ॥ Philosophy + science.
(हेतु + ह.) (४५) शब्दज्ञानविज्ञानात: परब्रह्माधिगच्छति ॥
(४६) सर्वो हि पुरुषेण स्वस्याम् विद्यायाम् व्याकरणमनुगच्छति
अपभ्रंश प्रयोगेण च नियतम् अपत्रपते ॥ (४७) अल्पाक्षरम
असंदिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो
विदो विदु: ॥ (४८) न हि किञ्चित् पदं नाम रूपेण नियतं
पदानाम् रूपमर्थो वा वाक्यादेव हि जायते ॥ (४९) आविष्ट —
लिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते । उत्पत्तिप्रभृति आ —
विनाशात् न तल्लिङ्गम् जहाति ॥ (५०) वाक्यम् आख्यातम्
साव्ययकारकविशेषणम् (५१) एकतिङ् वाक्यम् (५२) आख्यातम्
सावयम् सकारकम् सकारक विशेषणम् वाक्यसंज्ञं भवति ॥
इति शम्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(५३) पदसमुदायः वाक्यम् (५४) आकाङ्क्षा योग्यता-सन्निधिर्मत. पदसमुदायो वाक्ये (५५) व्याधिबोध समासः
पदसमुदायो वाक्यम्। पुनः- तिङन्तचयो वाक्यम् ॥
(५६) चतुर्भिः प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति, आगमकालेन -
स्वाध्यायकालेन - प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति ॥
(अधीति - बोधाचरण प्रचारैः ॥)
(५७) व्याकरण महाभाष्य पातञ्जल १.३.४। १।४।३२॥
यो मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी स बुद्ध्या कञ्चिदर्थं सम्पश्यति, संदृष्टे प्रार्थना
प्रार्थिते ऽध्यवसायः, अध्यवसाये आरम्भः, आरम्भे निर्वृत्तिः। निर्वृत्तौ फलावाप्तिः॥
(५८) ज्ञानजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः।
कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या क्रिया भवेत्।
(५९) यथाभयाः जनो दोषः दर्शितो ऽपि तादृशः। नैकः पर्यायवाचकः
तादृगर्थ विचारणे ॥ (६०) तेषो भीरुष्य मेरी भीरुप. (६१)
वर्णानाम् एक प्रापयोगः
शब्दः उर्ववर्णानाम् ॥ अक्षरसमुदायः पदम् ॥ पुनः तिङन्तम् पदम् विभक्तिश्च।
संहिता॥ विभक्त्यन्तं च पदम् ॥ पुनः तिङन्तम् पदम्
(६२) पद्यते गम्यते ऽर्थोऽनेन इति पदम्॥ गम - पद (ज्ञाने - गमन -
प्राप्तिः॥ अर्थगतिः। अर्थ प्रत्ययः॥ गम। द। पद ॥ ज्ञानार्थक
(६३) अर्थेन प्रत्यायिष्यामि इति शब्दः प्रयुज्यते ॥ (६४)
यत्र नाङ्कं स्वराङ्कं ॥ (६५) न चाति वक्तव्यम् न वा वक्तव्यम्
एवम् यथेनुशीलयेत ॥ (६६) छन्दोवत् सूत्रा णि भवन्ति।
विवक्षातः कारकाणि भवन्ति ॥ (६६) सिंहावलोकितमेव मण्डूक-
प्लुतमेव वा ॥ गङ्गाप्रवाहवच्चैव अधिकारास्त्रया मताः ॥ (६७) योगे
अधिकारः प्रतियोगम् (प्रतिसूत्रम्) तस्यानिर्देशार्थो इति यथे सर्वेषु
योगे उपतिष्ठते ॥ दीपो यथा पुनरेकदेशस्थो सर्वं प्रदीप्तं
शालम् अभिज्वलयति। (६८) अभिधानलक्षणा कृत्तद्धित
समासाः ॥ नञ् अनभिधाने यत्राह इत्यम् ॥ अन्यत्र तु
पुरस्तादपवादा भवन्त्येव ॥ (७०) आरम्भेण अन्वाख्यानमात्रम्
क्रियते ॥
(७१) प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः महता यत्नेन सूत्राणि प्रणयति
स्म । तत्राशक्यम् वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुम् किं पुन रियता
सूत्रेण
लाघवप्रयोगान्न हि किञ्चिदिजम् पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात्
(महा- ६.१.७७)
(७२) सार्थप्रयोगान्न हि किञ्चन लोवेक्षा।।
केचन निपाता अनर्थकाः केचन लोवेक्षा।।
(७३) केचन निपाताः पदपूरणाः (वेदे) (७५) लाघवमभिधित्सुः विशेषविधि
(७४) केचन निपाताः पदपूरणाः (वेदे) (७५) समासोविधि स्वतन्त्रः विशेषविधिः
विधिः अपवादः (७६) निपातस्यानर्थकस्यापि प्रातिपदिकत्वम् वा. १.२.४५ (७७)
अनाकृतिः सञ्ज्ञा आकृतिमन्तः लक्षणः। (७८) अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति॥
प्रकृतिवदनुकरणं भवति। (८०) कुक्कुटः। काकः। दुन्दुभिः॥ इति शब्दानुकरणम्॥
(८१) प्रकृतिवदनुकरणं भवति। (८०) कुरु बाले किमिदं विचित्रम्।
(८२) कान्ते मर्मि काश्चन मेक सूत्र गृह्णाति बाले किमिदं विचित्रम्।
विचारयामि पाणिनिरेकसूत्रे श्वानं युवानं मघवानमाह ॥
(८२) अत्र पश्यसि किं बाले तव किं पतितं भुवि। (श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ ६।४।१३३
रे रे मूढ न जानासि गतं तारुण्यमौक्तिकम् ॥
(८३) किं करोमि क्व गच्छामि को वेदान्तं रक्षति।
मा बिभीहि वरारोहे भट्टाचार्योऽस्ति भूतले।
जागर्ति लोकोज्वलति प्रदीपः सर्वजनैः पश्यति कौतुकेन।
(८४) मुहूर्तमात्रं करुनाथ पीतम् न मुञ्चितो न किमपि प्रभुङ्क्ते ॥
(८५) सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

CC-0

(२) मधुरैः श्लोकैः अवाच्यो ह्यपनीयो॥ आर्षं चैव हन्तानां यथा वाचो निशामिता
क्रियापदं कर्तृपदेन युक्तं व्यपेक्षते यत्र किमित्यपेक्षाम्
सकर्मकं तम् सुधियो वदन्ति शेषस्ततो धातुरकर्मकः स्यात् }

(८५) विमः श्लोक पुरस्कृत।

(८८) लज्जा लक्ष्मी स्थिति जागर्ति यदि श्रद्धमय जीवितमरुणाम
शयनं कीजा रुचि दीर्घ्यम धातुं-गणान्ता कर्मकान्हुः॥

(९०) प्रथमान्तो यदा कर्त्ता द्वितीया कर्मणोस्तदा। ~~तृतीयान्तो यदा कर्त्ता~~ कर्मणि प्रथमा तदा।
यदा कर्त्ता तृतीयान्तः

(९१) संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः। नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते॥

(९२) विपूर्वो धाकरोत्यर्थे अभिपूर्वो गृणातिर्थे। मैलने चापि संपूर्वो निपूर्वो। व्यापने मतः
विदधाति- अभिदधाति संदधाति निदधाति। (उपसर्गवशात् धात्वर्थः

(९३) भू-अस-गम-पच नी-हृ-कृञ-वह, स्था, धा, धा, क्रम, तन, शास-नम, दृशि, दृश, कुज, युज

(९४) उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते प्रहाराहार संहार विहार परिहारवत्॥

(९५) क्रम- आनुपूर्वी का महत्त्व (१) वर्णसमाम्नाय. (२) आश्रम (३) वर्ण (४) उत्तम लोक, वयस्

(५) प्रातिपदिकार्थ (स्वार्थ द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्या कारकमेव च। अमी पञ्चैव नामार्थाः त्रयः केषाञ्चिद-
अग्रिमा:॥

(६) आख्यातार्थ

(७) यार्थ- इच्छा- फलक्रिया (ज्ञानजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या कृतिर्भवेत्।
कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या क्रिया भवेत्

(८) यो मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी न प्रत्यक्षं कश्चिदर्थं समभ्यस्यति, सन्दिग्धे प्रयत्ना, सन्दिग्धेऽधिक-
लाभ- अभ्यवहार्ये आशा:, आशा निवृत्तिः, निवृत्तौ फलावाप्तिः

(९) श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण- स्थान समाख्या (१०) पृथिवी- अन्तरिक्ष- दिव् द्युलोक
आरोह- अवरोह (११) मृत्युलोक- (१२) जलप्लावित (१३) परा- पश्यन्ती- मध्यमा- वैखरी॥

(१४) स्वार्थ- जाति- लिङ्ग- कारक- संख्या।

(१६) नञौ प्रकृतौ समाख्यातौ पर्युदास प्रसज्यकौ। पर्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत्।

(१९) क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव॥

(२०) विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति।

[illegible] शब्द का प्रवृत्तिनिमित्त- (स्वार्थ- जाति- द्रव्य- गुण- क्रिया- संज्ञा॥
स्वार्थ- {जाति- द्रव्य- गुण- क्रिया- संज्ञा॥ विवक्षित

(९९) स्वार्थमात्र (प्रत्ययाः) प्रकृतिसो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते।
स्वार्थमात्रे प्रातिपदिकार्थ

(२००) यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेन उपस्थितिः सोऽत्र प्रातिपदिकार्थः।

(२०१) अर्थ- अभिधेय- वस्तु- चिह्न, प्रयोजन, निवृत्ति। (२०३) अभिधानस्य पुनः स्वाभाविकम्।

(२०२) विवक्षातः {कारकाणि। समासः। जन्याः। (२०४) नामार्थयोः अभेदेना-

(२०४) शब्दस्याभावात् (२०५) शास्त्रेण अन्वाख्यानं क्रियते॥ (२०६) संज्ञा- प्रमेयत्व- अभिधेयत्व। (२०७)

(२०८) नित्यः शब्दार्थसम्बन्धः॥ (२०९) संज्ञा- कालातिपत्ति॥

न्ययः (२०६) नित्यः अपादानादिकरणे इत्यादि:

कर्त्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च। अपादानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि षट्॥ (२११) अव्यय- निपात- उपसर्ग-

(२१०) क्रियां द्योतयन्ति इति कर्म ~~प्रवचनीया~~ प्रवचनीयाः॥ (२१२) अपदं न प्रयुञ्जीत (१२) प्रायिकस्य भविकारणम्।
गति- कर्मप्रवचनीय॥ (२१३) आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां

अतन्त्रस्य वर्तन सर्वभाक् तेन चेतान्त धातुतम्॥ (२१३) आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां
न सर्वभाक्। सकृदाख्यात निर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह॥ (२१४) प्रवृत्तिः -
अपगत लिङ्गनिर्णयार्थं कालहल्य स्वरकर्ब यमाख्या व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषाम्
सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन (२१५) संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रमुच्यते। (२१६) नामाख्यातोपसर्ग निपात. (आ) स्त्री पुंस- नपुंसक (इ) जातिशब्द-
विभाग (क) नामाख्यात उपसर्ग निपात. (आ) स्त्री पुंस नपुंसक (इ) जातिशब्द- द्रव्यशब्द, गुणशब्द, क्रियाशब्द; यदृच्छाशब्द (संज्ञाशब्द- रूढिशब्द। (ई) यौगिक-
योगरूढि- रूढि. (उ) प्रत्यक्षक्रिय- परोक्षक्रिय- अतिपरोक्षक्रिय (अ) यौगिक-
(प्रत्यय) अव्युत्पन्न) उणादयो बहुलम्। पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्।

अर्थ भेदात् प्रविभाग —
चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दाः गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः

(२१६) चत्वारि पदजातानि। यदृच्छा शब्दाश्च।

(२१७) उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते। तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिणः।

(२१८) सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥

(२१९) अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम्। अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२२०) पदच्छेदः पदार्थोक्तिः विग्रहो वाक्ययोजना। आक्षेपस्य समाधानम् व्याख्यानं पञ्चधा। मत
(२२१) अनुबन्धचतुष्टयम् व्याकरणस्य (१) शब्दज्ञानम् प्रयोजनम् - शब्दसाधनम् विषय
शब्दज्ञाना थी अधिकारी। प्रतिपाद्य प्रतिपादकादि सम्बन्धः॥
(२२२) व्याकरणात् पदसिद्धिः पदसिद्धेरर्थनिर्णयो भवति।
अर्थात् तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानात् परं श्रेयः॥
(२२३) ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्। सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम्
(२२४) व्याकरणस्य त्रिमुनि। त्रिमुनि व्याकरणम्। Study Shakespeare. or
शास्त्र - शास्त्र कृतो रभेदः॥ Shakespeare's drama.
माघे सन्ति त्रयो गुणाः। शाब्दिकाः
(२२५) इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादि-
(२२६) शालातुरीयः पाणिनिः। दाक्षिणात्यः कात्यायनः। पतञ्जलिः गोनर्दीयः॥
पाणिनिकालीनभारतवर्ष। पतञ्जलिकालीन भारतवर्ष। काशिनाथ वासुदेव अभ्यङ्कर
महाभाष्य अंतिम खण्ड। प्रातिशाख्य मीमांसा॥ बेलवालकर
(२२७) फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः। धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः॥
(२२८) उदाहृतः। कथितः। उक्तः। कथितः। कीर्तितः। स्मृतः। उदीरितः। मतः। दृष्टः।
अभिहितः। स्थितः। आख्यातः।
(२२९) आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते। आत्मभावेन वचनो भवति धातुभि-
पदार्थः सत्तां न व्यभिचरति। दृश्यमन्यत्
(२३०) भूतः पञ्चविधस्तत्र भविष्यंश्च चतुर्विधः। वर्तमानो द्विधाऽऽख्यात इत्येवाष्ट
(२३१) मातृका। वर्णराशिः। वर्णसमाम्नायः। वर्णसमाम्नायः॥ (२३२) सोऽयम् -
अक्षरसमाम्नायः। वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितः, चन्द्रतारकवत् प्रति-
मण्डितो ब्रह्मराशिः॥ वेदितव्यो ब्रह्मराशिः शाश्वतम्भावनातः।
(२३२) श्री भीमसेनो नाथ कथयति { व्याख्यातेयं न वाणी शुक्ला वा शाबलम्बनातो।
धातुपाठेऽर्थे चुरादिरधुनारभ्यो यत्र भगवान्! महात्मा!॥
अमरकोशादि
पाठेऽर्थचागमभ्रंशाद् महतामपि मोहतः। न विद्मः किन्तु जानीमः किं वाऽऽऽ
दृश्यते वयम्॥
महाभारत के बाद प्रमाद- आलस्य - विरोध - अनैक्य - अशक्ति - अवश्यम्भावीय
सन्देह कुतर्क, अव्यवस्था, अल्पायुष्य- अल्पमेधात्व, पञ्चभूत दूषण,
प्रमा (अप्रमा - मिथ्याज्ञान, अज्ञान, संशय, कुतर्क - भ्रम।
(१३३) लकारों के पूर्वाचार्यकृत नाम { लट् भवन्ती) (लिट् - परोक्षा) (लुट्
? श्वस्तनी) (लृट् भविष्यन्ती) (लेट् प्रश्नभूमी) (लोट्) (लङ् ह्यस्तनी)
लिङ्) आशीः लुङ् (भूते) लृङ् क्रियातिपत्तिः।
(१) व्याकरणकोश (२) पाणिनिकालीन भारतवर्ष, प्रक्रियाकौमुदी॥
(२३४) अक्रमता, अस्थानस्थपदता, संकीर्णता च इति वाक्यदोषाः क्रमशः॥
व्यवहितम् विशेष्यात्
(२३५) वाक्ये विशेष्यन्ते विशेषणम् विशेषणान्तेषु अव्यवहितम् विशेष्यात्
पूर्वं प्रयुज्यते। महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः। एकात पञ्चमा जाताः
प्रभुत्वम्
(२३६) क्वचिदेकदेशेन समुदायो गम्यते भीमसेनो भीमः, सत्यभामा। भामा।
देवदत्तो दत्तः।
(२३७) (यस्य येनास्ति सम्बन्धो दूरस्थेनापि तस्य सः)
लौकिक शास्त्रीय (२३८) सर्वपदजैना बहुव्रीहिः। अर्थेगतार्थः (अर्थज्ञानार्थं शब्दप्रयोगः।
अर्थं जडं स्थापयिष्यामि इति शब्दः प्रयुज्यते॥ तत्पाने प्रतिपत्तिश्च तन्त्रवच्चं चतुर्विधम्।
(२३९) न्याये मार्जन अर्थस्य वर्धने पालने तथा। तत्पाने विशेषाः हेतवः॥ लाघवार्थम्। प्रतिपत्ति
(२४०) पाणिनीयशास्त्रायी सूत्रप्रणयने केवल वैचित्र्यार्थम्। प्रवृत्यर्थम्। लघुप्रतीति
लाघवम्। विस्तारार्थम्। उपकारार्थम्। उच्चारणार्थम्। अविशेषेण हि निर्देशः।
रक्षणार्थम्। मन्दधियाम् उपकारार्थम्। सूत्राणि वैचित्र्यम् अर्थः प्रयोगाः सौकर्यात् ॥ बहुव-
पौरुष्यम्। सौगत्यम्। छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति। अलक्षणः पूर्वनिपातः लक्षणकोऽभिचारः॥
यतो अनल्पम्।
क्लिष्ट व्याख्याने निम्न दुर्गम (अर्थ, पदार्थ, सन्धि, वाक्य)
(२४१) लिङ्गों को कारक की तरह इन्द्रवत्। आगमः मित्रवत्॥
आदेशाः शत्रुवत्।
(२४)

CC-0. Gurukul Kangri U...

(२) ... भाषा की धौ की लौ केड़ उपमाएँ - अपने प्रयोजन की सिद्धि के लिये
... ग्राहकों के लिये ॥ वैज्ञानिक तथा (scientific fact)
) व्याकरण के ... सैत्रमें प्रपंच.
(२४५) नाम्नैव नामम् (पदम्) पञ्चनसो व्याप्तम् भवति ॥] अन्न इति त्वं पर्यायः ।
(२४६) अलं इति प्रत्याहारो वा पर्यायः ॥ (२४७) अकेला ... हर्ष
हलं इति पञ्चम पर्यायः ॥ उपजनेषु उपजनैष्यते ॥ (विशेषतः ...)
... श्लोकोपलम्भ ॥
(२४८) शास्त्रप्रवचने (रचनायाम्) विशेषाः गुणाः ॥ उद्देशः । लक्षणम् । शङ्का - उत्तर -
प्रविभागः । परीक्षा । क्रमः । मङ्गलम् । आदौ । मध्ये । अन्ते ॥ शङ्का - उत्तर -
... उदाहरण प्रत्युदाहरण । दृष्टान्त अन्वय पूर्वक - निषेध (व्यतिरेक पूर्वक)
शास्त्राचार - लोकाचार - समन्वय ॥
(२४९) पाणिनि व्याकरण में कुछ पारिभाषिक शब्दों की सार्थकता. (इत) वृत्त
लुप्, लुक् । प्रत्यय । पदम् । कृदन्त शब्द । कर्मप्रवचनीयाः नाम
आख्यात उपसर्ग निपात ॥ इन शब्दों की व्युत्पत्ति - निरुक्ति । काति (...)
चिकीर्षा चर्करीत । चकीयित । गौः शब्द की सामान्यता (...) ।
... सामान्य निर्देश के लिये । तद । निरुक्ति में अदन ॥ गतमात्रन्तु तत्र विशेष
(२५०) अवश्यमेव सामान्ये विशेषं प्रतिगच्छति ।
स्याप्यते पुनः । ... सामान्य - विशेष । उत्सर्ग - अपवाद
(२५०) पदे - पदे ... दर्शनविदा शास्त्रेषु ॥ ... शब्द पर्यायः । पुन ...
(२५१) बाधकान्येवनिपातनानि योगशब्दः ... शब्द पर्यायः ... ॥ स्वभावाद्
उपसर्गैर्वयोग बदबोधकः ॥ ... अन्यतम शब्दों ... कृते न पुनर्वृद्धि -
द्वि - बहुलियमे ... (२५२) अङ्क कार्यं कृते ... । आदेशः
कार्यम् ॥ (२५३) ... श्लोक बन्धनाते । ... बहुवचनं ... कृत्प्रत्यय - समास -
पादहरितमयाः एव वदति प्रतिक्रिया । (२५४) अभिधान लक्षणाहि कृत्तद्धित - समासाः -
भवन्ति (२५५) उद्देश्यमनुद्दिश्य ... न विधेयमुदीरयेत् ॥ (२५६) ... विधिर्विधेयो ...
तत्त्वाधानम् न वाक्यार्थे इति ... आगमः ॥ (२५७) ... पदार्थे नान्वेति न तदेकदेशेन ॥ (२५८) वक्ताः
विधिबलीयान् ॥ (२५९) पदार्थः पदार्थे नान्वेति ... । of course इति वाक्यालङ्कारो
... बलु इति वाक्यालङ्कारो । ... (२६१) निरुक्ति पश्यन्ति देशीः निपातनम्
(२६०) अङ्क इति ... । ... अकारः अल् । शिवम् । उपास्य
... अकारः = अ । ... (२६२) न वेति नान्तत्व
अन्तर्पर्याय ॥ उपोत्तम ... - विशेष भवति ... - ... ॥
न भवति ॥ ... एव पदपर्यायः । ... नाम पद ॥
(२६३) ... समास शब्दः एव ... । (२६४) यत क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रति
वेदयै समानी ... आकृतिः ॥ (२६४) ... ॥ (२६६) वा
गत्युपसर्ग संज्ञकाः ॥ (२६५) बहुलमहणम् ... ॥ ... (२६७)
... विभाषा । अनुवृत्ता ... । ... भवति । अनिट् कारिका
अनिट् कारिका । (कारण) ... (इक्क्षि पौव्वसूत्रे)
अनिट् ... भवन्तीति ... तदविदः ।
(१) अदन्त ... शीङ् श्रिञ् ... प्रवृङ्... (२)
(२) ... अवन्तयोः ... (३)
हलन्त ... निजां ... हलन्तानि ... (३)
शकि ... एक ... यदि ... ॥
... मन्ति ... ॥ (४)
... नाम ॥
... (५)
... विशिष्टः ... गृहम् ... । (६)
... (७)
... भवति ... ॥
... भवति ॥
... प्रत्यति ... तदिते ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शिषिं पुषिं शुष्यति पुष्यती क्लिषिं विषिं श्लिषिं तुष्यति दुष्यति।। धुर्णे शब्दः [illegible]
श्नम् दर्शोपदिश्यलनिड्विधौ गणेषु जान्तान् कृषिकर्षीती तथा॥
नर्दि तिर्दि-चापि मध्ये वर्दि च्यर्दि लिङ्लुर्दि तृप्यति दृप्यती तृपिम्।
स्वेपनीचेन शर्पि छुर्पि क्षिर्पि प्रतीहि पान्तान पठितौञ्च्योदश॥
अर्दि छर्दि स्कन्दि भिदि छिदि क्षुदीन शदि सदि स्विद्यति पद्यती खिदिम्।
नुर्दि नर्दि विध्यति विन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दशपञ्च चानिटः॥
पचिं वचिं विचिं रिचिं रञ्जि प्रच्छतीन निजिं सिचिं मुचिं भजि भञ्जि मृज्जतीन।
त्यजिं यजिं युजिं रुचि सञ्जि मज्जतीन भुजिं स्वजिं सृजिं मृजी विद्ध्यनिट् स्वरान्
(१६८) अभिज्ञान कुशलम् माश्रित्य प्रेतप्रायानम् नातीव मनोहरम्
(१६९) नाना (विना) नारीं निष्फला लोकयात्रा॥ (१७०) अभ्यासो हि कर्मणाम्—
कौशलमावहति॥ Practice makes a man perfect. (१७१) दश-
ग्रन्थिन — ऋग्वेद — ब्राह्मण — आरण्यक — शिक्षा — कल्प — व्याकरण — निघण्टु —
निरुक्त — छन्दो हि ज्योतिषम्॥ (१७२) इंदा हि [illegible]-प्रत्यायनार्थी
न स्वतः कार्दि प्रतिपद्यते॥ (१७३) जयन्ति (अनेक अर्थमेव जि—)
सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते (जयन्ति ते सुकृतिनः)॥ (१७४) प्रतिभा — व्युत्पत्ति —
अभ्यास) (१७५) नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता॥ (१७६) व्यञ्जनं
हि अस्वप्ने परं वर्णं नयते (१७७) व्यक्तौ पदार्थे सति प्रतिलक्ष्यं
लक्षणं प्रवर्तते॥ (१७८) क्वचिद् व्यक्तिः (द्रव्यं) पदार्थः, क्वचिज-
जातिः पदार्थः॥ (१७९) केऽप्येषाम् (निपातानाम्) द्योतकाः,
केऽपि वाचकाः, केऽप्यनर्थकाः॥ आगमाः इव केऽपि स्युः।
समुच्चयार्थस्य वाचकाः॥ (१८०) पुरुषे सितासम्बराणाम् तुम्बुरुणाम्
कुरुक्षपीठस्थानाम्। प्रथमनपत्या नारीतु शुभ्रा। संसार-तोय-
निधिः॥ (१८१) न भवति धर्मः श्रोतुः सर्वस्य एकान्ततो हितश्रवणात्।
ब्रुवतोऽनुग्रहबुद्ध्या वक्तुस्त्वेकान्ततो भवति॥ (तत्त्वार्थाधिगमे
उमास्वाति॥ (१८२) तत्त्वार्थाधिगमसूत्र उमास्वाति प्रथमाध्याय
सूत्र १, २॥ सम्यग् दर्शन — ज्ञान — चारित्राणि मोक्षमार्गः।
तत्त्वार्थश्रद्धानम् सम्यग्दर्शनम्॥ श्रद्धानम् — ज्ञानम् — चारित्र्यम्
(१८३) चकार बहुलो द्वन्द्वः। द्वन्द्वादौ द्वन्द्वान्ते च श्रूयमाणं पदम्
प्रत्येकं परिसमाप्यते (१८४) अनेके अन्ताः धर्माः यस्मिन् सः
अनेकान्तः। एकान्तः, ऐकान्तिक। अत्यन्तः॥ आत्यन्तिक॥
(१८५) निपातश्चापि पदस्मिंश्च धातवश्चेति ते त्रयः।
अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषाम् निदर्शनम्॥
(१८६) पर्यायस्य गौरव-लाघवचर्चा नाद्रियते॥ (१८७) विद्या —
तद्वताम् अभेदविवक्षायाम् त्रिमुनि व्याकरणम्। (अन्यथा
भेदविवक्षायाम् त्रिमुनि-व्याकरणस्य॥ अहो शब्द स्त्रीभावम्
अहो लोकस्य भावः॥ (१८८) द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदम् प्रत्येकम्
अभिसम्बध्यते॥ (१८९) नच भवे सति गौणस्याश्रयणम् —
(१९०) वाक्याः आयाताः वर्तिरोऽध्यायाः॥ (१९१) अल्प-
प्रक्रम (१९२) श्वाज्ञयाः आयाताः वसुच्यते (१९३) वैयाकरण परिभाषेन्दु
प्रत्याहाराणां हि वर्णाः अल्पप्रयत्नयोगात् [illegible]। चान्द्रप्रयत्नाः प्रक्रमः। शिवसूत्रः।
सुनिमायप्रक्रमः। [illegible]प्रयत्नाः प्रक्रमः। लोकन्यायाः। लोकाचाराः॥ (१९४) निपाताः आद्युदात्ताः
न्यायाः। परिभाषाः। लोकव्यवहारः। (१९५) पर पर्यायेषु हि प्रयुज्यमानाः शब्दाः अन्तरेणापि
उपसर्गार्थम् अभिव्यञ्जन्ति। (१९६) पर पर्यायेषु इवार्थम् गमयन्ति। यथा अग्निर्माणवकः
इव शक्रमेवाम् (अन्तरेणापि इवार्थं गमयन्ति। परो वैविष्णुः।
सिंहो माणवकः। आयुर्घृतम्। (१९७) विष्णुर्वै यज्ञः। परो वै विष्णुः।
विरिञ्चः? पूर्वमीमांसा + स्वाहा। हेतु — नमः, ऋतु — धी — शची —
उत्तरमीमांसा. Nerves Sensory & motor.

CC-0. Gurukul Kangri Uni

(२) ... । अभाव । बकार । (एवकार । ओङ्कार)
... । लुप्तनिर्दिष्टे । रेफः । रेफशिरस्कः । रेफोत्तम ।
... सुधी । तदुद्भव । तद् उपस्थान । तत्पश्चात् ॥
अर्थवत् - शब्दस्य ग्रहणत्वमेव अनर्थकस्य शब्दस्य ग्रहणं न भवति ।
(२२५) पुंस्त्रियोः लिङ्ग ग्रहणनिर्देशेन विवक्षितः । (अतन्त्रम्)
(२२६) आदिशब्दे आचार्यस्यापि अपकर्षः सम्मतः ॥
(२२७) करि - कलभवत् पुनरुक्तिः समाधेया ॥ (२२८) वाक्यमानाम्
अर्थमात्रता (२२९) वाक्ये न सञ्ज्ञाया मुख्यत्वं न भवति ॥ (२००)
तिलान् स्त्री आनयति (तिलान् ...) तिलानानयति
(२०१) नहीदृशाले वस्तुनः तत्त्वे ... प्रयोगः कार्यम्
कि तर्हि विवक्षा च । विवक्षातः कारकाणि भवन्ति । स्थाली -
पचति स्थाल्याम् पचति देवदत्तः । स्थाल्या पचति । विवक्षातः
समासः (२०२) ... वृत्तिमात्रे पूर्वः भावः । (२०३) परार्थाभि-
धानम् वृत्तिः । (न स्वार्थस्य अभिधानम्) (२०४) वृत्तावपि -
समासैकदेश (उपसर्ग) धातवः प्रत्ययाः ॥ (२०५) वृत्त्यर्थ बोधकम्
वाक्यम् विग्रहः ॥ (२०६) तद् उक्त (उक्त) अर्थ ... । इत्यादिविवक्षा ...
अभिधाति (२०७) तुल्यार्थानाम् विरूपाणाम् अपि एकशेषत्वम् ॥
सरूपाणाम् भिन्नार्थानाम् अपि एकशेषत्वम् । सरूपाणाम्
एवार्थानामपि एकशेषत्वम् । एकशेषस्य प्रयोगः । एकः शिष्यते
परे च निवर्तन्ते ॥ (२०८) एकप्रयोग एकशेषम् एकविभक्तित्वम्
... प्रयोजनम् ॥ (२०९) कुत्सिते प्रातिपदिकस्य प्रागिवेः प्रत्ययो भवति
कुत्सित प्राक् ... । ... । ... । ... पितकः ।
(२१०) ... निर्दिष्टं ... पञ्चमीनिर्दिष्टं बलीयान् (२११) पर्युदासः विधि-
प्रधानः ... निषेधः प्रसज्य प्रधानः । ... ब्राह्मणः
प्रधानः अब्राह्मणो भवति । प्रसज्य निषेधप्रधान पर्युदासः ...
न भवति ॥ द्वौ नञौ तस्य ... प्रसज्य प्रतिषेध ... । पर्युदासः ... (२१२)
गाहि प्रसज्य प्रतिषेधवत् । (क्रियया सह यत्र नञ्) ॥ ~~२१२~~ (२१२)
इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थः । इति करणो हेतौ । इतिकरणः ...
इतिकरणः स्वरूपनिर्देशार्थः (?) (२१३) न कारणे उपध्यायाः पूर्वाचार्यैः
अनुबन्धः इति सञ्ज्ञा कृता ॥ (२१४) अविद्यमानं ... भवति -
(१) अपकर्षः = गोस्थाने अश्वः ... ॥ (२) निवर्तितः ... आ -
स्थाने ... औपगवम् ॥ (३) प्रसङ्गः ... मा मुख ... मा मुखः
निवर्तनम् ॥ (२१५) यो ... ॥ (२१६) ... ।
इति ... तस्य ... स्यात् ... ॥
... अविशेषितो निर्देशः ॥ ... द्वन्द्वादित् ...
भवति ॥ (२१७) नलप्रपन्न अनुपपन्न स्यात् ॥ (२१८) ... पर्यायाः
पर्यायेषु शब्दो ऽप्यस्ति ॥ (२१९) त्यदादीनाम् मिथः सहोक्तौ ...
नास्ति ... (२२०) निपातस्य अनर्थकस्य प्रातिपदिक संज्ञा
वक्तव्या ॥ (२२१) ... इति प्रतिषेधं वक्ष्यति । तस्याप्रत्यय
पुंस्त्वेन प्रतिषेधः ॥ (२२१) वैयाकरणानाम् सन्देह प्रतिषेध शब्दो -
प्रियो, नैयायिकानाम् संशयनिषेधौ ॥ (२२२) न ... भवति ...
चित्रगवीभिर्देवदत्तः चित्रगुर्भवति ॥ (२२३) शालभ आवर्तमा-
नम् अभ्युदयाय भवति, यथा मल्लजयादयः ॥ (२२४) ...
भवतां ... पल ... लोके ऽभ्युदयेन युज्यते ॥ (२२५)
यद्यपि बहुनोपजितं ... पठ पुत्र वाक्येन ॥ (२२६) अविच्छिन्नम्
उपदेशपरम्परया ॥ (२२७) "ओं" ग्रहणेन शब्दस्य वर्तते न अर्थ पदार्थवता ।
एवकार । इकार । (२२८) अथ शब्दः, अभिधेयवचनः, प्रयोजनवचनः ।
निवर्तित वचनः अपेक्षावचनः, रे - वित - पर्ण वचनः ॥ (२२९)
जाति - द्रव्य - गुण - क्रियाभेदेन चतुर्विधः शब्दः । चतुर्णाम् शब्दानाम्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(१) प्रवृत्ति, जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः, यदृच्छाशब्दाः ~~[illegible]~~
(२) चत्वारि — पदजातानि — नामाख्याते उपसर्गनिपाताश्च.
(३) अन्यदि शब्दानाम् प्रवृत्तिनिमित्तम्, अन्यदि व्युत्पत्तिनिमित्तम्
(४) प्रकृतिविधि — प्रत्ययविधि — अतिप्रत्ययविधि
(५) यौगिक — योगरूढ — रूढ.
यौगिक — अव्युत्पन्न औणादिक, पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्
(६) अन्वयभूत — अनन्वयभूत.
(७) व्युत्पन्न २ अव्युत्पन्न.
(२३०) डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थः काष्ठमयो मृगः॥
(२३१) श्यामरूपो युवा विद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः।
सर्वशास्त्रार्थवेत्ता च डित्थ इत्यभिधीयते॥ डी-ढ्वे-डित्थ-डवित्थादयः॥
(२३२) [illegible] शब्दाः एकव्यक्तिवाचिनः।
(२३३) नहि अनर्थकं वचनं प्रयोगमर्हति॥ (२३४) अवग्रह। अनेक-
पाठः पदपाठः (२३४) इङ् अध्ययने। इक् स्मरणे। अनयोः अधिपूर्वत्वैव
अर्थवत्त्वम्। अधीते अध्येति। (२३५) क्रियावचनो धातुः। भाववचनो
पठति। जपति।
धातुः। मूलधातुः। धातुजधातवः। सनाद्यन्ताः धातवः — नामधातवः।
धातुजधातवः णिजन्ताः, सन्नन्ताः, यङन्ता, यङ्लुगन्ता॥ (नामधातु — क्यजन्त,
काम्यजन्त, क्यङन्त, णिजन्त — णिङन्त, क्विबन्त ॥ नामधातु जो भवति
(७) परिपठिताः धातवः धात्वर्थः क्रिया। क्रियावचनो धातुः!
धातवः [illegible] क्रियावचनम् आख्यातम्।
भावप्रधानमाख्यातम्। क्रियावचनम् आख्यातम्।
(२३६) कृदभिहितो भावो द्रव्यवद् भवति। (२३५) उत्पत्तिस्थितिनाशाः धात्वर्थः! (२३७) क्रियाविशेषणानाम् +
भावः। उत्पत्तिस्थितिनाशाः धात्वर्थः क्रिया॥ (२३७) Six modes of existance. जायते —
कर्मत्वम् नपुंसकलिङ्गत्वञ्च॥ (२३८) ... (२४०) भावप्रधानः शब्दः।
अस्ति विपरिणमते, वर्धते — अपक्षीयते — विनश्यति। (२३९) क्रियासामान्यवचनः॥
विधानम् विधिः। प्रयतनम् प्रयत्नः॥ (२४१) कृभ्वस्तयो हि क्रियासामान्यवचनाः। एको व्रीहिः सम्पन्नः सुभिक्षं करोति
(२४२) जाति आश्रयत्व — प्रमेयत्व॥ (२४३) प्रातिपदिकार्थः — स्वार्थ — द्रव्य — लिङ्ग
(२४४) पश्य लोकं तु निर्देशोऽर्थः किं तत्र पतेल॥ (२४५) प्रातिपदिकार्थः — वचन (संख्या) कारक
संख्या — कारकाणि॥ (२४६) धात्वर्थः — क्रिया — काल — पुरुष — वचन (संख्या) कारक
(२४७) देवदत्तः शब्दः यदृच्छाशब्दः, जातिशब्दः, रूढः व्यक्तिशब्दः॥ (२४८) वक्तावक्ता हि
यद्यविशेषः अत्र इत्युच्यते — युवा तु वर्करः॥ (२४९) व्यक्तिर्नामि आः — स्वरित-
(२५०) वर्णोच्चारणम् शब्दरूपम् अभिव्यक्तत्वात् उच्चारणे अधितिष्ठते॥ सो
आभावस्य निर्देशस्य शोभा तेनैव जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरस्य विसर्गः बोधकः
[illegible] तदुपाना: वर्णाः उच्चार्याः। aspirate. (२५१) अहः विसर्जनीय
उभय वायुः तद्धाना: वर्णाः उच्चार्याः। मन्त्राः पठिताः। ते च अवश्यम् पठितव्या
न त्वेवं लिङ्गः सर्वाभिः विभक्तिभिः दे मन्त्राः पठिताः। ते च अवश्यम् महाभाष्य १।१७
प्रयोगत्व विपरीतत्वम् अपि तव्याः। आत्मनेपदस्य महाभाष्य mood — mode, method
रक्षा हालन्दबलन्दिनाः प्रयोजनम्॥ (२५२) संस्कृत धातु में wood — mode, method
methodology। (२५३) भाषाएं — पहचान बदलती रहती हैं मानही, संस्कृत
वैदिक भाषा में जो नाद रूपान्तर हो गए हैं इसलिए यह भाषा सब से पुरानी है — सनातन
मूल में है — मध्य भाषा है — मूल — जननी है। (२५४) आदिम सनातन भाषा तस्य
[illegible] आदि शक्ति आचार्य प्रतिजानीते। तथा हि न पठति। मूः — क्रियान्तर
पाणिनीय अनु भूवि इतिहासपाठः किं तर्हि? न भवि न पठति आम्नाये... पदेन — शब्द:
नाम॥ (२५५) अनादि गायते शब्दः अधिष्ठिते। [illegible] प्रतिवाक्ये... व्याकरणम्।
उणादि (२५६) शब्दः शाखाविशेषोऽधावनपरेतसामान्यः शब्दायः प्रोक्तम्।
पाणिनि:— परिवर्त ग्रन्थः। सर्व शास्त्र पाठित हैं तत्र नैकः, प्रत्यक्षः प्रकृतिः प्रकृतिः।

CC-0. Gurukul Kangri Univer

(२) ...नाऽध्यापनेन स्वस्याम् विद्यायाम् व्याकरणमनुगच्छति । अपभ्रंशप्रयोगेण च नियतम् अपतनपतेत् ॥
सर्ववेद पारिषदं हीदम् शास्त्रम् । तत्र नैको पन्था ~~अनुशिष्ट प्रकार~~ (शब्दः शब्दः आख्यातम् शब्दधान्वीक्षिकी मिता
~~आनुशिष्टि~~ । आख्यातम्
काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्
आन्वीक्षिकी विद्या (न्याय-तर्कविद्या)
इयम् आन्वीक्षिकी विद्या सर्वधर्माणाम् विद्योद्देशे प्रकीर्तिता)
प्रदीपः सर्वविद्यानाम् उपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्माणाम्
दृष्टान्तानर्थात् दार्ष्टान्तिकलाभः ॥ (अन्वय-व्यतिरेक
२५८. प्रतिज्ञा-हेतु-उदाहरण-उपनय-निगमनम् । उत्सर्गापवादः ॥)
उदाहरणम्, प्रत्युदाहरणम्
पूर्वप्रतिज्ञाविधिः ॥

...दर्शनात् (वेदस्य) ... नित्यत्वम् ।

(२५८) अतीन्द्रियत्वाद्वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमदर्शनाद् ऋषित्वम् ॥

(२५९) शिष्येण गुरुः छत्रवत् परिपाल्यः (४/४/६२ अष्टा. छत्रादिभ्यो णः ॥ छत्रं शीलम् अस्य इति छात्रः । छादनात् आवरणात् छत्रम् । गुरुकार्ये ऽवहितः तच्छिद्रावरणप्रवृत्तः छत्रशीलः छात्रः । (२६०) धातोः क्रिया एव वाच्या इत्यत्र आचार्याणाम् अविवाद एव । (२६१) न च प्रपन्नं गुरुं त्याज्यं मन्यते । (२६२) दानं हि नाम पूजाऽनुग्रहकाम्यया स्वस्य द्रव्य परित्यागः परस्वत्वापादनं च (२६३) ओदकान्तम् प्रियम् पान्थमनुव्रजेत् । द्वितीयमपि ओदकान्तम् स्नेहाद् वा प्रसङ्गाद् वा निवर्तनो न्याय्य: ॥ (२६४) अपरिस्पन्दन-साधन-साध्यः धात्वर्थो भावः । सपरिस्पन्दन साधन साध्यो धात्वर्थः क्रिया (२६५) क्रियाविशेषणानाम् कर्मत्वम् नपुंसकलिङ्गता च ॥

(२६६) तीव्रोच्चरितम् उदात्तम् अल्पीयोऽच्चरितम् अनुदात्तम् । अतएव अन्वादेशे अनुदात्तः ॥ (२६७) विसर्जनीयः = स्थानीयस्य सकारस्य उपचार इत्येषा संज्ञा पूर्वाचार्यैः प्रणीता । विसर्ग के स्थान पर सकार रकार को उपचार कहा जाता है ॥ ... पञ्च कारुकी — कुलाल-कर्मार-वर्धकि-नापित-रजकाः (कर्मारः लोहकारः) (२६८) परा वाक् नाभिदेशस्था शुद्धस्वरूपा वाक् । परत्वम् अहंकारेणानास्पन्दचेतनधर्मः ॥ परिव्राट् प्रव्रजी = सर्वं परित्यज्य ... ॥ पश्यन्ती — नाभिसंविदेशस्था लोकव्यवहारातीता ॥ ... परिमितकृति शास्त्रविशेषाभ्यासिनाम् ... वर्णीयाम् प्रमीतः ... प्रतिपत्त्वचनम् = शास्त्रेण ... प्रत्यक्त्वम् । अहंकारास्पदचेतनधर्मः परावृत्त्वम् = अहंकारानास्पदचेतनधर्मः ॥ प्रत्यक्त्वम् = अविलम्बितप्रतीतिकत्वम् । ... विधिः = प्राधान्यलिङ् ॥ ... ॥ प्रायश्चित्ताय = पापशोधनाय ॥ प्लीहन् — उदरविकार पार्श्वस्थो मांसखण्डः ॥ यकृत् = दक्षिण पार्श्वस्थो मांसखण्डः ॥ भ्राजाः कात्यायनप्रणीताः श्लोकाः ॥ मङ्गलम् अगर्हिताभीप्सितसिद्धिः । मध्यमा हृदयदेशस्था वाक् । पश्यन्ती = लोकव्यवहारातीता नाभिदेशस्था । परा नाभिदेशस्था प्रकृष्टस्वरूपा वाक् । वैखरी कण्ठादिस्थाने अभिव्यक्ता वाक् ॥ (परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरी) (नाम-आख्यात-उपसर्ग-निपातानि) जातिशब्दाः गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः, यदृच्छाशब्दाः चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः ॥ (प्रत्यक्षक्रिय-परोक्षक्रिय-अतिपरोक्षक्रियः) (मध्यमावृत्तिः यावद् द्वादश पानीयपलानि प्रवहन्ति ...) (मुरज वाद्य देशीनि) (आर्द्राः सञ्चयाः ...वादयः । मौलाः ... मुरजविशेष ... । यौनाः ... वादयः । ... ॥ यदृच्छा शब्दः = ... संकेतमात्रः शब्दः (डित्थ शब्दः) (रहस्यम् उपनिषद् । वलनः = मूलक, वा वाक्... वा ... ॥ वाकोवाक्यम् = उक्ति-प्रत्युक्तिरूपो ग्रन्थः ॥ वाक्यम् = अभिवार्थवत् पदसमूहः ॥ विनामः = णत्वम् । उपचारः ... विसर्गस्थानिकः सकारः ॥
समुद्गः: उपधानकार: ॥ द्रुतावृत्तिः यावत् प्रयुक्तायाः ~~...~~ पानीय पलानि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रवन्ति । विलम्बितावृत्तिः यावत् षोडश पानीय पलानि प्रक्षरणीयानि क्रमशः
स्रवन्ति । मध्यमावृत्तिः यावत् द्वादश पानीयपलानि प्रक्षरणात्
स्रवन्ति । २ । २२ । २६ ॥ वीप्सा = पदार्थविषयव्याप्तीच्छा । प्रयोक्तुः इच्छा
व्योति = विविधं गच्छति । ॥ शब्दः येनोच्चारितेन सास्ना-लाङ्गूल-
ककुद-खुर-विषाणिनाम् सम्प्रत्ययो भवति । प्रतीतपदार्थको ध्वनि
लोके शब्दः ॥ शिरः प्रभृतिना शीतः । अन्यतः शीतकः । उष्णः =
उष्णकः दक्षः । उष्णः शीघ्रः ॥ लोहितः वर्णः धूलकालाभावः ।
प्राचीनम् = तिर्यग्गच्छन्तम् । (प्रकृष्टम् = शोभनम् अथ । प्रतिनाम ।
स्वम् = अर्थः ॥ अकथितं कर्म = गौणकर्म । गाम् पयः दोग्धि ।
गोः पयः दोग्धि । नदी वहति अकर्मिका क्रिया । औत्पत्तिकम् = अनादि-
सिद्धमेव न आधुनिकम् । अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् ॥ अन्यत्र —
अन्यधर्मस्यान्यत्र अतिदेशः । वर्तमानाख्या नाम शक्तिः । अपार्थकोऽयः
न पदार्थः । अनिबन्धनः शुष्कतर्कः । औपनिषदम् = वार्तिकम् ।
देवदत्तः - दत्तः । सत्यभामा - भामा । अपोहः = अपोहः ॥
अन्वाख्यानमात्रम् शब्दानुशासनमिति । अन्वाख्येयः प्रयोगादि । नायर्वन
प्रभाकरमत अन्विताभिधानपक्षः । ॥ कुमारिलमत अभिहितान्वयपक्षः
प्रकृति अयम् शब्द प्रत्ययः प्रकृतिः । अपवर्गः कैवल्यम् ॥
ज्यानस्य कष्टेन प्रहारः ॥
प्रकृतिः प्रत्ययः । Base + affix ॥ अभिधा = Denotation ॥ Connotation -
अपोद्धारो - विभागः ॥ अभिधा = शब्दार्थयोः ~~वाचक~~ वाच्य-वाचकभाव सम्बन्धः
लक्षणा ॥ अभिधा = शब्दार्थयोः वाच्य-वाचकभाव सम्बन्धः ॥
अर्थः वाच्यम् - शब्दः वाचकः ॥ तस्य ... वा ... प्रणवः ॥
अभिधानक्रिया लेहितया ~~वाक्यप्रतिपादक~~ व्याप्तेन क्रमाणाम् ।
पतिव्रतानां तेजोऽवकाशाणि - प्रतिष्ठा - निवासः - परिधिः - व्यूह -
अवकाश - दान लक्षणानि अर्थानाम् क्रियाः व्यापाराः पश्यन्तीता-
नाम् ॥ विवक्षैव शब्दप्रवृत्तिनिबन्धनम् ॥ अर्थानां वा ।
प्रयोजनार्थः वादः अर्थवादः । अवधानम् निर्णयः ॥ प्रत्येकम् -
वाक्यपरिसमाप्तिः । समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । अपवर्गः -
व्यपवर्ग - पृथक् - करणम् । अर्थेभवः लेटः आशीः । आशंसा ।
(आवाप - उद्धार) Insertion - Extortion ॥ ~~...~~
अविर्भावोऽभिव्यक्तिरेवोत्पत्तिः ॥ आविर्भाव-
व्यापारेण पदार्थानाम् आविर्भावोऽभिव्यक्तिरेवोत्पत्तिः ॥ इतिकर्तव्यता = एवं कर्तव्यम् इति बुद्धिः ।
लिङ्गता - नियतलिङ्गता ॥ इतिकर्तव्यता ॥ ~~इतीति~~ गो इत्यादि
इति = (१) शब्दस्वरूपबोधकः प्रमाणेति वदति ॥ नन्दस्यादौ इति (२)
गविन्याद्यम (३) प्रातिपदिकार्थबोधकः तस्माच्छन्दतो इति (४) हेतुः तदेवोऽ
वाक्यार्थबोधकः इति अहम् तस्मात् इति (५) एवम् (६)
लिङ्ग इति यावत् ॥ अथ आदौ इति अन्ते इति (७) एवम् (८)
इतिपाणिनिः (६ अपवर्ति (इति स्वरूपे-सान्निध्ये विवक्षा - नियमे
|| मते । हेतौ प्रकारप्रत्यक्षे व्यवस्था ... विमर्शे च नाहीयच ॥ इत्येवमादि)
सर्वनामाद = general । स्वार्थेनाम = एकमूर्ति । लिङ्ग सर्वनाम
= नपुंसकलिङ्गम । सामान्ये नपुंसकम् ॥ औत्पत्तिकः = स्वाभाविक-
प्र शब्दस्य अर्थेन सम्बन्धः ॥ कर्मोत्पत्तिवन्तः इति कर्मप्रवचनीयाः ॥
(२६४) कर्तृस्थभावक शेते कर्मस्थभावक शास्यति ग्रामं पिनष्टि - ग्रामम्
उद्घाटय ॥ पिधान - भेदना । उद्घाटन, उद्घाटना ॥ ॥ क्रियावचनो धातुः ॥
भावप्रधानम् आख्यातम् ॥ कृदभिहितो भावो द्रव्यवद् भवति ।

...ख्यातम् आख्यातम्। (गृह्यकशास्त्रम् अनुदितसर्वस्य चाप्रत्ययाः)

(२६१) अलिङ्गं सर्वेषां नाम्नाम् अव्ययत्वम् स्वभावसिद्धम् पाठेनानूद्यते।
येन सकृद् अनुष्ठानात् अभ्युदयः सिद्धिः स्तत तल्लम्। अर्थद्योतनम्
कुर्वन्ति तस्माद् द्योतकाः॥ सर्वनाम प्रत्यवमर्शयोग्यम् द्रव्यम्।

इदम् तद्, अदः॥

इदमस्तु संनिकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्। अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्
(द्रव्यपक्ष। जातिपक्ष) (पारमार्थिकम् - व्यावहारिकम्) नान्तरीयकम् = अविना-
भावसम्बन्धः॥ निमेषोन्मेषा निमीलन-उन्मीलना जातिगुणक्रियाभिः
समुदायाद् एकदेशस्य पृथक् करणम् = निष्कासनम्। अक्षरसमुदायः पदम्।
अर्थः पदम्। वर्णौ सह वर्तिष्विव वर्गेषु पदार्थ उपजायते।
॥ प्रसज्यप्रतिषेधः स क्रियया सह यत्र नञ्। पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्
॥ द्वौ नञौ समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ। पर्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत्
नञर्थः!

(२६२) प्रणवः सर्वास्पदमुक्तो विषयः सर्वश्रुतिरूपः प्रकृतिः सर्वनामत्वात् सर्वदर्शनो
इत्यात्मयोनिः सर्वविकल्पैः पराह्नैः॥ (साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा)
(आविर्भावः स्थितिः तिरोभावः) (जायते - अस्ति - विपरिणमते - वर्धते - अपक्षीयते -
विनश्यति) ॥ प्रणवः मुख्यम्॥ (श्रुति लिङ्ग - वाक्य - प्रकरण - स्थान - समा-
ख्यानाम् समवाये पारदौर्बल्यम् अर्थविप्रकर्षात्)
(२६३) वैखरी - समूला - क्रियारूपा। मध्यमा वाक् - इच्छाशक्तिः - पश्यन्ती ज्ञानशक्तिः
(रामकण्ठ - स्पन्दकारिका पर टीका 950 A.D)

न्यायमञ्जरी।

(२६४) भोज के समय से पहले। {अभिनवगुप्त। जयन्त भट्ट। हरदत्त पद-
मञ्जरी। रामकण्ठ।}॥ जगन्निदानं स्फोटाख्यो निरवयवो नित्यः शब्दो
ब्रह्मैव। तालव्य अर्थस्य विवक्षोः प्रणः इच्छया जातेन प्रयत्नेन योगे
एक मूलाधारस्थ पवन संस्कारः॥
(२६५) प्रणवो हि किल सर्वेषाम् शब्दानाम् सर्वेषामर्थानाम् प्रकृतिः सच
वेदः॥ शब्दब्रह्मणि निष्णातः
(२६६) तत्त्वावबोधः शब्दानाम् नास्ति व्याकरणादृते। व्याकरणमनुपा-
श्रित्यापि गच्छति। सर्वैर्हि प्रयत्न स्वस्थां विद्यायाम् व्याकरणमनुगा-
च्छति। अपभ्रंश प्रयोगे यत्नं नियतम् अपत्रपते। सर्वे वेद पारिषदम्
हीदम् शास्त्रम्। तत्र नैकः पन्थाः शक्यः आस्थातुम्। रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः
प्रयोजनम्॥ काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्॥ पाणिनीयम्
महाशास्त्रम् पद साधुत्वलक्षणम्। सर्वोपकारकं ग्राह्यम् कृत्स्नम् त्याज्यम्
न किञ्चन॥ लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्॥ अन्वाख्यानमात्रम्॥ प्रयोगनियमार्थ
शब्देषु व्याकरणम्। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति। व्याकरणात्
पदसिद्धिः पदसिद्धेरर्थनिर्णयो भवति। अर्थात् तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानात् परं श्रेयः।
इदमन्धन्तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्। यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते
यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्॥

(२६७) उत्प्रेक्षा-निरङ्कुशा शुष्कतर्कैर्हि भवति यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः
अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते॥ ऊहः = सर्वेभ्यः स्वस्य आधिक्य भावनम्
अभियोगः गुरूपदेशः ॥ आर्षम् = योगाभ्यासद्वारा कृत दिव्यचक्षुषा।
प्रातिभज्ञानं। (२६८) प्रतीतपदार्थको ध्वनिः शब्दः॥ ज्ञानादिज्ञानमेभ्यः
यत्र अर्थनिश्चयाभावः सत्त्वावग्रहेण न क्रियते॥ (२६९) मध्ये मातृका
पञ्चाक्षरात्मिका बीजमन्त्रदस्काज॥ वराटिकान्वेषण प्रवृत्तः चिन्तामणिं लब्धवान्
अन्धकूपनिपातोऽधिमात्रायाम् रूढः॥ (काकेभ्यो रक्ष्यताम् सर्पिरिति बालोऽपि
चोदितः। उपघातपरे वाक्ये न श्वादिभ्यो न रक्षति।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(२८०) यस्मिन्नुच्चारिते शब्दे यदा योऽर्थः प्रतीयते। तमाहुरर्थं शब्दस्य नान्यदर्थस्य लक्षणम्॥
प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य
महता यत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म, तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन
भवितुम्, किं पुनरियता सूत्रेण॥
अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्। अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः।
उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते। तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिणः।
सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः।
सूत्राभिप्रायानो ... वृत्तिः। ... वार्तिक।
... सूत्र ... तथा ... । ... सूत्राणां पाणिनिः कृतवान् स्वयम्
... पूर्वेण ... वार्तिके ... अन्यथा
... ॥ ... ॥
(२८१) अर्धचलमेवात्मनः प्रकाशितं स्यात्॥
(२८२) निमेषकालो मात्रा स्यात् विद्युन्मात्रेति चापरे॥
(२८३) अयोगवाहशब्दः प्रत्याहारावयवो रूढिशब्दः अश्वकर्णवद्
वेदितव्यः॥
(२८४) आपद्यते मकारो रेफोष्मसु प्रत्ययेष्वनुस्वारम्
यवलेषु परसवर्णं स्पर्शेषूत्तमापत्तिम्॥
(२८५) नेमस्पृष्ट = अर्धस्पृष्ट॥ ईषत्स्पृष्ट - अर्धस्पृष्ट - स्पृष्ट { ...
क्रम ... (...) (...) (...) (...)
(२८६) प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान्।
भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान् प्राज्ञोऽनुपश्यति॥
(२८७) यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते॥
(२८८) प्रसिद्धं न ... । निमेषकालो मात्रा स्यात्। विद्युन्मात्रेति -
चापरे। (नारदीयशिक्षा)। ए ऐ ओ औ। चतुर्णामेषां अर्धं कण्ठस्थानम्
अर्धमात्रा कण्ठसम्बन्धिनी भवेत्। अध्यर्धमात्रा ताल्वोष्ठसम्बन्धिनी।
(२८९) अयोगवाहशब्दः प्रत्याहारावयवो रूढिशब्दः अश्वकर्णवद् वेदितव्यः॥
(२९०) आपद्यते मकारो रेफोष्मसु प्रत्ययेष्वनुस्वारम्।
यवलेषु परसवर्णं स्पर्शेषूत्तमापत्तिम्।
(२९१) नेम(अर्ध)स्पृष्टः। ईषत्स्पृष्टः। स्पृष्टः। (स्पा: अस्पृष्टप्रयत्नाः॥
यरलवास्तु किञ्चित्स्पृष्टाः। शषसहाः अर्धस्पृष्टाः। शेषाः ... हलः स्पृष्टाः।
स्पर्शा ... पिण्डवत्। ... । पिण्डवत्। अयः पिण्डवत्॥
(२९२) धातुसूत्रगणोणादि वाक्यलिङ्गानुशासनम्।
आगमप्रत्ययादेशाः उपदेशाः प्रकीर्तिताः॥
(२९३) वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते। द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः।
... योग्यत्वम् द्रव्यत्वम्। कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्
(२९४) लिङ्ग-संख्यान्वययोग्यत्वम् ...
भवति।
(२९५) ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविध्यौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद् वाक्य-
... । आ! एवं नु मन्यसे॥
... । आ! ... ।
(२९६) अवी-तन्त्री-तरी-लक्ष्मी-धी-ह्री-श्रीणामुणादिषु।
... स्त्रीलिङ्गशब्दानाम् न सुलोपः कदाचन॥
(२९७) स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा। { ...
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादयः उदाहृताः॥ ...

CC-0. Gurukul Kangri U...

(२२२)
(२२६५) सोमवार [२०-२-८८] ८. २. ८. वेत्ति [illegible] विद्यते
विद ज्ञाने। विद विचारणे। विदूॢ लाभे। विद सत्तायाम्
गृह्यते। विद विचारणे [illegible] (विवृत्य — [illegible] पाती
वेदः [illegible] भवति
मतम् अतिक्रान्तो इति विगृह्य ॥ [illegible] (जैनिपातन [illegible]
विधि [illegible] निमित्तं तद् विचारणा ॥ [illegible] अपाकरोति वर्जयति निराकरोति
निरस्यति। [illegible] निर्यातयति। निर्गमयति। [illegible] पुनरेवं [illegible] ॥
[illegible] प्रक्रियागौरवम्। [illegible] । [illegible]
न [illegible] विशेषः। [illegible]
[illegible] विकल्पार्थकम्। [illegible] ॥ लाघवार्थकम्। [illegible] लघु।
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] भवति ॥ [illegible] लघु च [illegible] भवति। [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ अपाकरोति।
विपरीतनियम [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] निर्यातयति निर्गमयति
वर्जयति निवेधयति प्रतिबध्नाति निवर्तयति अपाकरोति [illegible] वा
निष्क्रामयति [illegible] — प्रक्रियाच्छेदः ॥ [illegible] ॥
[illegible] बहुलम्। [illegible] अवगम्यते / अवबुध्यते [illegible]

(२२६६) [illegible] / [illegible] ॥ [illegible] प्रक्रिया—
न हि प्रयोजनं [illegible] ॥ [illegible] निमित्तं तद् विचारणा [illegible]
[illegible] (जैनिपातन [illegible] विधि [illegible] ॥ [illegible]
अनित्या ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥
~~[illegible]~~ [illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] विभज्य अन्वाख्यायते ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible]

(२२६७) [illegible] / [illegible] ॥ [illegible] ॥ एकार्थकम्। आप् - आप् -
[illegible] डी. [illegible] ॥ [illegible] ।
[illegible] ॥ [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
([illegible] ॥ [illegible]
([illegible]) । [illegible] । [illegible] । लाघवार्थकम्। [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] । विकल्पार्थकम् ॥ [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ([illegible]
[illegible] [illegible]
([illegible]) [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥
([illegible] पूर्वनिपातः। [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बहुवचननिर्देशात् अर्थप्रधाननिर्देशः । शब्दप्रधाननिर्देशः ॥
सर्वनाम संख्याया [illegible])   दीर्घ मध्य । (मधु - [illegible])
दधि मधु । पयो मधु । दधि मधु । दधि मधु । [illegible]
लघ्वक्षरं [illegible] व्याकरण
[illegible] ॥   " [illegible] नियम ॥   प्रधाने
अप्रधानम् [illegible] ॥   [illegible] इति [illegible] ॥ [illegible] —

६ । ४ । २४ [illegible] आत्मने
(२२६५) सर्वांयन्तः [illegible] ॥ ६ । ४ । २६ ॥ [illegible] अङ्ग - [illegible] "
पुनः [illegible] ॥   [illegible] ॥   [illegible] ॥
सर्वं [illegible] इति न्याय ॥   [illegible] —
अन्यत्र अर्थः इति पदम् । [illegible] एवं [illegible] ।
आदेश इति [illegible]   [illegible] = निष्पत्ति ।   [illegible]
[illegible] ॥   [illegible] ॥   [illegible] । [illegible] ।
[illegible] —
[illegible] ॥ [illegible] —
[illegible] । ([illegible])
[illegible] = [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] = [illegible] —
[illegible]   ६ । ४ । ३२ तक   [illegible] -
६ - २ - ६७   ८ बजे [illegible]
लाभ, [illegible]

(२२६६)   [illegible], अज - [illegible] - गम, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible],
[illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], मा, [illegible], तन, आप,
[illegible] इति [illegible] ॥   [illegible] गतिकारक [illegible] —
[illegible] न [illegible] कारक " ([illegible] —
[illegible]) इति [illegible] । [illegible] । " [illegible]
[illegible] ([illegible] । [illegible] क्रियायाः [illegible] । इति
[illegible] ([illegible] ।   अनङ् - [illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ।   [illegible] " ([illegible] "
[illegible] ॥ [illegible] [illegible] ([illegible])
[illegible] ([illegible]) [illegible] ।
[illegible] ।   [illegible])
[illegible] ।

(२२६७) ([illegible] (६ - २ - ३२) इत्व - दत्व - आत्व - इत्व - ईत्व -
[illegible] । [illegible] । [illegible] " [illegible] ॥
[illegible] - [illegible] ॥ [illegible] - अवयव - वचन ॥   " [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible]   [illegible]

(२२८७) सर्वोत्तम व्याकिरण से चार्वाक। छन्दो विधानम् अनुविद -
धाना: कल्पद्रुम काः॥ ओजस्व अतिथी - अजा (अजश्च
मैत्रेय शपथ। कौमुदी आदिभूतम् अवयव आदि।
आदिभूतम् भूतमूता। अनुभूत॥ 4 अनेनराजवचनः प्रोक्ता नित्यं -
प्रयोगार्थानि प्रतायर्थानि॥ हैमशब्द। सांगेजि॥ प्रयोग स्थाने
एते आदेशा: भवन्ति॥ प्र - लुक् - पूर्वजवर्ण - आ - आग - शे - क्षुर - स्य
६-१-२१ अ - स्या यान् - आन् एव आदेशा भवन्ति।
प्रयो प्रलुक् पूर्वजवर्ण - आ - आन् - शे य, अ, स्या यमान्ता ॥६-१-२१
अन्यथा - अजवा अन्तु पश्चात्॥ प्र मदमध्य पदान्तं प्रयुक्तं कर्तव्यम्॥
प्रीति भीति - प्रस्तुति। राजाशर्ववादेशार्थ। ऊ - प्रस्तुत
संवेद। व्याप्त उपनिषद्। लोप। व्याख्याता गांधी - आदि प्रमाण॥ प्रदर्शन -
जलपाल - प्रीतिमान्। अ तिल प्रमाण प्रेम। देवेन्द्रमार। धर्मचन्द्र-द्विवेदी
जन्मतत्त्वाएँ। जयनाथ मैत्री - वाणीनिर्माण प्रवृत्ति। विवाह धन॥
शान्ति गुप्तदत्त॥ अत्यन्त। आयाम लक्ष्मणली एकलव्य - लोक॥
जीवनलीला॥ स्पर्शाएँ॥ दर्शन - कृपी॥ जयपुर वरखेड़ा॥
प्रकृति॥ प्रताप ॥ उत्तराखिलापार्थ। (शिव जगन्नाथ अमरावती -
रैदास॥ उस दास। (त्रिशत विश्वास कवीन्द्र प्रकाश। वैष्णव व्याख्या
संस्कृतियाँ ताप दादी ॥ अधिकोश पाठ॥ स्वरूप जनश्री। यथाक्रम
यथादेश यथाप्राप्त। प्रकृति। प्रतिमान्न॥ (अजगौरी जीविका
जवाद। मधीरथ लक्ष्मी॥
जगदीश जानिश्च जयायु प्रवक्ता। प्रजापतिप्रियमती। सम्प्रदायोन्मेषितेत॥
सम्बोधक प्रयत्नः॥ अलङ्कृतिः॥ वक्ष्यो॥ ॥ प्रमादपाठ अपपाठ॥
वाक्य धर्म अर्जनाय। धन - वेग॥ प्रथा पाठ। इत्यादि -
पत्नकों॥ (अनुज्ञान - अनुज्ञा) ६-२-८० प्राप्तमोच्चे
८८
॥ भुवनतो) प्रकरण कथाभिनयाद् द्विवार्थेषु।
प्रकटना। पत्नवद्धा वैताल पञ्चविंशतिका। ॥ भोज प्रबन्ध
कालिदास नाम जलीरथ॥
(२२८८) वाकुलपन निरा निर्देश। ॥द्वि प्रकरणे ऽस्य निर्देश॥ बलि -
लुप्तनिर्दिष्ट प्रकार। शङ्काम् निराकरोति कस्मै पादविशेषे॥
अधिगत शेते। विभक्तार्थ। उत्तमार्थ। स्वरूपनिवारणार्थ। अवदेश्यमान
प्रधानार्थ। लाघवार्थ। प्रतिपत्तिलाघवार्थ। प्रक्रियालाघवार्थ।
पूजार्थ। अनन्तरार्थ। पर्यायार्थ॥ एकम् नहीं ननु किं वदि
नोचेत्। यदपि अवदि अपि? किं वत्? किं ऽपि किं प्रयोजनम्।
अनेक अध्याय वाक्यभाव लोपश्च। निवारयति निराकरोति
निराकरोति दूरी हि आकरोति॥ दुष्ट कर्म॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ब्राह्मणेभ्यो ददाति। ब्राह्मणो ददाति। विप्रेभ्यः। वस्त्रं वस्त्रम्।
वृ। मा। दा। इति वृद्धि। ददाति ॥ पितृ इत्यस्य
अभिव्यक्तिः। पितृभिः भवति ॥ पू। वा। ॥। जा। ॥
मति- इत्यभिव्यक्तिमनि दृश्यते॥ तपस्त्वम् अहन्देहविम ॥ श्वेत-
आत्मा। अस्य उत्पद्यते। प्रत्याहार जन्देहज़म्भाः॥ इत्-अन्तो यत्र
अन्तः अवयवः॥ पश्चीकरोति स्पृश्यति विशदयति स्फारयति
स्फारयति। पशु एव॥ अस्यापायो। वद्धीग्र॥ (स्फीदिवादिकृतम
अवलम्बनम्॥ एवंविध। तहि- जित्वा मित्वा कित्वादीनि आगमलिङ्गानि
तस्य आगमत्वम् अवसीयते। (आगमो हि वा प्रत्ययेन युज्यते)
आगमः प्रत्यासत्तौ॥ गाजविनाशे॥ कृष्यति। मन्त्रो आगदिनो
च कार्य अमुक्त उपलक्षणार्थ॥ वेदितव्यम्/ जातिप्रकिया प्रकार-
भेदस्य अधिकारः॥ ६।२।१४५ इत्यत्र ॥ ८-२-६८॥

(२२८२) प्रकार्यार्थ अधिकारः॥ जन्दृ गतौ स्थितिभेदे
यद् भावितं तद् भावितमेव॥) पूर्वाचार्यानुरोधेन निर्देशः।
जबालस्य इति जैमिनेः। किञ्जनः स्मृत्वाः॥ असमाविकः। गतिः पदार्थो
पुनः प्रत्यक्षविधायकम्। पर्याहम्। कार्य। पदार्थ॥ पर्याये
प्रकृतिः प्रथम॥ प्रमर्शविशुद्ध मोक्षते॥ अपवादः / उपवादः
अतः प्रभृति। आत्मनीतिः अध्यास्यति क्षीरस्यति मापवक्तः॥
लवणस्यति इत्यत्र॥ (८-१-२१) मैथुनार्थो इच्छा।
क्षीर- लवणयो लालसायाम्। इत्याख्यातिः = लालसा
कामिनामे = काम- संविद् लक्ष्य औरविकल्प॥। असविहर्षे।
लोहमयी॥ (सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुक् वक्तव्यः) ६।१।५१
दध्यस्यति। मध्वस्यति। दधि- मधु। दध्यम्। मध्वम्
(दधि- दधि। क्षीर। पयः। मधु। ॥ अजक। पृथु- इदित्स्यति
मधुस्यति। तदर्थं चतुर्थी सर्वप्रातिपदिकार्थेन।
व्याकरणस्य महत्त्वम् (१) व्युत्पत्तिबोध ये प्रकृतिप्रत्ययबोध॥
(२) धातु- प्रातिपदिक बोध॥ (३) वाक्य संस्कारेण लोकव्यवहारे
(४) बहुश्रुतता (५) नानाजनपदव्यवहारबोध (६) मानवसमाज
(७) प्रयोगः (८) अर्थ ध्वनि- बोधः (९) उज्जवलबोध॥ (१०) मन्त्रदेव
प्रयोग (११) अभिव्यञ्जन (१२) मूलभूमि॥ अतिरेकः।
व्यवहारेषु (१३) आविष्कार॥ विज्ञानमपि आत्मप्रतीत
अतिशयः। रूपसिद्धिः आत्मरक्षा॥ सौरभ्य विजयानन्तम्। अपादान्तेषु इत्यादि
विशेष प्रयोग व्यवस्था॥ लौकिकेन वैदिक प्रयोगाणाम् बलीयान्॥ ... जलधि-
(असमानविषयौ परम्परानिर्देश बलीयान्॥ प्रकल्पयति॥ (॥ अर्थात्प्रकरणाच्च
परिकल्पितव्यमेव॥ प्रयुक्तं प्रकल्पयति॥
निपातकाभिर्भवत्येव।

CC-0. Gurukul Kangri U...

(२२६३) ~~सर्वविधायके~~ सर्वविधायकश्छन्दसि विकल्प्यन्ते। व्याकरणानि
निपातनानि। अव्याकरणानि निपातनानि। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति

अभिधानस्य स्वाभाविकत्वम्। शास्त्रस्य अन्वाख्यानमात्रम्। शिष्टप्रयोग-
शिष्टत्वात्॥ जीव - जीवन जीवनः यप्। चाप्। आप्॥
क्वप्। क्वम्। क्वस्॥ लाघवनिर्देशः। उपमानं तत्त्वं च यप् -
चाप्। चाप्॥ पुरोगः। पुरातनः। प्रकृत। सान्निध्यात्। अतर्जनीभूता
जीवा॥ शब्दप्रधानम्। अर्थप्रधानम्। बहुव्रीहौ -
~~सर्वपदार्थ~~ अन्यपदार्थप्रधानम्। द्वन्द्वे सर्वपदार्थ। उत्तरपदार्थ
अन्यपदार्थ॥ पूर्वपदार्थप्रधान। उत्तरपदार्थप्रधान। अन्यपदार्थप्रधान
प्रोक्ता। प्रधानम्। अप्रधानञ्च॥ चिन्त्यमेतत्। सर्वत्र लक्षणाः
वर्ती। अन्यत्र अन्यतो। अन्यदा। अर्द्धपाद। श्लोकपाद॥
सर्वो द्वन्द्वो विभाषया एकवद् भवति। (इकः इतौ धातुनिर्देशः
(अथवा धातूपदेशावस्थायामेव नुम् भवति। (७.१.५८) पक्षे
इदितो नुम् धातोः॥ चिन्ति - चिन्त्यः। नुम नुङ् अन्त्यो विकल्पः
नुम् का अनुबन्ध। अनुबन्ध॥ अननुबन्धः। प्रत्ययविधानवेला।
स-नुम्-कः। धातु-सेट्-प्रकृतिमात्र। धातूपदेशमात्र॥ कील टाप
वेला॥
(२२६४) धातूपदेशकाल एव नुमागमो यथा स्यात् इत्येवमर्थम्। उदाहरणं
निरनुनासिक इकार एव॥ नात्र किञ्चिन्नु प्रमाणमस्ति इति भावः।
इत्यनुनासिक इत्यर्थः॥ न हि अतिष्ठं तथैव थानं पर्यालोच्य प्रयोगम्॥
सिध्द प्रमतः इतिः इदितः इत्येकाक्षरमनुनासिक इत्युच्चो। न प्रत्यक्षम् -
अस्मत्वात्॥ अदिदितो धातवः ननु अन्तः प्रान्तः॥ औपसंख्यानिको इत्युच्चो
इदितो धातवः नुम नुबन्धा एव बुद्धेन पठिताः॥ धात्वङ्गा निष्पादयः॥
अ - मध्याधातु व्यवस्थावाची आदिः खट्। प्रवाहवाची आदिः खट्॥
प्रकारस्य स्वेदुकाम्। नकारानुबन्धात्। नकारमकारो। प्रत्ययप्रजङ्गा।
(अनुबन्धनगणम् निरनुबन्धमात्र्य तन्मत्र अर्थनिर्देशः॥ निरनुबन्ध पाठे
हि: अर्थनिर्देशेन गौरवप्रसङ्गः॥ न + नकारः अनुबन्धः। कृते टि-
नकारलोपे नुम् विधीयते॥ (मनुष्यत्वात्र - छेद्यः - नीरपत्
अनुबन्धः + निरनुबन्धः॥ वर्गस्य प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थानाम्
अन्यतमः आदौ नुम - धुम - जम - भम अट् न॥ अतान मवत्कथं दोषः॥
सर्वविधयत्वचायनाधीक। एवं अतिप्रसङ्गो न भवति। + दुमेजा भ्रातौ मूर्च्छ
धर्वौ लोप्या नहित। मेजः अन्यान् एवं मनुम इत्यर्थेन सनिष्प्राणि
लोपयेत॥ एव हिंसार्थ स्थानः। आमनूमी गात्रविनामे। उपदेशावस्थायाम्
एव नुम् भवति॥ लघु च एवं भवति नमुः। निरनुबन्धकस्य दर्शयति॥
विलोप निषव्य स्यास्य वचनम्। होमपारोहो॥ एतद् (सम्यक्
दुर्लभ पाठे॥ अनुपलब्धस्य विघ्नम् उपक्षिप्त॥ यकारादौ प्रत्यये विकल्प
भवेत्।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विषादयमानी। आपि मयाहनी। निर्मितावकी। पापमानी

इच्छम जन्यते। अनिच्छन आपद्यते॥ ... ... पिदृति

... त्विष्यति। अन्यथा पिति भवति। भावे ... ...

... ॥ ... भवतीति॥ ... निपातादि

नैजाशास्त्रप्रयोगम्। ... । उपदेश: उपदेश...

भुजिच्ये नाम क्रियावाम॥ नृणीम अपुपेता।

... ... ॥ ...

... । ... । अति- उपसर्गः। कर्मप्रवचनी-

... ॥ ... । ... । ... । ... ।

... । ... ॥ ... । ... ।

... कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, तद उपसर्गसंज्ञानास्ति। तुल्यजातीय-

यिजातीय॥ देवदत्त। यज्ञदत्त। विष्णुमित्र। ... ॥

पूना। अधि ... , २२-२-८८ मङ्गलवार। ५।२। ६८ तक

६३

... तक ८-१ पादभाग। ॥ उपसर्ग ... । उपसर्ग।

अनुपसर्ग॥ ... । ... । ... । ... ॥ ... :

... , ... ॥ आदिमूलम्। ... -

(नैजाशास्त्रप्रयोगम्) उपसर्गैः ... । उपसर्गैः ...॥

... (... ... ... विशेषक

भवति। ... ॥ ... आहे

(प्रकृत्यर्थ ...) ... -

भवत्येव॥ देवदत्तस्य ... ॥ भूमि- ... ...

वैदिके ... ॥ ... ॥ पूर्वपक्षवादी

... ॥ ... । ... । ... नमिषपक्षा

... । ... । विजातीय॥ अ-भावी प्रत्ययः = अप्रत्यय:॥

... । ... । ... ... ॥

= ... । ... । ... = अप्रत्यय: = ...

... । ... । ... ... भवति)

... । (... ... ...

... एवं ... विशेषण॥ ... ...

... ...

... ... ॥ ...—

... पूर्वेषु ... इच्छन्ति ... ॥ ...

... ... ॥ ... (...) ...

(प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थम् न भवति) ... । ...

... ... ।

... ... ॥ ... । ...

... ... ६२ तक मंगलवार।

... ...

२३-२-८८

(२२६५) बुधवार- १४-२-७८॥ इदन्तु कल्पस्य (निष्प्रयोजनत्वम्

न लुमताऽङ्गस्य। प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोऽत्र न भवति॥ (नपुंसकलिङ्गं

नपुंसके नास्त्येव) । उदाहरति प्रत्युदाहरति शङ्कते। समाधत्ते। चोदयति

प्रत्यवतिष्ठते॥ प्रतिविधत्ते। आचष्टे। प्रत्याचष्टे॥ [illegible] इष्टम्। इष्टं नैष्यति

अनिष्टञ्च प्राप्नोति। इतरोऽपि विशिनष्टि [illegible] आह॥ चोदयति [illegible]

प्रतिषेधयति निषेधयति। द्विविधं विमर्शो वैविध्यम्। मुख्यम् औपचारिकम्

मुख्यम् औचित्यम् [illegible], इत्यादयो भावाः प्रत्ययलक्षणेन औप-

चारिकम्॥ न कुर्यात्। कुर्यात्। एतदेव वाचयति॥ (अत्र उदाहरणे

नपुंसके [illegible]- विषये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोऽत्र भवति ॥ [illegible]

[illegible] शब्दबोधेन तत्त्वमेव प्रत्यक्षम्॥ । उद्घाटयति। विशिनष्टि

निपातो विरुध्यते । वै। अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च

(निर्दिश्यमानस्यादेशाः भवन्ति॥ विशिष्टविधानतया। आदेशविधानतया

अवयवानां । अवयवानां प्राप्नोति॥ विशिनष्टि। वचनेनैव तत्त्वम्॥ पक्षेऽपि -

वृत्ताद्वृत्तवर्णेऽपि नियमः॥ इत्यपि। इष्टम्। इष्टम्। इष्टम्

आकृतिगणम्॥ प्रतिपदोक्तम्। लाक्षणिकम्।

इत्यपो हि [illegible] नापि इत्थं भवेदादृत्य॥ (एवं सर्वत्र॥ प्रतिपादयति

प्रतिपादयति। अप्रवर्तितं सर्वे इति। [illegible] फलदर्शनम् [illegible]

प्रत्ययलोपलक्षण- उदाहरणम्। क्वा कुञ्चं पुत्रेत्॥ न तत्सदृशं प्रयुज्यते॥

[illegible] प्रयोक्तव्यम्॥ प्राजापत्यं प्रयुज्यते। प्राजापत्यमेव प्रयुज्यते॥ [illegible]

गतो विशिष्टविधौ यद् बाधितं वा बाधितमेव॥ अङ्गाधिकारे- अनङ्गाधिकारे [illegible]

इदमर्थं प्राप्नोति॥ (त्रपु - जतु । नुशब्दः तर्थ्यां (नुशब्दः तर्थ्याम्)

[illegible]: [illegible] ८-२-७४८। धन्वि शाखा। अन्य शाखा

[illegible] ॥ पीलुवृक्षः। पीलु फलम्॥ वृक्षजातिः। फलजातिः।

पृथक्। पृथक्त्वेन तुल्यम्। [illegible] अधिकारस्य [illegible]। [illegible] अति-

दिशति॥ अध्यवसितेन॥ प्रकृते किम् आयतेन। अ[illegible] एवं व्याख्यातम्।

तत्रैव अवयवार्थत्वाम्। विशिष्टविधायाम्। [illegible] वृक्षाकृतिः = वृक्षजातिः।

फलाकृतिः। [illegible] फलजातिः॥ [illegible] ८-१-७४८ पृष्ठ[illegible]॥

(२२६६) कारिका [illegible] [illegible] गाजायाम अवश्य पठनीया।

[illegible] [illegible] आपादित, कोलकोले [illegible] वार्तिकम्

वार्तिकम्। वृत्तिः। पदच्छेदः। पदकृत्यम्। भाष्यम् चूर्णी। टीका। प्रदीप। विवरणे

वृत्तिः। प्रवर्तते। प्रवृत्तिनिमित्तम्। व्युत्पत्तिनिमित्तम्॥ उदाहरति प्रत्युदाहरति

शङ्कते। समाधत्ते। [illegible] चोदयति प्रत्यवतिष्ठते [illegible] [illegible]

[illegible]। पद-विधानं तदन्तपदलक्षणम् उदाहरणं वर्णनम्॥ पूर्वपूर्वो पूर्वीवत्

पूर्वीपद॥ [illegible] उक्तम्। अवोचत्। विधानं प्रकृतिं शब्दः॥ [illegible] [illegible]

प्रजापतिस्तु प्रजेतो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]॥ अभिधयति। विधानात्तरपत्ति। वाचयति वाचकम्। वाचकत्वेन [illegible]

(२२६६) [illegible] आकृतिः। प्रवृत्तिनिमित्तम्। व्युत्पत्तिनिमित्तम्। अस्ति- नास्ति- जनिकृ

अस्ति आपद्यते॥ ७-२-७८॥ अनेन द्वितीयं अङ्गम् [illegible]

अनुदात्तम् [illegible] अस्ति। (अङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च)

पदस्य शब्दः। [illegible]। (अभिधानपदार्थः ये [illegible] [illegible]। [illegible]-

[illegible], शब्देन न तत्त्वतः) (नपुं- विभक्तेः नपुंसक विधानम्॥

उदाह- ५ । नपुंसक- नप्॥ उपलब्धं भवति। (यादृशीति [illegible] भाव [illegible]

परिष्कृ / न- उपलभ्यते॥ मङ् पर्यायः [illegible] (अभिधा)

अथ ते इत्थं [illegible] [illegible]॥ (अस्ति इत्यादि (इति शब्दस्य [illegible]-

[illegible] फलविहित [illegible] [illegible] - इत्यादि) ॥ एवं तद्धि। उदाहरण-

निर्देश्यम्। अस्ति शब्दस्य [illegible] [illegible] इत्यादि।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पूर्वानुबन्धम्। उभयप्रकारकं। उभयथापि॥ पुनःपुनःप्रकाशनवित्त्वाभावात्॥
जातु गतौ (विभक्तिविपर्यये यद् बाधितं तद् बाधितमेव) विहिताच्च प्रत्यय।
(अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा) ॥ कुमार। देवदत्त।
देवाः एव देवाः॥ ब्राह्मणी॥ व्यवच्छेदः व्यवच्छेदकः व्यावर्तिः।
व्यावर्त्य प्रत्ययार्थस्याविवक्षा (अभयतः आकृष्य नान्तरीयकत्वात्)
भूतपूर्वे मतुब्वक्तव्यम्। अतिप्रसङ्गः॥ अत्र एव समाधिः (तत्रैवालोच्य)
शब्द-अवयव। शास्त्रवाक्य॥ कुलालस्य विषय प्रदर्शनीयः॥
विषयप्रदर्शनपरकं। व्यवच्छेद = भेद। (क्षीरोदकवत्) क्षीरोदके
संपृक्ते मध्यस्थितो हंसः क्षीरं पिबति उदकं त्यजति॥ अमुष्मिन् अवकाशे
धीरः अमुष्मिन् अवकाशे उदकम्॥ वृद्धवाक्यानि
अन्यादिषु अन्वाख्यानम्। वाक्यदेशस्य व्याख्यानम्॥ (वाक्यार्थप्रसङ्ग
वर्णानाम्) ॥ ततः प्रभृति। व्यवच्छेदाभाव। भेदाभाव॥
अवधि/ अवधिमात्रम्। इदम् अस्मात् उत्तरम् इदम् अस्मात्पूर्वम्॥
(उभयतः आकृष्य नान्तरीयकत्वात्) (नहि एकस्य एकदा पूर्वं प्रति अन्तरङ्ग-
भावः पुनःप्रति आदिवत् भाव। उभयतः॥ वचनप्रामाण्यात्
भूतपूर्वगतिविज्ञायते॥ समाधिः = परिहार॥ पदार्थ॥ पदावयव।
(प्रसादयेत् प्रकृत्यादिः शब्दः प्रातिपदिकत्वादिवर्ज्य। अत्र गृहीत्वा-
धि व्यावर्तयितव्यम्॥ शास्त्रवयवे शास्त्रशब्दो वर्तते॥ नियोगत-
एव॥ अत्रावयवे शब्द॥ प्रमाद/ प्रमेय
१८- १-८८॥ ८.२.२०॥ तक
(२२८७) - कुमार। ब्राह्मणी। निर्देश निमित्तभावः सम्बन्धः॥
उभयलिङ्गम्। जातिकाः। विशेषणविहितं इत्यादीनि - इति वचनात् -
इत्यादिवत्। अनेन लिङ्गभावे बाधनं भवति। द्वयोः एकार्थसमावेशः।
बहुत्वं न भवति लाघवात् लाभ॥ अनर्थकं अनुवर्तनार्थम्॥ प्रधानस्य समास
सद्भाव प्रभावः॥ लिङ्ग इति प्रातिपदिकम्। अव्ययत्वेन सर्वेषाम् -
गुणानां भवति। अतः पुनः उच्यते न सामानाधिकरण्यं॥ लिङ्ग प्र-
त्यवयवं प्रातिपदिकम्॥ लिङ्ग- धातु सामान्यम्॥ प्रातिपदिक २८९
निवृत्तप्रत्ययम्। कुमारी कौमारी कुमारक॥ नित्यं समासे प्रकृतौ-
भुक्तभुक्तार्थे, ईदृक्। समुदायविशेषणविषयत्वम् उच्यते प्रकृतस्य।
श्यामिनि अर्थदेशे भवति प्रत्ययप्रकृतौ॥ (धातु- पदानि वैशेषिकाः
अन्यत्र अव्ययत्वात् समवृत्तौ। (विशिष्ट नानार्थादयः भवति)
तत्प्रकारम्
(२२८८) (अत्र वृत्तौ प्रसक्ते अर्थान्तरविषयत्वात्) व्यवस्थापनं प्रयोजनम्।
निर्दिष्टाविशेषः॥ कर्मनिर्देशेऽपि इत्यादिरूपम् प्रयोजनम्
कुमार देवदत्त (अत्र सर्वादि वृत्तिः वर्तमानेऽपि नास्ति
॥ वर्णवर्णेषु उपदेशात्॥ इति न्यायेन न
यथा लिङ्गमात्रम्॥
अर्थ अर्थो निर्वाचितव्यः॥ यथा मध्यमार्थो भूमा इति उपदेशात्
भ्रष्टमांसका पुनातेः मृदु जनो (पुंवत्) जन्यो उच्चारितः जनितम्
प्रकृतिप्रत्ययौ प्रतिपादनम्। = प्रकृतिविशेषणम्॥ आनन्देऽपि
नान्तरीयक (प्रत्ययान्तेषु)

CC-0. Gurukul Kangri U...

(२२८०) (अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च ॥ पञ्च-हि स्थानिवद्भावस्तत्र - लक्षणप्रतिषेधोक्त पीआजा न उपतिष्ठते ॥ पदहीनः। प्रयोगार्ह अप्रयोगार्ह अर्थानुभव प्रत्याहारमाह॥ कुम्भ-कालिकः। तपसो वर्षा।

निर्दिश्यते ॥ वचनस्येतरदपि शास्त्रम् प्रतिषेधनम्। तदुक्तम् भवति।

=

(२२८१) नद्याः अनुदात्तत्वं योगात्मकं प्रयोजयन्ति। स पचति बहुविद्वः।

भाविं निराकरोमि। अथ करोमि। निवर्त्यते वर्जयति अस्तनदात्तं अपतयति ॥ प्रत्ययग्रहणे यकारः स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवति

(२२८२) प्रातिपदिकात् ङीष्, ङीप्, ङीन्। चाप्-डाप्, आप् ॥ अनुक्रियात्

सः विनाशः प्रातः॥ ॥ वाक्यात्स्थायामेव तद्वद्भावो भविष्यति॥

(अनाङ्को निषिध्यति) नाहि ङ्ङौ लुग्भवति। स्त्रीत्वस्य शेष तयोः लुक् भवति पूर्वविप्रतिषेधे

ईकारः॥ स्त्री-ई प्रत्ययसमर्थकः

—व्यर्थ अनुडुही (अनडुही)

(२२८३) चतुर् शब्दस्य केवलस्य जस् डौ अभावः। तदन्तविधिरत्रैवेष्यते ८/१

पू विवेचने पृ निगाले। स्तृ आच्छादने। शृ हिंसायाम। कीर्तयति कॄत्

नृ नयने वैचित्र्यार्थम्। अनन्दार्थम्। लाघवार्थम्। पॄ पालनपूरणयोः। मुङ्- प्राणत्यागे।

(२२८४) दन्त्योष्ठ्य पूर्वो ओष्ठ्यपूर्वो भवति॥ पॄ पालनपूरणयोः॥ स्मृ चिन्तायाम्। मुङ् प्रणो च सहीपताययोः॥ न स्वन्यपत्तिः॥ प्रतिषिद्धाः॥ चित्तमुत्पन्नः। कृत् वधे। यो हि उभय स्थाने निष्पद्यते लभते, सावकाशत्वपदेशम्। अङ्गस्य ॥ उपाध्याय वामनकृत। आचार्यकृत॥ महोपाध्यायकृत॥

(२२८५) स्य-२-५ स्वशब्दवान्॥ पाक्षतमो अङ्क, पञ्चमं पचक। इकोगुणवृद्धी इक इति उपतिष्ठते॥ चिञ् चयने। णीञ् प्रापणे। पूर्वोप्य उपावहन। क्रिति च इति शृ हिंसायाम्। पूङ् पवने। धूञ्- विधूनने। (येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति) अपवाद- क्षिप्ता भोजयति। अतो लोपान्तर अर्थ वकारोऽपि पृथक्क्रियते ॥। माङः प्रयोगः॥ — अनागमनिवृत्त्यर्थः॥ अथवा उन्दयनितामाघीनां दमु उक्षालने। स्व ध्वन्याम् तौ ज्वल- दीप्तौ ज्वल-जलचलने। यामेन (जलम्) नित्यार्थिता। वीक्षति येन तरति आविष्कारो- ति, खुट् छेदने। मील- श्मील, क्ष्मील, श्मील निमेषणे। निमेष- उन्मेष॥ अट- पाति अशभोजने॥ अम्, वम सम चल मत्यर्थे॥ वाति अनेकार्थः। खलितिराशुगमने। इन्द्रियार्थ धातु निर्दिष्टे॥ कस्य हेतोः।

(२२८६) तद् अनन्तराय (क्लीबादि) ॥ स्वतन्त्रौ स्थितः। मिथ्या विवादो सन्धिः आचार्ये बलवत्तरे। दवजमदप्यहीयसेचयपीः उद्योगो पञ्च कुः। तस्य मौघि आदेश अपेक्षिङ्गिति ॥ एषा- ट ऽपदकल्पनाः (क्रिया वर्तन प्रथा काव्यानां भवति। अनन्तरोद्धानीति। पदसाधकम्।

(२२८७) उदाहरणगुरुर्वितार्थ - न परिगणनम्। एतावन्तदुदाहरणानि जायन्ते। उपाध्य अनुरूपाणि प्रातिपदिकानि ॥ चंकार्य दीप्तौ जाति+आपितिष्ठाप्य। स्था

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ईश-ऐश्वर्ये॥ दीपी दीप्तौ मन मर्दन दीप्तो॥ दु यान्ञ् याच्ञायाम्।
जपु दाने। जच्छ अवपये पद्लृ गतौ तनु विस्तारे। हज हसने।
लूञ् छेदने॥ कुत्स निकर्ष्ये। आयृ दीप्तौ हञ् इच्छायाम्। ज्ञा हृतौ॥
कुच उदकोच॥

(२२८७) निपुणं समुच्चिरता। प्रवदन्ति। जनिबोधता।
स्वायन्त। वच्चमानो। स्वरादि। वञ्जनादि। वर्जयित्वा। अदन्ता॥
वसनिवासे। वृञ्‌- आच्छादने। प्रतिज्ञेय वाचिकः॥ मुचकरोशया॥
प्रविभज्य कीर्तिता।प्रथिता। कथिता। ईरिता॥ सम्भ्रान्ते।
संस्थिया॥ जविकल्पा॥ पुराणमता। मता॥ अप्रत्याख्याता। अप-
रिचिता॥ कथिता। कीर्तिताः॥ वृत्तीर्हि। प्रति-इ प्रत्यया॥
चिह्नै Cन- क्रियते अनुदात्ता ध्येतिकम्। पारिभाषिक। अनुदात्ता॥
अनुभाव अनुदात्तः॥ अनुभाव्य इत्याद्या॥ उद्देशः प्रकृतिपाठः॥
शेषनिपात। स्वभावदर्शनकृ निगद व्याख्यानम्। इह-
प्रतिषेध्य कविताम् आचार्याणाम् मतेन॥ पदविषय इत्यर्थः प्रत्यायाम्
भाति अजाम्लुक्स्व व्याकरणेभ्यः। आपिशलादि न्याय-
उपजातौ॥ नीचैर्विसर्प अनुदात्त‌को अभिप्रायत्मनपदेतौः
व्याख्याता॥ अन्वर्थ शब्द। अनुदात्त शब्दे॥ शास्त्रीय अनुदात्त
एकवर्णे एव धातवः पठ्यते। अनुदात्तप्रतिषात्तके॥ प्रत्युदाहरणेषु-
आत्मिकृ रिजन्तम्॥ न आत्मा इह यतिः अभिप्रेतः। स्वेच्छनिरुचिता॥
देवप्रजकारा। र+अन्त अन्+अन्त निर्व्याप्तये वर्षौ प्रजापूर्वर्थम्॥
शीङ् स्वप्ने। जागृ- निद्राक्षये। स्नु- प्रस्रवणे। जु जुतौ
शीङ् स्वप्ने। नगृ- निद्राक्षये। लक्ष्मेऽदर्शनात्।
कृञ्‌-करणे। वाच्यः क्रियाः (अदर्शना) घस्लृ- अदने।
अत्यान्तु तदा॥ एकोनौ धातु रविता। प्रजापती, न आच्छादनो
प्रजापती- सम्प्रजापती निवासार्थो वृत्ति प्रजापती। न आच्छादनो
इह प्रतिषेधवाचिनि भाषाचार्याणा
धिः॥ अभिप्रायपरीत्य॥ रुद् गत्वौ प्राडमीवे।
मतेनो मनन्वाने। मन अवबोधने। आपिशलम् व्याकरण-
प्रजापतिद विमानेन अवस्थापन कीर्तिता॥ गार्ग्यं च॥ पुराणम् व्याकरण
विकल्पात्मना प्रथमा॥ हिंसायाम् अर्थो शाह पादपूर्त्यौ। स्पर्श-
गायन्ति पुराणमा॥ इड- त्विषि वर्तते इति तत्राधिक्यं प्राय-
बाधन स्पर्शनयो॥ नय- अवगमने। अस्पर्शनाः- इच्छायाः।
कृमु आयाम। सिधु- शास्त्रे।
शिव्लृ विशरणे। शिव्लृ तन्तु सन्ताने॥ द्रव कृत्वोक्त्वान्तम्।
पीडायाम्॥ अच्छद्‌ शये। शीङ् स्वप्ने। जागृ निद्राक्षये।
इष शप आक्रोशे। शप तन्त्वाये। तपदोऽश्ये॥
शप आक्रोशे- शाप उपलम्भ। द्रुप उपक्रोशे। किञ्चित् प्रजापती
विविर विवेचने॥ शिव्लृ शौचपोषणयो किञ्चिद्‌ अर्थे॥
म्लेशे आक्रोशे। प्रजेषु मन्येमो प्रजन्माओ जगतो॥

CC-0. Gurukul Kangri University

कृत्वार्थक धातुभ्यः प्रत्ययः ... ॥ धातुविधानसमले ... अभि-

अतो म. ... ॥ तस्यापत्यम् ... ॥ उदू ... अभि-

धानम् ॥ ... । ... । इति भवः ॥ ... (अभिमता) ... ये न

इ ... तस्यापत्यम् ... ॥ (अन्त्यक्रमात् ...)

... बाधते । (अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा) उन ...

गार्ग्य - ... ॥ ... ॥ ... - ... ॥ ... - ...

... - ... कथंचित् ... ॥ ... ॥ ... अभ्यासे ...

... आविष्करोमि पुनः प्रवर्तिताम् उत्सहते ॥ ... जगत्प्रहंस

... ॥ ... ॥ ... न शक्यः ... सामान्य । न विशेषजन्य

क्रियते ॥ (अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः) ... पुनर्वृत्ति निषिध्यते यथापूर्वं प्राप्त्यापेक्षया ॥

॥ ... विकल्पनम् । पुनर्वृत्ति ...

(२२८८) ... पालनाम ... ॥ ... ॥

वृत्तान्त ... ॥ ... भृगु ... ॥

... ॥ ... चिन्त्यम् । (पक्षान्तरम् अनुप्रेक्ष्य)

(पदार्थमात्रदर्शकं भावम्) ... । ... ॥ ... भावो

... ॥ अपनयति । ... नि वाक्यति ॥

... ॥ ... धातुनाम उपदेशावेनाहि ।

... ॥ ... ॥ आदौ अवस्था । उपदेशे

उच्चरिते । ... ॥ (द्वि प्रयोगे द्विर्वचनम्)

... यथा श्रुति - आम्नाये । व्याप्ति -

आम्नाय ॥ ... - ... यथा ... -

श्रुति ॥ न ... । ... अस्ति । ... ॥

... - विद्या ... वाची

(२२८८) ४-३-८८ ॥ ॥ ... व्यवस्था ... ।

... ॥ ... ॥ व्याप्ति । ... ॥

... ॥ ... (... ॥ इति अनुकर्षणार्थं ॥ अथ ... ॥

क्रम - महत्त्व (१ ... - ... - फल) (... - ... - ...) ... - ... - ... - ...

लिङ्ग - ... ॥ ... आत्मनो नियमार्थ ...

... ॥ ... = नियम ॥ (... नियमो

भवति ... । (अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा ॥) (नियम-

... ॥ ... । न हि अनिच्छया

... ॥ ... । पदार्थो नित्यसम्बन्धः ।

... ॥ ... ॥ (... प्रतिबन्धः ॥

उपाधि: ... ; (विशेषस्य पादनं प्रयोजनम्) (...

प्राप्यते । ... उदाहृतं (... उपाधि ...)

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सौनागा कर्मो यजिष्ठायां प्रकोरियमिच्छन्ति विकल्पेन। शकितो —
पञ्च कर्तृणां शक्तोधर्तः स्तुम॥ अस्य वाक्ये। 5 स्मृत्याः॥
पुनाग आचार्य सौवाशिष्ठ: सौनागा शक्तिः केवलो अत्रिर

५।२।
१२ पृष्ठे
पुनरुक्तवाक्य तथा कर्मोपि लाट्याद् यज्ञे। अयम् योगः।
शक्तोऽवश्चतुरं। अयमर्थः शक्तैव वक्तुम्॥ आनोभाविमर्श
कर्मोपि कर्तृति ॥ उपाधि: सिद्धेयथा। आचार्यमते हि
पञ्चमैवकोमर्ति (प्रश्न: आदिकर्मै यात्पति)

आदिकर्म — आदिभूतक्रियाक्षण।

(२२२५) आदिभूतक्रियाक्षण — आदिकर्म) ५।२।२२॥
(१ प्रुबध मम्भ्रवः। क्षुभितम् अप्यता। उत्कात्स समक्राधिता स्वत्याभितिलदी
(२ आन्तम् मम्म॥ वक्तेज विनयेषु अविक्षिप्त अनाकुलम् मनः स्वान्तम्
अध्याय उपेक्षितम् मनः मनः वर्तते अनेन। एनौ धड्॥
मेलक अवक्षायावन्ति। अर्थात् आविवक्षत्व यदि अमलविक्षिप्तत्वम्
स्वशद्धोऽस्मवैवर्तिता। अयत्नम् = अपक्रम। अविष्कृ अनूहीतम्
मात्र शब्देन निष्पाद्यते वविकदः॥ हेयत्वम् वाच्यः
अल्प प्रयत्नलाय्यम्। अनायासेन साध्य॥ प्रयासः प्रयत्नादिकाले।
अलप्रयत्नसाध्यम्। अनायासेन साध्यं॥ अविनीता अभियान श्रयित —
यावान् रहितः प्राणिनि विचारा — अविनीता अभियान श्रयित —
यागमेवाने॥ दुवदुवं दध्न्यो। जनेवा मम्भ्रा॥ दैवमेलो संवन्धे
मसिद्धतम् अपमाजितम्। यस्य वान्ये तदोजं जातम् तस्य पञ्चमी
कल्पम॥ (१ रसः (२ कन्दा। धूतः। शीतः। फाण्टः॥
(रस —) जलम्। (२ कन्दः = निष्पन्न (३ घृतकं क्वाथः॥
शीतो नाम ओषधं ओषधं जातम् उदके प्रक्षिप्त रात्रौ पर्युषितम् —
उदकम् प्रातः पीयते॥ तद्देवोष्णोदके प्रक्षिप्य उत्पाद्यमिश्रम्
पूर्णो यस्य पीयते स फाण्टः॥ (वाचस्पतः = (वयचकोष्ट दोविकल्पवन्तो
मालुमहै॥ (जो उष्णे प्रक्षिप्त पीते स फाण्टः॥ फणायेत कृपाधनः॥
प्राणलयम् अविनीता, वैयाकरण
मात्र शब्दं जगत्वाम् वादः॥ कालो होत्पचयः॥ पट्टि पुष्पर्याति
वि — यात। मधुलादकं पदरोग:॥ विश्वरनम् = प्रतिचानम्।
तन्नियोगाय एव इत्थ स्वकार्ये भवति॥
अभिप्रायस्य शब्देन अविष्कृतम्॥
(२२२६) अवक्षाभितम् = किवादुक्तम् — अविष्कृताभिप्रायम्। वैयाकरण।
शब्दै जितं चिन्त सदृशाम्॥ शतेन —
पुरोपायो उपाम ॥ (अनितापक्षात्कुटादय:)
वीडिमा॥ विदूरः = किंद्धमम् — ततोऽनवता अविदूरः तस्य भाव।
आविदूर्यम्। अध्यवसिते दर्शं अध्ययनम्॥ कर्मणि यत्र ॥ भोवभायन॥
निष्ठा अध्येतव्याभिधायिनी॥ (अवर्मकाणां दिआवेतिर्था भवति न —
= प्रयोजकम्॥ पातका सायकर्मणो कर्मवाच्य वति अध्ये क्षातिता
प्रयोजक — व्यापारे दिक्षया उस्यकों कर्माण्यपयतो एवं प्रकृत्या एव अभिधीयते।
कदाचित् तदीरं अर्थाविषमतो एके हदय प्रतिपन्ना। क्रियमाणम्
वदोधिनिवा। वेदितव्या॥ वैविध्यार्थम्

CC-0. Gurukul Kangri University Harid

(२२४१) पूती आप्यायने। कश्चिदनुक्रमया आप्यायीय॥ केशश्मश्रु —
लोमनखं ~~आप्यायति~~ वापयन्ति। (क्रि. यावाचरेज्ज धारोयः के धन्
दुक्याकरेषु लोमप्र... ॥ ? कठिनदिकाकवादेनैव शीताप्यायितौ ॥
चायृ पूजानिशामनयोः॥

६-३-७८ लोमवाद॥ ६.३.७८ मङ्गलवाद- खिवरगन्त्र॥ शाजृ हिंसायाम्
शंसु स्तुतौ। शाजु- अनुशिष्टौ ॥ मुक्ति-निवापयम्। प्रपञ्चार्थम्
विक्षेप-अवाख्यानम्॥ प्र + पर्यवसितं। वचने। प्रपञ्च
विक्षेपार्हि अवाख्यानं स्पष्टं भवति॥ इतिकर्तव्यम् प्रदर्शनार्थम्॥
वेदे पठ्यते। रोचनार्थं- स्तौमु- स्वमु। इति शब्दा प्रमाणम्॥
प्रतिपत्तितोऽयम्॥ आज उद्वेष्टने। शीङ् स्वप्ने। वज आच्छादने॥
नियमेन व्यावर्तितः॥ अर्थ-पदानाम्। स्वपदार्थम्॥
विधिरयम् न प्रतिषेधः॥ वेदः प्रमाणम् इतिवद् एवं वचनम्। वाक्यद्वयेन
कर्तव्योऽयं यत्नः॥ जरी जनुषी (आले या जनुमतः ता स्वीः ...)
स्य-प्र पृच्छ्यो। क्रमु पादविक्षेपे॥ अनामेन परविक्षेपे एक इह व्याप्ति
(६.२.३६) भाववर्म- कर्तृकर्म- कर्मव्यतिहार। (न च अनुवर्तते वार्षिके
भायेभवति। कामं कुर्वन्तेव भायेभवति यो भवतया (कापित्र्ये वीनस्पृ
औपम्यात्॥ अतोन पदे- यदि यत्स्यवसी इत्यनुपाति आयोगेत।
प्रमादकृतोऽयम् पाठ॥ कश्चित्प्रयोगात ...
६.२.३६ तदि आगे ७.२.३२ वृतो वा। ॥ प्रकृतमेव तदनुवर्तते॥
गृहणम्। (ऋ + इ)

(२२४२) ६.२.३२. वृङ् वृञोः जनोत्तम ~~गृहणम्~~ ग्रहणम्। ... प्रकृतं तदनुवर्तते
कालिकाया इत्याहुः॥ वृङ् + स्तृ। चिकीर्षति जिहीर्षति। प्रकृतं तदनुवर्तते
एवं भवते। वार्तिकेन। आविष्करोति। भवन्ति नियमयोति। पूर्वमाया क्रीड्यं —
प्रक्लादिपाठे। विकल्पविधिपाठः। व्यवस्थितविभाषा। प्रथमाः पञ्चः आश्रित
तत्सारा परिशिष्टात्। ॥ वियोजक अनुपादानम् ॥ गतार्थः वार्तिककारो-
पदर्शितानवग्रहणम्॥ वृ स्तवनवरणयोः॥ स्तृञ् आच्छादने। भाव्यकर्मैया तरते
पदम्। वृ दुर्भिक्षे। च्युङ्, ज्युङ्, ज्युङ्॥ स्त-स्त-अप. मूर्च्छे (के..रो
अपदेशवव्याप्य यः तेषां गतिः॥ किं तर्हि? । ततः अतम्। अनुबोलम्।
परीहारः॥ (तदेकदेशस्य ग्रहणेन गृह्यते) (तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते
प्रत्यासत्ति। (तुदुर्मानम् इत्यस्य। पूर्वेण अनुमतिकः। (स्तृ शब्दोपदानम्॥
वृङ् आगमयिनिवेशनम्।) वृङ् सम्भक्तौ। वृञ् वरणे। गाहू- विलोडने
गुहू संवरणे॥ उदात्तवार इट्। (अनुदात्तत्वात् अनिट्) प्राप्तविभाषा।
अप्राप्त विभाषा। स्तु - प्रेरणे। (स्तु- स्तु- मा - दा)
(कुराटकस्यालुग्विषये अदादिलुग्विकल्पैकवाग्रहणम्) (यैन नाप्राप्ते तस्य —
बाधकं भवति) इत्युक्तम् शास्त्रे। शत्रुशासनम्।
ऐच्छनवाच्यत्वप्रही ... ... इति पठिता। द्वितीयं वृद्धेः॥
प्रकृत्याश्रयम् प्रत्ययाश्रयम्। (प्रकृति-प्रत्ययौ) प्रतिषेधविज्ञानम्। विकल्पविज्ञानम्॥
प्रतिषेधविज्ञानम्। अत्यायनियमः॥ अनेकस्मात् आपद्यते (आप्यः पीताना
आत्मिवेदः पचेत् नेदिशावापतः॥ (निस् + निर्) रेफान्तम् उपसर्गान्तरं इति

६.२.२६

(२२८३) नित्य। विकल्प। विधि। प्रतिषेध। प्राप्तविभाषा। अप्राप्तविभाषा। चकारः अनुकर्षणार्थः॥ अनुवृत्तिः। पर्युदासप्रतिषेधः। पूर्वविप्रतिषेधः। परश्च इत्यर्थः॥ अनुवृत्तिः। पर्युदासविधि-

लाघवार्थम्। गुरुलाघवचर्चा। प्रतिपदोक्तः। प्रतिपदोक्तत्व।

मन्यन्ते कुशाग्रबुद्धि॥ आचार्य। भगवान् पाणिनि आचार्य। प्रकरण वार्त्तिक भाष्य। श्लोकवार्त्तिक

व्याडि। पाणिनि। कात्यायन। पतञ्जलि। भट्टोजि। इत्याह।

इष्टं इत्यर्थम्। इत्यन्तो देवादिना। (इव आर्षीक्षया।

भ्वादि। ओदित इषु। नित्यः विधिः। इषेस्तकारे-

श्यन् प्रत्ययात् प्रतिषेधः। इष गत्याम्। इष्यति। इष आभीक्ष्ण्ये। इषु अन्. दिव- भर्- मृष् मेवादेम॥

नि: अस्यते। निरस्यते॥ विभाषा। नित्योऽयमागमः। उत्सर्गः। उत्पन्न। उत्पवोलम्॥ दिव। दिवु। अधुवञ्ज

निवर्तते। निवर्तते। निवर्तक। निपातनम्। प्रापक। प्रतिपादक।

बाधक। पूर्ववत्। विवेचनम्। विवेचक। निर्वचनम्। निर्णय

भ्रू- दीर्घान्त। ह्रस्वान्त। शापः। निर्देशः। शपतेः-चापते॥ केचित् इति वचनात् केचित्त्व इत्यादि बोध्य॥ इत्युक्तं भवति

८-२-५४ | विमोहनम् = आकुलीकरणम्॥ लुभ गार्ध्ये॥ धृ वयोहानौ। धृ वयोहानौ। ओव्रश्चू छेदने। कृती छेदने।

शम- तप- क्षम्। शमित्वा। शान्त्वा।

शम् उपशमे। तप संतापे। क्षमू उपशमे। अम गत्यादिषु।

क्रमु पादविक्षेपे। चती हिंसा-ग्रन्थनयोः। द्युदिर् दीप्ति-

देवनयोः॥ उदिर् हिंसायाम्॥ कृती गात्रविक्षेपे। सन्दंश-

नयोः॥ गमिकर्मधातोरनित्व॥ गम्यते। इष्यते। (इष्टावत्

प्रयाण॥ इत्याह। इच्छाबोधन। आर्षः अध्ययने। आदेशः

इत्यादि इषु भवति॥ श्यन्। निषेधः। तुल्यजातीय॥

नभिः। प्रच्छ्यते। पृच्छ्। पुनः पृच्छ्॥ मिथ्येव। तान्। एकदेशः।

(एकदेशे नास्तिवचनानाम्। पूर्वेऽप्यर्थे स्थानिवत् भवति) (परस्मैपद-

(प्रत्ययः क्वचिदपि स्थानिवत् भवति इत्यर्थ। आवश्यक।)

मन्यो ऽपि नास्ति। उत्पादितः = उपस्थापितः॥

कुत्र जायते॥ (यावान् कश्चिद् इष्यते प्रतिषेध- कार्य-नियमते)

निवृत्यर्थो विकल्पनिवृत्त्यर्थो वा इः सर्वो भवति)

(प्रतिषेधाधिकारे क्रादीनामेकेन भवति) (पक्षान्तर- निर्देश॥

भवितुम् अर्हति। तावत् इति वर्तिका इत्यादिवार्त्तिकम् ६.३.६८

८-२.६२ तक - ब्रश्चादि - ऋदिदिति। प्रत्ययः इत्ययम्। निषेधार्थम्॥ - आवश्यक।

इष्टं इति। आर्षो नियमार्थः। (प्रतिषेधार्थ) (उपायान्तर- नियमः। आवश्यक॥

(अन्यत्र आर्षवत्प्रतिषेधार्थ) (उपायान्तर- नियमः।

(नियम-नियमार्थम् विधेय। उपायान्तरमं।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection

(१) मूल अष्टाध्यायी। (२) काशिका (३) न्यास। (४) अनुन्यास। (५) पदमञ्जरी
(६) महाभाष्य। (७) कैयट-प्रदीप (८) नागेशभट्ट उद्योत। (९) मञ्जूषा -
(१०) व्याकरणकोश - काशिनाथ - वासुदेव अभ्यङ्कर। (११) वैयाकरण -
सिद्धान्त कौमुदी (१२) मध्य कौमुदी। (१३) लघुकौमुदी। (१४) वार्तिक (१५)
वासुदेव दीक्षित - बालमनोरमा॥ (१६) भोजराजग्रन्थ॥ मुनि भट्टोजि दीक्षित
तत्त्वबोधिनी - कोश॥ (१७)
(१८) माधवीया धातुवृत्ति (२०) युधिष्ठिर मीमांसक - तद्धितधातु - कोश॥ (२१)
चरक सुश्रुतादि आयुर्वेद - वैद्यक ग्रन्थों के अन्दर आदे पण्डित वचन - संवाद - वचन।
संवाद शैली है सब॥
मङ्गलानि (१) व्याकरणम्। शब्दः। अधिकारः॥ लोकः। वेदः। उपदेशः। प्रत्याहार।
ब्रह्मा वार्तिक। भाष्य। वृत्ति। इत्। प्रत्याहार। वर्ण। सवर्ण। ह्रस्व - दीर्घ - प्लुत।
संज्ञा। पद। अर्थ। गुरु। आचार्यः। शिष्य॥ धातु। नाम। पारायण। तन्त्र।
मङ्गल॥ शास्त्र। ली। उपसर्ग। नपुंसक। सकर्मक-वाच्य - कर्मक॥ यत्न। निर्देश॥
/ (पूर्वार्द्धप्रत्यालोचनस्थेवृत्ति॥ विवरणम् नहि। प्रयच्छति॥ आक्षेपसमाधानपरोग्रन्थो-
भाष्यम्। कल्पान्तरद्योतितवाक्या॥ प्रक्रिया। सार्वनिकाति। टाका।
(वैयाकरणगोष्ठी) (वैयाकरणप्रश्नोत्तरवल्लवाम्भानि) (वैयाकरण मनोविनोद)
(वैयाकरणोपदेशविनोद) (प्रश्नादि वह नाथजितवापि पठप्रभु व्याकरण

जब दाँत न थे तब दूध दियो, जब दाँत दिये तब अन्न न देहैं?
जल में थल में पशु पक्षिन की सुधि लेत जहा सो तारिहु लैहैं।
काहे को सोच करे मन मूरख सोच करे कछु हाथ न ऐहैं
जान को देत अजान को देत जहान को देत सोई तोरेहुं दैहैं॥

अहति द्विवचनं नियमो भवति - निगमविषये - निगमः वेदः। छन्दः
वेदः॥ बहुलवचन - तनुविभाव॥ [illegible] वर्ष॥ एक वर्ष में
छायाप्रयोग॥ ८.२.६६. बहुवचन आवश्यक में निर्देश॥
न हि बहुलिङ्ग (अर्थ) अहते द्विवचने [illegible] नेक्षतानि। द्विवचनस्य वर्षे
छन्दसि वैविकस्य॥ लक्ष्यविशेष आकार प्रतिषेध प्रतिपत्तिः॥
न्यायसिद्धोऽयमर्थः। इत्यादय निमित्तम् विहितम्। वपुदानें छान्दस
विधि लभ्यस्य विधि यत्नोक्ता॥ व्यवस्थापक॥
विद्यते। वेत्ति। सर्वत्र विकल्पविधेयेन -
प्रयोग) (अज्ञानेन्यो विध्यभिमानम् निवेदनम् वेदत्वेन/
न ह विसृजित प्रत्ययः जवेद तनमाना वेदत्वेन।
विद्वलामो विद्यते। विद उपलभ्यते। विद विचारणे। पूर्वपद विधायक (संयुक्त
अन्वीक्षाप्रकरणम्। विलापशीलाना अनुशासन पुनःस्मरणे) प्रयोजनानि) कुक्कुटस्य
द्वितयलक्षण प्रक्रिया॥ (वर्तमानकालिक वस्तुविधि प्रयोजनानि) कर्म जन्म छन्दः शब्देन॥
न युग आसवे। गुण अभ्यर्थ। सुख दुःख पवन। (अति भरति प्रापयति। व्याधि
या - प्रापयो॥ सिद्ध [illegible]। अन्नेनेवेति
अनागतं दुःखमाप्तिं। अथु व्याधि। अथ भ्रमः।
विवक्षते (तन्द्रा: तयोगत्या। वृ विशेषे। भू भाव प्रतिपत्ति - दुःखः अनागतो
दुःख अनवस्थान। प्रय सी पीड़ायाम्। दुःख विशेषण।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्। तस्मादः षष्ठी प्रकल्पते। उत्तरस्य
प्रयोगः। द्वित्वमित्यर्थे (एकदेशविकृतमनन्यवत्) ॥ अकोऽर्हस्य माको
जनजनने। (विप्रतिषेधे हि पूर्वपरत्वं प्रतिपत्तौ) ॥ इति सूत्रेण अदन्तस्य
पूर्वनिपातोऽभावे — परनिपाताल्लक्षणानुरोधात् ८.२.८२ टेः इत्येव
करो। पञ्चमी विषयसप्तमी निमित्तसप्तमी

(१२८४) जश्त्वमत्र उच्यते। अवयवलक्षणं षष्ठी। आतोऽनेक-
वचनम्, यथा लोके पञ्चमी विषयसप्तमी निमित्तसप्तमी
जश्त्वं प्रतिपद्यते। विशेषविषयोपेन। अनिमित्तम्
अनेकनिर्देशेन भवितव्यम्। य-इय इति अविभक्तिकोऽयम्
निर्देशः। स्थानादेशानुक्रमः। षष्ठ्याऽयं निर्देशः ॥
(छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति) (छन्दसि उभयविधयो विकल्पयन्ते) ।
अन्वाख्यानमात्रम् व्याकरणम्। ओषधानप्रयोगः स्यात्सिद्धम्।
शिष्टानामाचार। अष्टाध्यायी महान् शब्दप्रयोगविषयः ॥
षष्ठी स्थानेऽवयवाभाव प्रमाणम्। स्थाने षष्ठी अवयवषष्ठी
अकः ८.२.२ सवर्णदीर्घः इति दृष्टः उपदेशादर्थस्य
कालभेदाद्देशभेदः ॥ व्यक्तिनिर्देशः। आकृतिनिर्देशः ॥ जातिनिर्देशः।
(आकृतिः जातिः न द्रव्यम्) आकृतिर्नाम व्यक्तीनां विधानम्।
षष्ठ्यन्तानि पदानि अथवा। ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत (अनुनासिकादिभेदार्थं
च अष्टादशभेदाः) (विकल्पनार्थमस्ति षष्ठी) न अर्थस्य
:क्रियाप्रधानम्। षष्ठी निर्दिष्टानि भवन्ति। आकृतिः = जातिः
द्रव्यस्थानम् (जातिः द्रव्यानि) ऐक्यं - विवेक। जश्त्वमर्थे
विकल्पितविधिर्नेये ॥ विकल्पनिर्माणार्थं वचनम्। (विकल्पनार्थं
प्रकृतिनिर्देशे अर्थः ॥ न त्वर्थप्रधानः ॥ (द्विपदिका त्वप्रदायः।
अर्थापि धातमात्रिक। दैः दैवक। रैः ॥ विरुपधर्मिकः।
पूर्वनिर्माणविषयः ॥ एकार्थनिर्माणविषये अन्त्यविकल्पेन।
(अस्मात् सविकल्पेन बाहिरङ्गोऽनुभूयते)। उपदेश-आकृ। अर्थवद्
मैत्रीय विषय विशेषः Dominant area presently (अन्तिमे वा
पूर्वपदज्ञ) (अनियतस्थो विधिर्नियत निमित्ताय त्वविधानत्वं)
द्विदिवसो। सन्निकृष्टा, चेवीति स्त्री ॥ व द्यति स्त्री। अधिकरणसप्तमी
द्विर्वचने ॥ तत्राप्ययं पतितास्त्र (प्रयोगमात्रवेव प्र-
न: पतिता (अतीवास्य) रूपम् ॥ अर्थापि - धातमात्रिक। (अपदेशविकारमाकोऽ
लघु प्रकृतिविधानो बहुवीहि ॥ अर्थापि - धातमात्रिक। (प्रधानं उपादेः
प्रातिपदिकेन) (समासविधानम् = वैकल्पिकत्वम्) (कौतुहलन स्थानिवत्)
प्रथमान्ते अलानाद्र्वे अजमेरि (गहनोऽयम् प्रक्रियातन्त्रे) परस्मैपदे
स्वाक् आचारे - मा आचारे (वर्णादि वचनेषु मूत्री सृ दद।
(८-२-८१ परस्मैपदे) (वर्णादि
नादितौ ॥ आदिरन्तेन सहेता ॥ न वी मे वक्तव्यम् पक्षान्तरे नुं!
पक्षेऽपि तुल्यमलीयस्य निमित्तसप्तमी।
लघु उपदेशान्त नवृत्तप्रत्यय विधानम्

CC-0. Gurukul Kangri University

(२२८४) शब्दकल्प। अर्थात् चैतनार्थकम् (जो इच्छवत् मानिक प्रातिपदिक) (प)

इत्यत्र भावः। निष्कर्षः जनुपाद / अवयव। अतः शब्दः वर्णनीयाः

(कौमुदी न व्याख्यायते) इत्यभिप्रायः। भावः। आशयः। प्रातिपदिकम्

द्विवचनम्। अर्थवत्त्वम् द्विवचनम्। [illegible] अर्थवत्त्वात् द्विवचन्

[illegible] जनाः। विवक्षामात्री इत्यो [illegible] आनम्। इत्थम्

[illegible] न च अतिव्याप्तिः आपद्यते। इत्याशयः। द्विवचनम् द्वयोः

अर्थयोः उक्तिः। (अवयवः। व्याख्यायते) इति [illegible]।

[illegible] उत्पद्यते॥ [illegible] (तदन्तविधि [illegible] - (अन्तर्

[illegible] तुल्यपदानि) [illegible] इत्यादि [illegible]

[illegible] नाथोऽस्य [illegible]। [illegible] नाथोऽस्य मन्नाथः (अन्त [illegible]

विधौ बहिरङ्ग [illegible] बाध्यते॥ ॥ वस्तु [illegible] एवम् न शब्दार्थ [illegible]

पाद्यवर्ते [illegible] (प्रयोगात् प्रातिपदिकयोः) (पर-नित्य [illegible] प्रतिपद-

विधयो विरोधिनः [illegible] ते [illegible] पर बलीयस्त्वम् इति) (बाधकत्व

प्रयोजनम्॥ (अन्तरङ्ग [illegible] बाधकम् भवति) ॥ प्रयोगमूलत्वात् [illegible]

बाधकाः) (७-२-९८ पदमञ्जरी २२३ पृष्ठ) (लक्ष्यम् [illegible]

[illegible] (व्याकरणम् प्रयोगमूलकम्। लक्ष्य-स्थितये यथा [illegible]

[illegible] अपवादाः उत्सर्गान् बाधन्ते। [illegible] प्रत्ययाः [illegible]

[illegible] अव्याप्तिः अतिव्याप्तिः [illegible] अनेकत्वानां (नियामक [illegible]

विधिः बाध्यते) (बहुः शब्दस्य बहुवचनविषये॥ ॥ ८.२. ९९ [illegible]

शतिका। ७२-३-८८ तक॥ ॥ [illegible] अपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते

[illegible] गरयाद [illegible] (उदाहरणों के विभिन्न [illegible] और

भाषा [illegible] का जन्म है॥ (व्याकरण के उदाहरणों में दर्शन)

अतिजाति [illegible] आनुपूर्वी। [illegible]

[illegible] प्रवर्तते। [illegible] इत्थमेव [illegible]

इह-इति [illegible]॥ There is no need [illegible] इति [illegible]॥

अपवादाः [illegible]॥ (मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्)

[illegible] [illegible] [illegible] (विहितविधेः

[illegible]॥ (निर्दिश्यमानस्यादेशाः भवन्ति) [illegible] आदेशः॥

(एकदेशविकृतम् अनन्यवत्) [illegible] इत्यत्र [illegible]

[illegible] भवति [illegible]॥ (८-२. ८०॥ [illegible]

[illegible] (जनाः [illegible] पाठादि के +

[illegible] (जनाः [illegible] पाठादि [illegible])

[illegible] [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] एवं [illegible] भवति ॥ [illegible] [illegible]

[illegible] आदेशः [illegible] (अन्तरङ्ग

[illegible] अन्तरङ्गानाम् आदेशाः [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] अथ — [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA